

माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

(त्रिविधावान्तरपाठैः समन्वितः)

सम्पादक :-

युधिष्ठिरो मीमांसकः

ओ३म्

माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

त्रिविधावान्तरपाठैः संयुतः

पदपाठानां तुलनात्मकाध्ययनेन विविधैः परिशिष्टैश्चालंकृतः

सम्पादकः—

युधिष्ठिरो मीमांसकः

द्वितीयवारम्	माघ सं० २०५२	मूल्य
५००	जनवरी सन् १९९६	१००.००

प्रकाशक—
रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़,
जिला सोनीपत (हरियाणा) १३१०२१

समर्पणम्

राजस्थान-संस्कृतशिक्षाविभाग-संचालकानां
संस्कृतविदुषां परमसहायकानां
निष्कारणमित्रमणीनां
विद्वद्वर्याणां
स्व० श्री माधवकृष्णशर्मणः
पुण्य-स्मृतौ
समर्पयति ग्रन्थमिमं युधिष्ठिरो मीमांसकः।

मुद्रकः—
कमाल प्रिंटिंग प्रेस, नई सड़क, दिल्ली
में आफसेट से मुद्रित।

सम्पादकीयम्

अस्माकं भारतीयानां कृते वेदा एव परमं प्रमाणमित्यत्र नास्ति सन्देहावसरः। वैदिकाः संहिताग्रन्था यथा भारतीयैर्ब्राह्मणैः कण्ठस्थीकृत्याद्य-यावत् सुरक्षिताः, तादृशमुदाहरणं क्वचिदपि देशान्तरे नोपलभ्यते।

वैदिकमन्त्राणामर्थ-परिज्ञानाय प्राचीनैराचार्यैः पदग्रन्थानां प्रवचनं कृतम्। पदप्रवचने च प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिप्रदर्शनेनार्थपरिज्ञाने महत्साहाय्यं लभ्यते। पदपाठमेव प्रकृतिं कृत्वा संहितारक्षणाय प्रवृत्ताः क्रम-जटा-घनाद्या अष्टौ विकृतयः। एवं पदपाठो मन्त्रार्थपरिज्ञानं संहितापाठरक्षणं चोभयमपि प्रयोजनं साधयन् महान्तमुपकारं विदधाति।

चतुर्विधः पाठः—अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मणः प्राग् आसीन्मदीयो विचारो यथा संहितायां नैकोऽपि पाठभेदस्तथैव पदग्रन्थोऽपि पाठभेद-विरहित एव। परं यदा मया विविधानां कोशानां पारस्परिकी तुलना सूक्ष्मेक्षिकया व्यधायि, तदैतत् सत्यं प्रथमतः प्रकटीभूतं यन्माध्यन्दिनपदपाठे सन्ति केचन व्यवस्थिताः पाठभेदाः। तान् आलोच्य वर्गीकृत्य च विज्ञातं यत् सम्पादनकर्मण्युपयुज्यमानाः कोशाः पदपाठस्य चतुर्विधान् व्यवस्थितपाठान् व्यञ्जयन्ति। तत्रैकः पाठः प्रधानभूतः, अपरे त्रयोऽवान्तरपाठरूपाः। एतेषां चतुर्विधपाठानां विषये 'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः' इत्यस्मिन् प्रकरणेऽस्माभिर्विस्तरेण विवेचना कृता, सा तत्रैव द्रष्टव्या। अस्मिन् ग्रन्थे वैदिकैः प्रायेण पठ्यमानः पाठः प्राधान्येन यथासम्प्रदायं स्थूलाक्षरैर्मुद्रितः। अपरयोः द्वयोः पाठयोर्यावानंशो भिन्न आसीत्, तावान् एव सूक्ष्माक्षरेषु यथास्थानं संगृहीतः। मुख्यरूपेण मुद्रापितात् पाठाद् अतिस्वल्पेषु पदेषु स्वर-विषयको यो व्यवस्थितो भेदः काशिकपाठ उपलभ्यते, स अधस्तात् टिप्पण्यां यथास्थानमुट्टङ्कितः। एवमयमस्मत्प्रयासः माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधानेव पाठान् संगृह्णाति।

माध्यन्दिनानां संहितायां पदग्रन्थे च यकारवकारयोर्लेखन उच्चारणे चान्यवेदेभ्यो यद् वैशिष्ट्यं तत्र लेखनविषये 'माध्यन्दिनसंहितायां पदपाठे च

यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृष्ठ ३४-४१), उच्चारणविषये च तुरीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६४१-६४४) विचारः कृतः। अस्मिन्नेव च परिशिष्टे षकारस्य यत् खकाररूपमुच्चारणं तस्यापि यथाशास्त्र-मालोचनं विहितम्।

ꣳ ꣴ विषयको विचारः – माध्यन्दिनपाठे ꣳ ꣴ इत्येवं संकेतितः को वर्णः, कथं च तस्योच्चारणं शिक्षाशास्त्रसम्मतमित्यस्मिन् विषये तृतीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६३८-६४०) विचारो विहितः।

के यमाः कति च—यमानां किं स्वरूपं, कति यमाः, कश्च तेषा लेखन-प्रकार इत्यस्मिन् विषये द्वितीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६३५-६३७) विचारः कृतः।

पदपाठानां पारस्परिकी तुलना—सर्वेषामपि पदग्रन्थानां प्रवचन-प्रकारो यथाशाखं भिद्यते। तेषु यावानपि पारस्परिको भेद उपलभ्यते, स सर्वोऽपि **'पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्'** इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृष्ठ ११-३३) यथाशास्त्रं यथाशाखं च विस्तरेण प्रपञ्चितः। अनेन प्रकरणेन सर्वेषामेव समुपलब्धानां पदग्रन्थानां प्रवचनप्रकारोऽञ्जसा परिज्ञातुं शक्यते।

एतत्कार्ये प्रवर्तने निमित्तम्—एकोनविंशत्युत्तरद्विसहस्रसंख्याके (२०१६) वैक्रमाब्दे राजस्थानान्तर्गत 'केकड़ी' नगरवास्तव्याः पण्डितप्रवराः श्रीमदन-मोहनव्यासशर्माणोऽकस्मात् केनचिन्निमित्तेन ममावसथमलंकृतवन्तः। वार्तालापे तेषां हस्तलिखितग्रन्थानां संग्रहे रुचिमुपलभ्य मया निवेदितं—यत्कदाचित् संयोगात् वेदव्याकरणविषयकः कोऽपि हस्तलेखो भवतां दृग्गोचरी भवेच्चेत् पुस्तकस्वामिने पत्रं पुष्पं समर्प्य मदर्थं ग्रहीतव्यः। द्वित्रिमासानन्तरं यदा पण्डितवर्याः पुनः मम गृहं समागतास्तदानीं द्वौ हस्तलिखितौ ग्रन्थौ मह्यमर्पित-वन्तः। तयोरेको माध्यन्दिनपदपाठस्य १४७१ वैक्रमाब्दे लिखितः कोश आसीद्, अपरो भर्तृहरिविरचित-शतकत्रयस्य द्विशतवर्षपूर्वं राजस्थानभाषामिश्रितायां व्रजभाषायां पद्यमयः कोशः। सार्धपञ्चशतवर्षपुरातनं माध्यन्दिन-पदपाठस्य कोशमकस्मादुपलभ्याहं हर्षातिरेकेण पुलकितगात्रोऽभूवम्। यतो ह्यस्य पदग्रन्थ-स्यैतावत्प्राचीनः कोशः क्वचिदपि पुस्तकालयेषु नास्तीति सुविदितमासीन्मम।

कार्यान्तरे व्यापृतत्वान्मया किञ्चित् कालं नायं ग्रन्थः सूक्ष्मया दृष्ट्याऽवलोकितः। यदा कालान्तरे मयाऽयं कोशः सूक्ष्मया दृशा परिशीलितः, भिस्थानेषु मुद्रितैश्च पाठैरस्य तुलना विहिता, तदास्मिन् कोशे महद् वैशिष्ट्य-मुपलभ्यातितरां मुदितोऽभूवम्, प्रकाशने चास्य मतिं कृतवान्।

राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागतः साहाय्यम्—कोशमिममहं तात्कालिक-राजस्थानसंस्कृतशिक्षासंचालकेभ्यो गीर्वाणवाणीप्रसाराय बद्धपरिकरेभ्यो मित्र-वर्येभ्यः स्वर्गीयेभ्यो विद्वद्वर्येभ्यो **माधवकृष्णशर्ममहोदयेभ्यः** प्रदर्शितवान् । तेऽप्येतावत्कालप्राचीनं महार्घं कोशं दृष्ट्वाऽत्रत्यं वैशिष्ट्यं चावगम्य नितरां प्रसन्ना अभवन् । वार्तालापे मयोऽक्तम्—यदि भवतां राजस्थानसंस्कृतशिक्षा-विभागोऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादन-कर्म्मणि साहाय्यं विदध्यात्, तर्ह्यहं ग्रन्थमिमं विविधानां प्राचीनकोशानां साहाय्येन सम्पादयितुमिच्छामि । अनुसन्धानकार्य-कुशलैः श्रीमद्भिर्माधवकृष्णशर्मभिरस्य कार्यस्य यथावद् गौरवं परिज्ञाय ग्रन्थस्यास्य सम्पादनकर्मणि स्वविभागतो यथोचितसाहाय्यप्रदानं प्रतिज्ञातम् ।

त्रिवर्षं यावत् प्रतिमासं सार्धशतमुद्राणां साहाय्यम्—राजस्थानसंस्कृत-शिक्षाविभागसंचालकेभ्यः साहाय्यविषयकं समाश्वासनं प्राप्य विविध-पुस्तकालयेभ्यः हस्तलिखितग्रन्थान् संगृह्य सुदूरस्थानीयेषु पुस्तकालयेषु गत्वा विविधान् कोशान् आलोच्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मणः रूपरेखां निश्चित्य मया राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागसंचालकेभ्यः साहाय्यार्थं प्रतिवेदनं प्रदत्तम् ।

तत्रभवन्तो राजस्थानसंस्कृतशिक्षासंचालका विद्वद्वर्या माधवकृष्ण-शर्माणो विविधै राजनियमैः प्रतिबद्धहस्ता अपि स्वविभागात् सार्धशतमुद्रा-मासिकसाहाय्यप्रदानाय स्वीकृतिमुपलभ्य मामस्य सम्पादनकर्मणि नियोजित-वन्तः । यद्यपि राजकीयसाहाय्यं द्वाभ्यां वर्षाभ्यामेव स्वीकृतमभूत्, तथापि कार्यस्यास्य गौरवं जानानैः संचालकमहोदयैरेकवर्षाय साहाय्यं परिवर्धितम् । एवं राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागस्य महता साहाय्येनास्य ग्रन्थस्य सम्पादन-कार्यस्य त्रिभिर्वर्षैर्मया पूर्तिर्विहिता ।

प्रकाशनकार्ये साहाय्यम्—एतादृशस्य महतो ग्रन्थस्य प्रकाशनमप्यति-व्ययसाध्यं भवति । तावद् व्ययीकर्तुं मादृशोऽकिञ्चनो जनो न कथमपि समर्थः । अतोऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनकर्मणि सहायतार्थं केन्द्रीयशिक्षायुवक-सेवामन्त्रालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षेभ्यः २०२५ वैक्रमाब्दे प्रतिवेदनं प्रेषितम् । संस्कृतविभागाध्यक्षैः सहायतानिर्णायकसमितेश्चान्यैः सदस्यवर्यैरस्य कार्य-स्योपयोगितां महत्त्वं च विज्ञाय प्रकाशनकर्मणि साहाय्यमुररी कृतम् ।

श्रीरामलालकपूरन्यास (ट्रस्ट) स्य महान् सहयोगः—सस्वरस्य वैदिक-ग्रन्थस्य मुद्रणव्यवस्था भारतस्य राजधान्यां विद्यमानेषु अनेकेषु बृहन्मुद्रणालयेषु क्वचिदपि नास्ति । दूरदेशे च मुद्रणकार्ये महान् विलम्बो जायते । अतो मया श्रीरामलालकपूरन्यासाधिकारिभ्यो निवेदितं यत् स्वकीये नवस्थापिते मुद्रणा-

नयेऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणव्यवस्थां कुर्वन्त्विति । तैर्महतौदार्य्येण पञ्चसहस्रमुद्रमितं धनं व्ययीकृत्य वैदिकग्रन्थप्रकाशनयोग्यानि द्विविधानि महार्घाणि सस्वराणि मुद्राक्षराणि (टाइप) मुम्बईनगरस्थनिर्णयसागरसंस्थातः परिक्रीयाऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणे महत्साहाय्यमाचरितम् ।

कृतज्ञता-प्रकाशनम्

१—श्रीमतां पण्डितमदनमोहनव्यासमहाभागानामहमत्यन्तं कृतज्ञोऽस्मि, यैरतिदुर्लभः सार्धपञ्चशतवर्षपुरातनः माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठस्य हस्तलेखो मह्यं प्रदत्तः ।

२—राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागस्य तात्कालिकानां संचालकानां विद्वन्मूर्धन्यानां स्वर्गीयमाधवकृष्णशर्मणामतिशयं कृतज्ञोऽस्मि । यैरस्य ग्रन्थस्य सम्पादनाय स्वविभागात् त्रिवर्षं यावत् प्रतिमासं सार्धशतमुद्राणां साहाय्यं विहितम् ।

३—श्रीरामलालकपूरन्यासस्य (ट्रस्टस्य) अधिकारिणामप्यहमति कृतज्ञोऽस्मि, यैरस्य ग्रन्थस्य मुद्रणाय पञ्चसहस्रमुद्रा व्ययीकृत्य यथावद् व्यवस्था विहिता ।

४—अस्मन्मित्राणां श्रीमहेन्द्रशास्त्रिमहोदयानामप्यहं नितान्तं कृतज्ञोऽस्मि, यैरस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थस्य मुद्रणपत्रशोधनं महता परिश्रमेण सम्पादितम्, तदनु च संशोधनपत्र-विधानार्थं समग्रो ग्रन्थः पुनरवलोकितः । यदि तेषामस्मिन् कर्मणि साहाय्यं नाभविष्यत्तर्ह्यस्य ग्रन्थस्य शुद्धं मुद्रणमसम्भवमेवासीत् । एतेषां साहाय्यस्य गौरवन्त्वनेनैव ज्ञातुं शक्यते, यदेषां सहयोगप्राप्तेः प्राग् यावन्ति पृष्ठानि मुद्रितान्यासन् तेषु मम दृष्टिदोषेण स्खलनान्यधिकान्यभूवन् ।

नम्रनिवेदनम्—अस्य ग्रन्थस्य सम्पादने वैदिकानां साम्प्रदायिकपाठस्य व्यवस्थापने महति प्रयत्ने कृतेऽपि ममाज्ञानात् प्रमादाद्वा क्वचित् स्खलनं संजातं स्यादिति नातिसम्भवम् । तदर्थं विद्वद्वरेण्याः वैदिकवाङ्मयस्य रक्षणे कृतपरिश्रमाः क्षमायाचनपुरःसरं प्रार्थ्यन्ते यन्ममाल्पज्ञस्य दोषान् संमार्ज्य ग्रन्थमिमं पठनपाठनकर्मण्युपयुज्य मामकीनं परिश्रमं सफलयन्तु, संशोधन-पत्रानुसारं च पूर्वं ग्रन्थं संशोध्य पठन्त्विति ।

सं० २०२८, ज्येष्ठ कृष्णा ३
सोनीपत (हरयाणा)

विदुषा वशंवदः
युधिष्ठिरो मीमांसकः

माध्यन्दिन-पदपाठस्य विषय-सूची

विषयः पृष्ठसंख्या

माध्यन्दिनपदपाठस्य सम्पादनकर्मण्युपयुक्तानां

हस्तलिखितानां मुद्रितानां च ग्रन्थानां परिचयः

माध्यन्दिनपदपाठस्यास्य सम्पादनकर्मणि विभिन्नस्थानीया ये ये हस्तलेखा मुद्रिता वा ग्रन्था उपयुक्तास्तेषां परिचयोऽधस्तात् प्रस्तूयते—

हस्तलिखिताः कोशाः

१. क—अयं हस्तलेखोऽस्माभिर् **'अजयमेरु'** (अजमेर) मण्डलान्तर्वर्तिनि **'केकड़ी'** नगरे निवसतां मित्रवर्याणां व्यासोपाह्वानां पण्डित **मदनमोहनमहोदयानां** कृपयाऽधिगतः। अस्य विवरणम्—

आकारः—४ × १० 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ९ नवसंख्यामिताः।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति चत्वारिंशदक्षराणि प्रायेण।

लिपिः—प्राचीना देवनागरी।

लेखनकालः—१४७१ तमो वैक्रमाब्दः, १३३६ तमः शकाब्दः।

पत्राणि—पूर्वार्धे भूरामचन्द्र (१३१) मितानि, उत्तरार्धे ऋषिद्वीप (७७) मितानि। आहत्योभयोर्भागयोर् २०८ अष्टोत्तरद्विशतमितानि पत्राणि सन्ति।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्त इत्थं पाठ उपलभ्यते—

"शुभं भवतु मंगलं॥ संवत् १४७१ वर्षे शाके १३३६ बहमेने[1]"।

---

१. 'वहमाने' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः। उत्तरार्धस्यान्त्यपाठे शुद्धो निर्देश उपलभ्यते।

असाढ शुदि १५ भौमे । [1]अद्य हंसीघणी ग्रामवास्तव्य ज्योतिरामदेव-
सुत घोतिपीपासुत असेस्वरपठनार्थे लिषितम् । [2]य्यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा
तादृशं लिखितं मया । [2]य्यदि शुद्धमशुद्धं वा । मम दोषो न दीयते ॥१
तैलाद् रक्षेज्जलाद् रक्षेद् रक्षे शिथिलबन्धनात् । परहस्ते गता रक्षे ।
एवं वदति पुस्तिकं ॥ शांति भवतु । गुरुभ्यो नमः । परमगुरुभ्यो नमः ।"

उत्तरार्धस्यान्ते त्वित्थं पठ्यते—

"समाप्तम् । शिवमस्तु । य्यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखित-
म्मया । य्यदि शुद्धमशुद्धम्वा । मम दोषो न दीयते ॥१ संवत् काला-
तीत विक्रमसम्वत् १४७१ वर्षे शाके १३३६ वहमाने । सींघणी-
ग्राम्यवास्तव्य ज्योतिरामदेवशुत ज्योतिपीपाशुत अमरेश्वरपठनार्थे
लिषितं । शुभं भवतु मंगलं । भग्नपृष्ठकटिग्रीवा । दिव्यदृष्टिरने-
कधा । कष्टेन लिखितं चेदं । य्यत्नेन प्रतिपालयेत ॥३ तैलाद्रक्ष
जलाद्रक्ष । रक्षे शिथिलबन्धनात् । मूर्षहस्ते गता रक्षे । एवं वदति
पुस्तकम् । हरसूर उपाध्याय गुरुनमस्कृत्य येनेदं पुस्तकं ददौ ।"

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—अस्मिन् कोशे प्रत्यध्यायमन्त तद्इत्थं
पाठ उपलभ्यते—

'इति श्री व्वाजशनेयसंहितायां पदपाठने प्रथमोध्यायः ।'

एवमेवाऽऽत्रिंशदध्यायान्तं पाठ उपलभ्यते । तत्र प्रायेण
'व्वाजसनेयीसंहितायां' 'पदपाठेन' 'पदेन' वा इत्येवं पाठभेदमात्रमुप-
लभ्यते । एकत्रिंशदध्यायादारभ्याऽऽचत्वरिंशदध्यायान्तं दशस्वध्यायेषु
'शाकल्य कृते[3]पदे' इत्येवं विशिष्टः पाठो दृश्यते । तद्यथा—

"इति श्रीव्वाजसनेयी-संहितायां शाकल्यकृते पदेन एकत्रिंशोध्यायः ।"

---

१. अस्याः पङ्क्त्या मूलपाठः पत्रघर्षणादपमृष्टः, तदुपरि केनचिदव-
कालजेन लेखकेन अयं पाठो लिखितः । पुनर्लिखितेऽस्मिन् पाठे ग्रामादिनामानि
भ्रष्टानि । शुद्धनामानि उत्तरार्धस्यान्ते निर्दिष्टे पाठे द्रष्टव्यानि ।

२. याज्ञवल्क्यशिक्षायां पदादेर्यकारवकारयोर्गुरुत्वमुपदिष्टम् ।
वैदिका पदादेर्वकारस्प गुरुत्वद्योतनाय यथा 'व्व' इत्येवं निर्दिशन्ति तथैवात्र
हस्तलेखे यकारस्य गुरुत्वद्योतनाय यकारोऽपि 'य्य' इत्येवं लिख्यते ।

३. अस्ति कलकत्तानगरस्थे 'रायल एशियाटिक सोसायटी'नाम्नि
पुस्तकालये माध्यन्दिनपदपाठस्यैको हस्तलेखः, तस्यान्तेऽपि 'शाकल्य कृते'
इति पाठो दृश्यते । अस्य विवरणमग्रे यथास्थानं द्रष्टव्यम् ।

"इति श्री व्वाजसनेयीसंहितायां शाकल्यकृते पदे चत्वारिंशोऽध्यायः ।"

लेखः—सम्पूर्णोऽप्ययं कोश एकेनैव लेखकेन लिखितो वर्तते । मध्ये मध्ये क्वचित् जीर्णेषु पत्रांशेषु पत्रान्तरं संयोज्य लेखकान्तरेण कृता पाठपूर्तिरुपलभ्यते । हस्तलेखोऽयं प्रायेण शुद्धो वर्त्तते ।

अक्षरविन्यासः—कोशस्यातिप्राचीनत्वात् केषाञ्चिद् वर्णानां लेखविन्यासो भिन्नप्रकारक उपलभ्यते । तत्र सन्ध्यक्षराणामुपरितना मात्रा वङ्गलिपिवत् पुरस्तान्निर्दिश्यते । तद्यथा—

ाद ावा वः=देवो वः ।

ात्रे ष्टु ाभ न=त्रैष्टुभेन ।

ाद्योः=द्यौः ।

इमां मात्रानिर्देशपद्धतिमाधुनिका विपश्चितः **'पृष्ठमात्रा'** पदेन व्यवहरन्ति । वयं त्वस्याः पद्धतेः कृते **पूर्वमात्रा प्राङ्‌मात्रा** पदस्य वा व्यवहार उचित इति मनुमः । एषा मात्रानिर्देशपद्धतिश्चतुः शतवर्षेभ्यः प्राचीनेषु देवनागराक्षरलिखितेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते ।

वैशिष्टयम्—अस्मिन् कोशे बहुविधं वैशिष्टयमुपलभ्यते । तत्र द्वित्रिस्थानवर्जं सर्वत्रैवास्मिन् हस्तलेखे मन्त्रपाठानुसारं सकलपदानां पाठ उपन्यस्यते । अन्येषु पदग्रन्थेषु पुनरुक्तानां पदानां मन्त्राणां च पदानि लुप्यन्ते[1] (पदपाठे न पठयन्ते) । तल्लोपाच्च मन्त्रकण्डिकासंख्याभिः सह पदकण्डिकासंख्यानां बहुधा भेदः संजायते । इह पुनरुक्तानां पदानामपि सकलपाठनिर्देशान्न कण्डिकासंख्या मन्त्रसंख्यातो भिद्यते । क्वचित् पुनरुक्तमन्त्रपाठे प्रतीकनिर्देशं कृत्वा सकलपाठलेखनाय स्थानं रिक्तमप्युपलभ्यते ।

एतदतिरिक्तमत्र कोशे यत्किञ्चिद्वैशिष्टयमुपलभ्यते तत्सर्वं **'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणे विस्तरेण विहितं, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२. ख—अयं हस्तलेखः पूनानगरस्थाद् **भण्डारकर प्राच्यविद्याशोधप्रतिष्ठानाद्** उपलब्धः । अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ८, सन् १८८१, ८२' इत्येवं निर्दिष्टो वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—२$\frac{१}{२}$ × ११$\frac{१}{२}$ 'इञ्च' मितः ।

---

१. वैदिका अस्य निर्देशं **'गलितपाठ'** शब्देन कुर्वन्ति ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ४ चतस्रः ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद् वा प्रायेण ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१६६१ तमो वैक्रमाब्दः, १५५६ तमः शकाब्दः ।

पत्राणि—पूर्वार्धे २४३, उत्तरार्धे १७८; आहृत्य ४२१ एकविंशत्युत्तरचतुःशतानि सन्ति ।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्त इत्थं पाठ उपलभ्यते--

"इति पदे विंशतितमोऽध्यायः ।। संवत् १६६१ व शाके १५५६ श्रावणवदि १० लिखितं ।। श्रीरस्तु ।। ॐ नरसिंहाय नमः ।। श्री रामाय नमः ।। ॐ नमः कृष्णाय नमः ।। ॐ नमः श्री विन्दुमाधवाय नमः ।। ॐ नमः विश्वेश्वराय नमः ।।

श्री रामाय नमः ।। श्री कृष्णाय नमः । प्रथमविंशतिपदानि २० ।।"

उत्तरार्धस्यान्ते—

"इति श्रीवाजसनेयसंहितापदे चत्वारिंशतितमोध्या ।। संवत् १६६१ वर्षे मागसरमासे कृष्णपक्षे द्वितीयाया तिथै । श्रीरामाय नमः ।। ।। श्रीरामाय नमः पदपुस्तकं समाप्तं श्रीबिन्दुमाधवाय नम ।"

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे पदे प्रथमोध्यायः ।

इति वाजसनीये संहितायाः पदे द्वितीयोध्यायः ।

इति वाजसनीये संहिताया दीर्घपाठे तृतीयोध्यायः ।

इति वाजसनेय पदसंहितायां एकविंशोध्यायः ।"

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यः ।

लेखः—पूर्वार्धे ४८ अष्टाचत्वारिंशत्पत्रपर्यन्तस्यैको लेखकः, इतोऽग्रे आग्रन्थसमाप्ति (पूर्वार्धे चोत्तरार्धे च) यावद् अपरो लेखकः वर्णविन्यासः साधुतरः, लेखोऽपि प्रायेण शुद्धः ।

३. ग—अयमपि हस्तलेखः पूर्वस्मादेव ग्रन्थागारादुपलब्धः । अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ४४, सन् १८९२-९५' इत्येवं निर्दिष्टः । अस्य विवरणम्—

आकारः—४×८१/२ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं षट् सप्त वा ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति २६-२८ संख्याकानि ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१८५० तमो वैक्रमाब्दः, १७१५ शकाब्दः ।

पत्राणिः—पूर्वार्धे १७४, उत्तरार्धे १४१; आहृत्य ३१५ पञ्चदशोत्तरशतत्रयमितानि ।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्ते १७४ तमे पत्र इत्थं पाठ उपलभ्यते—

"इति संहितापदे विंशतितमोऽध्यायः ॥२॥ छ ॥ ओ३म् । इमम् । मे । संवत् १८५० । का शाके १७१५ मार्गशिरमासे कृष्णपक्षे १० गुरौ ब्रह्मपुरी मध्ये वास्तव्य उदीच्य ज्ञातीय आ० जीवणजीसुत मोतीरामेण संहितायाः पदानि आत्मपठनार्थं लिखितानि ॥ परोपकारार्थं च ॥ चिरंजीवभाई संपत्रामस्येदं पुस्तकम् ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥"

उत्तरार्धस्यान्ते १४१ तमे पत्रे—

"...असौ । अहम् ॥१४॥ हरिः ओम्३ ॥ खम् । ब्रह्म ॥ इति वाजसनेयसंहिता पदे च... ।"

इतोऽग्रे पत्रस्य नाशात् पाठः खण्डितो वर्तते ।

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति पदे प्रथमोध्यायः ।

इति संहितापदे विंशतितमोऽध्यायः ।

इति वाजसनेयपदे संहितायां एकविंशोध्यायः ।

इति वाजसनेय संहितायां पदे चतुस्त्रिंशतिमोध्यायः ।"

इत्येवं प्रकारो द्रष्टव्यः ।

लेखः—अयं सम्पूर्णोऽपि कोश एकेनैव लेखकेन लिखितो वर्तते । ३५ पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः स्वरचिह्नविरहितो वर्तते ।

४. घ—अयमपि कोशो भण्डारकरप्रतिष्ठानत एवास्माभिर्लब्धः । अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ३५३, सन् १८८३-८४' इत्येवं निर्दिष्टो वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४×८ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं सप्त वाऽष्टौ वा ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति २०-२४ संख्यामितानि ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१७४१ तमः शकाब्दः (=१८७६ वैक्रमाब्दः)।

पत्राणि—सर्वाणि संकलय्य ३२७ सप्तविंशत्युत्तरशतत्रयमितानि ।

अन्त्यपाठः—एकोनविंशस्याध्यायस्यान्ते त्वयं पाठ उपलभ्यते—

"इति पदे संहितायां एकोनविंशोध्यायः । ३१११ ।। श्रीराम् ।। छ ।। श्री गंगागोदावरी प्रसन् ।। छ ।। श्री कृष्णाबाई प्रसन्न् ।। श्री रामचन्द्रप्र । सन् ।। छ ।। कृष्णार्पणमस्तु ।। श्री वेदमूर्तिप्रसन्न् ।"

उत्तरार्धस्यान्ते—

"......असौ । ब्रह्म ।।१४।। ओम् । खम् ।। ब्रह्म ।।१५।। इति-वाजसनेयसंहितायां पदेषु चत्वारिंशतिमोऽध्यायः । शक १७४०१ प्रमाथिनाम संवत्सरे भाद्रपदबद्धतृतीया सौम्यवासरे तद्दिने तृतीय-प्रहरे इदं पुस्तकं समाप्तम् ।"

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति वाजसनेय संहितायां पदे प्रथमोध्यायः ।

इति वाजसनेयपदे चतुर्दशोध्यायः ।

इति पदे संहितायामेकोनविंशोध्यायः ।

इति वाजसनेयपदसंहिताया एकविंशोध्यायः ।"

लेखः—अयं कोशो मध्ये मध्ये बहुशः खण्डितः सन् प्रपूरित इत्यनुमीयते । अत एवात्र बहुरूपाणि पत्राणि बहूनां लेखकानां चाक्षरविन्यासो दृश्यते । यद्वाऽयं कोशो बहुभिः खण्डितैः कोशैः प्रपूरितः स्यात् ।

५. ङ—अयं कोशो वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थे सरस्वतीभवनसंग्रहे विद्यते । अस्य कोशस्य प्रवेशसंख्या ४१२११, संख्या च ००१०५२ वतते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४·३ × ९·१ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं प्रायेण १६ षोडश ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति प्रायेण १८ अष्टादश ।

लिपिः—देवनागरी ।

पत्राणि—३०१ संख्यामितानि । पूर्वार्धस्येदं पुस्तकम् ।

अन्त्यपाठः—कोशान्तेऽयं पाठ उपलभ्यते—

"इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे विंशतिमोऽध्यायः ।

विशेषः—अयं कोशः पूर्वार्धस्यैव वर्तते । लेखनकालोऽत्र निर्दिष्टो नास्ति । यद्ययं कोशोऽग्रे निर्दिष्टस्य कोशस्यैव पूर्वभागः स्यात्, तथा सति अस्य लेखनकालः १९३५ तमो वैक्रमाब्दः, १८०० तमः शकाब्दश्च भवितुमर्हति ।

६. **च**—अयं कोशोऽपि **वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थ**-सरस्वतीभवनस्थ एव । अस्य प्रवेशसंख्या ४१२१२, संख्या च ००१०५३ वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४·२ × ९·१ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं प्रायेण १६ षोडश ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति प्रायेण १८ अष्टादश ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१९३५ तमो वैक्रमाब्द; १८०० तमः शकाब्दः ।

पत्राणि—८६ षडशीतितमानि । उत्तरार्धस्येदं पुस्तकम्

अन्त्यपाठः—अस्यान्ते त्वयं पाठ उपलभ्यते—

"इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे पदे चत्वारिंश्शद्दशमोऽध्यायः ॥४०॥ संवत् १९३५ शाके १८०० आश्विन कृष्ण ११ भानुवासरे ।"

विशेषः—पत्राणां सदृशाकाराद् अक्षरविन्यासस्य च सादृश्यादयं कोशः पूर्वनिर्दिष्टस्यैव कोशस्योत्तरभागः प्रतीयते । संग्रहसूची-निर्मातुः प्रमादात्, संग्रहस्थकोशानां वा संख्यापरिवृद्ध्यर्थमेक एव-कोशो विभज्य द्विर्निर्दिष्टः ।

७. छ—अयमपि कोशः वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयीय-सरस्वतीभवनस्थः। अस्य प्रवेशसंख्या ६८५०, संख्या च ००१०६२ वर्तते।

अस्मिन् कोशे स्वल्यान्येव पत्राणि सन्ति, पदपाठोऽपि स्वर-विहीन एव। अतोऽयमुपयोगानर्ह एव समपद्यत।

८. ज—अयं कोशोऽस्माभिर्होशियारपुरस्थाद् विश्वेश्वरानन्द-शोधसंस्थातः समधिगतः। अयं तत्संग्रहे ७९ एकोनाशीतिसंख्यायां निर्दिष्टो वर्तते। अस्य विवरणम्—

आकारः—४×९ 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ८ अष्टौ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति पञ्चत्रिंशत् प्रायेण।

लिपिः—देवनागरी।

पत्राणि—अयं कोश उत्तरार्धमात्रस्यैव विद्यते। आदौ २, ३, ४ संख्याकानि पत्राणि लुप्तानि सन्ति, एवमन्तेऽपि ८५ पञ्चाशीति पत्रादग्रे चत्वारिंशदध्यायस्य द्वादशमन्त्रभागमारभ्य समाप्तिपर्यन्तो भागो विलुप्तो वर्तते।

लेखनकालः—अस्य कोशस्यान्त्यपत्रस्यानुपलम्भाद् लेखन-कालोऽज्ञात एवास्ति। तथाप्यक्षरविन्यासात् त्रिशतवर्षपूर्वलिखितोऽयं कोशः प्रतिभाति।

लेखः—अस्मिन् कोशे लेखन्याः स्थूलसूक्ष्मभावाद् अक्षराणां स्थूलसूक्ष्मभावेऽपि एकेनैव लेखकेनायं समग्रः कोशो लिखित इत्यक्षर-विन्यासात् स्पष्टं प्रतिभाति।

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति पदसंहितायामेकविंशतिमोध्यायः।

इति पदसंहिताया एकोनत्रिंशतिमोध्यायः।

इति पदसंहिताया एकोनचत्वारिंशतिमोध्यायः"।

लेखनपद्धतिः—अस्मिन् कोशे पदादौ यकारवकारौ सर्वत्र 'य' 'व' इत्येवं सामान्यरूपेणैव लिखितौ, केवलम् एकत्रिंशदध्यायस्य षट्सु मन्त्रेषु पदादिर्यकारः 'य' इत्येवं लिखितो दृश्यते।

९. **भ**--अयं कोशः **कलकत्तानगरस्थे 'रायल एशियाटिक सोसाइटी'**नाम्नि पुस्तकालये वर्तते । अयमस्माभिस्तत्रैव गत्वा समवलोकि । अयं कोशस्तत्संग्रहे १६६०तमे क्रमाङ्के निर्दिष्टो विद्यते । अस्य विवरणम्—

१. अयं हस्तलेख **उत्तरार्धमात्र**स्यैव विद्यते । अस्मिन् ग्रन्थेऽष्टाविंशत्यध्यायस्य द्वितीयमन्त्रं यावत् (४४ पत्रं यावद्) स्वराङ्कमुपलभ्यते, नेतः परम् ।

२. अस्मिन् कोशे १०२ द्व्युत्तरशतमितानि पत्राणि सन्ति ।

३. कोशान्ते च **'इति शाकल्यकृतपदे विंशतिमोऽध्यायः'** इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

अत्र चत्वारिंशत्तमोऽध्याय एवोत्तरार्धस्याध्यायसंख्यामाश्रित्य विंशतितमया संख्ययाऽभिहितो ज्ञेयः ।

मुद्रित-पदग्रन्थाः

१०. **ञ**—काश्यां गौरीशयन्त्रालये मुद्रितः पत्राकारः स्थूलाक्षरयुतः । अस्मिन् कोशे संयुक्तव्यञ्जनानां प्रायेण यथायथं द्वित्वनिर्देशः, यकारवकारयोश्चापि साम्प्रदायिकनिर्देश उपलभ्यते । स्वरसंचारे केषुचिद् विशिष्टेषु स्थलेषु भेद उपलभ्यते । अयं भेदः **'माध्यन्दिनपदपाठपरिचय'**प्रकरणे **'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणे च निरूपितः, स तत एवावगन्तव्यः । अस्माभिस्त्वयं स्वरसंचारभेदो यथास्थानं **'इति काशिकः पाठः'** इत्येवं रूपेण टिप्पण्यां संगृहीतः । अयं कोशः प्रायेणाशुद्धिबहुलो वर्तते ।

११. **ट**—अयं पदपाठग्रन्थो मुम्बय्यां तत्त्वविवेचक-यन्त्रालये मुद्रितः पत्राकारो मध्यमाक्षरयुतः । अस्मिन् पदपाठे प्रायेण रेफोत्तरवर्तिन एव व्यञ्जनस्य द्वित्वमुपलभ्यते । अयं ग्रन्थः काशीमुद्रितापेक्षया शुद्धः ।

१२. **ठ**—श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीप्रणीते यजुर्वेदभाष्ये मुद्रितः पदपाठः । अस्य प्रथमं तृतीयं च संस्करणमस्माभिरिहोपयुक्तम् । अनयोः संस्करणयोः क्वचिद् भेदोऽपि दृश्यते । इह पदपाठे लुप्तानि सर्वाणि पदानि मन्त्रपाठवत् यथास्थानं पठितानि । अपूरितेषु पदेषु क्वचित् स्वरराहित्यं, स्वरान्यथानिर्देशः, अवग्रहाभावः, अव-

ग्रहान्यथानिर्देशः, इतिपदेनावेष्टनाभाश्चेत्येवं रूपा लिपिकृतो बहवो दोषा उपलभ्यन्ते ।

१३. ङ—अयं पदपाठः श्रीपण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुभिः संशोधिते स्वकृतविवरणेन परिबृंहिते श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीप्रणीतयजुर्वेदभाष्ये (प्रथमे भागे) मुद्रितो ज्ञेयः । अस्य ग्रन्थस्य काश्यां मुद्रितं द्वितीयं संस्करणमिहोपयुक्तम् । यद्यप्यत्र संयुक्तानां वर्णानां द्वित्वपाठः, पदाद्योश्च यकारवकारयोः साम्प्रदायिकपद्धत्या निर्देशो नास्ति, तथाऽप्यत्र 'ठ' ग्रन्थस्था लिपिकरदोषा न सन्ति । स्वरसंचारे चायं माध्यन्दिनपाठस्य काशिकं (काश्यां मुद्रितं) पाठमनुसरति ।

इत्युपयुक्तानां कोशानां विवरणं समाप्तम् ॥

वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्

वैदिकवाङ्मये संहिताग्रन्थानामनन्तरं तत्पदग्रन्थानां विद्यते विशिष्टं स्थानमित्यत्र नास्ति कश्चिद विवादावसरः। इमे हि पदग्रन्थाः संहितापाठं विच्छिद्य पदस्वरूपप्रदर्शनेन, अवग्रहद्वारा प्रकृतिप्रत्ययविभागनिदर्शनेन पूर्वोत्तरपदविज्ञापनेन च मन्त्रार्थपरिज्ञाने महान्तमुपकारं विदधतीति सर्व एव वैदिका विद्वांसः स्वीकुर्वते। एतेन पदग्रन्थाः संहितानां संक्षिप्ततमा आद्या व्याख्याग्रन्था इत्यपि शक्यते निःसंशयं वक्तुम्।

तत्र प्रतिसंहितं पदप्रवचनप्रकारः प्रायेण भिद्यते। तत्तत्संहितानां पदप्रवचननियमास्तत्तत्प्रातिशाख्यग्रन्थेषु विस्तरेण प्रदर्शिताः सन्ति। तदनुसारं पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनं तात्कालिकानां विविधव्याकरणनियमानां परिज्ञाने महत् साहाय्यं विदधाति। बहुत्र च तादृशां संस्कृतभाषातो विलुप्तानां पदानां प्रकृत्यन्तराणां वा सद्भावं प्रदर्शयति, येषां कृते पाणिन्यादयो वैयाकरणा आदेशागमवर्णविकारान् उपदिशन्ति[1]।

सर्वेषु पदग्रन्थेषु सामपदपाठो महद् वैलक्षण्यं भजते। यत्रान्ये पदकारा ऐकमत्येन अविभागार्हं पदं मन्वाना अवग्रहं न प्रदर्शयन्ति, सामपदकारस्तु तत्रापि प्रायेणावग्रहं प्रदर्शयति। सामपदग्रन्थस्येदं वैशिष्ट्यमुपरिष्टाद् यथास्थानं निदर्शयिष्यते। इह तावत् सामान्येन पदग्रन्थानां प्रवचनप्रकारो यथायथं प्रविभज्य प्रदर्श्यते—

---

१. पाणिनीयव्याकरणे प्रकृत्यंशे निर्दिशिता लोपागमादेशादयो लुप्तानां प्रकृत्यन्तराणां ज्ञापका, इत्यस्मिन् विषये आस्माकीनः 'आदिभाषायां प्रयुज्यमानानामपाणिनीयप्रयोगाणां साधुत्वविवेचनम्' नामा निबन्धो द्रष्टव्यः। अयं वेदवाण्याश्चतुर्दशवर्षस्य प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चषष्ठाङ्केषु प्रकाशितः।

१—अवगृह्यमाणपदेषु प्रवचनप्रकारः

प्रथमं तावद् अवगृह्यमाणानां पदानां प्रवचनप्रकार उच्यते—

क—ऋगथर्वपदेषु सावग्रहं पदम् अवगृह्यैव सकृत् प्रदर्श्यते। तद्यथा—

पुरःऽहितम् । ऋ० १।१।१ ॥ **चित्रश्रवःऽतमः** । ऋ० १।१।५ ॥
त्रिऽसप्ताः । अ० १।१।१ ॥ **परिऽयन्ति** । अ० १।१।१ ॥

ख—शुक्लकृष्णयजुःपदपाठेषु अवगृह्यमाणं पदमितिना पूर्वं निर्दिश्य पश्चादवगृह्यते। तद्यथा—

[1]**श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय** । शु० य० १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । शु० य० १।१ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । तै० सं० १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । तै० सं० १।१ ॥

मैत्रायणीयपदग्रन्थेऽपि द्विरावृत्तिर्भवति, परन्तु तत्रैकः कोशोऽवग्रहोत्तरभागस्थस्वरनिर्देशे शुक्लयजुषः पदपाठमनुसरति, अपरश्च तैत्तिरीयपदपाठम्। तद्यथा—

[2]**श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय** ।
मै० १।१।१ ॥

ग—सामपदग्रन्थेऽप्यवग्रहनिदर्शनाय द्विरावृत्तिः क्रियते, परन्तु तत्रावगृह्यमाणेन मन्त्रपदेन सहेतिपदं न पठ्यते। तद्यथा—

हव्यदातये हव्य दातये । सा० पू० १।१।१ ॥

१. माध्यन्दिनपदपाठे संहितेव व्यञ्जनानां द्विर्वचनरूपः यो यथायथं पाठ उपलभ्यते, तदपमृज्येह प्रदर्शनं लाघवाय ज्ञेयम्।

२. मैत्रायणीयस्वराङ्कनप्रकार ऋगथर्वयजुषां स्वराङ्कनप्रकाराद् भिद्यते। इह तु मैत्रायणीयपदनिदर्शनाय ऋग्यजुरथर्वसु सामान्येनादृतः स्वराङ्कनप्रकारः स्वीकृतो विस्पष्टार्थम्।

विश्ववेदसम् विश्व वेदसम् । स० पू० १।१।१ ॥

अत्रावग्रहकाले पूर्वभागान्ते वर्तमान उदात्तो विरामे वर्तमानोदात्त इव '२' द्व्यङ्केन[1] निर्दिश्यते, उत्तरभागश्च तैत्तिरीयपदवत् स्वतन्त्रपद इव पूर्वभागान्ते वर्तमानादुदात्तात् स्वरिताद्वा यथायोगं स्वरितत्वमैकश्रुत्यं वा न लभते ।

घ—इवपदप्रयोगे केचन पदकारा इवेन समासमाश्रित्यावग्रहं प्रदर्शयन्ति, अपरे 'इव' शब्दं स्वतन्त्रं पदं मन्यन्ते । तद्यथा—

इवपदेन समासस्तावत्—

पिताऽइव । ऋ० १।१।९; अथर्व० २।१३।१ ॥

पितेवेतिपिता इव । शु० य० ३।२४ ॥

पितेवेतिपिता इव, पितेवेतिपिता इव । मै० १।५ ॥

इह मैत्रायणीयपाठे पूर्ववदेव कोशभेदेनावग्रहोत्तरभागे द्विविधः स्वरसंचारो ज्ञेयः ।

इवपदस्य स्वातन्त्र्यम्—

पिता । इव । तै० सं० १।५।६ ॥

राजा । इव । तै० सं० १।२।१४ ॥

चर्म । इव । सा० पू० २।६।८ ॥

महिषी । इव । सा० पू० १।६।६ ॥

अत्रेदमपि ज्ञेयम्—सूत्रकारः पाणिनिरिवेन समासं नेच्छति, वार्तिककारस्तु '**इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च**' (वा० २।२।१८) इत्यनेन समासं विदधाति ।

---

१. द्र० अस्मदीया वैदिकस्वरमीमांसा । पृष्ठ २०३, सूत्र १६; पृष्ठ १५६, सूत्र ५३ ।

२–प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः

प्रगृह्यत्वनिदर्शनाय यद्यपि सर्वेषु पदग्रन्थेष्वितिना निर्देशः सामान्यरूपेणोपलभ्यते, तथापि प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः पदग्रन्थेषु बहुधा भिद्यते—

क—ऋक्सामाथर्वतैत्तिरीयमैत्रायणपदपाठेषु यत्र केवला प्रगृह्य-संज्ञैव निदर्शनीया भवति, तत्र केवलमितिपदं परं प्रयुज्यते। तद्यथा—

वायो इति । ऋ० १।२।३; अ० ६।६८।१ ॥

त्वे इति । सा० पू० १।१।३ ॥ **अस्मे इति** । सा०पू० २।१।३ ॥

विष्णो इति । तै० १।१।३; मै० १।१।३ ॥

अत्रेदमपि ध्येयम्—तैत्तिरीयपदपाठे ओकारान्तं सम्बुद्ध्यन्तं पदं प्रगृह्यत्वमप्रगृह्यत्वं चोभयं लभते, तस्य व्याख्यानमनुपदं (ग-सन्दर्भे) द्रष्टव्यम्।

ख—शुक्लयजुषः पदपाठे प्रगृह्यत्वनिदर्शनाय मन्त्रपदमितिना निदर्श्य पुनरपि पठ्यते। तद्यथा—

विष्णो इति विष्णो । य० १।४॥

अयं प्रकारः प्रातिशाख्यकारैरुपस्थितपदेन स्मर्यते (द्र० का० प्रा० ४।९०)। पाणिनीयेऽपि '**अप्लुतवदुपस्थिते**' (अ० ६।१।१२५) इत्यस्मिन् सूत्रे तथैव व्यवहारो दृश्यते।

ग—तैत्तिरीये पदपाठे सम्बुद्ध्यन्तमोकारान्तं पदं प्रगृह्यत्व-मप्रगृह्यत्वं चोभयं लभते। तत्रेयं व्यवस्था—

यत्र मन्त्रपाठे सम्बुद्ध्यन्ताद् ओकारान्तात् पदात् परं व्यञ्जना-द्युत्तरपदं भवति, तत्र सम्बुद्धिनिमित्तकोऽयमोकार इति प्रदर्शनाय निरवग्रहं सावग्रहं चोभयरूपं पदमितिना संयोज्य प्रगृह्यत्वरूपेण प्रदर्श्यते। तद्यथा—

निरवग्रहं पदम्—

विष्णो हव्यम्—विष्णो इति । तै० १।१।३ ॥

मोवग्रहं पदम्—

शतक्रतो या—शतक्रतो इतिशत क्रतो ।

तै० १।६।१२ (१) ॥

यत्र तु मन्त्रपाठे सम्बुद्धिनिमित्तक ओकार उत्तरपदादिस्वरेण सन्धि लभते तत्र निरवग्रहं पदं विनेतिना पठ्यते, सावग्रहं च पदमितिना सन्धि लभते । तद्यथा—

निरवग्रहं पदम्—

विष्णवुत—विष्णो । तै० १।२।१३ ॥

सावग्रहं पदम्—

शतक्रतवुद्वंशम्—शतक्रतविर्तिशत-क्रतो ।

तै० १।६।१२ (३) ॥

कृशानवेते—कृशानवितिकृश-अनो । तै० १।२।७ ॥

घ—सामपदकारस्तु सम्बुद्ध्योकारान्तस्य पदस्य सर्वथा प्रगृह्यत्वं नेच्छति । तेन तत्रेतिकारो न प्रयुज्यते । तद्यथा—

विभावसो विभा वसो । सा० पू० १।६।६; ३।२।१० ॥

पुरूवसो पुरु वसो । सा० पू० ३।६।८ ॥

ङ—यत्र पदे प्रगृह्यत्वनिदर्शनेन सहावग्रहनिर्देशोऽपि कर्तव्यो भवति, तत्रेतिना प्रगृह्यत्वं निदर्श्य तत्पदं पुनरावर्त्यावग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी । ऋ० १।१।३ ॥

छन्दःपक्षे इति छन्दःऽपक्षे । अथर्व १।१।३ ॥

शतक्रतो इति शत-क्रतो[1] । तै० १।६।१२ (१) ॥

---

१. एतस्मिन् विषये पूर्वत्र (ङ-संदर्भे) विशेषेणोक्तं तदिहाप्यनुसन्धेयम् ।

च—साम्नः पदग्रन्थे तु यत्र प्रगृह्यत्वावग्रहत्वयोरेकस्मिन्नेव पदे निर्देश इष्यते, तत्र मन्त्रपदं यथावत् पठित्वा पुनरावृत्तौ पूर्वमवगृह्य चेतिना प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

१ २र   १ २र ३   १ २र
विषुरूपे विषु रूपे इति । सा० पू० १।८।३ ॥

१ २र   २ ३   १ २र
अह्नी अ ह्नी इति । सा० पू० १।८।३ ॥

अत्रेदमप्यवधेयम्—अन्ये पदकाराः '**अह्नी**' इत्येतत् पदं नावगृह्णन्ति । पदावग्रहविषये सामपदग्रन्थोऽन्यपदग्रन्थेभ्योऽत्यन्तं वैलक्षण्यं भजत इत्युक्तं पुरस्तात् । तस्य च निदर्शनमग्रे यथास्थानं करिष्यते ।

३—उपसर्ग-निर्देश-प्रकारः

संहितापाठे उपसर्गो द्विधा प्रयुज्यते—स्वतन्त्रपदत्वेन क्रियया समस्य च । तत्र यः समस्य प्रयुज्यते, तत्र तन्निर्देशे यथापदपाठं तत्तन्निर्देशप्रकार उपयुज्यते । यस्तु स्वतन्त्रपदत्वेन प्रयुज्यते, स ऋगथर्वसामशुक्लयजुषां पदपाठेष्वन्यस्वतन्त्रपदमिव पठ्यते, परन्तु तैत्तिरीयपदग्रन्थे स इतिना निर्दिश्यते । यत्र च तत्रैव द्वयोरुपसर्गयोः स्वतन्त्रपदत्वेन सहपाठ उपलभ्यते, तत्र पर इतिना संयुज्यते न पूर्वः । तद्यथा—

एकोपसर्गस्य—

प्रेति । तै० १।१।१ ॥ **अन्विति** । तै० १।२।३ ॥

द्वयोरुपसर्गयोः—

संप्रयच्छति—सम् । प्रेति । यच्छति । तै० ६।३।२ ॥

अनुप्रेहि—अनु । प्रेति । इहि । तै० १।१।१० ॥

मैत्रायणीयपदपाठस्यैकस्मिन् कोशे उपसर्गनिर्देशस्तैत्तिरीयपदग्रन्थस्येवेतिना निर्दिश्यतेऽपरस्मिन्नन्यपदग्रन्थवत् विनैवेतिना ।[1]

---

१. मैत्रायणीयपदकोशेष्वेके शुक्लयजुषः पदग्रन्थमनुसरन्ति, अपरे तैत्तिरीयपदपाठमित्युक्तं पुरस्तात् (पृष्ठ १२) ।

४—अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनप्रकारः

अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनविषयेऽपि पदग्रन्थेषु बहु वैमत्यमुपलभ्यते । तद्यथा—

क—ऋगथर्वशुक्लयजुषां पदपाठेष्ववगृह्यमाणपदस्योत्तरभागः पूर्वभागस्थं स्वरमनुरुध्य संहितावत् स्वरं लभते, अर्थात् पूर्वभागस्थमुदात्तं स्वरितं वाश्रित्य उत्तरभागस्थमनुदात्तं यथाक्रमं स्वरितत्वमैकश्रुत्यं च लभते । यथा—

उदात्तात्स्वरितत्वम्—

घृतऽप्रतीकः । ऋ० ३।१।१८ ॥ अथर्व० २।१३।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । शु० य० १।१ ॥

स्वरितादैकश्रुत्यम्—

अग्निऽस्वात्ताः । ऋ० १०।१५।११ ॥ अथर्व १८।३।४४ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । शु० य० १।१ ॥

इदमप्यवधेयम्—उक्तपदपाठेषु यत्र प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिनिर्देशाय इतिपदं पदग्रन्थेषु प्रयुज्यते तत्र यदि मन्त्रपदं सर्वानुदात्तं भवन्ति तत्र पूर्वोत्तरावुभावपि भागौ इतिपदस्य तकारोत्तरवर्तिनं स्वरितमिकारमाश्रित्यैकश्रुत्यं प्राप्नुतः । तद्यथा—

चित्रभानो इति चित्र भानो ।

ऋ० १।३।४ ॥ अ० २०।८४।३ ॥ शु० य० २०।८७ ॥

शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । शु० य० ३।४६ (पदग्रन्थे[१] ३।४८)

ख—साम्नः पदग्रन्थे काण्वे तैत्तिरीये चावग्रहस्थलेषूत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वमाश्रित्य पूर्वभागनिमित्ता स्वरितत्वैकश्रुत्योः प्रवृत्तिरुतरभागे नोपलभ्यते । तद्यथा—

---

१. माध्यन्दिनपदपाठे पुनरुक्तानां पदानां लोपाद् यत्र मन्त्रपदकण्डिकासंख्यासु मिथो भेदो जायते तत्र उभयोः कण्डिकासंख्याऽत्र निर्दिष्टा ।

बृहदनीकः बृहत् अनीकः । सा० पू० १।६।१० ॥

वाजकर्मभिः वाज कर्मभिः । सा० पू० २।२।२ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । का० १।१; तै० १।१।१ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । का० १।१; तै० १।१।१ ॥

एतादृशेषु स्थलेषु मैत्रायणीयपदपाठस्यैकः कोशस्तैत्तिरीय-पदक्रममवरुणद्धि, अपरः शुक्लयजुष इत्युक्तं प्राक् ।

ग—अवगृह्यमाणपदेषु यत्रोत्तरभाग आद्युदात्तो भवति पूर्व-भागश्च सर्वानुदात्तस्तत्र शुक्लयजुषः पदपाठे संहितावत् स्वर-विधानमाश्रित्य पूर्वभागान्ते वर्त्तमानस्यानुदात्तस्य उत्तरभागादौ वर्तमानमुदात्तमाश्रित्य स्वरितत्वं (अष्टा० ८।४।६७) ऐकश्रुत्यं (अष्टा० १।२।४०) च न भवति, अर्थादनुदात्त एवावतिष्ठते । तैत्तिरीयपदपाठे तूत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वस्याऽऽश्रयणात् पूर्वभाग-स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमैकश्रुत्यं चोपलभ्यते । तद्यथा—

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ।

शु० यजु० ८।४७ (पदग्रन्थे ८।४१) ।

अनुष्टुबित्यनु स्तुप् । तै० १।८।१३ ॥

इह तैत्तिरीयपदग्रन्थे उत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वाश्रयणात् 'स्तु' इत्युदात्तपरेऽपि 'नु' इत्यनुदात्तस्यैकश्रुत्यं भवति, अर्थात् '**उदात्त-स्वरितपरस्य सन्नतरः**' (अष्टा० १।२।४०) इति नियमो न प्रवर्तते ।

घ—माध्यन्दिनपदपाठेषु यत्रावग्रहाद् उत्तरभागे उत्तम[1] उपो-त्तमो वोदात्तो भवति, तस्माच्च पूर्वं द्वौ वा त्रयो वाऽनुदात्ता भवन्ति, तादृशस्थलेषु एकस्मिन् कोशे[2] उदात्तपूर्वम् अनुदात्तं विहायाऽपरो-ऽपरौ वानुदात्तौ पूर्वभागस्थादुदात्तादैकश्रुत्यं लभेते । अपरेषु कोशेषु

---

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्य उत्तम इत्युच्यते, तत्पूर्वश्चोपोत्तमः, द्र० काशिका ४।१।७८ ॥

२. अयं पाठः काशीमुद्रिते पदपाठे दृश्यते ।

तैत्तिरीयपदग्रन्थ इवोत्तरभागस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया अनुदात्तत्व-मेवोपलभ्यते । तद्यथा--

प्रथमपक्षे—

विजानतऽइतिवि जानतः । मा० य० ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । मा० य० ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

मा० य० ३०।१५ (पदपाठे ३०।१३) ॥

अत्र प्रथमोदाहरणे 'जा' इत्येकः, द्वितीयोदाहरणे '**चच**' इति द्वौ, तृतीयोदाहरणे '**व**' इत्येकोऽनुदात्त ऐकश्रुत्यं भजते ।

अपरपक्षे—

विजानातऽइतिवि जानतः । मा० य० ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । मा० य० ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

मा० य० ३०।१५ (पदपाठे ३०।१३) ॥

अस्मिन् पाठे तैत्तिरीयपदग्रन्थ इवानुदात्ता एवावतिष्ठन्ते ।

अयं च स्वरभेदो माध्यन्दिनकोशेषु नियतरूपेणोपलभ्यते । विशेषविचारस्तु '**माध्यन्दिनपदपाठस्य वैशिष्टचम्**' इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

ङ—काण्वपदपाठस्यैकः कोशोऽस्माभिः कलकत्तानगरस्थे रायलएशियाटिकसोसाइटीनाम्नि ग्रन्थालये दृष्टः । तस्मिन् कोशे आवेष्टने क्रियमाणे इतिशब्दस्यान्त्यात् स्वरितादिकारात् पराणि अवगृह्यमाणपदस्य पूर्वभागस्थान्यप्यनुदात्तानि ऐकश्रुत्यं न लभन्ते । तद्यथा—

सजातवनीतिसजात ऽ वनिं । १।६।३ ॥

कुमारीपुत्रमितिकुमारी ऽ पुत्रम् । ३४।१।६ ॥

धनुःकारमितिधनुः ऽ कारम् । ३४।१।७ ॥

च—काण्वपदपाठस्यैकस्मिन् कोशे उदात्तानुदात्तस्वरितानां त्रयाणामपि स्वराणां चिह्नान्युपलभ्यन्ते । अवग्रहोत्तरभागे च स तैत्तिरीयक्रममवरुणद्धि । तद्यथा—

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । १।१।२ ॥[1]

अत्राक्षरस्याधस्तान्निर्दिष्टं ^ चिह्नमनुदात्तं द्योतयति, उपरि-भागे वर्तमानं ˘ चिह्नम् उदात्तम्, एवमुपरिवर्तमानं ऽ चिह्नं स्वरितं च ।

मैत्रायणीयसंहितायाम् ऋग्वेदस्य कश्मीरपाठे चोदात्तस्वर-निर्देशायाक्षरस्युपरिभागे ⊥ इत्येवमूर्ध्वरेखा निर्दिश्यते (अन्यत्रेदं चिह्नं स्वरितार्थं व्यवह्रियते) ।

५—अवग्रहे विसंवादः

अवग्रहविषयेऽपि पदपाठेषु बहुत्र विसंवाद उपलभ्यते—

क—सन्ति कानिचिदेतादृंशि पदानि यान् केचन पदकारा अवगृह्णन्ति, अपरे नावगृह्णन्ति । तद्यथा—

अधीवासमित्यधि वासम् । तै० ४।६।९ ॥

अधीवासम् । अधिवासमित्यधि वासम् ।

शु० य० २५।३९ (पदपाठ २५।३७), [2]मै० ३।१६।१ ॥

ऋग्वेदे काण्वे च पदपाठे 'अधीवासम्' नावगृह्यते । द० ऋ० १।१४०।९; काण्व० २७।१४।१ ॥

ख—कतिपयान्येतादृशान्यपि पदानि सन्ति यत्रावग्रहं कुर्वन्तः केचन पदकारा पूर्वभागे विद्यमानं दीर्घत्वं छान्दसमितिमन्यमाना ह्रसयन्ति, अपरे तानि प्रकृतिदीर्घाणीति मत्वा न ह्रसयन्ति । तद्यथा—

---

१. द्र० वैदिकवाङ्मय का इतिहास 'वेदों के भाष्यकार' पृष्ठ १५७ ।

२. मैत्रायणीयपदग्रन्थस्योदाहरणान्यस्माभिः मैत्रायणीसंहितायाः 'लिपजिग' संस्करणे यत्र तत्र निर्दिष्टपदपाठेभ्यः संगृहीतानि ।

अशीतम । अशितमेत्यशि तम । मा० २।२० ॥

प्लीहाकर्णः । प्लीहुकर्णऽइतिप्लीहु कर्णः । मा० २४।४ ॥

शुण्ठाकर्णः । शुण्ठकर्णऽइतिशुण्ठ कर्णः । मा० २४।४ ॥

काण्वानां मते एषु पदेषु—

अशीतमेत्यशी तम । २५।१ ॥

प्लीहाकर्णऽइतिप्लीहा कर्णः । २६।१७ ॥

शुण्ठाकर्णऽइतिशुण्ठा कर्णः । २६।१७ ॥

इत्येवं दीर्घत्वमेव पूर्वपदस्येष्टम्, न ह्रस्वत्वम् । तदुक्तम्—

अशीतमः—काण्वानामिदं प्रकृतिदीर्घम्, पदपाठेऽपि ह्रस्वाभावात् । द्र० का० प्राति० ३।१२६ सूत्रेऽनन्तव्याख्यानम् ।

'प्लीहाकर्णशुण्ठाकर्णौ प्रकृतिदीर्घौ' इति कात्यायनप्रातिशाख्यवचनं व्याचक्षाणोऽनन्तभट्ट आह—**तेन काण्वव्यतिरिक्तानां केषाञ्चित् पदकाले ह्रस्वपाठो भवति—**

इदमप्यत्रावधेयम्, प्रातिशाख्यव्याख्याताऽनन्तभट्टः काण्वाशाखाध्यायी वर्तते इति ।

ग—कानिचित् पदान्येतादृशान्यपि विद्यन्ते यत्र वैयाकरणैरात्वादेशो विधीयते (द्र० अष्टा० ६।३।४५-४८), तान्यपि केचन पदकाराः प्रकृतिदीर्घाणीति मन्वानास्तथैवावग्रहयन्ति । तद्यथा—

महाव्रीहीणामितिमहा व्रीहिणाम् । तै० १।८।१२ ॥

अष्टाचत्वारिंशतः । अष्टाचत्वारिंशत इत्यष्टा चत्वारिंशतः ।
मै० २।२।६ ॥

घ—इत्थमेव तैत्तिरीयास्तत्राप्यवग्रहं निदर्शयन्ति यत्र वैयाकरणाः **'देवताद्वन्द्वे च'** (अष्टा० ६।३।२५) इति नियमेन पूर्वपदस्यानङादेशं विदधति । तद्यथा—

अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू । तै० १।१।१२ ॥

इन्द्रावरुणावितीन्द्रा वरुणौ । तै० २।३।१३ ॥

इन्द्राबृहस्पती इतीन्द्रा बृहस्पती । तै० ३।३।११ ॥

अन्ये पदकारास्तु द्वन्द्वसमासेऽवग्रहमेव न प्रदर्शयन्ति । तदेतद् अग्रे वक्ष्यते ।

६—सांहितिकदीर्घत्वषत्वणत्वविषये

पदकारा यत्र सांहितिकं दीर्घत्वं षत्वं णत्वं वा मन्यन्ते तत्र पदनिदर्शने विवदन्ते—

क—शुक्लयजुःपदपाठे मैत्रायणीये च प्रथम यथारूपं छान्दसं पदं निर्दिश्य, सांहितिकं कार्यमपमृज्येतिनाऽऽवेष्टयन्ति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

मामहानः । ममहानऽइतिममहानः ।

शु० य० १७।५५ (पदपाठे १७।५१), मै० २।१०।५ ॥

षत्वस्य—

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । शु० य० १०।११ ॥

मध्यमेष्ठेयाय । मध्यमेस्थेयायेतिमध्यमे स्थेयाय ।

मै० २।१२।५ ॥

णत्वस्य—

प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय ।

शु० य० ५।४३ (पदपाठे ५।४१)

तैत्तिरीयसंहितापदपाठे यथारूपं छान्दसं पदमेवेतिना निदर्श्य षत्वणत्वविरहितं रूपमावर्त्यते । तद्यथा—

अनुष्टुबित्यनु स्तुप् । तै० १।८।१३ ॥

प्रणिनायेतिप्र निनाय । तै० १।३।५ ॥

'मामहानः इत्यादिषु यत्रान्ये पदकाराश्छान्दसं दीर्घत्वं मन्यन्ते, तत्र तैत्तिरीयपदकारः स्वाभाविकं दीर्घत्वं मत्वा न ह्रसयति । तद्यथा—

मामहानः । तै० ४।६।३ ॥

ग—ऋग्वेदाथर्ववेदयोरेतादृशेषु स्थलेषु पदकारा सांहितिकं कार्यमपमृज्य सकृदेव लौकिकं रूपमासाद्य पठन्ति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

ममहानम् । ऋ० १।११७।१७ ॥

षत्वस्य—

त्रिऽस्तुप् । ऋ० १०।१४।१६ ॥ अ० ८।६।२० ॥

णत्वस्य—

प्रऽनियार्य । ऋ० ३।८।११ ॥

प्रऽनीयते । अ० ६।२३।२ ॥

घ—सन्ति वेदे केचन लेट्लकारस्य वैयाकरणदृशा (अष्टा० ३।४।९४) अडाडागमयुक्तानि पदानि, तत्र आडागयुक्तेषु पदेषु छान्दसदीर्घत्वं मत्वा मैत्रायणीये पदग्रन्थे ह्रस्वत्वं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

यजासि । यजसीतियजसि । मै० २।७।१ ॥

अपरेषु पदपाठेषु 'यजासि' इत्येवोच्यते ।

ङ—'**दाधार**' इत्येतत् पदमेतादृग् वर्तते यत्र पाणिनीयमतेन (६।१।७) 'मामहानः तूतुजानः' इव अभ्यासस्य दीर्घत्वं विधीयते, परन्तु पदकाराः पदकाले नेदं ह्रसयन्ति ।

७—द्वन्द्वसमासेऽवग्रहे मतभेदः

यत्र यत्र वैदिकपदेषु द्वन्द्वसमासो भवति, पदकाले तेषामवग्रह-विषयेऽपि विसंवाद उपलभ्यते । तद्यथा—

क—ऋगथर्वशुक्लयजुषां पदकारा द्वन्द्वसमासेऽवग्रहं न प्रदर्शयन्ति। तद्यथा—

अग्नाविष्णू इति। अथर्व ७।३०।१ ॥

इन्द्राबृहस्पती इति। ऋ० ४।४६।५ ॥

इन्द्रावरुणौ। ऋ० ६।६८।१ ॥

शुक्लयजुषः पदपाठे यत्र द्वन्द्वसमासे प्रगृह्यत्वं भवति तत्रावग्रहाभावेऽपीतिनाऽऽवेष्टयन्ति। तद्यथा—

इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती। मा० २५।६ ॥

ख—तैत्तिरीयपदपाठे तु द्वन्द्वसमासेऽप्यवग्रहः प्रदर्श्यते। तद्यथा—

अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू। तै० १।१।१२ ॥

इन्द्राविष्णू इतीन्द्रा विष्णू। तै० ३।२।११ ॥

इन्द्राबृहस्पती इतीन्द्रा बृहस्पती। तै० ३।३।११ ॥

८—नञ्समासेऽवग्रहविषये वैमत्यम्

क—ऋगथर्वशुक्लकृष्णयजुषां सर्वेऽपि पदकारा नञ्समासेऽवग्रहं न प्रदर्शयन्ति।

ख—सामपदकारो नञ्समासेऽप्यवहमिच्छति। तद्यथा—

१ २र २ ३
अरातेः अ रातेः। सा० पू० १।१।६ ॥

३ १ २ ३ १ २र
अमित्रम् अ मित्रम्। सा० पू० १।२।१ ॥

३ १ २ ३ १ २र
अमृतम् अ मृतम्। सा० पू० १।४।१ ॥

९—साम्नः पदपाठस्य अवग्रहे वैशिष्ट्यम्

साम्नः पदपाठोऽवग्रहविषयेऽन्यपदपाठेभ्योऽत्यन्तं विसंवदति।

तत्र तादृशानामपि पदानामवग्रहो दृश्यते, यान्यन्ये सर्वे पदकारा ऐकमत्येन विभागानर्हाणीति स्वीकुर्वते । तद्यथा—

मन्त्रपदम्	पदपाठः
३ २	३ २
[1]मित्रम्	मि त्रम् । १।९ ॥[2]
३ २	३ २
अद्य	अ द्य । ९।६ ॥
३ २	३ २
सख्ये	स ख्ये । ९।४ ॥
३ १ र	३ २ ३
चन्द्रमसः	चन्द्र मसः । २१।३ ॥
३ २	३ ३ २
समुद्रम्	सम् उद्रम् । २७।४ ॥
[3]स्वस्तये	सु अस्तये । ३६।४ ॥
उस्रियाः	उ स्रियाः । ८५।१० ॥
पुत्रस्य	पुत् त्रस्य । १८८।२ ॥

इदं चात्रावधेयम्—सामपदकारोऽत्रावग्रहप्रदर्शनेन यमर्थविशेषं द्योतयति स नैरुक्तपदनिर्वचनेनापि पुष्यति । एतदर्थविज्ञापनाय पुरस्तान्निर्दिष्टानां पदानां यथाक्रमं यास्कीयं निर्वचनमुद्ध्रियते—

मित्र—**प्रमीतेस्त्रायतेः** । १०।२१ ॥

अद्य—**अस्मिन् द्यवि** । १।६ ॥

सख्य—**समानख्यानाः** ।७।३० ॥

चन्द्रमस्—**चन्द्रो माता**...। ११।१५ ॥

समुद्र—**सम् उद्द्रवन्त्यस्मादापः**... । २।१० ॥

स्वस्ति—**सु अस्तीति** । ३।२१ ॥

---

१. इमान्युदाह्रियमाणानि पदानि, अग्रे च निर्दिश्यमानस्तुलनात्मको निरुक्तपाठः पण्डितभगवद्दत्तकृताद् 'वैदिक वाङ्मय का इतिहास' ग्रन्थात् संगृहीतः (द्र० वेदों के भाष्यकार, भाग पृष्ठ १५४-१५५) ।

२. अत्र प्रथमा संख्या कलकत्तामुद्रितस्य सामपदपाठस्य पृष्ठसंख्यां द्योतयति, अपरा तत्र वर्तमानां मन्त्रसंख्याम् ।

३. मुद्रणकाले समग्रस्य सामपदग्रन्थस्यास्मत्समीपेऽविद्यमानत्वात् स्वर-रहितान्येव त्रीणि पदानि प्रदर्श्यन्ते ।

उस्त्रिया—उत्स्राविणोऽस्यां भोगाः । ४।१६ ॥

पुत्र—पुन्नरकं ततस्त्रायते । २।२१ ॥

१०—पदकाले पुनरुक्तांशानां लोपालोपौ

संहितापाठे यानि पदानि तस्मिन्नेव मन्त्रे मन्त्रान्तरे वा पुनः पठ्यन्ते सम्पूर्णो वा मन्त्रः पुनः पठ्यते, तेषां पदकाले पुनः पाठविषयेऽप्युपलभ्यते विसंवादः । केषुचित् पदग्रन्थेषु पुनरुक्ता भागा मन्त्रा वा पुनर्न पठ्यन्ते, अपरेषु तादृशामपि भवति पाठः । एतदेव लक्ष्यीकृत्योक्तं (कात्या० प्रति० ४।१७७, १८१ टीका) केनचिदाचार्येण—

पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ।
अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

माध्यन्दिनानामपि पुनरुक्तानि पदानि लुप्यन्ते[1], काण्वैः सह क्वचिद् विसंवादोऽपि दृश्यते, अत एवोक्तम्—**काण्वस्यार्थवशादिति ।**

येषु पदपाठेषु पुनरुक्तांशानां लोप इष्यते तेष्वपि न सर्वेषामेव पुनरुक्तानां पदानां लोपो भवति, तत्रापि प्रातिशाख्यकारैर्विशेषविधानमुक्तम् । तद्विधानमपि परस्परं विसंवदते ।

एवं वैदिकपदग्रन्थानां तुलनात्मकाध्ययनेन प्रतीयते यदेषां पदकाराः स्वस्वकाले प्रसिद्धान् व्याकरणग्रन्थान् आश्रित्य स्वस्वपदपाठनियमान् निश्चितवन्तः । एषु पदकारेषु गार्ग्य-शाकल्य-शौनकास्त्वसंशयं व्याकरणप्रवक्तारोऽप्यासन् । तस्मादेतैस्तु स्वीयव्याकरणनियमानुसारमेव पदविभागः कृतः स्याद् इति संभाव्यते । पाणिनीयव्याकरणानुसारं क्वचिदवग्रहविषये विसंवादोऽप्युपलभ्यते । तदभिप्रेत्य तत्रभवता महाभाष्यकृता उक्तम्—

नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ।

महाभाष्य ३।१।१०९; ६।१।२०७; ८।२।१६ ॥

एतेन पाणिनीयलक्षणानुसारं मन्त्रणामन्यथाऽपि पदविभागः कर्तुं शक्य इति ज्ञाप्यते ।

इत्थं वैदिकपदपाठनां तुलनात्मकमध्ययनं प्रस्तुत्य माध्यन्दिनपदपाठस्य परिचयः प्रदीयते ।

---

१. अस्मदीयेऽतिप्राचीने कसंज्ञके कोशे पुनरुक्तानि पदानि मन्त्रानुसारं यथायथं पठ्यन्ते । पुनरुक्तानां मन्त्राणामपि पदपाठो यथास्थानं दृश्यते ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य परिचयः

पदग्रन्थानां प्रयोजनम् अस्माभिः संक्षेपेण पदपाठानां तुलनात्मकेऽध्ययने पुरस्तादुक्तम्। पुराकाले वेदानां यावत्यः शाखा आसन् तेषां सर्वेषामेव पदपाठा आसन्निति शक्यं प्राचीनेतिहासाद् अभ्यूहितुम्। परन्तु यथा सम्प्रति वेदानां ११३१ चन्द्ररामभूब्रह्ममितासु शाखासु उपद्वादशा एव शाखा उपलभ्यन्ते तथा पदग्रन्थास्तु ततोऽप्यल्पसंख्यका एव प्राप्यन्ते। ते चेमे--

१ - **ऋक्पदपाठः**
२—**माध्यन्दिनपदपाठः**
३—**काण्वपदपाठः**
४—**तैत्तिरीयपदपाठः**
५—**मैत्रायणीयपदपाठः**
६—**सामपदपाठः**
७—**अथर्वपदपाठः**

एषु पदग्रन्थेषु—

ऋक्पदपाठः—ऋग्वेदस्य पदकारः **तत्रभवान् शाकल्य** इत्यत्र नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः। निरुक्तकारो यास्कोऽप्याह—

वा इति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यद् असुसमाप्तश्चार्थः। ६।२८॥

कात्यायनप्रातिशाख्यव्याख्यातृभिः संक्रम (=पुनरुक्तपदलोप) प्रकरणे (४।१७७, १८१) कस्यचित् प्राचः श्लोक एवं पठ्यते—

पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः।
अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति॥

अस्मिन्नपि श्लोके पदकारः कश्चित् शाकलः[1] (=शाकल्यः) स्मर्यते।

---

१. क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तत इति न्यायेन यञः स्थानेऽण् अपि भवति। यथा **प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलिः** (रामा० युद्ध० १४।३) इत्यत्राण्।

पुराणेष्वपि शाखा प्रकरणे शाकल्यः **'पदवित्तमः'** इति विशेषणेन असकृत् स्मर्यते ।

सामपदपाठः—सामवेदस्य पदपाठो **गार्ग्य**-प्रोक्त इति सम्प्रदायविद आचक्षते । यास्कीये निरुक्ते **'मेहना'** पदनिर्वचनप्रकरणे पठितस्य **'यन्म इह नास्तीति'** (४।४) वचनस्य व्याख्याने स्कन्दस्वामिना निरुक्तव्याख्यायां **'सामपदग्रन्थो गार्ग्यकृतः'** इति व्यक्तीकृतम् ।

'पूर्वनिर्दिष्टे श्लोकेऽपि **'अलोप इति गार्ग्यस्य'** इति वचनात् सामपदपाठस्य गार्ग्यकृतत्वमेव समर्थ्यते ।

गार्ग्य आचार्यो नैरुक्तानामन्यतम इति यास्कीयनिरुक्तग्रन्थाद् असकृद् व्यज्यते । पदपाठानां तुलनात्मकेऽध्ययने सामपदपाठस्य यास्कीयनिर्वचनेन साकं या समानता प्रदर्शिता (पूर्वपृष्ठ २५) तेनाप्येतन्मतं पुष्यति यन्नैरुक्तो गार्ग्य एव सामपदग्रन्थस्य प्रवक्तेति। पाणिनीयाष्टके गार्ग्यस्यासकृत्स्मरणादयं व्याकरणप्रवक्ताऽपि ज्ञेयः ।

तैत्तिरीयपदग्रन्थः—तैत्तिरीयः पदपाठ **आत्रेय**-कृत इति सम्प्रदायविदः प्रतिजानते । तैत्तिरीयकाण्डानुक्रमण्यां तु पदकार आत्रेय इति स्पष्टमुच्यते । तथाहि—

यस्याः पदकृदात्रेयो वृत्तिकारस्तु कुण्डिनः । इति ।

आपस्तम्बादिगृह्येष्वपि तर्पणप्रकरणे **'आत्रेयः पदकारः'** इत्येव स्मर्यते ।

काण्वपदपाठः—काण्वसंहितायाः पदपाठस्य कः प्रवक्ता इत्यत्र न किंचित् स्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते । पुनरपि पूर्वोद्धृते (पृष्ठ २६, २७) **'पुनरुक्तानि लुप्यन्ते'** इति श्लोके यथा गार्ग्यशाकल्ययोः पदकारत्वं व्यज्यते तथा **'कण्वस्यार्थवशात्'** इति वचनेन काण्वपदपाठस्य काण्वप्रोक्तत्वमपि शक्यमभ्यूहितुम् ।

अथर्वमैत्रायणीय—संहितयोः पदपाठस्य प्रवचनं काभ्यां कृतमिति न केनापि प्रमाणेन ज्ञायते ।

माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रवक्ता

माध्यन्दिनपदपाठस्य कः प्रवक्ता इति न साम्प्रदायिका वैदिका विदन्ति । आधुनिकाः शोधप्रिया अपि विद्वांसोऽस्मिन् विषये

मौनमेवावलम्बन्ते । कलकत्तानगरस्थे एशियाटिकसोसाइटीपुस्तकालये विद्यत एको वाजसनेयपदपाठस्यैतादृशो हस्तलेखो यत्र ग्रन्थान्ते **'शौनककृते पदे'** इति लेखनं दृश्यते । यद्यपि शोधप्रिया विद्वांसो बहोः कालाद् एतेन हस्तलेखेन परिचितास्सन्ति, तथापि ते तत्र न श्रद्दधति, कोशस्यार्वाक्कालिकत्वाद् अपरस्मिश्च कस्मिंश्चित् कोशे तादृशपाठस्यादर्शनात् ।

परमिदमस्माकमत्यन्तं सौभाग्यं यदेकोऽपरोऽप्येतादृशः कोशः संप्राप्तो यस्मिँन् अन्तिमेषु दशस्वध्यायेषु **'शाकल्यकृते पदे'** इति पाठो दशकृत्वः पठ्यते । अयं च कोशः सर्वेष्वपि विज्ञातेषुः कोशेषु प्राचीनतमः । अस्य लेखनकालः पूर्वार्धस्योत्तरार्धस्य चान्ते **१४७१ वैक्रमाब्दः १३३६ शाकाब्दश्च** निर्दिष्टो वर्तते । अयं परमदुर्लभः कोशोऽस्माभिः अजमेरमण्डलान्तर्वर्ति-केकड़ीनगर-वास्तव्यस्य परम सुहृदः **पण्डितमदनमोहनव्यासशर्मणः** सकाशाल्लब्धः । सम्प्रत्ययमस्मत्संग्रहे सुरक्षितो वर्तते (एतस्य कोशस्यान्यद्वैशिष्टयमुत्तरत्र **'माध्यन्दिनपदग्रन्थस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यते) ।

एतस्य प्राचीनतमस्य कोशस्य समुपलब्ध्या माध्यन्दिनपदपाठोऽपि शाकल्यप्रोक्त एवेति निश्चये न प्रमाणान्तरस्यापेक्षा जायते । यदि कश्चिद् ब्रूयात्—ऋक्पदप्रवक्तुः शाकल्यस्य शुक्लयजुषः साकं न संबन्धः सम्भवतीति । तन्न, दृश्यते हि आर्थवणशौनकशाखायाः प्रवक्तुः शौनकस्य ऋगनुक्रमणीनां बृहद्देवताग्रन्थस्य च प्रवक्तृत्वम्, शुक्लयजुषः पुरुषाध्यायस्य च व्याख्यातृत्वम्[1] । एवमेव वाजसनेयचरणस्य कात्यायनशाखायाः प्रातिशाख्यस्य श्रौतसूत्रस्य च प्रवक्तुः कात्यायनस्य ऋक्सर्वानुक्रमण्याः प्रवक्तृत्वम् । सत्येवं शाकल्यस्य वाजसनेयपदपाठप्रवक्तृत्वं को नाम वारयितुं प्रभवेत् । वयं तु न तत्र कांचन विप्रतिपत्तिं पश्यामः ।

एवं संक्षेपेण पदप्रवक्तृणां विषय उक्त्वा माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रक्रिया किञ्चित् प्रदर्श्यते—

---

१. द्रष्टव्यम् पुरुषाध्यायस्य (शु० यजुः ३१) उव्वटव्याख्याया आरम्भे । अस्यवामीय सूक्तस्य (ऋक् १।१६४) आतमानन्दीयव्याख्यारम्भेऽप्ययमर्थः सूच्यते ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य प्रक्रिया

वैदिकपदपाठानां पदविभागे प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिप्रदर्शने स्वर-संचारे च यः प्रक्रियाभेदः स समासेन यथायथं पूर्वं प्रदर्शितः[१]। माध्यन्दिनपदपाठ-प्रवचने यदन्यपदपाठेभ्यो वैलक्षण्यं तद् यद्यपि पुरस्तात् यथास्थानं निर्दिशितम्, तथापि सुग्रहायेह संक्षेपेण पुनः प्रदर्श्यते—

१—पदविभागे यत्र केवलं पदस्वरूपमेव प्रदर्शनीयं भवति तत्र मन्त्रपाठे संहितापाठानुरोधेन जायमानं संहिताकार्यं स्वरसंचारं चापहाय यथायथं पदं स्वस्वरसंयुक्तं प्रदर्श्यते। तद्यथा—

मन्त्रपाठः—

इषेत्वोर्जेत्वावायवस्थ। १।१ ॥

पदपाठः—

इषे। त्वा। ऊर्जे। त्वा। वायवः। स्थ। १।१ ॥

२—यत्पदं व्याकरणानुसारं प्रगृह्यसंज्ञक भवति तत्पदकाले यथायथं पठित्वा इतिकरणेन तस्य प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्य पुनरावर्त्यते। तद्यथा—

अस्मेऽइत्यस्मे। ४।२२, २६ ॥

विष्णोऽइतिविष्णो। १।४ ॥

३—यत्र पदेऽवग्रहः[२] प्रदर्शनीयो भवति, तत्र मन्त्रपदं स्वरूपतः पठित्वा इतिनाऽऽवेष्टयाऽवग्रहः प्रदर्श्यते। तद्यथा—

१. द्रष्टव्यम् पूर्वत्र 'वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्' प्रकरणे (पृष्ठ ११-२६)।

२. यस्मिन् पदेऽवान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्यायजादिसर्वनामस्थानेषु सुप्सु (=विभक्तिषु तद्धितप्रत्ययेषु) क्वचि च पूर्वस्य यावद्भागस्य पदसंज्ञा भवति तावद्भागं पृथक्कृत्य प्रदर्शनमवग्रह उच्यते। तत्रोभयोर्भागयोरुच्चारणे मात्राकालपरिमितं व्यवधानं क्रियते। अवग्रहस्य विशेषनियमास्तत्तत्संहितायाः प्रातिशाख्याद् विज्ञेयाः।

श्रेष्ठंतमायेतिश्रेष्ठं तमाय । १।१ ॥

प्रजावंतीरितिंप्रजा वंतीः । १।१ ॥

४—यत्र प्रगृह्यत्वम् अवग्रहत्वं चोभयं प्रदर्शनीयं भवति, तत्र प्रथमं मन्त्रपदोत्तरमितिपदप्रयोगेण प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्य पुनरावर्त्यावग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो ।

१२।१०६ [1] (पदपाठे १२।९७) ॥

शतक्रतोऽइतिंशत क्रतो । ३।४६ (पदपाठे ३।४८) ॥

५—यत्रावगृह्यभागे मन्त्रपदे पदकारश्छान्दसं दीर्घत्वं सांहितिकं षत्वं सत्वं णत्वं वा मनुते, तत्र स प्रथमं मन्त्रपदं यथायथं पठति, तदनु च दीर्घत्वादिकार्यविरहितं पदं पठित्वा इतिनाऽऽवेष्टयावग्रहं प्रदर्शयति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

अशीतम । अशितमेत्यशि तम । २।२० ॥

षत्वस्य—

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । १०।११ ॥

सत्वस्य—

वयस्कृतम् । वयःकृतमितिवयः कृतम् । ३।१८ ॥

णत्वस्य—

प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय ।

५।४३ (पदपाठे ५।४१) ॥

---

१. इह मन्त्रसंख्या एव प्राधान्येन निर्दिष्टा, यत्र पदग्रन्थे पुनरुक्तानां पदानां मन्त्राणां वा लोपात् कण्डिकासंख्या भिद्यते, तत्र पदकण्डिकासंख्याऽपि निर्दिश्यते ।

६—यत्रानवगृह्यमाणेऽपि पदे पूर्ववत् पदकारश्छान्दसं दीर्घत्वं सांहितिकं वा षत्वादिकार्यं स्वीकरोति तत्रापि स प्रथमं यथायथं मन्त्रपदं स्वतन्त्रतया पठति, तदनु च दीर्घत्वादिविरहितं पदं पठित्वेतिनाऽऽवेष्टयति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । १।१५ ॥

षत्वस्य—

सुषुवुः । सुसुवुरितिसुसुवुः ।

२०।६३ (पदपाठे २०।३६) ॥

णत्वस्य—

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति त्रिनवत्रयस्त्रिंशौ ।

१०।१४ ॥

एवं पदकाले स्वरसंचारेऽपि—

७—सामान्येन पदपाठे पदानि स्वमूलभूतं स्वरं प्रापय्य पठ्यन्ते । तद्यथा—

इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः । स्थ ।

८—यत्र मन्त्रपदमितिपदेन निर्दिश्य पुनः पठ्यते, तत्र त्रीण्यपि पदानि परस्परं संहितावत् स्वरं सन्धिकार्यं च लभन्ते । तद्यथा—

विष्णोऽइति विष्णो । १।४ ॥

असमेऽइत्यसमे । ४।२२, २६ ॥

९—यत्र मन्त्रपदेऽवग्रहः प्रदर्शनीयो भवति तत्रावग्रहोत्तरभागोऽपि संहितावत् स्वरं लभते । तद्यथा—

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । १।१ ॥

१०—यत्र त्ववगृह्यमाणपदस्योत्तरभागे उत्तम[1] उपोत्तमो वोदात्तो वा स्वरितो वा भवति, तस्माच्च पूर्वं यत्र द्वौ वा त्रयो वा अनुदात्ता भवन्ति, तत्र तेऽनुदात्तत्वमेव भजन्ते, अर्थात् पूर्वभागस्थमुदात्तं स्वरितं वाऽऽश्रित्य स्वरितत्वमैकश्रुत्यं च न लभन्ते । तद्यथा—

विजानतऽइतिवि जानतः । ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

३०।१५ (पदपाठे ३०।१३) ॥

आहुनन्न्यायेत्या हुनन्याय । १६।३५ ॥

अपरस्मिन्नैकस्मिन् कोशे तु उदात्तपरं स्वरितपरं वाऽनुदात्तं[2] विहायावशिष्टानामनुदात्तानामैकश्रुत्यं दृश्यते । तद्यथा—

विजानतऽइतिवि जानतः । ४०।७ ॥

विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे । ४०।१० ॥

परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय ।

३०।१५ (पदपाठे ३०।१३)

आहुनन्न्यायेत्या हनन्याय । १६।३५ ॥

अयमुभयथापि स्वरसंचारनियमो वाजसनेयप्रातिशाख्ये (१।१४८,१४९) मतान्तरेण विहितो दृश्यते ।

---

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्, उत्तमस्य समीपम् (अन्त्यात्पूर्वभावी) उपोत्तमम् । एते उभे अपि संज्ञे व्याकरणनिकाये प्रसिद्धे । द्र० अष्टा० ४।१।७८ सूत्रस्य भाष्यं काशिकादयो वृत्तिग्रन्थाश्च ।

२. उदात्तस्वरितपरोऽनुदात्तोऽनुदात्तत्वमेव भजते नैकश्रुत्यं स्वरितत्वं च लभते । तदुक्तम्—उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (अष्टा० १।२।४०), नोदात्तस्वरितोदयम्० (८।४।६६) इति च ।

माध्यन्दिनसंहितायां तदीये पदपाठे च

यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखन-पद्धतिः

माध्यन्दिनसंहितायामस्त्यन्यसंहिताभ्य उच्चारणे वैशिष्ट्यम् । तद् द्विविधम्—वर्णविषयकं स्वरविषयकं च । तद्द्विविधस्याप्युच्चारणवैशिष्ट्यस्यानुरूपमस्याः संहिताया लेखनेऽपि वर्णानां स्वरविशेषाणां चाङ्कनप्रकारो भिद्यतेऽन्याभ्यः । अयमेव लेखनप्रकारो माध्यन्दिनपदपाठेऽपि स्वल्पभेदेन व्यवह्रियते । अत इह प्रथमं संहितायां वर्णोच्चारणवैशिष्ट्यार्थं यस्तदीयो लेखनप्रकारः स निर्दिश्यते—

१—अस्याः संहिताया यः पाठः साम्प्रतिकैरुत्तरदेशीयैरधीयते, तत्र रेफहकारोत्तरवर्तिनां व्यञ्जनानाम्, अनच्पराणामच उत्तराणां यरां, यणः पराणां मयां, मयः पराणां वा यणाम्, शरः पराणां खयाम्, खयः पराणां वा शराम्, अन्येषां च वर्णानां यथालक्षणं द्वित्वं विलिख्यते; तदर्थं च कात्यायनीयं प्रातिशाख्यमेवैकं शरणम् । इयं व्यञ्जनानां द्वित्वविशिष्टलेखनपद्धतिर्माध्यन्दिनसंहितायाः पाठेऽपि यथायथमुपलभ्यते । तद्यथा—

सविताप्प्रार्प्पयतुश्श्रेष्ठतमायकर्म्मणऽआप्प्यायद्ध्वमग्घ्न्याऽइन्द्रायभागम्प्प्रजावतीरनमीवाऽअयक्क्ष्मा ······ बह्वीर्य्यजमानस्य ··· । १।१ ॥

साविश्श्वायु ··· सोमेनातनच्मिविष्ण्णोहव्व्यꣳरक्क्ष । १।४ ॥

२—माध्यन्दिनसंहितापाठेऽनुस्वारस्य रेफोष्मवर्जं सर्वत्रैव परसवर्णत्वं नित्यं भवति । रेफोष्मसु अनुस्वार एवावतिष्ठते, 'रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति'[1] इति वचनात् । अनुस्वारमपि माध्यन्दिना ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विप्रकारकमाचक्षते । तयोर्निदेशपद्धतिरपि बहुधा भिद्यते । सम्प्रति दीर्घोऽनुस्वारः ꣳ चिह्नेनाङ्क्यते, ह्रस्वश्च ꣳ चिह्नेन ।

---

१. आपिशली पाणिनीया च शिक्षा, द्र० षष्ठ-प्रकरणम् ।

ह्रस्वसंज्ञकात् स्वरात् परोऽनुस्वारो दीर्घ उच्चार्यते लिख्यते च, एवं दीर्घसंज्ञकात् स्वरात् परो ह्रस्वः ।

अनन्तभट्टस्तु प्रतिज्ञापरिशिष्टस्य (३।२) व्याख्यानेऽनुस्वारस्य ह्रस्वदीर्घगुरुभेदेन त्रिविधत्वमुक्त्वा एकस्योच्चारणं लेखनं च नष्टमित्याह[1] ।

अस्मन्मते तु ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधस्यानुस्वारस्य यत् साम्प्रतिक 'ग्वम्' 'गुं' वोच्चारणं तच्छास्त्रविरुद्धम् । तस्यानुस्वारत्वादनुस्वाररूपेणैवोच्चारणं कर्तव्यम्, नान्यथा ।

३—माध्यन्दिना यकारवकारौ गुरुलघुलघुतरभेदेन त्रिविधाविति मन्यन्ते । तेषां च याज्ञवल्क्यशिक्षायां लघुमाध्यन्दिनशिक्षायां च यः प्रविभाग उक्तः, स इत्थं समासतो ज्ञेयः—

क—गुरु-यकारः—पादादिः, पदादिः, रेफहयऋवर्णैश्च सयुक्तः पदमध्यगः, आम्रेडने पूर्वपदादिश्च यो यकारः स गुरुः स्मर्यते (अयं गुरुर्यकारः सम्प्रति य, य़, उदरगतविन्दुयुतो यकार इत्येवं त्रिभिः प्रकारैर्लिख्यते । तत्र 'य' इत्ययं प्रकारः प्रायेणाश्रीयते) । तद्यथा—

पादादिः—

यज्ञेन[2] यज्ञमयजन्त । ३१।१६ ॥

पदादिः—

यज्ञमयजन्त । ३१।१६ ॥

रेफेण संयुक्तः—

सूर्य्यः । ३।९ ॥

हकारेण संयुक्तः—

गेह्याय । १६।४४ ॥

---

१. प्रतिज्ञापरिशिष्टे (३।२) अनुस्वारस्य रेफोष्मपरस्य त्रिविधत्वमुक्तम् । ह्रस्वात् परो दीर्घः, दीर्घात् परो ह्रस्वः, गुरौ परे गुरुः । अत्र तृतीयस्य चिह्नं परिभ्रष्टम् । द्र० अनन्त-टीका ३।२ ॥

२. इह पदादित्वादेव गुरुत्वे सिद्धे पादादिवचनं किमर्थमित्यनुसन्धेयम् ।

यकारेण संयुक्तः—

धाष्व्यारूपम् । १९।२४ ॥

ऋकारेण संयुक्तः—

सामान्यृग्भिः । २०।१२ ॥

आम्रेडने पूर्वस्य—

यत्रयत्र । २९।४३ ॥

इह परस्यापि पदादित्वात् प्राप्तं गुरुत्वं प्रतिषेद्धुं पूर्वस्य पुनर्गुरुत्वमुच्यते ।

ख—लघु-यकारः—पदमध्यगः केवलः, रेफादीन् पूर्वनिर्दिष्टान् चतुरो वर्णान् विहायान्यवर्णैश्च संयुक्तः, पञ्चमाक्षरात् परः पदादिः, उपसर्गाच्च परः पादमध्यगः पदादिश्च यकारो लघुः स्मर्यते (अयं सामान्यरूपेण लिख्यते) । तद्यथा—

पदमध्यगः केवलः—

देवयजनम् । ४।१ ॥

रेफादिभिन्नवर्णैः संयुक्तः—

आप्यायध्वम् । १।१ ॥

पञ्चमात् परः पदादिः—

रेवान्यो० । ३।२६ ॥

उपसर्गात् परः पादमध्यगः पदादिः—

व्यियत् । २४।३४ ॥ अनुयं । ३३।८० ॥

इह पादमध्यग इति विशेषणाद् उपसर्गात् परः पादादिर्यकारो गुरुरेव । तद्यथा—

अनु योजा । ३।५२ ॥ उपयज्ञं च । ८।३५ ॥

अनयोरुदाहृणयोरुपसर्गः पूर्वपादान्तः, यकारश्चोत्तरपादादिर्ज्ञेयः ।

आम्रेडन उत्तरस्य—

यत्रयत्र । २९।४३ ॥

अयमत्र विशेषः—सनवर्णाभ्यां परः '**सयोजते** (१५।३३) **सुयुधऽइ०** (१७।३५) **नयन्तु** (३७।७)'। इति प्रयोगविशेषेष्वेव श्रूयमाणो यकारो लघुः स्मर्यते, एभ्योऽन्यत्र गुरुरेव । तद्यथा—

सयन्ता । ६।२९ ॥ मनोनयेषु । ७।१७ ॥

ग —लघुतरो यकारः—पदान्ते 'अय्-आय्'रूपः सन्धिजो यकारो लघुतरः स्मर्यते । परन्तु माध्यन्दिनसंहितायामयं न श्रूयते, लोप एवास्यामनन्ति । पाणिनीया अपि पदान्तगौ सन्धिजौ यकारवकारौ लघुप्रयत्नतराविति प्रतिजानते । तथा ह्याहुः—**व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्यैव** (अष्टा० ८।३।१८) इति ।

३—माध्यन्दिना वकारमपि गुरुलघुलघुतरप्रयत्नभेदेन त्रिविधं स्मरन्ति । तद्यथा—

क—गुरुवकारः—पदादौ यो वकारः स गुरुः स्मर्यते । तस्य गुरुत्वस्य द्योतनाय स द्विलिख्यते । तद्यथा—

व्वायवस्थ । १।१ ॥

ख—लघुवकारः—पदमध्यगस्य, पदादेश्च युष्मदादेशस्य, वा वै इत्यनयोर्निरर्थकयोर्निपातयोः, विकल्पार्थस्य वा पदस्य, उपसर्गाच्च परस्य वकारस्य लघुत्वं स्मर्यते । तद्यथा—

पदमध्यगः—

प्रजावतीः १।१ ॥

युष्मदादेशः—

देवो वः । १।१ ॥ या वाङ्कशा । ७।११ ॥

वा वै निपातौ—

वातो वा । ९।७ ॥ न वा ऽ उ २३।१६ ॥(इह वै निप

वा विकल्पार्थः—

मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वा । ९।३६ ॥

ग—लघुतरो वकारः—यः पदान्तीयः 'अव्-आव्'रूपः सन्धिजो वकारः स लघुतरः स्मृतः । तद्यथा—

वायवृतस्पते । २७।३४ ॥

इह ऋकारपूर्वो वकारो लघुतरः । अयं पाणिनीयैरपि लघुप्रयत्नतर इत्येवं स्मर्यते (द्र० अ० ८।३।१८) ।

पदपाठे यकारवकारयोर्लेखनपद्धतिः

माध्यन्दिनसंहितायां व्यञ्जनानां द्विर्लेखनरूपा यकारवकारयोश्च गुरुत्वादिद्योतनाय च या विशिष्टा लेखनपद्धतिरवलोक्यते सा प्रायेण तत्पदपाठेऽपि उत्तरदेशीयैर्व्यवह्रियते । परन्तु यकारवकारयोर्गुरुत्वादिविषयेऽस्ति कश्चन भेदः । तद्यथा—

क—गुरुयकारः—-माध्यन्दिनपदपाठेऽधोलिखितेषु प्रसङ्गेषु यकारो गुरुः स्मर्यते—

पदादौ—

यज्ञेन । यज्ञम् । ३१।१६ ॥

रेफेण संयुक्तः—

सूर्य्यः । ३।९ ॥

हकारेण संयुक्तः—

गेह्याय । १६।४४ ॥

यकारेण संयुक्तः—

धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् । १९।२४(पदपाठे १९।२२)

अवग्रहे परभागादिः—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

आम्रेडिते तूभयत्र (पदादाववग्रहे च) यथानियमम्—

य्त्रयत्रेतियत्र यत्र । २९।४३ ॥

विशेषः—इतिनाऽऽवेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परो यकारः पदादिः सन्नपि गुरुर्न स्मर्यते । तद्यथा—

यत्रयत्रेतियत्र यत्र । २९।४३ ॥

य्यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

ककोशस्था विशिष्टा लेखनपद्धतिः—आस्माकीनेऽतिप्राचीने (वि० सं० १४७१) पदग्रन्थे यत्र-यत्र यकारो गुरुरिष्यते तत्र-तत्र वकारवद् यकारोऽपि द्विलिख्यते । तद्यथा—

य्यज्ञेन, सूर्य्यः, गेहय्याय, धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् ।

ककोशेऽन्यद् वैशिष्ट्यम्—अन्यकोशेषु आवेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परो यकारो लघुः स्मर्यते, परन्त्वस्मिन् कोशे पदादित्वात् तस्य संहितावद् गुरुत्वमाश्रित्य द्विलिख्यते । तद्यथा—

य्यत्रयत्रेतिय्यत्र यत्र । २९।४३ ॥

य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । १।२ ॥

ख--लघुयकारः—गुरुयकारनिर्देशादन्यत्र पदमध्यगो यकारो लघुः स्मर्यते । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

ककोशे तु न केवलं य-र-हवर्णैरेवासंयुक्तोऽपि तु व्यञ्जनान्तरमात्रेणासंपृक्तः पदमध्यगो यकारो लघुः स्मर्यते ।

एवमावेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परः पदादिरपि यकारो लघुरेव स्मर्यते । तद्यथा—

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

कसंज्ञके प्राचीनतमे कोशे तु इतिपदात् परोऽपि यकारो गुरुः स्मर्यते । तेन स द्विलिख्यत इत्युक्तं पुरस्तात्[1] ।

---

१. य्यत्रयत्रेतिय्यत्र यत्र (२९।४३) य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः (१।२)॥

लघुयकारस्य विशिष्टः संकेतः—आस्माकीने ककोशे यकारस्य लघुत्वं द्योतनाय यकारस्य मध्येऽधस्ताच्च बिन्दुर्निक्षिप्यते । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव य़जनम्[1] । ४।१ ॥

क्वचित् मध्येऽधस्ताद्वैक एव बिन्दुर्दृश्यते । मुद्रणाक्षरेषु मध्येऽधस्ताच्च बिन्दोर्निक्षेपो न संभवतीति कृत्वा केवलमधस्तादेव निर्दिष्टः । तद्यथा—

देवय़जनमितिदेव य़जनम् । ४।१ ॥

ग—लघुतरो यकारः—संहितापाठ इव पदपाठेऽपि लघुतरस्य यकारस्य लोप एव भवति । तद्यथा—

वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । १।१३ ॥

तस्मान्नायं पदपाठे श्रूयते ।

क—गुरुवकारः—माध्यन्दिनपदपाठे निम्ननिर्दिष्टो वकारो गुरुः श्रूयते—

पदादिः--पदपाठे सर्वोऽपि पदादिर्वकारो गुरुर्भवति । तद्यथा—

व्वायवः । व्विष्णोः । व्वः । व्वाम् ।

विशेषः—संहितापाठे वः वाम् इत्यनयोर्युष्मदादेशयोः, **वा वै** इत्यनर्थकयोर्निपातयोः; **वा** इतिविकल्पार्थस्य च वकारस्य लघुत्वमुक्तम्, परन्तु कसंज्ञकं प्राचीनं कोशं विहायान्येषु पदकोशेषु एषामपि गुरुत्वमाश्रित्य द्विर्लेखनं भवति, तथा चैवोदाहृतम् । ककोशे त्वेतेषां संहितावदेव लघुत्वमाश्रित्य सकृदेव वकारलेखनं दृश्यते। एवमेव वृत्रादिपदेषु ऋकारे परतः श्रूयमाणो वकारोऽपि ककोशे लघुरेव स्मयते ।

अवग्रह उत्तरभागादिः—अवग्रहे यत्रोत्तरभागस्यादौ वकारः श्रूयते स गुरुर्भवति, तस्माद् द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव व्वीतये । १।१५ ॥

---

१. कहस्तलेखे 'य्य' इत्येवं लेखनं लिपिकारप्रमादजम् ।

विशेषः—कसंज्ञके प्राचीने पदकोशे त्ववग्रहे परभागादिर्वकारोऽपि लघुरेव स्मर्यते, सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये । १।१९ ॥

यत्र वकारादिपदस्य इतिनाऽऽवेष्टनं क्रियते तत्र कसंज्ञके कोशे यकारवद् वकारस्यापि गुरुत्वमाश्रीयते, तस्माद् द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

व्विष्णोऽइतिव्विष्णो । १।४ ॥

व्व्रतपतऽइतिव्व्रत पते । १।५ ॥

अन्यपदकोशेषु इतिपदात् परो पदादिर्वकारोऽपि लघुत्वात् सकृदेव लिख्यते ।

ख—लघुवकारः—पदग्रन्थे पदमध्यग इतिकरणाच्च परो वकारो लघुः स्मर्यते । तद्यथा—

पदमध्यगः—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

इतिकरणात् परः—

व्विष्णोऽइतिविष्णो । १।४ ॥

व्व्रतपतऽइतिव्रत पते । १।५ ॥

विशेषः—कसंज्ञके कोशे इतिपदात् परस्यावेष्टयमानस्य पदादेर्वकारस्य गुरुत्वमेव स्मर्यते द्विश्च लिख्यते, अवग्रह उत्तरभागादिश्च लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यत इत्युभयं पुरस्तादुक्तम् ।

ग—लघुतरो वकारः—पदपाठेऽपि पदान्तीयः सन्धिजो वकारो लघुतर एव स्मर्यते । तद्यथा—

त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । १०।१४ ॥

एष यकारवकारयोरुच्चारणनिमित्तो लेखनपद्धतौ यो भेदः स सामान्येन निर्दिष्टः, विशेषस्तु यथासम्प्रदायपाठमूहनीयः ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः

माध्यन्दिनपदपाठस्य येषां हस्तलिखितानां मुद्रितानां च कोशानां साहाय्येन मयेदं संस्करणं व्यधायि, तेषां पारस्परिकतुलनया यो निष्कर्षो मया समुपलब्धस्तदनुसारं माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठो वर्तते । स चैवम्—

१—**प्रथमः पाठः**—स वर्तते, यमुत्तरभारतीया वैदिकाः पठन्ति । अस्मिन् पाठे संयुक्तानां व्यञ्जनानां यथालक्षणं द्विर्वचनमुपलभ्यते । अस्य पाठस्य प्रातिनिध्यं वाराणसीस्थे सरस्वतीभवनपुस्तकालये विद्यमानौ ङ्चसंज्ञकौ (ग्रन्थसंख्या ००१०५२-५३) कोशौ पूनानगरस्थो धसंज्ञकः (क्रमसंख्या ३५३) कोशश्च पूर्णरूपेण कुर्वन्ति । काश्यां मुद्रितो ग्रन्थोऽपि स्वल्पतमभेदेनामुमेव पाठमनुसरति (अत्र यो भेदः सोऽनुपदं द्रष्टव्यः) ।

अयं पाठोऽस्माभिः प्रधानरूपेण प्रथमं स्थूलाक्षरैर्निर्दिष्टः ।

२—**द्वितीयः पाठः**—स विद्यते, यः प्रथमं पाठमनुसरन्नपि विशिष्टेषु स्थलेषु स्वरविधाने स्वराङ्कने वा कञ्चिद् भिन्नं प्रकारमनुसरति । तद्यथा—

अस्मिन् पाठेऽवगृह्यमाणे पदे यत्रोत्तरभाग उत्तम उपोत्तमो[1] वोदात्तो वा स्वरितो वा भवति, ततश्च पूर्वं द्वौ वा त्रयो वाऽनुदात्ता भवन्ति, तत्रोदात्तात् स्वरिताद्वाऽव्यवहितं पूर्वमनुदात्तं विहायाऽन्येऽनुदात्ता इतिपदस्यान्त्यं स्वरितमाश्रित्य तथैवैकश्रुत्यं लभन्ते, यथा पूर्वभागस्था अनुदात्ताः । तद्यथा—

सुवँविदानाऽइतिसम् व्विदानाः । १२।७९ ॥

देवकिल्बिषादितिदेव किल्बिषात् । १२।८१ ॥

---

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्य उत्तमः, तत्समीपस्थः (अन्त्यात् पूर्वः) उपोत्तमः (द्र० काशिका ४।१।७८) ॥

व्वैश्श्वकर्म्मणमितिवैश्श्व कर्म्मणम् । १३।५० ॥

आहनन्न्यायेत्त्या हनन्न्याय । १६।३५ ॥

अयं स्वराङ्कनप्रकारः काशीमुद्रिते पदपाठे प्रायेण दृश्यते। यत्र क्वचिद् अस्मिन् ग्रन्थे प्रथमपाठानुसारी स्वराङ्कनमुपलभ्यते, स प्रमादपाठ इत्यस्माकं मतम्। तद्यथा—

सुपिप्पलाऽइतिसु पिप्पलाः । ११।४५ ॥

कुतः प्रमादपाठ इति चेद्, अग्रे अस्यैव पदस्य द्वितीयपाठानुसारमेव स्वरसंचारदर्शनात्। तद्यथा--

सुपिप्पलाऽइतिसु पिप्पलाः । १२।६० ॥

एतादृशेषु विशिष्टेषु स्थलेषु प्रथमे पाठे इतिपदस्यान्त्यं स्वरितमाश्रित्य पूर्वभागस्था अनुदात्तास्त्वैकश्रुत्यं लभन्ते नापरभागस्थाः, तथा सति तत्रैवं स्वरविन्यासः क्रियते—

सवँविदानाऽइतिसम् व्विदानाः । १२।७९ ॥

देवकिल्ल्विषादितिदेव किल्ल्विषात् । १२।८१ ॥

व्वैश्श्वकर्म्मणमितिवैश्श्व कर्म्मणम् । १३।५० ॥

आहनन्न्यायेत्त्या हनन्न्याय । १६।३५ ॥

विशेषः—अनुपदं वक्ष्यमाणयोस्तृतीयचतुर्थपाठयोरप्येतादृशेषु विशिष्टेषु स्थलेषु प्रथमपाठानुसार्येव स्वरसंचार उपलभ्यते। स्वामिदयानन्दभाष्येऽप्ययमेव पाठः प्रायेण वर्तते (द्र० 'ठ' संज्ञकः कोशः)। तस्यैव ग्रन्थस्य 'ड' संज्ञके कोशे तु सम्पादकेन द्वितीयपाठानुसारी (पाणिनीयव्याकरणसिद्धः) पाठः कृत इति ज्ञेयम्। कात्यायनप्रातिशाख्ये १।१४८, १४९ सूत्रयोरुभयथाऽपि स्वरसंचार उपदिश्यते। वैदिकग्रन्थेष्वेतादृशेषु स्थलेषु यथापाठं व्यवस्थाऽऽश्रीयते। तेन प्रातिशाख्यानुसारं स्वरसंचारविषयको द्विविधोऽपि पाठो नियतव्यवस्थया प्रामाणिक इति शक्यते विज्ञातुम्।

द्वितीयपाठस्य स्वराङ्कनप्रकारभेदः सर्वत्र यथास्थानं टिप्पण्यामुट्टङ्कितः ।

३—तृतीयः पाठः—सोऽस्ति, यत्र केवलं रेफोत्तरवर्तिनां संयुक्तानां व्यञ्जनानामेव द्विर्लेखनमुपलभ्यते, नान्येषाम् । अस्मिन् पाठे 'गच्छ'[1] आदिषु पदेषु छकारात् पूर्वं पठ्यमानश्चकारोऽपि **न दृश्यते** ।

अयं पाठः प्राधान्येन **खजकोशयोः मुम्बय्यां मुद्रिते** च ग्रन्थे उपलभ्यते । प्राचीनतमः **'क' कोशो**ऽपि व्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्व-विषय इममेव पाठमनुसरति । अयं तृतीयः पाठः स्वरसंचारविषये प्रथमं पाठमेवावरुणद्धि ।

अस्मिन् पाठे संयुक्तव्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्वविषयको यावत्सु पदेषु भेदस्तावतां पदानां पाठो मुख्यपाठानन्तरं सूक्ष्माक्षरेषु निर्दिष्टः ।

विशेषः—एषु त्रिष्वपि पाठेषु पुनरुक्तानि पदानि मन्त्राश्च यथालक्षणं लुप्यन्ते । तल्लोपात् पदपाठस्य या कण्डिकासंख्या सा संहिताया मन्त्रकण्डिकासंख्यया सह प्रायेण भिद्यते ।

४—चतुर्थः पाठः—स ज्ञेयो, य आस्माकीने प्राचीनतमे **कसंज्ञके** कोश उपलभ्यते । अयं पाठो यद्यपि संयुक्तव्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्व-विषये स्वरसंचारे च **तृतीयमेव पाठमनुसरति**, तथाप्यत्र सन्ति केचन विशिष्टा भेदा, येऽस्य स्वतन्त्रं पाठं व्यवस्थापयन्ति । तद्यथा—

क—अस्मिन् पाठे **वाम् वः वा वै** आदीनां पदादिर्वकारः संहितापाठ इव लघुः स्मर्यते । अत एवात्र एषां वकार एक एव लिख्यते । सर्वेष्वन्यकोशेषु एषां पदानामपि वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते 'व्व' इति ।

एवमेव ऋकारोत्तरः पदादिवकारोऽप्यस्मिन् पाठे संहितावत् **'वृ'** इत्येवं ह्रस्व एव श्रूयते । अन्यत्र तु **'व्वृ'** इत्येवं गुरुराश्रीयते ।

---

१. मुम्बईमुद्रिते बहुत्र रेफोत्तरवर्तिनो व्यञ्जनस्य द्विर्वचनाभावः, छकारस्य च सचकारः 'च्छ' इत्येवं पाठ उपलभ्यते । अस्य कोशस्य 'च्छ' इत्येवं रूपः पाठो दशमाध्यायपर्यन्तं निदर्शनार्थं टिप्पण्यां निर्दिष्टः । **घसंज्ञके** कोशे व्यञ्जनानां यथायथं द्विर्वचनपाठेऽपि छकारश्चकाररहित एव प्रायेण दृश्यते । पाणिनीयव्याकरणानुसारं यत्र तुगागमस्य नित्यत्वमुक्तं, तत्रापि वैदिकपाठे व्यवस्थया विकल्प उपलभ्यते ।

संहितायां वाम् वै वः वा वृ एषां वकारस्य लघुत्वं याज्ञवल्क्यशिक्षाया-मभिहितम् ।

ख—अस्मिन् पाठे आवेष्टनकाले इतिकारात् परः पदादिर्वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

व्विष्णोऽइतिव्विष्णो । १।४ ॥

व्विश्वायुरितिव्विश्व आयुः । १।४ ॥

अन्यपदकोशेषु इतिकारात् परः पदादिर्वकारो लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

व्विष्ष्णोऽइतिविष्णो । १।४ ॥

व्विश्श्वायुरितिविश्श्व आयुः । १।४ ॥

ग—अस्मिन् पदपाठेऽवग्रहात् पर उत्तरभागादिर्वकारो लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये । १।१७ ॥

ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । १।१८ ॥

अपरेषु कोशेष्ववग्रहात् परो वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव व्वीतये । १।१७ ॥

ब्रह्मवनीतिब्रह्म व्वनि । १।१८ ॥

घ—अस्मिन् पदपाठ आवेष्टने इतिकरणात् परो यकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । १।२ ॥

अन्येषु पदकोशेषु इतिकारात् परो यकारो लघुः स्मर्यते सामान्यरूपेण च लिख्यते । तद्यथा—

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

विशेषः—अस्मिन् कोशे गुरुर्यकारोऽपि गुरुवकारस्येव द्विर्लिख्यते । अन्यकोशेषु तु प्रायेण 'य़' इत्येवं निर्दिश्यते ।

ङ--अस्मिन् पदकोशेऽवग्रहादुत्तरो यकारो लघुः स्मर्यते । तद्यथा—

देवयुवमितिदेव युवम् । १।१२ ॥

अन्येषु कोशेषु अवग्रहात् परो यकारो गुरुः स्मर्यते 'य़' इत्येवं च लिख्यते । तद्यथा—

देवयुवमितिदेव य़ुवम् । १।१२ ॥

विशेषः—अस्मिन् कोशे यकारवकारयोर्गुरुत्वलघुत्वयोः स्वतन्त्रायां व्यवस्थायां सत्यपि बहुत्र प्रथमद्वितीयतृतीयपाठवद् वैपरीत्येनापि लेखनं दृश्यते । स लेखककृतः प्रमादपाठो ज्ञेयः । एतादृशेषु स्थलेषु शुद्धः पाठष्टिप्पण्यां प्रदर्शितः ।

च—अस्मिन् पदपाठे व्यञ्जनान्तरेणासंपृक्तो लघुयकारो मध्येऽधस्ताच्चोभयत्र बिन्दुना सह निर्दिश्यते, क्वचिदेकेनापि बिन्दुना । तद्यथा—

देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । १।१३ ॥

अत्र इतिपदात् पूर्वौ य़ या, परौ च य़ यै इत्यत्र यकारः ।

टिप्पणी—मध्यवर्तिनो बिन्दोर्मुद्रणे निर्देशो न संभवति, तादृशमुद्राक्षरस्याभावात् । अतोऽस्माभिरिह मध्यबिन्दुर्न निर्दिष्टः, अधस्तादेक एव बिन्दुः 'य़' इत्येवं निर्दिष्टः । अपि च 'य़' इत्यस्मिन् मुद्राक्षरे उकारमात्रायाः संबन्धः शक्यो नाभूदिति कृत्वा तादृशेषु स्थलेषु उकारमात्राया अधस्तात् 'य़ु' इत्येवं बिन्दुना निर्देशो विहितः ।

छ—अस्मिन्नपि पाठे 'गच्छ' आदिषु तृतीयपाठ इव छकारात् पूर्वं श्रूयमाणश्चकारो न दृश्यते ।

ज—अस्मिन् पदपाठे सकारात् पूर्ववर्ती वर्गीयः प्रथमो वर्णः प्रायेण द्वितीय उपलभ्यते । तद्यथा—

ऋख्सामाभ्याम् । ४।१ ॥ ऋख्सामयोः । ४।९ ॥

एवमेवान्यत्रापि **ऋक्साम**-शब्दे खकारो दृश्यते[1] । तथा—

अर्व्वथ्स्वित्यर्व्वत् सु । हृथ्स्वितिहृत् सु । ४।३१ ॥

पृथ्स्वितिपृत् सु । ६।२६ (पदपाठे ६।२७) ॥

मथ्स्व । ८।५ (पदपाठे ८।४) ॥

पथ्स्वितिपत् सु । ९।८ ॥

पश्चाथ्सदऽइतिपश्चात् सदः । ९।३५ ॥

इत्येवमादिषु प्रथमवर्णस्य स्थाने द्वितीयवर्णापत्तिर्दृश्यते । न केवलं पदपाठ एवापि त्वस्मिन् पदकोशे मन्त्रप्रतीकनिर्देशेऽपि द्वितीय-वर्णापत्तिरुपलभ्यते । तद्यथा—

तथ्सवितुः । तत् ! सवितुः । ३।३५ मन्त्रपदे ॥

विशेषः—अस्मिन् पदकोशे **वत्स-उत्स-अप्स-गृत्स-अप्सरा** इत्यादिषु द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते ।

ककोशं विहायान्यकोशेषु द्वितीयवर्णापत्तिर्नदृश्यते, परन्तु मुम्बईमुद्रिते 'ट' संज्ञके कोशे क्वचित् द्विवर्चनेन सह द्वितीयवर्णा-पत्तिरुपलभ्यते । तद्यथा—

उत्थमौ । १३।३१ ॥ **उत्थसम् । १३।४४ ॥**

अप्फसः । १४।४ ॥ **द्रप्फसः । १४।९ ॥**

मुम्बईमुद्रिते क्वचिदेव द्वितीयवर्णापत्तेर्दर्शनात् मुद्रणप्रमादः स इत्यस्माकं मतम् ।

वर्गीयप्रथमवर्णस्थाने तद्वर्गीयद्वितीयवर्णलेखनपद्धतिस्तैत्तिरी-याणां संहितादिषूपलभ्यते । वार्त्तिककारः कात्यायनोऽपि पौष्कर-सादेराचार्यस्य मते **'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः'** (८।४।४८) इति वार्तिकेन प्रथमानां द्वितीयत्वमादिशति ।

---

१. यथा—१३।५६ (पदपाठे १३।५१), १८।४३ (पदपाठे १८।४१) ।

ऋ—अस्मिन् पदपाठे क्वचिद् अन्यकोशेभ्यः पाठभेदा अप्युपलभ्यन्ते, ते प्रायेण लेखकप्रमादजाः, परन्तु क्वचित् तादृशा अपि पाठभेदाः सन्ति, ये पाठभेदत्वेनैव स्वीकर्तु मर्हाः । तद्यथा—

(i) ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णम् अदसम् । २।२, ६ ॥

ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णम् म्रदाः । २१।३३ (पत्रा ४, क) ॥

अन्येषु पदकोशेषु तु 'ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णं म्रदाः' इत्येवमवगृह्यते । कपाठानुसारी पदविभागो मैत्रायणीसंहितायाः 'लिपजिग'-संस्करणे प्रथमभागे एकादशे (११) पृष्ठे टिप्पण्यां 'ऊर्णम्रदा इत्यूर्णं म्रदाः' इत्येवं निर्दिष्ट उपलभ्यते ।

ककोशेऽपि द्वयोः स्थानयोः (४।१०; २१।५७ पत्रा ६, क) 'ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण म्रदाः' इत्येव पाठो दृश्यते, स च प्रमादपाठः स्यात् ।

(ii) पितरो यथाभागमा वृषायिषत । २।३१ ॥ इत्यत्र—

आ । वृषायिषत ।

इति पदच्छेदो दृश्यते । अन्यपदकोशेषु तु—

आ । अवृषायिषत । इति दृश्यते ।

(iii) शुक्लयजुषि १७।३ मन्त्रे श्रूयते—

घृतश्चुतो मधुश्चुतः ।

पदग्रन्थेष्वस्य पाठ एवमुपलभ्यते—

घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः ।

परन्त्वस्मिन् ककोशे—

घृतश्च्युतऽइतिघृत श्च्युतः । मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतः ।

मधुश्चुतः पदं यजुषि २१।४२ मन्त्रेऽपि श्रूयते । तत्रापि कपाठे सयकारः 'मधुश्च्युतः' इत्येव पाठो दृश्यते ।

इदं चावधेयम्—यजुषः १७।३ मन्त्रस्य मुम्बईमुद्रिते उव्वट-महीधरभाष्यग्रन्थे स्वामिदयानन्दभाष्ये च सयकारवान् **'घृतश्च्युतो मधुश्च्युतः'** पाठो दृश्यते, तथैव च व्याख्यायते। परन्तु २१।४२ मन्त्रस्थे **'मधुश्चुतः'** पदे यकार एषु भाष्यग्रन्थेषु नोपलभ्यते।

अयं पाठो लेखकप्रमाज इति न शक्यते वक्तुम्, द्वयोः स्थानयोः समानरूपेण पाठात्। नैतावदेव, मैत्रायणीपदग्रन्थेऽपि **'मधुश्च्युत इतिमधुः च्युतः'** इति सयकारपाठ उपलभ्यते[1]। सकारस्तत्र पूर्वस्यांश इति तु विशेषः[2]।

(iv) माध्यन्दिनसंहितायां १२।४ मन्त्रे तदीये पदपाठे च **'वामदेव्यम्'** इति पदमन्तोदात्तं श्रूयते। परन्तु ककोशे **'वामदेव्यम्'** इति पदमन्तस्वरितं पठ्यते। तद्यथा—

वामदेव्यमितिवाम देव्यम्।

अन्तस्वरितत्वं च वामदेव्यस्य नान्यत्रोपलब्धे वैदिकवाङ्मये-ऽस्माभिरुपलब्धः। भगवान् पाणिनिस्तु—**वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ** (अष्टा० ४।२।८) इति सूत्रेण **ड्यत्-ड्यौ** द्वौ प्रत्ययौ विदधाति। तत्र ड्यप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वामदेव्यशब्दो निष्पद्यते, ड्यति तु **तित्स्वरितम्** (अष्टा० ६।१।१७९) इत्यनुशासनाद् अन्तस्वरितः, यथा चात्र कपाठ उपलभ्यते।

एतादृशाः पाठविशेषा अस्य ककोशस्य माध्यन्दिनसंहितायाः कस्याश्चिदवान्तरशाखायाः पदपाठत्वं द्योतयन्ति।

(v) माध्यन्दिन-पदपाठे यत्र यत्र **'ॐऽइत्यूँ'** पाठो दृश्यते तत्रास्मिन् कोशे **'उंऽइत्युम्'** इत्येवं पाठ उपलभ्यते।

महाभाष्ये **उञ ऊँ** (१।१।१८) सूत्रभाष्ये योगविभागेन **'ॐ इति' 'उ इति'** च द्वौ प्रयोगौ प्रदर्शितौ। तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्र-पाठे यत्र यत्र **'उ'** पदं भूयते, तत्र तत्र पदपाठे **'उ'** इत्येव प्रयुज्यते। तत्र इतिना प्रगृह्यत्वमपि न प्रदर्श्यते।

---

१. द्रष्टव्यम्—अस्मिन्नेव संस्करणे १७।३ मन्त्रस्य पदपाठस्य टिप्पण्याम्।

२. [illegible]तीयम्—सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः (वा० ३।१।११), दधिस्यति, मधुस्यति।

अ—अस्मिन् कोशेऽन्तिमे दशके प्रत्यध्यायमन्ते '**शाकल्यकृते पदेन**' इत्येवं पाठो दृश्यते ।

कलकत्तानगरस्य 'रायलएशियाटिक-सोसाइटी' इत्याख्यस्य पुस्तकालयेऽप्यस्ति १६६० संख्याक उत्तरार्धस्यैकः कोशो, यस्य चत्वारिंशत्तमेऽध्याये '**शाकल्यकृते पदे**' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

अनयोर्द्वयोर्हस्तलेखयोस्तत्राप्यास्माकीनस्यातिप्राचीनस्य हस्तलेखस्य प्रामाण्येन वाजसनेयसंहितायाः पदपाठोऽपि शाकल्यप्रोक्त इति शक्यते वक्तुम् ।

ट—अस्मिन् पदपाठे पुनरुक्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां च संक्रमो (=लोपो) न दृश्यते[1], ते यथास्थानं पठ्यन्ते । अतोऽस्मिन् ग्रन्थे मन्त्रकण्डिकासंख्यया साकं पदकण्डिकासंख्यायाः क्वचिदपि भेदो नोपलभ्यते (अन्यकोशेषु पुनरुक्तानां लोपात् संख्याभेदो जायते) । यत्र क्वचित् पुनरुक्तानां मन्त्राणां पाठो नापि दृश्यते, तत्रापि प्रतीकमात्रं निर्दिश्य स्थानं रिक्तं परित्यज्यते पाठलेखनाय ।

गलितागलितपाठयोः को मुख्यः पाठः

कपाठवर्जमन्येषु सर्वेषु कोशेषु पुनरुक्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां च संक्रमो दृश्यते । वाजसनेयप्रातिशाख्येऽपि संक्रमविधानं दृश्यते । ततो जायते विचारणा यत् कपाठस्य किं मूलमिति ?

एतस्मिन् विषये पदपाठस्य **संक्रमरूपः पाठ एव मूलभूत** इत्यस्माकं मतम् । तत्रैते हेतवः—

क—वाजसनेयप्रातिशाख्ये संक्रमपाठविषयकाणां नियमानामुपलम्भात् ज्ञायते यत्तन्मते संक्रमरूप एव पाठो, न तु सकलपाठ इति ।

ख—क-हस्तलेखे यत्र यत्र अन्यकोशे लुप्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां वा पदानि लिख्यन्ते, तत्र प्रायेण पदस्वरोऽशुद्धो निर्दिश्यते । क्वचिच्च संहितास्वर एव पदस्वरस्थाने निर्दिश्यते । तद्यथा—

पा॑त । स्व॒स्तिभि॒रिति॑ । सदा॑ । नः॒ । २७।२८ ॥

---

१. केवलमेकस्मिन् स्थाने प्रथमाध्यायस्यैकविंशतितमस्य मन्त्रस्य पदपाठे 'अर्धं गलितम्' इति निर्देश उपलभ्यते ।

अत्र पदस्वरानुसारम्—

पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥

इत्येवं पाठेन भाव्यम् । इमानि पदान्यन्यकोशेषु न पठ्यन्ते पुनरुक्तत्वात् ।

ग—अन्यत्र गलितानां पदानामिह पाठे बहुत्र अवग्रहेऽप्यशुद्धयो दृश्यन्ते ।

घ—बहुत्र गलितमन्त्रपदेषु क-कोशे मन्त्रस्य प्रतीकमात्रं दृश्यते, पाठपूर्त्यर्थं च स्थानं रिक्तमुलभ्यते ।

एभिर्हेतुभिः संक्रमपाठस्यैव मुख्यत्वं द्योत्यते । लेखकेन कदाचित् ककोशस्याऽऽधारभूते कोशे लुप्तानां पदानां पूर्त्यर्थः प्रयत्नः कृतः स्यात् । तत्पूर्तिकाले पूर्वपठितस्य पदपाठस्य यथायथमस्मरणात् स्वरावग्रहयोरशुद्धयः संजाताः स्युरिति संभाव्यते ।

विशेषः--अत्र मुद्रणे ककोशस्य तावानेव पाठः प्रदर्शितः, यो मुख्यपाठात् द्विरावृत्यभावरूपात् पाठाच्च कथंचिदपि भिद्यते । अत्र कपाठे पदमध्यस्य लघुयकारस्य निदर्शनाय यो विशेषः बिन्दुनिक्षेपरूपः प्रयासो दृश्यते, सोऽप्यत्र यथास्थानं निर्दशितः ।

इत्थमस्मिन् प्रकरणे माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः' इति यथामति सम्यक् प्रतिपादितम् । आशासे वैदिका विद्वांसोऽस्मिन् विषये विचार्य तथ्यमुपस्थापयिष्यन्ति ।

●

ॐ ओम् ॐ

अथ माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

प्रथमोऽध्यायः

[उदीच्य-पाठः]

ओ३म् । इषे । त्वा । ऊर्ज्जे । त्वा । वायवः । स्थ । देवः । वः । सविता । प्र । अर्प्पयतु । श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । कर्म्मणे । आ । प्यायद्ध्वम् । अग्घ्न्याः । इन्द्राय । भागम् । प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । अनमीवाः । अयक्क्ष्माः । मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशꣳस-ऽइत्त्यघ शꣳसः । ध्रुवाः । अस्म्मिन् । गोपताविति गो पतौ । स्यात । बह्वीः । यजमानस्य । पशून् । पाहि ॥१॥

[दाक्षिणात्यपाठस्य विशिष्टांशाः]

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । प्यायध्वम् । अघ्न्याः । प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । अयक्ष्माः । अघशꣳसऽइत्यघ शꣳसः । अस्मिन् । बह्वीः ॥१॥

[कहस्तलेखस्य विशिष्टाः पाठाः][1]

वाय्यवः । वः । अर्प्पय्यतु । श्रेष्ठतमाय्येतिश्रेष्ठ तमाय्य । प्याय्यध्वम् । इन्द्राय्य । प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । अय्यक्ष्माः । वः । य्यजमानस्य ॥१॥

---

१. विशेषः—इतोऽग्रे दाक्षिणात्यपाठस्य कपाठस्य च पार्थक्यं रेखया प्रदर्शयिष्यते । सर्वत्रोपरितनो दाक्षिणात्यपाठोऽधस्तनश्च कपाठो विज्ञेयः ।

वसोः । पवित्रम् । असि । द्यौः । पृथिवी । मातरिश्वनः । घर्म्मः । विश्वधाऽइतिविश्व धाः ॥ परमेण । धाम्ना । दृꣳहस्व । मा । ह्वाः । मा । ते । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । ह्वार्षीत् ॥२॥

शतधारमितिशत धारम् । सहस्रधारमितिसहस्र धारम् ॥ देवः । त्वा । सविता । पुनातु । वसोः । पवित्रेण । शतधारेणेतिशत धारेण । सुप्वेतिसु प्वा । काम् । अधुक्षः ॥३॥

सा । विश्वायुरितिविश्व आयुः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः ॥ इन्द्रस्य । त्वा । भागम् । सोमेन । आ । तनच्मि । विष्णोऽइतिविष्णो । हव्यम् । रक्ष ॥४॥

अग्ने । व्रतपतऽइतिव्रत पते । व्रतम् । चरिष्यामि । तत् । शकेयम् । तत् । मे । राध्यताम् ॥ इदम् । अहम् । अनृतात् । सत्यम् । उप । एमि ॥५॥

पवित्रम् । मातरिश्वनः । विश्वधाऽइतिविश्व धाः । धाम्ना । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः ॥२॥

पवित्रेण । सुप्वेतिसु प्वा । अधुक्षः ॥३॥

विश्वायुरितिविश्व आयुः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । तनच्मि । विष्णोऽइतिविष्णो । हव्यम् । रक्ष ॥४॥

अग्ने । चरिष्यामि । राध्यताम् । सत्यम् ॥५॥

विश्वधाऽइतिविश्व धाः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः ॥२॥

विश्वायुरितिविश्व आयुः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । विष्णोऽइतिविष्णो ॥४॥

व्रतपतऽइतिव्रत पते । शकेयम् ॥५॥

कः । त्वा । युनक्ति । सः । कस्मै । तस्मै ॥
कर्मणे । वाम् । वेषाय । वाम् ॥६॥

प्रत्युष्टमितिप्रति उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टाऽइतिप्रति
उष्टाः । अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमितिनिः तप्तम् ।
रक्षः । निष्टप्ताः । निस्तप्ताऽइतिनिः तप्ताः । अरातयः ॥
उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि ॥७॥

धूः । असि । धूर्व । धूर्वन्तम् । धूर्व । तम् । यः ।
अस्मान् । धूर्वति । तम् । धूर्व । यम् । वयम् । धूर्वामः ॥
देवानाम् । असि । वह्नितममितिवह्नि तमम् । सस्नितम-
मितिसस्नि तमम् । पप्रितममितिपप्रि तमम् । जुष्टतम-
मितिजुष्ट तमम् । देवहूतममितिदेव हूतमम् ॥८॥

अह्रुतम् । असि । हविर्धानमितिहविः धानम् ॥
विष्णुः । त्वा । क्रमताम् । उरु । वाताय । अपहतमित्यप
हतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् । पञ्च ॥९॥

युनक्ति । कस्मै । तस्मै ॥६॥

प्रत्युष्टमितिप्रति उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टाऽइतिप्रति उष्टाः । निष्टप्तम् ।
निस्तप्तमितिनिः तप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः । निस्तप्ताऽइतिनिः तप्ताः ।
अन्तरिक्षम् ॥७॥

अस्मान् । वह्नितममितिवह्नि तमम् । सस्नितममितिसस्नि तमम् ।
पप्रितममितिपप्रि तमम् । जुष्टतममितिजुष्ट तमम् ॥८॥

विष्णुः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् ॥९॥

युनक्ति । वाम् । वेषाय । वाम् ॥६॥ अरातयः । अरातयः ॥७॥
यः । यम् । वयम् । वह्नितममितिवह्नि तमम् ॥८॥
वाताय । यच्छन्ताम् ॥९॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवऽइतिप्र सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि ॥१०॥

भूताय । त्वा । न । अरातये । स्वः । अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । दृंहन्ताम् । दुर्याः । पृथिव्याम् । उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि । पृथिव्याः । त्वा । नाभौ । सादयामि । अदित्याः । उपस्थऽइत्युप स्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥११॥

पवित्रेऽइतिपवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सवितुः । वः । प्रसवऽइतिप्र सवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरितिरश्मि भिः । देवीः । आपः । अग्रेगुवऽइत्यग्रे गुवः । अग्रेपुवऽइत्यग्रे पुवः । अग्रे । इमम् । अद्य । यज्ञम् । नयत । अग्रे । यज्ञ-

प्रसवऽइतिप्र सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि ॥१०॥

अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । पृथिव्याम् । अन्तरिक्षम् । पृथिव्याः । अदित्याः । उपस्थऽइत्युप स्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥११॥

पवित्रेऽइतिपवित्रे । वैष्णव्यौ । प्रसवऽइतिप्र सवे । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । रश्मिभिरितिरश्मि भिः । अग्रेगुवऽइत्यग्रे गुवः । अग्रेपुवऽइत्यग्रे पुवः । अग्रे ।

अग्नये ॥१०॥

भूताय । अरातये । अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । दुर्याः । सादयामि ॥११॥

वः । सूर्यस्य । यज्ञम् । नयत । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ।

पतिमितियज्ञ पतिम् । सुधातुमितिसु धातुम् । यज्ञ-पतिमितियज्ञ पतिम् । देवयुवमितिदेव युवम् ॥१२॥

युष्माः । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । यूयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । प्रोक्षिताऽइतिप्र उक्षिताः । स्थ । अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । दैव्याय । कर्म्मणे । शुन्धध्वम् । देवयज्ज्यायाऽइतिदेव यज्ज्यायै । यत् । वः । अशुद्धाः । पराजघ्नुरितिपरा जघ्नुः । इदम् । वः । तत् । शुन्धामि ॥१३॥

शर्म्म । असि । अवधूतमित्यव धूतम् । रक्षः । अव-धूताऽइत्यव धूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि । प्रति । त्वा । अदितिः । वेत्तु । अद्रिः । असि ।

अद्य । यज्ञम् । अग्रे । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ॥१२॥

युष्माः । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । प्रोक्षिताऽइतिप्र उक्षिताः । अग्नये । जुष्टम् । उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । दैव्याय । शुन्धध्वम् । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । अशुद्धाः । पराजघ्नुरितिपरा जघ्नुः ॥१३॥

अवधूतमित्यव धूतम् । रक्षः । अवधूताऽइत्यव धूताः । अदित्याः ।

य्यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । देवयुवमितिदेव युवम् ॥१२॥

य्युष्माः । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । य्यूयम् । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । अग्नय्ये । दैव्याय्य । देवयज्यायाऽइतिदेव य्यज्यायै । य्यत् । वः । वः ॥१३॥

अरातय्यः ॥१४॥

वानस्पत्यः । ग्रावा । असि । पृथुबुध्नऽइतिपृथु बुध्नः । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ॥१४॥

अग्नेः । तनूः । असि । वाचः । विसर्जनमितिवि सर्जनम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये । त्वा । गृह्णामि । बृहद्-ग्रावेतिबृहत् ग्रावा । असि । वानस्पत्यः । सः । इदम् । देवेभ्यः । हविः । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । सुशमीतिसु शमी । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व ॥ हविष्कृत् । हविःकृदितिहविः कृत् । आ । इहि ॥१५॥

कुक्कुटः । असि । मधुजिह्वऽइतिमधु जिह्वः । इषम् । ऊर्जम् । आ । वद । त्वया । वयम् । सङ्घातꣳसङ्घातमिति-सङ्घातम् सङ्घातम् । जेष्म । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । असि । प्रति । त्वा । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । वेत्तु । परापूतमितिपरा पूतम् । रक्षः । परापूताऽइतिपरा पूताः । अरातयः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । वायुः । वः । वि । विनक्तु । देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणि-

---

अद्रिः । वानस्पत्यः । पृथुबुध्नऽइतिपृथु बुध्नः । अदित्याः ॥१४॥

अग्नेः । गृह्णामि । बृहद्ग्रावेतिबृहत ग्रावा । वानस्पत्यः । देवेभ्यः । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व ॥१५॥

मधुजिह्वऽइतिमधु जिह्वः । जेष्म । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । वर्षवृद्ध-मितिवर्ष वृद्धम् । रक्षः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । विनक्तु । हिरण्य-

---

विसर्जनमितिवि सर्जनम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥१५॥

त्वया । वयम् । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । वर्षवृद्धमितिवर्ष वृद्धम् । अरातयः । वायुः । वः । वः ॥१६॥

रितिहिरण्य पाणिं । प्रति । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण । पाणिना ॥१६॥

धृष्टिः । असि । अप । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्याम अदम् । जहि । निः । क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । सेध । आ । देवयजमितिदेव यजम् । वह ॥ ध्रुवम् । असि । पृथिवीम् । दृꣳह । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । त्वा । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । सजातवनीतिसजात वनि । उप । दधामि । भ्रातृव्यस्य । वधाय ॥१७॥

अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । धरुणम् । अन्तरिक्षम् ॥ धर्त्रम् । दिवम् ॥ विश्वाभ्यः । त्वा । आशाभ्यः । उप । दधामि । चितः । स्थ । ऊर्ध्वचितइत्यूर्ध्व चितः । भृगूणाम् । अङ्गिरसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ॥१८॥

धिषणा । असि । पर्वती । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु । दिवः । स्कम्भनीः । असि । धिषणा । असि । पार्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्वती । वेत्तु ॥१९॥

पाणिरितिहिरण्य पाणिं । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण ॥१६॥

धृष्टिः । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्याम अदम् । क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । भ्रातृव्यस्य ॥१७॥

अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । अन्तरिक्षम् । विश्वाभ्यः । आशाभ्यः । ऊर्ध्वचितइत्यूर्ध्व चितः । तप्यध्वम् ॥१८॥

अदित्याः । स्कम्भनीः ॥१९॥

देवयजमितिदेव यजम् । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । सजातवनीतिसजात वनि । वधाय ॥१७॥

पार्वतेयी ॥१९॥

धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् । प्राणाय । त्वा । उदानायेत्त्युत् आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिमितिप्र सितिम् । आयुषे । धाम् । चक्कक्षुषे । त्वा । महीनाम् । पयः । असि ॥२०॥

सम् । वपामि । आपः । ओषधीभिः । ओषधयः । रसेन । रेवतीः । जगतीभिः । पृच्च्यन्ताम् । मधुमतीरितिमधु मतीः । मधुमतीभिरितिमधु मतीभिः । पृच्च्यन्ताम् ॥२१॥

जनयत्त्यै । त्वा । सम् । यौमि । इदम् । अग्नेः । इदम् । अग्नीषोमयोः । इषे । त्वा । घर्म्मः । असि । विश्श्वायुरितिविश्श्व आयुः । उरुप्प्रथाऽइत्त्युरु प्रथाः । उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञपतिरितियज्ज्ञ पतिः । प्रथताम् । अग्निः । ते । त्वचम् । मा । हिंसीत् । देवः । त्वा । सविता । श्रपयतु । वर्षिष्ठे । अधि । नाके ॥२२॥

धान्यम् । उदानायेत्युत आनाय । दीर्घाम् । प्रसितिमितिप्र सितिम् । चक्षुषे ॥२०॥

पृच्यन्ताम् । पृच्यन्ताम् ॥२१॥

जनयत्यै । अग्नेः । अग्नीषोमयोः । विश्वायुरितिविश्व आयुः । उरुप्रथाऽइत्युरु प्रथाः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । अग्निः । वर्षिष्ठे ॥२२॥

प्राणाय । उदानायेत्युत आनाय । व्यानायेतिवि[1] आनाय । आयुषे । पयः ॥२०॥

ओषधयः ॥२१॥

जनयत्यै । य्यौमि । अग्नीषोमय्योः । विश्वाय्युरितिविश्व आयुः । य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । श्रपय्यतु ॥२२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्व्यानायेतिव्वि आनाय्य' इति पाठेन भाव्यम् ।

मा । भेः । मा । सम् । व्रिक्क्थाः । अतमेरुः । यज्ञः । अतमेरुः । यजमानस्य । प्रजेतिप्र जा । भूयात् । त्रिताय । त्वा । द्विताय । एकताय ॥२३॥

आ । दुदे । अध्वरकृतमित्यध्वर कृतम् । देवेभ्यः । इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरितिसहस्र भृष्टिः । शततेजाऽइतिशत तेजाः । वायुः । असि । तिग्मतेजाऽइतितिग्म तेजाः । द्विषतः । वधः ॥२४॥

पृथिवि । देवयजनीतिदेव यजनि । ओषध्याः । ते । मूलम् । मा । हिंसिषम् । व्रजम् । गच्छ । गोष्ठानम् । गोस्थानमितिगो स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । बधान । देव । सवितरितिसवितः । परमस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥२५॥

व्रिक्थाः । यज्ञः । प्रजेतिप्र जा ॥२३॥

अध्वरकृतमित्यध्वर कृतम् । देवेभ्यः । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरिति-सहस्र भृष्टिः । तिग्मतेजाऽइतितिग्म तेजाः ॥२४॥

ओषध्याः । गछ । गोष्ठानम् । गोस्थानमितिगो स्थानम् । पृथिव्याम् । अस्मान् । द्वेष्टि । द्विष्मः ॥२५॥

य्यज्ञः । य्यजमानस्य । भूय्यात् । त्रिताय्य । द्विताय्य । एकताय्य ॥२३॥

व्वायुः ॥२४॥

देवय्यजनीतिदेव य्यजनि । य्यः । य्यम् । व्वय्यम् ॥२५॥

अप॑ । अरु॑रुम् । पृथि॒व्यै । देवयज॑नादिति॑देव॒ यज॑नात् । वध्यासम् ॥ अर॑रो॒ऽइत्त्यर॑रो । दिव॑म् । मा । पप्त॒ꣳ । द्रप्स॒ः । ते । द्याम् । मा । स्क॒न् ॥२६॥

गा॒यत्त्रे॑ण । त्वा॒ । छन्द॑सा । परि॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ ॥ त्रैष्टु॑भेन । त्रैस्तु॑भे॒नेति॒त्त्रैस्तु॑भेन । जाग॑तेन । सुक्क्ष्मा । च॒ । असि॑ । शि॒वा । च॒ । अ॒सि॒ । स्यो॒ना । सु॒षदा॑ । सुसदेति॑सु सदा॑ । ऊर्ज॑स्वती । पय॑स्वती ॥२७॥

पुरा । क्रूरस्य॑ । वि॒सृप॒ऽइति॑वि॒ सृप॑ः । वि॒रप्प्शि॒न्निति॑वि रप्प्शिन् । उदा॒दायेत्त्यु॑त् आदाय॑ । पृथि॒वीम् । जी॒वदा॑नु॒मिति॑जी॒व दा॑नुम् ॥ याम् । ऐर॑यन् । चन्द्र॒म॑सि । स्व॒धाभि॑ः । ताम् । ऊँ॒ऽइत्त्यूँ॒ । धीरा॑सꣳ । अ॒नु॒दि॒श्येत्त्य॑नु दिश्य॑ । य॒ज॒न्ते॒ ॥ प्रोक्क्ष॑णी॒रिति॑प्प्र॒ उक्क्ष॑णीꣳ । आ । सा॒दय॒ । द्वि॒ष॒त॒ः । व॒ध॒ः । अ॒सि॒ ॥२८॥

पृ॒थि॒व्यै । व॒ध्या॒स॒म् । अर॑रो॒ऽइत्यर॑रो । प॒प्त॒ꣳ । द्र॒प्स॒ः ॥२६॥

गा॒यत्रे॑ण । गृ॒ह्णा॒मि॒ । त्रैष्टु॑भेन । त्रैस्तु॑भे॒नेति॒त्रैस्तु॑भेन । सु॒क्ष्मा ॥२७॥

वि॒रप्शि॒न्निति॑वि रप्शिन् । उदा॒दायेत्यु॑त् आदाय॑ । ऊँ॒ऽइत्यूँ॒ । अ॒नु॒दि॒श्येत्य॑नु दिश्य॑ । प्रोक्ष॑णी॒रिति॑प्र उक्ष॑णीꣳ ॥२८॥

दे॒व॒य॒ज॑ना॒दिति॑दे॒व [1]य्यज॑नात् ॥२६॥

गा॒य्य॒त्रे॑ण । पय्य॑स्वती ॥२७॥

वि॒सृप॒ऽइति॑वि॒ सृप॑ः । वि॒रप्शि॒न्निति॑वि रप्शिन् । उदा॒दाय्येत्यु॑त् आदाय्य॑ । य्याम् । ऐर॑य्यन् । ऊँ इत्युम्[2] । य्य॒ज॒न्ते॒ । सा॒दय्य॒ ॥२८॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वं न भवति, तेन 'य्यजनात्' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. 'ऊँऽइत्यूँ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अनिंशितऽइत्त्यनिं शितꣳ । असि । सपत्त्नक्क्षिदितिं-सपत्त्न क्षित् । व्वाजिनम् । त्वा । व्वाजेद्ध्यायाऽइतिंवाज इद्ध्यायै । सम् । मार्ज्जिम ॥ अनिंशितेत्त्यनिं शिता । असि । सपत्त्नक्क्षिदितिंसपत्त्न क्षित् । व्वाजिनीम् । त्वा । व्वाजेद्ध्याया-ऽइतिंवाज इद्ध्यायै । सम् । मार्ज्जिम ॥२९॥

अदित्त्यै । रास्न्ना । असि । व्विष्ण्णोःꣳ । व्वेष्प्पः । असि । ऊर्ज्जे । त्वा । अदब्ब्धेन । त्वा । चक्क्षुषा । अव । पश्श्यामि ॥ अग्ग्नेः । जिह्वा । असि । सुहूरितिंसु हूः । देवेब्भ्यः । धाम्म्नेधाम्म्नऽइतिधाम्म्ने धाम्म्ने । मे । भव । यजुंषेयजुषऽइतियजुंषे यजुषे ॥३०॥

अनिंशितऽइत्यनिं शितꣳ । सपत्नक्षिदितिंसपत्न क्षित् । व्वाजेध्याया-ऽइतिंवाज इध्यायै । अनिंशितेत्यनिं शिता । सपत्नक्षिदितिंसपत्न क्षित् । व्वाजेध्यायाऽइतिंवाज इध्यायै ॥२९॥

अदित्यै । रास्ना । व्विष्णोꣳ । व्वेष्पः । अदब्धेन । चक्षुषा । पश्यामि । अग्नेः । जिह्वा । देवेभ्यः । धाम्नेधाम्नऽइतिधाम्ने धाम्ने ॥३०॥

व्वाजेध्याय्याऽइतिंवाज[1] इध्याय्यै । मार्य्मि[2] । व्वाजेध्याय्याऽइतिंवाज[1] इध्याय्यै । मार्य्मि[2] ॥२९॥

[3]व्वेष्यः । य्यजुंषेय्यजुषऽइतिय्यजुंषे [4]य्यजुषे ॥३०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वाज' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'मार्ज्जिम' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इह 'वेष्पः' इत्यपि पठितुं शक्यः । यतो हि बहुत्र ककोशे यकार-सदृशः पकारो लिख्यते । द्रष्टव्यं प्रथमपरिशिष्टान्ते 'वेष्पः—निवेष्पम्—निवेष्प्याय' पदानां विवेचनम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वं न भवति तेन 'य्यजुषे' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

सवितुः । त्वा ॥ तेजः । असि । शुक्रम् । अमृतम् । धाम । नाम । प्रियम् । देवानाम् । अनाधृष्टम् । देवयजनमितिदेव यजनम् । असि ॥३१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे प्रथमोऽध्यायः ॥

शुक्रम् । अनाधृष्टम् ॥३१॥

प्रियम् । देवयजनमितिदेव [1]य्यजनम् ॥३१॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदपाठेन प्रथमोऽध्यायः ॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यजनम्' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

द्वितीयोऽध्यायः

कृष्णंः । अ॒सि॒ । आ॒ख॒रेष्ठः । आ॒ख॒रेस्त्थऽइत्त्याखरे॒ स्थः । अ॒ग्नये॑ । त्वा॒ । जुष्टम् । प्र । उक्क्षा॒मि॒ । वे॒दिः । अ॒सि॒ । ब॒र्हिषे॑ । त्वा॒ । जुष्टाम् । प्र । उक्क्षा॒मि॒ । ब॒र्हिः । अ॒सि॒ । स्रुग्ग्भ्यऽइति॒स्रुक् भ्यः । त्वा॒ । जुष्टम् । प्र । उक्क्षा॒मि॒ ॥१॥

अदि॑त्यै । ङ्युन्द॑न॒मिति॑वि उन्द॑नम् । अ॒सि॒ । वि॒ष्णोः । स्तुपः । अ॒सि॒ । ऊर्ण॑म्म्रद॒समित्त्यूर्ण॑ म्रदसम् । त्वा॒ । स्तृ॒णा॒मि॒ । स्वा॒स॒स्त्था॒मिति॑सु [1]आ॒स॒स्त्थाम् । दे॒वेभ्य॑ः ।

कृष्णंः । आ॒ख॒रेष्ठः । आ॒ख॒रे॒स्थऽइत्याखरे॒ स्थः । अ॒ग्नये॑ । जुष्टम् । उ॒क्षा॒मि॒ । जुष्टाम् । उ॒क्षा॒मि॒ । स्रुग्भ्यऽइति॒स्रुक् भ्यः । जुष्टम् । उ॒क्षा॒मि॒ ॥१०॥

अदि॑त्यै । वि॒ष्णोः । ऊर्ण॑म्म्रद॒समित्यूर्ण॑[2] म्रदसम् । स्वा॒स॒स्थामिति॑सु

अ॒ग्नये॑ ॥१॥

व्युन्द॑न॒मिति॑वि उन्द॑नम् । ऊर्ण॑म्म्रद॒समित्यूर्ण॑म्[2] म्रदसम् ।

---

१. 'स्वा॒स॒स्त्था॒मिति॑सु आ॒स॒स्त्थाम्' इति काश्या मुद्रिते पाठः । विशेषस्त्वत्र **चतुर्विधपाठनिरूपणावसरे** उक्तः, स तत्रैव द्रष्टव्यः । इतोऽग्रे केवलम् अवग्रहादुत्तरभाग एव प्रदर्शयिष्यते, यत्र स्वरभेदो दृश्यते ।

२. स्वामिदयानन्दस्वीकृतात् पदपाठादन्यत्र यत्र व्यञ्जनद्विर्वचनं नोपलभ्यते तत्रापि सर्वेषु अस्मदुपलब्धेषु कोशेषु **म्म्र** इत्येव पाठ उपलभ्यते । ककोशे त्ववग्रहे स्वष्टमेव **ऊर्णम् म्रदसम्** इत्येवमवगृह्यते । अत्र ४।१० मन्त्रस्थः ककोशपाठोऽपि द्रष्टव्यः ।

भुवंपतयऽइतिभुवं पतये । स्वाहा । भुवनपतयऽइतिभुवन पतये । भूतानाम् । पतये ॥२॥

गन्धर्वः । त्वा । विश्वावसुः । विश्वावसुरितिविश्व वसुः । परि । दधातु । विश्वस्य । अरिष्टयै । यजमानस्य । परिधिरितिपरि धिः । असि । अग्निः । इडः । ईडितः ॥ इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः ॥ मित्रावरुणौ । त्वा । उत्तरतः । परि । धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्म्मणा ॥३॥

वीतिहोत्रमितिवीति होत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तमितिद्यु मन्तम् । सम् । इधीमहि ॥ अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥४॥

आसस्थाम् । देवेभ्यः ॥२॥

विश्वावसुः । विश्वावसुरितिविश्व वसुः । विश्वस्य । अरिष्टयै । अग्निः । दक्षिणः । मित्रावरुणौ ॥३॥

वीतिहोत्रमितिवीति होत्रम् । द्युमन्तमितिद्यु मन्तम् । अग्ने । अध्वरे ॥४॥

भुवंपतयऽइतिभुवं पतये । भुवनपतयऽइतिभुवन पतये । [1]भूतानांपतयऽइतिभूतानाम् पतये ॥२॥

विश्ववसुरितिविश्व वसुः । यजमानस्य ॥३॥

वीतिहोत्रमितिवीति होत्रम् ॥४॥

---

१. अयं पाठोऽशुद्धः प्रतिभाति, 'भूतानाम्पतये' इत्यत्र द्वयुदात्तस्वदर्शनात् पदद्वयमेव साधु । तेनात्रापि 'भूतानाम् । पतये' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

समिदितिसम् इत् । असि । सूर्य्यः । त्वा । पुरस्तात् । पातु । कस्याः । चित् । अभिशस्त्याऽइत्त्यभि शस्त्यै ॥ सवितुः । बाहूऽइतिबाहू । स्थः । ऊर्ण्णम्म्रदसमित्त्यूर्ण्णी म्रदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्त्थमितिसु 'आसस्त्थम् । देवेभ्यः । आ । त्वा । वसवः । रुद्राः । आदित्त्याः । सदन्तु ॥५॥

घृताची । असि । जुहूः । नाम्म्ना । सा । इदम् । प्रियेण । धाम्म्ना । प्रियम् । सदः । आ । सीद । उपभृदित्त्युप भृत् ध्रुवा ॥ ध्रुवा । असदन् । ऋतस्य । योनौ । ता । विष्ण्णोऽइतिविष्ण्णो । पाहि । पाहि । यज्ज्ञम् । पाहि । यज्ज्ञपतिमितियज्ज्ञ पतिम् । पाहि । माम् । यज्ज्ञन्युमितियज्ज्ञ न्यम् ॥६॥

पुरस्तात् । अभिशस्त्याऽइत्यभि शस्त्यै । ऊर्ण्णम्म्रदसमित्यूर्ण्णी[२] म्रदसम् । स्वासस्थमितिसु आसस्थम् । देवेभ्यः । रुद्राः । आदित्याः ॥५॥

नाम्ना । धाम्ना । उपभृदित्युप भृत् । विष्णोऽइतिविष्णो । यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । यज्ञन्युमितियज्ञ न्यम् ॥६॥

सूर्य्यः । ऊर्ण्णम्म्रदसमित्यूर्ण्णम्[२] म्रदसम् ॥५॥

प्रियेण । प्रियम् । य्योनौ । विष्णोऽइतिविष्णो । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् । य्यज्ञन्युमितिय्यज्ञ न्यम् ॥६॥

---

१. 'स्वासस्थमितिसु आसस्थम्' इति काशिकोऽपपाठः । 'आसस्थम्' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः । द्रष्टव्याऽत्र पृष्ठ १३ टि० १ ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पृष्ठ १३ टि० २ ।

अग्ने । वाजजिदितिवाज जित् । वाजम् । त्वा । सरिष्यन्तम् । वाजजितमितिवाज जितम् । सम् । मार्ज्मि । नमः । देवेभ्यः । स्वधा । पितृभ्यइतिपितृ भ्यः । सुयमेइतिसु यमे । मे । भूयास्तम् ॥७॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । सम् । ध्रियासम् । अङ्घ्रिणा । विष्णोइतिविष्णो । मा । त्वा । अव । क्रमिषम् । वसुमतीमितिवसु मतीम् । अग्ने । ते । छायाम् । उप । स्थेषम् । विष्णोः । स्थानम् । असि । इतः । इन्द्रः । वीर्यम् । अकृणोत् । ऊर्ध्वः । अध्वरः । आ । अस्थात् ॥८॥

अग्ने । वेः । होत्रम् । वेः । दूत्यम् । अवताम् । त्वाम् । द्यावापृथिवीइतिद्यावापृथिवी । अव । त्वम् ।

अग्ने । सरिष्यन्तम् । देवेभ्यः । पितृभ्यइतिपितृ भ्यः । भूयास्तम् ॥७॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । विष्णोइतिविष्णो । अग्ने । विष्णोः । ऊर्ध्वः । अध्वरः । अस्थात् ॥८॥

अग्ने । होत्रम् । दूत्यम् । द्यावापृथिवीइतिद्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी-

---

वाजजिदितिवाज जित् । वाजजितमितिवाज जितम् । मार्ज्मि[1] । सुयमेइतिसु [2]यमे । भूयास्तम् ॥७॥

ध्रियासम् । विष्णोइतिविष्णो । वसुमतीमितिवसु मतीम् । छायाम् । वीर्यम् ॥८॥

अवताम्[3] । त्वाम्[3] ॥९॥

---

१. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'मार्ज्मि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यमे' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. संहितायाम् 'अवत्वं' इति दर्शनादपपाठोऽयम् । तेन 'अव । त्वम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । देवेभ्यः । इन्द्रः । आज्येन । हविषा । भूत् । स्वाहा । सम् । ज्योतिषा । ज्योतिः ॥९॥

मयि । इदम् । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्मान् । रायः । मघवानऽइतिमघ वानः । सचन्ताम् ॥ अस्माकम् । सन्तु । आशिषऽइत्या शिषः । सत्याः । नः । सन्तु । आशिषऽइत्या शिषः । उपहूतेत्युप हूता । पृथिवी । माता । उप । माम् । पृथिवी । माता । ह्वयताम् । अग्निः । आग्नीध्रात् । स्वाहा ॥१०॥

उपहूतऽइत्युप हूतः । द्यौः । पिता । उप । माम् । द्यौः । पिता । ह्वयताम् । अग्निः । आग्नीध्रात् । स्वाहा ॥ प्रति । गृह्णामि । अग्नेः । त्वा । आस्येन । प्र । अश्नामि ॥११

एतम् । ते । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । आहुः । बृहस्पतये । ब्रह्मणे ॥ तेन । यज्ञम् । अव । तेन । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । तेन । माम् । अव ॥१२॥

ऽइतिद्यावापृथिवी । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । देवेभ्यः । आज्येन ॥९॥

अस्मान् । अस्माकम् । आशिषऽइत्या शिषः । सत्याः । आशिषऽइत्या शिषः । उपहूतेत्युप हूता । अग्निः । आग्नीध्रात् ॥१०॥

उपहूतऽइत्युप हूतः । अग्निः । आग्नीध्रात् । गृह्णामि । अग्नेः । अश्नामि ॥११॥

यज्ञम् । बृहस्पतये । ब्रह्मणे । यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ॥१२॥

मयि । इन्द्रियम् । रायः । मघवानऽइतिमघ वानः । ह्वयताम् ॥१०॥

ह्वयताम् ॥११॥

य्यज्ञम् । बृहस्पतये । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् ॥१२॥

मर्नः । जूतिः । जुषताम् । आज्ज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्ञम् । इमम् । तनोतु । अरिष्टम् । यज्ञम् । सम् । इमम् । दधातु ॥ विश्वे । देवासः । इह । मादयन्ताम् । ओम् । प्र । तिष्ठ ॥१३॥

एषा । ते । अग्ने । समिदितिसम् इत् । तया । वर्द्धस्व । च । आ । च । प्यायस्व ॥ वर्द्धिषीमहि । च । वयम् । आ । च । प्यासिषीमहि ॥ सस्नुवाꣳसमितिसस्नुवाꣳसम् । वाजजितमितिवाज जितम् ॥१४॥

अग्नीषोमयोः । उज्जितिमित्युत् जितिम् । अनु । उत् । जेषम् । वाजस्य । मा । प्रसवेनेतिप्र सवेन । प्र । ऊहामि ॥ अग्नीषोमौ । तम् । अप । नुदताम् । वाजस्य । एनम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन । अप । ऊहामि ॥ इन्द्राग्न्योः ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥१५॥

आज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्ञम् । अरिष्टम् । यज्ञम् । विश्वे । ओ३म् । तिष्ठ ॥१३॥

अग्ने । वर्धस्व । वर्धिषीमहि ॥१४॥

अग्नीषोमयोः । उज्जितिमित्युत् जितिम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन अग्नीषोमौ । प्रसवेनेतिप्र सवेन । इन्द्राग्न्योः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥१५॥

य्यज्ञम् । य्यज्ञम् । मादयन्ताम् ॥१३॥

तया । प्यायस्व । वयम् । सस्नुवाꣳसमितिसस्नु वाꣳसम् । वाजजितमितिवाज जितम् ॥१४॥

अग्नीषोमयोः ॥१५॥

वसुंभ्य॒ऽइतिवसु भ्यः॑ । त्वा । रुद्रेभ्यः॑ । आदि॒-त्येभ्यः॑ । सम् । जानाथाम् । द्यावापृथिवीऽइतिंद्यावा-पृथिवी । मित्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् ॥ व्यन्तु । वयः॑ । अक्क्तम् । रिहाणाः॑ । मरुताम् । पृषतीः॑ । गच्छ । वशा । पृश्निः॑ । भूत्वा । दिवम् । गच्छ । ततः॑ । नः॑ । वृष्टिम् । आ । वह ॥ चक्क्षुष्पाः । चक्क्षुःपाऽइतिं-चक्क्षुः पाः । अग्ने । असि । चक्क्षुः॑ । मे । पाहि ॥१६॥

सम् । परिधिमितिंपरि धिम् । पर्य्यर्धत्थाऽइतिंपरि अर्धत्थाः॑ । अग्ने । देव । पणिभिरितिंपणि भिः॑ । गुह्यमानः॑ । तम् । ते । एतम् । अनु । जोषम् । भरामि । एषः । न । इत् । त्वत् । अपचेतयांताऽइत्यंप चेतयांतै । अग्नेः । प्रियम् । पाथः॑ । अपि । इतम् ॥१७॥

वसुंभ्य॒ऽइतिवसु भ्यः॑ । रुद्रेभ्यः॑ । आदित्येभ्यः॑ । द्यावापृथिवी-ऽइतिंद्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ । वृष्ट्या । अक्तम् । गछ[1] । पृश्निः॑ । भूत्वा । गछ[1] । वृष्टिम् । चक्षुष्पाः । चक्षुःपाऽइतिचक्षुः पाः । अग्ने । चक्षुः॑ ॥१६॥

परुर्यधत्थाऽइतिंपरि अर्धत्थाः॑ । अग्ने । गुह्यमानः॑ । अपचेतयांता-ऽइत्यंप चेतयांतै । अग्नेः ॥१७॥

वसुंभ्य॒ऽइतिवसु भ्यः॑ । [2]वृष्ट्या । वयः॑ । [2]वृष्टिम् ॥१६॥

यम् । पर्य्यर्धत्थाऽइतिंपरि अर्धत्थाः॑ । गुह्यमानः॑ । अपचेतयांता-ऽइत्यंप चेतयांतै । प्रियम् ॥१७॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते 'गच्छ' इति सचकारः पाठः ।

२. ककांशे ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

सꣳस्रवभागा॒ऽइति॑सꣳस्रव भा॒गाः॑ । स्थ॒ । इ॒षा । बृ॒हन्तः॑ । प्र॒स्त॒रे॒ष्ठाः । प्र॒स्त॒रे॒स्थाऽइति॑प्रस्तरे स्थाः । प॒रि॒धेया॒ऽइति॑परि धेयाः॑ । च॒ । दे॒वाः ॥ इ॒माम् । वाच॑म् अ॒भि । वि॒श्वे॑ । गृ॒णन्तः॑ । आ॒स॒द्येत्या॒ सद्य॑ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । मा॒द॒य॒ध्व॒म् । स्वाहा॑ । वाट् ॥१८॥

घृ॒ताची॒ऽइति॑घृ॒ताची॑ । स्थः॑ । धु॒र्य्यौ॑ । पा॒त॒म् । सु॒म्ने॒ऽइति॑सु॒म्ने । स्थः॑ । सु॒म्ने । मा॒ । ध॒त्त॒म् ॥ य॒ज्ञ॑ । नमः॑ । च॒ । ते॒ । उप॑ । च॒ । य॒ज्ञस्य॑ । शि॒वे । सम् । ति॒ष्ठ॒स्व॒ । स्वि॑ष्ट॒ऽइति॒सु इ॑ष्टे । मे॒ । सम् । ति॒ष्ठ॒स्व॒ ॥१९॥

अग्ने॑ । अ॒द॒ब्धा॒यो॒ऽइत्य॑दब्ध आयो । अ॒शी॒त॒म । अ॒शि॒त॒मेत्य॑शि तम । पा॒हि । मा॒ । दि॒द्योः । प्र॒सित्या॒ऽइति॒प्र सि॑त्यै । दु॒रि॑ष्ट्या॒ऽइति॑दुः इ॑ष्ट्यै । दु॒र॒द्म॒न्या॒ऽइति॑दुः[1] अ॒द्म॒न्यै॑ । अ॒वि॒षम् । नः॑ । पि॒तुम् । कृ॒णु॒ ॥

प्र॒स्त॒रे॒ष्ठाः । प्र॒स्त॒रे॒स्थाऽइति॑प्रस्तरे स्थाः । वि॒श्वे॑ । आ॒स॒द्येत्या॒ सद्य॑ । अ॒स्मिन् । मा॒द॒य॒ध्व॒म् ॥१८॥

सु॒म्ने॒ऽइति॑सु॒म्ने । सु॒म्ने । य॒ज्ञ॑ । य॒ज्ञस्य॑ । ति॒ष्ठ॒स्व॒ । स्वि॑ष्ट॒ऽइति॒सु इ॑ष्टे । ति॒ष्ठ॒स्व॒ ॥१९॥

अग्ने॑ । अ॒द॒ब्धा॒यो॒ऽइत्य॑दब्ध आयो । अ॒शि॒त॒मेत्य॑शि तम । दि॒द्योः । प्र॒सित्या॒ऽइति॒प्र सि॑त्यै । दु॒रि॑ष्ट्या॒ऽइति॑दुः इ॑ष्ट्यै । दु॒र॒द्म॒न्या॒ऽइति॑दुः अ॒द्म॒न्यै॑ ।

प॒रि॒धेय्या॒ऽइति॑परि धेय्याः॑ । मा॒द॒य्य॒ध्व॒म् ॥१८॥

धु॒र्य्यौ॑ । य्य॒ज्ञ॑ । य्य॒ज्ञस्य॑ ॥१९॥

अ॒द॒ब्धा॒य्यो॒ऽइत्य॑दब्ध आय्यो । य्योनौ॑ । अ॒ग्नय्ये॑ । [2]सं॒वे॒श॒प॑तय्य॒ऽइति॑

---

१. 'दु॒र॒द्द्म॒न्या॒ऽइति॑दुः अ॒द्द्म॒न्यै॑' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'स॒ꣳवे॒श॒प॑तय्य॒ऽइति॑सꣳवेश प॑तय्ये' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुषदा । सुसदेतिसु सदा । योनौ । स्वाहा । वाट् । अग्नये । सँवेशपतयऽइतिसँवेश पतये । स्वाहा । सरस्वत्यै । यशो-भगिन्याऽइतियशः भगिन्यै । स्वाहा ॥२०॥

वेदः । असि । येन । त्वम् । देव । वेद । देवेभ्यः । वेदः । अभवः । तेन । महयम् । वेदः । भूयाः ॥ [1]देवाः । गातुविदऽइतिगातु विदः । गातुम् । वित्त्वा । गातुम् । इत ॥ मनसः । पते । इमम् । देव । यज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥२१॥

सम् । बर्हिः । अङ्क्ताम् । हविषा । घृतेन । आदित्यैः । वसुभिरितिवसु भिः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥ इन्द्रः । विश्वदेवेभिरितिविश्व देवेभिः । अङ्क्ताम् । दिव्यम् । नभः । गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥२२॥

अग्नये । सरस्वत्यै । यशोभगिन्याऽइतियशः भगिन्यै ॥२०॥

देवेभ्यः । महयम् । [1]देवाः । वित्वा । यज्ञम् ॥२१॥

आदित्यैः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । विश्वदेवेभिरितिविश्व देवेभिः । दिव्यम् । गछतु[2] ॥२२॥

संवेश पतये । य्यशोभगिण्याऽइतिय्यशः भगिण्यै[3] ॥२०॥

य्येन । मह्यम्[3] । भूयाः । [1]देवाः । गातुविदऽइतिगातु विदः । यज्ञम्[3] । यज्ञइतियज्ञम्[3] ॥२१॥

वसुभिरितिवसु भिः । विश्वदेवेभिरितिविश्व देवेभिः । य्यत ॥२२॥

१. अत्र दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷, ः इत्येवं द्वैविध्यं दृश्यते ।

२. मुम्बईमुद्रिते 'गच्छतु' इति सचकारः पाठः ।

३. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

कः। त्वा। वि। मुञ्चति। सः। कस्म्मै। तस्म्मै॥ पोषाय। रक्क्षसाम्। भागः। असि॥२३॥

सम्। वर्च्चसा। पयसा। सम्। तनूभिः। अगन्न्महि। मनसा। सम्। शिवेन॥ त्वष्टा। सुदत्त्रऽइतिसु दत्त्रः। वि। दधातु। रायः। अनु। मार्ष्टु। तन्न्वः। यत्। विलिष्ट्टमितिवि लिष्ट्टम्॥२४॥

दिवि। विष्ण्णुः। वि। अक्क्रꣳस्त। जागतेन। छन्दसा। ततः। निर्ब्भक्क्तऽइतिनिः भक्क्तः। अन्तरिक्क्षे। त्रैष्ट्टुभेन। त्रैस्त्तुभेनेतित्त्रैस्त्तुभेन। पृथिव्व्याम्। गायत्त्रेण। अस्म्मात्। अन्नात्। अस्यै। प्रतिष्ट्ठायाꣳ[1]।

कस्मै। तस्मै। रक्षसाम्॥२३॥

अगन्महि। त्वष्टा। सुदत्रऽइतिसु दत्रः। मार्ष्टु। तन्वः। विलिष्टमितिवि लिष्टम्॥२४॥

विष्णुः। अक्रꣳस्त। निर्भक्तऽइतिनिः भक्तः। अन्तरिक्षे। त्रैष्टुभेन। त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन। पृथिव्याम्। गायत्रेण। अस्मात्। प्रतिष्ठायाꣳ।

पोषाय॥२३॥

पयसा। रायः। यत्। विलिष्टमितिवि लिष्टम्[2]॥२४॥

गायत्रेण। [प्रतिष्ठायाꣳ। प्रतिस्थायाऽइतिप्र][3]ति स्थायाꣳ।

---

१. अत्र २३ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या।

२. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः। 'विलिष्टमितिवि लिष्टम्' इति साधीमान् पाठः।

३. कोष्ठान्तर्गतः पाठः पत्रभागस्य नाशान्नष्टः।

प्रतिस्त्थायाऽइतिप्रति स्थायाᳪ[1] । अगन्म । स्वरितिस्वः । सम् । ज्योतिषा । अभूम ॥२५॥

स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मिः । वर्चोदाऽइतिवर्चःᳪ दाः । असि । वर्चः । मे । देहि ॥ सूर्य्यस्य । आवृतमित्या वृतम् । अनु । आ । वर्त्ते ॥२६॥

अग्ने । गृहपतऽइतिगृह पते । सुगृहपतिरितिसु [2]गृहपतिः । त्वया । अग्ने । अहम् । गृहपतिनेतिगृह पतिना । भूयासम् । सुगृहपतिरितिसु [2]गृहपतिः । त्वम् । मया । अग्ने । गृहपतिनेतिगृह पतिना । भूयाᳪ ॥ अस्थूरि । नौ ।

प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायाᳪ । अगन्म ॥२५॥

श्रेष्ठः । रश्मिः । आवृतमित्या वृतम् ॥२६॥

अग्ने । अग्ने । अग्ने । अस्थूरि । गार्हपत्यानीतिगार्ह पत्यानि ।

[3]ज्योतिषा ॥२५॥

[स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः ।][4]वर्चोदाऽइतिवर्चःᳪ दाः । [सूर्य्यस्य । आवृतमित्या वृतम्][4] ॥२६॥

त्वया । भूयासम् । मया । भूयाᳪ[5] ......

१. 'प्रतिष्ठायै । प्रतिष्ठायाऽइति प्रतिऽस्थायै' इति स्वामिदयानन्दस्वीकृतः पाठः । उव्वटोऽप्यस्य मन्त्रस्य व्याख्याने 'अस्यै प्रतिष्ठायै । अस्या भूमेः प्रतिष्ठाया निर्भक्तः' इत्येवं व्याख्यन् चतुर्थ्यन्तमेव पद स्वीचकार । मन्त्रपाठे 'अस्यै' चतुर्थ्यन्तपाठात् 'प्रतिष्ठाया अगन्म' इत्यत्र चतुर्थ्यन्तः 'प्रतिष्ठायै' पदच्छेद एव साधीयान् प्रतिभाति । पदकाराभिप्रायस्त्वत्र मृग्यः ।

२. 'गृहपतिः' इति काशिकः पाठः ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'ज्योतिषा' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. पत्रभागस्य नाशान्नोपलभ्यतेऽयं पाठः ।

५. इहोत्तरपृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

गार्हपत्यानीतिगार्हं पत्यानि । सन्तु । शतम् । हिमाः ।
[1]अचारिषम् । तत् । अशकम् । तत् । मे । अराधि । इदम् ।
अहम् । यः । एव । अस्मि । सः । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । स्वाहा ।
सोमाय । पितृमतऽइतिपितृ मते । स्वाहा ॥ अपहताऽइत्यप
हताः । असुराः । रक्षांसि । वेदिषदः । वेदिसदऽइति-
वेदि सदः ॥२८॥

ये । रूपाणि । प्रतिमुञ्चमानाऽइतिप्रति मुञ्चमानाः ।
असुराः । सन्तः । स्वधया । चरन्ति ॥ परापुरऽइतिपरा

अस्मि । अस्मि ॥२७॥
अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । अपहताऽइत्यप हताः ।
रक्षांसि ॥२८॥
प्रतिमुञ्चमानाऽइतिप्रति मुञ्चमानाः । अग्निः । अस्मात् ॥२९॥

···[2]अचारिषम् । [3]अहम् य एवा अस्मि । [3]सः । अस्मि ॥२७॥
अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । सोमाय[3] । वेदिसद-
ऽइतिवेदि सदः ॥२८॥
ये । स्वधया । ये ॥२९॥

१. 'अचारिषम् । अस्मि ।' पर्यन्तो भागः संहितापाठानुसारम् अष्टाविंशतितमायाः कण्डिकायाः । अयं भागः ककोशवर्जमन्येषु लिखितेषु मुद्रितेषु च पुस्तकेषु सप्तविंशतितमायां कण्डिकायां प्रदर्श्यते । तेन पदपाठे संहितापाठापेक्षया एकस्याः कण्डिकासंख्याया न्यूनता समजनि । क-कोशे तु प्रायेणैतादृशेषु स्थलेषु संहितापाठानुसारमेव विभाग उपलभ्यते । अत एव ककोशे बहुत्र कण्डिकासंख्याया भेद उपलभ्यते । इह त्वस्माभिः ककोशपाठेऽपि सारल्याय सामान्यपदपाठनिर्दिष्टैव कण्डिकासंख्या निर्दिष्यते ।

२. अत्रस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः स्पष्टः ।

पुरः । निपुरऽइतीनि पुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तान् । लोकात् । प्र । नुदाति । अस्मात् ॥२९॥

अत्र । पितरः । मादयद्धम् । यथाभागमितियथा भागम् । आ । वृषायद्धम् । वृषयद्धमितिवृष यद्धम् ॥ अमीमदन्त । पितरः । यथभागमितियथा भागम् । आ । अवृषायिषत ॥३०॥

नमः । वः । पितरः । रसाय । शोषाय । जीवाय । स्वधायै । घोराय । मन्यवे । नमः । वः । पितरः । पितरः । नमः । वः । गृहान् । नः । पितरः । दत्त । सतः । वः । पितरः । देष्म । एतत् । वः । पितरः । वासः ॥३१॥

अत्र । मादयध्वम् । वृषायध्वम् । वृषयध्वमितिवृष यध्वम् ॥३०॥

मन्यवे । देष्म ॥३१॥

मादयध्वम् । य्यथाभागमितिय्यथा भागम् । वृषायध्वम् । वृषयध्वमितिवृषय्यध्वम् । य्यथाभागमितिय्यथा भागम् । वृषायिषत[1] ॥३०॥

व्वः[2] । रसाय । [3]व्वः । शोषाय । [3]व्वः । जीवाय । [3]व्वः । स्वधायै । [3]व्वः । घोराय । [2]व्वः । [2]व्वः । [2]व्वः । [2]व्वः ॥३१॥

---

१. एतत् कोशादन्यत्र 'अवृषायिषत' इति पाठः । उभयथापि पदच्छेदस्य सम्भवः, स्वरदोषाभावात् ।

२. कपाठे (वः) पदे वकारः संहितावदेव गुरुर्न भवति । तस्मादिह गुरुत्वेन 'व्वः' वकारद्वयवान् पाठश्चिन्त्यः ।

३. कपाठे पुनरुक्तान्यपि पदानि संहितावत् पुनः पठचन्ते । तदनुसारमिह पुनः पाठेऽपि 'व्वः' इति द्विवकारवान् पाठोऽशुद्धः ।

आ । धत्त । पितरः । गर्भम् । कुमारम् । पुष्करस्रजमितिपुष्कर स्रजम् । यथा । इह । पुरुषः । असत् ॥३२॥

ऊर्जम् । वहन्तीः । अमृतम् । घृतम् । पयः । कीलालम् । परिस्रुतमितिपरि स्रुतम् । स्वधा । स्थ । तर्पयत । मे । पितॄन् ॥३३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वितीयोऽध्यायः ॥

गर्भम् । पुष्करस्रजमितिपुष्कर स्रजम् ॥३२॥

यथा ॥३२॥

पयः । तर्पयत ॥३३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

समिधेतिसम् इधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् ॥ आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥१॥

सुसमिद्धायेतिसु समिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन ॥ अग्नये । जातवेदसऽइतिजात वेदसे ॥२॥

तम् । त्वा । समिद्भिरितिसमित् भिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्द्धयामसि ॥ बृहत् । शोच । यविष्ठ्य ॥३॥

उप । त्वा । अग्ने । हविष्मतीः । घृताचीः । यन्तु । हर्य्यत ॥ जुषस्व । समिधऽइतिसम् इधः । मम ॥४॥

अग्निम् । अस्मिन् । हव्या ॥१॥

तीव्रम् । अग्नये ॥२॥

समिद्भिरितिसमित् भिः । अङ्गिरः । यविष्ठ्य ॥३॥

अग्ने । हविष्मतीः ॥४॥

बोधयत ॥१॥

सुसमिद्धायेतिसु समिद्धाय । अग्नये ॥२॥

वर्द्धयामसि । यविष्ठ्य ॥३॥

[1]यन्तु । हर्य्यत ॥४॥

---

१. 'य्यन्तु' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

भूः । भुवः । स्वः । द्यौरिवेतिद्यौः इव । भूम्ना । पृथिवीवेतिपृथिवी इव । वरिम्णा ॥ तस्याः । ते । पृथिवि । देवयजनीतिदेव यजनि । पृष्ठे । अग्निम् । अन्नाद-मित्यन्न अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । आ । ददे ॥५॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ॥ पितरम् । च । प्रयन्नितिप्र यन् । स्वरितिस्वः ॥६॥

अन्तरित्यन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपानतीत्यप [1]अनती ॥ वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥७॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते ॥ प्रति । वस्तोः । अह । द्युभिरितिद्यु भिः ॥८॥

द्यौरिवेतिद्यौः इव । भूम्ना । वरिम्णा । पृष्ठे । अग्निम् । अन्नादमित्यन्न अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥५॥

पृश्निः । अक्रमीत् । प्रयन्नितिप्र यन् ॥६॥

अन्तरित्यन्तः । अपानतीत्यप अनती । अख्यत् ॥७॥

द्युभिरितिद्यु भिः ॥८॥

देवयजनीतिदेव [2]यजनि । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥५॥

अयम् । प्रयन्नितिप्र यन् ॥६॥

[3]अन्तः । [3]रोचनादितिरो चना ॥७॥

पतङ्गाय । धीयते ॥८॥

---

१. 'अनति' इति पाठान्तरम् ।

२. कपाठशैल्यनुसारं 'यजनि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. मूलपत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

अग्निः । ज्योतिः । ज्योतिः । अग्निः । स्वाहा । सूर्य्यः । ज्योतिः । ज्योतिः । सूर्य्यः । स्वाहा ॥ अग्निः । वर्च्चः । ज्योतिः । वर्च्चः । स्वाहा । सूर्य्यः । वर्च्चः । ज्योतिः । वर्च्चः । स्वाहा ॥ ज्योतिः । सूर्य्यः । सूर्य्यः । ज्योतिः । स्वाहा ॥९॥

सजूरितिसजूः । देवेन । सवित्रा । सजूरितिसजूः । रात्र्या । इन्द्रवत्येतीन्द्रऽवत्त्या । जुषाणः । अग्निः । वेतु । स्वाहा ॥ उषसा । सूर्य्यः ॥१०॥

उपप्प्रयन्तऽइत्त्युंप प्रयन्तः । अद्धरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्नये ॥ आरे । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । च । शृण्वते ॥११॥

अग्निः । अग्निः । अग्निः ॥९॥

सवित्रा । रात्र्या । इन्द्रवत्येतीन्द्रऽवत्या । अग्निः ॥१०॥

उपप्रयन्तऽइत्युंप प्रयन्तः । अध्वरम् । अग्नये । अस्मेऽइत्यस्मे ॥११॥

---

[1]य्योतिः । [1]य्योतिः । सूर्य्यः । [1]य्योतिः । [1]य्योतिः । सूर्य्यः । [1]य्योतिः । सूर्य्यः । [1]य्योतिः । [1]य्योतिः । सूर्य्यः । सूर्य्यः । [1]य्योतिः ॥९॥

सूर्य्यः ॥१०॥

उपप्रय्यन्तऽइत्युंप प्रय्यन्तः । अग्नये ॥११॥

---

१. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः ।

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् ॥ अपाम् । रेताᳬसि । जिन्वति ॥१२॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आहुवद्ध्याऽइत्त्याहुवद्ध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयद्ध्यै ॥ उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥१३॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्त्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ॥ तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अथ । नः । वर्द्धय । रयिम् ॥१४॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरितिधातृभिः । होता । यजिष्ट्ठः । अद्ध्वरेषु । ईड्ड्यः ॥ यम् ।

अग्निः । पृथिव्याः । जिन्वति ॥१२॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आहुवध्याऽइत्या हुवध्यै । मादयध्यै ॥१३॥

ऋत्वियः । अग्ने ॥१४॥

यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । अप्नवानः । चित्रम् ॥१५॥

अय्यम् ॥१२॥

मादय्यध्यै । रय्यीणाम् । सातय्ये ॥१३॥

अय्यम् । य्योनिः । ऋत्विय्यः । य्यतः । व्वर्धय्य । रय्यिम् ॥१४॥

अय्यम् । धाय्यि । य्यजिष्ठः । य्यम् । भृगवः[1] । व्विरुरुचुरितिवि[2]

---

१. मूलपत्रनाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

२. 'व्वि' इत्येवं पाठेन भाष्यम् ।

अप्स्ववानः । भृगवः । विरुरुचुरितिविऽरुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विभ्वमितिविऽभ्वम् । विशेविंशऽइतिविशेऽविंशे ॥१५॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुह्रे । अह्रयः ॥ पयः । सहस्रसामितिसहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥१६॥

तनूपाऽइतितनूऽपाः । अग्ने । असि । तन्वम् । मे । पाहि । आयुर्दाऽइत्यायुःऽदाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । देहि । वर्चोदाऽइतिवर्चःऽदाः । अग्ने । असि । वर्चः । मे । देहि ॥ अग्ने । यत् । मे । तन्वा । ऊनम् । तत् । मे । आ । पृण ॥१७॥

इन्धानाः । त्वा । शतम् । हिमाः । द्युमन्तमितिद्युऽमन्तम् । सम् । इधीमहि ॥ वयस्वन्तः । वयस्कृतम् । वयः-

प्रत्नाम् । शुक्रम् ॥१६॥

अग्ने । तन्वम् । अग्ने । अग्ने । अग्ने । तन्वा ॥१७॥

द्युमन्तमितिद्यु मन्तम् । अग्ने । सपत्नदम्भनमितिसपत्न दम्भनम् ।

रुरुचुः । विभ्वमितिवि भ्वम् । [2]विशेविंशऽइतिविशे [3]विंशे ॥१५॥

अह्रयः । पयः ॥१६॥

आयुर्दाऽइत्यायु दाः । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । यत् । तनू[4] । वा…॥१७॥

[4]वयस्वतः । वयस्कृतम् । वयःकृतमितिवयः कृतम् ।

---

१. 'रुरुचुः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'विशेविंश' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. 'विंशे' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. मूलपत्रस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

कृतमितिविय्दं कृतम् । सहस्वन्तं । सहस्कृतम् । सहृदं-कृतमितिसहृदं कृतम् ॥ अग्ने । [1]सपत्त्नदम्भंनमितिसपत्त्न दम्भंनम् । अदंब्धासदं । अदाब्भ्यम् ॥ चित्त्रावसो । चित्त्रवसोऽइतिचित्र व्वसो । स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय ॥१८॥

सम् । त्वम् । अग्ने । सूर्य्यस्य । व्वर्चसा । अगथाः । ऋषीणाम् । स्तुतेन ॥ प्रियेण । धाम्न्ना । अहम् । आयुषा । व्वर्चसा । प्रजयेतिप्प्र जया । रायः । पोषेण । ग्मिषीय ॥१९॥

अन्धः । स्थ । अन्धः । व्वुदं । भक्क्षीय । महः । स्थ । महः । व्वुदं । भक्क्षीय । ऊर्ज्जः । स्थ । ऊर्ज्जम् । व्वुदं । भक्क्षीय । रायः । पोषः । स्थ । रायः । पोषम् । व्वुदं । भक्क्षीय ॥२०॥

अदंब्धासः । अदाभ्यम् ॥ चित्त्रावसो । चित्त्रवसोऽइतिचित्र व्वसो ॥१८॥

अग्ने । धाम्न्ना । प्रजयेतिप्र जया ॥१९॥

भक्षीय । भक्षीय । भक्षीय । भक्षीय ॥२०॥

चित्रावसो[2] । चित्रव्वसो[2]ऽइतिचित्र [2]व्वसो । अशीय ॥१८॥

सूर्य्यस्य । प्रिय्येण । आयुषा । प्रजय्येतिप्र जय्या । राय्यः । ग्मिषीय ॥१९॥

भक्षीय । भक्षीय । भक्षीय । [3]राय्यस्पोष । राय्यः । भक्षाय्य ॥२०॥

---

१. 'सपत्त्नदम्म्भनम्' इति वेङ्कटेश्वरमुद्रणालयमुद्रितः मन्त्रपाठः । पञ्चमस्य समानवर्गीयेऽक्षरे परतः द्वित्वस्य प्रतिषेधादपपाठोऽयम् ।

२. द्वित्वकारपाठो लेखकप्रमादजः ।

३. मूलपत्रस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

रेवतीः । रमंध्वम् । अस्मिन् । योनौ । गोष्ठे । गोस्थऽइतिगो स्थे । लोके । क्षये ॥ इह । एव । स्त । मा । अप । गात ॥२१॥

सᳬहितेतिसम् हिता । असि । विश्वरूपीतिविश्व रूपी । ऊर्जा । मा । आ । विश । गौपत्येन ॥ उप । त्वा । अग्ने । दिवेदिवऽइतिदिवे दिवे । दोषावस्तरितिदोषा वस्तः । धिया । वयम् ॥ नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥२२॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ॥ वर्द्धमानम् । स्वे । दमे ॥२३॥

सः । नः । पितेवेतिपिता इव । सूनवे । अग्ने ।

रमंध्वम् । अस्मिन् । गोष्ठे । गोस्थऽइतिगो स्थे । न्विश्वरूपीतिविश्व रूपी । गौपत्येन । अग्ने । दोषावस्तरितिदोषा वस्तः ॥२२॥

अध्वराणाम् ॥२३॥

क्षये ॥२१॥

न्विश्वरूपीतिविश्व रूपी । [1]दोषाव्वस्तरितिदोषा वस्तः । धिया । व्वयम् ॥२२॥

दीदिव्यम्[2] ॥२३॥

---

१. 'व्वस्त' इति द्विवकारः पाठः प्रमादजः ।

२. लेखकप्रमादजोऽपपाठः ।

सूपायनऽइतिसु [1]उपायनः । भव ॥ सचस्व । नः । स्वस्तये ॥२४॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ॥ वसुः । अग्निः । वसुश्रवाऽइतिवसु श्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्तममितिद्युमत् तमम् । रयिम् । दाः ॥२५॥

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिवऽइतिदीदि वः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्यऽइतिसखि भ्यः ॥ सः । नः । बोधि । श्रुधि । हवम् । उरुष्य । नः । अघायतः । अघयतऽइत्यघ यतः । समस्मात् ॥२६॥

इडे । आ । इहि । अदिते । आ । इहि । काम्याः ।

अग्ने । स्वस्तये ॥२४॥

अग्ने । वरूथ्यः । अग्निः । वसुश्रवाऽइतिवसु श्रवाः । अछ[2] । नक्षि । द्युमत्तममितिद्युमत् तमम् ॥२५॥

शोचिष्ठ । सुम्नाय । सखिभ्यऽइतिसखि भ्यः ॥ उरुष्य । अघयतऽइत्यघ यतः । समस्मात् ॥२६॥

काम्याः ॥२७॥

सूपायनऽइतिसु उपायनः । स्वस्तये ॥२४॥

वसुश्रवाऽइतिवसु श्रवाः । रयिम् ॥२५॥

सुम्नाय । अघायतः । अघयतऽइत्यघ [3]यतः ॥२६॥

---

१. 'उपायनः' इति पाठान्तरम् ।

२. क्वचित् कोशेषु 'अछा' क्वचित् 'अछ' इत्युपलभ्यते ।

३ कपाठशैल्यनुसारमवग्रहे 'यतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

आ । इत ॥ मयि । वुः । कामधरणमितिकाम धरणम् । भूयात् ॥२७॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते ॥ कक्क्षीवन्तम् । यः । औशिजः ॥२८॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहेत्त्यमीव हा । वसुविदितिवसु वित् । पुष्ट्टिवर्द्धनऽइतिपुष्ट्टि वर्द्धनः ॥ सः । नः । सिषक्क्तु । सिसक्क्त्वितिसिसक्क्तु । यः । तुरः ॥२९॥

मा । नः । शꣳसः । अररुषः । धूर्त्तिः । प्रणक् । मर्त्त्यस्य ॥ रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥३०॥

ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्तम् ॥२८॥

अमीवहेत्यमीव हा । पुष्टिवर्द्धनऽइतिपुष्टि वर्द्धनः । सिषक्तु । सिसक्त्वितिसिसक्तु ॥२९॥

धूर्तिः[१] । मर्त्यस्य[१] । रक्ष । ब्रह्मणः ॥३०॥

मयि । [३]व्वः । भूयात् ॥२७॥

यः ॥२८॥

यः । यः । [२]अमीवहइत्यमी वहा । व्वसुविदितिव्वसु वित् । [४]पुष्टिव्वर्द्धनइतिपुष्टि वर्द्धनः । यः ॥२९॥

मानः ॥ मा । धूर्त्तिः । मर्त्यस्य ॥३०॥

---

१. 'धूर्त्तिः' 'मर्त्त्यस्य' इत्येव साधीयान् पाठः, रेफोत्तरस्य सर्वत्र द्विः पाठात् ।

२. मूलपत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इत्येकवकार एव युक्तः ।

४. 'व्वर्द्धन' इति साधीयान् पाठः ।

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्य्यम्णः ॥ दुराधर्षमितिदुः आधर्षम् । वरुणस्य ॥३१॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अद्ध्वस्वित्त्यद्ध्व सु । वारणेषु ॥ ईशे । रिपुः । अघशंसऽइत्त्यघ शंसः ॥३२॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय ॥ ज्योतिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥३३॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्चसि । दाशुषे ॥ उपोपेत्त्युप उप । इत् । नु । मघवन्नितिमघ वन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥३४॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ॥ धियः । यः । नः । प्रचोदयादितिप्र चोदयात् ॥३५॥

अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य ॥३१॥
अध्वस्वित्यध्व सु । अघशंसऽइत्यघ शंसः ॥३२॥
पुत्रासः । [1]मर्त्याय । यच्छन्ति ॥३३॥
सश्चसि । उपोपेत्युप उप । पृच्यते ॥३४॥
वरेण्यम् । भर्गः । प्रचोदयादितिप्र चोदयात् ॥३५॥

महित्रीणाम् ॥ महि । अर्य्यम्णः ॥३१॥
नहितेषाम् ॥ नहि ॥३२॥
मर्त्याय । यच्छन्ति ॥३३॥
मघवन्नितिमघ वन् । [2]भूयः ॥३४॥
भर्गः । धियः । यः । प्रचोदयादितिप्र चोदयात् ॥३५॥

---

१. 'मर्त्याय' द्र० पृ० ३५ टि० १ ।
२. 'भूयः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परि । ते । दूडभं । दुर्दभऽइतिदुः दभंः । रथंः । अस्म्मान् । अश्नोतु । विश्वतंः ॥ येनं । रक्ष्वंसि । दाशुषंः ॥३६॥

स्वरितिस्वंः । सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाभिरितिप्र जाभिंः । स्याम् । सुवीरऽइतिसु वीरंः । वीरैः । सुपोषऽइतिसु पोषंः । पोषैंः ॥ नर्व्यं । प्रजामितिप्र जाम् । मे । पाहि । शंस्यं । पशून् । अथंर्व्य । पितुम् ॥३७॥

आ । अगन्म्म । विश्ववेदसमितिविश्व वेदसम् । अस्म्मभ्यंम् । वसुवित्तममितिवसुवित् तमम् ॥ अग्ने । सम्म्राडितिसम् राट् । अभि । द्युम्म्नम् । अभि । सहंः । आ । यच्छस्व ॥३८॥

अयम् । अग्निः । गृहपतिरितिगृह पतिः । गार्हपत्त्यऽइतिगार्ह पत्त्यः । प्रजायाऽइतिप्र जायाः । वसुवित्तम-

---

अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतंः । रक्षंसि ॥३६॥

सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाभिरितिप्र जाभिंः । प्रजामितिप्र जाम् ॥३७॥

अगन्म । विश्ववेदसमितिविश्व वेदसम् । अस्मभ्यंम् । अग्ने । सम्राडितिसम् राट् । द्युम्नम् । यच्छस्व ॥३८॥

य्येनं ॥३६॥

नर्य्यं । पशून् । अथंर्य्य ॥३७॥

व्विश्ववेदसमितिव्विश्व वेदसम् । व्वसुवित्तममितिव्वसुवित् तमम् । [1]सम्म्राडितिसम् राट् । य्यच्छस्व ॥३८॥

---

१. एतादृशस्थलेष्वेकमकारवान् पाठो युक्तः ।

ऽइतिवसुवित् तमंः ॥ अग्ने । गृहपतऽइतिगृह पते । पुरीष्य॒ऽ । रयिमानितिरयि मान् । पुष्टिवर्द्धनऽइतिपुष्टि वर्द्धनंः ॥ अग्ने । पुरीष्य ॥३९॥

गृहाः । मा । बिभीत । मा । वेपद्धम् । ऊर्जम् । बिभ्रतः । आ । इमसि ॥ ऊर्जम् । बिभ्रत् । वः । सुमनाऽइतिसु मनाः । सुमेधाऽइतिसु मेधाः । गृहान् । आ । एमि । मनसा । मोदमानः ॥४०॥

येषाम् । अद्ध्येतीत्त्यधि एति । प्रवसन्नितिप्र वसन् । येषु । सौमनसः । बहुः ॥ गृहान् । उप । ह्वयामहे । ते । नः । जानन्तु । जानतः ॥४१॥

उपहूताऽइत्युप हूताः । इह । गावः । उपहूताऽइत्युप

अग्निः । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यः । प्रजायाऽइतिप्र जायाः । अग्ने । पुरीष्य॒ऽ । पुष्टिवर्द्धनऽइतिपुष्टि वर्धनः । अग्ने । पुरीष्य ॥३९॥

व्वेपध्वम् । बिभ्रतः । बिभ्रत् ॥४०॥

अध्येतीत्यधि एति । प्रवसन्नितिप्र वसन् ॥४१॥

उपहूताऽइत्युप हूताः । उपहूताऽइत्युप हूताः । अथोऽइत्यथो ।

अयमग्निः । अयम् । प्रजायाऽइतिप्र जायाः । व्वसुवित्तमऽइतिव्वसु-वित् तमः ॥३९॥

व्वः[1] ॥४०॥

य्येषाम् । प्रवसन्नितिप्र वसन् । य्येषु । ह्वयामहे ॥४१॥

अजावयः । क्षेमाय । [2]शंय्योरितिशम् योः । [2]शंय्योरितिशम्

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शय्योः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

हूताः । अजावयः ॥ अथोऽइत्त्यथो । अन्नस्य । कीलालः । उपहूतऽइत्त्युप हूताः । गृहेषु । नः ॥ क्क्षेमाय । वः । शान्त्यै । प्र । पद्ये । शिवम् । शग्मम् । शय्योरितिशम् योः । शय्योरितिशम् योः ॥४२॥

प्रघासिनऽइतिप्र घासिनः । हवामहे । मरुतः । च । रिशादसः ॥ करम्भेण । सजोषसऽइतिस जोषसः ॥४३॥

यत् । ग्रामे । अरण्ण्ये । सभायाम् । इन्द्रिये ॥ एनः । चकृम । वयम् । इदम् । तत् । अव । यजामहे । स्वाहा ॥४४॥

मोऽइतिमो । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्स्वितिपृत्सु । देवैः । अस्त्ति । हि । स्म्म । ते । शुष्म्मिन् । अवयाऽइत्त्यव याः ॥ महः । चित् । यस्य । मीढुषः । यव्या । हविष्म्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥४५॥

अक्क्रन् । कर्म्म । कर्म्मकृतऽइतिकर्म्म कृतः । सह । वाचा । मयोभुवेतिमयः भुवा ॥ देवेभ्यः । कर्म्म ।

उपहूतऽइत्युप हूताः । पद्ये । शग्मम् ॥४२॥

प्रघासिनऽइतिप्र घासिनः ॥४३॥

अरण्ये ॥४४॥

अत्र । अस्ति । स्म । शुष्मिन् । अवयाऽइत्यव याः । यव्या । हविष्मतः ॥४५॥

अक्रन् । देवेभ्यः । कृत्वा । अस्तम् ॥४६॥

योः ॥४२॥

य्यत् । सभाय्याम् । इन्द्रिय्ये । वय्यम् । य्यजामहे ॥४४॥

अवय्याऽइत्यव [1]य्याः । य्यस्य । य्यव्या । मय्योभुवेतिमय्यः

---

१. कपाठशैल्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वाभावात् 'य्या' इत्येव शुद्धः पाठः स्यात् ।

कृत्वा[1] । अस्तम् । प्र । इत । सचाभुवऽइतिसचाभुवः ॥४६॥

अवभृथेत्यव भृथ । निचुम्पुणेतिनि चुम्पुण । निचेरुरितिनि चेरुः । असि । निचुम्पुणऽइतिनि चुम्पुणः ॥ अव । देवैः । देवकृतमितिदेव कृतम् । एनः । अयासिषम् । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमितिमर्त्य कृतम् । पुरुराव्णऽइति-पुरु राव्णः । देव । रिषः । पाहि ॥४७॥

पूर्णा । दर्वि । परा । पत । सुपूर्णेतिसु पूर्णा । पुनः । आ । पत ॥ वस्नेवेतिवस्ना इव । वि । क्रीणावहै । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥४८॥

देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । धेहि । नि । ते । दधे ॥ निहारमितिनि हारम् । च । हरासि । मे । निहारमितिनि हारम् । नि । हराणि । ते । स्वाहा ॥४९॥

अवभृथेत्यव भृथ । पुरुराव्णऽइतिपुरु राव्णः ॥४७॥

पूर्णा । सुपूर्णेतिसु पूर्णा । वस्नेवेतिवस्ना इव । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥४८॥

भुवः ॥४६॥

अयासिषम् ॥४७॥

पूर्णा । सुपूर्णेतिसु पूर्णा ॥४९॥

---

१. इह सर्वपुस्तकेषु (लिखितेषु मुद्रितेषु च) 'कृत्वा' इत्येकतकारवानेव पाठ उपलभ्यते, तथाऽपान्यत्र 'कृत्त्वा, कृत्त्वाय, भूत्त्वा' आदिषु पदेषु द्वितकारवतः पाठादिहापि तथैव युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

अक्क्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ॥ अस्तोषत । स्वभानवऽइतिस्व भानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरीऽइतिहरी ॥५०॥

सुसन्दृशमितिसु सन्दृशम् । त्वा । वयम् । मघवन्नितिमघ वन् । वन्दिषीमहि ॥ प्र । नूनम् । पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरः । स्तुतः । यासि । वशान् । अनु ॥५१॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । स्तोमेन ॥ पितॄणाम् । च । मन्मभिरितिमन्म भिः ॥५२॥

आ । नः । एतु । मनः । पुनरितिपुनः । क्रत्वे । दक्क्षाय । जीवसे ॥ ज्योक् । च । सूर्य्यम् । दृशे ॥५३॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः ॥ जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥५४॥

अक्षन् । अस्तोषत । विप्राः । नविष्ठया ॥५०॥
पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरः ॥५१॥
ह्वामहे । मन्मभिरितिमन्म भिः ॥५२॥
क्रत्वे । दक्षाय ॥५३॥
दैव्यः ॥५४॥

प्रियाः । नविष्ठया । योज ॥५०॥
त्वयम् । मघवन्नितिमघ वन् ॥ पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरः ।
यासि । [1]वशान् ॥५१॥
[2]पितॄणाम् ॥५२॥
दक्षाय । सूर्य्यम् ॥५३॥

---

१. अपपाठः, 'वशान्' इति साधुः ।
२. अपपाठः, 'पितॄणाम्' इति साधुः ।

व॒यम् । सोम॒ । व्र॒ते । तव॑ । मन॑ः । त॒नूषु॑ । बिभ्र॑तः ॥ प्र॒जाव॑न्त॒ऽइति॑ प्र॒जा ऽव॑न्तः । स॒चे॒म॒हि॒ ॥५५॥

ए॒षः । ते॒ । रु॒द्र॒ । भा॒गः । स॒ह । स्वस्रा॑ । अम्बि॑कया । तम् । जु॒षस्व॒ । स्वाहा॑ । आ॒खुः । ते॒ । प॒शुः ॥५६॥

अव॑ । रु॒द्रम् । अ॒दी॒म॒हि॒ । अव॑ । दे॒वम् । त्र्य॑म्बक॒मिति॒त्रि ऽअ॑म्बकम् ॥ यथा॑ । नः॒ । वस्य॑सः । कर॑त् । श्रेय॑सः । व्य॒व॒सा॒यया॒दिति॑ वि ऽ[1]अ॒व॒सा॒यया॑त् ॥५७॥

भे॒ष॒जम् । अ॒सि॒ । भे॒ष॒जम् । गवे॑ । अश्वा॑य । पुरु॑षाय । भे॒ष॒जम् ॥ सु॒खमिति॑ सु ऽखम् । मे॒षाय॑ । मे॒ष्यै॑ ॥५८॥

बिभ्र॑तः । प्र॒जाव॑न्त॒ऽइति॑ प्र॒जा ऽव॑न्तः ॥५५॥

रु॒द्र ॥५६॥

रु॒द्रम् । त्र्य॑म्बक॒मिति॒त्रि ऽअ॑म्बकम्[2] ॥५७॥

अश्वा॑य । मे॒ष्यै ॥५८॥

व॒यम् । प्र॒जाव॑न्त॒ऽइति॑ प्र॒जा ऽव॑न्तः ॥५५॥

अम्बि॑कया ॥५६॥

यथा॑ । श्रेय॑सः । व्य॒व॒सा॒यया॒दिति॑ वि[3] अ॒व॒सा॒यया॑त् ॥५७॥

अश्वा॑य । पुरु॑षाय । मे॒षाय॑ ॥५८॥

---

१. 'अवसायात्' इति काशिकः पाठः ।

२. 'त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम्' इति बम्बईमुद्रिते द्वयोर्हस्तलेखयोश्च पाठ उपलभ्यते, सोऽपपाठः । तथा सति 'मिति' स्वरितेन भाव्यम् । अपि च तेष्वेव ग्रन्थेषूत्तरमन्त्रे (५६ संख्याके) यथामुद्रितः साधुपाठ एवोपलभ्यते ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह '०व्वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्र्यम्बकमितितित्रि अम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिमितिसु गन्धिम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् ॥ उर्व्वारुकमिवेत्युर्व्वारुकम् इव । बन्धनात् । मृत्योः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ पतिवेदनमितिपति वेदनम् । इतः । मुक्षीय । मा । अमुतः ॥५९॥

एतत् । ते । रुद्र । अवसम् । तेन । परः । मूजवत ऽइतिमूज वतः । अति । इहि ॥ अवततधन्वेत्यवतत धन्वा । पिनाकावसऽइतिपिनाक अवसः । कृत्तिवासाऽइतिकृत्ति वासाः । अहिंसन् । नः । शिवः । अति । इहि ॥६०॥

त्र्यायुषमितित्रि [1]आयुषम् । जमदग्नेरितिजमत् अग्नेः । कश्यपस्य । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥ यत् । देवेषु ।

त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिवेत्युर्व्वारुकम् इव । मृत्योः । मुक्षीय । मुक्षीय ॥५९॥

रुद्र । अवततधन्वेत्यवतत धन्वा ॥६०॥

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । जमदग्नेरितिजमत् अग्नेः । कश्यपस्य ।

त्र्यम्बकमिति [2]त्री अम्बकम् । त्र्यजामहे । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि [3]व्रद्धनम् । उर्व्वारुकमिवेत्युर्वा [2]रुकम् इव । मुर्क्षाय । पतिवेदनमितिपति वेदनम् । [5]मुक्षीय । [5]मा । [5]मुतः ॥५९॥

मूजवतऽइतिमूज वतः । कृत्तिवासाऽइतिकृत्ति वासाः ॥६०॥

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । त्र्यायुष-

---

१. 'आयुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. पत्रांशनाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

३. अपपाठः, '०वर्द्धन०' इति साधुः ।

४. 'कपाठानुसारं 'वर्द्धनम्' इति युक्तः पाठः ।

५. पत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । तत् । नः । अस्तु । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥६१॥

शिवः । नाम । असि । स्वधितिरितिस्व धितिः । ते । पिता । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ नि । वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेतिप्र जननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । सुवीर्य्यायेतिसु वीर्य्याय ॥६२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे तृतीयोऽध्यायः ॥

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । अस्तु । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥६१॥

अस्तु । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेतिप्र जननाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय ॥६२॥

मितित्रि[2] आयुषम् । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥६१॥

वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेतिप्र जननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । सुवीर्य्यायेतिसु वीर्य्याय ॥६३॥[2]

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे तृतीयोऽध्यायः ॥

---

१. 'आयुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. पत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

२. इह ६२ संख्यास्थाने ६३ संख्या निर्दिष्टा । अस्मिन् पाठे गलितानां पदानां मन्त्रांशानां च पुनः पाठः क्रियते। तेन नेहान्यग्रन्थवत् ४० चत्वारिंशत्तमस्य मन्त्रस्य पदपाठ एकोनचत्वारिंशन्मन्त्रपदपाठ एव एकीकृतः। समग्रपाठे सत्यपीह ४० तममन्त्रस्य पदपाठान्ते ४० संख्यास्थाने पुनः ३९ संख्यैव निर्दिष्टा, अत इयमेकस्याः संख्याया न्यूनता इह ६२ स्थाने ६३ संख्या निर्दिश्य पूरिता ।

चतुर्थोऽध्यायः

आ । इ॒दम् । अ॒ग॒न्म॒ । दे॒व॒यज॑न॒मिति॑दे॒व॒ यज॑नम् । पृ॒थि॒व्याः॒ । यत्र॑ । दे॒वास॑ः । अजु॑षन्त । विश्वे॑ ॥ ऋ॒क्सा॒मा॒भ्या॒मित्यृ॑क् सा॒मा॒भ्याम् । स॒न्तर॑न्त॒ऽइति॑स॒म् तर॑न्तः । यजु॑र्भि॒रिति॒यजु॑ः भिः । रा॒यः । पोषे॑ण । सम् । इ॒षा । म॒दे॒म॒ ॥ इ॒माः । आप॑ः । शम् । ऊँ॒ऽइ॒त्यूँ । मे॒ । स॒न्तु॒ । दे॒वीः॒ । ओष॑धे । त्राय॑स्व । स्वधि॑त॒ऽइ॒ति॒स्व धि॑ते । मा । ए॒न॒म् । हि॒ꣳसीः ॥१॥

आप॑ः । अ॒स्मान् । मा॒तर॑ः । शु॒न्ध॒य॒न्तु॒ । घृ॒तेन॑ । नः॒ । घृ॒त॒प्व॒ऽइति॑घृ॒त प्व॑ः । पु॒न॒न्तु॒ ॥ विश्व॑म् । हि । रि॒प्रम् । प्र॒व॒ह॒न्तीति॑प्र व॒हन्ति । दे॒वीः॒ । उत् । इत् ।

अ॒ग॒न्म॒ । पृ॒थि॒व्याः॒ । विश्वे॑ । ऋ॒क्सा॒मा॒भ्या॒मित्यृ॑क् सा॒मा॒भ्याम् । ऊँ॒ऽइ॒त्यूँ ॥१॥

अ॒स्मान् । घृ॒त॒प्व॒ऽइति॑घृ॒त प्व॑ः । विश्व॑म् । रि॒प्रम् । प्र॒व॒ह॒न्तीति॑प्र

दे॒व॒य्यज॑न॒मिति॑दे॒व [1]य्यज॑नम् । य्यत्र॑ । [2]ऋ॒ख्सा॒मा॒भ्या॒मित्यृ॑क् सा॒मा॒भ्याम् । य्यजु॑र्भि॒रिति॒य्यजु॑ः भिः । रा॒य्यः । त्राय्य॑स्व ॥१॥

शु॒न्ध॒य्य॒न्तु॒ । घृ॒त॒प्व॒ऽइति॑घृ॒त प्व॑ः । प्र॒व॒ह॒न्तीति॑प्र व॒हन्ति ॥२॥

---

१. 'य्यज॑नम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. सकारे परतः प्रथमस्य द्वितीयापत्तिरस्य विशिष्टा शैली । तैत्तिरीयपाठेऽपीयं शैली दृश्यते ।

आब्भ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ दीक्क्षातपसोः । तनूः । असि । ताम् । त्वा । शिवाम् । शग्ग्माम् । परि । दधे । भद्रम् । व्वर्णम् । पुष्यन् ॥२॥

व्वृत्रस्य । असि । कनीनकः । चक्क्षुर्द्दाऽइतिचक्क्षुः दाः । असि । चक्क्षुः । मे । देहि ॥३॥

चित्त्पतिरितिचित् पतिः । मा । पुनातु । व्वाक्क्पतिरितिव्वाक् पतिः । देवः । सविता ॥ तस्य । ते । पवित्त्रपतेऽइतिपवित्त्र पते । पवित्त्रपूतस्येतिपवित्त्र पूतस्य । यत्त्कामऽइतियत् कामः । पुने । तत् । शकेयम् ॥४॥

आ । व्वः । देवासः । ईमहे । व्वामम् । प्रयतीतिप्प्र यति । अद्ध्वरे ॥ आ । व्वः । देवासः । आशिषऽइत्त्या शिषः । यज्ज्ञियासः । हवामहे ॥५॥

व्वहन्ति । आभ्यः । दीक्षातपसोः । शग्मम् । भद्रम् । व्वर्णम् । पुष्यन् ॥२॥

व्वृत्रस्य । चक्षुर्दाऽइतिचक्षुः दाः । चक्षुः ॥३॥

चित्पतिरितिचित् पतिः । व्वाक्पतिरितिव्वाक् पतिः । पवित्रपतेऽइतिपवित्र पते । पवित्रपूतस्येतिपवित्र पूतस्य । यत्कामऽइतियत् कामः ॥४॥

प्रयतीतिप्र यति । अध्वरे । आशिषऽइत्या शिषः । यज्ञियासः ॥५॥

वृत्रस्य ॥३॥

व्वाक्पतिरितिव्वाक पतिः । य्यत्कामऽइतिय्यत् कामः । शकेय्यम् ॥४॥

प्रय्यतीतिप्र [1]य्यति । य्यज्ञिय्यासः ॥५॥

---

१. 'य्यति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

स्वाहा । सुज्ज्म् । मनसः । उरोः । अन्तरिक्क्षात् । द्यावापृथिवीब्भ्याम् । व्वातात् । आ । रभे । स्वाहा ॥६॥

आकूत्त्याऽइत्त्या कूत्त्यै । प्रयुजऽइतिप्प्र युजे । अग्नये । स्वाहा । मेधायै । मनसे । दीक्क्षायै । तपसे । सरस्वत्त्यै । पूष्ण्णे । अग्नये । स्वाहा ॥ आपः । देवीः । बृहतीः । व्विश्श्वशम्भुवऽइतिविश्श्व शम्भुवः । द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावा-पृथिवी । उरोऽइत्त्युरो । अन्तरिक्क्ष ॥ बृहस्प्पतये । हविषा । व्विधेम । स्वाहा ॥७॥

व्विश्श्वः । देवस्य । नेतुः । मर्त्तः ॥ व्वुरीत । सक्ख्यम् ॥ व्विश्श्वः । राये । इषुद्ध्यति । द्युम्नम् । व्वृणीत । पुष्ष्यसे । स्वाहा ॥८॥

आकूत्याऽइत्या कूत्यै । प्रयुजऽइतिप्र युजे । अग्नये । दीक्षायै । सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये । व्विश्वशम्भुवऽइतिविश्व शम्भुवः । द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी । उरोऽइत्युरो । अन्तरिक्ष । बृहस्पतये ॥७॥

व्विश्वः । सख्यम् । व्विश्वः । इषुध्यति । द्युम्नम् । पुष्यसे ॥८॥

य्युज्ञम् ॥६॥

प्रयुजऽइतिप्र य्युजे[1] । अग्नय्ये । मेधाय्यै । [2]द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-पृथिवी । बृहस्पतय्ये ॥७॥

व्विश्वोदेवस्य । व्विश्वः । राय्ये ॥८॥

---

१. 'युजे' इति साधुः पाठ इह द्रष्टव्यः ।

२. मन्त्रपाठेऽन्यपदकोशेषु च 'द्यावापृथिवी' इत्याद्युदात्त पदं दृश्यते ।

ऋक्क्सामयोरित्त्यृक् सामयोः । शिल्प्पेऽइतिशिल्प्पे । स्थः । तेऽइतिते । व्वाम् । आ । रभे । तेऽइतिते । मा । पातम् । आ । अस्य । यज्ज्ञस्य । उदृचऽइत्त्युत् ऋचः ॥ शर्म्म । असि । शर्म्म । मे । यच्छ ॥९॥

ऊर्क्क् । असि । आङ्ङ्गिरसी । ऊर्णम्म्रदाऽइत्त्यूर्ण म्रदाः । ऊर्ज्जम् । मयि । धेहि ॥ सोमस्य । नीविः । असि । विष्णोः । शर्म्म । असिः । शर्म्म । यजमानस्य । इन्द्रस्य । योनिः । असि । सुसस्याऽइतिसु सस्याः । कृषीः कृधि ॥ उत् । श्रयस्व । व्वनस्प्पते । ऊर्द्ध्वः । मा । पाहि । अꣳहसः ॥१०॥

व्व्रतम् । कृणुत । व्व्रतम् । कृणुत । अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यज्ज्ञः । व्वनस्प्पतिः । यज्ज्ञियः ॥ दैवीम् ।

ऋक्सामयोरित्यृक् सामयोः । शिल्पेऽइतिशिल्पे । यज्ञस्य । उदृचऽइत्युत् ऋचः ॥९॥

आङ्गिरसी । ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्ण [2]म्रदाः । विष्णोः । व्वनस्पते । ऊर्ध्वः ॥१०॥

अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यज्ञः । व्वनस्पतिः । यज्ञियः ।

---

[3]ऋख्सामय्योरित्यृक् सामय्योः । य्यज्ञस्य । यच्छ ॥९॥

मय्यि । य्यजमानस्य । य्योनिः । [4]ऋषीः । [4]स्कृधि । श्रय्यस्व ॥१०॥

य्यज्ञः । य्यज्ञियः । धिय्यम् । अभिष्टय्ये । व्वर्चोधामितिव्वर्च्चः

---

१. 'आङ्गिरसि' इति सम्बुद्धचन्तमिति दयानन्दः । उभयथाऽपि पदच्छेदस्य संभवः स्वरदोषाभावात् ।

२. द्र० 'ऊर्णम्म्रदसम्' पदम् । अ० २।२, ५; तथा २१।३३,५७ ।

३. द्रष्टव्यम् 'ऋख्सामाभ्याम्' पदम् । अ० ४ मं० १ ॥

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

श्रियम् । मनामहे । सुमृडीकामितिसु मृडीकाम् । अभिष्टये । वर्चोधामितिवर्च्चःधाम् । यज्ज्ञवाहसमितियज्ज्ञ वाहसम् । सुतीर्त्थेतिसु तीर्त्था । नः । असत् । वशे ॥ ये । देवाः । मनोजाताऽइतिमनः जाताः । मनोयुजाऽइतिमनः युजः । दक्क्षक्रतवऽइतिदक्क्ष क्रतवः । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । पान्तु । तेभ्यः । स्वाहा ॥११॥

श्वात्राः । पीताः । भवत । यूयम् । आपः । अस्माकम् । अन्तः । उदरे । सुशेवाऽइतिसु शेवाः ॥ ताः । अस्मभ्यम् । अयक्क्ष्माः । अनमीवाः । अनागसः । स्वदन्तु । देवीः । अमृताः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥१२॥

इयम् । ते । यज्ज्ञिया । तनूः । अपः । मुञ्चामि । न । प्रजामितिप्र जाम् ॥ अꣳहोमुचऽइत्यꣳहः मुचः ।

सुमृडीकामितिसु मृडीकाम् । अभिष्टये । यज्ञवाहसमितियज्ञ वाहसम् । सुतीर्थेतिसु तीर्था । दक्षक्रतवऽइतिदक्ष क्रतवः । तेभ्यः ॥११॥

श्वात्राः । अस्माकम् । अस्मभ्यम् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥१२॥

यज्ञिया । प्रजामितिप्र जाम् । अꣳहोमुचऽइत्यꣳहः मुचः ।

धाम् । य्यज्ञवाहसमितिय्यज्ञ वाहसम् । [1]वशे । य्ये । मनोयुजइतिमनः [2]य्युजः ॥११॥

इयुयम् । अयक्ष्माः । ऋतवृधइत्यृत वृधः ॥१२॥

इयम् । य्यज्ञिया ॥१३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'व्वशे' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. 'युजः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

स्वाहाकृताऽइतिस्वाहा कृताः । पृथिवीम् । आ । विशत । पृथिव्या । सम् । भव ॥१३॥

अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । मन्दिषीमहि ॥ रक्ष । नः । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । प्रबुधऽइतिप्र बुधे । नः । पुनरितिपुनः । कृधि ॥१४॥

पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ । अगन् । पुनरितिपुनः । प्राणः । पुनः । आत्मा[1] । मे । आ । अगन् । पुनरितिपुनः । चक्षुः । पुनरितिपुनः । श्रोत्रम् । मे । आ । अगन् ॥ वैश्वानरः । अदब्धः । तनूपाऽइतितनू पाः । अग्निः । नः । पातु । दुरितादितिदुः इतात् । अवद्यात् ॥१५॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपाऽइतिव्रत पाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ ॥ त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ रास्व । इयत् । सोम । आ । भूयः । भर । देवः । नः । सविता । वसोः । दाता । वसु । अदात् ॥१६॥

एषा । ते । शुक्र । तनूः । एतत् । वर्चः । तया ।

पृथिव्या ॥१३॥

अग्ने । रक्ष । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । प्रबुधऽइतिप्र बुधे ॥१४॥

आत्मा । चक्षुः । श्रोत्रम् । वैश्वानरः । अग्निः । अवद्यात् ॥१५॥

अग्ने । यज्ञेषु । रास्व ॥१६॥

वयम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् ॥१४॥

आयुः ॥१५॥

व्रतपाइतिव्रत पाः । यज्ञेषु । इयत् । भूयः ॥१६॥

1. 'आत्मा' इति केचन लिखन्ति । यमस्वरूपविचारो ग्रन्थान्ते द्रष्टव्यः ।

सम् । भव । आजम् । गच्छ ॥ जूः । असि । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णवे ॥१७॥

तस्याः । ते । सत्यसवसऽइतिसत्य संवसः । प्रसवऽइतिप्र सवे । तन्वः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा ॥ शुक्रम् । असि । चन्द्रम् । अमृतम् । वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥१८॥

चित् । मना । धीः । दक्षिणा । क्षत्रिया । यज्ञिया । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः शीर्ष्णी ॥ सा । नः । सुप्राचीतिसु प्राची । सुप्रतीचीतिसु प्रतीची । एधि । मित्रः । त्वा । पदि । बध्नीताम् । पूषा । अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अध्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

शुक्र । [1]गछ । जुष्टा । विष्णवे ॥१७॥

सत्यसंवसऽइतिसत्य संवसः । प्रसवऽइतिप्र सवे । तन्व॒ । शुक्रम् । वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥१८॥

दक्षिणा । क्षत्रिया । यज्ञिया । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः शीर्ष्णी । सुप्राचीतिसु प्राची । सुप्रतीचीतिसु प्रतीची । मित्रः । बध्नीताम् । अध्वनः । अध्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

तस्याः । गछ ॥१७॥

य्यन्त्रम् । अशीय ॥ व्वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥१८॥

दक्षिणा । आ[2] । क्षत्रिया । य्यज्ञिया । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः शीर्ष्णी । इन्द्राय । अध्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः 'गच्छ' इति पाठः ।

२. 'आ' पदमन्यकोशेषु नोपलभ्यते । स्वरदोषाच्चेदं पदं न संभवति ।

अनु । त्वा । माता । मन्यताम् । पिता । भ्राता । सगर्भ्य्ऽइतिस गर्भ्यः । सखा । सयूत्थ्यऽइतिस यूत्थ्यः ॥ सा । देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय । सोमम् । रुद्रः । त्वा । आ । वर्त्तयतु । स्वस्ति । सोमसखेतिसोम सखा । पुनः । आ । इहि ॥२०॥

वस्वी । असि । अदितिः । आदित्त्या । रुद्रा । चन्द्रा ॥ बृहस्पतिः । त्वा । सुम्ने । रम्म्णातु । रुद्रः । वसुभिरिति-वसु भिः । आ । चके ॥२१॥

अदित्त्याः । त्वा । मूर्द्धन् । आ । जिघर्म्मि । देवयजनऽइतिदेव यजने । पृथिव्याः । इडायाः । पदम् । असि । घृतवदितिघृत वत् । स्वाहा ॥ अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । रमस्व । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । ते । बन्धुः । त्वेऽइतित्त्वे । रायः ।

मन्यताम् । सगर्भ्यऽइतिस गर्भ्यः । सयूथ्यऽइतिस यूथ्यः । [1]अछ । रुद्रः । स्वस्ति ॥२०॥

आदित्या । रुद्रा । बृहस्पतिः । सुम्ने । रम्णातु । रुद्रः ॥२१॥

अदित्याः । पृथिव्याः । अस्मेऽइत्यस्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । त्वेऽइतित्वे ।

सयूथ्यऽइतिस । [2]य्यूथ्यः । इन्द्राय । वर्त्तयतु ॥२०॥

वसुभिरितिवसु भिः ॥२१॥

देवयजनऽइतिदेव [3]य्यजने । इडायाः । घृतवादितिघृत वत् । रायः ।

---

१. मुम्बईमुद्रिते 'अच्छ' इति सचकारः पाठः ।

२. 'यूथ्यः' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

३. 'यजने' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

मेऽइतिमे । रायः । मा । वयम् । रायः । पोषेण । वि । ग्रौष्म्म । तोतः । रायः ॥२२॥

सम् । अक्ख्ये । देव्या । धिया । सम् । दक्क्षिणया । उरुचक्क्षसेत्युरु चक्क्षसा ॥ मा । मे । आयुः । प्र । मोषीः । मोऽइतिमो । अहम् । तव । वीरम् । विदेय । तव । देवि । सन्दृशीतिसम् दृशि ॥२३॥

एषः । ते । गायत्त्रः । भागः । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् । त्रैष्टुभं । त्रैस्त्तुभऽइतित्रैस्त्तुभं । जागतं । छन्दोनामानामितिच्छन्दः नामानाम् । साम्म्राज्ज्यमितिसाम् राज्ज्यम् । गच्छ । आस्म्माकः । असि । शुक्रः । ते । ग्रह्य्यः । विचितऽइतिवि चितः । त्वा । वि । चिन्न्वन्तु ॥२४॥

अभि । त्यम् । देवम् । सवितारम् । ओण्योः । कविक्क्रतुमितिकवि क्रतुम् । अर्चामि । सत्त्यसवमितिसत्त्य

ग्रैष्म ॥२२॥

अख्ये । देव्या । दक्षिणया । उरुचक्षसेत्युरु चक्षसा ॥२३॥

गायत्रः । त्रैष्टुभं । त्रैस्तुभऽइतित्रैस्तुभं । साम्राज्यमितिसाम् राज्यम् । गछ । आस्माकः । शुक्रः । चिन्वन्तु ॥२४॥

कविक्रतुमितिकवि क्रतुम् । सत्यसवमितिसत्य सवम् । रत्नधामिति-

राय्यः । व्ययम् । राय्यः । ग्र्यौष्म । राय्यः ॥२२॥

धिय्या । दक्षिणय्या । आयुः । विदेय्य ॥२३॥

गाय्यत्रः । सोमाय्य । विचितऽइतिवि चितः ॥२४॥

सवम् । रत्नधामितिरत्न धाम् । अभि । प्रियम् । मतिम् । कविम् ॥ ऊर्द्ध्वा । यस्य । अमतिः । भाः । अदिद्युतत् । सवीमनि । हिरण्यपाणिरितिहिरण्य पाणिः । अमिमीत । सुक्रतुरितिसु क्रतुः । कृपा । स्वरितिस्वः ॥ प्रजाभ्य-ऽइतिप्र जाभ्यः । त्वा । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्वा । अनुप्राणन्त्वित्यनु प्राणन्तु । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्वम् । अनुप्राणिहीत्यनु प्राणिहि ॥२५॥

शुक्रम् । त्वा । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् । चन्द्रेण । अमृतम् । अमृतेन ॥ सग्मे । ते । गोः । अस्मे-इत्यस्मे । ते । चन्द्राणि । तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । वर्णः । परमेण । पशुना । क्रीयसे । सहस्रपोषमितिसहस्र पोषम् । पुषेयम् ॥२६॥

मित्रः । नः । आ । इहि । सुमित्रधऽइतिसु मित्रधः । इन्द्रस्य । उरुम् । आ । विश । दक्षिणम् । उशन् ।

रत्न धाम् । ऊर्ध्वा । अदिद्युतत् । सुक्रतुरितिसु क्रतुः । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुप्राणन्त्वित्यनु प्राणन्तु । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुप्राणिहीत्यनु प्राणिहि ॥२५॥

शुक्रम् । शुक्रेण । सग्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः ॥२६॥

मित्रः । सुमित्रधऽइतिसु मित्रधः । दाक्षिणम् । हस्त । सुहस्तेतिसु

प्रियम् । यस्य ॥२५॥

वर्णः । क्रीयसे । पुषेयम् ॥२६॥

उशन्तम् । स्योनः । स्योनम् ॥ स्वान । भ्राज । अङ्घारे । बम्भारे । हस्त । सुहस्तेतिसु हस्त । कृशानोऽइति कृशानो । एते । वः । सोमक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाः । तान् । रक्षध्वम् । मा । वः । दभन् ॥२७॥

परि । मा । अग्ने । दुश्चरितादितिदुः चरितात् । बाधस्व । आ । मा । सुचरितऽइतिसु चरिते । भज ॥ उत् । आयुषा । स्वायुषेतिसु आयुषा । उत् । अस्थाम् । अमृतान् । अनु ॥२८॥

प्रति । पन्थाम् । अपद्महि । स्वस्तिगामितिस्वस्ति गाम् । अनेहसम् ॥ येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥२९॥

अदित्याः । त्वक् । असि । अदित्यै । सदः । आ । सीद ॥ अस्तभ्नात् । द्याम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः ॥ आ । असीदत् । विश्वा ।

हस्त । सोमक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाः । रक्षध्वम् ॥२७॥

अग्ने । दुश्चरितादितिदुः चरितात् । अस्थाम् ॥२८॥

अपद्महि । स्वस्तिगामितिस्वस्ति गाम् । विश्वाः ॥२९॥

अदित्याः । अदित्यै । अस्तभ्नात् । अन्तरिक्षम् । पृथिव्याः । विश्वा ।

सोमक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाः ॥२७॥

आयुषा । स्वायुषेतिसु आयुषा ॥२८॥

श्येन ॥२९॥

भुवनानि । सम्म्राडितिसम् राट् । विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्व्रतानि ॥३०॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्क्षम् । ततान । वाजम् । अर्व्व-त्स्वित्यर्व्वत् सु । पयः । उस्रियासु ॥ हृत्स्वितिहृत् सु । क्रतुम् । वरुणः । विक्क्षु । अग्निम् । दिवि । सूर्य्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥३१॥

सूर्य्यस्य । चक्क्षुः । आ । रोह । अग्नेः । अक्क्ष्णः । कनीनकम् ॥ यत्र । एतशेभिः । ईयसे । भ्राजमानः । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

उस्रौ । आ । इतम् । धूर्षाहौ । धूःसहाविति धूः सहौ । युज्येथाम् । अनश्रूऽइत्यनश्रू । अवीरहणौ । अवीरह-

---

सम्राडितिसम् राट् । विश्वा ॥३०॥

अन्तरिक्षम् । अर्व्वत्स्वित्यर्व्वत् सु । हृत्स्वितिहृत् सु । विक्षु । अग्निम् । अद्रौ ॥३१॥

चक्षुः । अग्ने? । अक्ष्ण? । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

युज्येथाम् । अनश्रूऽइत्यनश्रू । अवीरहनावित्यवीर हनौ । ब्रह्मचोदना-

---

[1]सम्म्राडितिसम् राट् ॥३०॥

[2]अर्व्वत्स्वित्यर्व्वत् सु । पय्यः । उस्रियासु । [2]हृत्स्वितिहृत् सु । सूर्य्यम् ॥३१॥

सूर्य्यस्य । यत्र । ईयसे । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

---

१. द्र० पूर्वत्र अ० ३ । मं० ३८ ।

२. द्र० पूर्वत्र अ० ४ । मं० १ ।

नाविच्यर्वीर हनौ । ब्रह्मचोदनाविर्तिब्रह्म चोर्दनौ ॥ स्वस्ति । यजमानस्य । गृहान् । गच्छतम् ॥३३॥

भद्रः । मे । असि । प्र । च्यवस्व । भुवः । पते । विश्वानि ॥ अभि । धामानि । मा । त्वा । परिपरिणऽइति-परि परिणः । विदन् । परिपन्थिनऽइतिपरि पन्थिनः । वृकाः । अघायवः । अघयवऽइत्यंघ यवः ॥ श्येनः । भूत्वा । परा । पत । यजमानस्य । गृहान् । गच्छ । तत । नौ । सँस्कृतम् ॥३४॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्य्यत ॥ दूरेदृशऽइतिदूरे दृशे । देवजातायेतिदेव जाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्य्याय । शंसत ॥३५॥

विर्तिब्रह्म चोर्दनौ । स्वस्ति । गच्छतम् ॥३३॥

भद्र? । विश्वानि । अघयवऽइत्यंघ यवः । भूत्वा । गच्छ । सँस्कृतम् ॥३४॥

मित्रस्य । चक्षसे । पुत्राय ॥३५॥

व्युज्येथाम् । व्यजमानस्य ॥३३॥

[1]वृकाः । अघाय्रवः । अघय्रवऽइत्यघ [2]य्यवः । व्यजमानस्य ॥३४॥

देवाय्र । सपर्य्यत । देवजाताय्रेतिदेव जाताय्र । पुत्राय्र । सूर्य्याय्र ॥३५

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारोत्तरो वकारो न गुरुर्भवति । तेनेह 'वृकाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्रवः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

वरुणस्य । उत्तम्भनम् । असि । स्कम्भसर्ज्जनीऽइति- स्कम्भ सर्ज्जनी । स्थः । ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋत- सदनमित्यृत सदनम् । आ । सीद ॥३६॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरितिपरि भूः । अस्तु । यज्ञम् ॥ गयस्फानऽइतिगय स्फानः । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । सुवीरऽइतिसु वीरः । अवीरहेत्यवीर हा । प्र । चर । सोम । दुर्य्यान् ॥३७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्तम्भनम् । ऋतसदनीरत्यृत सदनी । ऋतसदनमित्यृत सदनम् ॥३६॥

विश्वा । अस्तु । यज्ञम् । गयस्फानऽइतिगय स्फानः । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । अवीरहेत्यवीर हा ॥३७॥

ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋतसदनमित्यृत सदनम् ॥३६॥

ध्या । य्यजन्ति । य्यज्ञम् । गय्यस्फानऽइतिगय्य स्फानः । सुवीर- ऽइतिसु वीरः । दुर्य्यान् ॥३७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदपाठेन चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः

अग्ने॑ । तनू॑ । असि । विष्ण॑वे । त्वा । सोम॑स्य । अति॑थेः । आतिथ्यम् । श्येनाय॑ । सोमभृत॒ऽइतिसोम भृते॑ । अग्नये॑ । रायस्पोषद॒ऽइतिरायस्पोष दे ॥१॥

अग्ने॑ । जनित्र॑म् । असि । वृष॑णौ । स्थः । उर्वशी । आयुः॑ । पुरूरवाः॑ । मन्थामि ॥२॥

भव॑तम् । नः । सम॑नसावितिस म॑नसौ । सचे॑तसा-वितिस चे॑तसौ । अरे॑पसौ ॥ मा । यज्ञम् । हिꣳसिष्टम् । मा । यज्ञप॑तिमिति॑यज्ञ प॑तिम् । जातवेदसावितिजात वेदसौ । शिवौ । भवतम् । अद्य । नः ॥३॥

अग्नौ । अग्निः॑ । चरति । प्रवि॑ष्ट॒ऽइतिप्र वि॑ष्टः । ऋषी॑णाम् । पुत्रः॑ । अभिशस्तिपावेत्य॑भिशस्ति पावा ॥

अग्ने? । विष्ण॑वे । आतिथ्यम् । अग्नये॑ । रायस्पोषद॒ऽइतिरायस्पोष दे ॥१॥ अग्ने? । जनित्र॑म् ॥२॥

यज्ञम् । हिꣳसिष्टम् । यज्ञप॑तिमिति॑यज्ञ प॑तिम् । अद्य ॥३॥

अग्नौ । अग्निः? । प्रवि॑ष्ट॒ऽइतिप्र वि॑ष्टः । पुत्रः? । अभिशस्तिपावे॑त्य-

---

श्येनाय॑ । अग्नये॑ । रायस्पोषद॒ऽइतिरायस्पोष दे ॥१॥

वृष॑णौ । आयुः? ॥२॥

य्यज्ञम् । य्यज्ञप॑तिमिति॑य्यज्ञ प॑तिम् । जातवेदसावितिजात वेदसौ ॥३॥

प्रविष्ट॒ऽइतिप्र विष्टः । सुयजेतिसु [1]य्यजा॑ । य्यज । अप्र॑युक्त-

---

1. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यजा॑' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

सः । नः । स्योनः । सुयजेतिसु यजा । यज । इह । देवेभ्यः । इडयम् । सदम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । स्वाहा ॥४॥

आपतयऽइत्या पतये । त्वा । परिपतयऽइतिपरि पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रऽइतितनू नप्त्रे । शाक्कराय । शक्कने । ओजिष्ठाय ॥ अनाधृष्टम् । असि । अनाधृष्यम् । देवानाम् । ओजः । अनभिशस्तीत्यनभि शस्ति । अभिशस्तिपाऽइत्यभिशस्ति पाः । अनभिशस्तेन्यमित्यनभि शस्तेन्यम् । अञ्जसा । सत्यम् । उप । गेषम् । स्वितऽइतिसु इते । मा । धाः ॥५॥

अग्ने । व्रतपाऽइतिव्रत[1] पाः । त्वेऽइतित्वे । व्रतपाऽइतिव्रत[1] पाः । या । तव । तनूः । इयम् । सा । मयि ।

भिशस्ति पावा । देवेभ्यः । हव्यम् । अप्रयुछन्नित्यप्र युछन् ॥४॥

आपतयऽइत्या पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रऽइतितनू नप्त्रे । शाक्वराय । शक्वने । ओजिष्ठाय । अनाधृष्टम् । अनाधृष्यम् । अनभिशस्तीत्यनभि शस्ति । अभिशस्तिपाऽइत्यभिशस्ति पाः । अनभिशस्तेन्यमित्यनभि शस्तेन्यम् । सत्यम् ॥५॥

अग्ने । त्वेऽइतित्वे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरितिदीक्षा पतिः ।

न्नित्यप्र युछन् ॥४॥

आपतयऽइत्या पतये । परिपतयऽइतिपरि पतये । शाक्वराय । ओजिष्ठाय ॥५॥

व्रतपाऽइतिव्रत पाः । व्रतपाऽइतिव्रत पाः । या । इयम् ।

---

१. 'इतिव्रत' इति कव्यतिरिक्तेष्वपि हस्तलेखेषु पाठः । स च अपपाठः । ककोशे तु युक्तस्तादृशः पाठः, नान्यकोशीयः ।

योऽइतियो[1] । मम । तनूः । एषा । सा । त्वयि ॥ सह । नौ । व्रतपतऽइतिव्रत पते । व्रतानि । अनु । मे । दीक्क्षाम् । दीक्क्षापतिरितिदीक्क्षा पतिः । मन्यताम् । अनु । तपः । तपस्पतिः । तपःपतिरितितपः पतिः ॥६॥

अंशुरंशुरित्यंशुः अंशुः । ते । देव । सोम । आ । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविदऽइत्येकधन विदे ॥ आ । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । आ । त्वम् । इन्द्राय । प्यायस्व ॥ आ । प्यायय । अस्मान् । सखीन् । सन्न्या । मेधया । स्वस्ति । ते । देव । सोम । सुत्याम् । अशीय ॥ एष्टाऽइत्त्या इष्टाः । रायः । प्र । इषे । भगाय । ऋतम् । ऋतवादिभ्यऽइत्यृतवादि भ्यः । नमः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥७॥

मन्यताम् ॥६॥

अंशुरंशुरित्यंशुः अंशुः । एकधनविदऽइत्येकधन विदे । तुभ्यम् । अस्मान् । सन्या । स्वस्ति । सुत्याम् । एष्टाऽइत्या इष्टाः । ऋत-वादिभ्यऽइत्यृतवादि भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥७॥

मयि । य्योऽइतिय्यो । त्वयि । व्रतपतऽइतिव्रत पते ॥६॥

प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविदऽइत्येकधन विदे । आप्यायताम्[2] । इन्द्राय । प्यायस्व । प्यायय । मेधया । अशीय । रायः । भगाय । ऋतवादिभ्यऽइत्यृतवादि भ्यः ॥७॥

---

१. 'यो या उ या च' इति महीधरः । 'या चैषा मम' इत्युव्वटः । अत्राह दयानन्दस्वामी—'(यो) या । अत्र महीधरेण या उ इत्यशुद्ध व्याख्यातम्, ओदन्तोऽयं निपातः ।' यजुर्भाष्ये ५।६ ॥

२. इह मन्त्रे 'प्यायताम्' इत्येव श्रूयते । तस्मादिह 'आप्यायताम्' इति पदच्छेदः, स्वरश्च चिन्त्यः ।

या । ते । अग्ने । अयःशयेत्ययःशया । तनूः । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेतिगह्वरे स्था ॥ उग्रम् । वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप । अवधीत् । स्वाहा ॥ रजःशयेतिरजः शया । हरिशयेतिहरि शया ॥८॥

तप्तायनीतितप्त अयनी । मे । असि । वित्तायनीतिवित्त अयनी । मे । असि । अवतात् । मा । नाथितात् । अवतात् । मा । व्यथितात् ॥ विदेत् । अग्निः । नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ । इहि । यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । असि । यत् । ते । अनाधृष्टम् । नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ । दधे । द्वितीयस्याम् । तृतीयस्याम् ॥ अनु । त्वा । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥९॥

सिंही । असि । सपत्नसाही । सपत्नसहीतिसपत्न सही । देवेभ्यः । कल्पस्व । शुन्धस्व । शुम्भस्व ॥१०॥

अग्ने । अयःशयेत्ययःशया । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेतिगह्वरे स्था । उग्रम् ॥८॥

तप्तायनीतितप्त अयनी । अग्निः । अग्ने । अङ्गिरः । नाम्ना । पृथिव्याम् । अनाधृष्टम् । यज्ञियम् । ९॥

सपत्नसाही । सपत्नसहीतिसपत्न सही । देवेभ्यः । कल्पस्व ॥१०॥

या । अयःशयेत्ययःशया । रजःशयेतिरजः शया । हरिशयेतिहरि शया ॥८॥

तप्तायनीतितप्त अयनी । वित्तायनीतिवित्त अयनी । आयुना । यः । यत् । यज्ञियम् । द्वितीयस्याम् । तृतीयस्याम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥९॥

इन्द्रघोषऽइतीन्द्र घोषः। त्वा। वसुभिरितिवसु भिः। पुरस्तात्। पातु। प्रचेताऽइतिप्र चेताः। रुद्रैः। पश्चात्। मनोजवाऽइतिमनः जवाः। पितृभिरितिपितृ भिः। दक्षिणतः। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा। आदित्यैः। उत्तरतः। इदम्। अहम्। तप्तम्॥ वाः। बहिर्द्धेतिबहिः धा। यज्ञात्। निः। सृजामि॥११॥

सिꣳही। असि। स्वाहा। आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः। ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः। क्षत्रवनिरितिक्षत्र वनिः। सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः। रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष वनिः। आ। वह। देवान्। यजमानाय। स्वाहा। भूतेभ्यः। त्वा॥१२॥

ध्रुवः। असि। पृथिवीम्। दृꣳह। ध्रुवक्षिदितिध्रुव क्षित्। अन्तरिक्षम्। अच्युतक्षिदित्यच्युत क्षित्। दिवम्। अग्नेः। पुरीषम्। असि॥१३॥

पुरस्तात्। प्रचेताऽइतिप्र चेताः। रुद्रैः। पश्चात्। दक्षिणतः। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा। आदित्यैः। तप्तम्। यज्ञात्॥११॥

आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः। ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः। क्षत्रवनिरितिक्षत्र वनिः। सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः। रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष वनिः। भूतेभ्यः॥१२॥

ध्रुवक्षिदितिध्रुव क्षित्। अन्तरिक्षम्। अच्युतक्षिदित्यच्युत क्षित्। अग्नेः॥१३॥

वसुभिरितिवसु भिः। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा। यज्ञात्॥११॥

आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः। ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः। क्षत्रवनिरितिक्षत्र वनिः। सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः। रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष वनिः। यजमानाय॥१२॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते[1] । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितऽइतिविपः चितः ॥ वि । होत्राः । दधे । वयुनावित् । वयुनविदितिवयुन वित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परिस्तुतिरितिपरि स्तुतिः । स्वाहा ॥१४॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् । समूढमितिसम् ऊढम् । अस्य । पांसुरे । स्वाहा ॥१५॥

इरावतीऽइतीरा वती । धेनुमतीऽइतिधेनु मती । हि । भूतम् । सूयवसिनी । सुयवसिनीऽइतिसु [2]यवसिनी । मनवे । दशस्या ॥ वि । अस्कभ्नाः । रोदसीऽइतिरोदसी । विष्णो-ऽइतिविष्णो । एतेऽइत्येते । दाधर्थ । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः । स्वाहा ॥१६॥

विप्राः । विप्रस्य । विपश्चितऽइतिविपः चितः । होत्राः । परि-ष्टुतिः । परिस्तुतिरितिपरि स्तुतिः ॥१४॥

विष्णुः । चक्रमे ॥१५॥

अस्कभ्नाः । विष्णोऽइतिविष्णो । एतेऽइत्येते ॥१६॥

युञ्जते । युञ्जते । धियः । विपश्चितऽइतिविपः चितः । वयुनावित् । वयुनविदितिवयुन वित् ॥१४॥

इरावतीऽइतीरा वती । [3]सूयवसिनीऽइतिसु यवसिनी । विष्णो-ऽइतिविष्णो । मयूखैः ॥१६॥

---

१. क्वचित् 'युञ्जते' इत्यपपाठः, मन्त्रे सर्वनिघातस्य दर्शनात् ।

२. 'यवसिनी' इति काशिकः पाठः ।

३. अत्र पाठभ्रंशः प्रतीयते । 'सूयवसिनी । सुयवसिनीऽइतिसु यवसिनी' एवं पाठेन भाव्यम् ।

देवश्श्रुताविर्तिदेव श्रुतौं । देवेषु । आ । घोषतम् । प्राचीऽइतिप्प्राचीं । प्र । इतम् । अद्धुरम् । कल्प्पयन्ती-ऽइतिकल्प्पयन्ती । उर्द्धम् । यज्ञम् । नयतम् । मा । जिह्वुरतम् ॥ स्वम् । गोष्ठम् । गोस्त्थमितिगो स्थम् । आ । व्वदतम् । देवीऽइतिदेवी । दुर्य्येऽइतिदुर्य्ये । आयुः । मा । निः । व्वादिष्ट्टम् । प्रजामितिप्प्र जाम् । मा । निः । व्वादिष्ट्टम् । अत्र । रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः ॥१७॥

विष्णोर्दं । नु । कम् । व्वीर्य्याणि । प्र । व्वोचम् । यः । पार्त्थिवानि । व्विमम्मऽइतिवि ममे । रजांᳪसि ॥ यः । अस्कभायत् । उत्तरमित्त्युत् तरम् । सधस्त्थमितिसध स्थम् । व्विचक्क्रमाणऽइतिवि [1]चक्क्रमाणः । त्रेधा । उरुगाय-ऽइत्त्युरु गायः । विष्णवे । त्वा ॥१८॥

देवश्श्रुताविर्तिदेव श्रुतौं । प्राचीऽइतिप्राचीं । अघ्वरम् । कल्पयन्ती-ऽइति कल्पयन्ती । यज्ञम् । जिह्वरतम् । गोष्ठम् । गोस्थमितिगो स्थम् । व्वादिष्टम् । प्रजामितिप्र जाम् । व्वादिष्टम् । अत्र । पृथिव्याः ॥१७॥

विष्णोर्दं । पार्थिवानि । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत् तरम् । व्विच-क्रमाणऽइतिवि चक्रमाणः । उरुगायऽइत्युरु गायः । व्विष्णवे ॥१८॥

कल्पय्यन्तीऽइतिकल्पय्यन्ती । य्यज्ञम् । नय्यतम् । दुर्य्येऽइतिदुर्य्ये । आयुः । [2]वादिष्टम् ॥१७॥

व्वीर्य्याणि । य्यः । व्विमम्मऽइतिव्वि ममे । य्यः । अस्कभाय्यत्[3] । व्विचक्रमाणऽइतिव्वि चक्रमाणः । उरुगाय्यऽइत्युरु गाय्यः ॥१८॥

---

१. 'चक्क्रमाणः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'व्वादिष्टम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठः, 'अस्कभाय्यत्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

दिवः । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उत । वा । पृथिव्याः । महः । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उरोः । अन्तरिक्षात् ॥ उभा । हि । हस्ता । वसुना । पृणस्व । आ । प्र । यच्छ । दक्षिणात् । आ । उत । सव्यात् । विष्णवे । त्वा ॥१९॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिष्ठाः । गिरिस्थाऽइतिगिरि स्थाः ॥ यस्य । उरुषु । त्रिषु । विक्रमणेष्वितिवि क्रमणेषु । अधिक्षियन्तीत्यधि क्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥२०॥

विष्णोः । रराटम् । असि । श्नप्त्रेऽइतिश्नप्त्रे । स्थः । स्यूः । ध्रुवः । वैष्णवम् । विष्णवे । त्वा ॥२१॥

विष्णोऽइतिविष्णो । पृथिव्याः । विष्णोऽइतिविष्णो । अन्तरिक्षात् । हस्ता । दक्षिणात् । सव्यात् । विष्णवे ॥१९॥

विष्णुः । गिरिष्ठाः । गिरिस्थाऽइतिगिरि स्थाः । विक्रमणेष्वितिवि क्रमणेषु । अधिक्षियन्तीत्यधि क्षियन्ति । विश्वा ॥२०॥

विष्णोः । श्नप्त्रेऽइतिश्नप्त्रे । वैष्णवम् । विष्णवे ॥२१॥

विष्णोऽइतिविष्णो । [1]वा । महः । [1]वा । विष्णोऽइतिविष्णो । यच्छ ॥१९॥

वीर्येण । यस्य । विक्रमणेष्वितिवि[2] क्रमणेषु । अधिक्षियन्तीत्यधि क्षियन्ति ॥२०॥

[3]स्युः ॥२१॥

---

१. कपाठे 'वा' पदे वकारः संहितावन्न गुरुर्भवति ।

२. कपाठानुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठः साधुः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'स्यूः' इत्येवं साधुः ।

नारि । असि । इदम् । अहम् । रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि ॥ बृहन् । असि । बृहद्रवाऽइति बृहत्ऽरवाः । बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वद ॥२२॥

रक्षोहणम् । रक्षोहनमिति रक्षःऽहनम् । वलगहनमिति वलगऽहनम् । वैष्णवीम् । इदम् । अहम् । तम् । वलगम् । उत् । किरामि । यम् । मे । निष्ट्यः । यम् । अमात्यः । निचखानेति निऽचखान । समानः । असमानः । सबन्धुरिति सऽबन्धुः । असबन्धुरित्यसऽबन्धुः । सजातऽइति सऽजातः । असजातः । उत् । कृत्याम् । किरामि ॥२३॥

रक्षसाम् । बृहद्रवाऽइति बृहत्ऽरवाः ॥२२॥

रक्षोहणम् । रक्षोहनमिति रक्षःऽहनम् । वैष्णवीम् । निष्ट्यः । अमात्यः । कृत्याम् ॥२३॥

इन्द्राय ॥२२॥

व्वलगहनमिति व्वलगऽहनम् । य्यम् । य्यम् ॥२३॥

---

१. 'नारि' इति संबुद्ध्यन्तमिति स्वामिदयानन्दः । स्वरदोषाभावात् वाक्यस्य चोभयथा सामञ्जस्याद् उभयथापि पदच्छेदः संभवति । अत्र ४८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पण्यप्यनुसंधेया ।

२. 'बलगहनऽइति बलगऽहनः, बलगहनाविति बलगऽहनौ' (५।२३, २५) इति स्वामिदयानन्दस्वीकृतः बकारवान् पाठः । अपि चात्र **'बलानि गाहते'** **'बलानि गाहेथे'** इति भाष्यानुसारं **'गाहनः' 'गाहनौ'** इत्युत्तरपदे स्वीकृते इति प्रतीयते । स्वरदोषाभावात् तादृशश्छेदोऽपीह संभवति । तथा ह्युक्तं भगवता महाभाष्यकृता—**'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्'** (३।१।१०९ तथा ८।२।१६) उभयत्रापि **'अवग्रहदोष'** समाधानायेदमुक्तम् । तेन पदकारविहितादवग्रहादन्यत्रापि लक्षणानुसारं प्राप्नुवन्नवग्रहो न दोषावह इति सूच्यते ।

स्वराडितिस्व राट् । असि । सपत्नहेतिसपत्न हा । सत्त्रराडितिसत्त्र राट् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । जनराडितिजन राट् । रक्क्षोहेतिरक्क्षः हा । सर्व्वराडितिसर्व्व राट् । अमित्त्रहेत्यमित्र हा ॥२४॥

रक्क्षोहणः । रक्क्षोहनऽइतिरक्क्षः हनः । व्वं । व्वलगहनऽइतिवलग हनः । प्र । उक्क्षामि । व्वैष्णवान् । अव । नयामि । अव । स्तृणामि । रक्क्षोहणौ । रक्क्षोहनावितिरक्क्षः हनौ । व्वाम् । व्वलगहनावितिवलग हनौ । उप । दधामि । व्वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । परि । ऊहामि । व्वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । व्वैष्णवम् । असि । व्वैष्णवाः[?] । स्थ ॥२५॥

सर्वः । असि । सञ्चयं । अस्म्मत् । द्वेषः । सञ्चयं । अरातीः । दिवे । त्वा । अन्तरिक्क्षाय । पृथिव्यै ।

सपत्नहेतिसपत्न हा । सत्रराडितिसत्र राट् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमित्रहेत्यमित्र हा ॥२४॥

रक्षोहणः । रक्षोहनऽइतिरक्षः हनः । उक्षामि । वैष्णवान् । रक्षोहणौ । रक्षोहनावितिरक्षः हनौ । व्वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । व्वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । व्वैष्णवम् । व्वैष्णवाः[?] ॥२५॥

अस्मत् । अन्तरिक्षाय । पृथिव्यै ॥२६॥

---

[2] व्वं । व्वलगहनऽइतिव्वलग हनः । नयामि । वाम् । व्वलगहनावितिव्वलग हनौ ॥२५॥

व्यवः । व्यवयं । व्यवयं । अन्तरिक्षाय ॥२६॥

---

१. अत्र ६७ पृष्ठाङ्किता २३ मन्त्रस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वं' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शुन्धन्ताम् । लोकाः । पितृषदनाः । पितृसदनाऽइतिपितृ सदनाः । पितृषदनम् । पितृसदनमितिपितृ सदनम् । असि ॥२६॥

उत् । दिवम् । स्तभान । आ । अन्तरिक्क्षम् । पृण । दृꣳहस्व । पृथिव्व्याम् । द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्त्रावरुणौ । ध्रुवेण । धर्म्मणा ॥ ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । त्वा । क्षत्त्रवनीतिक्क्षत्त्र वनि । रायस्प्पोषवनीतिरायस्प्पोष वनि । परि । ऊहामि ॥ ब्रह्म । दृꣳह । क्षत्त्रम् । आयुः । प्रजामितिप्प्र जाम् ॥२७॥

ध्रुवा । असि । ध्रुवः । अयम् । यजमानः । अस्म्मिन् । आयतनऽइत्त्या यतने । प्रजयेतिप्प्र जया । पशुभिरितिपशु भिः । भूयात् ॥ घृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । पूर्य्येथाम् । इन्द्रस्य । छदिः । असि । विश्श्वजनस्येतिविश्श्व जनस्य । छाया ॥२८॥

अन्तरिक्षम् । पृथिव्याम् । मित्रावरुणौ । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्र-वनीतिक्षत्र वनि । रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि । ब्रह्म । क्षत्रम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥२७॥

अस्मिन् । आयतनऽइत्या यतने । प्रजयेतिप्र जया । द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वजनस्येतिविश्व जनस्य ॥२८॥

राय्यस्पोषवनीतिराय्यस्पोष वनि ॥२७॥

अय्यम् । य्यजमानः । आय्यतनइत्या [1]य्यतने । प्रजय्येतिप्र जय्या । भूय्यात् । विश्वजनस्येतिविश्व जनस्य । छाय्या ॥२८॥

---

१. 'य्यतने' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः । वृद्धायुमितिवृद्ध आयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥२९॥

इन्द्रस्य । स्यूः । असि । ध्रुवः । ऐन्द्रम् । वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥३०॥

विभूरितिवि भूः । असि । प्रवाहणः । प्रवाहनऽइतिप्र वाहनः । वह्निः । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । श्वात्रः । प्रचेताऽइतिप्र चेताः । तुथः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥३१॥

उशिक् । कविः । अङ्घारिः । बम्भारिः । अवस्यूः । दुवस्वान् । शुन्ध्यूः । मार्जालीयः । सम्राडितिसम् राट् ।

विश्वतः । वृद्धायुमितिवृद्ध आयुम् । वृद्धयः । जुष्टाः । जुष्टयः ॥२९॥

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥३०॥

प्रवाहनऽइतिप्र वाहनः । वह्निः । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । श्वात्रः । प्रचेताऽइतिप्र चेताः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥३१॥

सम्राडितिसम् राट् । परिषद्यः । परिसद्यऽइतिपरि सद्यः ।

वृद्धायुमितिवृद्ध आयुम् । [1]वृद्धयः । जुष्टयः ॥२९॥

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥३०॥

विभूरसि । विभूरितिवि भूः । प्रवाहनऽइतिप्र वाहनः । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥३१॥

[2]सम्राडितिसम् राट् ॥३२॥

---

१. ऋकारपरो वकारोऽस्मिन् पाठे न गुरुर्भवति ।

२. 'सम्राडितिसम् राट्' इति पूर्वत्र (अ० ३।३८) पाठः ।

कृशानु॑ः । परि॒षद्य॑ः । परि॒सद्य॒ऽइति॑परि॒ सद्य॑ः । पव॑मानः । नभ॑ः । प्र॒तक्वेति॑प्र॒ तक्वा॑ । मृ॒ष्टः । ह॒व्य॒-सू॒द॑न॒ऽइति॑ह॒व्य॒ सू॒द॑नः । ऋ॒तधा॒मेत्यृ॒त धा॑मा । स्व॑र्ज्योति॒-रि॒ति॒स्व॒ः ज्योतिः ॥३२॥

स॒मु॒द्रः । वि॒श्वव्य॑चा॒ऽइति॑वि॒श्व व्य॑चाः । अ॒जः । एक॑पा॒दित्येक॑ पा॒त् । अहि॑ः । बु॒ध्न्य॒ः । वाक् । ऐ॒न्द्रम् । सद॑ः । ऋ॒तस्य॑ । द्वा॒रौ॑ । मा । मा । सम् । ता॒प्त॒म् । अ॒ध्व॑नाम् । अ॒ध्व॒पत॒ऽइत्य॑ध्व पते । प्र । मा । ति॒र । स्व॒स्ति । मे॒ । अ॒स्मिन् । प॒थि । दे॒व॒या॒न॒ऽइति॑दे॒व॒ या॒ने॑ । भू॒या॒त् ॥३३॥

मि॒त्रस्य॑ । मा॒ । चक्षु॑षा । ईक्ष॒ध्व॒म् । अग्न॑यः । स॒ग॒राः । सग॑राः । स्थ॒ । सग॑रेण । नाम्ना॑ । रौद्रे॑ण । अनी॑केन । पा॒त । मा॒ । अ॒ग्न॒यः॒ । पि॒पृ॒त । गोपा॑यत॑ । नम॑ः । वः । अ॒स्तु॒ । मा । मा॒ । हि॒ꣳसि॒ष्ट॒ ॥३४॥

प्र॒तक्वेति॑प्र॒ तक्वा॑ । मृ॒ष्टः । ह॒व्यसू॒द॑न॒ऽइति॑ह॒व्य॒ सू॒द॑नः । ऋ॒तधा॒मेत्यृ॒त धा॑मा ॥३२॥

स॒मु॒द्रः । वि॒श्वव्य॑चा॒ऽइति॑वि॒श्व व्य॑चाः । एक॑पा॒दित्येक॑ पा॒त् । बु॒ध्न्य॒ः । ता॒प्त॒म् । अ॒ध्व॑नाम् । अ॒ध्व॒पत॒ऽइत्य॑ध्व पते । स्व॒स्ति । अ॒स्मिन् ॥३३॥

मि॒त्रस्य॑ । चक्षु॑षा । ईक्ष॒ध्व॒म् । अग्न॑यः । नाम्ना॑ । रौद्रे॑ण । अ॒ग्न॒यः॒ । अ॒स्तु॒ । हि॒ꣳसि॒ष्ट॒ ॥३४॥

दे॒व॒या॒न॒ऽइति॑दे॒व॒ [1]य्याने॑ । भू॒या॒त् ॥३३॥

अग्न॑यः । अ॒ग्न॒यः॒ । अ॒ग्न॒यः॒ । गोपा॑यत॑ । वः ॥३४॥

---

१. 'याने॑' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ज्योतिः । असि । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । विश्वेषाम् । देवानाम् । समिदितिसम् इत् ॥ त्वम् । सोम । तनूकृद्भ्य्ऽइतितनूकृत भ्यः । द्वेषोभ्य्ऽइतिद्वेषः भ्यः । अन्यकृतेभ्यऽइत्यन्य कृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् । स्वाहा । जुषाणः । अप्तुः । आज्यस्य । वेतु स्वाहा ॥३५॥

अग्ने । नय । सुपथेतिसु पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ॥ युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । विधेम ॥३६॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्नितिप्र भिन्दन् ॥ अयम् ।

विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । विश्वेषाम् । तनूकृद्भ्यऽइतितनूकृत भ्यः । द्वेषोभ्यऽइतिद्वेषः भ्यः । अन्यकृतेभ्यऽइत्यन्य कृतेभ्यः । अप्तुः । आज्यस्य ॥३५॥

अग्ने । अस्मान् । विश्वानि । अस्मत् । भूयिष्ठाम् । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् ॥३६॥

अग्निः । प्रभिन्दन्नितिप्र भिन्दन् । शत्रून् ॥३७॥

---

[1]ज्योतिः । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । यन्ता ॥३५॥

नय । राये । वयुनानि । [2]युयोधि । भूयिष्ठाम् [3]नमः उक्तिमितिनमः उक्तिम् ॥३६॥

अयम् । अयम् । अयम् । जयतु । वाजसाताविति वाज सातौ ।

---

१. जकरोच्चारणजोऽपपाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । ककोशेऽस्य मन्त्रस्य पुनः पाठे (अ० ७ मं० ४३) 'युयोधि' इति शुद्धः पाठो दृश्यते ।

३. अपपाठोऽयम् । अ० ७ मं० ४३ इत्यत्रापीत्थमेवापपाठः ।

वाजान् । जयतु । वाजसाताविति वाज सातौ । अयम् । शत्रून् । जयतु । जर्हृषाणः । स्वाहा ॥३७॥

उरु । विष्णोऽइतिविष्णो । वि । क्रमस्व । उरु । क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयोनऽइतिघृत योने । पिब । प्रप्रेतिप्र प्र । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । तिर । स्वाहा ॥३८॥

देव । सवितः । एषः । ते । सोमः । तम् । रक्षस्व । मा । त्वा । दभन् ॥ एतत् । त्वम् । देव । सोम । देवः । देवान् । उप । अगाः । इदम् । अहम् । मनुष्यान् । सह । रायः । पोषेण । स्वाहा । निः । वरुणस्य । पाशात् । मुच्ये ॥ अभूत् । यथायथमितियथा यथम् । अमंस्त ॥३९॥

विष्णोऽइतिविष्णो । प्रप्रेतिप्र प्र । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ॥३८॥

रक्षस्व । मनुष्यान् । मुच्ये ॥३९॥

अयम् । जयतु ॥३७॥

विष्णोऽइतिविष्णो । क्षयाय । घृतयोनऽइतिघृत योने । [1]यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ॥३८॥

रायः । मुच्ये । [2]यथायथमितियथा यथम् ॥३९॥

---

१. मूलपाठं प्रमृज्येह केनचित् पाठकेन 'यज्ञ' इत्येवं कृतः ।

२. संहितायाश्चत्वारिंशत्तमस्य मन्त्रस्य पदकोशेषु 'अभूत् । यथायथमितियथा यथम् । अमंस्त' इति त्रीण्येव पदानि पठितानि । तानि च पूर्वमन्त्रपदपाठान्ते एव संयोजितानि । तेनेह एकसंख्याया न्यूनता समजनि । ककोशे तु चत्वारिंशत्तमस्य सर्वाण्येव पदानि पठ्यन्ते ।

अति । अन्यान् । उप । अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परेभ्यः । अविदम् । परः । अवरेभ्यः ॥ तम् । त्वा । जुषामहे । देव । वनस्पते । देवयज्ज्याया इतिदेव यज्ज्यायै । देवाः । त्वा । देवयज्ज्याया इतिदेव यज्ज्यायै । जुषन्ताम् । विष्णवे । त्वा ॥४०॥

द्याम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः । पृथिव्या । सम् । भव ॥ अयम् । हि । त्वा । स्वधितिरितिस्व धितिः । तेतिजानः । प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय । महते । सौभगाय । अतः । त्वम् । देव । वनस्पते । शतवल्श इतिशत वल्शः । वि । रोह । सहस्रवल्शा इतिसहस्र वल्शाः । वि । वयम् । रुहेम ॥४१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अन्यान् । परेभ्यः । अवरेभ्यः । वनस्पते । देवयज्याया इतिदेव यज्यायै । देवयज्याया इतिदेव यज्यायै । विष्णवे ॥४०॥

अन्तरिक्षम् । पृथिव्या । प्रनिनायेतिप्र निनाय । वनस्पते ॥४१॥

देवयज्याया इतिदेव यज्यायै । देवयज्याया इतिदेव यज्यायै ॥४०॥

अयम् । प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय । सौभगाय । शतवल्श इतिशत वल्शः । सहस्रवल्शा इतिसहस्र वल्शाः । वयम् ॥४१॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः

अग्रेणीः । अग्रेनीरित्यंग्रे नीः । असि । स्वावेशऽइतिसु [1]आवेशः । उन्नेतृणामित्युत् नेतृणाम् । एतस्यं । वित्तात् । अधिं । त्वा । स्थास्यति । देवः । त्वा । सविता । मर्ध्वा । अनक्तु । सुपिप्पलाभ्यऽइतिसु पिप्पलाभ्यं । त्वा । ओषधीभ्यः ॥ द्याम् । अग्रेण । अस्पृक्षः । आ । अन्तरिक्षम् । मध्येन । अप्राः । पृथिवीम् । उपरेण । अदृंहीः ॥१॥

या । ते । धामानि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः । भूरिशृङ्गाऽइतिभूरि शृङ्गाः । अयासः ॥ अत्र ।

अग्रेणीः । अग्रेनीरित्यंग्रे नीः । स्वावेशऽइतिसु आवेशः । उन्नेतृणामित्युत नेतृणाम् । मध्वा । अनक्तु । सुपिप्पलाभ्यऽइतिसु पिप्पलाभ्यः । ओषधीभ्यः । अग्रेण । अस्पृक्षः । अन्तरिक्षम् । मध्येन । अप्राः ॥१॥

उश्मसि । गमध्यै । यत्र । अत्र । उरुगायस्येत्युरु गायस्य ।

[2]अग्रेणीः । अदृंहीः ॥१॥

व्या । व्यत्र । अय्यासः । उरुगाय्यस्येत्युरु गाय्यस्य । ब्रह्मवनीति-

१. 'आवेशः' इति काशिकः पाठः ।

२. पदपाठे प्रथममन्त्रस्य पदानां पूर्वत्र (अ. ५ मं. २६) पठितत्वान्नेह पुनः पठ्यन्ते । कपाठे तु पुनरुक्तानि पदान्यपि यथास्थानं पठ्यन्ते । अतः प्रथममन्त्रपदानामपीह पाठात् ककोशे कण्डिकासंख्या भिद्यते । परन्त्विहास्माभिः पदपाठसंख्याया एव निर्देशः क्रियते ।

अहं । तत् । उरुगायस्येत्युरु गायस्यं । ¹विष्णोः । परमम् । पदम् । अवं । भारि । भूरिं ॥२॥

विष्णोः । कर्म्माणि । पश्यत । यतं÷ । व्व्रतानिं । पस्पशे ॥ इन्द्रस्य । युज्ज्यं÷ । सखां ॥३॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदां । पश्यन्ति । सूरयं÷ ॥ दिवीवेतिंदिवि इंव । चक्क्षुं÷ । आततमित्त्या ततम् ॥४॥

परिवीरितिंपरि वीः । असि । परिं । त्वा । दैवीं÷ । विशं÷ । व्ययन्ताम् । परिं । इमम् । यजमानम् । रायं÷ । मनुष्ष्याणाम् ॥ दिवः । सूनुः । असि । एषः । ते । पृथिव्याम् । लोकः । आरण्ण्यः । ते । पशुः ॥५॥

विष्णोः ॥२॥

विष्णोः । पस्पशे । युज्यं÷ ॥३॥

विष्णोः । चक्षुं÷ । आततमित्या ततम् ॥४॥

मनुष्याणाम् । पृथिव्याम् । आरण्यः ॥५॥

ब्रह्म वनिं । क्षत्रवनीतिंक्षत्र वनिं । रायस्पोषवनीतिंरायस्पोष वनिं । आयुं÷ ॥२॥

व्यतं÷ । य्युज्यं÷ ॥३॥

सूरयं÷ ॥४॥

परिवीरितिंपरि वीः । व्ययन्ताम् । य्यजमानम् । रायं÷ ॥५॥

---

१. काशिकपाठेऽत्र 'विष्णोः' इत्यत्र द्विषकारः पठ्यते । स चापपाठः । षकारोत्तरस्य व्यञ्जनस्य सर्वत्र द्वित्वदर्शनात् ।

उपावीरित्युप अवीः । असि । उप । देवान् । दैवीः । विशः । प्र । अगुः । उशिजः । वह्नितमानितिवह्निऽतमान् ॥ देव । त्वष्टः । वसु । रम । हव्या । ते । स्वदन्ताम् ॥६॥

रेवतीः । रमध्वम् । बृहस्पते । धारय । वसूनि ॥ ऋतस्य । त्वा । देवहविरितिदेव हविः । पाशेन । प्रति । मुञ्चामि । धर्षा । मानुषः ॥ अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । नि । युनज्मि ॥ अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । त्वा । ओषधीभ्यः ॥७॥

अपाम् । पेरुः । असि । आपः । देवीः । स्वदन्तु । स्वात्तम् । चित् । सत् । देवहविरितिदेव हविः ॥ सम् । ते ।

उपावीरित्युप अवीः । वह्नितमानितिवह्नि तमान् । त्वष्टः । हव्या ॥६॥

रमध्वम् । बृहस्पते । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । युनज्मि । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यः ॥७॥

[1]गछताम् । यजत्रैः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । आशिषेत्या शिषा ॥८॥

वह्नितमानितिवह्नि तमान् ॥६॥

धारय ॥ [2]अग्नीषोमाभ्याम् । युनज्मि ॥७॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

२. अस्य मन्त्रस्य 'अग्नीषोमाभ्याम्' इत्यारभ्य 'ओषधीभ्यः' इत्यन्तान्येव पदानि कर्वाजिने पदपाठे पठ्यन्ते । तथा चेमानि पदानि पदपाठे पूर्वमन्त्रपदान्तरमेव पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे कण्डिकासंख्यायाम् द्विसंख्याया भेदो जायते । इह तु ककोशपाठनिर्देशेऽपि पदपाठोक्तैव संख्याऽस्माभिर्निर्दिश्यते ।

प्राणः । वातेन । गच्छताम् । अङ्गानि । यजत्रैः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । आशिषेत्या शिषा ॥८॥

घृतेन । अक्तौ । पशून् । त्रायेथाम् । रेवति । यजमाने । प्रियम् । धाः । आ । विश ॥ उरोः । अन्तरिक्षात् । सजूरितिसजूः । देवेन । वातेन । अस्य । हविषः । त्मना । यज । सम् । अस्य । तन्वा । भव ॥ वर्षोऽइतिवर्षो । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । धाः । स्वाहा । देवेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा ॥९॥

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । नमः । ते । आतानेत्या तान । अनर्वा । प्र । इहि ॥ घृतस्य । कुल्याः । उप । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥१०॥

देवीः । आपः । शुद्धाः । वोढ्वम् । सुपरिविष्टाऽइतिसु परिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टाऽइतिसु परि-

---

अक्तौ । अन्तरिक्षात् । तन्वा । यज्ञे । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । देवेभ्यः । देवेभ्यः ॥९॥

आतानेत्या तान । कुल्याः । पथ्याः ॥१०॥

शुद्धाः । सुपरिविष्टाऽइतिसु परिविष्टाः । सुपरिविष्टाऽइतिसु परि-

---

य्यजत्रैः । य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः ॥८॥

त्रायेथाम् । य्यजमाने । प्रियम् । य्यज । व्वर्षीयसि । य्यज्ञे । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् ॥९॥

विष्टाद्दं । व्वयम् । परिवेष्टारऽइतिपरि व्वेष्टारः । भूयास्म ॥११॥

व्वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । चक्क्षुः । श्रोत्रम् । नाभिम् । मेढ्ढ्रम् । पायुम् । चरित्त्रान् ॥१२॥

मनः । ते । आ । प्यायताम् । व्वाक् । प्राणः । चक्क्षुः । श्रोत्रम् ॥ यत् । ते । क्रूरम् । यत् । आस्त्थितमित्त्या स्थितम् । तत् । ते । आ । प्यायताम् । निः । स्त्यायताम् । तत् । ते । शुद्ध्यतु । शम् । अहोब्भ्यऽइत्त्यहः भ्यद्दं ॥१३॥

विष्टाद्दं । परिवेष्टारऽइतिपरि व्वेष्टारः । भूयास्म ॥११॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । मेढ्ढम् । चरित्तान् ॥१२॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । आस्थितमित्त्या स्थितम् । शुध्यतु । अहोब्भ्यऽइत्त्यहः भ्यद्दं ॥१३॥

व्वय्यम् । परिवेष्टारऽइतिपरि वेष्टारः । [1]भूयास्म ॥११॥

पायुम् ॥१२॥

[2]तत् । प्याय्यताम् । तत् । य्यत् । य्यत् । प्याय्यताम् । रस्त्याय्यताम् ॥१३॥

---

१. लेखकप्रमादाद् इह यकारस्य लघुत्वद्योतनाय सविन्दुयकारो (य्या) न पठ्यते ।

२. अत्र मन्त्रपाठे पदपाठकोशेषु च 'ते' पदं श्रूयते, परन्त्वस्मिन् पाठे 'तत्' पदं सर्वत्र (=पुनरुक्तपदनिर्देशेषु च) पुनः पुनः पठ्यते ।

निरस्तमितिनिऽ अस्तम् । रक्क्षः । इदम् । अहम् । रक्क्षः । अभि । तिष्ठामि । अव । बाधे । अधमम् । तमः । नयामि ॥ घृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । प्र । ऊर्णुवाथाम् । वायोऽइतिवायो । वेः । स्तोकानाम् । अग्निः । आज्ज्यस्य । वेतु । स्वाहा । स्वाहाकृतेऽइतिस्वाहाकृते । ऊर्द्ध्वनभसमित्त्यूर्द्ध्व नभसम् । मारुतम् । गच्छतम् ॥१४॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । अवद्यम् । च । मलम् । च । यत् ॥ यत् । च । अभिदुद्द्रोहेत्त्यभि दुद्द्रोह । अनृतम् । यत् । च । शेपे । अभीरुणम् ॥ आपः । मा । तस्म्मात् । एनसः । पवमानः । च । मुञ्चतु ॥१५॥

सम् । ते । मनः । मनसा । सम् । प्राणः । प्राणेन । गच्छताम् ॥ रेट् । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणातु ।

रक्षः । रक्षः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अग्निः । आज्यस्य । ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्व नभसम् । [2]गछतम् ॥१४॥

अवद्यम् । अभिदुद्रोहेत्यभि दुद्रोह । तस्मात् ॥१५॥

---

[3]भागः । नयामि । वायोऽइतिवायो ॥१४॥

यत् । यत् । यत् ॥१५॥

---

१. क्वचित् 'मुञ्ञ्चतु' इति द्विजकारवान् अपपाठः, स्ववर्गीये व्यञ्जने परतः सानुनासिकस्य द्वित्वप्रतिषेधात् ।

२. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

३. अत्र पुनरुक्तपदनिर्देशे 'भागः' पदस्य स्वरनिर्देशोऽशुद्धः क्रियते । 'भागः' इतीह शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

आपः । त्वा । सम् । अरिणन् । वातस्य । त्वा । ध्राज्यै । पूष्णः । रंह्यै । ऊष्मणः । इयथिषत् । प्रयुतमितिप्र युतम् । द्वेषः ॥१६॥

घृतम् । घृतपावानऽइतिघृत पावानः । पिबत । वसाम् । वसापावानऽइतिवसा पावानः । पिबत । अन्तरिक्षस्य । हविः । असि । स्वाहा ॥ दिशः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । आदिशऽइत्या दिशः । विदिशऽइतिवि दिशः । उद्दिश-ऽइत्युत् दिशः । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । स्वाहा ॥१७॥

ऐन्द्रः । प्राणः । अङ्गेऽअङ्गऽइत्यङ्गे अङ्गे । नि । दीध्यत् । ऐन्द्रः । उदानऽइत्युत् आनः । अङ्गेऽअङ्ग-ऽइत्यङ्गे अङ्गे । निधीतऽइतिनि धीतः ॥ देव । त्वष्टः । भूरि । ते । संसमितिसम् सम् । एतु । सलक्ष्मेतिस

अग्निः । ध्राज्यै । पूष्णः । ऊष्मणः । [1]गच्छताम् । प्रयुतमितिप्र युतम् ॥१६॥

अन्तरिक्षस्य । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । आदिशऽइत्या दिशः । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः ॥१७॥

दीध्यत् । उदानऽइत्युत् आनः । सलक्ष्मेतिस लक्ष्म । देवत्रेति-

प्रयुतमितिप्र [2]च्युतम् ॥१६॥

ब्रसापावानऽइतिब्रसा पावानः । व्विदिशऽइतिव्वि दिशः ॥१७॥

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

२. 'युतम्' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

लँक्क्ष्म । यत् । विषुरूपमितिविषु रूपम् । भवाति । देव-त्त्रेतिदेव त्रा । यन्तम् । अवसे । सखायः । अनु । त्वा । माता । पितरः । मदन्तु ॥१८॥

समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्क्षम् । देवम् । सवितारम् । मित्रावरुणौ । अहोरात्त्रेऽइत्त्यहोरात्ते । छन्दाᳬसि । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । यज्ञम् । सोमम् । दिव्यम् । नभः । अग्निम् । वैश्वानरम् । मनः । मे । हार्दि । यच्छ । दिवम् । ते । धूमः । गच्छतु । स्वः । ज्योतिः । पृथिवीम् । भस्म्मना । आ । पृण । स्वाहा ॥१९॥

मा । अपः । मा । ओषधीः । हिᳬसीः । धाम्नोधाम्नऽइतिधाम्नःधाम्नः । राजन् । ततः । वरुण । नः । मुञ्च ॥ यत् । आहुः । अग्घ्न्याः । इति । वरुण ।

देव त्रा ॥१८॥

समुद्रम् । [1]गछ । अन्तरिक्षम् । मित्रावरुणौ । अहोरात्रेऽइत्यहोराते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । यज्ञम् । दिव्यम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । [1]यछ । [1]गछतु । भस्मना ॥१९॥

धाम्नोधाम्नऽइतिधाम्नः धाम्नः । अघ्न्याः । सुमित्रियाऽइतिसु

ऐन्द्रः । य्यत् । व्विषुरूपमितिव्विषु रूपम् । य्यन्तम् । सखायः ॥१८॥

य्यज्ञम् । य्यछ ॥१९॥

य्यत् । सुमित्रियाऽइतिसु मित्रियाः । ओषधयः । दुर्मित्रिया-

---

1. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

इतिं । शपामहे ॥ सुमित्त्रियाऽइतिंसु 'मित्त्रियाः । नः । आपः । ओषधयः । सन्तु । दुर्म्मित्त्रियाऽइतिंदुः 'मित्त्रियाः । तस्म्मै । सन्तु ॥२०॥

हविष्म्मतीः । इमाः । आपः । हविष्म्मान् । आ । व्विवासति ॥ हविष्म्मान् । देवः । अद्धरः । हविष्म्मान् । अस्तु । सूर्य्यः ॥२१॥

अग्नेः । व्वः । अपन्नगृहस्येत्त्यपन्न गृहस्य । सदसि । सादयामि । इन्द्राग्ग्योः । भागधेयीरितिंभाग धेयीः । स्थ । मित्त्रावरुणयोः । व्विश्श्वेषाम् । देवानाम् ॥ अमूः । याः । उप । सूर्य्ये । याभिः । व्वा । सूर्य्यः । सह ॥ ताः । नः । हिन्न्वन्तु । अद्धरम् ॥२२॥

मित्रियाः । दुर्मित्रियाऽइतिंदुः मित्रियाः । तस्मै ॥२०॥

हविष्मतीः । हविष्मान् । हविष्मान् । अध्वरः । हविष्मान् ॥२१॥

अग्नेः । अपन्नगृहस्येत्यपन्न गृहस्य । इन्द्राग्न्योः । मित्रावरुणयोः । विश्वेषाम् । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥२२॥

इतिंदुः मित्रिय्याः । य्यः । य्यम् । व्यय्यम् ॥२०॥

[2]व्विवासति । सूर्य्यः ॥२१॥

सादय्यामि । भागधेय्यीरितिंभाग धेय्यीः । मित्रावरुणय्योः । य्याः । सूर्य्ये । य्याभिः । वा । सूर्य्यः ॥२२॥

---

१. 'मित्त्रियाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'व्विवासति' इति साधुः ।

हृदे । त्वा । मनसे । दिवे । सूर्य्याय ॥ ऊर्द्ध्वम् । इमम् । अद्धरम् । दिवि । देवेषु । होत्र्राः । यच्छ ॥२३॥

सोम । राजन् । विश्वाः । त्वम् । प्रजाऽइतिप्प्र जाः । उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । त्वाम् । प्रजाऽइतिप्प्र जाः । उपावरोहन्त्वित्त्युप अवरोहन्तु ॥ शृणोतु । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु । आपः । धिषणाः । च । देवीः ॥ श्रोत । ग्रावाणः । विदुषः । न । यज्ञम् । शृणोतु । देवः । सविता । हवम् । मे । स्वाहा ॥२४॥

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । वः । ऊर्म्मिः । हविष्य । इन्द्रियावान् । इन्द्रियवानितीन्द्रिय वान् । मदिन्तमऽइतिमदिन् तमः ॥ तम् । देवेभ्यः ।

ऊर्ध्वम् । अध्वरम् । होत्राः । [1]यछ ॥२३॥

विश्वाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहन्त्वित्युप अवरोहन्तु । अग्निः । यज्ञम् ॥२४॥

हविष्य । देवेभ्यः । देवत्रेतिदेव त्रा । शुक्रपेभ्यऽइतिशुक्र

सूर्य्याय । [2]होत्रा । य्यछ ॥२३॥

य्यज्ञम् ॥२४॥

य्यः । वः । इन्द्रि [य्या] वान् । इन्द्रिय्यवानितीन्द्रिय्य वान् ।

---

१. सचकारः पाठो मुम्बईमुद्रिते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'होत्राः' इति साधुः ।

देवत्रेतिदेव त्रा । दत्त । शुक्रपेभ्य इतिशुक्र पेभ्यः । येषाम् । भागः । स्थ । स्वाहा ॥२५॥

कार्षिः । असि । समुद्रस्य । त्वा । अक्षित्यै । उत् । नयामि ॥ सम् । आपः । अद्भिरित्यत् भिः । अग्मत । सम् । ओषधीभिः । ओषधीः ॥२६॥

यम् । अग्ने । पृत्स्वितिपृत् सु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ॥ सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः । स्वाहा ॥२७॥

रावा । असि । गभीरम् । इमम् । अध्वरम् । कृधि । इन्द्राय । सुषूतमम् । सुसूतममितिसु सूतमम् । उत्तमेनेत्युत् तमेन । पविना । ऊर्जस्वन्तम् । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । पयस्वन्तम् । निग्राभ्याऽइतिनि ग्राभ्याः । स्थ । देवश्रुतऽइतिदेव श्रुतः । तर्पयत । मा ॥२८॥

पेभ्यः ॥२५॥

समुद्रस्य । आक्षित्यै । अद्भिरित्यत् भिः । अग्मत ॥२६॥

अग्ने । पृत्स्वितिपृत् सु । शश्वतीः ॥२७॥

अध्वरम् । उत्तमेनेत्युत् तमेन । निग्राभ्याऽइतिनि ग्राभ्याः ॥२८॥

य्येषाम् ॥२५॥

नय्यामि ॥२६॥

य्यम् । [1]पृथ्सुवनिपृत् सु । य्यम् । य्यन्ता ॥२७॥

तर्प्पय्यत ॥२८॥

---

१. अपपाठोऽयम् । पृथ्स्वितिपृत् सु' इति शुद्धेन पाठेनेह भाव्यम् । तकारस्य थकारापत्तिः पूर्ववत् (४।३१) द्रष्टव्या ।

मनः । मे । तर्प्पयत । वाचम् । प्राणम् । चक्क्षुः । श्रोत्रम् । आत्मानम् । प्रजामितिप्प्र जाम् । पशून् । गणान् । गणाः । मे । मा । वि । तृषन् ॥२९॥

इन्द्राय । त्वा । वसुमतऽइतिवसु मते । रुद्रवतऽइतिरुद्र वते । आदित्त्यवतऽइत्त्यादित्त्य वते । अभिमातिघ्नऽइत्त्यभिमाति घ्ने ॥३०॥

यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । पृथिव्याम् । उरौ । अन्तरिक्क्षे । तेन । अस्म्मै । यजमानाय । उरु । राये । कृधि । अधि । दात्त्रे । वोचः ॥३१॥

श्वात्त्राः । स्थ । वृत्त्रतुरऽइतिवृत्त्र तुरः । राधोगूर्त्ताऽइतिराधः गूर्त्ताः । अमृतस्य । पत्त्नीः ॥ ताः । देवीः । देवत्त्रेतिदेव त्रा । इमम् । यज्ज्ञम् । नयत । उपहूताऽइत्त्युप हूताः । सोमस्य । पिबत ॥३२॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । आत्मानम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥२९॥

रुद्रवतऽइतिरुद्र वते । आदित्यवतऽइत्यादित्य वते । अभिमातिघ्न-इत्यभिमाति घ्ने ॥३०॥

पृथिव्याम् । अन्तरिक्षे । अस्मै । दात्रे ॥३१॥

श्वात्राः । वृत्रतुरऽइतिवृत्र तुरः । पत्नीः । देवत्रेतिदेव त्रा । यज्ञम् । उपहूताऽइत्युप हूताः ॥३२॥

तर्प्पयत ॥२९॥

इन्द्राय । वसुमतऽइतिवसु मते । रुद्रवतऽइतिरुद्र वते । आदित्यवत-ऽइत्यादित्य वते ॥३०॥

य्यत् । य्यजमानाय । राये ॥३१॥

[1]व्वृत्रतुरऽइतिव्वृत्र[1] तुरः । य्यज्ञम् । नयत ॥३२॥

---

१. ककोशे ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, तेन 'वृत्र, वृत्र' पाठौ युक्तौ ।

ऊर्ज्जम् । धत्स्व । धिषणेऽइतिधिषणे । वीड्वीऽइतिवीड्वी । सतीऽइतिसती । वीडयेथाम् । ऊर्ज्जम् । दधाथाम् । पाप्मा । हतः । न । सोमः ॥३३॥

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । सर्वतः । त्वा । दिशः । आ । धावन्तु ॥ अम्ब । निः । पर । सम् । अरीः । विदाम् ॥३४॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शꣳसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् । न । त्वत् । अन्यः । मघवन्नितिमघ वन् । अस्ति । मर्डिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥३५॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षष्ठोऽध्यायः ॥

धत्स्व । वीड्वीऽइतिवीड्वी । पाप्मा ॥३३–३४॥

शविष्ठ । अन्यः । मर्डिता ॥३५॥

वीडयेथाम् ॥३३॥

मघवन्नितिमघ वन् ॥३५॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे [1]षष्टमोऽध्यायः ॥

---

१. अपपाठोऽयम् ।

सप्तमोऽध्यायः

व्वाचः । पतये । पवस्व । व्वृष्णः । अंशुभ्यामित्यंशु भ्याम् । गभस्तिपूतऽइतिगभस्ति पूतः ॥ देवः । देवेभ्यः । पवस्व । येषाम् । भागः । असि ॥१॥

मधुमतीरितिमधु मतीः । नः । इषः । कृधि । यत् । ते । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥२॥

स्वाङ्कृतऽइतिस्वाम् कृतः । असि । व्विश्वेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा । अष्टु । स्वाहा । त्वा । सुभवेतिसु भव । सूर्याय । देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्यऽइतिमरीचि पेभ्यः । देव ।

वृष्णः । अंशुभ्यामित्यंशु भ्याम् । देवेभ्यः ॥१॥

अदाभ्यम् । तस्मै ॥२॥

व्विश्वेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । अष्टु । देवेभ्यः । मरीचिपेभ्यऽइतिमरीचि पेभ्यः । अंशोऽइत्यंशो । यस्मै ।

पतये । येषाम् ॥१॥

यत् । सोमाय ॥२॥

इन्द्रियेभ्यः । [1]दिवेभ्यः । सूर्याय । यस्मै । प्राणाय ।

---

१. ककोशेऽत्र, षष्ठमन्त्रे च पुनःपठितेषु (अन्यत्रापठितेषु पदेषु) 'दिवेभ्यः' पाठ उपलभ्यते । उभयत्रापि 'दिव्येभ्यः' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अꣳशोऽइत्त्यꣳशो । यस्मै । त्वा । ईडे । तत् । सत्त्यम् । उपरिप्प्रुतेत्त्युपरि प्रुता । भङ्गेन । हतः । असौ । फट् । प्राणाय । त्वा । व्यानायेतिवि आनाय । त्वा ॥३॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयाम गृहीतः । असि । अन्तः । यच्छ । मघवन्निति मघ वन् । पाहि । सोमम् ॥ उरुष्य । रायः । आ । इषः । यजस्व ॥४॥

अन्तरित्त्यन्तः । ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावा पृथिवी । दधामि । अन्तः । दधामि । उरु । अन्तरिक्क्षम् ॥ सजूरितिस जूः । देवेभिः । अवरैः । परैः । च ।

सत्त्यम् । [1]उपरिप्रुतेत्युपरि प्रुता ॥३॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयाम गृहीतः । यछ । उरुष्य ॥४॥

अन्तरित्युन्तः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

व्यानाग्नेतिवि[2] आनाग्न ॥३॥

उपय्यामगृहीतऽइत्युपय्याम गृहीतः । य्यछ । मघवन्निति मघ वन् । राग्नः । य्यजस्व ॥४॥

अन्तस्ते ॥ अन्तरित्युन्तः । अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः [3]य्यामे । मघवन्निति-

---

१. 'उपरिप्प्लुतेत्युपरि प्लुता' इति गहस्तलेखे बम्बईमुद्रिते पदपाठे च लत्ववान् पाठः ।

२. 'व्वि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. इह 'य्यामे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः सामे । मघवन्नितिमघ वन् । मादयस्व ॥ [1]उदानायेत्युत् आनाय । त्वा ॥५॥

आ । वायोऽइतिवायो । भूष । शुचिपाऽइतिशुचि पाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । नियुतऽइतिनि युतः । विश्ववारेतिविश्व वार ॥ उपोऽइत्युपो । ते । अन्धः । मद्यम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्व्वपेयमितिपूर्व्व पेयम् । वायवे । त्वा ॥६॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप । प्रयोभिरितिप्रयः भिः । आ । गतम् ॥ इन्दवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ वायवे । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु भ्याम् । त्वा ।

अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः सामे । उदानायेत्युत् आनाय ॥५॥

आ । विश्ववारेतिविश्व वार । उपोऽइत्युपो । मद्यम् ॥६॥

प्रयोभिरितिप्रयः भिः । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु भ्याम् ।

मघ वन् । मादयस्व ॥[1] उदानायेत्युत् आनाय ॥५॥

वायोऽइतिवायो । नियुतऽइतिनि युतः । विश्ववारेतिविश्व वार । [2]अभूः । अयामि । यस्य । पूर्व्वपेयमितिपूर्व्व पेयम् । वायवे ॥६॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । प्रयोभिरितिप्रयः भिः । वाम् । वायवे ।

---

१. षष्ठमन्त्रस्य पदद्वयं विहायान्यानि पदानि पुनरुक्तत्वात् पदपाठेषु न पठ्यन्ते । अत एव च इमे पदे पदपाठे पञ्चममन्त्रपदान्त एव पठ्येते । ककोशे पुनरुक्तानां पदानां पाठदर्शनादत्रैककण्डिकासंख्याया भेदः समजनि । इह त्वस्माभिः पदपाठक्रममनुरुध्य ककोशीयः पाठोऽपि पञ्चमकण्डिकायामेव प्रदर्शितः ।

२. व्यर्थोऽयं पाठो मन्त्रेऽदर्शनात् ।

एषः । ते । योनिः । सजोषोभ्यामितिसजोषः भ्याम् । त्वा ॥७॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतावृधा । ऋतवृधेत्यृत व्वृधा ॥ मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा ॥८॥

राया । वयम् । ससवाꣳसऽइतिसस वाꣳसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः । ताम् । धेनुम् । मित्रा-वरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्फुरन्ती-मित्यनप स्फुरन्तीम् । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्यामित्यृतयु भ्याम् । त्वा ॥९॥

या । वाम् । कशा । मधुमतीतिमधु मती । अश्विना । सूनृतावतीतिसूनृता वती ॥ तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । त्वा । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥१०॥

सजोषोभ्यामितिसजोषः भ्याम् ॥७॥

मित्रावरुणा । ऋतवृधेत्यृत व्वृधा । मित्रावरुणाभ्याम् ॥८॥

हव्येन । मित्रावरुणा । व्विश्वाहा । अनपस्फुरन्तीत्यनप स्फुरन्ती । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्यामित्यृतयु भ्याम् ॥९॥

अश्विना । यज्ञम् । मिमिक्षतम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । माध्वीभ्याम् ॥१०॥

इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रव्वायु भ्याम् । य्योनिः ॥७॥

अयम् । वाम् । ऋतवृधेत्यृत वृधा ॥८॥

राया । व्वयम् । य्यवसेन । य्युवम् । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्या-मित्यृतयु भ्याम् ॥९॥

य्या । वाम् । तया । य्यज्ञम् ॥१०॥

तम् । प्रत्नथेतिप्रत्न थां । पूर्वथेतिपूर्व थां । विश्वथेतिविश्व थां । इमथेतीम थां । ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तांतिम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमितिबर्हि सदम् । स्वर्विदमितिस्वः विदम् । प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । धुनिम् । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्द्धसे ॥ शण्डाय । त्वा । वीरताम् । पाहि । अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । शण्डः । देवाः । त्वा । शुक्रपाऽइतिशुक्र पाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥११॥

सुवीरऽइतिसु वीरः । वीरान् । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् ॥ सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । दिवा । पृथिव्या । शुक्रः । शुक्रशोचिषेतिशुक्र शोचिषा । निरस्तऽइतिनिः अस्तः । शण्डः । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । असि ॥१२॥

प्रत्नथेतिप्रत्न थां । विश्वथेतिविश्व थां । ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तांतिम् । अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । शुक्रपाऽइतिशुक्र पाः । अनाधृष्टा ॥११॥

प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । पृथिव्या । शुक्रः । शुक्रशोचिषेतिशुक्र शोचिषा । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थान-मित्यधि स्थानम् ॥१२॥

ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तांतिम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्द्धसे । उपयामगृहीतऽइत्युपयाम गृहीतः । शण्डाय । योनिः । नयन्तु ॥११॥

सुवीरऽइतिसु [2]वीरः । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । रायः । यजमानम् ॥१२॥

---

१. 'जग्मानः' इति काशिकाः पाठः ।

२. 'वीरः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ककोशीयः ।

अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम । सुवीर्य्यस्येतिसु वीर्य्यस्य । रायः । पोषस्य । ददितारः । स्याम ॥ सा । प्रथमा । सँस्कृतिः । विश्ववारेतिविश्व वारा । सः । प्रथमः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥१३॥

सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै । इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोत । स्वाहा । तृम्पन्तु । होत्राः । मद्ध्वः । याः । स्विष्टाऽइतिसु इष्टाः । याः । सुप्रीताऽइतिसु प्रीताः । सुहुताऽइतिसु हुताः । यत् । स्वाहा । अयाट् । अग्नीत् ॥१४॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भाऽइतिपृश्नि गर्भाः । ज्योतिर्जरायुरितिज्ज्योतिः जरायुः । रजसः । विमानऽइतिवि माने ॥ इमम् । अपाम् । सङ्गमऽइतिसम्

अच्छिन्नस्य । विश्ववारेतिविश्व वारा । मित्रः । अग्निः ॥१३॥

बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै । होत्राः । मध्वः । स्विष्टाऽइतिसु इष्टा । सुप्रीताऽइतिसु प्रीताः । अग्नीत् ॥१४॥

पृश्निगर्भाऽइतिपृश्नि गर्भाः । ज्योतिर्जरायुरितिज्योतिः जरायुः ।

अछिन्नस्यते । अछिन्नस्य । सुवीर्य्यस्येतिसु [1]वीर्य्यस्य । राय्रः । विश्ववारेतिविश्व वारा ॥१३॥

इन्द्राय्र । य्याः । य्याः । य्यत् । अय्राट् ॥१४॥

अय्रम् । चोदय्रत् । ज्योतिर्जराय्ररिति ज्योतिः जरायुः । विमान-

---

१. 'वीर्य्यस्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ककोशीयः ।

गर्भे । सूर्य्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः । मतिभिरितिमतिभिः । रिहन्ति ॥ मर्काय । त्वा ॥१५॥

मन्द्रः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता ॥ आ । यः । शर्य्याभिः । तुविनृम्मणऽइतितुविनृम्मणः । अस्य । अश्रीणीत । आदिशमित्त्याऽदिशम् । गभस्तौ । प्रजाऽइतिप्रजाः । पाहि । अपमृष्टऽइत्त्यपमृष्टः । मर्कः । देवाः । त्वा । मन्थिपाऽइतिमन्थिपाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥१६॥

सुप्रजाऽइतिसुप्रजाः । प्रजाऽइतिप्रजाः । प्रजनयन्निति प्रजनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् । सञ्जग्मानऽइतिसम्जग्मानः । दिवा । पृथिव्या । मन्थी । मन्थिशोचिषेतिमन्थिशोचिषा ।

विप्राः ॥१५॥

तिग्मम् । शच्या । तुविनृम्णऽइतितुविनृम्णः । अश्रीणीत । आदिशमित्या दिशम् । गभस्तौ । प्रजाऽइतिप्रजाः । अपमृष्टऽइत्यपमृष्टः । अनाधृष्टा ॥१६॥

सुप्रजाऽइतिसुप्रजाः । प्रजाऽइतिप्रजाः । प्रजनयन्नितिप्रजनयन् । सञ्जग्मानऽइतिसम्जग्मानः । पृथिव्या । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि

ऽइतिवि मानें । सूर्य्यस्य । मर्काय ॥१५॥

य्येषु । य्यः । शर्य्याभिः । नय्यन्तु ॥१६॥

प्रजनय्यन्नितिप्र जनय्यन् । राय्यः । य्यजमानम् ॥१७॥

---

१. 'जग्ग्मानः' इति काशिकः पाठः ।

निर॑स्तऽइति॒नि॑ऽअ॑स्तः । मर्कः॑ । म॒न्थिनः॑ । अ॒धि-ष्ठान॑म् । अ॒धि॒स्त्थान॒मित्त्य॑धि स्थान॑म् । अ॒सि ॥१७॥

ये । दे॒वा॒सः॒ । दि॒वि । एका॑दश । स्थ । पृ॒थि॒व्याम् । अधि॑ । एका॑दश । स्थ ॥ अ॒प्सुक्षित॒ऽइत्त्य॑प्सु क्षित॑ः । म॒हि॒ना । एका॑दश । स्थ । ते । दे॒वा॒सः॒ । य॒ज्ञम् । इ॒मम् । जु॒ष॒ध्व॒म् ॥१८॥

आ॒ग्र॒य॒णः॒ । अ॒सि॒ । स्वा॒ग्ग्रयण॒ऽइति॒सु आ॑ग्ग्रयणः ॥ पा॒हि । य॒ज्ञम् । पा॒हि । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॒य॒ज्ञ प॑तिम् । वि॒ष्णुः॑ । त्वाम् । इ॒न्द्रि॒येण॑ । पा॒तु । वि॒ष्णुम् । त्वम् । पा॒हि॒ । अ॒भि । सव॑नानि । पा॒हि॒ ॥१९॥

सोम॑ः । प॒व॒ते॒ । सोम॑ः । प॒व॒ते॒ । अ॒स्मै । ब्रह्म॑णे । क्ष॒त्राय॑ । सु॒न्व॒ते । यज॑मानाय । इ॒षे । ऊ॒र्जे । अ॒द्भ्य-ऽइत्त्य॒त् भ्यः॒ । ओष॑धीभ्यः । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । सुभू॒तायेति॒सु भू॒ताय॑ । विश्वे॑भ्यः । त्वा॒ । दे॒वेभ्य॑ः ॥२०॥

स्थान॑म् ॥१७॥

पृ॒थि॒व्याम् । अ॒प्सुक्षित॒ऽइत्य॑प्सु क्षित॑ः । य॒ज्ञम् । जु॒ष॒ध्व॒म् ॥१८॥

आ॒ग्र॒य॒णः॒ । स्वा॒ग्रयण॒ऽइति॒सु आ॑ग्रयणः । य॒ज्ञम् । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॒-य॒ज्ञ प॑तिम् । वि॒ष्णुः॑ । वि॒ष्णुम् ॥१९॥

अ॒स्मै । ब्रह्म॑णे । सु॒न्व॒ते । अ॒द्भ्यऽइत्य॒त् भ्यः॒ । ओष॑धीभ्यः । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । विश्वे॑भ्यः । दे॒वेभ्य॑ः ॥२०॥

य्ये । य्य॒ज्ञम् ॥१८॥

आ॒ग्र॒य्य॒णः॒ । स्वा॒ग्रय्य॒ण॒ऽइति॒सु आ॑ग्रय्यणः । य्य॒ज्ञम् । य्य॒ज्ञप॑ति-मिति॒य्य॒ज्ञ प॑तिम् । इ॒न्द्रि॒य्येण॑ ॥१९॥

क्ष॒त्राय्य॑ । य्यज॑माना॒य् । सुभू॒ताय्येति॒सु भू॒ताय्य॑ ॥२०॥

इन्द्राय । त्वा । बृहद्वतऽइतिबृहत् वते । वयस्वते । उक्कथाऽइयुमित्त्युक्कथ अऽयम् । गृह्णामि ॥ यत् । ते । इन्द्र । बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्ण्णवे । त्वा । उक्कथेब्भ्यः । त्वा । देवेब्भ्यः । त्वा । देवाऽइयुमितिदेव अऽयम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ॥२१॥

मित्त्रावरुणाब्भ्याम् । इन्द्राय । इन्द्राग्निब्भ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । इन्द्रावरुणाब्भ्याम् । इन्द्राबृहस्प्पतिब्भ्यामितीन्द्रा-बृहस्प्पति भ्याम् । इन्द्राविष्ण्णुब्भ्यामितीन्द्राविष्ण्णु भ्याम् ।२२।

मूर्द्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वा-नरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ॥ कविम् । सम्म्राज-मितिसम् राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्त्रम् । जनयन्त । देवाः ॥२३॥

बृहद्वतऽइतिबृहत् वते । उक्थाऽयमित्युक्थ अऽयम् । गृह्णामि । तस्मै । विष्णवे । उक्थेभ्यः । देवेभ्यः । देवाऽयमितिदेव अऽयम् । यज्ञस्य । गृह्णामि ॥२१॥

मित्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । इन्द्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राबृहस्पतिभ्यामितीन्द्राबृहस्पति भ्याम् । इन्द्राविष्णुभ्यामितीन्द्राविष्णु भ्याम् ॥२२॥

पृथिव्याः । वैश्वानरम् । अग्निम् । सम्राजमितिसम् राजम् । पात्रम् ॥२३॥

इन्द्राय । बृहद्वतऽइतिबृहत् वते । वयस्वते । यत् । वयः । यज्ञस्य । आयुषे ॥२१॥

इन्द्राय ॥२२॥

[1]सम्म्राजमितिसम् राजम् । जनयन्त ॥२३॥

---

१. द्र० ३७ पृष्ठस्था टिप्पणी ।

ध्रुवः । असि । ध्रुवक्षितिरितिध्रुव क्षितिः । ध्रुवाणाम् । ध्रुवतमऽइतिध्रुव तमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तमऽइत्यच्युतक्षित् तमः । वैश्वानराय । त्वा ॥ ध्रुवम् । ध्रुवेण । मनसा । वाचा । सोमम् । अव । नयामि ॥ अथ । नः । इन्द्रः । इत् । विशः । असपत्नाः । समनसऽइतिस मनसः । करत् ॥२४॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अंशुः । ग्रावच्युतऽइतिग्राव च्युतः । धिषणयोः । उपस्थादित्युप स्थात् ॥ अध्वर्य्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वषट्कृतमितिवषट् कृतम् । स्वाहा । देवानाम् । उत्क्रमणमित्युत् क्रमणम् । असि ॥२५॥

प्राणाय । मे । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । वर्चसे । पवस्व । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय ।

ध्रुवक्षितिरितिध्रुव क्षितिः । ध्रुवतमऽइतिध्रुव तमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तमऽइत्यच्युतक्षित् तमः । वैश्वानराय । असपत्नाः ॥२४॥

द्रप्सः । ग्रावच्युतऽइतिग्राव च्युतः । उपस्थादित्युप स्थात् । अध्वर्य्योः । पवित्रात् । उत्क्रमणमित्युत् क्रमणम् ॥२५॥

उदानायेत्युत् आनाय । क्रतूदक्षाभ्याम् । चक्षुर्भ्यामितिचक्षुः भ्याम् ।

वैश्वानराय । नयामि ॥२४॥

यः । यः । धिषणयोः । अध्वर्य्योः । वा । [1]वाय्यः ॥२५॥

प्राणाय । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । व्यानायेतिवि[2] आनाय ।

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वा । य्यः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्मिन् पाठे इतिशब्दोत्तरो वकारः सर्वत्र 'व्व' इत्येवं निर्दिश्यते । अतोऽयमपपाठः ।

व्वाचे । क्रतूदक्क्षाभ्याम् । श्रोत्राय । चक्क्षुब्भ्र्यामिति-चक्क्षुः । भ्याम् । मे । व्वर्च्चोदसाविति॑व्वर्च्चः दसौ । वर्च्चसे । पवेथाम्[१] । आत्मने । ओजसे । आयुषे । व्विश्वाब्भ्यः । मे । प्रजाब्भ्यऽइतिंप्र जाब्भ्यः ॥२६॥

कः । असि । कृतमः । कस्य । कः । नाम ॥ यस्य । ते । नाम । अमन्महि । यम् । त्वा । सोमेन । अतीतृपाम ॥२७॥

मधवे । त्वा । माधवाय । शुक्राय । शुचये । नभसे । नभस्याय । इषे । ऊर्जे । सहसे । सहस्याय । तपसे । तपस्याय । अंहसस्प्पतये । अंहसस्पतयऽइत्यंहसः पतये ॥२८॥

आत्मने । व्विश्वाभ्यः । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥२६॥

अमन्महि ॥२७॥

शुक्राय । अंहसस्पतये । अंहसस्पतयऽइत्यंहसः पतये ॥२८॥

उदानायेत्युत् आनाय । श्रोत्राय । व्वर्च्चोदसाविति॑व्वर्च्चः दसौ । आयुषे ॥२६

य्यस्य । य्यम् ॥२७॥

माधवाय । शुचये । नभस्स्याय । सहस्याय । तपस्याय । अंहसस्पतये । अंहसस्पतयऽइत्यंहसः पतये ॥२८॥

---

१. बम्बईमुद्रिते पदपाठे इह २६ कण्डिका-संख्या प्रदत्ता, 'आत्मने इत्यारभ्य ०प्रजाभ्यः' इत्यनन्तरं च २७ कण्डिका-संख्या निर्दिष्टा । तेन काशीमुद्रिते बम्बईमुद्रिते चेत आरभ्य आध्यायान्तमेका कण्डिकासंख्या भिद्यते । 'आत्मने' इत्यादीन्युत्तरमन्त्रस्य पदानीहैव पठ्यन्ते । तेनेत आरभ्य मन्त्र-पाठानुसारिणि ककोशे द्वे कण्डिकासंख्ये भिद्येते ।

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आ । गतम् । सुतम् । गीर्भिरितिगीःऽभिः । नभः । वरेण्यम् ॥ अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥ इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । त्वा ॥२९॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । आनुषक् ॥ येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ अग्नीन्द्राभ्याम् । त्वा ॥३०॥

ओमासः । चर्षणीधृतः । चर्षणिधृतऽइतिचर्षणि धृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ॥ दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥३१॥

शृणुत । मे । इमम् । हवम् ॥ आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥३२॥

इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्य्याते । अपिबः । सुतस्य ॥ तव । प्रणीती । प्रनीतीतिप्र

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । वरेण्यम् । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् ॥२९॥
अग्निम् । अग्नीन्द्राभ्याम् ॥३०॥
विश्वे । दाश्वांसः ॥३१॥
शृणुत ॥३२॥
मरुत्वः । प्रनीतीतिप्र नीती । सुयज्ञाऽइतिसु यज्ञाः । मरुत्वते ॥३३

धिया ॥२९॥
ये । येषाम् । युवा ॥३०॥
यथा । शार्य्याते । प्रनीतीतिप्रनीती[1] । [2]विवासन्ति । कवयः ।

---

१. अपपाठोऽयं, स्वरदोषाद् अनवग्रहत्वाच्च ।
२. अपपाठोऽयम्, आदौ 'व्वि' इत्येवं द्वित्त्वेन भाव्यं गुरुत्वाद्वकारस्य ।

नीती । तत्र । शूर । शर्म्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञाऽइतिसु यज्ज्ञाः² ॥ इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥३३॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमितिववृधानम् । अकवारिमित्यकव अरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् । विश्वासाहम् । विश्वसहमितिविश्व सहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहोदामितिसहः दाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ मरुत्ताम् । त्वा । ओजसे ॥३४॥

सजोषाऽइतिस जोषाः । इन्द्र । सगणऽइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । सोमम् । पिब । वृत्रहेतिवृत्र हा । शूर । विद्वान् ॥ जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥३५॥

मरुत्वन्तम् । अकवारिमित्यकव अरिम् । दिव्यम् । विश्वासाहम् । विश्वसहमितिविश्व सहम् । उग्रम् ॥३४॥

मरुद्भिरितिमरुत् भिः । वृत्रहेतिवृत्र हा । शत्रून् । विश्वतः ॥३५॥

---

[1]सुयज्ञाऽइतिसु [2]यज्ञाः । इन्द्राय ॥३३॥

ववृधानमितिववृधानम् । अकवारिमित्यक[3] । [3]वा । [3]अरिम् । विश्वसहमितिविश्व सहम् । नूतनाय ॥३४॥

[4]वृत्रहेतिवृत्र हा । अभयम् । नः ॥३५॥

---

१. अपपाठोऽयम् । मध्यवर्तियकारो न गुरुर्भवति, तेन 'य' इति युक्तः पाठः ।

२. 'यज्ञाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, '०त्यकव अरिम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशपाठानुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवत्यतः 'वृत्रहेतिवृत्र हा' इति पाठः शुद्धो ज्ञेयः ।

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनु स्वधम् । मदाय । आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्म्मिम् । त्वम् । राजा । असि । प्रतिपदितिप्रति पत् । सुतानाम् ॥३६॥

महान् । इन्द्रः । नृवदितिनृ वत् । आ । चर्षणिप्रा-इतिचर्षणि प्राः । उत । द्विबर्हाऽइतिद्वि बर्हाः । अमिनः । सहोभिरितिसहः भिः ॥ अस्मद्र्यक् । वावृधे । ववृध-ऽइतिववृधे । वीर्य्याय । उरुः । पृथुः । सुकृतऽइतिसु कृतः । कर्तृभिरितिकर्त्तृ भिः । भूत् । महेन्द्रायेतिमहा इन्द्राय । त्वा ॥३७॥

यः । ओजसा । पर्ज्जन्यः । वृष्टिमाँ२॥इव ।

मरुत्वान् । अनुष्वधम् । मध्वः । प्रतिपदितिप्रति पत् ॥३६॥

चर्षणिप्राऽइतिचर्षणि प्राः । द्विबर्हाऽइतिद्वि बर्हाः । अस्मद्र्यक् ॥३७॥

वृष्टिमाँ२॥इव । वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । वत्सस्य ॥३८॥

रणाय । मदाय ॥३६॥

नृवदितिनृ वत् । [1]ववृधऽइतिववृधे । वीर्य्याय । महेन्द्रायेतिमहा इन्द्राय ॥३७॥

[2]वृष्टिमान् इव । [3]वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । [4]वत्सस्य ।

---

१. अपपाठोऽयम्, 'ववृधऽइतिववृधे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः । द्र० उत्तरमन्त्रपदपाठः ।

२. अपपाठोऽयं संभाव्यते ।

३. द्रष्टव्येह ६।२९ पृ० ७० टि० १ ।

४. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । स्तोमैः । वत्सस्य । वावधे । वृवृधऽइतिववृधे ॥३८॥

उत् । ऊँऽइत्यूँ । त्यम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ॥ दृशे । विश्वाय । सूर्य्यम् । स्वाहा ॥३९॥

चित्तम् । देवानाम् ; उत् । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्त्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ॥ आ । अप्राः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्य्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च । स्वाहा ॥४०॥

रूपेण । वः । रूपम् । अभि । आ । अगाम् । तुथः । वः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । वि । भजतु ॥ ऋतस्य । पथा । प्र । इत । चन्द्रदक्षिणाऽइतिचन्द्र दक्षिणाः । वि ।

ऊँऽइत्यूँ । विश्वाय ॥३९॥

चित्रम् । चक्षुः । मित्रस्य । अग्नेः । अप्राः । द्यावापृथिवीऽइति-द्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । आत्मा । तस्थुषः ॥४०॥

विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । चन्द्रदक्षिणाऽइतिचन्द्र दक्षिणाः ।

ववृधऽइतिववृधे ॥३८॥

जातवेदसमितिजात वेदसम् । विश्वाय । सूर्यम् ॥३९॥

सूर्यः ॥४०॥

[1]वः । वः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । ऋतस्य ॥४१॥

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पदानि ककोशे मन्त्रपाठानुसारं पुनः पठ्यन्ते । पदपाठे तु पूर्वत्र पठितत्वादनयोः पाठो गलितः । अत इत आरभ्य ककोशे कण्डिकासंख्यानिर्देशे चतुःसंख्या भिद्यते ।

स्वरितिस्वः । पश्य । वि । अन्तरिक्क्षम् । यतस्व । सदस्यैः ॥४१॥

ब्राह्मणम् । अद्य । विदेयम् । पितृमन्तमितिपितृ मन्तम् । पैतृमत्त्यमितिपैतृ मत्यम् । ऋषिम् । आर्षेयम् । सुधातुदक्ष्क्षिणमितिसुधातु दक्क्षिणम् ॥ अस्मद्राता-ऽइत्यस्मत् राताः । देवत्रेतिदेव त्रा । गच्छत । प्रदातार-मितिप्र दातारम् । आ । विशत ॥४२॥

अग्नये । त्वा । महृयम् । वरुणः । ददातु । सः । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । अशीय । आयुः । दात्रे । एधि । मयः । महृयम् । प्रतिग्रहीत्त्रऽइतिप्रति ग्रहीत्त्रे[1] । रुद्राय । प्राणः । वाः । बृहस्पतये । त्वक् । मयः । यमाय । हयः । वयः ॥४३॥

अन्तरिक्षम् ॥४१॥

ब्राह्मणम् । अद्य । पैतृमत्यमितिपैतृ मत्यम् । सुधातुदक्षिणमितिसुधातु दक्षिणम् । अस्मद्राताऽइत्यस्मत् राता । देवत्रेतिदेव त्रा । गछत । प्रदातारमितिप्र दातारम् ॥४२॥

अग्नये । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । दात्रे । प्रतिग्रहीत्रऽइतिप्रति ग्रहीत्रे । रुद्राय । बृहस्पतये ॥४३॥

विदेयम् । आर्षेयम् ॥४२॥

अग्नये । [2]महृयम् । अशीय । आयुः । मयः । [2]महृयम् । रुद्राय । वयः । मयः । यमाय । हयः । वयः ॥४३॥

---

१. 'ग्रहीत्त्रे' इति काशिकः पाठः ।

२. हकारोत्तरस्य यकारस्य गुरुत्वविधानादिह 'महृय्यम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

कः। अदात्। कस्मै। कामः। कामाय ॥ कामः। दाता। कामः। प्रतिग्रहीतेतिप्रति[1]ग्रहीता। कामः। एतत्। ते ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तमोऽध्यायः ॥

कस्मै। प्रतिग्रहीतेतिप्रति ग्रहीता ॥४४॥

कामाय ॥४४॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे सप्तमोऽध्यायः ॥

---

१. 'ग्रहीता' इति काशिकः पाठः ।

अष्टमोऽध्यायः

आदित्त्येभ्यः । त्वा ॥ विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्त्युरु गाय ॥१॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभेऽइत्त्युभे । नि । पासि । जन्मनीऽइतिजन्मनी । तुरीय । आदित्त्य । सवनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्त्थौ ॥ अमृतम् । दिवि । आदित्त्येभ्यः । त्वा ॥२॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्त्यासः । भवत । मृडयन्तः ॥ आ । वः । अर्वाची । सुमतिरितिसु मतिः । ववृत्त्यात् । अंहोः । चित् । या ।

आदित्त्येभ्यः । विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥
युछसि । जन्मनीऽइतिजन्मनी । आदित्य । तस्थौ । आदित्येभ्यः ॥२॥
यज्ञः । सुम्नम् । आदित्यासः । ववृत्यात् । आदित्येभ्यः ॥३॥

विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगाय्येत्युरु गाय्य ॥१॥
[1]य्युछसि । तुरीय्य । इन्द्रिय्यम् ॥२॥
य्यज्ञः । मृडय्यन्तः । वः । [2]ववृत्यात् । य्या । वरिवोवित्तरेति-

---

१. इतः पूर्वमेकस्याः कण्डिकायाः पदानि पदपाठे न पठयन्ते, पूर्व गतत्वात् । अतएवेतोऽग्रे ककोश एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते । इह तु ककोशपाठेऽपि पदपाठसंख्यैव प्रदीयते ।

२. अपपाठोऽयम् । 'ववृत्यात्' इति शुद्धः पाठः ।

वरिवोवित्तरेतिवरिवोवित् तरा । असत् । आदित्येभ्यः । त्वा ॥३॥

विवस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइतिसोम पीथः । तस्मिन् । मत्स्व ॥ श्रत् । अस्मै । नरः । वचसे । दधातन । यत् । आशीर्देत्याशीःदा । दम्पतीऽइतिदम्पती । वाम् । अश्नुतः ॥ पुमान् । पुत्रः । जायते । विन्दते । वसु । अध । विश्वाहा । अरपः । एधते । गृहे ॥४॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँऽइत्यूँ । श्वः । दिवेदिवऽइतिदिवे दिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ॥ वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरेः । अया । धिया । वामभाजऽइतिवाम भाजः । स्याम ॥५॥

विवस्वन् । आदित्य । तस्मिन् । मत्स्व ॥ अस्मै । आशीर्देत्याशीःदा । अश्नुतः । पुत्रः । विश्वाहा ॥४॥

अद्य । ऊँऽइत्यूँ । अस्मभ्यम् ॥५॥

वरिवोवित् तरा ॥३॥

विवस्वन् । मथ्स्व[1] । य्यत् । जाय्रते । [2]अप ॥४॥

क्षय्रस्य । अया[3] । धिया[3] । वामभाजऽइतिवाम भाजः । स्याम ॥५॥

---

१. द्रष्टव्या ४।१, पृष्ठ ४५, टि० २ ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अरपः' इति शुद्धः पाठः ।

३. अत्र यथापूर्वं 'य्र' इत्येवं निर्देशो लेखकप्रमादान्नोपलभ्यते ।

सावित्रः । असि । चनोधाऽइतिंचनः धाः । चनोधा-ऽइतिंचनः धाः । असि । चनंः । मयिं । धेहि ॥ जिन्व । यज्ञम् । जिन्व । यज्ञपतिमितिंयज्ञ पंतिम् । भगाय । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥६॥

सुशर्म्मेतिसु शर्म्मा । असि । सुप्प्रतिष्ट्ठानः । सुप्प्रतिस्त्थानऽइतिसु प्रतिस्त्थानः । बृहदुक्क्षायेतिबृहत् उक्क्षाय । नमः ॥७॥

बृहस्प्पतिंसुतस्येतिबृहस्प्पति सुतस्य । देव । सोम । ते । इन्दोः । इन्द्रियावतः । इन्द्रियवतऽइतीन्द्रिय वतः । पत्नीवतऽइतिपत्नी वतः । ग्रहान् । ऋद्ध्यासम् ॥ अहम् । परस्तात् । अहम् । अवस्तात् । यत् । अन्तरिक्क्षम् । तत् । ऊँऽइत्त्यूँ ।

सावित्र? । जिन्व । यज्ञम् । जिन्व । यज्ञपतिमितिंयज्ञ पंतिम् । सवित्रे ॥६॥

सुप्रतिष्ठान? । सुप्रतिस्थानऽइतिसु प्रतिस्थान? । बृहदुक्षायेतिबृहत् उक्षाय ॥७॥

बृहस्पतिंसुतस्येतिबृहस्पति सुतस्य । पत्नीवतऽइतिपत्नी वतः । ऋध्यासम् । अन्तरिक्षम् । ऊँऽइत्यूँ ॥८॥

---

[2]मयिं । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पंतिम् । भगाय[2] । देवाय[2] ॥६

बृहदुक्षायेतिबृहत् उक्षाय[2] ॥७॥

इन्द्रियावतः । इन्द्रियवतऽइतीन्द्रिय वतः । पत्नीवतऽइतिपत्नी वतः ।

---

१. 'प्रतित्स्थान?' इति काशिकः पाठः ।

२. द्र० पूर्वपृष्ठस्था टि० ३ ।

मे । पिता । अभूत् ॥ अहम् । सूर्य्यम् । उभयतः । ददर्श ।
अहम् । देवानाम् । परमम् । गुहा । यत् ॥८॥

अग्ना३इ । पत्नीवन्नितिपत्नी वन् । सजूरितिस जूः । देवेन । त्वष्ट्रा । सोमम् । पिब । स्वाहा ॥ प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । वृषा । असि । रेतोधाऽइतिरेतः धाः । रेतः । मयि । धेहि । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । ते । वृष्णः । रेतोधसऽइतिरेतः धसः । रेतोधामितिरेतः धाम् । अशीय ॥९॥

हरिः । असि । हारियोजनऽइतिहारि [1]योजनः । हरिभ्यामितिहरि भ्याम् । त्वा ॥ हर्य्योः । धानाः । स्थ । सहसोमाऽइतिसह सोमाः । इन्द्राय ॥१०॥

अग्ना३ऽइ । पत्नीवन्नितिपत्नी वन् । त्वष्ट्रा । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । वृष्णः ॥९॥

हरिभ्यामितिहरि भ्याम् ॥१०॥

यत् । [2]उंऽइत्युम् । सूर्य्यम् । [3]उभयतः । यत् ॥८॥

[4]अग्नाँ३ऽ।इ । [5]पत्नीवनितिपत्नी वत् । मयि । अशीय ॥९॥

हारियोजनऽइतिहारि [6]य्योजनः । [7]हर्य्योः । इन्द्राय ॥१०॥

---

१. 'योजनः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'य' इत्येवं सबिन्दुना यकारेण भाव्यम् ।

४. अनुदात्तत्वं सानुनासिकत्वं चान्यकोशेषु नोपलभ्यते ।

५. 'वनिति' इत्येकनकारवान् अपपाठो लेखकप्रमादजः ।

६. इहाग्रे च ककोशशैलीविपरीतमवग्रहात् परो यकारो द्विर्निर्दिश्यते ।

७. स्वररहितोऽपपाठः ।

य॒ऽ३ । ते॒ । अ॒श्व॒स॒नि॒रित्य॑श्व॒ सनि॑ः । भ॒क्क्ष॒ऽ३ । य॒ऽ३ । गो॒स॒नि॒रिति॒गो सनि॑ः । तस्य॑ । ते॒ । इ॒ष्टय॑जुष॒ऽइती॒ष्ट य॑जुषः । स्तु॒तस्तो॑म॒स्येति॑स्तुत स्तो॑मस्य । श॒स्तोक्क्थ॒स्येति॒-श॒स्त उ॑क्क्थस्य । उप॑हूत॒स्येत्युप॑ हूतस्य । उप॑हूत॒ऽइत्युप॑ हूतः । भ॒क्क्षया॒मि ॥११॥

दे॒वकृ॑त॒स्येति॑दे॒व कृ॑तस्य । एन॑सः । अ॒व॒य॒जन॒मित्य॑व यजनम् । अ॒सि॒ । म॒नु॒ष्य॒कृ॒त॒स्येति॑मनु॒ष्य॒ कृ॒तस्य । पि॒तृ॒-कृ॒त॒स्येति॑पि॒तृ कृ॒तस्य । आ॒त्म॒कृ॒त॒स्येत्या॒त्म कृ॒तस्य । एन॑स॒-ऽएन॒स॒ऽइत्येन॑सः एनसः । अ॒व॒य॒जन॒मित्य॑व यजनम् । अ॒सि॒ ॥ यत् । च॒ । अ॒हम् । एन॑ः । वि॒द्वान् । च॒कार॑ । यत् । च॒ । अवि॑द्वान् । तस्य॑ । सर्व॑स्य ॥१२॥

अ॒श्व॒स॒नि॒रित्य॑श्व॒ सनि॑ः । भ॒क्ष॒ऽ३ । इ॒ष्टय॑जुष॒ऽइती॒ष्ट य॑जुषः । श॒स्तोक्थ॒स्येति॑श॒स्त उ॑क्थस्य । उप॑हूत॒स्येत्युप॑ हूतस्य । उप॑हूत॒ऽइत्युप॑ हूतः । भ॒क्ष॒या॒मि ॥११॥

अ॒व॒य॒जन॒मित्य॑व यजनम् । म॒नु॒ष्य॒कृ॒त॒स्येति॑मनु॒ष्य॒ कृ॒तस्य । आ॒त्म॒-कृ॒त॒स्येत्या॒त्म कृ॒तस्य । एन॑स॒ऽएन॒स॒ऽइत्येन॑सः एनसः । अ॒व॒य॒जन॒मित्य॑व यजनम् । वि॒द्वान् । अवि॑द्वान् ॥१२॥

य्य॒ऽ३ । य्य॒ऽ३ । इ॒ष्टय्य॑जुष॒ऽइती॒ष्ट [1]य्य॑जुषः । भ॒क्ष॒य्या॒मि ॥११॥

अ॒व॒य्य॒जन॒मित्य॑व [1]य्यजनम् । एन॑स॒ऽएन॒स॒ऽइत्येन॑सः [2]एन॑सः अ॒व॒य्य॒जन॒मित्य॑व [1]य्यजनम् । य्यत् । य्यत् ॥१२॥

---

१. द्र० पूर्वपृष्ठस्था टि० ६ ।

२. अपपाठोऽयमाम्रेडितस्यानुदात्तत्वात् ।

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सूरिभिरितिसूरि भिः । मघवन्नितिमघ वन् । स्वस्त्या ॥ ब्रह्मणा । देवकृतमितिदेव कृतम् । यत् । अस्ति । देवानाम् । सुमताविति सु मतौ । यज्ञियानाम् । स्वाहा ॥१३॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । निधिपाऽइतिनिधि पाः । देवः । अग्निः ॥ त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेतिप्र जया । सꣳरराणाऽइतिसम् रराणाः[1] । यजमानाय । द्रविणम् । दधात । स्वाहा ॥१४॥

सुगेतिसु गा । वः । देवाः । सदना । अकर्म्म । ये । आजग्मेत्याजग्म । इदम् । सवनम् । जुषाणाः ॥

ब्रह्मणा । यज्ञियानाम् ॥१३॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेतिप्र जया ॥१४॥

आजग्मेत्या जग्म । अस्मेऽइत्यस्मे ॥१५॥

---

[2]मघवन्नितिमघ वन् । व्यत् । व्यज्ञियानाम् ॥१३॥

प्रजयेतिप्र जया । व्यजमानाय ॥१४॥

[3]वः । व्ये ॥१५॥

१: 'रराणाः' इति का[illegible]: पाठः ।

२. इतः पूर्वस्थाया मन्त्रकण्डिकायाः पदानि पूर्वं (२।२४) पठितत्वाद् पदपाठे न पठ्यन्ते (ककोशे तु पठ्यन्ते) । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिका-संख्ययोः भेदो जायते ।

३. इतः पूर्वं ककोशे 'संवर्चसा' इति मन्त्रस्य पदानि पठ्यन्ते । तानि पूर्वं (२।२४) गतानीत्यतः पदग्रन्थे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

भरमाणाः । वहमानाः । हवींषि । अस्मेऽइत्यस्मे । धत्त । वसवः । वसूनि । स्वाहा ॥१५॥

यान् । आ । अवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् । प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥ जक्षिवांसऽइतिजक्षि वांसः । पपिवांसऽइतिपपि वांसः । च । विश्वे । असुम् । घर्म्मम् । स्वः । आ । तिष्ठत । अनु । स्वाहा ॥१६॥

वयम् । हि । त्वा । प्रयतीतिप्र यति । यज्ञे । अस्मिन् । अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह ॥ ऋधक् । अयाः । ऋधक् । उत । अशमिष्ठाः । प्रजानन्नितिप्र जानन् । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् । स्वाहा ॥१७॥

यज्ञ । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ।

अग्ने । सधस्थऽइतिसध स्थे । जक्षिवांसऽइतिजक्षि वांसः । विश्वे । तिष्ठत ॥१६॥

प्रयतीतिप्र यति । यज्ञे । अस्मिन् । अग्ने । अशमिष्ठाः । प्रजानन्नितिप्र जानन् । यज्ञम् । विद्वान् ॥१७॥

यज्ञ । यज्ञम् । गछ । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । यज्ञ? । यज्ञपत-

ग्यान् । ईरय । जाक्षिवांसऽइतिजक्षि वांसः । पपिवांस-ऽइतिपपि वांसः ॥१६॥

[1]वयम् । य्यज्ञे । [1]अयाः । य्यज्ञम् । य्याहि ॥१७॥

[2]य्यज्ञ । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् । य्योनिम् । य्यज्ञ? ।

---

१. लेखकप्रमादजः सामान्ययकारनिर्देशः । सर्वत्र 'य्य' इत्येवं विशिष्टो निर्देशो युक्तः ।

२. इतः पूर्वं 'देवा गातुविदः' इति मन्त्रस्य पदानि ककोशे पठ्यन्ते । तानि पूर्वं (२।२१) गतानीति कृत्वा पदपाठे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां काण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

म्वाम् । योनिम् ॥ एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सहसूक्तवाकऽइतिसह सूक्तवाकः । सर्ववीरऽइतिसर्व वीरः । तम् । जुषस्व । स्वाहा ॥१८॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अन्वेतवाऽइत्यनु एतवै । ऊँऽइत्यूँ ॥ अपदे । पादा । प्रतिधातवऽइतिप्रति धातवे । अकः । उत । अपवक्तेत्यप वक्ता । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदय विधः । चित् । नमः । वरुणाय । अभिष्ठितः । अभिस्थितऽइत्यभि स्थितः । वरुणस्य । पाशः ॥१९॥

अग्नेः । अनीकम् । अपः । आ । विवेश । अपाम् । नपात् । प्रतिरक्षन्नितिप्रति रक्षन् । असुर्य्यम् ॥ दमेदमऽइतिदमे दमे । समिधमितिसम् इधम् । यक्षि । अग्ने । प्रति । ते । जिह्वा । घृतम् । उत् । चरण्यत् । स्वाहा ॥२०॥

ऽइतियज्ञ पते । सहसूक्तवाकऽइतिसह सूक्तवाकः ॥१८॥

अन्वेतवाऽइत्यनु एतवै । ऊँऽइत्यूँ । प्रतिधातवऽइतिप्रति धातवे । अपवक्तेत्यप वक्ता । अभिष्ठितः । अभिस्थितऽइत्यभि स्थितः ॥१९॥

अग्ने? । प्रतिरक्षन्नितिप्रति रक्षन् । यक्षि । अग्ने । चरण्यद् ॥२०॥

यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सर्ववीरऽइतिसर्व वीरः ॥१८॥

सूर्याय । [1]पथाम् । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदय विधः । वरुणाय ॥१९॥

असुर्यम् । [2]दमेदमऽइतिदमे । यक्षि ॥२०॥

१. काशीमुद्रितेऽपि 'पथाम्' इत्येवं पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, आम्रेडितस्य 'दमे' पदस्यानिर्देशात् ।

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्स्वित्यप्ऽसु । अन्तरित्यन्तः । सम् । त्वा । विशन्तु । ओषधीः । उत । आपः ॥ यज्ञस्य । त्वा । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सूक्तोक्ताविर्तिसूक्त उक्तौ । नमोवाकऽइतिनमः वाके । विधेम । यत् । स्वाहा ॥२१॥

देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः । तम् । सुप्रीतमितिसु प्रीतम् । सुभृतमितिसु भृतम् । बिभृत ॥ देव । सोम । एषः । ते । लोकः । तस्मिन् । शम् । च । वक्ष्व । परि । च । वक्ष्व ॥ देवानाम् । समिदितिसम् इत् । असि ॥२२॥

एजतु । दशमास्यऽइतिदश मास्यः । गर्भः । जरायुणा । सह ॥ यथा । अयम् । वायुः । एजति । यथा । समुद्रः । एजति ॥ एव । अयम् । दशमास्यऽइतिदश मास्यः । अस्रत् । जरायुणा । सह ॥२३॥

समुद्रे । अप्स्वित्यप् सु । अन्तरित्यन्तः । यज्ञस्य । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सूक्तोक्ताविर्तिसूक्त उक्तौ ॥२१॥

गर्भः । सुप्रीतमितिसु प्रीतम् । तस्मिन् । वक्ष्व । वक्ष्व ॥२२॥

गर्भः । समुद्रः ॥२३॥

हृदयम् । यज्ञस्य । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । नमोवाकऽइतिनमः वाके । यत् ॥२१॥

वः । परि । च । वक्ष्व[1] ॥२२॥

जरायुणा । यथा । अयम् । वायुः । यथा । अयम् । जरायुणा ॥२३॥

---

१. पदपाठे इत उत्तरस्या मन्त्रकण्डिकायास्त्रीणि पदानि २२ कण्डिकान्त एव पठ्यन्ते । अन्यानि पूर्वं गतत्वान्न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

यस्यैं । ते । युज्ञियंः । गर्भंः । यस्यैं । योनिंः । हिरण्ययीं ॥ अङ्गांनि । अह्रुता । यस्यं । तम् । मात्रा । सम् । अजीगमम् । स्वाहां ॥२४॥

पुरुदस्मऽइतिंपुरु दस्मः । विषुरूपऽइतिविषुं रूपः । इन्दुंः । अन्तः । महिमानंम् । आनञ्ज । धीरंः ॥ एकंपदीमित्येकं पदीम् । द्विपदीमितिंद्वि पदीम् । त्रिपदीमितिंत्रि पदींम् । चतुंष्पदीम् । चतुंःपदीमितिचतुंः पदीम् । अष्टापंदीमित्यष्टा पंदीम् । भुवंना । अनुं । प्रथन्ताम् । स्वाहां ॥२५॥

मरुंतः । यस्यं । हि । क्षयें । पाथ । दिवः । विमहसऽइतिंवि महसः ॥ सः । सुगोपातंमऽइतिंसु गोपातंमः । जनंः ॥२६॥

युज्ञियंः । गर्भंः । हिरण्ययीं । मात्रा ॥२४॥

पुरुदस्मऽइतिंपुरु दस्मः । एकंपदीमित्येकं पदीम् । त्रिपदीमितिंत्रि पदींम् । चतुंष्पदीम् । अष्टापंदीमित्यष्टा पंदीम् ॥२५॥

य्यस्यैं । य्युज्ञियंः । य्यस्यैं । य्योनिंः । य्यस्यैं । हिरण्यय्यीं । य्यस्यं ॥२४॥

[1]त्रिषुंरूपऽइतिविषुं[1] रूपः ॥२५॥

य्यस्यं । क्षय्यें । व्विमहसऽइतिंव्वि महसः ॥२६॥

---

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः । 'व्विषुंरूपऽइतिव्विषु रूपः' इतीह शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्क्षताम् । पिपृताम् । नः । भरींमभिरितिभरीम भिः ॥२७॥

आ । तिष्ट्ठ । वृत्त्रहन्निर्तिवृत्त्र हन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरीऽइतिहरी ॥ अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्गुना ॥ इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ॥२८॥

युक्क्ष्व । हि । केशिना । हरीऽइतिहरी । वृषणा । कक्क्ष्यप्रेतिकक्क्ष्य प्रा ॥ अथ । नः । इन्द्र । सोमपा-ऽइतिसोम पाः । गिराम् । उपश्रुतिमित्त्युप श्रुतिम् । चर ॥२९॥

इन्द्रम् । इत् । हरीऽइतिहरी । वहतः । अप्प्रतिधृष्ट-शवसमित्त्यप्प्रतिधृष्ट शवसम् ॥ ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥३०॥

यज्ञम् । मिमिक्षताम् ॥२७॥

तिष्ठ । वृत्रहन्निर्तिवृत्र हन् । युक्ता । ब्रह्मणा । वग्नुना ॥२८॥

युक्ष्व । कक्ष्यप्रेतिकक्ष्य प्रा । उपश्रुतिमित्युप श्रुतिम् ॥२९॥

अप्रतिधृष्टशवसमित्यप्रतिधृष्ट शवसम् । यज्ञम् ॥३०॥

य्यज्ञम् ॥२७॥

[1]वृत्रहन्निर्तिवृत्र[1] हन् । य्युक्ता । इन्द्राय ॥२८॥

य्युक्ष्व ॥२९॥

इन्द्रमित् । य्यज्ञम् ॥३०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

यस्मा॑त् । न । जा॒तः । पर॑ः । अ॒न्यः । अस्ति॑ । यः । आ॒वि॒वेशेत्या॑ वि॒वेश॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥ प्र॒जा-प॑ति॒रिति॑प्र॒जा प॑तिः । प्र॒जयेति॑प्र जया॑ । स॒ꣳर॒रा॒णऽइति॑-सम् र॒रा॒णः । त्रीणि॑ । ज्योती॑ꣳषि । स॒च॒ते । सः । षो॒ड॒शी ॥३१॥

इन्द्रः॑ । च॒ । स॒म्राडिति॑स॒म् राट् । वरु॑णः । च॒ । राजा॑ । तौ । ते॒ । भ॒क्षम् । च॒क्र॒तुः॑ । अग्रे॑ । ए॒तम् ॥ तयोः॑ । अ॒हम् । अनु॑ । भ॒क्षम् । भ॒क्ष॒या॒मि॒ । वाक् । दे॒वी । जु॒षा॒णा । सोम॑स्य । तृ॒प्य॒तु॒ । स॒ह । प्रा॒णेन॑ । स्वाहा॑ ॥३२॥

यस्मा॑त् । अ॒न्यः । आ॒वि॒वेशेत्या॑ वि॒वेश॑ । विश्वा॑ । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑प्र॒जा प॑तिः । प्र॒जयेति॑प्र जया॑ ॥३१॥

स॒म्राडिति॑स॒म् राट् । भ॒क्षम् । च॒क्र॒तुः॑ । अग्रे॑ । भ॒क्षम् । भ॒क्ष॒या॒मि॒ । तृ॒प्य॒तु॒ ॥३२॥

---

[1]यस्मा॑त् । य्यः । आ॒वि॒वेशेत्या॑ वि॒वेश॑ । [2]प्र॒जयेति॑प्र [2]जया॑ ॥३१॥

[3]स॒म्राडिति॑स॒म् राट् । [4]अग्र्यै॑ । तयोः॑ । [5]भ॒क्ष्यम् । भ॒क्ष्या॒मि॒ ॥३२॥

---

१. ‘र॒रा॒णः’ इति काशिकः पाठः ।

२. ‘य’ इति सामान्यरूपेण लेखः प्रमादजः, ‘य्र’ इत्येवमिष्यते ।

३. इह पूर्वत्र ३।३८ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. अपपाठोऽयम् । लेखक उत्तरे रेफसंयोगेऽन्यत्रापीत्थं द्विरेफं निर्दिशति । यथा—‘उर्ग्रः’ (८।४०) इत्यत्रापि द्विरेफो दृश्यते ।

५. अपपाठोऽयम् ।

अग्ने । पर्वस्व । स्वपाऽइर्तिसु अपाः । अस्मेऽइत्य-स्मे । वर्चः । सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् ॥ दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् ॥ अग्नये । त्वा । वर्चसे ॥ अग्ने । वर्चस्विन् । वर्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि । वर्चस्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥३३॥

उत्तिष्ठन्नित्युत् तिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिप्रेऽइतिशिप्रे । अवेपयः ॥ सोमम् । इन्द्र । चमूऽइतिचमू । सुतम् ॥ इन्द्राय । त्वा । ओजसे ॥ इन्द्र । ओजिष्ठ । ओजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असि । ओजिष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥३४॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ॥ भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ सूर्याय । त्वा । भ्राजाय ॥ सूर्य । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असि । भ्राजिष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥३५॥

अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे । अग्नये । अग्ने । मनुष्येषु ॥३३॥

उत्तिष्ठन्नित्युत् तिष्ठन् । पीत्वी । शिप्रेऽइतिशिप्रे । ओजिष्ठ । ओजिष्ठः । ओजिष्ठः । मनुष्येषु ॥३४॥

अदृश्रम् । रश्मयः । अग्नयः । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । भ्राजिष्ठः । मनुष्येषु ॥३५॥

सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् । रयिम् । मयि । अग्नये । अग्ने । भूया-सम् ॥३३॥

अवेपयः । भूयासम् ॥३४॥

रश्मयः । अग्नयः । यथा ।[२] सूर्याय । भ्राजाय । सूर्य । भूयासम् ॥३५॥

आ । जिघ्र । कलशम् । मुहि । आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । सा । नः । सहस्रम् । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरु धारा । पयस्वती । पुनः । मा । आ । विशतात् । रयिः ॥३६॥

इडे । रन्ते । हव्ये । काम्ये । चन्द्रे । ज्योते । अदिति । सरस्वति । महि । विश्रुतीतिवि श्रुति ॥ एता । ते । अघ्न्ये । नामानि । देवेभ्यः । मा । सुकृतमितिसु कृतम् । ब्रूतात् ॥३७॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ॥ यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ इन्द्राय । त्वा । विमृधऽइतिवि मृधे ॥३८॥

जिघ्र । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरु धारा ॥३६॥

हव्ये । काम्ये । विश्रुतीतिवि श्रुति । अघ्न्ये । देवेभ्यः ॥३७॥

यछ । पृतन्यतः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥३८॥

---

[1]आ । जिघ्र । पयस्वती । रयिः ॥३६॥

विश्रुतीतिवि[2] श्रुति ॥३७॥

य्यछ । यः । गमय । इन्द्राय । विमृधऽइतिवि मृधे ॥३८॥

---

१. इतः पूर्वं ककोशे 'उदुत्यम्' इतिकण्डिकायाः पदानि पठ्यन्ते। तानि पूर्वत्र (७।४१) गतत्वात् पदपाठे न पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते।

२. अपपाठोऽयम्। सर्वत्र ककोशे पदादिः इतिशब्दात् परश्च वकारो द्विर्लिख्यते। तेन 'विश्रुतीतिवि श्रुति' एवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

व्वाच॑ऽ । पति॑म् । व्विश्श्वकर्म्माणमितिविश्श्व कर्म्माणम् । ऊतये॑ । मनोजुवमिति॑मनः॒ जुवम् । व्वाजे॑ । अद्य । हुवेम ॥ सः॑ । नः॒ । विश्श्वा॑नि । हव॑नानि । जोषत् । व्विश्श्वशम्भूरिति॑- विश्श्व शम्भूः॒ । अव॑से । साधुकर्म्मेति॑साधु कर्म्मा ॥ इन्द्रा॑य । त्वा । व्विश्श्वकर्म्मणऽइतिविश्श्व कर्म्मणे ॥३९॥

व्विश्श्व॑कर्म्मन्निति॒विश्श्व॑ कर्म्मन् । हविषा । वर्द्धनेन । त्रातार॑म् । इन्द्र॑म् । अकृणोः॒ । अवद्ध्यम् ॥ तस्म्मै॑ । व्विशः॑ । सम् । अनमन्त । पूर्व्वीः॑ । अयम् । उग्रः॑ । व्विहव्यऽइति॑वि हव्यः॑ ॥ यथा॑ । असत् ॥४०॥

अग्नये॑ । त्वा । गायत्रच्छन्दसमिति॑गायत्र छन्दसम् । गृह्णामि । इन्द्रा॑य । त्रिष्टुप्छन्दसम् । त्रिस्तुप्छन्द-

व्विश्वकर्म्माणमितिव्विश्व कर्म्माणम् । अद्य । व्विश्वानि । व्विश्वशम्भूरिति- व्विश्व शम्भूः । व्विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥३९॥

व्विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन् । अवध्यम् । तस्मै । उग्रः । व्विहव्य- ऽइतिवि हव्यः ॥४०॥

अग्नये । गायत्रछन्दसमितिगायत्र छन्दसम् । गृह्णामि । त्रिष्टुप्-

व्विश्वकर्म्माणमितिव्विश्व कर्म्माणम् । ऊतये । व्विश्वशम्भूरितिव्विश्व शम्भूः । साधुकर्म्मेतिसाधु कर्म्मा । इन्द्राय । व्विश्वकर्म्मणऽइतिव्विश्व कर्म्मणे ॥३९॥

व्विश्वकर्म्मन्नितिव्विश्व कर्म्मन् । अयम् । [2]उग्रेः । व्विहव्यऽइतिव्वि हव्यः । [1]यथा ॥४०॥

अग्नये । गायत्रछन्दसमितिगायत्र छन्दसम् । इन्द्राय ॥४१॥

१. 'असत्' इति काशिकोऽपपाठः, यद्वृत्तस्योदात्तत्वविधानात् (द्र० अष्टा० ८।१।६६) ।

२. अपपाठोऽयम्, 'उग्रः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः । अत्र ८।३२ कण्डिकाया 'अग्रे' पदस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।

समितित्रिस्तुप् छन्दसम् । विश्श्वेभ्यः । देवेभ्यः । जगच्छन्दसमितिजगत् छन्दसम् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । ते । अभिगरऽइत्यभि गरः ॥४१॥

वेशीनाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । कुकूननानाम् । भन्दनानाम् । मदिन्तमानामितिमदिन् तमानाम् । मधुन्तमानामितिमधुन् तमानाम् । शुक्रम् । त्वा । शुक्रे । आ । धूनोमि । अह्नः । रूपे । सूर्य्यस्य । रश्मिषु ॥४२॥

ककुभम् । रूपम् । वृषभस्य । रोचते । बृहत् । शुक्रः । शुक्रस्य । पुरोगाऽइतिपुरः गाः । सोमः । सोमस्य । पुरोगाऽइतिपुरः गाः । त्वा । गृह्णामि ॥४३॥

उशिक् । इहि । वशी । इन्द्रस्य । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । विश्श्वेषाम् । देवानाम् ॥४४॥

छन्दसम् । त्रिस्तुप्छन्दसमितित्रिस्तुप् छन्दसम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । अभिगरऽइत्यभि गरः ॥४१॥

पत्मन् । शुक्रम् । शुक्रे । अह्नः । रश्मिषु ॥४२॥

शुक्रः । शुक्रस्य । गृह्णामि ॥४३॥

अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा ॥४४॥

सूर्यस्य ॥४२॥

[1]वशी ॥४४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वशी' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इह । रतिः । रमद्ध्वम् । धृतिः । स्वधृतिरितिस्व धृतिः । स्वाहा ॥ उपसृजन्नित्त्युप सृजन् । धरुणम् । मात्त्रे । धरुणः । मातरम् । धयन् ॥ रायः । पोषम् । अस्म्मासु । दीधरत् । स्वाहा ॥४५॥

सत्त्रस्य । ऋद्धिः । असि । अगन्म । ज्योतिः । अमृताः । अभूम ॥ दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ । अरुहाम । अविदाम । देवान् । स्वः । ज्योतिः ॥४६॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरोयुधेतिपुरः युधा । यः । नः । पृतन्न्यात् । अप । तन्तमितितम् तम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तन्तमितितम् तम् । इत् । हतम् ॥ दूरे । चत्ताय । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनक्क्षत् ॥ अस्म्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्श्वतः । दर्म्मा । दर्षीष्ट !

रमध्वम् । उपसृजन्नित्युप सृजन् । मात्रे । अस्मासु ॥४५॥

सत्रस्य । अगन्म । पृथिव्याः ॥४६॥

पृतन्यात् । इनक्षत् ॥ अस्माकम् । शत्रून् । विश्वतः । दर्षीष्ट ।

---

[1]उपसृजमित्त्युप सृजान् । [2]धरुणं । धय्नन् । राय्नः ॥४५॥

[3]अ । [3]विदाम ॥४६॥

य्युवम् । पुरोयुधेतिपुरः [4][युधा] । य्यः । चत्ताय्नं । य्यत् । सुवीरा-

---

१. अपपाठोऽयम्, 'उपसृजन्नित्युप सृजन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'धरुणः' इति शुद्धः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अविदाम' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कोष्ठान्तर्गतः पाठो लेखकप्रमादान्नष्टः ।

विश्वर्त॒ऽ ॥ स्याम॒ । सुवीरा॒ऽइतिसु वीरांः । वीरैः । सुपोषा॒ऽइतिसु पोषांः । पोषैः ॥४७॥

पर॒मेष्ठी । पर॒मेस्थीतिपरमे स्थी । अभिधीत॒ऽइत्यभि धीतः । प्रजापति॒रितिप्रजा पतिः । वाचि । व्याहृता॒यामितिवि आहृतायाम् । अन्धः । अच्छेत॒ऽइत्यच्छ इतः । सवि॒ता । सन्याम् । विश्वक॒र्म्मेतिवि॒श्व कर्म्मा । दी॒क्षायाम् । पूषा । सोम॒क्रयण्या॒मितिसोम॒ क्रयण्याम् ॥४८॥

इन्द्रः । च । म॒रुतः । च । क्र॒याय॑ । उ॒पोत्थित॒ऽइत्युप उत्थितः । असुरः । प॒ण्यमानः । मि॒त्रः । क्रीतः । विष्णुः । शि॒पिवि॒ष्टऽइतिशिपि विष्टः । ऊरौ । आसन्न॒ऽइत्या सन्नः । विष्णुः । न॒रन्धिषः ॥४९॥

विश्वर्तः ॥४७॥

पर॒मेष्ठी । पर॒मेस्थीतिपरमे स्थी । अभिधीत॒ऽइत्यभि धीतः । प्रजापति॒रितिप्रजा पतिः । अच्छेत॒ऽइत्यच्छ इतः । सन्याम् । विश्वक॒र्म्मेतिवि॒श्व कर्म्मा । दी॒क्षायाम् । सोम॒क्रयण्या॒मितिसोम॒ क्रयण्याम् ॥४८॥

उ॒पोत्थित॒ऽइत्युप उत्थितः । प॒ण्यमानः । मि॒त्रः । विष्णुः । शि॒पिवि॒ष्टऽइतिशिपि विष्टः । आसन्न॒ऽइत्या सन्नः । विष्णुः ॥४९॥

ऽइतिसु वीरांः ॥४७॥

व्याहृता॒य॒मितिवि[1] आहृताय॒म् । विश्वक॒र्म्मेतिविश्व कर्म्मा । दी॒क्षाय॒म् । सोम॒क्रय॒ण्या॒मितिसोम॒ क्रय॒ण्याम् ॥४८॥

क्र॒याय॑ । शि॒विवि॒ष्टऽइतिशिपि विष्टः । [2]उरौ ॥४९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् इह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. क्वचिदन्यत्रापि अयमेव पाठ उपलभ्यते ।

प्रोह्यमाणं । प्रोह्यमानऽइतिप्र उह्यमानं । सोमः । आगतऽइत्या गतं । वरुणं । आसन्द्यामित्त्या सन्द्याम् । आसन्नऽइत्त्या सन्नं । अग्निः । आग्नीध्रे । इन्द्रः । हविर्द्धानऽइतिहविः धाने । अथर्वा । उपावह्रियमाणऽइत्त्युप [1]अवह्रियमाणं ॥५०॥

विश्वे । देवाः । अंशुषु । न्युप्तऽइतिनि उप्तं । विष्णुः । आप्रीतपाऽइत्त्याप्रीत पाः । आप्प्याय्यमानऽइत्त्या प्याय्यमानं । यमः । सूयमानं । विष्णुः । सम्भ्रियमाणऽइतिसम् भ्रियमाणं । वायुः । पूयमानं । शुक्रः । पूतः । शुक्रः । क्षीरश्रीरितिक्षीर श्रीः । मन्थी । सक्तुश्रीरितिसक्तु श्रीः ॥५१॥

विश्वे । देवाः । चमसेषु । उन्नीतऽइत्युत् नीतं ।

प्रोह्यमाणं । प्रोह्यमानऽइतिप्र उह्यमानं । आगतऽइत्या गतं । आसन्द्यामित्या सन्द्याम् । आसन्नऽइत्या सन्नं । अग्निः । आग्नीध्रे । उपावह्रियमाणऽइत्युप अवह्रियमाणं ॥५०॥

विश्वे । न्युप्तऽइतिनि उप्तं । विष्णुः । आप्रीतपाऽइत्याप्रीत पाः । आप्यायमानऽइत्या प्यायमानं । विष्णुः । शुक्रः । शुक्रः । क्षीरश्रीरितिक्षीर श्रीः । सुक्तुश्रीरितिसक्तु श्रीः ॥५१॥

विश्वे । उन्नीतऽइत्युत् नीतं । उद्यतऽइत्युत् यतं । रुद्रः ।

प्रोह्यमाणं । उपावह्रियमाणऽइत्युप अवह्रियमाणं ॥५०॥

आप्यायमानऽइत्या प्यायमानं । यमः । सूयमानं । सम्भ्रियमाणऽइतिसम् भ्रियमाणं । वायुः । पूयमानं ॥५१॥

---

१. 'अवह्रियमाणं' इति काशिकः पाठः ।

असु॑ऽ॒ । होमा॑य । उद्य॑त॒ऽइत्युत् य॑तऽ॑ । रु॒द्रः । हूयमा॑नऽ॑ । वातः॑ । अ॒भ्याऽवृ॑त्त॒ऽइत्य॑भि आवृ॑त्तऽ॑ । नृ॒चक्ष॒ऽइति॑नृ॒ चक्ष॑ऽ॑ । प्रति॑ख्यात॒ऽइति॒प्रति॑ ख्यातऽ॑ । भ॒क्षः । भ॒क्ष्यमा॑णऽ॑ । पि॒तरः॑ । ना॒रा॒शꣳसः ॥५२॥

स॒न्नः । सिन्धु॑ः । अ॒व॒भृ॒थायेत्य॑व भृ॒थाय॑ । उद्य॑त॒ऽइत्युत् य॑तऽ॑ । स॒मु॒द्रः । अ॒भ्य॒व॒ह्रि॒यमा॑ण॒ऽइत्य॑भि अ॒व॒ह्रि॒यमा॑णऽ॑ । स॒लि॒लः । प्रप्लु॑त॒ऽइति॒प्र प्लु॑तऽ॑ । ययो॑ऽ॑ । ओज॑सा । स्क॒भि॒ता । रजा॑ꣳसि । वी॒र्ये॑भिऽ॑ । वी॒रत॒मेति॑वी॒र तमा । शवि॑ष्ठा । या । पत्ये॑त॒ऽइति॒पत्ये॑ते । अप्र॑ती॒तेत्यप्र॑ति इता । सहो॑भि॒रिति॒सहः॑ भिऽ॑ । वि॒ष्णू॒ऽइति॒वि॒ष्णू । अग॑न् । वरु॑णा । पू॒र्वहू॑ता॒विति॒पू॒र्व हू॑तौ ॥५३॥

अ॒भ्याऽवृ॑त्त॒ऽइत्य॑भि आवृ॑त्तऽ॑ । नृ॒चक्षा॒ऽइति॑नृ॒ चक्षा॑ऽ॑ । प्रति॑ख्यात॒ऽइति॒प्रति॑ ख्यातऽ॑ । भ॒क्षः । भ॒क्ष्यमा॑णऽ॑ ॥५२॥

अ॒व॒भृ॒थायेत्य॑व भृ॒थाय॑ । उद्य॑त॒ऽइत्युत् य॑तऽ॑ । स॒मु॒द्रः । अ॒भ्य॒व॒ह्रि॒यमा॑ण॒ऽइत्य॑भि अ॒व॒ह्रि॒यमा॑णऽ॑ । प्रप्लु॑त॒ऽइति॒प्र प्लु॑तऽ॑ । शवि॑ष्ठा । पत्ये॑त॒ऽइति॒पत्ये॑ते । अप्र॑ती॒तेत्यप्र॑ति इता । वि॒ष्णू॒ऽइति॒वि॒ष्णू ॥५३॥

होमा॒य॑ । उद्य॑त॒ऽइत्युत् [2]य्य॑तऽ॑ । हू॒य॒मा॑नऽ॑ ॥५२॥

स॒न्नः । अ॒व॒भृ॒थाय्येत्य॑व भृ॒थाय्य॑ । उद्य॑त॒ऽइत्युत् [2]य्य॑तऽ॑ । अ॒भ्य॒व॒ह्रि॒य्यमा॑ण॒ऽइत्य॑भि अ॒व॒ह्रि॒य्यमा॑णऽ॑ । य्यय्यो॑ऽ॑ । वी॒रत॒मेति॑वी॒र तमा । य्या ॥५३॥

---

१. 'अवह्रियमाणऽ' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्य' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवान् । दिवम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । पितॄन् । पृथिवीम् । यम् । कम् । च । लोकम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मे । भद्रम् । अभूत् ॥५४॥

चतुस्त्रिꣳशदितिचतुः त्रिꣳशत् । तन्तवः । ये । वितत्निरऽइतिवि [1]तत्निरे । ये । इमम् । यज्ञम् । स्वधया । ददन्ते ॥ तेषाम् । छिन्नम् । सम् । ॐऽइत्यूँ । एतत् । दधामि । स्वाहा । घर्म्मः । अपि । एतु । देवान् ॥५५॥

यज्ञस्य । दोहः । विततऽइतिवि ततः । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । सः । अष्टधा । दिवम् । अन्वाततानेत्यनु आततान ॥ सः । यज्ञ । धुक्ष्व । महि । मे । प्रजायामितिप्र

यज्ञः । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । यज्ञः । भद्रम् ॥५४॥

चतुस्त्रिꣳशदितिचतुः त्रिꣳशत् । वितत्निरऽइतिवि तत्निरे । यज्ञम् । ॐऽइत्यूँ ॥५५॥

यज्ञस्य । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । अष्टधा । अन्वाततानेत्यनु आततान । यज्ञ ।

य्यज्ञः । य्यम् । य्यज्ञः ॥५४॥

य्ये । व्वितत्निरऽइतिवि[2] तत्निरे । य्ये । य्यज्ञम् । स्वधया ।

[3]उंऽइत्युम् ॥५५॥

य्यज्ञस्य । व्विततऽइतिवि ततः । य्यज्ञ । प्रजाय्यामितिप्र जाय्याम् ।

---

१. 'तत्निरे' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम् ।

जायाम् । रायः । पोषम् । विश्वम् । आयुः । अशीय । स्वाहा ॥५६॥

आ । पवस्व । हिरण्यवदितिहिरण्य वत् । अश्व-वदित्यश्व वत् । सोम । वीरवदितिवीर वत् ॥ वाजम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । आ । भर । स्वाहा ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदेऽष्टमोऽध्यायः ॥

धुक्ष्व । प्रजायामितिप्र जायाम् । विश्वम् ॥५६॥

हिरण्यवदितिहिरण्य वत् । अश्ववदित्यश्व वत् ॥५७॥

रायः । आयुः । अशीय ॥५६॥

हिरण्यवदितिहिरण्य वत् । अश्ववदित्यश्व वत् । वीरवदितिवीर वत् ॥५७॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदेऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः

देव॑ । स॒वि॒त॒रिति॑सवितः । प्र । सु॒व॒ । य॒ज्ञम् । प्र । सु॒व॒ । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । भगा॑य ॥ दि॒व्यः । ग॒न्ध॒र्वः । के॒त॒पूरिति॑केत पूः । केत॑म् । नः॒ । पु॒ना॒तु॒ । वा॒चः । पतिः॑ । वाज॑म् । नः॒ । स्व॒द॒तु॒ । स्वाहा॑ ॥१॥

ध्रु॒व॒स॒द॒मिति॑ध्रुव सद॑म् । त्वा॒ । नृ॒षद॑म् । नृ॒स॒द॒मिति॑नृ सद॑म् । म॒नः॒स॒द॒मिति॑मनः सद॑म् । इन्द्रा॑य । त्वा॒ । जुष्ट॑म् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । जुष्ट॑त॒म॒मिति॒जुष्ट॑ तमम् ॥ अ॒प्सु॒षद॑म् । अ॒प्सु॒स॒द॒मित्य॑प्सु सद॑म् । घृ॒त॒स॒द॒मिति॑घृत सद॑म् । व्यो॒म॒स॒द॒मिति॑व्योम सद॑म् ॥ पृ॒थि॒वि॒स॒द॒मिति॑पृथिवि सद॑म् । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒स॒द॒मित्य॑न्तरिक्ष सद॑म् । दि॒वि॒स॒द॒मिति॑दिवि सद॑म् । दे॒व॒स॒द॒मिति॑देव सद॑म् । ना॒क॒स॒द॒मिति॑नाक सद॑म् ॥२॥

य॒ज्ञम् । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । दि॒व्यः ॥१॥

ध्रु॒व॒स॒द॒मिति॑ध्रु॒व सद॑म् । जुष्ट॑म् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । जुष्ट॑त॒म॒मिति॒जुष्ट॑ तमम् । अ॒प्सु॒षद॑म् । अ॒प्सु॒स॒द॒मित्य॑प्सु सद॑म् । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒स॒द॒मित्य॑न्तरि॒क्ष सद॑म् ॥२॥

य्य॒ज्ञम् । य्य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य्य॒ज्ञ प॑तिम् । भगा॑य ॥१॥

इन्द्रा॑य । व्यो॒म॒स॒द॒मिति॑व्योम सद॑म् ॥२॥

अपाम् । रसम् । उद्द्वयसमित्युत् व्वयसम् । सूर्य्ये । सन्तम् । समाहितमितिसम् आहितम् ॥ अपाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । व्वः । गृह्णामि । उत्तममित्युत् तमम् ॥३॥

ग्रहाः । ऊर्ज्जाहुतयऽइत्यूर्ज्जा आहुतयः । इयन्तः । व्विप्राय । मतिम् ॥ तेषाम् । व्विशिप्प्रियाणामितिवि शिप्प्रियाणाम् । व्वः । अहम् । इषम् । ऊर्ज्जम् । सम् । अग्ग्रभम् ॥ सम्पृचावितिसम् पृचौ । स्थः । सम् । मा । भद्रेण । पृङ्क्तम् । व्विपृचावितिवि पृचौ । स्थः । व्वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥४॥

इन्द्रस्य । व्वज्रः । असि । व्वाजसाऽइतिव्वाज साः । त्वया । अयम् । व्वाजम् । सेत् ॥ व्वाजस्य । नु । प्रसवऽइतिप्र

उद्द्वयसमित्युत् व्वयसम् । गृह्णामि । उत्तममित्युत् तमम् ॥३॥

विप्राय । विशिप्रियाणामितिवि शिप्रियाणाम् । अग्रभम् । भद्रेण । पृङ्क्तम् । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥४॥

वज्रः । प्रसवऽइतिप्र सवे । विश्वम् । आविवेशेत्या

उद्द्वय़समित्युत् वय़सम् । सूर्य्ये । य्यः । [1]व्वः ॥३॥

ऊर्ज्जाहुतय़ऽइत्यूर्ज्जा आहुतय़ः । व्विप्राय़ । [2]विशिप्रिय़ाणामितिवि[3] शिप्रिय़ाणाम् । व्वः[1] ॥४॥

व्वाजसाऽइतिव्वाज साः । त्वय़ा । अय़म् । [4]अनु । य्यस्याम् ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् 'वः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. 'व्वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमितिपदात् परं 'व्वि' इत्येवं द्विर्वकारेण भाव्यम् ।

४. 'नु' इति शुद्धः पाठः, मन्त्रे तथा दर्शनात् ।

सवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा । करामहे ॥ यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्याऽविवेश । तस्याम् । नः । देवः । सविता । धर्म्म । साविषत् ॥५॥

अप्स्वित्यप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तिष्विति प्रशस्तिषु । अश्वाः । भवत । वाजिनः ॥ देवीः । आपः । यः । वः । ऊर्म्मिः । प्रतूर्त्तिरिति प्रतूर्त्तिः । ककुन्मानिति ककुत्मान् । वाजसाऽइति वाजसाः । तेन । अयम् । वाजम् । सेत् ॥६॥

वातः । वा । मनः । वा । गन्धर्वाः । सप्तविꣳशतिरिति सप्तविꣳशतिः ॥ ते । अग्रे । अश्वम् । अयुञ्जन् । ते । अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुः ॥७॥

वातरꣳहाऽइति वातरꣳहाः । भव । वाजिन् । युज्यमानः । इन्द्रस्येवेतीन्द्रस्य इव । दक्षिणः । श्रिया ।

विवेश ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । अप्स्वित्यप् सु । प्रशस्तिष्विति प्र शस्तिषु । अश्वाः । प्रतूर्त्तिरिति प्र तूर्त्तिः । ककुन्मानिति ककुत् मान् ॥६॥

सप्तविꣳशतिरिति सप्त विꣳशतिः । अग्रे । अश्वम् । अस्मिन् ॥७॥

युज्यमानः । दक्षिणः । विश्ववेदसऽइति विश्व वेदसः । त्वष्टा ।

आविवेशेत्या विवेश ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । यः । वः । वाजसाऽइति वाज साः । अयम् ॥६॥

वा । वा । अयुञ्जन् ॥७॥

युज्यमानः । श्रिया । युञ्जन्तु । विश्ववेदसऽइति विश्व वेदसः ।

एधि । मुञ्चन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदसऽइतिविश्व वेदसः । आ । ते । त्वष्टा । पत्स्वितिपत् सु । जवम् दधातु ॥८॥

जवः । यः । ते । वाजिन् । निहितऽइतिनि हितः । गुहा । यः । श्येने । परीत्तः । अचरत् । च । वाते ॥ तेन । नः । वाजिन् । बलवानितिबल वान् । बलेन । वाजजिदितिवाज जित् । च । भव । समने । च । पारयिष्णुः ॥ वाजिनः । वाजजितऽइतिवाज जितः । वाजम् । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अव । जिघ्रत ॥९॥

देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे । सत्यसवसऽइतिसत्य सवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत् तमम् । नाकम् । रुहेयम् ॥ इन्द्रस्य । सत्यप्रसवसऽइतिसत्य प्रसवसः । अरुहम् ॥१०॥

पत्स्वितिपत् सु ॥८॥

जवः । पारयिष्णुः । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । जिघ्रत ॥९॥

सत्यसवसऽइतिसत्य सवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत् तमम् । सत्यप्रसवसऽइतिसत्य प्रसवसः ॥१०॥

---

[1]पथ्स्वितिपत् सु ॥८॥

बलवानितिबल वान् । वाजजिदितिवाज जित् । पारयिष्णुः । वाजजितऽइतिवाज जितः ॥९॥

रुहेयम् ॥१०॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४४ टि० २ ।

बृहस्प्पते । व्वाजम् । जय । बृहस्प्पतये । व्वाचम् । व्वदत । बृहस्प्पतिम् । व्वाजम् । जापयत ॥ इन्द्र । इन्द्राय । इन्द्रम् ॥११॥

एषा । व्वः । सा । सत्त्या । सँव्वागितिसम् व्वाक् । अभूत् । यया । बृहस्प्पतिम् । व्वाजम् । अजीजपत । अजीजपत । बृहस्प्पतिम् । व्वाजम् । व्वनस्पतयः । व्वि । मुच्च्यद्ध्वम् ॥ इन्द्रम् । व्वाजजितऽइतिवाज जितं÷ । व्वाजम् । जेषम् ॥ व्वाजिनः । व्वाजजितऽइतिवाज जितः । अद्ध्वनः । स्कब्भुवन्तं÷ । योजना । मिमानाः । काष्ट्ठाम् । गच्छत ॥१२॥

एषः । स्यः । व्वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्ण्यति । ग्रीवा-याम् । बद्धः । अपिकक्क्षऽइत्त्यपि कक्क्षे । आसनि ।

बृहस्पते । बृहस्पतये । बृहस्पतिम् ॥११॥

सत्या । बृहस्पतिम् । बृहस्पतिम् । वनस्पतयः । मुच्यध्वम् । अध्वनः । स्कम्नुवन्तं÷ । काष्ठाम् । गछत ॥१२॥

तुरण्यति । बद्धः । अपिकक्षऽइत्यपि कक्षे । दधिक्राऽइतिदधि क्राः ।

जय । बृहस्पतय्ये । जापय्यत । इन्द्राय्य ॥११॥

वः । [1]सम्व्वागितिसम् व्वाक् । य्यया । व्वनस्पतय्यः । [2]व्वाजजित-ऽइतिव्वाज जितं÷ । व्वाजम् । जेषम् । व्वाजिनः । व्वाजजितऽइतिव्वाज जितः । अध्वनः ॥१२॥

ग्रीवाय्याम् ॥१३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सव्वाँगितिसम् वाक्' इति पाठो ज्ञेयः ।

२. इत आरभ्य आकण्डिकान्तो भागोऽन्यकोशेषु पूर्वकण्डिकायामेव पठ्यते । अतः ककोश एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

क्रतुम् । दधिक्राऽइतिदधि क्राः॰ । अनु । संसनिष्यदत् । संसनिस्यदादितिसम् सनिस्यदत् । पथाम् । अङ्कांसि । अनु । आपनीफणादित्या पनीफणत् । स्वाहा ॥१३॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः॰ । तुरण्यतः॰ । पर्णम् । न । वेः॰ । अनु । वाति । प्रगर्द्धिनऽइतिप्र गर्द्धिनः ॥ श्येनस्येवेतिश्येनस्य इव । ध्रजतः॰ । अङ्कसम् । परि । दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः॰ । स्वाहा ॥१४॥

शम् । नः॰ । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवतातेति-देव ताता । मितद्रवऽइतिमित द्रवः॰ । स्वर्काऽइतिसु अर्काः॰ ॥ जम्भयन्तः॰ । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि ॥ सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः॰ ॥१५॥

संसनिष्यदत् । अङ्कांसि । आपनीफणदित्या पनीफणत् ॥१३॥

तुरण्यतः॰ । पर्णम् । प्रगर्धिनऽइतिप्र गर्धिनः । श्येनस्येवेतिश्येनस्य इव । अङ्कसम् । दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । तरित्रतः॰ ॥१४॥

मितद्रवऽइतिमित द्रवः॰ । रक्षांसि । अस्मत् ॥१५॥

---

[1]तुरण्यतः॰ । [2]वेः॰ । [3]वाति । प्रगर्द्धिनऽइतिप्र गर्द्धिनः ॥१४॥

[4]जम्भयन्तः॰ । यु॒यु॒वन् ॥१५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, रेफस्योपरि अनुस्वारो नेष्यते ।

२. 'वेः॰' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. 'वाति' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

४. अत्र 'जम्भयन्तः॰' इत्यस्य स्थाने 'जम्भयन्त' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ते । नः । अर्वन्तः । हुवनश्श्रुतऽइतिहवन श्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रवऽइतिमित द्रवः । सहस्रसाऽइतिसहस्र साः । मेधसातेतिमेध साता । सनिष्यवः । महः । ये । धनम् । समिथेष्विति सम् इथेषु । जभ्रिरे ॥१६॥

वाजेवाजऽइतिवाजे वाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः ॥ अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिभिरितिपथि भिः । देवयानैरितिदेव यानैः ॥१७॥

आ । मा । वाजस्य । प्रसवऽइतिप्र सवः । जगम्यात् । आ । इमेऽइतीमे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।

हुवनश्श्रुतऽइतिहवन श्रुतः । विश्वे । शृण्वन्तु । मितद्रवऽइतिमित द्रवः । सनिष्यवः । समिथेष्वितिसम् इथेषु । जभ्रिरे ॥१६॥

विप्राः । ऋतज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः । मध्वः । मादयध्वम् । तृप्ताः ॥१७॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । जगम्यात् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।

ये ॥१६॥

वाजेवाजऽइतिवाजे [1]वाजे । [2]ऋतग्न्याऽइत्यृत [2]ग्न्याः । मादयध्वम् । य्यात । [3]देवय्यानैरितिदेव [3]य्यानैः ॥१७॥

---

१. 'वाजे' इति शुद्धः पाठः कपाठानुसारम् ।

२. अपपाठोऽयमुच्चारणदोषजः ।

३. 'य्या' अपपाठोऽयम् 'या' इत्येवेष्यते ।

विश्वरूपेऽइतिविश्व रूपे ॥ आ । मा । गन्ताम् । [1]पितरा । [1]मातरा । च । आ । मा । सोमः । अमृतत्वेनेत्यमृत त्वेन । गम्म्यात् । सस्रुवाध्ठंसऽइतिसस्रुवाध्ठंसः । निमृजाना-इतिनि [2]मृजानाः ॥१८॥

आपये । स्वाहा । स्वापयऽइतिसु आपये । अपिजाये-त्यपि जाय । क्रतवे । वसवे । अहर्प्पतये । अहध्ठंपतय-ऽइत्यहध्ठं पतये । अह्ने । मुग्ग्धाय । मुग्ग्धाय । वैनध्ठं-शिनाय । विनध्ठंशिनऽइतिवि नध्ठंशिने । आन्त्यायनाये-त्यान्त्य [3]आयनाय । अन्त्याय । भौवनाय । भुवनस्य । पतये । [4]अधिपतयऽइत्यधि पतये ॥१९॥

विश्वरूपेऽइतिविश्व रूपे । अमृतत्वेनेत्यमृत त्वेन । गम्यात् ॥१८॥

अपिजायेत्यपि जाय । अहध्ठंपतयऽइत्यहध्ठं पतये । अह्ने । मुग्धाय । मुग्धाय । आन्त्यायनायेत्यान्त्य आयनाय । अधिपतयऽइत्यधि पतये ॥१९॥

विश्वरूपेऽइतिविश्व रूपे ॥१८॥

आपय्ये । स्वापय्यऽइतिसु आपय्ये । अपिजाय्येत्यपि जाय्य । अहर्प्पतय्ये । अहध्ठंपतय्यऽइत्यहध्ठं पतय्ये । मुग्धाय्य । मुग्धाय्य । वैनध्ठंशिनाय्य । विनध्ठंशिनऽइतिवि नध्ठंशिने । आन्त्याय्यनायेत्यान्त्य आयनाय्य । अन्त्याय्य । भौवनाय्य । भौवनाय्य । पतय्ये । अधिपतय्यऽइत्यधि पतय्ये ॥१९॥

---

१. अत्राह नागेशः —'यद्यपि तैत्तिरीये माध्यन्दिनशाखायां च पितरे-त्यादिभिन्नपदत्वेन पदपाठे पठन्ति, तथापि शाखान्तरे ऐकपद्येन पाठो भाष्य-प्रामाण्याद् द्रष्टव्यः । यद्वा पदच्छेदपाठो भ्रान्त्येति बोध्यम्, तत्र तत्रावग्रहवत् । आधुनिकानां वा सम्प्रदायभ्रंश इति कल्प्यम् ।।' महाभाष्यप्रदीपोद्योते ६।३।३३ ।

२. मृजाना?' इति काशिकः पाठः ।

३. 'आयनाय' इति काशिकः पाठः ।

४. 'अधिपतयऽइत्यधि पतये' इति काशिकः पाठो मन्त्रस्वरविपरीतः ।

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अभूम । स्वः । देवाः । अगन्म । अमृताः । अभूम ॥२०॥

अस्मेऽइत्यस्मे । वः । अस्तु । इन्द्रियम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णम् । उत । क्रतुः । अस्मेऽइत्यस्मे । वर्चांसि । सन्तु । वः ॥ नमः । मात्रे । पृथिव्यै । नमः । मात्रे । पृथिव्यै । इयम् । ते । राट् । यन्ता । असि । यमनः । ध्रुवः । धरुणः ॥ कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । रय्यै । पोषाय ॥२१॥

वाजस्य । इमम् । प्रसवऽइतिप्र सवः । सुषुवे । सुसुवऽइतिसुसुवे । अग्रे । सोमम् । राजानम् । ओषधीषु । अप्स्वित्यप् सु ॥ ताः । अस्मभ्यम् । मधुमतीरितिमधु मतीः । भवन्तु । वयम् । राष्ट्रे । जागृयाम । पुरोहिताऽइतिपुरः हिताः । स्वाहा ॥२२॥

यज्ञेन । कल्पताम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अगन्म ॥२०॥

अस्मेऽइत्यस्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णम् । अस्मेऽइत्यस्मे । मात्रे । पृथिव्यै । मात्रे । पृथिव्यै । कृष्यै ॥२१॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । अग्रे । अप्स्वित्यप् सु ॥ अस्मभ्यम् । राष्ट्रे ॥२२॥

आयुः । य्यज्ञेन । य्यज्ञः । य्यज्ञेन ॥२०॥

वः । इन्द्रियम् । वः । इयम् । य्यन्ता । य्यमनः । क्षेमाय । रय्यै । पोषाय ॥२१॥

वयम् । जागृयाम ॥२२॥

वाजस्य । इमाम् । प्रसवऽइतिप्र सवः । शिश्रिये । दिवम् । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सम्राडितिसम् राट् ॥ अदित्सन्तम् । दापयति । प्रजानन्नितिप्र जानन् । सः । नः । रयिम् । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । नि । यच्छतु । स्वाहा ॥२३॥

वाजस्य । नु । प्रसवऽइतिप्र सवः । आ । बभूव । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सर्वतः । सः । नेमि । राजा । परि । याति । विद्वान् । प्रजामितिप्र जाम् । पुष्टिम् । वर्द्धयमानः । अस्मेऽइत्यस्मे । स्वाहा ॥२४॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । अन्वारभामहऽइत्यनु आरभामहे ॥ आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् । स्वाहा ॥२५॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । शिश्रिये । विश्वा । सम्राडितिसम् राट् । अदित्सन्तम् । प्रजानन्नितिप्र जानन् । यच्छतु ॥२३॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । विश्वा । विद्वान् । प्रजामितिप्र जाम् । पुष्टिम् । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२४॥

अग्निम् । अन्वारभामहऽइत्यनु आरभामहे । आदित्यान् । विष्णुम् । ब्रह्माणम् । बृहस्पतिम् ॥२५॥

शिश्रिये । [1]सम्राडितिसम् राट् । दापयति । रयिम् । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । यच्छतु ॥२३॥

याति । वर्द्धयमानः ॥२४॥

सूर्यम् ॥२५॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अर्य्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ॥ वाचम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् । स्वाहा ॥२६॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रति । नः । सुमनाऽइतिसु मनाः । भव ॥ प्र । नः । यच्छ । सहस्र-जिदितिसहस्र जित् । त्वम् । हि । धनदाऽइतिधन दाः । असि । स्वाहा ॥२७॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्य्यमा । पूषा । बृहस्पतिः ॥ वाक् । देवी । ददातु । नः । स्वाहा ॥२८॥

सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रियें । दधामि । बृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्ज्येनेतिसाम् राज्ज्येन । अभि । सिञ्चामि । असौ ॥२९॥

बृहस्पतिम् । विष्णुम् ॥२६॥

अग्ने । अछ । यछ ॥२७॥

यछतु । बृहस्पतिः ॥२८॥

सरस्वत्यै । बृहस्पतेः । साम्राज्येनेतिसाम् राज्येन ॥२९॥

अर्य्यमणम् । दानाय । चोदय ॥२६॥

अग्ने । अछ । य्यछ ॥२७॥

य्यछतु । अर्य्यमा ॥२८॥

य्यन्तुः । य्यन्त्रियें । [1]साम्राज्येनेतिसाम् राज्येन ॥२९॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अ॒ग्निः॑ । एका॑क्क्षरे॒णेत्त्येक॑ अक्क्षरेण । प्रा॒णम् । उत् । अ॒ज॒य॒त् । तम् । उत् । जे॒ष॒म् । अ॒श्विनौ॑ । द्व्य॑क्क्षरे॒णेति॒द्वि॒ अ॑क्क्षरेण । द्वि॒प॒द॒ऽइति॑द्वि॒ पद॑ः । म॒नु॒ष्ष्या॒न् । उत् । अ॒ज॒य॒ता॒म् । ता॒न् । वि॒ष्णु॑ः । त्र्य॑क्क्षरे॒णेति॒त्रि॒ अ॑क्क्षरेण । त्रीन् । लो॒का॒न् । सोम॑ः । चतु॑रक्क्षरे॒णेति॒चतु॑ः अक्क्षरेण । चतु॑ष्प॒द॒ः । चतु॑ःप॒द॒ऽइति॒चतु॑ः पद॒ः । प॒शून् ॥३०॥

पू॒षा । पञ्चा॑क्क्षरे॒णेति॒पञ्च॑ अक्क्षरेण । पञ्च॑ । दिश॑ः । ताः॑ । स॒वि॒ता । षड॑क्क्षरे॒णेति॒षट् अ॑क्क्षरेण । षट् । ऋ॒तू॒न् । म॒रुत॑ः । स॒प्ताक्क्ष॑रे॒णेति॑स॒प्त अ॑क्षरेण । स॒प्त । ग्रा॒म्म्या॒न् । अ॒ज॒य॒न् । बृ॒ह॒स्प्पति॑ः । अ॒ष्टाक्क्ष॑रे॒णेत्त्य॒ष्ट अ॑क्क्षरेण । गा॒य॒त्रीम् । ताम् ॥३१॥

मि॒त्त्रः॑ । न॒वा॑क्क्षरे॒णेति॒नव॑ अक्क्षरेण । त्रि॒वृत॒मिति॑त्त्रि॒ वृत॑म् । स्तोम॑म् । वरु॑णः । दशा॑क्क्षरे॒णेति॒दश॑ अक्क्षरेण ।

अ॒ग्निः॑ । एका॑क्षरे॒णेत्येक॑ अक्षरेण । अ॒श्विनौ॑ । द्व्य॑क्षरे॒णेति॒द्वि अ॑क्षरेण । द्वि॒प॒द॒ऽइति॑द्वि पद॑ः । म॒नु॒ष्या॒न् । वि॒ष्णु॑ः । त्र्य॑क्षरे॒णेति॒त्रि अ॑क्षरेण । चतु॑रक्षरे॒णेति॒चतु॑ः अक्षरेण । चतु॑ष्पद॒ः ॥३०॥

पञ्चा॑क्षरे॒णेति॒पञ्च॑ अक्षरेण । षड॑क्षरे॒णेति॒षट् अ॑क्षरेण । स॒प्ताक्ष॑रे॒णेति॑स॒प्त अ॑क्षरेण । स॒प्त । ग्रा॒म्या॒न् । बृ॒ह॒स्पति॑ः । अ॒ष्टाक्ष॑रे॒णेत्य॒ष्ट अ॑क्षरेण । गा॒य॒त्रीम् ॥३१॥

मि॒त्रः॑ । न॒वा॑क्षरे॒णेति॒नव॑ अक्षरेण । त्रि॒वृत॒मिति॑त्रि॒ वृत॑म् । दशा-

---

अ॒ज॒य्य॒त् । अ॒ज॒य्य॒ता॒म् ॥३०॥

गा॒य्य॒त्रीम् ॥३१॥

विराजमितिवि राजम् । इन्द्रः । एकादशाक्क्षरेणेत्येकादश अक्क्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । विश्वे । देवाः । द्वादशाक्षरेणेतिद्वादश अक्क्षरेण । जगतीम् ॥३२॥

वसवः । त्रयोदशाक्क्षरेणेतित्रयोदश अक्क्षरेण । त्रयोदशमितित्रयः दशम् । रुद्राः । चतुर्दशाक्क्षरेणेतिचतुर्दश अक्क्षरेण । चतुर्दशमितिचतुः दशम् । आदित्याः । पञ्च-दशाक्क्षरेणेतिपञ्चदश अक्क्षरेण । पञ्चदशमितिपञ्च दशम् । अदितिः । षोडशाक्क्षरेणेतिषोडश अक्क्षरेण । षोडशम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सप्तदशाक्क्षरेणेति-सप्तदश अक्क्षरेण । सप्तदशमितिसप्त दशम् ॥३३॥

क्षरेणेतिदश अक्षरेण । एकादशाक्षरेणेत्येकादश अक्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभ-मितित्रि स्तुभम् । विश्वे । द्वादशाक्षरेणेतिद्वादश अक्षरेण ॥३२॥

त्रयोदशाक्षरेणेतित्रयोदश अक्षरेण । त्रयोदशमितित्रयः दशम् । रुद्राः । चतुर्दशाक्षरेणेतिचतुर्दश अक्षरेण । चतुर्दशमितिचतुः दशम् । आदित्याः । पञ्चदशाक्षरेणेतिपञ्चदश अक्षरेण । पञ्चदशमितिपञ्च दशम् । षोडशाक्षरेणेतिषोडश अक्षरेण । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सप्तदशाक्षरेणेति-सप्तदश अक्षरेण । सप्तदशमितिसप्त दशम् ॥३३॥

विराजमितिवि राजम् ॥३२॥

त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदश अक्षरेण । त्रयोदशमितित्रयः दशम् । [1]पञ्चदशमितिपञ्च दशम् । [2]षोडशमितिषोडशम् ॥३३॥

---

१. अपपाठोऽयम् ।

२. इतिना पुनरावृत्तिरन्यकोशेषु नोपलभ्यते, स्वरदोषश्चापि दृश्यते ।

एषः। ते। निर्ऋत इतिनिऽऋते। भागः। तम्। जुषस्व। स्वाहा। अग्निनेत्रेभ्य इत्यग्निऽनेत्रेभ्यः। देवेभ्यः। पुरःसद्भ्य इतिपुरःसत्ऽभ्यः। स्वाहा॥ यमनेत्रेभ्य इतियमऽनेत्रेभ्यः। दक्षिणासद्भ्य इतिदक्षिणासत्ऽभ्यः। विश्वदेवनेत्रेभ्य इतिविश्वदेवऽनेत्रेभ्यः। पश्चात्सद्भ्य इतिपश्चात्सत्ऽभ्यः। मित्रावरुणनेत्रेभ्य इतिमित्रावरुणऽनेत्रेभ्यः। वा। मरुन्नेत्रेभ्य इतिमरुत्ऽनेत्रेभ्यः। वा। उत्तरासद्भ्य इत्युत्तरासत्ऽभ्यः। सोमनेत्रेभ्य इतिसोमऽनेत्रेभ्यः। उपरिसद्भ्य इत्युपरिसत्ऽभ्यः। दुवस्वद्भ्य इतिदुवस्वत्ऽभ्यः॥३४॥

ये। देवाः। अग्निनेत्रा इत्यग्निऽनेत्राः। पुरःसद इतिपुरःऽसदः। तेभ्यः। यमनेत्रा इतियमऽनेत्राः। दक्षिणासद इतिदक्षिणाऽसदः। विश्वदेवनेत्रा इति-

---

अग्निनेत्रेभ्य इत्यग्निऽनेत्रेभ्यः। देवेभ्यः। यमनेत्रेभ्य इतियमऽनेत्रेभ्यः। दक्षिणासद्भ्य इतिदक्षिणासत्ऽभ्यः। विश्वदेवनेत्रेभ्य इतिविश्वदेवऽनेत्रेभ्यः। पश्चात्सद्भ्य इतिपश्चात्सत्ऽभ्यः। मित्रावरुणनेत्रेभ्य इतिमित्रावरुणऽनेत्रेभ्यः। मरुन्नेत्रेभ्य इतिमरुत्ऽनेत्रेभ्यः। उत्तरासद्भ्य इत्युत्तरासत्ऽभ्यः। सोमनेत्रेभ्य इतिसोमऽनेत्रेभ्यः। उपरिसद्भ्य इत्युपरिसत्ऽभ्यः॥३४॥

अग्निनेत्रा इत्यग्निऽनेत्राः। तेभ्यः। यमनेत्रा इतियमऽनेत्राः। दक्षिणासद इतिदक्षिणाऽसदः। विश्वदेवनेत्रा इतिविश्वदेवऽनेत्राः।

य्यमनेत्रेभ्य इतिय्यमऽनेत्रेभ्यः। वा। वा॥३४॥

य्ये। य्यमनेत्रा इतिय्यमऽनेत्राः। [1]पश्चात्सद इतिपश्चात्

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २।

विश्वदेव नेत्राः । पश्चात्सदऽइतिपश्चात् सदः । मित्रावरुणनेत्राऽइतिमित्रावरुण नेत्राः । मरुन्नेत्राऽइतिमरुत् नेत्राः । उत्तरासदऽइत्युत्तरा सदः । सोमनेत्राऽइतिसोम नेत्राः । उपरिसदऽइत्युपरि सदः । दुवस्वन्तः ॥३५॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिमातीरित्यभि मातीः । अप । अस्य ॥ दुष्टरः । [1]दुस्तरऽइतिदुस्तरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसीतियज्ञ वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप अंशोः । वीर्येण । जुहोमि । हतम् । रक्षः । स्वाहा । रक्षसाम् । त्वा । वधाय । अवधिष्म । रक्षः । अवधिष्म । अमुम् । असौ । हतः ॥३७॥

पश्चात्सदऽइतिपश्चात् सदः । मित्रावरुणनेत्राऽइतिमित्रावरुण नेत्राः । मरुन्नेत्राऽइतिमरुत् नेत्राः । उत्तरासदऽइत्युत्तरा सदः । सोमनेत्राऽइतिसोम नेत्राः । उपरिसदऽइत्युपरि सदः ॥३५॥

अग्ने । अभिमातीरित्यभि मातीः । दुष्टरः । दुस्तरऽइतिदुस्तरः । यज्ञवाहसीतियज्ञ वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप अंशोः । रक्षः । रक्षसाम् । अवधिष्म । रक्षः । अवधिष्म ॥३७॥

सदः ॥३५॥

यज्ञवाहसीतियज्ञ वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप[2] अंशोः । वीर्येण । [3]रक्षसान् । वधाय ॥३७॥

---

१. स्वामिदयानन्दस्य भाष्ये 'दुस्तरऽइतिदुः तरः' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । '०रित्युप अंशोः' इत्येवं साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'रक्षसाम्' इत्येवं पाठो युक्तः ।

सविता । त्वा । सवानाम् । सुवताम् । अग्निः । गृहपतीनामितिगृह पतीनाम् । सोमः । वनस्पतीनाम् ॥ बृहस्पतिः । वाचे । इन्द्रः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्यऽइतिपशु भ्यः । मित्रः । सत्यः । वरुणः । धर्म्मपतीनामितिधर्म्म पतीनाम् ॥३८॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते । क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ॥ इमम् । अमुष्य । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् । अस्यै । विशे । एषः । वः । अमीऽइत्यमी । राजा । सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ॥३९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे नवमोऽध्यायः ॥

अग्नि? । वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्र? । पशुभ्यऽइतिपशु भ्यः । मित्र? । सत्य? ॥३८॥

असपत्नम् । सुवध्वम् । क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । अमुष्यै । पुत्रम् । अमीऽइत्यमी । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् ॥३९॥

सविता । ज्यैष्ठ्याय ॥३८॥

क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । इन्द्रियाय । वः ॥३९॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः

अपः॒ । दे॒वाः॒ । मधु॑मती॒रिति॒मधु॑ मतीः॑ । अगृ॒भ्ण॒न् ।
ऊर्ज॑स्वतीः॑ । रा॒ज॒स्व॒ऽइति॑राज स्व॒ः । चिता॑नाः॑ ॥
याभि॑ः । मि॒त्रावरु॑णौ । अ॒भि । असि॑ञ्चन् । याभि॑ः ।
इन्द्र॑म् । अन॑यन् । अति॑ । अरा॑तीः॑ ॥१॥

वृ॒ष्ण॑ः । ऊ॒र्म्मिः॒ । अ॒सि॒ । रा॒ष्ट्र॒दा॒ऽइति॑रा॒ष्ट्र॒
दाः॒ । रा॒ष्ट्रम् । मे॒ । दे॒हि॒ । स्वाहा॑ । अ॒मुष्मै॑ । वृ॒ष॒सेन॒-
ऽइति॑वृ॒ष सेनः॒ ॥२॥

अगृ॒भ्ण॒न् । मि॒त्राव॒रु॑णौ ॥१॥
वृ॒ष्ण॑ः । रा॒ष्ट्र॒दा॒ऽइति॑रा॒ष्ट्र॒ दाः॒ । रा॒ष्ट्रम् । अ॒मुष्मै॑ ॥२॥

---

[2]चिता॑नाः॑ । य्याभि॑ः । [3]अ॒सि॒ञ्च॒न् । य्याभि॑ः । अन॑य्यन् ॥१॥
[4]वृ॒ष्ण॑ः । [4]वृ॒ष॒सेन॒ऽइति॑वृ॒ष[4] सेन॒ ॥२॥

---

१. सर्वकोशेष्वयमेव पाठः । अत्र च 'नाभ्येकाक्षरश्च स्वरसन्धयेऽकृति' इति प्रातिशाखीयं सूत्रं (६।५) प्रमाणम् । पाणिनीयमतानुसारं त्वत्र 'उदात्तवता गतिमता च तिङा' (वार्तिक ६।२।१८) इति नियमेन समासेन भाव्यम् । तथा सति 'अभ्यसिञ्चन्नित्यभि असिञ्चन्' इत्येवमवग्रहेण भाव्यम् । अयं मन्त्रः किञ्चिद्भेदेन तैत्तिरीयसंहितायाम् (१।८।११) अपि पठ्यते । तत्र च—'अभ्यषिञ्चान्नित्यभि आसिञ्चन्' इत्येवमवगृह्यते । तैत्तिरीयपदपाठेऽवग्रहात् परमुदात्तमाश्रित्य पूर्वस्मिन्नवगृहीतभागे 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (अष्टा० १।२।४०) इति नियमो न प्रवर्तत इति कृत्वा 'भि' इत्यत्रैकश्रुतिर्भवति । वाजसनेयप्रातिशाख्यकारमतेन सह पाणिनीयमत-संगत्यर्थमत्र पाणिनीये मते 'अभि' कर्मप्रवचनीयत्वं व्याख्येयम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, मन्त्रे तिङ आद्युदात्तत्वदर्शनात् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, अतोऽपपाठोऽयम् ।

अर्थेतऽइत्यर्थं इतंः । स्थ । दत्त । ओजस्वतींः । आर्पः । परिवाहिणींः । परिवाहिनीरितिपरि व्राहिनींः । अपाम् । पतिंः । अपाम् । गर्भः ॥३॥

सूर्य्यत्त्वचसऽइतिसूर्य्य त्वचसंः । सूर्य्यवर्चसऽइतिसूर्य्य वर्चसंः । मान्दांः । व्रजक्षित‍ऽइतिव्रज क्षितंः । वाशांः । शविष्ठांः । शक्करींः । जनभृतऽइतिजन भृतंः । विश्वभृतऽइतिविश्व भृतंः । आर्पः । स्वराजऽइतिस्व राजंः ॥ महि । क्षत्रम् । क्षत्रियाय । वन्वानाः । अनाधृष्टाः । सीदत । सहौजसऽइतिसह [1]ओजसंः । दधंतींः ॥४॥

सोमस्य । त्विषिंः । असि । तवेवेतितवं इव । मे । त्विषिंः । भूयात् ॥ अग्नये । स्वाहा । सोमाय । सवित्रे ।

अर्थेतऽइत्यर्थं इतंः । गर्भः ॥३॥

सूर्य्यत्वचसऽइतिसूर्य्य त्वचसं । व्रजक्षितऽइतिव्रज क्षितंः । शविष्ठाः । शक्करीः । विश्वभृतऽइतिविश्व भृतंः । क्षत्रम् । क्षत्रियाय । वन्वाना? । अनाधृष्टा? ॥४॥

अग्नये । सवित्रे । सरस्वत्यै । पूष्णे । बृहस्पतये ॥५॥

सूर्य्यत्वचसऽइतिसूर्य्य त्वचसं । सूर्य्यवर्चसऽइतिसूर्य्य [2]वर्चसं । व्रजक्षितऽइतिव्रज क्षितंः । विश्वभृतऽइतिविश्व भृतंः । क्षत्रियाय ॥४॥

भूयात् । अग्नये । सोमाय । बृहस्पतये । इन्द्राय । घोषाय ।

---

१. स्वामिदयानन्दः स्वीये यजुर्वेदभाष्ये 'ओजसः' इत्येवं स्वरं स्वीचकार । परन्त्वन्यत्र सर्वत्र 'ओजसं' इत्याद्युदात्तत्वमेवोपलभ्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'ओजसं' इति सर्वानुदात्तेन पदेन भाव्यम् । तस्मात् स्वामिदयानन्दनिर्दिष्टः स्वरः पाणिनीयतन्त्रानुकूलः । पदकाराणामुभयपदप्रकृतिस्वरनियमो गवेषणार्हः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वर्च्चसं' इत्येकवकारवान् पाठो ज्ञेयः ।

सरस्वत्त्यै । पूष्ण्णे । बृहस्प्पतये । इन्द्राय । घोषाय । श्लोकाय । अꣳशाय । भगाय । अर्य्यम्णे ॥५॥

अनिभृष्ट्टमित्त्यनि भृष्ट्टम् । असि । व्वाचः । बन्धुः । तपोजाऽइतितपःꣳ जाः । सोमस्य । दात्त्रम् । असि । स्वाहा । राजस्स्वऽइतिराज स्वः ॥६॥

सधमादऽइतिसध मादः । द्युम्न्निनीꣳ । आपः । एताः । अनाधृष्टाꣳ । अपस्यः । व्वसानाꣳ ॥ पस्त्यासु । चक्क्रे । व्वरुणꣳ । सधस्त्थमितिसध स्थम् । अपाम् । शिशुः । मातृतमास्वितिमातृ तमासु । अन्तरिच्चयन्तः ॥७॥

क्षत्त्रस्य । उल्बम् । असि । जरायु । योनिः । नाभिः । इन्द्रस्य । वार्त्रघ्नमितिवार्त्र घ्नम् । मित्त्रस्य । व्वरुणस्य । त्वया । अयम् । वृत्त्रम् । व्वधेत् ॥ दृवा । रुजा । क्षुमा ॥ पात । एनम् । प्राञ्चम् । प्रत्त्यञ्चम् । तिर्य्यञ्चम् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । पात ॥८॥

अनिभृष्टमित्यनि भृष्टम् । दात्रम् ॥६॥

द्युम्निनीꣳ । अनाधृष्टाꣳ । चक्रे । सधस्थमितिसध स्थम् । अन्तरित्यन्तः ॥७॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । व्वार्त्रघ्नमितिवार्त्र घ्नम् । मित्रस्य । वृत्रम् । प्रत्यञ्चम् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः ॥८॥

श्लोकाय । अꣳशाय । भगाय । अर्य्यम्णे ॥५॥

जरायु । य्योनिः । व्वार्त्रघ्नमितिव्वार्त्र घ्नम् । त्वया । अयम् ॥८॥

आत्रिः । मर्य्यादं । आवित्तऽइत्त्या वित्तदं । अग्निः । गृहपतिरितिगृह पतिदं । आवित्तऽइत्त्या वित्तदं । इन्द्रः । वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवादं । आवित्तावित्त्या वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रतावितिधृत व्रतौ । आवित्तऽइत्त्या वित्तदं । पूषा । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदादं । आवित्तेऽइत्त्या वित्ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वशम्भुवावितिविश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्त्या वित्ता । अदितिदं । उरुशर्म्मेत्युरु शर्म्मा ॥९॥

अवेष्टाऽइत्त्यव इष्टादं । दन्दशूकादं । प्राचीम् । आ । रोह । गायत्री । त्वा । अवतु । रथन्तरमितिरथम् तरम् । साम । त्रिवृदितित्रि वृत् । स्तोमः । वसन्तः । ऋतुः । ब्रह्म । द्रविणम् ॥१०॥

आवित्तऽइत्या वित्तदं । अग्निः । आवित्तऽइत्या वित्तदं । वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवादं । आवित्तावित्या वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रतावितिधृत व्रतौ । आवित्तऽइत्या वित्तदं । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदादं । आवित्तेऽइत्या वित्ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वशम्भुवावितिविश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्या वित्ता । उरुशर्म्मेत्युरु शर्म्मा ॥९॥

अवेष्टाऽइत्यव इष्टादं । गायत्री । त्रिवृदितित्रि वृत् । ब्रह्म ॥१०॥

मर्य्यादं । आवित्तऽइत्या वित्तदं । आवित्तऽइत्या वित्तदं । [1]वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवादं । आवित्तावित्या वित्तौ । [2]धृतव्व्रतावितिधृत व्व्रतौ । आवित्तऽइत्या वित्तदं । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदादं । आवित्तेऽइत्या वित्ते । विश्वशम्भुवावितिविश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्या वित्ता ॥९॥

गायत्री । त्रिवृदितित्रि वृत् ॥१०॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

२. अपपाठोऽयम् । कपाठानुसारमत्र 'धृतव्रतावितिधृत व्रतौ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

दक्षिणाम् । आ । रोह । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । त्वा । अवतु । बृहत् । साम । पञ्चदशऽइतिपञ्च दश॒ । स्तोमः । ग्रीष्मः । ऋतुः । क्षत्रम् । द्रविणम् ॥११॥

प्रतीचीम् । आ । रोह । जगती । त्वा । अवतु । वैरूपम् । साम । सप्तदशऽइतिसप्त दश॒ । स्तोमः । वर्षाः । ऋतुः । विट् । द्रविणम् ॥१२॥

उदीचीम् । आ । रोह । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । त्वा । अवतु । वैराजम् । साम । एकविंशऽइत्येक विंश॒ । स्तोमः । शरत् । ऋतुः । फलम् । द्रविणम् ॥१३॥

ऊर्द्ध्वाम् । आ । रोह । पङ्क्तिः । त्वा । अवतु । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते । सामनीऽइतिसामनी । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । स्तोमौ । हेमन्तशिशिरौ । ऋतूऽइत्यृतू । वर्चः । द्रविणम् ।

दक्षिणाम् । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । ग्रीष्मः । क्षत्रम् ॥११॥

सप्तदशऽइतिसप्त दशः ॥१२॥

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् एकविंशऽइत्येक विंशः ॥१३॥

पङ्क्तिः । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । ऋतूऽइत्यृतू । प्रत्यस्तमितिप्रति अस्तम् । मृत्योः ॥१४॥

एकविंशऽइत्येक विंशः ॥१३॥

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ ॥१४॥

विरोकऽइतिवि[1] रोके । सूर्यः ॥१५॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'विरोकऽइतिवि रोके' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

प्रत्यस्तमितिप्रतिं अस्तम् । नमुचेः । शिरः ॥ [1]मृत्योः । पाहि । ओजः । असि । सहः । अमृतम् ॥१४॥

हिरण्यरूपावितिहिरण्य रूपौ । उषसः । विरोकऽइतिंवि रोके । उभौ । इन्द्रौ । उत् । इथः । सूर्यः । च ॥ आ । रोहतम् । वरुण । मित्र । गर्त्तम् । ततः । चक्षाथाम् । अदितिम् । दितिम् । च । मित्रः । असि । वरुणः । असि ॥१५॥

सोमस्य । त्वा । द्युम्नेन । अभि । सिञ्चामि । अग्नेः । भ्राजसा । सूर्यस्य । वर्चसा । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण ॥ क्षत्त्राणाम् । क्षत्त्रपतिरितिंक्षत्त्र पतिः । एधि । अति । दिद्यून् । पाहि ॥१६॥

प्र । पर्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठात् । नावः । चरन्ति । स्वसिचऽइतिस्व सिचः । इयानाः । ताः । आ । अववृत्रन् । अधराक् । उदक्ताऽइत्युत् अक्ताः । अहिम् ।

हिरण्यरूपावितिहिरण्य रूपौ । मित्र । चक्षाथाम् । मित्रः ॥१५॥
द्युम्नेन । अग्नेः । क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरितिक्षत्र पतिः । दिद्यून् ॥१६॥
पृष्ठात् । अववृत्रन् । उदक्ताऽइत्युत् अक्ताः । बुध्न्यम् । विष्णोः ।

सूर्यस्य । इन्द्रियाय ॥१६॥
[2]प्र । पर्वतस्य । इयानाः । [3]अववृत्रत् । रीयमाणाः । विक्रमण-

---

१. संहितापाठानुसारमितः पञ्चदशमन्त्रस्य पदान्येतानि । अत इहारभ्यैकस्याः संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पदपाठोऽन्यकोशेषु नोलभ्यते, पूर्वत्र (६।३६) गतार्थत्वात् । तेनेहारभ्य ककोशे द्वयोः संख्ययोः भेदो जायते ।

३. अपपाठोऽयम् । 'अववृत्रन्' इति शुद्ध. पाठो द्रष्टव्यः ।

बुध्न्यम् । अनु । रीयमाणा॑म् । विष्णो॑ः । विक्रमणमितिविविक्रमणम् । असि । विक्रान्तमितिवि क्रान्तम् । क्रान्तम् ॥१७॥

प्रजापतऽइतिप्रजा पते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परि । ता । बभूव ॥ यत्कामा-इतियत् कामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु । अयम् । अमुष्य । पिता । असौ । अस्य । पिता । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् । स्वाहा ॥ रुद्र । यत् । ते । क्रिविं । परम् । नाम । तस्मिन् । हुतम् । असि । अमेष्ट-मित्यमा इष्टम् । असि । स्वाहा ॥१८॥

मित्रावरुणयोः । त्वा । प्रशास्त्रोरितिप्र शास्त्रोः । प्रशिषेतिप्र शिषा । युनज्मि ॥ अध्वयथायै । त्वा । स्वधायै ।

विक्रमणमितिवि क्रमणम् । विक्रान्तमितिवि क्रान्तम् ॥१७॥

प्रजापतऽइतिप्रजा पते । अन्यः । विश्वा । यत्कामाऽइतियत् कामाः । अमुष्य । तस्मिन् । अमेष्टमित्यमा इष्टम् ॥१८॥

मित्रावरुणयोः । प्रशास्त्रोरितिप्र शास्त्रोः । प्रशिषेतिप्र शिषा ।

मितिवि[1] क्रमणम् । विक्रान्तमितिवि[2] क्रान्तम् । [3]क्रान्तम् ॥१७॥

ययत्कामाऽइतिययत् कामाः । अयम् । वयम् । पतयः । रयीणाम् । ययत् ॥१८॥

मित्रावरुणयोः । [4]ययुनज्मि । अध्वयथायै । स्वधायै । जय ।

---

१. 'त्रि' इत्यपपाठः ककोशशैल्यनुसारमितिशब्दात् परो वकारो द्विलिख्यते । तस्मात् 'वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारं 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'क्रान्तम्' इति शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'ययुनज्मि' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वा । अरिष्टᳪ । अर्जुनᳪ । मरुताम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन । जय । ¹आपाम । मनसा । सम् । इन्द्रियेण ॥१९॥

मा । ते । इन्द्र । ते । वयम् । तुराषाट् । अयुक्तासᳪ । अब्रह्मता । वि । दसाम ॥ तिष्ठ । रथम् । अधि । यम् । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । आ । रश्मीन् । देव । यमसे । स्वश्वानितिसु अश्वान् ॥२०॥

अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये । स्वाहा । सोमाय । वनस्पतये । मरुताम् । ओजसे । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ॥ पृथिवि । मातᳪ । मा । मा । हिᳪसीᳪ । मोऽइतिमो । अहम् । त्वाम् ॥२१॥

हᳪसः । शुचिषत् । शुचिसदितिशुचि सत् । वसुः । अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष सत् । होता । वेदिषत् ।

युनज्मि । अव्यथायै । अरिष्टᳪ । प्रसवेनेतिप्र सवेन ॥१९॥

अयुक्तासᳪ । अब्रह्मता । तिष्ठ । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । रश्मीन् । स्वश्वानितिसु अश्वान् ॥२०॥

अग्नये । वनस्पतये ॥२१॥

अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष सत् । ऋतसदित्यृत सत् । व्योमसदिति-

इन्द्रियेण ॥१९॥

वयम् । अयुक्तासᳪ । यम् । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । यमसे ॥२०॥

अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये । सोमाय । वनस्पतये । इन्द्रियाय ॥२१॥

---

१. उव्वटमहीधरयोर्बम्बईमुद्रिते भाष्ये तत्र पठिते कात्यायनश्रौतसूत्रे च 'अपाम' इत्येवं पाठो दृश्यते । स च शतपथ (५।४।३।८) पाठविरोधात् चिन्त्यः ।

वेदिसदितिवेदि सत् । अतिथिः । दुरोणसदिति दुरोण सत् । नृषत् । नृसदितिनृ सत् । वरसदितिवर सत् । ऋतसदित्यृत सत् । व्योमसदितिव्योम सत् । अब्जाऽइत्यप् जाः । गोजाऽइतिगो जाः । ऋतजाऽइत्यृत जाः । अद्रिजाऽइत्यद्रि जाः । ऋतम् । बृहत् ॥२२॥

इयत् । असि । आयुः । असि । आयुः । मयि । धेहि । युङ् । वर्चः । ऊर्क् । ऊर्जम् ॥ इन्द्रस्य । वाम् । वीर्य्यकृतऽइतिवीर्य्य कृतः । बाहूऽइतिबाहू । अभ्युपावहरामीत्यभि उपावहरामि ॥२३॥

स्योना । असि । सुषदा । सुसदेतिसु सदा । क्षत्रस्य । योनिः ॥ स्योनाम् । आ । सीद । सुषदाम् । सुसदामितिसु सदाम् । क्षत्त्रस्य । योनिम् ॥२४॥

व्योम सत् । अब्जाऽइत्यप् जाः । ऋतजाऽइत्यृत[1] जाः । अद्रिजाऽइत्यद्रि जाः ॥२२॥

अभ्युपावहरामीत्यभि उपावहरामि ॥२३॥

क्षत्रस्य । क्षत्रस्य ॥२४॥

वेदिसदितिवेदि सत् । [2]वरसदितिवर सत् । ऋतसदित्यृत सत् । ऋतजाऽइत्यृत जाः । [3]अद्रजाऽइत्यद्रि जाः ॥२२॥

इयत् । आयुः । आयुः । मयि । युङ् । वीर्य्यकृतऽइतिवीर्य्य कृतः ॥२३॥

योनिः । योनिम् ॥२४॥

---

१. 'इत्यृत' इत्येवमपपाठो बम्बईमुद्रिते ।

२. लेखकप्रमादजोऽयमपपाठः, 'वरसदितिवर सत्' इति कपाठशैल्यनुसारं पाठोऽत्रापेक्षते ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अद्रिजा०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

नि । ससाद । धृतव्रत ऽइतिधृत व्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ॥ साम्म्राज्ज्यायेतिसाम् राज्ज्याय । सुक्क्रतुरितिसु क्रतुः ॥२५॥

अभिभूरित्त्यभि भूः । असि । एताः । ते । पञ्च । दिशः । कल्प्पन्ताम् । ब्रह्मन् । त्वम् । ब्रह्मा । असि । सविता । सत्त्यप्प्रसवऽइतिसत्यप्रसवः । वरुणः । सत्त्यौजाइतिसत्त्य ओजाः । इन्द्रः । विशौजाः । रुद्रः । सुशेवऽइतिसु शेवः ॥ बहुकारेतिबहु कार । श्रेयस्कर । श्रेयः करेतिश्रेयः कर । भूयस्कर । भूयः करेतिभूयः कर । तेन । मे । रद्ध्य ॥२६॥

अग्निः । पृथुः । धर्म्मणः । पतिः । जुषाणः । अग्निः । पृथुः । धर्म्मणः । पतिः । आज्ज्यस्य । व्वेतु । स्वाहा । स्वाहाकृताऽइतिस्वाहा कृताः । सूर्य्यस्य । रश्मिभि-

---

धृतव्रतऽइतिधृत व्व्रतः । साम्राज्यायेतिसाम् राज्याय । सुक्रतुरितिसु क्रतुः ॥२५॥

अभिभूरित्यभि भूः । कल्पन्ताम् । ब्रह्मन् । ब्रह्मा । सत्यप्रसवऽइति-सत्य प्रसवः । सत्यौजाऽइतिसत्य ओजाः । रुद्रः । श्रेयस्कर । श्रेयः करेति-श्रेयः कर । भूयस्कर । रध्य ॥२६॥

अग्निः । अग्निः । आज्जस्य । रश्मिभिरितिरश्मि भिः । ध्यतध्वम् ।

धृतव्व्रतऽइतिधृत [1]व्व्रतः । साम्राज्यायेतिसाम् राज्याय ॥२५॥

श्रेयंस्कर । श्रेयं करेतिश्रेयं कर । भूयंस्कर । भूयं करेति भूयं कर ॥२६॥

सूर्यस्य । ध्यतध्वम् । मध्यमेष्ठ्याय । मध्यमेस्थ्यायेति-

---

१. कपाठशैल्यनुसारं 'व्रतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

रि॒ति॒र॒श्मि भिः॑ । य॒तद्धुम् । स॒जा॒ता॒ना॒मिति॑स जा॒ताना॑म् । म॒द्‌ध्य॒मे॒ष्ठ्या॑य । म॒द्‌ध्य॒मे॒स्त्थ्या॒ये॒ति॑म॒द्‌ध्य॒मे स्थ्या॑य ॥२७॥

स॒वि॒त्रा । प्र॒स॒वि॒त्रेति॑प्र ¹स॒वि॒त्रा । सर॑स्वत्त्या । वा॒चा । त्वष्ट्ट्रा॑ । रू॒पैः । पू॒ष्ण्णा । प॒शु॒भि॒रिति॑प॒शु भिः॑ । इन्द्रे॑ण । अ॒स्म्मेऽइत्त्य॒स्म्मे । बृ॒ह॒स्प्पति॑ना । ब्रह्म॑णा । वरु॑णेन । ओज॑सा । अ॒ग्निना॑ । तेज॑सा । सोमे॑न । राज्ज्ञा॑ । विष्ण्णु॑ना । द॒शम्म्या । दे॒वत॑या । प्र॒सू॑त॒ऽइति॒प्र सू॑तᳫं । प्र । स॒र्प्पा॒मि ॥२८॥

अ॒श्विभ्या॒मित्त्य॒श्वि भ्या॑म् । प॒च्य॒स्व । सर॑स्वत्त्यै । इन्द्रा॑य । सु॒त्त्राम्म॒णऽइति॑सु त्राम्म्णे॑ ॥ वा॒युः । पू॒तः । प॒वित्त्रे॑ण । प्र॒त्त्यङ् । सोमः॑ । अति॑स्रुत॒ऽइत्त्यति॑ स्रुतᳫं ॥ इन्द्र॑स्य । यु॒ज्ज्यः॑ । सखा॑ ॥२९॥

कु॒वित् । अ॒ङ्ग । य॒व॑मन्त॒ऽइति॒यव॑ मन्तᳫं । यव॑म् । चि॒त् । यथा॑ । दान्ति॑ । अ॒नु॒पू॒र्व्व॒मित्त्य॑नु पू॒र्व्वम् । वि॒यू॒येति॑वि

म॒ध्य॒मेष्ठ्या॑य । म॒ध्य॒मे॒स्थ्या॒ये॒ति॑म॒ध्य॒मे स्थ्या॑य ॥२७॥

स॒वि॒त्रा । प्र॒स॒वि॒त्रेति॑प्र स॒वि॒त्रा । सर॑स्वत्या । त्वष्ट्रा॑ । पू॒ष्णा । अ॒स्मे॒ऽइत्य॒स्मे । बृ॒ह॒स्पति॑ना । ब्रह्म॑णा । अ॒ग्निना॑ । राज्ञा॑ । विष्णु॑ना । द॒शम्या । प्र॒सू॑त॒ऽइति॒प्र सू॑तᳫं ॥२८॥

अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । प॒च्य॒स्व । सर॑स्वत्यै । सु॒त्राम्ण॒ऽइति॑सु त्राम्णे॑ । प॒वित्रे॑ण । प्र॒त्यङ् । अति॑स्रुत॒ऽइत्यति॑ स्रुतᳫं । यु॒ज्यः॑ ॥२९॥

म॒ध्य॒मे स्थ्या॑य ॥२७॥

दे॒वत॑य्या ॥२८॥

इन्द्रा॑य । वा॒युः । य्यु॒ज्ज्यः॑ ॥२९॥

य्यव॑मन्त॒ऽइति॒य्यव॑ मन्तᳫं । य्यव॑म् । य्यथा॑ । वि॒यू॒य्येति॑वि ²य्यू॒ । य्य ।

---

१. 'स॒वि॒त्त्रा' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्,अस्थानेऽवग्रहात् यकारस्य द्वित्वाच्च । ककोशशैल्यनुसारं 'वि॒यू॒य्येति॑वि यू॒य्य' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सूर्य ॥ इहेहेतीह इह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । यजन्ति । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । इन्द्राय । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥३०॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ॥ विपिपानेतिवि [1]पिपाना । शुभः । पतीऽइतिपती । इन्द्रम् । कर्म्मस्वितिकर्म्म सु । आवतम् ॥३१॥

पुत्रमिवेतिपुत्रम् इव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ॥ यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघवन्नितिमघ वन् । अभिष्णक् ॥३२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे दशमोऽध्यायः ॥

अनुपूर्वमित्यनु पूर्वम् । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥३०॥

अश्विना ॥३१॥

पुत्रमिवेतिपुत्रम् इव । अश्विना । काव्यैः अभिष्णक् ॥३२॥

ये । यजन्ति । इन्द्राय ॥३०॥

युवम् । [2]विपिपानेतिवि पिपाना । [3]शुभस्य ॥३१॥

यत् । मघवन्नितिमघ वन् ॥३२॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे दशमोऽध्यायः ॥

---

१. 'पिपाना' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विपिपानेतिवि पिपाना' इति शुद्धः पाठः ककोशशैल्यनुसारं ज्ञेयः ।

३. पदमिदं न मन्त्रे दृश्यते, न चान्येषु कोशेषु ।

एकादशोऽध्यायः

युञ्जानः । प्रथमम् । मनः । तत्त्वाय । सविता । धियः ॥ अग्नेः । ज्योतिः । निचाय्येतिनि चाय्य । पृथिव्याः । अधि । आ । अभरत् ॥१॥

युक्तेन । मनसा । वयम् । देवस्य । सवितुः । सवे ॥ स्वर्ग्यायेतिस्वः ग्याय । शक्त्या ॥२॥

¹युक्त्वाय । सविता । देवान् । स्वः । यतः । धिया । दिवम् ॥ बृहत् । ज्योतिः । करिष्यतः । सविता । प्र । सुवाति । तान् ॥३॥

युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्व्यम् । नमोभिरितिनमः

तत्वाय । अग्ने? । पृथिव्या? ॥१॥

युक्तेन । शत्त्या ॥२॥

¹युत्त्वाय । करिष्युत? ॥३॥

य्युञ्जान? । तत्वाय्य । धिय्य ॥१॥

व्युक्तेन । व्रय्यम् । स्वर्ग्याय्येतिस्वः ग्याय्य ॥२॥

¹य्युक्ताय्य । य्यत? । धिय्या ॥३॥

²य्युजे । पूर्व्यम् । य्ये ॥४॥

---

१. वेङ्क० निर्णय० आदिषु बहुषु मुद्रितेषु संहिताग्रन्थेषु पदग्रन्थेषु हस्तलिखितेषु च 'युक्ताय' इत्येवं पाठः । शतपथे भाष्यग्रन्थेषु च 'युक्त्वाय' पाठः ।

२. इतः पूर्वं च वर्तमानस्य 'युञ्जते मनः' इत्यस्य पदपाठः पूर्वं

भिर्दं । द्वि । श्लोकः । एतु । पत्थ्येवेतिपत्थ्या इव । सूरेः ॥ शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थुः ॥४॥

यस्य । प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र यानम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा ॥ यः । पार्थिवानि । विमम इतिवि ममे । सः । एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महित्वनेतिमहि त्वना ॥ वाचः । पार्त । वाचम् । नः । स्वदतु ॥५॥

इमम् । नः । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । नय । देवाव्युमितिदेव अव्यम् । सखिविदमितिसखि विदम् । सत्राजितमितिसत्रा जितम् । धनजितमितिधन जितम् । स्वर्जितमितिस्वः जितम् ॥ ऋचा । स्तोमम् । सम् । अर्द्धय । गाय-

---

ब्रह्म । पथ्येवेतिपथ्या इव । शृण्वन्तु । विश्वे । पुत्राः । दिव्यानि । तस्थुः ॥४॥

प्रयानमितिप्र यानम् । अन्ये । पार्थिवानि । महित्वनेतिमहि त्वना ॥५॥

यज्ञम् । देवाव्युमितिदेव अव्यम् । सत्राजितमितिसत्रा जितम् गाय-

---

य्यस्य । प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र य्यानम् । य्ययुः । य्यः । विमम इतिवि ममे । महित्वनेतिमहि त्वना । [1]वाचः ॥५॥

य्यज्ञम् । नय । अर्द्धय । गायत्रेण । सखिविदमितिसखि विदम् ।

गतत्वान्नेह पदग्रन्थेषु पठ्यते । तेनैकस्याः संख्याया भेदो जायते ककोशे ।

१. उत्तरस्य 'देव सवितः' मन्त्रस्य बहूनां पदानां पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे पठ्यन्ते, अवशिष्टानि च पञ्च पदानि पञ्चमकण्डिकायां संगृह्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदः ककोशे द्रष्टव्यः । इह तु सौकर्यार्थं ककोशीयपाठेऽपि पदपाठानुसारी संख्या प्रदत्ता ।

त्रेण । रथन्तरमिति रथम् तरम् । बृहत् । गायत्रवर्त्तनीति-गायत्र वर्त्तनि । स्वाहा ॥६॥

आ । ददे । गायत्रेण । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । पृथिव्याः । सधस्थादिति सध स्थात् । अग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । आ । भर । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन ॥७॥

अभ्रिः । असि । नारी । असि । त्वया । वयम् । अग्निम् । शकेम । खनितुम् । सधस्थऽइति सध स्थे । आ ॥ जागतेन ॥८॥

हस्ते । आधायेत्या धाय । सविता । बिभ्रत् । अभ्रिम् । हिरण्ययीम् । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन ॥९॥

त्रेण । गायत्रवर्त्तनीति गायत्र वर्तनि ॥६॥

गायत्रेण । पृथिव्याः । सधस्थादिति सध स्थात् । अग्निम् । पुरीष्यम् । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रै स्तुभेन ॥७॥

अभ्रिः । अग्निम् । सधस्थऽइति सध स्थे ॥८॥

आधायेत्या धाय । बिभ्रत् । अभ्रिम् । हिरण्ययीम् । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन ॥९॥

गायत्रवर्तनीति गायत्र वर्तनि ॥६॥

गायत्रेण ॥७॥

त्वया । वयम् ॥८॥

आधायेत्या धाय । हिरण्ययीम् ॥९॥

प्रतूर्त्तमितिप्र तूर्त्तम् । व्वाजिन् । आ । द्रव । व्वरिष्ठाम् । अनु । सँव्वतमितिसम् व्वतम् ॥ दिवि । ते । जन्म । परमम् । अन्तरिक्क्षे । तव । नाभिः । पृथिव्याम् । अधि । योनिः । इत् ॥१०॥

युञ्जाथाम् । रासभम् । युवम् । अस्म्मिन् । यामे । व्वृषण्ण्वसूऽइतिव्वृषण् व्वसू ॥ अग्निम् । भरन्तम् । अस्म्मयु-मित्त्यस्म्म युम् ॥११॥

योगेयोगऽइतियोगे योगे । तवस्तरमितितवः तरम् । व्वाजेव्वाजऽइतिव्वाजे व्वाजे । हवामहे ॥ सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥१२॥

प्रतूर्त्तमितिप्र तूर्त्तम् । व्वरिष्ठाम् । जन्म । अन्तरिक्षे । पृथिव्याम् ॥१०॥

अस्मिन् । व्वृषण्वसूऽइतिव्वृषण् व्वसू । अग्निम् । अस्मयुमित्यस्म युम् ॥११॥

---

[1]संव्वतमितिसम् व्वतम् । य्योनिः ॥१०॥

य्युञ्जाथाम् । य्युवम् । य्यामे । व्वृषण्वसूऽइतिव्वृषण् [2]व्वसू । अस्मयुमित्यस्म [3]य्युम् ॥११॥

य्योगेय्योगऽइतियोगे[4] य्योगे । व्वाजेव्वाजऽइतिव्वाजे [2]व्वाजे । सखायः । ऊतये ॥१२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वतमितिसम् व्वतम्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह एकवकार इष्यते ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कपाठशैल्यनुसारमिह '०य्योगे य्योगे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

प्रतूर्व्वन्नितिप्र तूर्व्वन् । आ । इहि । अवक्रामन्नित्त्यव क्रामन् । अशस्तीः । रुद्रस्य । गाणपत्त्यमितिगाण पत्त्यम् । मयोभूरितिमयः भूः । आ । इहि ॥ उरु । अन्तरिक्क्षम् । वि । इहि । स्वस्तिगव्यूतिरितिस्वस्ति गव्यूतिः । अभयानि । कृण्ण्वन् । पूष्ण्णा । सयुजेतिस युजा । सह ॥ अच्छ । इमं । भरिष्ष्यामः ॥१३॥

अनु । अग्निः । उषसाम् । अग्ग्रम् । अक्ख्यत् । अनु । अहानि । प्रथमः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥ अनु । सूर्य्यस्य । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । च । रश्श्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी । आ । ततन्थ ॥१४॥

आगत्त्येत्त्या गत्त्य । वाजी । अद्ध्वानम् । सर्व्वाः ।

प्रतूर्व्वन्नितिप्र तूर्व्वन् । अवक्रामन्नित्यव क्रामन् । रुद्रस्य । गाणपत्य-मितिगाण पत्यम् । अन्तरिक्षम् । स्वस्तिगव्यूतिरितिस्वस्ति गव्यूतिः । कृण्वन् । पूष्णा । अछ । भरिष्यामः ॥१३॥

अग्निः । अग्रम् । अख्यत् । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । रश्मीन् । द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी ॥१४॥

आगत्येत्या गत्य । अध्वानम् । अग्निम् । सधस्थऽइतिसध स्थे ।

मय्योभूरितिमय्यः भूः । अभय्यानि । सयुजेतिस [1]य्युजा । [2]अच्छ ॥१३॥

जातवेदाऽइतिजात वेदाः । सूर्य्यस्य ॥१४॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युजा' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. इत आरभ्य उत्तरमन्त्रस्य त्रीण्येव पदानि पूर्वमगतानि पदपाठे त्रयोदशकण्डिकाया एवान्ते पठचन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे तिसृणां कण्डिका-संख्यानां भेदो जायते ।

मूर्धः । वि । धूनुते ॥ अग्निम् । सधस्त्थऽइतिसध स्थे । महति । चक्क्षुषा । नि । चिकीषते ॥१५॥

आक्रम्म्येत्त्या क्रम्म्य । वाजिन् । पृथिवीम् । अग्निम् । इच्छ । रुचा । त्वम् ॥ भूम्म्याः । वृत्त्वाय । नः । ब्रूहि । यतः । खनेम । तम् । वयम् ॥१६॥

द्यौः । ते । पृष्ट्ठम् । पृथिवी । सधस्त्थमितिसध स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्क्षम् । समुद्रः । योनिः ॥ विक्ख्यायेतिवि ख्याय । चक्क्षुषा । त्वम् । अभि । तिष्ट्ठ । पृतन्न्यतः ॥१७॥

उत् । क्राम । महते । सौभगाय । अस्म्मात् । आस्त्थानादित्त्या स्थानात् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । वाजिन् ॥ वयम् । स्याम । सुमताविति सु मतौ । पृथिव्व्याः । अग्निम् । खनन्तः । उपस्त्थेऽइत्त्युप स्थे । अस्याः ॥१८॥

चक्षुषा ॥१५॥

आक्रम्येत्या क्रम्य । अग्निम् । इच्छ । भूम्याः । वृत्वाय ॥१६॥

पृष्ठम् । सधस्थमितिसध स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । विख्यायेतिवि ख्याय । चक्षुषा । तिष्ठ । पृतन्यतः ॥१७॥

अस्मात् । आस्थानादित्या स्थानात् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । पृथिव्याः । अग्निम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥१८॥

वृत्वाय्यँ । य्यतः । वय्यम् ॥१६॥

य्योनिः । विख्याय्येतिवि ख्याय्यँ ॥१७॥

सौभगाय्य । वय्यम् ॥१८॥

उत् । अक्क्रमीत् । द्रविणोदाऽइतिंद्रविणः दाः । वाजी । अर्वा । अकरित्यकः । सु । लोकम् । सुकृतमितिसु कृतम् । पृथिव्याम् । ततः । खनेम । सुप्रतीकमितिंसु प्रतीकम् । अग्निम् । स्वरितिस्वः । रुहाणाः । अधि । नाकम् । उत्तममित्युत् तमम् ॥१९॥

आ । त्वा । जिघर्म्मि । मनसा । घृतेन । प्रतिक्क्षियन्तमितिंप्रति क्षियन्तम् । भुवनानि । विश्श्वा ॥ पृथुम् । तिरश्श्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्ठम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥२०॥

आ । विश्श्वतः । प्रत्त्यञ्चम् । जिघर्म्मि । अरक्क्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ॥ मर्य्यश्रीरितिमर्य्य श्रीः । स्पृहयद्वर्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः । अग्निः । न । अभिमृशऽइत्त्यभि मृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥२१॥

अक्रमीत् । द्रविणोदाऽइतिंद्रविणः दाः । अकरित्यकः । पृथिव्याम् सुप्रतीकमितिंसु प्रतीकम् । अग्निम् । उत्तममित्युत् तमम् ॥१९॥

प्रतिक्षियन्तमितिंप्रति क्षियन्तम् । विश्वा । तिरश्चा । व्यचिष्ठम् ॥२०॥

विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । अरक्षसा । मर्यश्रीरितिमर्य श्रीः । स्पृहयद्वर्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः । अग्निः । अभिमृशऽइत्यभि मृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥२१॥

प्रतिक्षियन्तमितिंप्रति क्षियन्तम् । वयसा ॥२०॥

मर्यश्रीरितिमर्य श्रीः । स्पृहयद्वर्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः ॥२१॥

परि॑ । वाज॑पति॒रिति॒वाज॑ पति॑ᳪ । क॒विः । अ॒ग्निः । ह॒व्यानि॑ । अ॒क्र॒मी॒त् ॥ दध॑त् । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥२२॥

परि॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । पुर॑म् । व॒यम् । विप्र॑म् । स॒ह॒स्य॒ । धी॒म॒हि॒ ॥ धृ॒षद्व॑र्ण॒मि॒ति॑धृ॒षत् व॑र्ण॑म् । दि॒वेदि॑व॒ऽइ॒ति॑दि॒वे दि॑वे । ह॒न्तार॑म् । भ॒ङ्गु॒राव॑ताम् । भ॒ङ्गु॒रव॑ता॒मिति॑भ॒ङ्गु॒र व॑ताम् ॥२३॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । द्यु॒भि॒रिति॒द्यु भिः॑ । आ॒शु॒शु॒क्षणिः॑ । अ॒द्भ्यऽइ॒त्य॒त् भ्यः । अश्म॑नᳪ । परि॑ ॥ वने॑भ्यᳪ । ओष॑धीभ्यᳪ । नृ॒णाम् । नृ॒प॒त॒ऽइति॑नृ पते । जा॒य॒से॒ । शुचिः॑ ॥२४॥

अ॒ग्निः । ह॒व्यानि॑ । अ॒क्र॒मी॒त् । रत्ना॑नि ॥२२॥

अ॒ग्ने॒ । विप्र॑म् । धृ॒षद्व॑र्ण॒मि॒ति॑धृ॒षत् व॑र्ण॑म् ॥२३॥

अ॒ग्ने॒ । द्यु॒भि॒रिति॒द्यु भिः॑ । आ॒शु॒शु॒क्षणिः॑ । अ॒द्भ्यऽइ॒त्य॒त् भ्यः । अश्म॑नᳪ । वने॑भ्यᳪ । ओष॑धीभ्यᳪ ॥२४॥

---

[1]वाज॑पति॒रिति॒वाज॑ पति॑ᳪ ॥२२॥

व॒यम् । धृ॒षद्व॑र्ण॒मि॒ति॑दृ॒षत्[2] व॑र्ण॑म् । भ॒ङ्गु॒रव॑ता॒मिति॑भ॒ङ्गु॒र व॑ताम् ॥२३॥

जा॒य॒से॒ ॥२४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वाज॑पति॒रिति॒वाज॑ पति॑ᳪ' इति कपाठशैल्यनुसारं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. '०दृषत्' इत्यपपाठो लेखकप्रमादजः ।

अङ्गिरस्वत् । खनामि ॥ ज्योतिष्मन्तम् । त्वा । अग्ने । सुप्रतीकमितिसु प्रतीकम् । अजस्रेण । भानुना । दीद्यतम् ॥ शिवम् । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । अहिंसन्तम् । खनामि ॥२५॥

अपाम् । पृष्ठम् । असि । योनिः । अग्नेः । समुद्रम् । अभितः । पिन्वमानम् ॥ वर्द्धमानः । महान् । आ । च । पुष्करे । दिवः । मात्रया । वरिम्णा । प्रथस्व ॥२६॥

शर्म्म । च । स्थः । वर्म्म । च । स्थः । अच्छिद्रेऽइत्यच्छिद्रे । बहुलेऽइतिबहुले । उभेऽइत्युभे ॥ व्यचस्वतीऽइतिव्यचस्वती । सम् । वसाथाम् । भृतम् । अग्निम् । पुरीष्यम् ॥२७॥

सम् । वसाथाम् । स्वर्विदेतिस्वः विदा । समीचीऽइतिसमीची । उरसा । त्मना । अग्निम् । अन्तः ।

ज्योतिष्मन्तम् । अग्ने । सुप्रतीकमितिसु प्रतीकम् । दीद्यतम् । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥२५॥

पृष्ठम् । अग्ने? । समुद्रम् । पिन्वमानम् । पुष्करे । मात्रया । वरिम्णा ॥२६

अच्छिद्रेऽइत्यच्छिद्रे । उभेऽइत्युभे । व्यचस्वतीऽइतिव्यचस्वती । अग्निम् । पुरीष्यम् ॥२७॥

योनिः । मात्रया ॥२६॥

[1]स्वर्विदेतिस्वः विदा ॥२८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'स्वर्विदेतिस्वः विदा' इति कपाठशैल्यनुसारं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

भरिष्यन्तीऽइतिभरिष्यन्ती । ज्योतिष्मन्तम् । अजस्रम् । इत् ॥२८॥

पुरीष्यः । असि । विश्वभराऽइतिविश्व भराः । अथर्वा । त्वा । प्रथमः । निः । अमन्थत् । अग्ने ॥ त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत ॥ मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥२९॥

तम् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः ॥ वृत्रहणम् । वृत्रहनमितिवृत्र हनम् । पुरन्दरमितिपुरम् दरम् ॥३०॥

तम् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे । दस्युहन्तममितिदस्युहन् तमम् ॥ धनञ्जयमितिधनम् जयम् । रणेरणऽइतिरणे रणे ॥३१॥

अग्निम् । भरिष्यन्तीऽइतिभरिष्यन्ती । ज्योतिष्मन्तम् ॥२८॥

पुरीष्यः । विश्वभराऽइतिविश्व भराः । अग्ने । अग्ने । पुष्करात् । विश्वस्य ॥२९॥

ऊँऽइत्यूँ । दध्यङ् । पुत्रः । वृत्रहणम् । वृत्रहनमितिवृत्र हनम् ॥३०॥

ऊँऽइत्यूँ । पाथ्यः ॥३१॥

विश्वभराऽइतिविश्व भराः ॥२९॥

[1]उंऽइत्युंम् ॥३०॥

[1]उंऽइत्युंम् । धनञ्जयमितिधनम् जयम् ॥३१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'ऊँऽइत्यूँ' इति पाठेन भवितव्यम् ।

सीद । होतरितिहोतः । स्वे । ऊँऽइत्यूँ । लोके । चिकित्त्वान् । सादय । यज्ञम् । सुकृतस्येतिसु कृतस्य । योनौ ॥ देवावीरितिदेव अवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥३२॥

नि । होता । होतृषदने । होतृसदनऽइतिहोतृ सदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवानितिदीदि वान् । असदत् । सुदक्क्षऽइतिसु दक्क्षः ॥ अदब्धव्व्रतप्रमतिरित्यदब्धव्व्रत प्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्भरऽइतिसहस्रम् भरः । शुचिजिह्वऽइतिशुचि जिह्वः । अग्निः ॥३३॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमऽइतिदेव वीतमः ॥ वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेद्ध्य । सृज । प्रशस्तेतिप्र शस्त । दर्शतम् ॥३४॥

ऊँऽइत्यूँ । चिकित्वान् । यज्ञम् । अग्ने ॥३२॥

सुदक्षऽइतिसु दक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिरित्यदब्धव्रत प्रमतिः । वसिष्ठः । शुचिजिह्वऽइतिशुचि जिह्वः । अग्निः ॥३३॥

अग्ने । मियेध्य । प्रशस्तेतिप्र शस्त ॥३४॥

---

[1]उँऽइत्युम् । सादय । य्यज्ञम् । य्योनौ । [2]देवाव्वीरितिदेव अवीः । य्यजासि । य्यजमाने । वयः ॥३२॥

दीदिवानितिदीदि वान् । अदब्धव्व्रतप्रमतिरित्यदब्धव्व्रत[3] प्रमतिः ॥३३

देववीतमऽइतिदेव वीतमः । मियेध्य ॥३४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, द्र० पूर्वमन्त्रस्था टि० ।

२. द्विवकारात्मको '०व्वी०' इत्यपपाठः ।

३. लेखकप्रमादजोऽत्राऽपपाठोऽयं द्विवकारात्मकः ।

अप॑ऽ । दे॒वीः॑ । उप॑ । सृ॒ज॒ । मधु॑मती॒रिति॒मधु॑ मतीः॑ । अ॒य॒क्ष्माय॑ । प्र॒जाभ्य॒ऽइति॑प्र जाभ्यः॑ ॥ तासा॑म् । आ॒स्था॒ना॒दित्या॑ स्थाना॑त् । उत् । जि॒ह॒ता॒म् । ओष॑धयः॑ । सु॒पि॒प्प॒ला॒ऽइति॑सु [1]पि॒प्प॒लाः॑ ॥३५॥

सम् । ते॒ । वा॒युः॑ । मा॒त॒रिश्वा॑ । द॒धा॒तु॒ । उ॒त्ता॒नायाः॑ । हृद॑यम् । यत् । विक॑स्त॒मिति॒वि क॑स्तम् ॥ यः॑ । दे॒वाना॑म् । चर॑सि । प्रा॒णथे॑न । कस्मै॑ । दे॒व॒ । वष॑ट् । अ॒स्तु॒ । तुभ्य॑म् ॥३६॥

सु॒जा॒त॒ऽइति॑सु जा॑तः॑ । ज्योति॑षा । स॒ह । शर्म॑ । व॒रू॑थम् । आ । अ॒स॒द॒त् । स्व॒रिति॒स्वः॑ ॥ वासः॑ । अ॒ग्ने॒ । वि॒श्वरू॑प॒मिति॑वि॒श्व रू॑पम् । सम् । व्य॒य॒स्व॒ । वि॒भा॒व॒सो॒ऽइति॑विभा वसो ॥३७॥

अ॒य॒क्ष्माय॑ । प्र॒जाभ्य॒ऽइति॑प्र जाभ्यः॑ । आ॒स्था॒ना॒दित्या॑ स्थाना॑त् ॥३५

मा॒त॒रिश्वा॑ ॥३६॥

अ॒ग्ने॒ । वि॒श्वरू॑प॒मिति॑वि॒श्व रू॑पम् ॥३७॥

अ॒य॒क्ष्माय॑ । ओष॑धयः॑ ॥३५॥

वा॒युः॑ । उ॒त्ता॒नायाः॑ । हृद॑यम् । यत् । [2]विक॑स्त॒मिति॒वि क॑स्तम् । यः॑ ॥३६॥

वि॒श्वरू॑प॒मिति॑वि॒श्व रूपम् । व्य॒य॒स्व॒ । वि॒भा॒व॒सो॒ऽइति॑विभा वसो ॥३७

---

१. 'पिप्पलाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारमिह 'विक॑स्त॒मिति॒वि क॑स्तम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

उत् । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ट्ठ । स्वद्धरेतिसु अद्धर । अवं । नः । देव्या । धिया ॥ दृशे । च । भासा । बृहता । सुशुक्क्वनिरितिसु शुक्क्वनिः । आ । अग्ने । याहि । सुशस्तिभिरितिसुशस्ति भिः ॥३८॥

ऊर्द्ध्वः । ऊँऽइत्यूँ । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ॥ ऊर्द्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिरित्यञ्जि भिः । वाघद्भिरितिवाघत् भिः । विह्वयामहऽइतिवि ह्वयामहे ॥३९॥

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विभृतऽइतिवि भृतः । ओषधीषु ॥ चित्त्रः ।

ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । स्वध्वरेतिसु अध्वर । देव्या । सुशुक्वनिरितिसु शुक्वनिः । अग्ने ॥३८॥

ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । विह्वयामहऽइतिवि ह्वयामहे ॥३९॥

गर्भः । अग्ने । चित्रः । अक्तून् । मातृभ्यऽइतिमातृ भ्यः ।

---

[1]उंऽइत्युम् । धिया । याहि ॥३८॥

[1]उंऽइत्युम् । ऊतये । यत् । वाघद्भिरितिवाघत् भिः । विह्वयामहऽइतिवि[2] ह्वयामहे ॥३९॥

विभृतऽइतिवि[3] भृतः ॥४०॥

---

१. अपपाठोऽयम् । द्र० १६४ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारपाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारपाठेन भाव्यम् ।

शिशुः । परि । तमाᳬसि । अक्तून् । प्र । मातृभ्य-ऽइतिमातृ भ्यः । अधि । कनिक्रदत् । गाः ॥४०॥

स्थिरः । भव । वीड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । आशुः । भव । वाजी । अर्वन् ॥ पृथुः । भव । सुषदः । सुसद-ऽइतिसु सदः ।त्वम् । अग्नेः । पुरीषवाहणः । पुरीष-वाहनऽइतिपुरीष वाहनः ॥४१॥

शिवः । भव । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । मानुषी-भ्यः । त्वम् । अङ्गिरः ॥ मा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-पृथिवी । अभि । शोचीः । मा । अन्तरिक्षम् । मा । वनस्पतीन् ॥४२॥

प्र । एतु । वाजी । कनिक्रदत् । नानदत् । रासभः । पत्वा ॥ भरन् । अग्निम् । पुरीष्यम् । मा । पादि । आयुषः । पुरा ॥ वृषा । अग्निम् । वृषणम् । भरन् । अपाम् । गर्भम् । समुद्रियम् ॥ अग्ने । आ । याहि । वीतये ॥४३॥

कनिक्रदत् ॥४०॥

अग्ने? ॥४१॥

प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । मानुषीभ्यः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-पृथिवी । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् ॥४२॥

कनिक्रदत् । अग्निम् । पुरीष्यम् । अग्निम् । गर्भम् । समुद्रियम् । अग्ने ॥४३॥

वीड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । पुरीषवाहनऽइतिपुरीष वाहनः ॥४१॥

आयुषः । समुद्रियम् । याहि । वीतये ॥४३॥

ऋतम् । सत्त्यम् । ऋतम् । सत्त्यम् । अग्निम् । पुरीष्ष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरामः ॥ ओषधयः । प्रति । मोदद्ध्वम् । अग्निम् । एतम् । शिवम् । आयन्तमित्त्या यन्तम् । अभि । अत्र । युष्माः ॥ इयस्यन्निति॑वि अस्यन् । विश्वाः । अनिराः । अमीवाः । निषीदन् । निसीदन्निति॑नि सीदन् । नः । अप । दुर्म्मतिमिति॑दुः मतिम् । जहि ॥४४॥

ओषधयः । प्रति । गृब्भ्णीत । पुष्प्पवतीरिति॑पुष्प्प वतीः । सुपिप्पलाऽइति॑सु [1]पिप्पलाः ॥ अयम् । वः । गर्ब्भः । ऋत्त्वियः । प्रत्त्नम् । सधस्त्थमिति॑सध स्थम् । आ । असदत् ॥४५॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्क्षसः । अमीवाः ॥ सुशर्म्मणऽइति॑सु शर्म्मणः । बृहतः ।

सत्यम् । सत्यम् । अग्निम् । पुरीष्यम् । मोदध्वम् । अग्निम् । आयन्तमित्या यन्तम् । अत्र । युष्माः । विश्वाः ॥४४॥

गृभ्णीत । पुष्पवतीरिति॑पुष्प वतीः । ऋत्वियः । प्रत्नम् । सधस्थमिति॑सध स्थम् ॥४५॥

रक्षसः । अग्ने । प्रनीताविति॑प्र नीतौ ॥४६॥

ओषधय्यः । आयन्तमित्या [2]य्यन्तम् । य्युष्माः । [3]व्यस्यन्निति॑वि अस्यन् ॥४४॥

ओषधय्यः । पुष्पवतीरिति॑पुष्प वतीः । अय्यम् । [4]व्वः । ऋत्विय्यः ॥४५॥

---

१. पिप्पलाः' इति काशिकः पाठः ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'य्यन्तम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'व्यस्यन्निति॑व्वि अस्यन्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयं, कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शर्म्मणि । स्याम् । अग्नेऽ३ । अहम् । सुहवस्येतिसु हवस्य । प्रणीतौ । प्रनीताविति॑प्र नीतौ ॥४६॥

आपः॑ । हि । स्थ । मयोभुवऽइतिमय॒ऽ३ भुवः॑ । ताः॑ । न॒ऽ३ । ऊर्ज्जे । दधातन ॥ महे । रणाय । चक्क्षसे ॥४७॥

यः॑ । व्व॒ऽ३ । शिवतम॒ऽइतिशिव तमः॑ । रसः॑ । तस्य । भाजयत । इह । न॒ऽ३ ॥ उशतीरिवेत्युशतीऽ३ इव । मातरः॑ ॥४८॥

तस्म्मै । अरम् । गमाम । व्व॒ऽ३ । यस्य । क्षयाय । जिन्न्वथ ॥ आपः॑ । जनयथ । च । न॒ऽ३ ॥४९॥

मित्त्रः॑ । स॒ऽ३सृज्ज्येति॑सम् सृज्ज्य । पृथिवीम् । भूमिम् । च । ज्योतिषा । सह ॥ सुजातामितिसु जातम् । जातवेदसमिति॑जात वेदसम् । अयक्क्ष्माय । त्वा । सम् । सृजामि । प्रजाभ्य॒ऽइति॑प्र जाभ्यः॑ ॥५०॥

चक्षसे ॥४७॥
उशतीरिवेत्युशती? इव ॥४८॥
तस्मै । जिन्वथ ॥४९॥
मित्र? । स॒ऽ३सृज्येति॑सम् सृज्य । अयक्ष्माय । प्रजाभ्य॒ऽइति॑प्र जाभ्यः॑ ॥५०॥

मयोभुवऽइतिमय॒ऽ३ भुवः॑ । रणाय ॥४७॥
य्य? । [1]व्व॒ऽ३ । भाजयत ॥४८॥
[1]व्व॒ऽ३ । य्यस्य । क्षयाय । जनयथ ॥४९॥
जातवेदसमिति॑जात वेदसम् । अयक्ष्माय ॥५०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारमिह 'व॒ऽ३' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

रुद्राः । सꣳसृज्ज्येतिसम् सृज्ज्य । पृथिवीम् । बृहत् । ज्योतिः । सम् । ईधिरे ॥ तेषाम् । भानुः । अजस्रꣳ । इत् । शुक्रः । देवेषु । रोचते ॥५१॥

सꣳसृष्टामितिसम् सृष्टाम् । वसुभिरितिवसु भिꣳ । रुद्रैः । धीरैꣳ । कर्म्मण्याम् । मृदम् । हस्ताभ्याम् । मृद्वीम् । कृत्वा । सिनीवाली । कृणोतु । ताम् ॥५२॥

सिनीवाली । सुकपर्देतिसु [1]कपर्दा । सुकुरीरेतिसु [2]कुरीरा । स्वौपशेतिसु [3]औपशा ॥ सा । तुभ्यम् । अदिते । महि । आ । उखाम् । दधातु । हस्तयोꣳ ॥५३॥

उखाम् । कृणोतु । शक्त्या । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । अदितिꣳ । धिया ॥ माता । पुत्रम् । यथा ।

रुद्राः । सꣳसृज्येतिसम् सृज्य । शुक्रः ॥५१॥

सꣳसृष्टामितिसम् सृष्टाम् । रुद्रैः । कर्म्मण्याम् । हस्ताभ्याम् । मृद्वीम् । कृत्वा ॥५२॥

तुभ्यम् ॥५३॥

शक्त्या । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । पुत्रम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ।

वसुभिरितिवसु भिꣳ । [4]कर्म्मण्यम् ॥५२॥

हस्तयोꣳ ॥५३॥

धिया । यथा ॥५४॥

---

१. 'कपर्दा' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कुरीरा' इति काशिकः पाठः ।

३. 'औपशा' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'कर्म्मण्याम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

उपस्त्थऽइत्त्युप स्थे । सा । अग्निम् । विभर्त्तु । गर्भे । आ ॥ मखस्य । शिरः । असि ॥५४॥

वसवः । त्वा । कृण्ण्वन्तु । गायत्रेण । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । असि । पृथिवी । असि । धारय । मयि । प्रजामितिप्प्र जाम् । रायः । पोषम् । गौपत्त्यम् । सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् । सजातानितिस जातान् । यजमानाय । रुद्राः । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्त्रै स्तुभेन । अन्तरिक्क्षम् । आदित्त्याः । जागतेन । द्यौः । विश्श्वे । देवाः । वैश्श्वानराः । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्त्यानु स्तुभेन । दिशः ॥५५॥

अदितिः । ते । बिलम् । गृब्भ्णातु । कृत्त्वाय । सा । महीम् । उखाम् । मृन्मयीमितिमृत् मयीम् । योनिम् ।

अग्निम् ॥५४॥

कृण्वन्तु । गायत्रेण । प्रजामितिप्र जाम् । गौपत्यम् । रुद्राः । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रै स्तुभेन । अन्तरिक्षम् । आदित्याः । विश्वे । वैश्वानराः । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन ॥५५॥

गृभ्णातु । कृत्वाय । मृन्मयीमितिमृत् मयीम् । अग्नये ।

गायत्रेण । धारय । मयि । रायः । सुवीर्य्यमितिसु [1]वीर्य्यम् । यजमानाय ॥५५॥

कृत्वाय । मृन्मयीमितिमृत् मयीम् । योनिम् । अग्नये ।

---

१. अपपाठोऽयम् । कपाठशैल्यनुसारमिह 'वी' इत्येकवकारवान् पाठः साधुः ।

अग्नये ॥ पुत्रेभ्यः । प्र । अयच्छत् । अदितिः । श्रपयान् । इति ॥५६॥

वसवः । त्वा । धूपयन्तु । इन्द्रः । धूपयतु । वरुणः । विष्णुः ॥५७॥

अदितिः । त्वा । देवी । विश्वदेव्यावती । विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । पृथिव्याः । सधस्थऽइतिसध स्थे । अङ्गिरस्वत् । खनतु । अवट । देवानाम् । त्वा । पत्नीः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः । दधतु । उखे । धिषणाः । अभि । इन्धताम् । वरूत्रीः । श्रपयन्तु । ग्नाः । पचन्तु । जनयः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः । पचन्तु ॥५८॥

मित्रस्य । चर्षणीधृतः । चर्षणिधृतऽइतिचर्षणि धृतः ।

पुत्रेभ्यः । अयच्छत् ॥५६॥

विष्णुः ॥५७॥

विश्वदेव्यावती । विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । पृथिव्याः । सधस्थऽइतिसध स्थे । पत्नीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः । वरूत्रीः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः ॥५८॥

अयच्छत् । श्रपयान् ॥५६॥

धूपयन्तु । धूपयतु ॥५७॥

विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः । श्रपयन्तु । जनयः ॥५८॥

अवः । देवस्य । सानसि ॥ द्युम्नम् । चित्रश्श्रवस्तममिति-चित्रश्श्रवःऽतमम् ॥५९॥

देवः । त्वा । सविता । उत् । वपतु । सुपाणिरितिसु पाणिः । स्वङ्गुरिरितिसु 'अङ्गुरिः । सुबाहुरितिसु बाहुः । उत । शक्त्या ॥ अव्यथमाना । पृथिव्याम् । आशाः । दिशः । आ । पृण ॥६०॥

उत्थाय । बृहती । भव । उत् । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । ध्रुवा । त्वम् ॥ मित्र । एताम् । ते । उखाम् । परि । ददामि । अभित्त्यै । एषा । मा । भेदि ॥ वसवः । त्वा । आ । छृन्दन्तु ॥६१॥

आकूतिमित्त्या कूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्र युजम् । स्वाहा । मनः । मेधाम् । चित्तम् । विज्ञात-

---

मित्रस्य । द्युम्नम् । चित्रश्रवस्तममितिचित्रश्रवःऽतमम् ॥५९॥

स्वङ्गुरिरितिसु अङ्गुरिः । शक्त्या । अव्यथमाना । पृथिव्याम् ॥६०॥

उत्थाय । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । मित्र । अभित्त्यै ॥६१॥

आकूतिमित्या कूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्र सुजम् । विज्ञातमितिवि

उत्थाय । उंऽइत्युम् ॥६१॥

प्रयुजमितिप्र [3]य्युजम् । विज्ञातमितिवि ज्ञातम् । विधृतिमितिवि

---

१. 'अङ्गुरिः' इति काशिकः पाठः ।

२. इमानि पदान्युत्तरस्याः कण्डिकाया इहैव पठचन्ते, अन्यानि पूर्वगतानि । अतः इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ककोशे ज्ञेयः ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युजम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

मितिवि ज्ञातम् । व्राचः । विधृतिमितिवि धृतिम् । प्रजा-पतयऽइतिप्रजा पतये । मनवे । अग्नये । वैश्वानराय ॥६२॥

मा । सु । भित्थाः । मा । सु । रिषः । अम्ब । धृष्णु । वीरयस्व । सु ॥ अग्निः । च । इदम् । करिष्यथः ॥६३॥

दृꣳहस्व । देवि । पृथिवि । स्वस्तये । आसुरी । माया । स्वधया । कृता । असि ॥ जुष्टम् । देवेभ्यः । इदम् । अस्तु । हव्यम् । अरिष्टा । त्वम् । उत् । इहि । यज्ञे । अस्मिन् ॥६४॥

द्र्वन्नऽइतिद्रु अन्नः । सर्पिरासुतिरितिसर्पिः आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः ॥ सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥६५॥

ज्ञातम् । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । अग्नये । वैश्वानराय ॥६२॥

भित्थाः । अग्निः । करिष्यथः ॥६३॥

जुष्टम् । देवेभ्यः । हव्यम् । अरिष्टा । यज्ञे । अस्मिन् ॥६४॥

द्र्वन्नऽइतिद्रु अन्नः । प्रत्नः । वरेण्यः । पुत्रः । अद्भुतः ॥६५॥

धृतिम् । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । अग्नये । वैश्वानराय ॥६२॥

[1]वीरयस्व ॥६३॥

स्वस्तये । माया । स्वधया । यज्ञे ॥६४॥

---

१. इतः पूर्वा मन्त्रकण्डिका पूर्वं गतेति कृत्वा नेह पुनः पदपाठे पठ्यते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां कक्रोशे भेदो ज्ञेयः ।

परस्याः । अधि । सव्वँत ऽइतिसम् वतः । अवरान् । अभि । आ । तर ॥ यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥६६॥

परमस्याः । परावत ऽइतिपरा वतः । रोहिदश्व ऽइतिरोहित् अश्वः । इह । आ । गहि ॥ पुरीष्यः । पुरुप्प्रिय ऽइतिपुरु प्रियः । अग्ने । त्वम् । तर । मृधः ॥६७॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दुदध्मसि ॥ सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् । तत् । जुषस्व । यविष्ट्ठ्य ॥६८॥

यत् । अत्ति । उपजिह्विकेत्युप जिह्विका । यत् । वम्म्रः । अतिसर्प्पतीत्त्यति सर्प्पति ॥६९॥

यत्र । अस्मि ॥६६॥

रोहिदश्व ऽइतिरोहित् अश्वः । पुरीष्यः । पुरुप्रिय ऽइतिपुरु प्रियः । अग्ने ॥६७॥

अग्ने । दुध्मसि । यविष्ठ्य ॥६८॥

उपजिह्विकेत्युप जिह्विका । वम्रः । अतिसर्प्पतीत्यति सर्प्पति ॥६९॥

---

[1]सम्वत ऽइतिसम् वतः । य्यत्र ॥६६॥

पुरुप्रिय्य ऽइतिपुरु प्रिय्यः ॥६७॥

य्यत् । य्यविष्ठ्य ॥६८॥

य्यत् । य्यत् ॥६९॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सव्वँत ऽइतिसम् वतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अहंरहुरित्त्यहंः अहः । अप्प्रयावुमित्त्यप्प्र यावम् । भरन्तः । अश्श्वायेवेत्त्यश्श्वाय इव । तिष्ठ्ठते । घासम् । अस्म्मै ॥ रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तः । अग्ने । मा । ते । प्रतिवेशाऽइतिप्प्रति वेशाः । रिषाम ॥७०॥

नाभा । पृथिव्याः । समिधानऽइतिसम् [1]इधाने । अग्नौ । रायः । पोषाय । बृहते । हवामहे ॥ इरम्मदमितीरम् मदम् । बृहदुक्क्थमितिबृहत् उक्क्थम् । यजत्रम् । जेतारम् । अग्निम् । पृतनासु । सासहिम् । ससहिमितिससहिम् ॥७१॥

याः । सेनाः । अभीत्त्वरीरित्त्यभि इत्त्वरीः । आव्याधिनीरित्त्या व्याधिनीः । उगणाः । उत ॥ ये । स्तेनाः । ये । च । तस्कराः । तान् । ते । अग्ने । अपि । दधामि । आस्ये ॥७२॥

अहंरहुरित्यहंः अहः । अप्रयावमित्यप्र यावम् । अश्वायेवेत्यश्वाय इव । तिष्ठते । अस्मै । अग्ने । प्रतिवेशाऽइतिप्रति वेशाः ॥७०॥

पृथिव्याः । अग्नौ । बृहदुक्थमितिबृहत् उक्थम् । यजत्रम् । अग्निम् ॥७१॥

अभीत्वरीरित्यभि इत्वरीः । आव्याधिनीरित्या व्याधिनीः । तस्कराः । अग्ने ॥७२॥

अप्रय्यावमित्यप्र [2]य्यावम् । अश्वाय्येवेत्यश्वाय्य इव । राय्यः ॥७०॥

राय्यः । पोषाय्य । य्यजत्रम् ॥७१॥

य्याः । य्ये । य्ये ॥७२॥

---

१. 'इधाने' इति काशिकः पाठः ।

२. 'य्यावम्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

दꣳष्ट्राभ्याम् । मलिम्म्लून् । जम्भ्यैः । तस्करान् । उत ॥ हनुभ्यामितिहनु भ्याम् । स्तेनान् । भगवऽइतिभग वः । तान् । त्वम् । खाद । सुखादितानितिसु खादितान् ॥७३॥

ये । जनेषु । मलिम्म्लवः । स्तेनासः । तस्कराः । वने ॥ ये । कक्षेषु । अघायवः । अघयवऽइत्यघ यवः । तान् । ते । दधामि । जम्भयोः ॥७४॥

यः । अस्म्मभ्यम् । अरातीयात् । अरातियादित्त्यराति यात् । यः । च । नः । द्वेषते । जनः ॥ निन्दात् । यः । अस्मान् । धिप्प्सात् । च । सर्वम् । तम् । मस्म्मसा । कुरु ॥७५॥

सꣳशितमितिसम् शितम् । मे । ब्रह्म । सꣳशितमिति-सम् शितम् । वीर्य्यम् । बलम् ॥ सꣳशितमितिसम् शितम् ।

दꣳष्ट्राभ्याम् । मलिम्लून् । तस्करान् । हनुभ्यामितिहनु भ्याम् ॥७३॥

मलिम्लवः । तस्कराः । कक्षेषु । अघयवऽइत्यघ यवः ॥७४॥

अस्मभ्यम् । अरातियादित्यराति यात् । अस्मान् । धिप्सात् । मस्मसा ॥७५॥

भगवऽइतिभग वः ॥७३॥

य्ये । य्ये । अघाय्यवः । अघय्यवऽइत्यघ [1]य्यवः । जम्भय्योः ॥७४

य्यः । अरातीय्यात् । अरातिय्यादित्यराति [2]य्यात् । य्यः । य्यः ॥७५॥

वीर्य्यम् ॥७६॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'य्यवः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'य्यात्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

क्षत्त्रम् । जिष्णु । यस्य॑ । अहम् । अस्म्मि । पुरोहि॑त॒ऽइति॑-
पुरः॒ हि॑तं॑ ॥७६॥

उत् । एषाम् । बाहूऽइति॑बाहू । अतिरम् । उत् । वर्च्चः॑ ।
अथोऽइत्त्यथो॑ । बलम् ॥ क्षिणोमि॑ । ब्रह्म॑णा । अमित्त्रा॑न् ।
उत् । नयामि । स्वान् । अहम् ॥७७॥

अन्न॑पत॒ऽइत्त्यन्न॑ पते । अन्न॑स्य । नः॑ । देहि । अनमी-
वस्य॑ । शुष्म्मिणः॑ ॥ प्रप्रेतिप्र प्र॑ । दातार॑म् । तारिषः॑ ।
ऊर्ज॑म् । नः॑ । धेहि । द्विपद॒ऽइति॑द्वि पदे॑ । चतु॑ष्पदे ।
चतुः॑पद॒ऽइति॑चतुः॑ पदे ॥७८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकादशोऽध्यायः ॥

ब्रह्म॑ । क्षत्त्रम् । जिष्णु । अस्मि॑ ॥७६॥

अथोऽइत्यथो॑ । ब्रह्म॑णा । अमित्रा॑न् ॥७७॥

अन्न॑पत॒ऽइत्यन्न॑ पते । शुष्मिणः॑ । प्रप्रेतिप्र प्र॑ । द्विपद॒ऽइति॑द्वि पदे॑ ।
चतु॑ष्पदे ॥७८॥

नय्यामि ॥७७॥

अन्न॑पत॒ऽइत्यन्न॑ पते ॥७८॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे एकादशमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. प्राचीनोऽयं प्रयोगः। प्राचीनसंस्कृतग्रन्थेष्वेतादृशः प्रयोगा बहुधा उपलभ्यन्ते ।

द्वादशोऽध्यायः

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । अद्यौत् । दुर्मर्षमितिदुः मर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ॥ अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरितिवयः भिः । यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेताऽइतिसु रेताः ॥१॥

नक्तोषासा । नक्तोषसेतिनक्तोषसा । समनसेतिस मनसा । विरूपेऽइतिवि रूपे । धापयेतेऽइतिधापयेते । शिशुम् । एकम् । समीचीऽइतिसम् ईची ॥ द्यावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः ॥२॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइति-चतुः पदे ॥ वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः ।

रुक्मः । अद्यौत् । अग्निः ॥१॥

नक्तोषासा । नक्तोषसेतिनक्तोषसा । द्यावाक्षामा । रुक्मः । अग्निम् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः ॥२॥

विश्वा । भद्रम् । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । अख्यत् । वरेण्यः ।

आयुः । श्रिये । वयोभिरितिवयः भिः । यत् । अजनयत् ॥१॥

धापयेतेऽइतिधापयेते । धारयन् ॥२॥

अनु । प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र यानम् । उषसः । वि । राजति ॥३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । असि । गरुत्मान् । त्रिवृदितित्रि वृत् । ते । शिरः । गायत्रम् । चक्षुः । बृहद्रथन्तरेऽइतिबृहत् [1]रथन्तरे । पक्षौ ॥ स्तोमः । आत्मा । छन्दांꣳसि । अङ्गानि । यजूꣳषि । नाम ॥ साम । ते । तनूः । वामदेव्यमितिवाम देव्यम् । यज्ञायज्ञियमितियज्ञा यज्ञियम् । पुच्छम् । धिष्ण्याꣳ । शफाः ॥ दिवम् । गच्छ । स्वरितिस्वः । पत ॥४॥

प्रयानमितिप्र यानम् ॥३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । गरुत्मान् । त्रिवृदितित्रि वृत् । गायत्रम् । चक्षुः । बृहद्रथन्तरेऽइतिबृहत् रथन्तरे । पक्षौ । आत्मा । यज्ञायज्ञियमिति-यज्ञा यज्ञियम् । [2]पुछम् । धिष्ण्याꣳ । [2]गछ ॥४॥

प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र [3]यानम् ॥३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । त्रिवृदितित्रि वृत् । गायत्रम् । यजूꣳषि । [4]वामदेव्यमितिवाम देव्यम् । [5]यज्ञायज्ञियमितियज्ञा यज्ञियम् ॥४॥

---

१. 'रथन्तरे' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पुच्छम्' 'गच्छ' इति मुम्बईमुद्रिते पाठौ ।

३. अपपाठोऽयम्, 'यानम्' इति शुद्धः कपाठो ज्ञेयः ।

४. सर्वपाठविलक्षणोऽत्र स्वरनिर्देशः । 'वामदेवाड्ड्यड्डौ' (अष्टा० ४।२।८) इत्यनेन पाणिनिः डयत् डय इति द्वौ प्रत्ययौ विदधाति । तत्र डयप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वामदेव्यशब्दः निष्पद्यते । डयत्-प्रत्ययस्य तित्त्वात् 'तित्स्वरितम्' (अष्टा० ६।१।१७९) इति नियमेनान्तस्वरितः, यथात्र कपाठः । शाखाभेदेन स्वरभेदो भवति । तेनायं कपाठो माध्यन्दिनपाठाद् भिन्नायाः कस्याश्चित् शाखाया इति विज्ञायते । शर्परे द्वितीयवर्णापत्तिरपि शाखान्तरत्वमेवास्य पाठस्य द्योतयति ।

५. कपाठशैल्यनुसारमिह 'यज्ञायज्ञियमितियज्ञा यज्ञियम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नहेतिसपत्न हा । गायत्रम् । छन्दः । आ । रोह । पृथिवीम् । अनु । वि । क्रमस्व । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमितित्रैस्तुभम् । अन्तरिक्षम् । अरातीयतः । अरातियतऽइत्यराति यतः । हन्ता । जागतम् । दिवम् । शत्रूयतः । शत्रुयतऽइतिशत्रु यतः । हन्ता । आनुष्टुभम् । आनुस्तुभमित्यानुस्तुभम् । दिशः ॥५॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेतिस्तनयन् इव । द्यौः । क्षाम । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् ॥ सद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् । आ । रोदसीऽइतिरोदसी । भानुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥६॥

विष्णोः । सपत्नहेतिसपत्न हा । गायत्रम् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमितित्रैस्तुभम् । अन्तरिक्षम् । अरातियतऽइत्यराति यतः । शत्रूयतः । शत्रुयतऽइतिशत्रु यतः । आनुष्टुभम् ॥५॥

अक्रन्दत् । अग्निः । सद्यः । जज्ञानः । इद्धः । अख्यत् । अन्तरित्यन्तः ॥६॥

गायत्रम् । अरातीयतः । [1]अरातीयतऽइत्यराति य्यतः । शत्रूयतः । [2]शत्रूयतऽइतिशत्रु य्यतः ॥५॥

स्तनयन्निवेतिस्तनयन् इव ॥६॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'अरातियतऽइत्यराति यत' इति पाठेन भाव्यम् ।
२. अपपाठोऽयम् 'शत्रुयतऽइतिशत्रु यतः' इति पाठेन भाव्यम् ।

अग्ने । अभ्यावर्त्तिन्नित्यभि आवर्त्तिन् । अभि । मा । नि । वर्त्तस्व । आयुषा । वर्चसा । प्रजयेतिप्र जया । धनेन ॥ सन्या । मेधया । रय्या । पोषेण ॥७॥

अग्ने । अङ्गिरः । शतम् । ते । सन्तु । आवृतऽइत्या वृतः । सहस्रम् । ते । उपावृतऽइत्युप आवृतः ॥ अध । पोषस्य । पोषेण । पुनः । नः । नष्टम् । आ । कृधि । पुनः । नः । रयिम् । आ । कृधि ॥८॥

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा । आयुषा ॥ पुनः । नः । पाहि । अंहसः ॥९॥

सह । रय्या । नि । वर्त्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व । धारया ॥ विश्वप्स्न्येतिविश्व प्स्न्या । विश्वतः । परि ॥१०॥

अग्ने । अभ्यावर्त्तिन्नित्यभि आवर्त्तिन् । प्रजयेतिप्र जया ॥७॥

अग्ने । आवृतऽइत्या वृतः । उपावृतऽइत्युप आवृतः । नष्टम् ॥८

अग्ने ॥९॥

अग्ने । पिन्वस्व । विश्वप्स्न्येतिविश्व प्स्न्या । विश्वतः ॥१०॥

आयुषा । प्रजयेतिप्र जया । मेधया । रय्या ॥७॥

आवृतऽइत्या [1]व्रतः । रयिम् ॥८॥

आयुषा ॥९॥

रय्या । धारया ॥१०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वृतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । अभूः । ध्रुवः । तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविं चाचलिः ॥ विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥११॥

उत् । उत्तममित्युत् तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मद्ध्यमम् । श्रथाय । श्रथयेतिश्रथय ॥ अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥१२॥

अग्ने । बृहन् । उषसाम् । ऊर्द्ध्वः । अस्थात् । निर्जगन्वानितिनिः [1]जगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ अग्निः । भानुना । रुशता । स्वङ्गऽइतिसु अङ्गः । आ । जातः । विश्वा । सद्मानि । अप्राः ॥१३॥

सीद । त्वम् । मातुः । अस्याः । उपस्थऽइत्युप स्थे ।

तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविं चाचलिः । राष्ट्रम् ॥११॥

उत्तममित्युत् तमम् । अस्मत् । मध्यमम् । श्रथयेतिश्रथय । आदित्य ॥१२॥

अग्ने । अस्थात् । निर्जगन्वानितिनिः जगन्वाम् । अग्निः । विश्वा । सद्मानि । अप्राः ॥१३॥

---

[2]श्रथाय । [3]श्रथायेतिश्रथाय । वयम् । अदितये ॥१२॥

---

१. 'जगन्न्वान्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'श्रथाय' इत्येवं शुद्धः स्वरो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'श्रथयेतिश्रथय' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

व्विश्वा॑नि । अ॒ग्ने॒ । व्वयु॒ना॑नि । व्वि॒द्वान् ॥ मा । ए॒नाम् । तप॑सा । मा । अ॒र्च्चिषा॑ । अ॒भि । शो॒ची॒ᳪ । अ॒न्तः । अ॒स्याम् । शु॒क्रज्ज्यो॑ति॒रि॒ति॑शु॒क्र ज्यो॑तिᳪ । व्वि । भा॒हि॒ ॥१४॥

अ॒न्तः । अ॒ग्ने॒ । रु॒चा । त्वम् । उ॒षायाः॑ᳪ । सद॑ने । स्वे ॥ तस्याः॑ᳪ । त्वम् । हर॑सा । तप॑न् । जात॑वेद॒ऽइ॒ति॒जात॑ व्वेदᳪ । शि॒वः । भ॒व ॥१५॥

शि॒वः । भू॒त्त्वा । मह्य॑म् । अ॒ग्ने॒ । अथो॒ऽइत्त्यथो॑ । सी॒द॒ । शि॒वः । त्वम् ॥ शि॒वाः । कृ॒त्त्वा । दिशः॑ । सर्वाः॑ᳪ । स्वम् । योनि॑म् । इ॒ह । आ । अ॒स॒दᳪ ॥१६॥

उ॒प॒स्थ॒ऽइत्त्यु॑प स्थे॑ । व्विश्वा॑नि । अ॒ग्ने॒ । व्वि॒द्वान् । शु॒क्रज्यो॑ति॒रि॒ति॑शु॒क्र ज्यो॑तिᳪ ॥१४॥

अ॒ग्ने॒ ॥१५॥

भू॒त्वा । अ॒ग्ने॒ । अथो॒ऽइत्यथो॑ । कृ॒त्वा ॥१६॥

---

[1]व्वयु॒ना॑नि । [2]ए॒ताम् ॥१४॥

[3]उ॒खाया॑ᳪ । जात॑वेद॒ऽइ॒ति॒जात॑ वेदᳪ ॥१५॥

मह्य॑म् । य्योनि॑म् ॥१६॥

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह पदानि पदपादे पठचन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं प्रतीयते । नहि पाठान्तरे स्वीकृतेऽपि 'ए॒ताम्' पदस्य सर्वानुदात्तत्वं संभवति ।

३. षकारस्य खकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'उ॒षाया॑ᳪ' इत्येव साधुः ।

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातवेदा ऽइति जात वेदाः ॥ तृतीयम् । अप्स्वित्यप् सु । नृमणाः । नृमना ऽइति नृ मनाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । स्वाधीरिति सु आधीः ॥१७॥

विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्म । ते । धाम । विभृतेति वि भृता । पुरुत्रेति पुरु त्रा ॥ विद्म । ते । नाम । परमम् । गुहा । यत् । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आजगन्थेत्या जगन्थ ॥१८॥

समुद्रे । त्वा । नृमणाः । नृमना ऽइति नृ मनाः । अप्स्वित्यप् सु । अन्तः । नृचक्षा ऽइति नृ चक्षाः । ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् ॥ तृतीये । त्वा । रजसि ।

जज्ञे । अस्मत् । अप्स्वित्यप् सु ॥१७॥

विद्म । अग्ने । विद्म । पुरुत्रेति पुरु त्रा । विद्म । विद्म । [1]उत्सम् । आजगन्थेत्या जगन्थ ॥१८॥

समुद्रे । अप्स्वित्यप् सु । नृचक्षा ऽइति नृ चक्षाः । अग्ने । तस्थि-

---

[2]अस्मात् । द्वितीयम् । जातवेदा ऽइति जात वेदाः । तृतीयम् ॥१७॥ त्रयाणि । विभृतेति वि[3] भृता । यत् । [4]उत्सम् । यतः ॥१८॥ तृतीये ॥१९॥

---

१. 'उत्थ्सम्' इत्यपपाठो बम्बईमुद्रिते ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अस्मत्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, कशैल्यनुसारमिह 'वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कपाठे सर्वत्र सकारे परतः द्वितीयवर्णापत्तिरिष्यते, अतोऽत्र 'उथ्सम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । इदं चावधेयम्—उत्सशब्दे कपाठेऽत्र चान्यत्र (१३।४९ ॥ १७।८७ ॥ १९।८७ मन्त्राणां पदपाठे) च द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते ।

तस्त्थवाᳬसमितितस्त्थ वाᳬसम् । अपाम् । उपस्त्थ-ऽइत्त्युप स्थे । महिषाः । अवर्द्धन् ॥१९॥

श्रीणाम् । उदारऽइत्त्युत आरः । धरुणः । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्रार्प्पणऽइतिप्र अर्प्पणः । सोमगोपाऽइतिसोम गोपाः ॥ वसुः । सूनुः । सहसः । अप्स्वित्त्यप् सु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उषसाम् । इधानः ॥२०॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी-ऽइतिरोदसी । अपृणात् । जायमानः ॥ वीडुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । परायन्नितिपरा यन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥२१॥

उशिक् । पावकः । अरतिः । सुमेधाऽइतिसु मेधाः । मर्त्त्येषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ॥ इयर्त्ति । धूमम् ।

वाᳬसमितितास्थ वाᳬसम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । अवर्द्धन् ॥१९॥

उदारऽइत्युत आरः । प्रार्प्पणऽइतिप्र अर्प्पणः । अप्स्वित्यप् सु । अग्रे ॥२०॥

विश्वस्य । आद्रिम् । अग्निम् ॥२१॥

---

[1]रय्रीणाम् ॥२०॥

जाय्रमानः । [2]परय्रन्नितिपरा य्यन् । य्यत् । अय्रजन्त ॥२१॥

धाय्रि । इय्रर्ति ॥२२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'रय्रीणाम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'परा्यन्नितिपरा य्रन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अरुषम् । भरिभ्रत् । उत् । शुक्रेण । शोचिषा । द्याम् । इनक्षन् ॥२२॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रशोचऽइतिभद्र शोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तमितिघृत वन्तम् । अग्ने ॥ प्र । तम् । नय । प्रतरमितिप्र तरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुम्नम् । देवभक्तमितिदेव भक्तम् । यविष्ठ ॥२३॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थ-ऽउक्थऽइत्युक्थे उक्थे । आ । भज । शस्यमाने ॥ प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनित्वैरितिजनि त्वैः ॥२४॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्वा । वसु । दधिरे । वार्याणि ॥ त्वया । सह । द्रविणम् ।

अग्निः । भरिभ्रत् । शुक्रेण । इनक्षन् ॥२२॥

अद्य । भद्रशोचऽइतिभद्र शोचे । अग्ने । प्रतरमितिप्र तरम् । अछ । सुम्नम् । देवभक्तमितिदेव भक्तम् । यविष्ठ ॥२३॥

सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थऽउक्थऽइत्युक्थे उक्थे । अग्ना । जनित्वैरिति-जनि त्वैः ॥२४॥

---

[1]यः । घृतवन्तमितिघृत वन्तम् । नय । यविष्ठ ॥२३॥

प्रियः । सूर्ये । प्रियः ॥२४॥

यजमानाः । वार्याणि । त्वया । [2]वसुः ॥२५॥

---

१. इतः पूर्वमेकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् पदपाठेऽस्याः पदानि न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वसुः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

इच्छमानाः । व्रजम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुः ॥२५॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवऽइतिसु शेवः । वैश्वानरः । ऋषिभिरित्यृषि भिः । सोमगोपाऽइतिसोम गोपाः ॥ अद्वेषेऽइत्यद्वेषे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मेऽइत्यस्मे । सुवीरमितिसु वीरम् ॥२६॥

उत । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । विश्वे । देवाः । अग्ने । भरन्तु । चित्तिभिरितिचित्ति भिः ॥ सः । नः । भव । शिवः । त्वम् । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः । विभावसुरितिविभा वसुः ॥२७॥

प्र । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान् । याहि । शिवेभिः । अर्चिभिरित्यर्चि भिः । त्वम् । बृहद्भिरितिबृहत् भिः ।

अग्ने । विश्वा । इच्छमानाः ॥२५॥

अग्निः । ऋषिभिरित्यृषि भिः । अद्वेषेऽइत्यद्वेषे । द्यावापृथिवीऽइति-द्यावापृथिवी । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२६॥

ऊँऽइत्यूँ । विश्वे । अग्ने । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः ॥२७॥

अग्ने । ज्योतिष्मान् । अर्चिभिरित्यर्चि भिः । बृहद्भिरितिबृहत्

ऋषिभिरित्यृषि भिः । रयिम् । सुवीरमितिसु वीरम् ॥२६॥

[1]ऊँऽइत्यूम् । विभावसुरितिविभा वसुः ॥२७॥

याहि ॥२८॥

---

१. इतः पूर्वस्या एकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्न तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

भानुभिरितिभानु भिंः । भासन् । मा । हिंसीः । तन्वा । प्रजाऽइतिप्र जाः ॥२८॥

प्रप्रेतिप्र प्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ॥ अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । दीदाय । दैव्यः । अतिथिः । शिवः । नः ॥२९॥

आपः । देवीः । प्रति । गृभ्णीत । भस्म । एतत् । स्योने । कृणुध्वम् । सुरभौ । ऊँऽइत्यूँ । लोके ॥ तस्मै । नमन्ताम् । जनयः । सुपत्नीरितिसु पत्नीः । मातेवेतिमाता इव । पुत्रम् । बिभृत । अप्स्वित्यप् सु । एनत् ॥३०॥

अप्स्वित्यप् सु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे । पुनरितिपुनः ॥३१॥

भिंः । तन्वा । प्रजाऽइतिप्र जाः ॥२८॥

प्रप्रेतिप्र प्र । अग्निः । शृण्वे । तस्थौ । दैव्यः ॥२९॥

गृभ्णीत । भस्म । कृणुध्वम् । ऊँऽइत्यूँ । तस्मै । सुपत्नीरितिसु पत्नीः । पुत्रम् । अप्स्वित्यप् सु ॥३०॥

अप्स्वित्यप् सु । अग्ने । रुध्यसे । गर्भे ॥३१॥

---

[1]अयम् । व्यत् । सूर्यः । व्यः । दीदाय ॥२९॥

उंऽइत्यूम् । जनयः ॥३०॥

जायसे ॥३१॥

---

१. इतः पूर्वस्या एकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

गर्भः । असि । ओषधीनाम् । गर्भः । वनस्पतीनाम् ॥ गर्भः । विश्वस्य । भूतस्य । अग्ने । गर्भः । अपाम् । असि ॥३२॥

प्रसद्येतिप्र सद्य । भस्मना । योनिम् । अपः । च । पृथिवीम् । अग्ने ॥ सꣳसृज्येतिसम् सृज्य । मातृभिरितिमातृ भिः । त्वम् । ज्योतिष्मान् । पुनः । आ । असदः ॥३३॥

पुनः । आसद्येत्या सद्य । सदनम् । अपः । च । पृथिवीम् । अग्ने ॥ शेषे । मातुः । यथा । उपस्थऽइत्युप स्थे । अन्तः । अस्याम् । शिवतमऽइतिशिव तमः ॥३४॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मꣳहिष्ठस्य । प्रभृतस्येतिप्र भृतस्य । स्वधावऽइतिस्वधा वः ॥ पीयति ।

गर्भः । गर्भः । वनस्पतीनाम् । गर्भः । विश्वस्य । अग्ने । गर्भः ॥३२॥

प्रसद्येतिप्र सद्य । भस्मना । सꣳसृज्येतिसम् सृज्य । ज्योतिष्मान् ॥३३॥

आसद्येत्या सद्य । अग्ने । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥३४॥

यविष्ठ । मꣳहिष्ठस्य । प्रभृतस्येतिप्र भृतस्य । तन्वम् । अग्ने ॥३५॥

य्योनिम् । [1]ज्योतिष्मान् ॥३३॥

य्यथा ॥३४॥

[2]य्यविष्ठ । पीय्यति ॥३५॥

---

१. अपपाठोऽयम् ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्न तयोः पदानि पदपाठे पठचन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

त्वम् । अनु । त्वम् । गृणाति । वृन्दारुः । ते । तन्वम् । वृन्दे । अग्ने ॥३५॥

सः । बोधि । सूरिः । मघवेतिमघ वा । वसुपतऽइतिवसु पते । वसुदावन्नितिवसु दावन् ॥ युयोधि । अस्म्मत् । द्वेषांसि । विश्श्वकर्म्मणऽइतिविश्श्व कर्म्मणे । स्वाहा ॥३६॥

पुनरितिपुनः । त्वा । आदित्त्याः । रुद्राः । वसवः । सम् । इन्धताम् । पुनः । ब्रह्माणः । वसुनीथेतिवसु नीथ । यज्ञैः ॥ घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्द्धयस्व । सत्त्याः । नः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥३७॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्प्पत । अतः । ये । अत्र । स्थ । पुराणाः । ये । च । नूतनाः ॥ अदात् । यमः । अवसानमित्त्यव सानम् । पृथिव्याः । अक्रन् । इमम् । पितरः । लोकम् । अस्म्मै ॥३८॥

अस्मत् । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणे ॥३६॥

आदित्याः । रुद्राः । ब्रह्माणः । यज्ञैः । तन्वम् । वर्द्धयस्व । सत्याः ॥३७॥

अत्र । अवसानमित्यव सानम् । पृथिव्याः । अक्रन् । अस्मै ॥३८॥

मघवेतिमघ वा । वसुपतऽइतिवसु पते । वसुदावन्नितिवसु[1] दावन् । य्युयोधि । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥३६॥

वसुनीथेतिवसु नीथ । य्यज्ञैः । वर्द्धयस्व । य्यजमानस्य ॥३७॥

य्ये । य्यमः ॥३८॥

---

१. कशैल्यनुसारमिह 'वसु' इत्येवं पाठो युक्तः ।

सञ्ज्ञानमितिसम् ज्ञानम् । असि । कामधरणमितिकाम धरणम् । मयि । ते । कामधरणमितिकाम धरणम् । भूयात् ॥ अग्नेः । भस्मं । असि । अग्नेः । पुरीषम् । असि । चितः । स्थ । परिचितऽइतिपरि चितः । ऊर्द्धचितऽइत्यूर्द्ध चितः । श्रयद्धम् ॥३९॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ॥ सहस्रियम् । वाजम् । अत्त्यम् । न । सप्तिम् । ससवानितिसस वान् । सन् । स्तूयसे । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥४०॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्स्वित्त्यप् सु । आ । यजत्र ॥ येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आततन्थेत्त्या ततन्थ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाऽइतिनृ चक्षाः ॥४१॥

अग्नेः । भस्म । अग्नेः । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चितः । श्रयध्वम् ॥३९॥
अग्निः । यस्मिन् । अत्यम् । सप्तिम् ॥४०॥

अग्ने । पृथिव्याम् । अप्स्वित्यप् सु । यजत्र । अन्तरिक्षम् । आततन्थे-त्या ततन्थ । नृचक्षाऽइतिनृ चक्षाः ॥४१॥

मयि । भूयात् । ऊद्र्ध्वचितऽइत्यूद्र्ध्व चितः । श्रयध्वम् ॥३९॥

अयम् । यस्मिन् । सहस्रियम् । ससवानितिसस वान् । स्तूयसे । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥४०॥

यत् । [1]वर्चः । यत् । यजत्र । येन ॥४१॥

---

१. रेफोत्तरस्य सर्वत्र द्विर्वचनदर्शनादयमपपाठः ।

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ॥ याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्त इत्युप तिष्ठन्ते । आपः ॥४२॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रावणेभिः । प्रवणेभिरितिप्र 'वणेभिः । सजोषस इतिस जोषसः ॥ जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥४३॥

इडाम् । अग्ने । पुरुदंसमितिपुरु दंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । हवमानाय । साध ॥ स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजावेतिविजा वा । अग्ने । सा । ते । सुमतिरितिसु मतिः । भूतु । अस्मे इत्यस्मे ॥४४॥

अग्ने । अछ । अछ । धिष्ण्याः । उपतिष्ठन्त इत्युप तिष्ठन्ते ॥४२॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रवणेभिरितिप्र 'वणेभिः ॥४३॥

अग्ने । शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । अग्ने । अस्मे इत्यस्मे ॥४४॥

---

²उचिषे । ये । ज्याः । सूर्यस्य । ज्याः ॥४२॥

अग्नयः । ¹प्रवणेभिरितिप्रवणेभिः ॥४३॥

हवमानाय । तनयः । विजावेतिविजा वा ॥४४॥

---

१. कवर्ज सर्वकोशेषु 'वणेभिः' इति विच्छिद्यते, परन्तु तच्छैल्यनुसारमवग्रहादुत्तरस्य वकारस्य गुरुत्वनिदर्शनाय 'व' इत्येवं द्विर्न लिख्यते कारणमत्र मृग्यम् । ककोशेषु त्ववग्रहो न निर्दिश्यते आवेष्टनं च क्रियते, तत्रापि कारणं मृग्यम् । ऋगथर्वपदपाठयोरपि नावगृह्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'ऊचिषे' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

चित् । असि । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद । परिचिदितिपरि चित् ॥४५॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोऽइत्यथौ । सीद । ध्रुवा । त्वम् ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषदन् । असीसदन्नित्यसीसदन् ॥४६॥

ताः । अस्य । सूददोहसऽइतिसूद दोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ॥ जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥४७॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसमितिसमुद्र व्यचसम् । गिरः ॥ रथीतमम् । रथितममितिरथि तमम् । रथीनाम् । रथिनामितिरथि नाम् । वाजानाम् । सत्पतिमितिसत् पतिम् । पतिम् ॥४८॥

छिद्रम् । अथोऽइत्यथौ । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । बृहस्पतिः । अस्मिन् । असीसदन्नित्यसीसदन् ।।४६।।

पृश्नयः । जन्मन् ।।४७।।

विश्वाः । समुद्रव्यचसमितिसमुद्र व्यचसम् । सत्पतिमितिसत् पतिम् ।।४८।।

---

[1]तया । देवतया ॥४५॥

योनौ ॥४६॥

पृश्नयः ॥४७॥

समुद्रव्यचसमितिसमुद्र व्यचसम् ॥४८॥

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठयन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

सम् । इतम् । सम् । कल्पेथाम् । सम्प्रियाविति सम्प्रियौ । रोचिष्णूऽइतिरोचिष्णू । सुमनस्यमानाविति सु[1]मनस्यमानौ ॥ इषम् । ऊर्जम् । अभि । सँव्वसानाविति सम्वसानौ ॥४९॥

सम् । वाम् । मनांसि । सम् । व्रता । सम् । ऊँऽइत्यूँ । चित्तानि । आ । अकरम् । अग्ने । पुरीष्य । अधिपाऽइत्यधिपाः । भव । त्वम् । नः । इषम् । ऊर्जम् । यजमानाय । धेहि ॥५०॥

अग्ने । त्वम् । पुरीष्य÷ । रयिमानिति रयिमान् । पुष्टिमानितिपुष्टिमान् । असि ॥५१॥

मातेवेतिमाताइव । पुत्रम् । पृथिवी । पुरीष्यम् । अग्निम् । स्वे । योनौ । अभाः । उखा ॥ ताम् । विश्वैः ।

कल्पेथाम् । सम्प्रियाविति सम्प्रियौ । रोचिष्णूऽइतिरोचिष्णू ॥४९॥

ऊँऽइत्यूँ । अग्ने । पुरीष्य । अधिपाऽइत्यधिपाः ॥५०॥

अग्ने । पुरीष्य÷ । पुष्टिमानितिपुष्टिमान् ॥५१॥

पुत्रम् । पुरीष्यम् । अग्निम् । विश्वैः । ऋतुभिरितिऋतुभिः । प्रजा-

सम्प्रियाविति सम्प्रियौ । [2]सम्वसानावितिसम्वसानौ ॥४९॥

उंऽइत्यूम् । यजमानाय ॥५०॥

रयिमानिति रयिमान् ॥५१॥

१. 'मनस्यमानौ' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वसाना०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवैः। ऋतुभिरित्यृतु भिः। सवँविदानऽइतिसम् [1]विदानः। प्रजापतिरितिप्रजा पतिः। विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा। वि। मुञ्चतु ॥५२॥

असुन्वन्तम्। अयजमानम्। इच्छ। स्तेनस्य। इत्याम्। अनु। इहि। तस्करस्य ॥ अन्यम्। अस्मत्। इच्छ। सा। ते। इत्या। नमः। देवि। निर्ऋतऽइतिनिः ऋते। तुभ्यम्। अस्तु ॥५३॥

नमः। सु। ते। निर्ऋतऽइतिनिः ऋते। तिग्मतेजऽइतितिग्म तेजः। अयस्मयम्। वि। चृत। बन्धम्।

पतिरितिप्रजा पतिः। विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा ॥५२॥

असुन्वन्तम्। इछ। इत्याम्। तस्करस्य। अन्यम्। अस्मत्। इछ। इत्या। तुभ्यम् ॥५३॥

तिग्मतेजऽइतितिग्म तेजः। अयस्मयम्। यम्या। सवँविदानेतिसम्

---

[2]रयोनौ। [3]सम्विदानऽइतिसम् [4]विदानाः। विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा ॥५२॥

अयजमानम् ॥५३॥

अयस्मयम्। [5]य्यामेन। य्यम्या। [6]संम्विदानेतिसम् विदाना।

---

१. 'विदानः' इति काशिकः पाठः।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः।

३. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदान०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

४. 'विदानः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

५. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'य्यमेन' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

६. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदानेतिसम् विदाना' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

एतम् ॥ यमेन । त्वम् । यम्म्या । सवूँविदानेतिसम् [1]विदाना । उत्तमऽइत्युत् तमे । नाके । अधि । रोहय । एनम् ॥५४॥

यस्याः । ते । घोरे । आसन् । जुहोमि । एषाम् । बन्धानाम् । अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय ॥ याम् । त्वा । जनः । भूमिः । इति । प्रमन्दतऽइतिप्र मन्दते । निर्ऋतिमितिनिः ऋतिम् । त्वा । अहम् । परि । वेद । विश्वतः ॥५५॥

यम् । ते । देवी । निर्ऋतिरितिनिः ऋतिः । आबबन्धेत्याबबन्ध । पाशम् । ग्रीवासु । अविचृत्यमित्यवि चृत्यम् ॥ तम् । ते । वि । स्यामि । आयुषः । न । मध्यात् । अथ । एतम् । पितुम् । अद्धि । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥ नमः । भूत्यै । या । इदम् । चकार ॥५६॥

निवेशनऽइतिनि वेशनः । सङ्गमनऽइतिसम् गमनः ।

विदाना । उत्तमऽइत्युत् तमे ॥५४॥

अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय । प्रमन्दतऽइतिप्र मन्दते । विश्वतः ॥५५॥

आबबन्धेत्या बबन्ध । अविचृत्यमित्यवि चृत्यम् । मध्यात् । अद्धि । प्रसूतऽइतिप्र सूतः । भूत्यै ॥५६॥

रोहय ॥५४॥

यस्याः । अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय । याम् ॥५५॥

यम् । आयुषः । या ॥५६॥

निवेशनऽइतिनि वेशनः । [2]रूप ॥५७॥

---

१. 'विदाना' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'रूपा' इति शुद्धः पाठः ।

वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ॥ देवऽइवेतिदेवः इव । सविता । सत्त्यधर्म्मेतिसत्त्य धर्म्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । समरऽइतिसम् अरे । पथीनाम् ॥५७॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् ॥ धीराः । देवेषु । सुम्नयेतिसुम्न या ॥५८॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ॥ गिरा । च । श्रुष्टिः । सभराऽइतिस भराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्कम् । आ । इयात् ॥५९॥

शुनम् । सु । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः ॥ शुनासीरा ।

विश्वा । चष्टे । सत्यधर्मेतिसत्य धर्म्मा । तस्थौ ॥५७॥

तन्वते । सुम्नयेतिसुम्न या ॥५८॥

युनक्त । तनुध्वम् । श्रुष्टिः । सृण्यः । पक्कम् ॥५९॥

---

[1]य्युञ्जति । [2]कवय्यः । य्युगा । सुम्नय्येतिसुम्न [3]य्या ॥५८॥

य्युनक्त । य्युगा । य्योनौ । नेदीय्यः । इय्यात् ॥५९॥

[4]य्यंतु ॥६०॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'य्युञ्जन्ति' इति शुद्धः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'कवय्य' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठानुसारमिह 'य्या' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. परसवर्णाभावरूपोऽपपाठः ।

हुविषा । [1]तोशमाना । सुपिप्पलाऽइतिसु [1]पिप्पलाः॑ । ओषधीः॑ । कर्त्तन । अस्मेऽइत्त्यस्मे ॥६०॥

घृतेन । सीता । मधुना । सम् । अज्ज्यताम् । विश्वैः॑ । देवैः॑ । अनुमतेत्त्यनु मता । मरुद्भिरितिमरुत् भिः॑ ॥ ऊर्जस्वती । पयसा । पिन्वमाना । अस्स्मान् । सीते । पयसा । अभि । आ । ववृत्स्व ॥६१॥

लाङ्गलम् । पवीरवत् । सुशेवमितिसु शेवम् । सोमपित्त्सर्वितिसोमपि त्त्सरु ॥ तत् । उत् । वपति । गाम् । अविम् । प्रफर्व्युमितिप्र फर्व्यम् । च । पीवरीम् । प्रस्त्थावदितिप्रस्त्था वत् । रथवाहणम् । रथवाहनमितिरथ वाहनम् ॥६२॥

अस्मेऽइत्त्यस्मे ॥६०॥

अज्यताम् । विश्वैः॑ । अनुमतेत्यनु मता । मरुद्भिरितिमरुत् भिः॑ । पिन्वमाना । अस्मान् । ववृत्स्व ॥६१॥

सोमपित्सर्वितिसोमपि त्सरु । प्रफर्व्युमितिप्र फर्व्यम् । प्रस्थावदितिप्रस्था वत् ॥६२॥

पयसा । पयसा ॥६१॥

प्रस्थावदितिप्रस्था वत् । रथवाहनमितिरथ [3]वाहनम् ॥६२॥

---

१. 'तोषमाना' इति काशिकोऽपपाठः ।

२. 'पिप्पलाः॑' इति काशिकः पाठः ।

३. कपाठानुसारमिह 'वाहनम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

कामम् । कामदुघऽइतिकाम दुघे । धुक्क्ष्व । मित्त्राय । व्वरुणाय । च ॥ इन्द्राय । अश्विब्भ्यामित्त्यश्वि ब्भ्याम् । पूष्णे । प्रजाब्भ्यऽइतिप्र जाब्भ्यः । ओषधीब्भ्यः ॥६३॥

वि । मुच्यद्ध्वम् । अग्घ्याः । देवयानाऽइतिदेव यानाः । अगन्म । तमसः । पारम् । अस्य ॥ ज्योतिः । आपाम ॥६४॥

सजूरितिस जूः । अब्दः । अयशोभिरित्त्ययवः भिः । उषाः । अरुणीभिः ॥ सजोषसावितिस जोषसौ । अश्विना । दꣳसोभिरितिदꣳस भिः । सूरः । एतशेन । व्वैश्वानरः । इडया । घृतेन । स्वाहा ॥६५॥

याः । ओषधीः । पूर्व्वाः । जाताः । देवेब्भ्यः । त्रियुगमितित्रि युगम् । पुरा ॥ मनै । नु । बब्भ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥६६॥

धुक्ष्व । मित्राय । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पूष्णे । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । ओषधीभ्यः ॥६३॥

मुच्यध्वम् । अघ्न्याः । अगन्म ॥६४॥

अब्दः । अयवोभिरित्ययवः भिः । अश्विना । व्वैश्वानरः ॥६५॥

देवेभ्यः । त्रियुगमितित्रि युगम् । बभ्रूणाम् । सप्त ॥६६॥

मित्राय । व्वरुणाय । इन्द्राय ॥६३॥

देवय्यानाऽइतिदेव [1]य्यानाः ॥६४॥

अय्यवोभिरित्य्यवः भिः[2] ॥६५॥

य्याः । त्रिय्युगमितित्रि य्युगम् ॥६६॥

---

१. कशैल्यनुसारमिह 'य्यानाः' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. इत उत्तरं मन्त्रे पुनः पठितं पदपाठे च पौनरुक्त्या परित्यक्तं 'सजूः' पदं कपाठशैल्यनुसारं यथास्थानं त्रिः पठ्यते । तत्रावेष्टनमकृत्वैव 'स जूः' इत्येवं लिख्यते, सोऽपपाठो ज्ञेयः ।

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ॥ अध । शतक्रत्वऽइतिशत क्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥६७॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीः । प्रसूवरीरितिप्र सूवरीः ॥ अश्वाऽइवेत्यश्वाः इव । सजित्वरीरितिस जित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥६८॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ॥ सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पूरुष । पुरुषेतिपुरुष ॥६९॥

अश्वत्थे । वः । निषदनम् । निसदनमितिनि सदनम् । पर्ण । वः । वसतिः । कृता ॥ गोभाजऽइतिगो भाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पूरुषम् । पुरुषमिति-पुरुषम् ॥७०॥

अम्ब । शतक्रत्वऽइतिशत क्रत्वः ॥६७॥

मोदध्वम् । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीः । प्रसूवरीरितिप्र सूवरीः । अश्वाऽइवेत्यश्वाः इव । सजित्वरीरितिस जित्वरीः । पारयिष्णवः ॥६८॥

अश्वम् । आत्मानम् ॥६९॥

अश्वत्थे ॥७०॥

वः । वः । यूयम् ॥६७॥

[1]मादध्वम् । पारयिष्णवः ॥६८॥

वः । [2]सेनेयम् ॥६९॥

वः । वः । यत् ॥७०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'मोदध्वम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम् 'सनेयम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

यत्रं । ओषधीः । समग्ग्मतेतिंसम् अग्मंत । राजांनः । समिताविवेतिसमिंतौ इव ॥ विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमीवचातंनऽइत्यंमीव चातंनः ॥७१॥

अश्वावतीम् । अश्वावतीमित्यंश्व वतीम् । सोमावतीम् । सोमवतीमितिसोम वतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उदोंजसमित्युत् ओंजसम् ॥ आ । अवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतांतयऽइत्यंरिष्ट तांतये ॥७२॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोष्ठादिव । गोस्थादिवेतिंगोस्थात् इव । ईरते ॥ धनम् । [1]सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानंम् । तवं । पूरुष । पुरुषेतिंपुरुष ॥७३॥

यत्रं । समग्मेतिंसम् अग्मंत । विप्रः । उच्यते । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमीवचातंनऽइत्यंमीव चातंनः ॥७१॥

अश्वावतीम् । अश्ववतीमित्यंश्व वतीम् । उदोंजसमित्युत् ओंजसम् । अवित्सि । अस्मै । अरिष्टतांतयऽइत्यंरिष्ट तांतये ॥७२॥

शुष्माः । गोष्ठादिव । गोस्थादिवेतिंगोस्थात् इव । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानंम् ॥७३॥

यत्रं । [2]समगंग्मेतेतिंसम् अग्मंत ॥७१॥

अश्ववतीमित्यंश्व वतीम् । सोमवतीमितिंसोम वतीम् । ऊर्जयन्तीम् । [3]अस्मे । अरिष्टतांतयऽइत्यंरिष्ट तांतये ॥७२॥

---

१. अत्र सनिष्ष्यन्ती०' इति द्वियकारवान् क्वचित् पाठः ।
२. अपपाठोऽयम्, 'समग्मतेतिंसम् अग्मंत' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।
३. अपपाठोऽयम्, 'अस्मै' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथोऽइत्यथो । यूयम् । स्थ । निष्कृतीः । निःकृतीरितिनिः कृतीः ॥ सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥७४॥

अति । विश्वाः । परिष्ठाः । परिस्थाऽइतिपरि स्थाः । स्तेनऽइवेतिस्तेनः इव । व्रजम् । अक्रमुः ॥ ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥७५॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आदधऽइत्याँ दधे ॥ आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवगृभऽइतिजीव गृभः । यथा ॥७६॥

यस्य । ओषधीः । प्रसर्पथेतिप्र सर्पथ । अङ्गमङ्गमित्यङ्गम् अङ्गम् । परुःपरुः । परुःपरुरितिपरुः परुः ॥

इष्कृतीः । अथोऽइत्यथो । निष्कृतीः । पतत्रिणीः ॥७४॥

विश्वा । परिष्ठाः । परिस्थाऽइतिपरिस्थाः । स्तेनऽइवेतिस्तेनः इव । अक्रमुः । अचुच्यवुः । तन्वः ॥७५॥

हस्ते । आदधऽइत्याँ दधे । आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति ॥७६॥

प्रसर्पथेतिप्र सर्पथ । अङ्गमङ्गमित्यङ्गम् अङ्गम् । परुःपरुः ।

वः । य्यूयम् । य्यत् । आमय्यति ॥७४॥

य्यत् ॥७५॥

य्यत् । व्वाजय्यन् । [1]य्यक्ष्मस्य । य्यथा ॥७६॥

य्यस्य । परुः[2] । परुरितिपरुः परुः । य्यक्ष्मम् ॥७७॥

---

१. अपपाठोऽयम् 'य्यक्ष्मस्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः :

२. इतः उत्तरः पूर्णविरामः प्रमादपाठः ।

तत॑ः । यक्क्ष्म॑म् । वि । बा॒ध॒द्ध्वे॒ । उ॒ग्रः । म॒द्ध्य॒म॒शीरि॒वेति॑मद्ध्य॒म॒शीः इ॑व ॥७७॥

सा॒कम् । य॒क्क्ष्म॒ । प्र । प॒त॒ । चाषे॑ण । कि॒कि॒दी॒वि॑ना॑ ॥ सा॒कम् । वात॑स्य । ध्राज्ज्या॑ । सा॒कम् । न॒श्श्य॒ । नि॒हा॒क॒येति॑नि॒ हाक॑या ॥७८॥

अ॒न्न्या । वः॒ । अ॒न्न्याम् । अ॒व॒तु॒ । अ॒न्न्या । अ॒न्न्यस्याः॑ । उप॑ । अ॒व॒त॒ । ताः । सर्वाः॑ । स॒र्वँ॒वि॒दा॒नाऽइति॑सम् [1]वि॒दा॒नाः । इ॒दम् । मे॒ । प्र । अ॒व॒त॒ । वच॑ः ॥७९॥

याः । फ॒लिनीः॑ । अ॒फ॒लाः । अ॒पु॒ष्प्पाः । याः । च॒ । पु॒ष्प्पिणीः॑ ॥ बृह॒स्प्पति॑प्प्रसू॒ताऽइति॒बृह॒स्प्पति॑ प्रसूताः॑ । ताः । नः॒ । मु॒ञ्च॒न्तु॒ । अंह॑सः॑ ॥८०॥

यक्ष्मम् । बा॒ध॒ध्वे॒ । उग्रः । म॒ध्य॒म॒शीरि॒वेति॑मध्य॒म॒शीः इ॑व ॥७७॥

य॒क्ष्म॒ । ध्राज्या॑ । न॒श्य॒ ॥७८॥

अ॒न्या । अ॒न्याम् । अ॒न्या । अ॒न्यस्याः॑ ॥७९॥

अ॒पु॒ष्पाः । पु॒ष्पिणीः॑ । बृह॒स्पति॑प्रसू॒ताऽइति॒बृह॒स्पती॑ प्रसूताः॑ ॥८०॥

य॒क्ष्म॒ । नि॒हा॒क॒येति॑नि॒ हाक॑या ॥७८॥

व॒ः । [2]स॒म्वि॒दा॒नाऽइति॑सम् वि॒दा॒नाः ॥७९॥

याः । याः ॥८०॥

---

१. 'वि॒दा॒नाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'स॒र्वँ॒वि॒दा॒नाऽइति॑सम् वि॒दा॒नाः॑' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

मुञ्चन्तु । मा । शपत्थ्यात् । अथोऽइत्त्यथो । व्वरुण्ण्यात् । उत ॥ अथोऽइत्त्यथो । यमस्य । पड्वींशात् । सर्व्वस्म्मात् । देवकिल्ल्विषादितिदेव [1]किल्ल्विषात् ॥८१॥

अवपनन्तीरित्त्यव पतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ॥ यम् । जीवम् । अश्नवामहै । न । सः । रिष्ष्याति । पूरुषः । पुरुषऽइतिपुरुषः ॥८२॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ज्ञीरितिसोम राज्ज्ञीः । बह्वीः । शतविचक्क्षणाऽइतिशत विचक्क्षणाः ॥ तासाम् । असि । त्वम् । उत्तमेत्त्युत् तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥८३॥

शपथ्यात् । अथोऽइत्यथो । वरुण्यात् । पड्वींशात् । सर्व्वस्मात् ॥८१॥

अवपतन्तीरित्यव पतन्तीः । अश्नवामहै । रिष्याति ॥८२॥

सोमराज्ञीरितिसोम राज्ञीः । बह्वीः । शतविचक्षणाऽइतिशत विचक्षणाः । उत्तमेत्युत् तमा ॥८३॥

य्यमस्य । देवकिल्विषादितिदेव [2]किल्विषात् ॥८१॥

ओषधय्यः । अवपतन्तीरित्यव [3]पतन्तीः । य्यम् । पुरुषऽइति [4]पूरुष ॥८२॥

कामाय्य ॥८३॥

---

१. 'किल्विषात्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् 'किल्विषात्' इत्येवं स्वरेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, अत्रावग्रहस्थानीयरेखाया उपरि = इत्येवं पाठशोधनाय चिह्नं वर्तते, परन्तु न तत्र पाठः शोधितः । शुद्धः पाठः 'अवपतन्ती' द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयं दीर्घनिर्देशरूपः ।

विष्ठिताः । विस्थिताऽइतिवि स्थिताः । पृथिवीम् । अनु । बृहस्पतिप्रसूताऽइतिबृहस्पति प्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्य्यम् ॥८४॥

याः । च । इदम् । उपशृण्वन्तीत्युप शृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । परागताऽइतिपरा गताः ॥ सर्वाः । सङ्गत्येतिसम् गत्य । वीरुधः ॥८५॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः । द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् । चतुः॒पादितिचतुः॒ पात् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥८६॥

ओषधयः । सम् । अवदन्त । सोमेन । सह । राज्ञा ॥ यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥८७॥

विष्ठिताः । विस्थिताऽइतिवि स्थिताः । बृहस्पतिप्रसूताऽइतिबृहस्पति प्रसूताः ॥८४॥

उपशृण्वन्तीत्युप शृण्वन्ति । सङ्गत्येतिसम् गत्य ॥८५॥

यस्मै । द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् । अस्माकम् ॥८६॥

राज्ञा । यस्मै । ब्राह्मणः ॥८७॥

वीर्य्यम् ॥८४॥

य्याः । य्याः । [1]वीरुधः ॥८५॥

वः । य्यस्मै । वः ॥८६॥

ओषधय्यः । य्यस्मै । पारय्यामसि ॥८७॥

---

१. एकवकारवान् अपपाठोऽयम् ।

नाशयित्री । बलासस्य । अर्शसः । उपचितामित्युप चिताम् । असि ॥ अथोऽइत्यथो । शतस्य । यक्ष्माणाम् । पाकारोरितिपाक अरोः । असि । नाशनी ॥८८॥

त्वाम् । गन्धर्वाः । अखनन् । इन्द्रः । बृहस्पतिः ॥ ओषधे । सोमः । राजा । विद्वान् । यक्ष्मात् । अमुच्यत ॥८९॥

सहस्व । मे । अरातीः । सहस्व । पृतनायतऽइतिपृतना यतः ॥ सहस्व । सर्वम् । पाप्मानम् । सहमाना । असि । ओषधे ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । ते । ओषधे । खनिता । यस्मै । च । त्वा । खनामि । अहम् ॥ अथोऽइत्यथो । त्वम् ।

नाशयित्री । उपचितामित्युप चिताम् । अथोऽइत्यथो ॥८८॥
बृहस्पतिः । अमुच्यत ॥८९॥
पाप्मानम् ॥९०॥
दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । यस्मै । अथोऽइत्यथो । दीर्घायुरितिदीर्घ

नाशयित्री । यक्ष्माणाम् । पाकारोरितिपाक [1]आरोः ॥८८॥
यक्ष्मात् ॥८९॥
पृतनायतऽइतिपृतना [2]यतः ॥९०॥
दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । यस्मै । दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः ॥९१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, अन्यथा वा सन्धिविच्छेदजं पाठान्तरमिति संदिग्धम्, उभयथापि सम्भवति ।

२. कशैल्यनुसारमिह 'यतः' इति युक्तः पाठः ।

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । भूत्वा । शतवल्लशेतिशत वल्शा । वि । रोहतात् ॥९१॥

त्वम् । उत्तमेत्युत् तमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ॥ उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥९२॥

मा । मा । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मेतिसत्य धर्मा । वि । आनट् ॥ यः । च । अपः । चन्द्राः । प्रथमः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥९३॥

अभि । आ । वर्तस्व । पृथिवि । यज्ञेन । पयसा । सह ॥ वपाम् । ते । अग्निः । इषितः । अरोहत् ॥९४॥

अग्ने । यत् । ते । शुक्रम् । चन्द्रम् । पूतम् । च । यज्ञियम् ॥ तत् । देवेभ्यः । भरामसि ॥९५॥

आयुः । भूत्वा । शतवल्शेतिशत वल्शा ॥९१॥

उत्तमेत्युत् तमा । वृक्षाः । अस्माकम् । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥९२॥

पृथिव्याः । सत्यधर्मेतिसत्य धर्मा । कस्मै ॥९३॥

यज्ञेन । अग्निः ॥९४॥

अग्ने । शुक्रम् । यज्ञियम् । देवेभ्यः ॥९५॥

---

[1] वृक्षाः । उपस्तयः । य्यः ॥९२॥

य्यः । य्यः । देवाय ॥९३॥

य्यज्ञेन । पयसा ॥९४॥

य्यत् । य्यज्ञियम् ॥९५॥

---

१. कशौलयनुसारमृकारपरो वकारो न द्विर्लिख्यतेऽतोऽपपाठोऽयम् ।

इषंम् । ऊर्ज्जंम् । अहम् । इतः । आदम् । ऋतस्यं । योनिम् । महिषस्यं । धाराम् ॥ आ । मा । गोषुं । विशतु । आ । तनूषुं । जहांमि । सेदिम् । अनिराम् । अमींवाम् ॥९६॥

अग्ने । तवं । श्रवंः वयंः । महिं । भ्राजन्ते । अर्चयंः । विभावसोऽइतिविभा वसो ॥ बृहंद्भानोऽइतिबृहंत् भानो । शवंसा । वाजंम् ॥ उक्क्थ्यम् । दधांसि । दाशुषे । कवे ॥९७॥

पावकवर्च्चाऽइतिपावक वर्च्चाः । शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्च्चाः । अनूनवर्च्चाऽइत्यनूंन वर्च्चाः । उत् । इयर्षि । भानुनां ॥ पुत्रः । मातरां । विचरन्नितिवि चरंन् । उपं । अवसि । पृणक्षि । रोदंसीऽइतिरोदंसी । उभेऽइत्युभे ॥९८॥

ऊर्ज्जंः । नपात् । जातवेदऽइतिजात वेदः । सुश-

इषम् ॥९६॥

अग्ने । बृहद्भानोऽइतिबृहंत् भानो । उक्थ्यम् ॥९७॥

शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्च्चाः । अनूनवर्च्चाऽइत्यनूंन वर्च्चाः । पुत्रः । पृणक्षि । उभेऽइत्युभे ॥९८॥

योनिम् ॥९६॥

वयंः । अर्चयंः । विभावसोऽइतिवि[1] । भा वसो ॥९७॥

पावकवर्च्चाऽइतिपावक वर्च्चाः । शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्च्चाः अनूनवर्च्चाऽइत्यनूंन वर्च्चाः । इयर्षि । विचरन्नितिवि चरंन् ॥९८॥

---

१. अस्थानेऽयं पूर्णविरामः, संयुक्तपाठेनात्र भाव्यम् ।

स्तिभिरितिऽसुशस्ति भिः । मन्दस्व । धीतिभिरितिधीति भिः । हितः ॥ त्वेऽइतित्वे । इषः । सम् । दधुः । भूरिवर्प्पसऽइतिभूरि वर्प्पसः । चित्रोतयऽइतिचित्र ऊतयः । वामजाताऽइतिवाम जाताः ॥९९॥

इरज्ज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभिरितिजन्तु भिः । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । रायः । अमर्त्त्य ॥ सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥१००॥

इष्ककर्त्तारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसमितिप्प्र चेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः ॥ रातिम् । वामस्य । सुभगामितिसु भगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥१०१॥

ऋतावानम् । ऋतवानमित्त्यृत वानम् । महिषम् । विश्वदर्शतमितिविश्व दर्शतम् । अग्निम् । सुम्म्नाय । दधिरे ।

त्वेऽइतित्वे । चित्रोतयऽइतिचित्र ऊतयः ॥९९॥

इरज्यन् । अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे । पृणक्षि ॥१००॥

इष्कर्त्तारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसमितिप्र चेतसम् ॥१०१॥

ऋतवानमित्यृत व्वानम् । विश्वदर्शतमितिविश्व दर्शतम् । अग्निम् ।

जातवेदऽइतिजात वेदः । भूरिवर्प्पसऽइतिभूरि वर्पसः । चित्रोतयऽइतिचित्र ऊतयः । वामजाताऽइतिवाम जाताः ॥९९॥

प्रथयस्व । जन्तुभिरितिजन्तु भिः । रायः ॥१००॥

क्षयन्तम् । रयिम् ॥१०१॥

[1] ऋतावानमित्यृत वानम् । विश्वदर्शतऽमितिविश्व दर्शतम् । सुम्नाय ।

---

१. इह 'ऋतवान०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

पुरः। जनाः ॥ श्रुत्कर्णमितिश्रुत् कर्णम् । सप्रथस्तम-मितिसप्रथः तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥१०२॥

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् ॥ भव । वाजस्य । सङ्गथऽइतिसम् गथे ॥१०३॥

सम् । ते । पयांᳬसि । सम् । ॐऽइत्यूँ । यन्तु । वाजाः । वृष्ण्यानि । अभिमातिषाहः । अभिमातिसहऽइत्यभिमाति सहः ॥ आप्यायमानऽइत्या प्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांᳬसि । उत्तमानीत्युत् तमानि । धिष्व ॥१०४॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तमेतिमदिन् तम । सोम ।

सुम्नाय । श्रुत्कर्णमितिश्रुत् कर्णम् । सप्रथस्तममितिसप्रथः तमम् । दैव्यम् ॥१०२॥

विश्वतः । वृष्ण्यम् ॥१०३॥

ॐऽइत्यूँ । वृष्ण्यानि । अभिमातिसहऽइत्यभिमाति सहः । आप्यायमानऽइत्या प्यायमानः । उत्तमानीत्युत् तमानि । धिष्व ॥१०४॥

युगा ॥१०२॥

प्यायस्व ॥१०३॥

पयांᳬसि । उंऽइत्यूम् । यन्तु । आप्यायमानऽइत्या प्यायमानः । अमृताय ॥१०४॥

विश्वेभिः । अंशुभिरित्यंशु भिः ॥ भव । नः । सप्रथस्तमऽइतिसप्रथः तमः । सखा । वृधे ॥१०५॥

आ । ते । वत्स । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधस्थादितिसध स्थात् ॥ अग्ने । त्वाङ्कामयेतित्वाम् कामया । गिरा ॥१०६॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरः तम । विश्वाः । सुक्षितयऽइतिसु क्षितयः । पृथक् ॥ अग्ने । कामाय । येमिरे ॥१०७॥

विश्वेभिः । अंशुभिरित्यंशु भिः । सप्रथस्तमऽइतिसप्रथः तमः ॥१०५॥

वत्स । सधस्थादितिसध स्थात् । अग्ने । त्वाङ्कामयेतित्वाम् कामया ॥१०६॥

तुभ्यम् । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरः तम । विश्वाः । सुक्षितयऽइतिसु क्षितयः । अग्ने ॥१०७॥

प्यायस्व । [1]वृधे ॥१०५॥

[2]वत्स । यमत् । त्वाम्[3] । कामयेतित्वाम् कामया ॥१०६॥

सुक्षितयऽइतिसु क्षितयः । कामाय । येमिरे ॥१०७॥

---

१. कशैल्यनुसारमृकारपरस्य वकारस्य द्विर्लेखनं न युक्तम् ।

२. सकारपरस्य वर्गीयप्रथमाक्षरस्य द्वितीयापत्तिः कपाठे दृश्यते । परन्तु 'वत्सोत्स'शब्दयोर्द्वितीयापत्तिर्नोपलभ्यते (द्र० १२।१६, पृ० १८६ टि० ४) किमत्रकारणमिति न ज्ञायते ।

३. एकपदस्य मध्ये विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

अ॒ग्निः॑ । प्रि॒येषु॑ । धाम॒स्विति॒धाम॑ सु । काम॑ः । भूतस्य॑ । भव्य॑स्य ॥ स॒म्म्राडिति॑स॒म् राट् । एक॑ः । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥१०८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वादशोऽध्यायः ॥

अ॒ग्निः । भव्य॑स्य । स॒म्राडिति॑स॒म् राट् ॥१०८॥

प्रि॒येषु॑ । [1]स॒म्म्राडिति॑स॒म् राट् ॥१०८॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे द्वादशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याः पूर्वत्र ३७, ६६, ११६, १३६, १३७ पृष्ठेषु यथास्थानं टिप्पण्यः ।

२. द्र० पृष्ठ १७९ टि० १ । पाणिनिनाऽविहितोऽपि मुडागमः प्राचीनेषु प्रयोगेषूपलभ्यते ।

त्रयोदशोऽध्यायः

मयि । गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाःत्वाय । सुवीर्य्यायेतिसु वीर्य्याय ॥ माम् । ऊँऽइत्यूँ । देवताः । सचन्ताम् ॥१॥

ब्रह्म । जज्ञानम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । वि । सीमतः । सुरुचऽइतिसु रुचः । वेनः । आवरित्यावः ॥ सः । बुध्न्याः । उपमाऽइत्युप माः । अस्य । विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । सतः । च । योनिम् । असतः । च । वि । वरितिवः ॥२॥

हिरण्यगर्भऽइतिहिरण्य गर्भः । सम् । अवर्त्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ॥ सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् ॥३॥

गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । ऊँऽइत्यूँ ॥१॥

ब्रह्म । जज्ञानम् । आवरित्यावः । बुध्न्याः । उपमाऽइत्युप माः । विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः ॥२॥

हिरण्यगर्भऽइतिहिरण्य गर्भः । अग्रे ॥३॥

मयि । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । सुवीर्य्यायेतिसु वीर्य्याय । ऊंऽइत्यूम् ॥१॥

[1]विस्थाऽइतिवि स्थाः । योनिम् ॥२॥

---

१. इमः पूर्वस्याः काण्डकाया पूर्वं गतत्वान्नेह पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः मन्त्रकण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु । द्याम् । इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ॥ समानम् । योनिम् । अनु । सञ्चरन्तमितिसम् चरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्राः ॥४॥

नमः । अस्तु । सर्प्पेभ्यः । ये । के । च । पृथिवीम् । अनु । ये । अन्तरिक्क्षे । ये । दिवि । तेभ्यः । सर्प्पेभ्यः । नमः ॥५॥

याः । इषवः । यातुधानानामितियातु धानानाम् । ये । वा । वनस्प्पतीन् । अनु ॥ ये । वा । अवटेषु । शेरते ॥६॥

ये । वा । अमीऽइत्यमी । रोचने । दिवः । ये । वा । सूर्य्यस्य । रश्मिषु ॥ येषाम् । अप्स्वित्यप् सु । सदः । कृतम् ॥७॥

द्रप्सः । चस्कन्द । द्रप्सम् । सप्त । होत्राः ॥४॥
अस्तु । सर्प्पेभ्यः अन्तरिक्षे । तेभ्यः । सर्प्पेभ्यः ॥५॥
वनस्पतीन् ॥६॥
अमीऽइत्यमी । रश्मिषु । अप्स्वित्यप् सु ॥७॥

य्योनिम् । य्यः । य्योनिम् ॥४॥
य्ये । य्ये । य्ये ॥५॥
य्याः । य्यातुधानानामितिय्यातु[1] धानानाम् । य्ये । [2]वा । य्ये । वा ॥६॥
य्ये । वा । य्ये । वा । य्येषाम् ॥७॥

१: अपपाठोऽयम्, '०य्यातु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशे 'वः वा वै' पदेषु संहितावदेव लघुवकारो ज्ञेयः । अग्रेप्येवमेव द्रष्टव्यम् ।

कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमितिप्र सितिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजेवेतिराजा इव । अमवानित्यम वान् । इभेन ॥ तृष्वीम् । अनु । प्रसितिमितिप्र सितिम् । द्रूणानः । अस्ता । असि । विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥८॥

तव । भ्रमासः । आशुयेत्याशु या । पतन्ति । अनु । स्पृश । धृषता । शोशुचानः । तपूंषि । अग्ने । जुह्वा । पतङ्गान् । असन्दितऽइत्यसम् दितः । वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥९॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णितमऽइतितूर्णि तमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ॥ यः । नः । दूरे । अघशंसऽइत्यघ शंसः । यः । अन्ति । अग्ने । माकिः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥१०॥

कृणुष्व । प्रसितिमितिप्र सितिम् । पृथ्वीम् । अमवानित्यम वान् । तृष्वीम् । प्रासितिमितिप्र सितिम् । विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥८॥

आशुयेत्याशु या । अग्ने । जुह्वा । असन्दितऽइत्यसम् दितः । विष्वक् । उल्काः ॥९॥

अदब्धः । अघशंसऽइत्यघ शंसः । अग्ने ॥१०॥

य्याहि । अमवानित्यम वान् ॥८॥

आशुय्नेत्याशु [1]य्या ॥९॥

पायुः । व्यः । व्यः । [2]व्यथः ॥१०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्ना' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं, पाठान्तरं वेति विचार्यम् ।

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेतऽइतितिग्म हेते ॥ यः । नः । अरातिम् । समिधानेतिसम् इधान । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥११॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ॥ अव । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनामितियातु जूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ अग्नेः । त्वा । तेजसा । सादयामि ॥ इन्द्रस्य । त्वा । ओजसा । सादयामि ॥१२॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । सचसे । शिवाभिः ॥ दिवि ।

अग्ने । तिष्ठ । तनुष्व । अमित्रान् । तिग्महेतऽइतितिग्म हेते । चक्रे । धक्षि । शुष्कम् ॥११॥

ऊर्ध्वः । विध्य । अस्मत् । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने । शत्रून् । अग्नेः ॥१२॥

यज्ञस्य । यत्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । जिह्वाम् । अग्ने ।

ध्यः ॥११॥

[1]ध्यातुजुनामितिय्यातु जूनाम् । सादय्यामि ॥१२॥

[2]य्यज्ञस्य । य्यत्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । हव्यवाहमितिहव्य

---

१. अपपाठोऽयम्, 'ध्यातुजूनामितिध्यातु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठचन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः संख्ययोर्भेदो ज्ञेयः ।

मूर्द्धानम् । दधिषे । स्वर्षाम् । स्वःसामितिस्वः साम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यवाहमितिंहव्य वाहम् ॥१३॥

ध्रुवा । असि । धरुणा । आस्तृतेत्या स्तृता । विश्वकर्म्मणेतिविश्व कर्म्मणा ॥ मा । त्वा । समुद्रः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्णऽइतिंसु पर्णः । अव्यथमाना । पृथिवीम् । दृꣳह ॥१४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । त्वा । सादयतु । अपाम् । पृष्ठे । समुद्रस्य । एमन् ॥ व्यचस्वतीम् । प्रथस्वतीम् । प्रथस्व । पृथिवी । असि ॥१५॥

भूः । भूमिः । अदितिः । विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । विश्वस्य । भुवनस्य । धर्त्री ॥ पृथिवीम् । यच्छ । दृꣳह । मा । हिꣳसीः ॥१६॥

हव्यवाहमितिहव्य वाहम् ॥१३॥

आस्तृतेत्या स्तृता । विश्वकर्म्मणेतिविश्व कर्म्मणा । समुद्रः । अव्यथमाना ॥१४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । पृष्ठे । समुद्रस्य ॥१५॥

विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । विश्वस्य । धर्त्री । यच्छ ॥१६॥

वाहम् ॥१३॥

विश्वकर्म्मणेतिविश्व कर्म्मणा । [1]वधीत् ॥१४॥

सादयतु । व्यचस्वतीम् ॥१५॥

विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । यच्छ ॥१६॥

---

१. अपपाठोऽयं स्यात् ।

विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यप आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय ॥ अग्निः । त्वा । अभि । पातु । मह्या । स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेतिशम् तमेन ॥१७॥

काण्डात्काण्डादितिकाण्डात् काण्डात् । प्ररोहन्तीतिप्र रोहन्ती । परुषःपरुषऽइतिपरुषः परुषः । परि ॥ एव । नः । दूर्वे । प्र । तनु । सहस्रेण । शतेन । च ॥१८॥

या । शतेन । प्रतनोषीतिप्र तनोषि । सहस्रेण । विरोहसीतिवि रोहसि ॥ तस्याः । ते । देवि । इष्टके । विधेम । हविषा । वयम् ॥१९॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् । आतन्वन्तीत्या तन्वन्ति । रश्मिभिरितिरश्मि भिः ॥

विश्वस्मै । अपानायेत्यप आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय । अग्निः ॥१७॥

काण्डात्काण्डादितिकाण्डात् काण्डात् । प्ररोहन्तीतिप्र रोहन्ती ॥१८॥

प्रतनोषीतिप्र तनोषि । इष्टके ॥१९॥

अग्ने । आतन्वन्तीत्या तन्वन्ति । रश्मिभिरितिरश्मि भिः ॥२०॥

प्राणाय । अपानायेत्यप आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय । मह्या ॥१७॥

या? । विरोहसीतिवि रोहसि । वयम् ॥१९॥

या? । सूर्यै । जनाय ॥२०॥

ताभि॑÷ । नः॑ । अ॒द्य । सर्वा॑भिः॑ । रु॒चे । जना॑य । नः॑ । कृ॒धि ॥२०॥

या॒ः । वः॑ । दे॒वाः॑ । सूर्ये॑ । रुच॑÷ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । या॒ः । रुच॑÷ ॥ इन्द्रा॑ग्नीऽइतीन्द्रा॑ग्नी । ताभि॑÷ । सर्वा॑भिः॑ । रुच॑म् । नः॑ । ध॒त्त । बृ॒ह॒स्प॒ते ॥२१॥

वि॒राडिति॑वि राट् । ज्योति॑÷ । अ॒धा॒र॒य॒त् । स्व॒रा-डिति॑स्व राट् । ज्योति॑÷ । अ॒धा॒र॒य॒त् ॥ पृ॒ष्ठे । पृ॒थि॒व्याः॒ । ज्योति॑ष्मतीम् ॥ वि॒श्वा॑म् । ज्योति॑÷ । य॒च्छ ॥ अ॒ग्निः॒ । ते॒ । अधि॑पति॒रित्यधि॑ पतिः॑ ॥२२॥

मधु॑÷ । च॒ । माध॑वः॑ । च॒ । वा॒स॑न्तिकौ । ऋ॒तू॒-ऽइत्यृ॒तू । अ॒ग्नेः॒ । अ॒न्तः॒श्ले॒षऽइत्य॑न्तः॑ श्ले॒षः॒ । अ॒सि । कल्पे॑ताम् । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । कल्प॑न्ताम् ।

अश्वे॑षु । इन्द्रा॑ग्नीऽइतीन्द्रा॑ग्नी । बृ॒ह॒स्प॒ते ॥२१॥

पृ॒ष्ठे । पृ॒थि॒व्याः॒ । ज्योति॑ष्मतीम् । वि॒श्वा॑म् । य॒च्छ । अ॒ग्निः॒ । अधि॑पति॒-रित्यधि॑ पतिः॑ ॥२२॥

ऋ॒तू॒ऽइत्यृ॒तू । अ॒ग्नेः॒ । अ॒न्तः॒श्ले॒षऽइत्य॑न्तः॑ श्ले॒षः॒ । कल्पे॑ताम् ।

य्याः॒ । वः॑ । सूर्ये॑ । य्याः॒ ॥२१॥

वि॒राडिति॑वि राट् । अ॒धा॒र॒य॒त् । अ॒धा॒र॒य॒त् । [1]द्योति॑÷ । य्य॒च्छ ॥२२॥

---

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः । अस्मिन्नेव मन्त्रे पूर्वत्र 'ज्योति॑÷' इत्येवं साधु निर्दिश्यते ।

आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रताऽइतिसव्रताः ॥ ये । अग्नयः । समनसऽइतिसमनसः । अन्तरा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । इमेऽइतीमे ॥ वासन्तिकौ । ऋतूऽइत्यृतू । अभिकल्पमानाऽइत्यभि कल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । देवाः । अभिसँविशन्त्वित्यभि सँविशन्तु । ध्रुवेऽइतिद्ध्रुवे । सीदतम् ॥२३॥

अषाढा । असि । सहमाना । सहस्व । अरातीः । सहस्व । पृतनायतऽइतिपृतनायतः ॥ सहस्रवीर्य्येतिसहस्र वीर्य्या । असि । सा । मा । जिन्व ॥२४॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् । कल्पन्ताम् । अग्नयः । ज्यैष्ठ्याय । अग्नयः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । ऋतूऽइत्यृतू । अभिकल्पमानाऽइत्यभि कल्पमानाः । अभिसँविशन्त्वित्यभि सँविशन्तु ॥२३॥

जिन्व ॥२४॥

---

[1]कल्पेताम् । ओषधयः । [1]कल्पेताम् । अग्नयः । [2]ग्रैष्ठ्याय । सव्रताऽइतिस व्रताः । य्ये । अग्नयः । [3]अभिसम्बिशन्त्वित्यभि सम्बिशन्तु ॥२३॥

पृतनायतऽ[4]इतिपृतना य्यतः । सहस्रवीर्य्येतिसहस्र वीर्य्या ॥२४॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'कल्पन्ताम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. अयमपि लेखकप्रमादजोऽपपाठः । 'ज्यैष्ठ्याय' इति भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अभिसँविशन्त्वित्यभि सँविशन्तु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'इतिपृतना यतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मधु । वाताः । ऋतायते । ऋतयतऽइत्यृत यते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः ॥ माध्वीः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥२५॥

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुमदिति मधु मत् । पार्थिवम् । रजः ॥ मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥२६॥

मधुमानिति मधु मान् । नः । वनस्पतिः । मधुमानिति मधु मान् । अस्तु । सूर्य्यः ॥ माध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ॥२७॥

अपाम् । गम्भन् । सीद । मा । त्वा । सूर्य्यः । अभि । ताप्सीत् । मा । अग्निः । वैश्वानरः ॥ अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व । अनु । त्वा । दिव्या । वृष्टिः । सचताम् ॥२८॥

ऋतयतऽइत्यृत यते । माध्वीः ॥२५॥

नक्तम् । पार्थिवम् ॥२६॥

वनस्पतिः । माध्वीः ॥२७॥

ताप्सीत् । अग्निः । वैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व । दिव्या । वृष्टिः ॥२८॥

ऋतायते । ऋतयतऽइत्यृत [1]यते ॥२५॥

सूर्यः ॥२७॥

सूर्यः । [2]ताप्सीत् । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व ॥२८॥

---

१. कशैल्यनुसारं 'यते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अत्र सकारे परतो वर्गीयप्रथमस्य द्वित्वापत्तिः 'उत्स-वत्स' (पृष्ठ १८६ टि० ४) इव न दृश्यते, कारणं मृग्यम् । बम्बईमुद्रिते 'ताप्प्सीत्' इति दृश्यते ।

त्रीन् । समुद्रान् । सम् । असृपत् । स्वर्गानितिस्वःऽगान् । अपाम् । पतिः । वृषभः । इष्टकानाम् ॥ पुरीषम् । वसानः । सुकृतस्येतिसुऽकृतस्य । लोके । तत्र । गच्छ । यत्र । पूर्वे । परेताऽइतिपराऽइताः ॥२९॥

इतः । जज्ञे । प्रथमम् । एभ्यः । योनिभ्यऽइतियोनिऽभ्यः । अधि । जातवेदाऽइतिजातऽवेदाः ॥ सः । गायत्र्या । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रिऽस्तुभा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनुऽस्तुभा । च । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रजानन्नितिप्रऽजानन् ॥३०॥

इषे । राये । रमस्व । सहसे । द्युम्ने । ऊर्जे । अपत्याय ॥ सम्राडितिसम्ऽराट् । असि । स्वराडितिस्वऽराट् । असि । सारस्वतौ । त्वा । उत्सौ । प्र । अवताम् ॥३१॥

समुद्रान् । इष्टकानाम् । तत्र । गछ । यत्व ॥२९॥

जज्ञे । एभ्यः । योनिभ्यऽइतियोनिऽभ्यः । गायत्र्या । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रिऽस्तुभा । अनुष्टुभा । अनस्तुभेत्यनुऽस्तुभा । देवेभ्यः । हव्यम् । प्रजानन्नितिप्रऽजानन् ॥३०॥

द्युम्ने । अपत्याय । सम्राडितिसम्ऽराट् । उत्सौ ॥३१॥

य्यत्र ॥२९॥

[1]य्योनिभ्यऽइति य्योनिऽभ्यः । जातवेदाऽइतिजातऽवेदाः । गायत्र्या ॥३०॥

राय्ये । अपत्याय्य । [2]सम्म्राडितिसम्ऽराट् । [3]उत्सौ ॥३१॥

---

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डियोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठयन्ते । अत इत आरम्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. द्र० पूर्वं पृष्ठ ३७ टि० १ ।

३. द्र० पूर्वं पृष्ठ १८६ टि० ४ । बम्बईमुद्रिते तु 'उत्थ्सौ' दृश्यते ।

अग्ग्नें । युक्क्ष्व । हि । ये । तवं । अश्श्वासंः । देव । साधवं᳖ ॥ अरंम् । वहंन्ति । मन्यवें ॥३२॥

युक्क्ष्व । हि । देवहूतमानितिंदेव हूतमान् । अश्श्वान् । अग्ग्ने । र्थीरिवेतिंरथीःऽइव ॥ नि । होता । पूर्व्यः । सदः ॥३३॥

सम्म्यक् । स्रवन्ति । सरितं᳖ । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनंसा । पूयमानाः ॥ घृतस्यं । धाराः । अभि । चाकशीमि । हिरण्ययं᳖ । वेतसः । मद्ध्ये । अग्ग्नेः ॥३४॥

ऋचे । त्वा । रुचे । भासे । ज्योतिंषे ॥ अभूंत् । इदम् । विश्श्वंस्य । भुवंनस्य । वाजिंनम् । अग्ग्नेः । वैश्श्वानरस्यं । च ॥३५॥

अग्ग्निः । ज्योतिंषा । ज्योतिंष्म्मान् । रुक्क्मः । वर्चंसा ।

अग्ने । युक्ष्व । अश्वांस᳖ । मन्यवें ॥३२॥

युक्ष्व । अश्वान् । अग्ने ॥३३॥

सम्यक् । हिरण्ययं᳖ । मध्यें । अग्नेः ॥३४॥

विश्वंस्य । अग्नेः । वैश्वानरस्यं ॥३५॥

अग्निः । ज्योतिंष्मान् । रुक्मः ॥३६॥

व्युक्ष्व । व्ये ॥३२॥

व्युक्ष्व ॥३३॥

पूय्यमानाः । हिरण्ययं᳖ ॥३४॥

वर्चस्वान् ॥ सहस्रदाऽइतिसहस्र दाः । असि । सहस्राय । त्वा ॥३६॥

आदित्यम् । गर्भम् । पयसा । सम् । अङ्ग्ध । सहस्रस्य । प्रतिमामितिप्रति माम् । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् ॥ परि । वृङ्ग्ध । हरसा । मा । अभि । मꣳस्थाः । शतायुषमितिशत आयुषम् । कृणुहि । चीयमानः ॥३७॥

वातस्य । जूतिम् । वरुणस्य । नाभिम् । अश्वम् । जज्ञानम् । सरिरस्य । मध्ये ॥ शिशुम् । नदीनाम् । हरिम् । अद्रिबुद्ध्नमित्यद्रि बुद्ध्नम् । अग्ने । मा । हिꣳसीः । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् ॥३८॥

अजस्रम् । इन्दुम् । अरुषम् । भुरण्युम् । अग्निम् ।

आदित्यम् । गर्भम् । अङ्ग्धि । प्रतिमामितिप्रति माम् । विश्वरूपमिति-विश्व रूपम् । वृङ्ग्धि । मꣳस्थाः ॥३७॥

अश्वम् । जज्ञानम् । मध्ये । अद्रिबुध्नमित्यद्रि बुध्नम् । अग्ने ॥३८॥

भुरण्युम् । अग्निम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । कल्पमानः ॥३९॥

सहस्राय ॥३६॥

पयसा । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । शतायुषमितिशत आयुषम् । चीयमानः ॥३७॥

व्योमन्नितिवि[1] ओमन् ॥३८॥

---

१. अत्र कर्मैल्यनुसारम् 'वि' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ई॒डे । पूर्व॑चि॒त्तिमि॒तिपूर्व॑ चि॑त्तिम् । नमो॑भि॒रि॒ति॒नम॑ः भि॑ः ॥
स॒ः । पर्व॑भि॒रि॒ति॒पर्व॑ भि॑ः । ऋ॒तु॒शऽइत्यृ॒तु श॒ः । कल्प॑-
मानः । गाम् । मा । हि॒ꣳसीः । अदि॑तिम् । वि॒राज॒मिति॑वि॒
राज॑म् ॥३९॥

व॒रू॑त्रीम् । त्वष्टुः॑ । वरु॑णस्य । नाभि॑म् । अवि॑म् ।
ज॒ज्ज्ञा॒नाम् । रज॑सः । पर॑स्म्मात् ॥ म॒हीम् । सा॒ह॒स्रीम् ।
असु॑रस्य । मा॒याम् ॥४०॥

य॒ः । अ॒ग्निः॒ । अ॒ग्नेः॒ । अधि॑ । अजा॑यत । शोका॑त् ।
पृ॒थि॒व्याः॒ । उ॒त । वा॒ । दि॒वः॒ । परि॑ ॥ येन॑ । प्र॒जाऽइति॑प्र॒
जाः॒ । वि॒श्वक॒र्म्मेति॑वि॒श्व कर्म्मा॑ । ज॒जान॑ । तम् । अ॒ग्ने॒ ।
हेडः॑ । परि॑ । ते॒ । वृ॒ण॒क्क्तु॒ ॥४१॥

व॒रू॑त्रीम् । त्वष्टुः॑ । ज॒ज्ञा॒नाम् । पर॑स्मात् ॥४०॥

अ॒ग्निः॒ । अ॒ग्नेः॒ । पृ॒थि॒व्याः॒ । प्र॒जाऽइति॑प्र जाः॒ । वि॒श्वक॒र्मेति॑वि॒श्व
कर्मा॑ । अ॒ग्ने॒ । वृ॒ण॒क्तु॒ ॥४१॥

---

[1] पू॒र्व॑चि॑त्त॒मिति॒पू॒र्व॑ चि॑त्तम् । ऋ॒तु॒शऽइत्यृ॒तु श॒ः । वि॒राज॒मिति॑वि॒
राज॑म् ॥३९॥

मा॒य्याम् ॥४०॥

य्य॒ः । अजा॑य्यत । य्येन॑ । वि॒श्वक॒र्म्मेति॑वि॒श्व कर्मा॑ ॥४१॥

---

१. ककोश एवायं पाठ उपलभ्यते । स्वरशास्त्रविरोधादयं पाठ-श्चिन्त्यः । क्तान्ते पाठ उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् (द्र० अष्टा० ६।२।१४५) । ककोशेऽन्यत्र (द्र० अ० १५ कं० १६; अ० २१, कं० ११, १२, ५३, ५४) सर्वत्र 'पूर्वचित्ति' पदमेव पठ्यते ।

इमम् । मा । हिꣳसीः । द्विपादमितिद्वि पादम् । पशुम् । सहस्राक्क्षऽइतिसहस्र अक्क्षः । मेधाय । चीयमानः ॥ मयुम् । पशुम् । मेधम् । अग्ने । जुषस्व । तेन । चिन्वानः । तन्वः । नि । सीद ॥ मयुम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः । तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥४२॥

एकशफमित्त्येक शफम् । कनिक्क्रदम् । वाजिनम् । वाजिनेषु ॥ गौरम् । आरण्यम् । अनु । ते । दिशामि ॥४३॥

साहस्रम् । शतधारमितिशत धारम् । उत्सम् । व्यच्यमानमितिवि अच्यमानम् । सरिरस्य । मद्ध्ये ॥ घृतम् । दुहानाम् । अदितिम् । जनाय ॥ गवयम् ॥४४॥

द्विपादमितिद्वि पादम् । सहस्राक्षऽइतिसहस्र अक्षः । अग्ने । चिन्वानः । तन्वः । ऋछतु । द्विष्मः । ऋछतु ॥४२॥

एकशफमित्येक शफम् । कनिक्रदम् । आरण्यम् ॥४३॥

उत्सम् । व्यच्यमानमितिवि अच्यमानम् । मध्ये ॥४४॥

---

[1]द्विपदमितिद्वि पदम् । मेधाय । चीयमानः । मयुम् । मयुम् ॥४२॥

[2]उत्सम् । जनाय । गवयम् ॥४४॥

---

१. ककोश एवायं पाठ उपलभ्यते । व्याकरणदृशा त्वत्र न पादः पद्भावः संभवति, तस्य भसंज्ञायां विधानात् । यदि स्वतन्त्रः पादशब्दसमानार्थकः पच्छब्द इष्येत हृच्छब्दवत् (द्र० हृद्विषये काशिका ६।३।५१) तर्ह्ययं पाठोऽपि साधुः स्यात् ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १८६ टि० ४ । 'उत्थ्सम्' इति बम्बईमुद्रिते पाठः ।

ऊर्ण्णायुम् । वरुणस्य । नाभिम् । त्वचम् । पशूनाम् । द्विपदामितिद्विद्वि पदाम् । चतुष्पदाम् । चतु÷पदामितिचतु÷ पदाम् ॥ त्वष्टुं÷ । प्रजानामितिप्प्र जानाम् । प्रथमम् । जनित्रम् । उष्ट्ट्रम् ॥४५॥

अजः । हि । अग्ग्नेः । अजनिष्ट्ट । शोकात् । सः । अपश्श्यत् । जनितारम् । अग्ग्ने ॥ तेन । देवाः । देवताम् । अग्ग्रम् । आयन् । तेन । रोहम् । आयन् । उप । मेद्ध्यासः । शरभम् ॥४६॥

त्वम् । यविष्ट्ठ । दाशुषं÷ । नॄन् । पाहि । शृणुधि । गिरं÷ ॥ रक्क्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥४७॥

अपाम् । त्वा । एमन् । सादयामि । ओद्मन् । भस्म्मन् । ज्योतिंषि । अयने । अर्ण्णवे । सदने । समुद्रे ।

द्विपदामितिद्वि पदाम् । चतुष्पदाम् । त्वष्टुं÷ । प्रजानामितिप्र जानाम् । जनित्रम् । उष्ट्रम् ॥४५॥

अग्नेः । अजनिष्ट । अपश्यत् । अग्ने । अग्रम् । मेध्यासः ॥४६॥

यविष्ठ । रक्ष ॥४७॥

ओद्मन् । भस्मन् । समुद्रे । सधस्थऽइतिसध स्थे ।

ऊर्णायुम् ॥४५॥

आयन् । आयन् ॥४६॥

य्यविष्ठ । [1]नॄः ॥४७॥

सादयामि । [2]उद्मन् । अयने । क्षये । य्योनौ ॥४८॥

---

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचारणीयम् । 'नॄन्' इत्यस्य 'नॄः' प्रयोगस्यापि छन्दसि सम्भवात् ।

२. अपपाठोऽयम् । 'ओद्मन्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सरिरे । क्षये । सधिषि । सदने । सधस्त्थऽइतिसध स्थे । योनौ । पुरीषे । पार्थसि । पाङ्क्तेन ॥४८॥

अयम् । पुरः । भुवः । तस्य । प्राणः । भौवायन-ऽइतिभौव [1]आयनः । वसन्तः । प्राणायनऽइतिप्राण [1]आयनः । गायत्री । वासन्ती । गायत्र्यै । गायत्रम् । गायत्रात् । उपांशुरित्युप अंशुः । उपांशोरित्युप अंशोः । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृतः । रथन्तरमितिरथम् तरम् । वसिष्ठः । ऋषिः । प्रजापति-गृहीतयेतिप्रजापति गृहीतया । त्वया । प्राणम् । गृह्णामि । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥४९॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । मनः । वैश्वकर्म्मणमितिवैश्व [2]कर्म्मणम् । ग्रीष्मः । मानसः ।

पाङ्क्तेन ॥४८॥

प्राणायनऽइतिप्राण आयनः । गायत्री । गायत्र्यै । गायत्रम् । गायत्रात् । उपांशुरित्युप अंशुः । उपांशोरित्युप अंशोः । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृतः । वसिष्ठः । प्रजापतिगृहीतयेति-प्रजापति गृहीतया । गृह्णामि । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥४९॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्मा । वैश्वकर्म्मणमितिवैश्व कर्मणम् ।

अयम् । भौवायनऽइतिभौव आयनः । प्राणायनऽइतिप्राण आयनः । गायत्री । गायत्र्यै । गायत्रम् । गायत्रात् । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृतः । प्रजापतिगृहीतयेतिप्रजापति गृहीतया । त्वया ॥४९॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । वैश्वकर्म्मणमितिवैश्व कर्म्मणम् । अन्तर्य्याम-

१. 'आयनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कर्म्मणम्' इति काशिकः पाठः ।

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितितित्रि स्तुप् । ग्रैष्म्मी । त्रिष्टुभ÷ । त्रिस्तुभऽइतितित्रि स्तुभ÷ । स्वारम् । स्वारात् । अन्तर्य्यामिऽइत्त्यन्तः यामः । अन्तर्य्यामादित्त्यन्तः यामात् । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशः । पञ्चदशादितिपञ्च दशात् । बृहत् । भरद्द्वाजऽइतिभरत् वाजः । मनः ॥५०॥

पश्चात् । विश्श्वव्यचाऽइतिविश्श्व व्यचाः । चक्क्षुः । वैश्श्वव्यचसमितिवैश्श्व [1]व्यचसम् । वर्षाः । चाक्क्षुष्यः । जगती । वार्षी । जगत्त्याः । ऋक्क्समम्मित्त्यृक् समम् । ऋक्क्समादित्त्यृक् समात् । शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदश-

---

ग्रीष्मः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । ग्रैष्मी । त्रिष्टुभः । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभः । अन्तर्यामऽइत्यन्तः यामः । अन्तर्यामादित्यन्तः यामात् । भरद्वाजऽइतिभरत् वाजः ॥५०॥

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । चक्षुः । वैश्वव्यचसमितिवैश्व व्यचसम् । चाक्षुष्यः । जगत्याः । ऋक्समामित्यृक् समम् । ऋक्समादित्यृक् समात् । शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । सप्तदशादितिसप्त

ऽइत्यन्तः [2]य्यामः । अन्तर्य्यामादित्यन्तः [3]य्यामात् । भरद्वाजऽइतिभरद् वाजः ॥५०॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । वैश्वव्यचसमितिवैश्व व्यचसम् । [4]वर्षाः । [5]ऋक्समामित्यृक् समम् । [5]ऋक्समादित्यृक् समात् ।

---

१. 'व्यचसम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोकाशैल्यनुसारमिह 'याम?' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यामात्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयमेकवकारवान् । 'वर्षाः' इति पाठेन भाव्यम् ।

५. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

ऽइतिसप्त दशः। सप्तदशादितिसप्त दशात्। वैरूपम्[1]।
जमदग्निरितिजमत् अग्निः। चक्षुः ॥५१॥

इदम्। उत्तरात्। स्वरितिस्वः। श्रोत्रम्। सौवम्[2]।
शरत्। श्रौत्री। अनुष्टुप्। अनुस्तुबित्यनु स्तुप्। शारदी।
अनुष्टुभः। अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभः। ऐडम्। ऐडात्।
मन्थी। मन्थिनः। एकविंशऽइत्येक विंशः। एकवि-
ंशादित्येक विंशात्। वैराजम्। विश्वामित्रः।
श्रोत्रम् ॥५२॥

इयम्। उपरि। मतिः। तस्यै। वाक्। मात्या।
हैमन्तः। वाच्यः। पङ्क्तिः। हैमन्ती[3]। पङ्क्त्यै। निधनवदिति-
निधन वत्। निधनवतऽइतिनिधन वतः। आग्रयणः।
आग्रयणात्। त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ। त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति-

दशात्। जमदग्निरितिजमत् अग्निः। चक्षुः ॥५१॥

श्रोत्रम्। श्रौत्री। अनुष्टुप्। अनुस्तुबित्यनु स्तुप्। अनुष्टुभः।
अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभः। एकविंशऽइत्येक विंशः। एकविंशादित्येक
विंशात्। विश्वामित्रः। श्रोत्रम् ॥५२॥

मात्या। वाच्यः। आग्रयणः। आग्रयणात्। त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ।

---

[1]वैरूपम् ॥५१॥

[2]शौवम् ॥५२॥

इयम्। [3]हैमम्। ती। निधनवदितिनिधन वत्। निधनवतऽइति-
निधन वतः। आग्रयणः। आग्रयणात्। त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ। त्रिनवत्रयस्त्रिं-

१. अपपाठोऽयमेकवकारवान्। 'वैरूपम्' इति पाठेन भाव्यम्।

२. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति चिन्त्यम्।

३. अपपाठोऽयमस्थानेऽवग्रहरूपः। 'हैमन्ती' इति साधुः पाठो ज्ञेयः।

त्रिनवत्त्रयस्त्रिꣳशौ। त्रिणवत्त्रयस्त्रिꣳशाभ्याम्। त्रिनवत्त्रयस्त्रिꣳशाभ्यामितित्रिनवत्त्रयस्त्रिꣳशाभ्याम्। शाक्वररैवते-ऽइतिशाक्वररैवते। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा। वाचम्॥ लोकम्। ताः। इन्द्रम्॥५३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोदशोऽध्यायः॥

त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाविर्तित्रिनवत्रयस्त्रिꣳशौ। त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याम्। त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाभ्यामितित्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याम्। शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा॥५३॥

शावितित्रिनवत्रय्यस्त्रिꣳशौ। त्रिणवत्रय्यस्त्रिꣳशाभ्याम्। त्रिनवत्रय्यस्त्रि-ꣳशाभ्यामितित्रिनवत्रय्यस्त्रिꣳशाभ्याम्। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा॥५३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे त्रयोदशमो[1]ऽध्यायः॥

●

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७६ टि० १; पृष्ठ २१४ टि० २।

चतुर्दशोऽध्यायः

ध्रुवक्क्षितिरितिध्रुवक्क्षितिः । ध्रुवयोनिरितिध्रुव योनिः । ध्रुवा । असि । ध्रुवम् । योनिम् । आ । सीद । साधुयेतिसाधु या ॥ उक्ख्यस्य । केतुम् । प्रथमम् । जुषाणा । अश्विना । अद्धर्य्यूऽइत्त्यद्धर्य्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥१॥

कुलायिनी । घृतवतीतिघृत वती । पुरन्धिरितिपुरम् धिः । स्योने । सीद । सदने । पृथिव्याः ॥ अभि । त्वा । रुद्राः । वसवः । गृणन्तु । इमा । ब्रह्म । पीपिहि । सौभगाय ॥२॥

स्वैः । दक्क्षैः । दक्क्षपितेतिदक्क्ष पिता । इह ।

ध्रुवक्षितिरितिध्रुव क्षितिः । ध्रुवयोनिरितिध्रुव योनिः । उख्यस्य । अश्विना । अध्वर्यूऽइत्यध्वर्यू ॥१॥

पृथिव्याः । रुद्राः । ब्रह्म ॥२॥

दक्षैः । दक्षपितेतिदक्ष पिता । सुम्ने । तन्वा ॥३॥

---

[1]ध्रुवय्योनिरितिध्रुव य्योनिः । य्योनिम् । साधुय्येतिसाधु [2]य्या । अध्वर्य्यूऽइत्यध्वर्य्यू । सादय्यताम् ॥१॥

कुलाय्यिनी । घृतवतीतिघृत वती । सौभगाय्य ॥२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, कशैल्यनुसारं 'ध्रुवयोनिरितिध्रुव य्योनिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'य्या' इत्येवं साधुना पाठेन भाव्यम् ।

सीद । देवानाम् । सुम्ने । बृहते । रणाय ॥ पितेवेतिपिता इव । एधि । सूनवे । आ । सुशेवेतिसु शेवा । स्वावेशेतिसु [1]आवेशा । तन्वा । सम् । विशस्व ॥३॥

पृथिव्याः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम । ताम् । त्वा । विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः ॥ स्तोमपृष्ठेतिस्तोम पृष्ठा । घृतवतीतिघृत वती । इह । सीद । प्रजावदितिप्रजा वत् । अस्मेऽइत्यस्मे । द्रविणा । आ । यजस्व ॥४॥

अदित्याः । त्वा । पृष्ठे । सादयामि । अन्तरिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । दिशाम् । अधिपत्नीमित्यधि

पृथिव्याः । [2]अप्सः । विश्वे । स्तोमपृष्ठेतिस्तोम पृष्ठा । प्रजावदितिप्रजा वत् । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४॥

अदित्याः । पृष्ठे । अन्तरिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । [3]द्रप्सः ।

रणाय ॥३॥

[4]अप्सः । घृतवतीतिघृत वती । प्रजावदितिप्रजा वत् । यजस्व ॥४॥

सादयामि । [5]द्रप्सः । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा ॥५॥

---

१. 'आवेशा' इति काशिकः पाठः ।

२. मुम्बईमुद्रिते 'अप्फ्सः' इति द्वित्वं पकारस्य द्वितीयवर्णापत्तिश्च दृश्यते । एवमुत्तरमन्त्रे 'द्रप्फ्सः' इत्यत्रापि । १३।४ पदपाठे तु 'द्रप्सः द्रप्सम्' इत्यनयोः पकार एव श्रूयते ।

३. द्रष्टव्या पूर्वा १४।४ मुम्बईपाठस्था टिप्पणी २ ।

४. अत्र 'वत्सोत्स' वत् द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१३ टि० २ ।

५. इहापि द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पूर्वा १४।४ 'अप्सः' पदस्य टिप्पणी ४ ।

पत्नीम् । भुवनानाम् ॥ ऊर्म्मिः । द्रप्सः । अपाम् । असि । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । ते । ऋषिः ॥ शुक्रः । शुचिः । ग्रैष्मौ ॥५॥

सजूरितिस जूः । ऋतुभिरित्यृतु भिः । विधाभिरितिविधा भिः । देवैः । देवैः । वयोनाधैरितिवयः नाधैः । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । वसुभिरितिवसु भिः । रुद्रैः । आदित्यैः । विश्वैः । देवैः ॥६॥

प्राणम् । मे । पाहि । अपानमित्यप आनम् । व्यानमितिवि आनम् । चक्षुः । उर्व्या । वि । भाहि । श्रोत्रम् । श्लोकय ॥ अपः । पिन्व । ओषधीः । जिन्व ।

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । शुक्र? । ग्रैष्मौ ॥५॥

ऋतुभिरित्यृतु भिः । अग्नये । वैश्वानराय । रुद्रै? । आदित्यै? । विश्वैः ॥६॥

अपानमित्यप आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पिन्व । जिन्व ।

---

[1]विधाभिरितिविधा[1] भिः । वयोनाधैरितिवयः नाधै? । अग्नये । [2]वैश्वानराय । वसुभिरितिवसु[3] भिः ॥६॥

व्यानमितिवि[4] आनम् । [5]श्लोकाय । [6]इरय ॥७॥

---

१. कशैल्यनुसारमुभयत्र द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. इतः पूर्वमेकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्यायाः कण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

३. कशैल्यनुसारमिह '०वसु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयम्, 'श्लोकय' इति साधुपाठो ज्ञेयः ।

६. अपपाठोऽयम् 'ईरय' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

द्विपादिति द्वि पात् । अव । चतुष्पात् । चतु÷पादितिचतु÷पात् । पाहि । दिवः । वृष्टिम् । आ । ईरय ॥७॥

मूर्द्धा । वयः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । छन्दः । क्षत्रम् । मयन्दम् । विष्टम्भः । अधिपतिरित्यधि पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । वस्तः । विवलमितिवि वलम् । वृष्णिः । विशालमितिवि शालम् । पुरुषः । तन्द्रम् । व्याघ्रः । अनाधृष्टम् । सिंहः । छदिः । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् । बृहती । उक्षा । ककुप् । ऋषभः । सतोबृहतीतिसतः बृहती ॥८॥

अनड्वान् । पङ्क्तिः । धेनुः । जगती । त्र्यविरितित्रि अविः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । दित्यवाडितिदित्य

द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् । वृष्टिम् ॥७॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । क्षत्रम् । विष्टम्भः । अधिपतिरित्यधि पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । वृष्णिः । व्याघ्रः । अनाधृष्टम् । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् । उक्षा ॥८॥

अनड्वान् । त्र्यविरितित्रि अविः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् ।

वयः । मयन्दम् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । [1]विवलमितिवि [1]वलम् । विशालमितिवि[2] शालम् । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥८॥

---

१. अत्रोभयत्र बकारपाठो लेखकप्रमादज उत पाठान्तरमिति विचारार्हम् । स्वामिदयानन्दोऽस्य (१४।९) मन्त्रस्य व्याख्याने 'विविधं बलं यस्मात्' इति व्याचक्षाणो बकारवन्तं पाठं स्वीकरोति । तथैव च तदीये पदपाठेऽपि दृश्यते ।

२. ककोघेत्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वाट् । विराडितिवि राट् । पञ्चाविरितिपञ्च अविः । गायत्री । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । उष्णिक् । तुर्य्य-वाडितितुर्य्य वाट् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥९॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् । दृंहुतम् । युवम् ॥ पृष्ठेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । च । वि । बाधसे ॥१०॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । त्वा । सादयतु । अन्त-रिक्षस्य । अन्तरिक्षम् । वायुः ॥११॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । विराडितिवि राट् । दक्षिणा । सम्राडितिसम् राट् । प्रतीची । स्वराडितिस्व

दित्यवाडितिदित्य वाट् । गायत्री । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । उष्णिक् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥९॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् । पृष्ठेन । द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥१०॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । अन्तरिक्षस्य । अन्तरिक्षम् ॥११॥

राज्ञी । दक्षिणा । सम्राडितिसम् राट् । अधिपत्नीत्यधि पत्नी ॥१२॥

दित्यवाडितिदित्य वाट् । विराडितिवि राट् । गायत्री । त्रिवत्स-[1] इतित्रि वत्सः । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥९॥

उयुवम् ॥१०॥

[illegible]कर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । सादयतु ॥११॥

[illegible]तिवि[2] राट् । [3]सम्[illegible]तिसम् राट् । [4]नभः ।

---

१. वत्सशब्दे द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पृष्ठ २१३ टि० २ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१४ टि० १ ।

४. एतस्याः कण्डिकायास्त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि पदपाठ एतस्यामेव कण्डिकायां पठितानि ।

राट् । उदीची । अधिपत्नीत्यधि पत्नी । बृहती ॥ नभः । नभस्यः । वार्षिकौ ॥ इषः । ऊर्जः । शारदौ ॥१२॥

आयुः । मे । पाहि । प्राणम् । अपानमित्यप आनम् । ब्यानमितिवि आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । वाचम् । पिन्व । मनः । जिन्व । आत्मानम् । पाहि । ज्योतिः । यच्छ ॥१३॥

मा । छन्दः । प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा । अस्त्रीवयः । पङ्क्तिः । उष्णिक् । बृहती । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । बिराडितिवि राट् । गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । जगती ॥१४॥

पृथिवी । अन्तरिक्षम् । द्यौः । समाः । नक्षत्राणि ।

अपानमित्यप आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पिन्व । जिन्व । आत्मानम् । यछ ॥१३॥

प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा । उष्णिक् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् ॥१४॥

अन्तरिक्षम् । नक्षत्राणि । हिरण्यम् । अश्वः ॥१५॥

---

[1]इषः ॥१२॥

आयुः । व्यानमितिवि[2] आनम् । व्यछ ॥१३॥

ब्विराडितिवि[3] राट् ॥१४॥

---

१. एतस्याः कण्डिकाया अपि त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि पदपाठ एतस्यामेव कण्डिकायामन्ते पठितानि । अत इत उत्तरं चतसृणां मन्त्रकण्डिका-संख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ब्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ब्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वाक् । मनः । कृषिः । हिरण्यम् । गौः । अजा । अश्वः ॥१५॥

अग्निः । देवता । वातः । सूर्य्यः । चन्द्रमाः । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । मरुतः । विश्वे । देवाः । बृहस्पतिः । इन्द्रः । वरुणः ॥१६॥

मूर्द्धा । असि । राट् । ध्रुवा । धरुणा । धर्त्री । धरणी ॥ आयुषे । त्वा । वर्चसे । कृष्यै । क्षेमाय ॥१७॥

यन्त्री । राट् । यन्त्री । यमनी । ध्रुवा । धरित्री ॥ इषे । ऊर्जे । रय्यै । पोषाय ॥१८॥

आशुः । त्रिवृदितित्रि वृत् । भान्तः । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशः । व्योमेतिवि ओमा । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । धरुणः । एकविंशऽइत्येक विंशः । प्रतूर्त्तिरितिप्र

अग्निः । रुद्राः । आदित्याः । विश्वे । बृहस्पतिः ॥१६॥

कृष्यै ॥१७॥

यन्त्री । यन्त्री । धरित्री ॥१८॥

त्रिवृदितित्रि वृत् । एकविंशऽइत्येक विंशः । प्रतूर्त्तिरितिप्र

सूर्य्यः ॥१६॥

आयुषे । क्षेमाय ॥१७॥

यन्त्री । यमनी । रय्यै । पोषाय ॥१८॥

त्रिवृदितित्रि वृत् । व्योमेतिवि[1] ओमा । अभिवर्त्तऽइत्यभि

---

१. ककोश्रुत्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तूर्त्तिः । अष्टादशऽइत्त्यष्टा दश॒ । तपः । नवदश-ऽइतिनव दश॒ । अभीवर्त्त॒ । अभिवर्त्तऽइत्त्यभि ब्वर्त्त॒ । सविꣳशऽइतिस ब्विꣳश॒ । वर्च्चः । द्वाविꣳश॒ । सम्भरण-ऽइतिसम् भरणꣳ । त्रयोविꣳशऽइतित्त्रयꣳ ब्विꣳश॒ । योनिः । चतुर्व्विꣳशऽइतिचतुꣳ ब्विꣳश॒ । गर्ब्भाꣳ । पञ्चविꣳशऽइति-पञ्च ब्विꣳश॒ । ओजः । त्रिणव॒ । त्रिनवऽइतित्त्रि नव॒ । क्रतुः । एकत्त्रिꣳशऽइत्त्येक त्त्रिꣳश॒ । प्रतिष्ट्ठा । प्रतिस्त्थेतिप्प्रति स्था । त्रयस्त्त्रिꣳशऽइतित्त्रयꣳ त्त्रिꣳश॒ । ब्रद्ध्नस्य । ब्विष्टृपम् । चतुस्त्त्रिꣳशऽइतिचतुꣳ त्त्रिꣳश॒ । नाकः । षट्त्त्रिꣳशऽइतिषट् त्त्रिꣳश॒ । ब्विवर्त्तऽइतिव्वि ब्वर्त्त॒ । अष्टाचत्त्वारिꣳशऽइत्त्यष्टा [1]चत्त्वारिꣳश॒ । धर्त्रम् । चतुष्टोम॒ । चतुस्तोमऽइतिचतुꣳ स्तोम॒ ॥१९॥

अग्ग्ने॒ । भाग॒ । असि । दीक्क्षायाꣳ । आधिपत्त्य-मित्त्याधि पत्त्यम् । ब्रह्म । स्पृतम् । त्रिवृदितित्त्रि वृत् ।

तूर्त्तिः । अष्टादशऽइत्यष्टा दश? । अभिवर्त्तऽइत्यभि ब्वर्त्त? । त्रयोविꣳश-ऽइतित्रयꣳ विꣳश? । त्रिनवऽइतित्रि नव? । एकत्रिꣳशऽइत्येक त्रिꣳश? । प्रतिष्ठा । प्रतिस्थेतिप्रति स्था । त्रयस्त्रिꣳशऽइतित्रयꣳ त्रिꣳश? । ब्रध्नस्य । ब्विष्टपम् । चतुस्त्रिꣳशऽइतिचतुꣳ त्रिꣳश? । षट्त्रिꣳशऽइतिषट् त्रिꣳशꣳ । अष्टाचत्वारिꣳशऽइत्यष्टा चत्वारिꣳश? । चतुष्टोम? ॥१९॥

अग्ने? । दीक्षायाꣳ । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । ब्रह्म । त्रिवृदितित्रि

वर्त्त? । सविꣳशऽइतिस विꣳशꣳ । त्रयोविꣳशऽइतित्रयꣳ विꣳश? । चतुर्विꣳशऽइतिचतुꣳ विꣳश? । पञ्चविꣳशऽइतिपञ्च विꣳश? । त्रयस्त्रिꣳश-ऽइतित्रयꣳ त्रिꣳश? । ब्विवर्त्तऽइतिव्वि वर्त्त? ॥१९॥

दीक्षायाꣳ । त्रिवृदितित्रि वृत् । एकविꣳशऽइत्येक विꣳश? ॥२०॥

---

१. 'चत्त्वारिꣳश॒' इति काशिकः पाठः ।

स्तोमः । इन्द्रस्य । विष्णोः । क्षत्त्रम् । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशः । नृचक्क्षसामितिनृ चक्क्षसाम् । धातुः । जनित्त्रम् । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मित्त्रस्य । वरुणस्य । दिवः । वृष्टिः । वातः । स्पृतः । एकविंशऽइत्येक विंशः ॥२०॥

वसूनाम् । रुद्राणाम् । चतुष्पात् । चतुःपादितिचतुः पात् । चतुर्विंशऽइतिचतुः विंशः । आदित्त्यानाम् । मरुताम् । गर्भाः । स्पृताः । पञ्चविंशऽइतिपञ्च विंशः । अदित्त्यै । पूष्णः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनवऽइतित्रि नवः । देवस्य । सवितुः । बृहस्पतेः । समीचीः । दिशः । स्पृताः । चतुष्टोमः । चतुस्तोमऽइतिचतुः स्तोमः ॥२१॥

यवानाम् । अयवानाम् । प्रजाऽइतिप्र जाः । चतुश्चत्त्वारिंशऽइतिचतुः [1]चत्त्वारिंशः । ऋभूणाम् । विश्वे-

---

वृत् । विष्णोः । क्षत्रम् । जनित्रम् । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मित्रस्य । वृष्टिः । एकत्रिंशऽइत्येक त्रिंशः ॥२०॥

रुद्राणाम् । चतुष्पात् । आदित्यानाम् । अदित्यै । पूष्णः । त्रिनवऽइतित्रि नवः । बृहस्पतेः । चतुष्टोमः ॥२१॥

प्रजाऽइतिप्र जाः । चतुश्चत्वारिंशऽइतिचतुः चत्वारिंशः ।

चतुर्त्रिंशऽइतिचतुः त्रिंशः । पञ्चविंशऽइतिपञ्च विंशः । [2]आदित्यै ॥२१॥

यवानाम् । अयवानाम् । [3]सहः ॥२२॥

---

१. 'चत्वारिंशः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अदित्यै' इति साधुर्ज्ञेयः ।

३. इत आरभ्य पठितानि त्रीणि पदान्युत्तरस्याः कण्डिकाया इहैव पदपाठे पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

षाम् । देवानाम् । भूतम् । त्रयस्त्रिꣳशऽइतित्रयः त्रिꣳशः ॥
सहः । सहस्यः । हैमन्तिकौ ॥२२॥

एकया । अस्तुवत । प्रजाऽइतिप्र जाः । अधीयन्त ।
प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अधिपतिरित्यधि पतिः ।
आसीत् । तिसृभिरितितिसृ भिः । ब्रह्म । असृज्यत ।
ब्रह्मणः । पतिः । पञ्चभिरितिपञ्च भिः । भूतानि ।
असृज्यन्त । भूतानाम् । सप्तभिरितिसप्त भिः । सप्तऽऋषयऽइतिसप्त ऋषयः । धाता ॥२३॥

नवभिरितिनव भिः । पितरः । अदितिः । अधिपत्नीत्यधि पत्नी । एकादशभिरित्येकादश भिः ।
ऋतवः । आर्त्तवाः । अधिपतयऽइत्यधि पतयः । [illegible] ।
त्रयोदशभिरितित्रयोदश भिः । मासाः । संवत्सरः ।
पञ्चदशभिरितिपञ्चदश भिः । क्षत्रम् । इन्द्रः । सप्तदश-

विश्वेषाम् । त्रयस्त्रिꣳशऽइतित्रयः त्रिꣳशः ॥२२॥

प्रजाऽइतिप्र जाः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अधिपतिरित्यधि पतिः । ब्रह्म । असृज्यत । ब्रह्मणः । असृज्यन्त । सप्तभिरितिसप्त भिः । सप्तऽऋषयऽइतिसप्त ऋषयः ॥२३॥

अधिपत्नीत्यधि पत्नी । एकादशभिरित्येकादश भिः । अधिपतयऽइत्यधि पतयः । त्रयोदशभिरितित्रयोदश भिः । संवत्सरः क्षत्रम् । सप्तदशभिरितिसप्तदश भिः । ग्राम्याः । बृहस्पतिः ॥२४॥

एकया । अधीयन्त । सप्तऽऋषयऽइतिसप्त ऋषयः ॥२३॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः । त्रयोदशभिरितित्रयोदश भिः

भिरितिसप्तदश भिः । ग्राम्याः । पशवः । बृहस्पतिः ॥२४॥

नवदशभिरितिनवदश भिः । शूद्रार्यौ । असृज्येताम् । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । अधिपत्नीऽइत्यधि पत्नी । आस्ताम् । एकविंशत्येत्येक विंशत्या । एकशफाऽइत्येक शफाः । वरुणः । त्रयोविंशत्येतित्रयः विंशत्या । क्षुद्राः । पूषा । पञ्चविंशत्येतिपञ्च विंशत्या । आरण्याः । वायुः । सप्तविंशत्येतिसप्त विंशत्या । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वि । ऐताम् । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् । ते । एव ॥२५॥

शूद्रार्यौ । असृज्येताम् । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । अधिपत्नीऽइत्यधि पत्नी । एकविंशत्येत्येक विंशत्या । एकशफाऽइत्येक शफाः । त्रयोविंशत्येतित्रयः विंशत्या । क्षुद्राः । पञ्चविंशत्येतिपञ्च विंशत्या । आरण्याः । सप्तविंशत्येतिसप्त विंशत्या । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । रुद्राः । आदित्याः । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् ॥२५॥

---

[1]अधिपतयऽइत्यधि पतयः । [2]अधिपतयऽइत्यधि पतिः ॥२४॥

शूद्रार्यौ । एकविंशत्येत्येक विंशत्या । त्रयोविंशत्येतित्रयः विंशत्या । पञ्चविंशत्येतिपञ्च विंशत्या । वायुः । सप्तविंशत्येतिसप्त विंशत्या । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् ॥२५॥

---

१. मन्त्रपाठे पुनः पठितं पदपाठे च परित्यक्तं पदमिह ककोशे बहुवचनान्तमशुद्धं पठ्यते, मन्त्र एकवचनान्तपाठो दृश्यते।

२. अत्रापि पूर्ववदपपाठः, इह तु इति करणात् पूर्वं बहुवचनान्तं पठ्यतेऽवग्रहादूत्तरं चैकवचनान्तम्।

नवविꣳशत्येतिनव विꣳशत्या । वनस्पतयꣳ । सोमः । एकत्रिꣳशतेत्येक त्रिꣳशता । प्रजाऽइतिप्र जाः । यवाः । च । अयवाꣳ । च । त्रयस्त्रिꣳशतेतित्रय त्रिꣳशता । भूतानि । अशाम्म्यन् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥२६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

नवविꣳशत्येतिनव विꣳशत्या । वनस्पतयꣳ । एकत्रिꣳशतेत्येक त्रिꣳशता । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्रयस्त्रिꣳशतेतित्रय त्रिꣳशता । अशाम्म्यन् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥२६॥

नवविꣳशत्येतिनव विꣳशत्या । वनस्पतयꣳ । [1]अधिपतयऽइत्याधि पतयꣳ । यवाः । [2]अयवा । त्रयस्त्रिꣳशतेतित्रय त्रिꣳशता ॥२६॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे चतुर्दशमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २४४ टि० १ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अयवाꣳ' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१४ टि० २ ।

पञ्चदशोऽध्यायः

अग्ने । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानितिस पत्नान् । प्रति । अजातान् । नुद । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥ अधि । नः । ब्रूहि । सुमनाऽइतिसु मनाः । अहेडन् । तव । स्याम । शर्म्मन् । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे । उद्भा-विद्युत भौ ॥१॥

सहसा । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानितिस पत्नान् । प्रति । अजातान् । जातवेदऽइतिजात वेदः । नुदस्व ॥ अधि । नः । ब्रूहि । सुमनस्यमानऽइतिसु [1]मनस्यमानः ॥२॥

षोडशी । स्तोमः । ओजः । द्रविणम् । चतुश्चत्वारि-

अग्ने । सपत्नानितिस पत्नान् । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे । उद्भा-विद्युत भौ ॥१॥

सपत्नानितिस पत्नान् ॥२॥

जातवेदऽइतिजात वेदः । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे ॥१॥

जातवेदऽइतिजात वेदः ॥२॥

---

१. 'मनस्यमानः' इति काशिकः पाठः ।

४शऽइतिचतुः [1]चत्वारिँशः । स्तोमः । वर्च्चः । द्रविणम् ॥ अग्नेः ॥३॥

एवः । छन्दः । वरिवः । शम्भूरितिशम् भूः । परिभूरितिपरि भूः । आच्छदित्या छत् । मनः । इयचः । सिन्धुः । समुद्रः । सरिरम् । ककुप् । त्रिककुबितित्रि ककुप् । काऽयम् । अङ्कुपम् । अक्कषरपङ्क्तिरित्यक्कषरं पङ्क्तिः । पदपङ्क्तिरितिपद पङ्क्तिः । विष्टारपङ्क्तिः । विस्तारपङ्क्तिरिति-विस्तार पङ्क्तिः । क्षुरः । भ्रजः ॥४॥

आच्छदित्या छत् । प्रच्छदितिप्र छत् । सय्यदिति-सम् यत् । वियदितिवि यत् । बृहत् । रथन्तरमितिरथम् तरम् । निकायऽइतिनि कायः । विवधऽइतिवि वधः ।

चतुश्चत्वारिँशऽइतिचतुः चत्वारिँशः । अग्नेः ॥३॥

आछदित्या छत् । समुद्रः । त्रिककुबितित्रि ककुप् । अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षरं पङ्क्तिः । विष्टारपङ्क्तिः ॥४॥

आछदित्या छत् । प्रछदितिप्र छत् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ।

---

[2]शम् । [2]भूः । [2]परिभूरितिभूः । [2]परि । विस्तारपङ्क्तिरितिविस्तार पङ्क्तिः ॥४॥

[3]संय्यदितिसम् य्यत् । विय्यदितिवि[4] य्यत् । निकायऽइतिनि

---

१. 'चत्वारिँशः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । अत्र 'शम्भूरितिशम् भूः, परिभूरितिपरि भूः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सय्यँदितिसम् यत्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अत्र इतिपदात् परं ककोशशैल्यनुसारं द्वित्वव्वकारेण भाव्यम् ।

गिरे÷ । भ्रजे÷ । सꣳस्तुबितिसम् स्तुप् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । एवे÷ । वरिवꣳ । वये÷ । वयस्कृत् । वयꣳकृदितिवयꣳ कृत् । विष्पर्द्धाꣳ । विस्पर्द्धाऽइतिवि स्पर्द्धाꣳ । विशालमितिवि शालम् । छदि? । दूरोहणमितिदुꣳ [1]रोहणम् । तन्द्रम् । अङ्काङ्कमित्यङ्क अङ्कम् ॥५॥

रश्मिना । सत्याय । सत्यम् । जिन्व । प्रेतिनेतिप्र इतिना । धर्म्मणा । धर्म्मम् । अन्वित्येत्यनु इत्या । दिवा । दिवम् । सन्धिनेतिसम् धिना । अन्तरिक्क्षेण । अन्तरिक्क्षम् । प्रतिधिनेतिप्रति धिना । पृथिव्या । पृथिवीम् । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । प्रवयेतिप्र वया । अह्ना । अहः÷ । अनुयेत्यनु या । रात्र्या । रात्रीम् ।

विष्पर्द्धाꣳ । विस्पर्द्धाऽइतिवि स्पर्द्धाꣳ ॥५॥

रश्मिना । सत्याय । सत्यम् । जिन्व । प्रेतिनेतिप्र इतिना । अन्वित्येत्यनु इत्या । अन्तरिक्षेण । अन्तरिक्षम् । प्रतिधिनेतिप्रति धिना । पृथिव्या । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । प्रवयेतिप्र वया । अह्ना । अनुयेत्यनु या । रात्र्या । रात्रीम् । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यꣳ । प्रकेतेनेतिप्र केतेन ।

काय? । विवधऽइतिवि[2] वध? । वय÷ । वयस्कृत् । वयꣳकृदितिवयꣳ कृत् । विस्पर्द्धाऽइतिवि[2] स्पर्द्धाꣳ । विशालमितिवि[2] शालम् ॥५॥

सत्याय । प्रवयेतिप्र वया । अनुयेत्यनु [3]या । वसुभ्यऽइतिवसु

1. 'रोहणम्' इति काशिकः पाठः ।
2. अत्र इतिपदात् परं ककोशशैल्यनुसारं द्वित्वव्वकारेण भाव्यम् ।
3. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्या' इत्येवं साधुः पाठः ।

उशिजा । वसुभ्य इतिवसु भ्यः । वसून् । प्रकेतेनेतिप्र केतेन । आदित्येभ्यः । आदित्यान् ॥६॥

तन्तुना । रायः । पोषेण । रायः । पोषम् । संसर्पेणेतिसम् सर्पेण । श्रुताय । श्रुतम् । ऐडेन । ओषधीभिः । ओषधीः । उत्तमेनेत्युत् तमेन । तनूभिः । तनूः । वयोधसेतिवयः धसा । आधीतेनेत्या धीतेन । आधीतमित्या धीतम् । अभिजितेत्यभि जिता । तेजसा । तेजः ॥७॥

प्रतिपदितिप्रति पत् । असि । प्रतिपद इतिप्रति पदे । त्वा । अनुपदित्यनु पत् । अनुपद इत्यनु पदे । सम्पदितिसम् पत् । सम्पद इतिसम् पदे । तेजः । तेजसे ॥८॥

आदित्येभ्यः । आदित्यान् ॥६॥

उत्तमेनेत्युत् तमेन । आधीतेनेत्या धीतेन । आधीतमित्या धीतम् । अभिजितेत्यभि जिता ॥७॥

प्रतिपदितिप्रति पत् । प्रतिपद इतिप्रति पदे । अनुपदित्यनु पत् । अनुपद इत्यनु पदे ॥८॥

भ्यः । [1]प्रकेतनेतिप्र केतना ॥६॥

राय? । राय? । श्रुताय । वयोधसेतिवयः धसा ॥७॥

[2]सम्पदितिसम् । [2]सम् । [2]पदे । [3]त्वा ॥८॥

---

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यम्, उभयथा सम्भवात् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'त्वा' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । प्रवृदितिप्र वृत् । प्रवृतऽइतिप्र वृते । विवृदितिवि वृत् । विवृतऽइतिवि वृते । सवृदितिस वृत् । सवृतऽइतिस वृते । आक्रमऽइत्त्या क्रमः । आक्रमायेत्त्या क्रमाय । सङ्क्रमऽइतिसम् क्रमः । सङ्क्रमायेतिसम् क्रमाय । उत्क्रमऽइत्त्युत् क्रमः । उत्क्रमायेत्त्युत् क्रमाय । उत्क्रान्तिरित्त्युत् क्रान्तिः । उत्क्रान्त्याऽइत्त्युत् क्रान्त्यै । अधिपतिनेत्त्यधि पतिना । ऊर्जा । ऊर्जम् ॥९॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । वसवः । ते । देवाः । अधिपतयऽइत्त्यधि पतयः । अग्निः । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तेति-प्रति धर्त्ता । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्वा । स्तोमः ।

त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । प्रवृदितिप्र वृत् । प्रवृत-ऽइतिप्र वृते । आक्रमऽइत्या क्रमः । आक्रमायेत्या क्रमाय । सङ्क्रमऽइतिसम् क्रमः । सङ्क्रमायेतिसम् क्रमाय । उत्क्रमऽइत्युत् क्रमः । उत्क्रमायेत्युत् क्रमाय । उत्क्रान्तिरित्युत् क्रान्तिः । उत्क्रान्त्याऽइत्युत् क्रान्त्यै । अधिपतिने-त्यधि पतिना । ऊर्जा । ऊर्जम् ॥९॥

राज्ञी । अधिपतयऽइत्यधि पतयः । अग्निः । प्रतिधर्त्तेतिप्रति धर्त्ता ।

त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । प्रवृदितिप्र वृत् । प्रवृत-ऽइतिप्र वृते । विवृदितिवि[1] वृत् । विवृतऽइतिवि[1] वृते । सवृदितिस वृत् । सवृतऽइतिस वृते । आक्रमायेत्या क्रमाय । सङ्क्रमायेतिसम् क्रमाय । उत्क्रमायेत्युत् क्रमाय ॥९॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः । त्रिवृदितित्रि वृत् । श्रयतु । अव्यथायै ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह ✓वकारवता 'वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

पृथिव्याम् । श्रयतु । आज्ज्यम् । उक्क्थम् । अव्यथायै । स्तभ्नातु । रथन्तरमितिरथम् तरम् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्त्याऽइतिप्रति स्थित्यै । अन्तरिक्क्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । देवेषु । दिवः । मात्त्रया । व्वरिम्मणा । प्रथन्तु । व्विधर्त्तेतिवि धर्त्ता । च । अयम् । अधिपतिरित्त्यधि पतिः । च । ते । त्वा । सर्व्वे । सर्व्वँविदानाऽइतिसम् [1]विदानाः । नाकस्य । पृष्ष्ठे । स्वर्ग्गऽइतिस्वः गे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥१०॥

व्विराडितिवि राट् । दक्क्षिणा । रुद्राः । इन्द्रः । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशः । प्रऽउगम् । बृहत् ॥११॥

त्रिवृदितित्रि वृत् । पृथिव्याम् । आज्यम् । [2]उक्थम् । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्याऽइतिप्रति स्थित्यै । अन्तरिक्षे । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । मात्रया । व्वरिम्णा । अधिपतिरित्यधि पतिः । पृष्ठे ॥१०॥

दक्षिणा । रुद्राः ॥११॥

ऋषयः । मात्रया । व्विधर्त्तेतिवि[3] धर्त्ता । अयम् । [4]सम्विदानाऽइतिसम् व्विदानाः । यजमानम् । सादयन्तु ॥१०॥

व्विराडितिवि[5] राट् ॥११॥

---

१. 'विदानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. क्वचिद् 'उक्त्थम्', 'उत्थ्कम्' इति चापपाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह द्विवकारवता 'व्वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'सर्व्वँविदानाऽइतिसम् विदानाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. कशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

सम्म्राडितिसम् राट् । प्रतीची । आदित्याः । वरुणः । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मरुत्त्वतीयम् । वैरूपम् ॥१२॥

स्वराडितिस्व राट् । उदीची । मरुतः । सोमः । एकविंशऽइत्त्येक विंशः । निष्कैवल्ल्यम् । निःकैवल्ल्यमितिनिः कैवल्ल्यम् । वैराजम् ॥१३॥

अधिपत्नीत्त्यधि पत्नी । बृहती । विश्वे । देवाः । बृहस्प्पतिः । त्रिणवत्त्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्त्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्त्रयस्त्रिंशौ । त्वा । स्तोमौ । श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्श्वदेवाग्निमारुते । उक्क्थेऽइत्त्युक्क्थे । अव्व्यथायै । स्तब्भ्नीताम् । शाक्क्वररैवतेऽइतिशाक्क्वररैवते । सामनीऽइतिसामनी ॥१४॥

सम्राडितिसम् राट् । आदित्याः । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मरुत्वतीयम् ॥१२॥

एकविंशऽइत्येक विंशः । निष्कैवल्यम् । निःकैवल्यमितिनिः कैवल्यम् ॥१३॥

अधिपत्नीतयधि पत्नी । विश्वे । बृहस्पतिः । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते । [1] उक्थेऽइत्युक्थे । अव्यथायै । स्तभ्नीताम् । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते ॥१४॥

---

[2] सम्राडितिसम् राट् । मरुत्वतीयम् ॥१२॥

एकविंशऽइत्येक विंशः ॥१३॥

श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते । अव्यथायै ॥१४॥

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २५१ टि० २ ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अयम् । पुरः । हरिकेशऽइतिहरि केशः । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । तस्य । रथगृत्सऽइतिरथ गृत्सः । च । रथौजाऽइतिरथ ओजाः । च । सेनानीग्ग्रामण्यौ । सेनानीग्ग्रामन्न्यावितिसेनानीग्ग्रामन्न्यौ ॥ पुञ्जिकस्थलेतिपुञ्जिक स्थला । च । क्रतुस्थलेतिक्रतु स्थला । च । अप्सरसौ । दङ्क्ष्णवः । पशवः । हेतिः । पौरुषेयः । वधः । प्रहेतिरितिप्र हेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥१५॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । रथस्वनऽइतिरथ स्वनः । रथेचित्रऽइतिरथे चित्रः । मेनका । सहजन्येतिसह जन्या । यातुधानाऽइतियातु धानाः । रक्षांसि ॥१६॥

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । रथगृत्सऽइतिरथ गृत्सः । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्यावितिसेनानीग्रामन्यौ । पुञ्जिकस्थलेतिपुञ्जिक स्थला । क्रतुस्थलेतिक्रतु स्थला अप्सरसौ । दङ्क्ष्णवः । प्रहेतिरितिप्र हेतिः । तेभ्यः । द्विष्मः । द्वेष्टि । जम्भे । दध्मः ॥१५॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । रथेचित्रऽइतिरथे चित्रः । सहजन्येतिसह जन्या । रक्षांसि ॥१६॥

अयम् । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । रथगृत्स[1]ऽइतिरथगृत्सः[1] । पौरुषेयः । मृडयन्तु । यम् । यः ॥१५॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । यातुधानाऽइतियातु धानाः ॥१६॥

---

१. 'गृत्स' शब्देऽपि 'उत्सवत्स'वद् द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पृष्ठ २१३ टि० २ ।

पश्चात् । विश्वव्यंचाऽइतिविश्व इयंचाः । रथंप्रोत-ऽइतिरथं प्रोतः । असंमरथऽइत्यसंम रथः । प्रम्म्लो-चन्तीतिंप्र म्लोचंन्ती । अनुम्म्लोचन्तीत्यंनु म्लोचंन्ती । इयाग्ग्राः । सर्प्पाः ॥१७॥

उत्तरात् । सँय्यद्द्वसुरितिंसँय्यत् वंसुः । ताक्क्ष्यंः । अरिंष्टनेमिरित्यरिंष्ट नेमिः । विश्वाची । घृताची । आपंः । वातंः ॥१८॥

उपरि । अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् वंसुः । सेनजिदितिसेन जित् । सुषेणंः । सुसेनऽइतिसु सेनंः । उर्वशी । पूर्व-चित्तिरितिंप्पूर्व चित्तिः । अवस्फूर्ज्जन्नित्यंव स्फूर्जन् । विद्युदितिवि द्युत् ॥१९॥

पश्चात् । विश्वव्यंचाऽइतिविश्व व्यंचाः । रथप्रोतऽइतिरथं प्रोतः । असंमरथऽइत्यसंम रथः । प्रम्लोचन्तीतिप्र म्लोचन्ती । अनुम्लोचन्तीत्यंनु म्लोचन्ती । व्याघ्राः ॥१७॥

सयँद्वसुरितिसयँत् वंसुः अरिंष्टनेमिरित्यरिंष्ट नेमिः । विश्वाची ॥१८॥

अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् वंसुः । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । अवस्फूर्ज्जन्नि-त्यंव स्फूर्ज्जन् । विद्युदितिवि द्युत् ॥१९॥

विश्वव्यंचाऽइतिविश्व व्यंचाः ॥१७॥

[1]संय्यद्वसुरितिसंय्यत् वंसुः ॥१८॥

अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् [2]वंसुः । विद्युदितिवि[3] द्युत् ॥१९॥

---

१. इह 'सयँद्वसुरितिसयँत् वंसुः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादुत्तरो वकारो न गुरुभर्वति, तस्मात् 'वंसुः' इत्येव साधुः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः ॥ मूर्द्धा । कविः । रयीणाम् ॥२०॥

अबोधि । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । जनानाम् । प्रति । धेनुमिवेतिधेनुम् इव । आयतीमित्त्या सतीम् । उषासम् । उषसमित्त्युषसम् । यह्वाऽइवेतियह्वाः इव । प्र । वयाम् । उज्जिहानाऽइत्त्युत् जिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकम् । अच्छ ॥२१॥

अवोचाम । कवये । मेद्ध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ॥ गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ ।

उग्निः ॥२०॥

अग्निः । आयतीमित्या सतीम् । यह्वाऽइवेतियह्वाः इव । उज्जिहाना-ऽइत्युत् जिहानाः । अछ ॥२१॥

मेध्याय । वृष्णे । गविष्ठिरः । अग्नौ । रुक्मम् ।

---

[1]अग्नम् । रय्रीणाम् ॥२०॥

[2]अबोधि । आय्रतीमित्या [3]य्यतीम् । य्यह्वाऽइवेतियह्वाः इव । वय्राम् ॥२१॥

कवय्रे । मेध्याय्र । [4]वन्दारुः । वृषभाय्रं ।

---

१. इतः पूर्वस्या एकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं पदपाठ एकस्याः संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं पदपाठे तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्रतीम्' इत्येव पाठः साधुर्ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यमुभयथा सम्भवात् ।

दि॒वीवेति॑ दि॒वि इ॑व । रु॒क्मम् । उ॒रु॒व्य॑ञ्च॒मित्यु॒रु इ॒व्य॑ञ्चम् । अ॒श्रेत् ॥२२॥

जन॑स्य । गो॒पाः । अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । जागृ॑विः । अ॒ग्निः । सु॒दक्ष॒ऽइति॑ सु॒ दक्षः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । नव्य॑से ॥ घृ॒त॒प्र॑ती॒क॒ऽइति॑ घृ॒त प्र॑तीकः । बृ॒ह॒ता । दि॒वि॒स्पृ॒शेति॑ दि॒वि स्पृ॒शा॑ । द्यु॒मदिति॑ द्यु॒ मत् । वि । भा॒ति॒ । भ॒रते॑भ्यः॑ । शुचिः॑ ॥२३॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । अङ्गि॑रसः । गुहा॑ । हि॒तम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । शि॒श्रि॒या॒णम् । वनेवन॒ऽइति॒ वने॑वने ॥ सः । जा॒य॒से॒ । म॒थ्यमा॑नः । सहः॑ । म॒हत् । त्वाम् । आ॒हुः॒ । सह॑सः । पु॒त्रम् । अ॒ङ्गि॒रः॒ ॥२४॥

उ॒रु॒व्य॑ञ्च॒मित्यु॒रु व्य॑ञ्चम् । अ॒श्रेत् ॥२२॥

अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । अ॒ग्निः । सु॒दक्ष॒ऽइति॑ सु॒ दक्षः॑ । नव्य॑से । घृ॒त॒प्र॑ती॒क॒ऽइति॑ घृ॒त प्र॑तीकः । दि॒वि॒स्पृ॒शेति॑ दि॒वि स्पृ॒शा॑ । द्यु॒मदिति॑ द्यु॒ मत् । भ॒रते॑भ्यः॑ ॥२३॥

अ॒ग्ने॒ । शि॒श्रि॒या॒णम् । म॒थ्यमा॑नः । पु॒त्रम् ॥२४॥

उ॒रु॒व्य॑ञ्च॒मित्यु॒रु व्य॑ञ्चम् ॥२२॥

[1]जन॑स्य । सु॒वि॒ताय॑ । [2]वि ॥२३॥

शि॒श्रि[3] । या॒णम् । वनेवन॒ऽइति॒वने॑[4] वने । जा॒य॒से॒ ॥२४॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वि' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. मध्ये विरामनिक्षेपरूपोऽयमपपाठः ।

४. कशैल्यनुसारमिह, 'वने' इति पाठो द्रष्टव्यः ।

सखायः । सम् । वः । सम्म्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्नये ॥ वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥२५॥

संसमितिसम् सम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ॥ इडः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥२६॥

त्वाम् । चित्रश्रवस्तमेतिचित्रश्रवः तम । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः ॥ शोचिष्केशम् । शोचिःकेशमितिशोचिः केशम् । पुरुप्रियेतिपुरु प्रिय । अग्ने । हव्याय । वोढवे ॥२७॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । स्वध्वरमितिसु अध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥२८॥

सम्यञ्चम् । अग्नये । वर्षिष्ठाय । नप्त्रे ॥२५॥

अग्ने । विश्वानि । इध्यसे ॥२६॥

चित्रश्रवस्तमेतिचित्रश्रवः तम । विक्षु । शोचिष्केशम् । पुरुप्रियेतिपुरु प्रिय । अग्ने । हव्याय ॥२७॥

अग्निम् । चेतिष्ठम् । स्वध्वरमितिसु अध्वरम् । विश्वस्य ॥२८॥

सखायः । [1]वः । अग्नये । वर्षिष्ठाय ॥२५॥

य्युवसे । अर्य्यः ॥२६॥

हवम्[2] । ते[2] । हव्याय ॥२७॥

वः । प्रियम् ॥२८॥

---

१. ककोशे 'वः' पदं संहितापाठवल्लघ्वकारवदेव ज्ञेयः ।

२. मध्ये विरामनिक्षेपरूपोऽपपाठोऽयम् । 'हवन्ते' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सः । योजते । अरुषा । विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा । सः । दुद्रवत् । स्वाहुतऽइतिसु आहुतः ॥२९॥

सुब्रह्मेतिसु ब्रह्मा । यज्ञः । सुशमीतिसु शमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥३०॥

अग्ने । वाजस्य । गोमतऽइतिगो मतः । ईशानः । सहसः । यहोऽइतियहो ॥ अस्मेऽइत्यस्मे । धेहि । जातवेदऽइतिजात वेदः । महि । श्रवः ॥३१॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईडेन्यः । गिरा ॥ रेवत् । अस्मभ्यम् । पुर्वणीक । पुर्वनीकेतिपुरु अनीक । दीदिहि ॥३२॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ॥ सः । तिग्मजम्भेतितिग्म जम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥३३॥

विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा । दुद्रवत् ॥२९॥

सुब्रह्मेतिसु ब्रह्मा । यज्ञः ॥३०॥

अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३१॥

अग्निः । ईडेन्यः । अस्मभ्यम् ॥३२॥

अग्ने । तिग्मजम्भेतितिग्म जम्भ । रक्षसः ॥३३॥

य्योजते । विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा ॥२९॥

य्यज्ञः ॥३०॥

य्यहोऽइतिय्यहो । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥३१॥

भद्रः । नः । अग्निः । आहुतऽइत्त्याहुतः । भद्रा । रातिः । सुभगेतिसुभग । भद्रः । अध्वरः ॥ भद्राः । उत । प्रशस्तयऽइतिप्रशस्तयः ॥३४॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्य्येऽइतिवृत्रतूर्य्ये ॥ येन । समत्स्वितिसमत् सु । सासहः । ससहऽइतिससहः ॥३५॥

अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्द्धताम् ॥ वनेम । ते । अभिष्टिभिरित्त्यभिष्टिभिः ॥३६॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् ॥ यम् । यन्ति । धेनवः ॥ अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्त्यासः । वाजिनः । इषम् । स्तोतृब्भ्यऽइति-स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥३७॥

भद्र? । अग्नि? । आहुतऽइत्या हुतः । भद्रा । भद्र? । अध्वर? । भद्रा? । प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयः ॥३४॥

भद्रम् । कृणुष्व । वृत्रतूर्ष्येऽइतिवृत्र तूर्ष्ये । समत्स्वितिसमत् सु ॥३५॥

अभिष्टिभिरित्यभिष्टि भिः ॥३६॥

अग्निम् । मन्ये । नित्यासः स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृ भ्यः ॥३७॥

प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयः ॥३४॥

वृत्रतूर्य्येऽइतिवृत्र तूर्य्ये । य्येन । [1]समत्स्वितिसमत् सु ॥३५॥

य्य? । य्यम् । य्यन्ति ॥३७॥

---

१. पदपाठे तु सकारे परतस्तकारस्य द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते, परन्तु यदेदमेव पदमुत्तरमन्त्रप्रतीकरूपेण कक्कोशे पठ्यते, तदा 'येन समथ्सु' इत्येवं निर्दिश्यते ।

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् । यम् । आयन्तीत्या यन्ति । धेनवः ॥ सम् । अर्वन्तः । रघुद्रुव इति रघु द्रुवः । सम् । सुजातास इति सु जातासः । सूरयः ॥३८॥

उभे इत्युभे । सुश्चन्द्र । सुचन्द्रेति सु चन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति दर्वी । श्रीणीषे । आसनि ॥ उतो इत्युतो । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः । पते ॥३९॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशमिति हृदि स्पृशम् ॥ ऋध्याम । ते । ओहैः ॥४०॥

अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः ॥ रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥४१॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वः ।

अग्निः । आयन्तीत्या यन्ति । रघुद्रुव इति रघु द्रुवः ॥३८॥

उभे इत्युभे । उतो इत्युतो । उक्थेषु ॥३९॥

अग्ने । अद्य । अश्वम् । भद्रम् । हृदिस्पृशमिति हृदि स्पृशम् । ऋध्याम ॥४०॥

अग्ने । भद्रस्य । दक्षस्य ॥४१॥

यः । यम् । आयन्तीत्या [1]यन्ति । सूरयः ॥३८॥

पुपूर्याः ॥३९॥

---

१. 'यन्ति' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

न । ज्योतिः ॥ अग्ने । विश्वेभिः । सुमनाऽइति सु मनाः । अनीकैः ॥४२॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहसः । जातवेदसमिति जात वेदसम् । विप्रम् । न । जातवेदसमिति जात वेदसम् ॥ यः । ऊर्द्ध्वया । स्वध्वरऽइति सु अध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ॥ घृतस्य । विभ्राष्टिमिति वि भ्राष्टिम् । अनु । वष्टि । शोचिषा । आजुह्वानस्येत्या जुह्वानस्य । सर्पिषः ॥४३॥

येन । ऋषयः । तपसा । सत्रम् । आयन् । इन्धानाः । अग्निम् । स्वः । आभरन्तऽइत्या भरन्तः ॥ तस्मिन् । अहम् । नि । दधे । नाके । अग्निम् । यम् । आहुः । मनवः । स्तीर्णबर्हिषमिति स्तीर्ण बर्हिषम् ॥४४॥

अग्ने । विश्वेभिः ॥४२॥

अग्निम् । मन्ये । विप्रम् । ऊर्द्ध्वया । स्वध्वरऽइति सु अध्वरः । देवाच्या । विभ्राष्टिमिति वि भ्राष्टिम् । वष्टि । आजुह्वानस्येत्या जुह्वानस्य ॥४३॥

सत्रम् । अग्निम् । आभरन्तऽइत्या भरन्तः । तस्मिन् । अग्निम् । स्तीर्णबर्हिषमिति स्तीर्ण बर्हिषम् ॥४४॥

जातवेदसमिति जात वेदसम् । जातवेदसमिति जात वेदसम् । यः । [1]ऊर्द्ध्वया । विभ्राष्टिमिति वि[2] भ्राष्टिम् ॥४३॥

[3]येन । ऋषयः । आयन् । यम् ॥४४॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'ऊर्द्ध्वया' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

तम् । पत्नीभिः । अनु । गच्छेम । देवाः । पुत्रैः । भ्रातृभिरितिभ्रातृ भिः । उत । वा । हिरण्यैः ॥ नाकम् । गृभ्णानाः । सुकृतस्येतिसु कृतस्य । लोके । तृतीये । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥४५॥

आ । वाचः । मध्यम् । अरुहत् । भुरण्युः । अयम् । अग्निः । सत्पतिरितिसत् पतिः । चेकितानः ॥ पृष्ठे । पृथिव्याः । निहितऽइतिनि हितः । दविद्युतत् । अधस्पदम् । अधःपदमित्यधः पदम् । कृणुताम् । ये । पृतन्यवः ॥४६॥

अयम् । अग्निः । वीरतमऽइतिवीर तमः । वयोधाऽइतिवयः धाः । सहस्रियः । द्योतताम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र

पत्नीभिः । गच्छेम । पुत्रैः । भ्रातृभिरितिभ्रातृ भिः । हिरण्यैः । गृभ्णानाः । पृष्ठे ॥४५॥

मध्यम् । भुरण्युः । अग्निः । सत्पतिरितिसत् पतिः । पृष्ठे । पृथिव्याः । दविद्युतत् । अधस्पदम् । अधःपदमित्यधः पदम् । पृतन्यवः ॥४६॥

अग्निः । अप्रयुछन्नित्यप्र युछन् । विभ्राजमानऽइतिवि भ्राजमानः ।

वा । तृतीये ॥४५॥

अयम् । ये ॥४६॥

अयम् । वीरतमऽइतिवीर तमः । वयोधाऽइतिवयः धाः । सहस्रियः । अप्रयुछनित्यप्र [1]युच्छन् । विभ्राजमानऽइतिवि भ्राजमानः ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युछन्' इति साधुर्ज्ञेयः ।

सुच्छन् ॥ विभ्राजमानऽइतिविभ्राजमानः । सरिरस्य । मद्ध्ये । उप । प्र । याहि । दिव्यानि । धाम ॥४७॥

सम्प्रच्चर्यवद्धमितिसम् प्रच्चर्यवद्धम् । उप । सम्प्रयातेतिसम् प्रयात । अग्ने । पथः । देवयानानितिदेव यानान् । कृणुद्धम् ॥ पुनरितिपुनः । कृण्वाना । पितरा । युवाना । अन्वाताꣳसीदित्यनु आताꣳसीत् । त्वयि । तन्तुम् । एतम् ॥४८॥

उत् । बुद्ध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि । त्वम् । इष्टापूर्त्तेऽइतीष्टापूर्त्ते । सम् । सृजेथाम् । अयम् । च ॥ अस्मिन् । सधस्थऽइतिसध स्थे । अधि । उत्तरस्मिन्नित्युत् तरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यजमानः । च । सीदत ॥४९॥

मध्ये । दिव्यानि ॥४७॥

सम्प्रच्यवध्वमितिसम् प्रच्यवध्वम् । अग्ने । कृणुध्वम् । कृण्वाना । अन्वाताꣳसीदित्यनु आताꣳसीत् ॥४८॥

बुध्यस्व । अग्ने । इष्टापूर्त्तेऽइतीष्टापूर्त्ते । अस्मिन् । सधस्थऽइतिसध स्थे । उत्तरस्मिन्नित्युत् तरस्मिन् । विश्वे ॥४९॥

य्याहि ॥४७॥

सम्प्रय्यातेतिसम् प्रय्यात । देवय्यानानितिदेव [1]य्यानान् । य्युवाना । त्वय्यि ॥४८॥

अय्यम् ॥४९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानान्' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

येने । वहसि । सहस्रम् । येने । अग्ने । सर्ववेदसमितिं-सर्व [1]वेदसम् ॥ तेने । इमम् । यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु । [2]गन्तवे ॥ तपः । तपस्यः । शैशिरौ । परमेष्ठी । परमेस्त्थीतिंपरमे स्थी । दिवः । सूर्य्यः ॥५०॥

प्रोथंत् । अश्वः । न । यवंसे । अविष्यन् । यदा । महः । सँव्वरंणादितिंसम् वरंणात् । वि । अस्त्थांत् ॥ आत् । अस्य । वातः । अनुं । वाति । शोचिः । अधं । स्म । ते । व्रजंनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥५१॥

अग्ने । यज्ञम् । परमेष्ठी । परमेस्थीतिंपरमे स्थी ॥५०॥

अश्वः । अविष्यन् । अस्थांत् । कृष्णम् ॥५१॥

य्येनं । य्येनं । सर्ववेदसमितिंसर्व वेदसम् । य्यज्ञम् । नय्य । [3]तपः । [3]परमेष्ठी । सूर्य्यः ॥५०॥

[4]प्रोथंत् । य्यवंसे । य्युदा । [5]सुम्वरंणादितिंसुम् व्वरंणात् । [6]व्वजंन् ॥५१॥

---

१. 'व्वेदसम्' इति काशिकः पाठः ।

२. मुम्बईमुद्रित इह 'गन्तंवे ॥५०॥ तपः……' इत्येवं कण्डिकाविच्छेदो दृश्यते । अत्र जायमानः कण्डिकासंख्याभेद आ अध्यायान्तं दृश्यते ।

३. इतः पूर्वस्या एकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । 'तपः' इत्येवाद्याः, 'परमेष्ठी' इत्येवमाद्याश्च मन्त्रकाण्डिकाया अपुनरुक्तानि त्रीणि त्रीणि पदान्येवेह पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

४. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्रकण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तासां पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य एकादशकण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

५. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वरंणादितिंसम् वरंणात्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

६. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यम् ।

आयोः । त्वा । सदने । सादयामि । अवतः । छायायाम् । समुद्रस्य । हृदये ॥ रश्मीवतीम् । रश्मिवतीमितिरश्मि वतीम् । भास्वतीम् । आ । या । द्याम् । भासि । आ । पृथिवीम् । आ । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । दिवम् । ध्रुवेऽइतिध्रुवे । सीदतम् ॥५२॥

सहस्रस्य । प्रमेतिप्र मा । असि । प्रतिमेतिप्रति मा । उन्मेत्युत् मा । साहस्रः । सहस्राय । त्वा ॥५३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

समुद्रस्य । रश्मीवतीम् । रश्मिवतीमितिरश्मि वतीम् । अन्तरिक्षम् । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । ध्रुवेऽइतिध्रुवे ॥५२॥

प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा । उन्मेत्युत् मा ॥५३॥

आयोः । सादयामि । छायायाम् । हृदये । रश्मिवतीमितिरश्मि वतीम् । द्या । [1]परमेष्ठी ॥५२॥

सहस्रस्य ॥५३॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे पञ्चदशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अस्याः कण्डिकायाः कानिचिदेव पदान्यपुनरुक्तानि, तानि च पदपाठ इहैव पठयन्ते । अत इतोऽग्रे द्वादशकण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. द्रष्टव्यं पूर्वत्र पृष्ठ १७९ टि० १ ।

षोडशोऽध्यायः

नर्मः । ते । रुद्र । मन्यवे । उतोऽइच्युतो । ते । इषवे । नर्मः ॥ बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । उत । ते । नर्मः ॥१॥

सा । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । अघोरा । अपापकाशिनीत्यपाप काशिनी ॥ तया । नः । तन्वा । शन्तमयेतिशम् तमया । गिरिशन्तेतिगिरि शन्त । अभि । चाकशीहि ॥२॥

याम् । इषुम् । गिरिशन्तेतिगिरि शन्त । हस्ते । बिभर्षि । अस्तवे ॥ शिवाम् । गिरित्रेतिगिरि त्र । ताम् । कुरु । मा । हिंसीः । पुरुषम् । जगत् ॥३॥

शिवेन । वचसा । त्वा । गिरिशेतिगिरि श । अच्छ । वदामसि । यथा । नः । सर्वम् । इत् । जगत् । अयक्ष्मम् । सुमनाऽइतिसु मनाः । असत् ॥४॥

रुद्र । मन्यवे । उतोऽइत्युतो । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् ॥१॥
रुद्र । अपापकाशिनीत्यपाप काशिनी । तन्वा ॥२॥
हस्ते । अस्तवे । गिरित्रेतिगिरि त्र ॥३॥
अच्छ । अयक्ष्मम् ॥४॥

इया । तया । शन्तमयेतिशम् तमया ॥२॥
य्याम् ॥३॥
इयथा । अयक्ष्मम् ॥४॥

अधि । अवोचत् । अधिवक्तेत्त्यधि वृक्ता । प्रथमः । दैव्यः । भिषक् ॥ अहीन् । च । सर्वान् । जम्भयन् । सर्वाः । च । यातुधान्यऽइतियातु धान्यः । अधराचीः । परा । सुव ॥५॥

असौ । यः । ताम्रः । अरुणः । उत । बभ्रुः । सुमङ्गलऽइतिसु मङ्गलः ॥ ये । च । एनम् । रुद्राः । अभितः । दिक्षु । श्रिताः । सहस्रशऽइतिसहस्र शः । अव । एषाम् । हेडः । ईमहे ॥६॥

असौ । यः । अवसर्प्पतीत्त्यव सर्प्पति । नीलग्रीवऽइतिनील ग्रीवः । विलोहितऽइतिवि लोहितः ॥ उत । एनम् । गोपाः । अदृश्रन् । अदृश्रन् । उदहार्य्यऽइत्युद हार्य्यः । सः । दृष्टः । मृडयाति । नः ॥७॥

अधिवक्तेत्यधि वृक्ता । दैव्यः । यातुधान्यऽइतियातु धान्यः ॥५॥

ताम्रः । बभ्रुः । रुद्राः । दिक्षु ॥६॥

अवसर्प्पतीत्यव सर्प्पति । नीलग्रीवऽइतिनील ग्रीवः । अदृश्रन् । अदृश्रन् । उदहार्य्यऽइत्युद हार्य्यः । दृष्टः ॥७॥

---

[1]जभयन् । य्यातुधान्यऽइतियातु[2] धान्यः ॥५॥

य्यः । य्ये ॥६॥

य्यः । विलोहितऽइतिवि[3] लोहितः । उदहार्य्यऽइत्युद हार्य्यः । मृडय्याति ॥७॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'जम्भयन्' इत्येव शुद्धः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यातु' इत्येवं निर्देशेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

नमः । अस्तु । नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । मीढुषे ॥ अथोऽइत्यथो । ये । अस्य । सत्वानः । अहम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥८॥

प्र । मुञ्च । धन्वनः । त्वम् । उभयोः । आर्त्न्योः । ज्याम् ॥ याः । च । ते । हस्ते । इषवः । परा । ताः । भगवऽइतिभग वः । वप ॥९॥

विज्ज्यमितिवि ज्यम् । धनुः । कपर्दिनः । विशल्यऽइतिवि शल्यः । बाणवानितिबाण वान् । उत ॥ अनेशन् । अस्य । याः । इषवः । आभुः । अस्य । निषङ्गधिरितिनिषङ्ग धिः ॥१०॥

या । ते । हेतिः । मीढुष्टम । मीढुस्तमेतिमीढुः तम ।

नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । अथोऽइत्यथो । तेभ्यः ॥८॥

धन्वनः । हस्ते ॥९॥

विज्यमितिवि ज्यम् । विशल्यऽइतिवि शल्यः ॥१०॥

मीढुष्टम । मीढुस्तमेतिमीढुः तम । हस्ते । अस्मान् ।

नीलग्रीवाय्येतिनील ग्रीवाय्य । सहस्राक्षाय्येतिसहस्र अक्षाय्य । य्ये ॥८॥

उभय्योः । य्याः । भगवऽइतिभग वः ॥९॥

विज्यमितिवि[1] ज्यम् । विशल्यऽइतिवि[1] शल्यः । बाणवानितिबाण वान् । य्याः ॥१०॥

---

1. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

हस्ते । बभूव । ते । धनुः ॥ तया । अस्मान् । विश्वतः । त्वम् । अयक्ष्मया । परि । भुज ॥११॥

परि । ते । धन्वनः । हेतिः । अस्मान् । वृणक्तु । विश्वतः ॥ अथोऽइत्यथो । यः । इषुधिरितीषु धिः । तव । आरे । अस्मत् । नि । धेहि । तम् ॥१२॥

अवतत्येत्यवतत्य । धनुः । त्वम् । सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष । शतेषुधऽइतिशत इषुधे ॥ निशीर्य्येतिनि शीर्य्य । शल्ल्यानाम् । मुखा । शिवः । नः । सुमनाऽइतिसु मनाः । भव ॥१३॥

नमः । ते । आयुधाय । अनातताय । धृष्णवे ॥ उभाभ्याम् । उत । ते । नमः । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । तव । धन्वने ॥१४॥

मा । नः । महान्तम् । उत । अर्भकम् । उक्षन्-

विश्वतः । अयक्ष्मया ॥११॥

धन्वनः । अस्मान् । वृणक्तु । विश्वतः । अथोऽइत्यथो । अस्मत् ॥१२॥

अवतत्येत्यव तत्य । सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष । शल्ल्यानाम् ॥१३॥

धृष्णवे । उभाभ्याम् । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । धन्वने ॥१४॥

अर्भकम् । उक्षन्तम् । उक्षितम् । तन्वः ॥१५॥

ब्या । तया । अयक्ष्मया ॥११॥

ब्य? ॥१२॥

निशीर्य्येतिनि शीर्य्य ॥१३॥

आयुधाय । अनातताय ॥१४॥

न्तम् । उक्षितम् ॥ वधीः । पितरम् । मातरम् । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिषः । रिरिषऽइतिरिरिषः ॥१५॥

तोके । तनये । आयुषि । गोषु । अश्वेषु । रीरिषः । रिरिषऽइतिरिरिषः ॥ वीरान् । रुद्र । भामिनः । वधीः । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥१६॥

हिरण्यबाहवऽइतिहिरण्य बाहवे । सेनान्यऽइतिसेना न्ये । दिशाम् । च । पतये । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्य- इतिहरि केशेभ्यः । पशूनाम् । शष्पिञ्जराय । त्विषीमते । त्विषिमतऽइतित्विषि मते । पथीनाम् । हरिकेशायेतिहरि केशाय । उपवीतिनऽइत्युप वीतिने । पुष्टानाम् ॥१७॥

बभ्लुशाय । व्याधिने । अन्नानाम् । भवस्य । हेत्यै । जगताम् । रुद्राय । आततायिनऽइत्याातत अयिने । क्षेत्राणाम् । सूताय । अहन्त्यै । वनानाम् ॥१८॥

अश्वेषु । रुद्र । हविष्मन्तः ॥१६॥

हिरण्यबाहवऽइतिहिरण्य बाहवे । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइतिहरि केशेभ्यः । शष्पिञ्जराय । त्विषिमतऽइतित्विषि मते । उपवीतिनऽइत्युप वीतिने । पुष्टानाम् ॥१७॥

बभ्लुषाय । रुद्राय । आततायिनऽइत्याातत अयिने । क्षेत्राणाम् ॥१८॥

प्रिया? ॥१५॥

[1]तनये । आयुषि ॥१६॥

पतये । शष्पिञ्जराय । हरिकेशायेतिहरि केशाय ॥१७॥

बभ्लुशाय । व्याधिने । रुद्राय । आततायिनऽइत्याातत अयिने । सूताय ॥१८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशेऽन्यत्रापि 'तनय' शब्द आद्युदात्त एवोपलभ्यते ।

रोहिताय । स्थपतये । वृक्क्षाणाम् । भुवन्तये । वारिवस्कृताय । वारिवऽकृतायेतिवारिवः कृताय । ओषधीनाम् । मन्त्रिणे । वाणिजाय । कक्क्षाणाम् । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः घोषाय । आक्क्रन्दयतऽइत्या क्क्रन्दयते । पत्तीनाम् ॥१९॥

कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न [1]आयतया । धावते । सत्त्वनाम् । सहमानाय । निव्याधिनऽइतिनि व्याधिने । आव्याधिनीनामित्या व्याधिनीनाम् । निषङ्गिणे । ककुभाय । स्तेनानाम् । निचेरवऽइतिनि चेरवे । परिचरायेतिपरि चराय । अरण्यानाम् ॥२०॥

वञ्चते । परिवञ्चतऽइतिपरि वञ्चते । स्तायूनाम् । निषङ्गिणे । इषुधिमतऽइतीषुधि मते । तस्कराणाम् । सृका-

---

वृक्षाणाम् । कक्षाणाम् । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः घोषाय । आक्रन्दयतऽइत्या क्रन्दयते ॥१९॥

कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न आयतया । सत्वनाम् । आव्याधिनीनामित्या व्याधिनीनाम् । अरण्यानाम् ॥२०॥

तस्कराणाम् । सृकायिभ्यऽइतिसृकायि भ्यः । मुष्णताम् ।

रोहिताय । स्थपतये । भुवन्तये । वारिवस्कृताय । वारिवऽकृतायेतिवारिवः कृताय । वाणिजाय । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः घोषाय । आक्रन्दयतऽइत्या क्रन्दयते ॥१९॥

कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न आयतया । सहमानाय । निव्याधिनऽइतिनि व्याधिने । आव्याधिनीनामित्या व्याधिनीनाम् । ककुभाय । परिचरायेतिपरि चराय ॥२०॥

परिवञ्चतऽइतिपरि वञ्चते । स्तायूनाम् । सृकायिभ्यऽइति-

---

१. 'आयतया' इति काशिकः पाठः ।

यिभ्य॒ऽइतिं सृ॒का॒यि भ्यं॑ । जिघां॑ꣳसद्भ्य॒ऽइति॒ जिघां॑ꣳसत् भ्यः॑ । मुष्ण॒ताम् । अ॒सि॒मद्भ्य॒ऽइत्य॑सि॒मत् भ्यः॑ । नक्त॑म् । चर॑द्भ्य॒ऽइति॒ चर॑त् भ्यः॑ । वि॒कृ॒न्ता॒नामितिं वि कृ॒न्ता॒नाम् ॥२१॥

उ॒ष्णी॒षिणे॑ । गि॒रि॒च॒राये॒तिं गि॒रि च॒राय॑ । कु॒लु॒ञ्चा॒नाम् । इषु॒मद्भ्य॒ऽइतीषु॒मत् भ्यः॑ । ध॒न्वा॒यिभ्य॒ऽइतिं ध॒न्वा॒यि भ्यः॑ । च । वः॒ । आ॒त॒न्वा॒नेभ्य॒ऽइत्या॒ [1]त॒न्वा॒नेभ्यः॑ । प्र॒ति॒द॒धा॒नेभ्य॒ऽइतिं प्र॒ति द॒धा॒नेभ्यः॑ । आ॒य॒च्छद्भ्य॒ऽइत्या॒य॒च्छद् भ्यः॑ । अस्य॑द्भ्य॒ऽइत्यस्य॑त् भ्यः॑ ॥२२॥

वि॒सृ॒जद्भ्य॒ऽइतिं वि॒सृ॒जत् भ्यः॑ । विद्ध्य॑द्भ्य॒ऽइति॒ विद्ध्य॑त् भ्यः॑ । स्व॒पद्भ्य॒ऽइतिं स्व॒पत् भ्यः॑ । जाग्र॑द्भ्य॒ऽइति॒ जाग्र॑त्

जिघां॑ꣳसद्भ्य॒ऽइति॒ जिघां॑ꣳसत् भ्यः॑ । अ॒सि॒मद्भ्य॒ऽइत्य॑सि॒मत् भ्यः॑ । नक्त॑म् । चर॑द्भ्य॒ऽइति॒ चर॑त् भ्यः॑ ॥२१॥

उ॒ष्णी॒षिणे॑ । इषु॒मद्भ्य॒ऽइतीषु॒मत् भ्यः॑ । ध॒न्वा॒यिभ्य॒ऽइतिं ध॒न्वा॒यि भ्यः॑ । आ॒त॒न्वा॒नेभ्य॒ऽइत्या॒ त॒न्वा॒नेभ्यः॑ । प्र॒ति॒द॒धा॒नेभ्य॒ऽइतिं प्र॒ति द॒धा॒नेभ्यः॑ । आ॒य॒छद्भ्य॒ऽइत्या॒य॒छद् भ्यः॑ । अस्य॑द्भ्य॒ऽइत्यस्य॑त् भ्यः॑ ॥२२॥

वि॒सृ॒जद्भ्य॒ऽइति॒ वि॒सृ॒जत् भ्यः॑ । वि॒ध्य॑द्भ्य॒ऽइति॒ वि॒ध्य॑त् भ्यः॑ । स्व॒पद्भ्य॒ऽइतिं स्व॒पत् भ्यः॑ । जाग्र॑द्भ्य॒ऽइति॒ जाग्र॑त् भ्यः॑ । शया॑नेभ्यः॑ ।

सृ॒का॒य्नि भ्यः॑ । वि॒कृ॒न्ता॒नामितिं वि[2] कृ॒न्ता॒नाम् ॥२१॥

गि॒रि॒च॒राय्नेतिं गि॒रि च॒राय्न॑ । ध॒न्वा॒य्निभ्य॒ऽइतिं ध॒न्वा॒य्नि भ्यः॑ । वः॒ । आ॒य्न॒छद्भ्य॒ऽइत्या॒य्न॒छद् भ्यः॑ ॥२२॥

वि॒सृ॒जद्भ्य॒ऽइतिं वि॒सृ॒जद् भ्यः॑ । वि॒ध्य॑द्भ्य॒ऽइति॒ वि॒ध्य॑द् भ्यः॑ ।

---

१. 'त॒न्वा॒नेभ्यः॑' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

भ्यश्च । शयानेभ्यश्च । आसीनेभ्यश्च । तिष्ठद्भ्यऽइतितिष्ठत् भ्यश्च । धावद्भ्यऽइतिधावत् भ्यश्च ॥२३॥

सभाभ्यः । सभापतिभ्यऽइतिसभापति भ्यश्च । अश्वेभ्यश्च । अश्वपतिभ्यऽइत्यश्वपति भ्यश्च । आव्याधिनी-भ्यऽइत्त्या व्याधिनीभ्यश्च । विविध्यन्तीभ्यऽइतिवि विध्यन्तीभ्यश्च । उगणाभ्यश्च । तृꣳहतीभ्यः ॥२४॥

गणेभ्यः । गणपतिभ्यऽइतिगणपति भ्यश्च । व्राते-भ्यश्च । व्रातपतिभ्यऽइतिव्रातपति भ्यश्च । गृत्सेभ्यश्च ।

आसीनेभ्यश्च । तिष्ठद्भ्यऽइतितिष्ठत् भ्यश्च । धावद्भ्यऽइतिधावत् भ्यश्च ॥२३॥

सभाभ्यः । सभापतिभ्यऽइतिसभापति भ्यश्च । अश्वेभ्यश्च । अश्व-पतिभ्यऽइत्यश्वपति भ्यश्च । आव्याधिनीभ्यऽइत्या व्याधिनीभ्यश्च । विविध्यन्ती-भ्यऽइतिवि विध्यन्तीभ्यश्च । उगणाभ्यश्च । तृꣳहतीभ्यः ॥२४॥

गणेभ्यः । गणपतिभ्यऽइतिगणपति भ्यश्च । व्रातेभ्यश्च । व्रातपति-भ्यऽइतिव्रातपति भ्यश्च । गृत्सेभ्यश्च । गृत्सपतिभ्यऽइतिगृत्सपति भ्यश्च ।

शयानेभ्यश्च ॥२३॥

आव्याधिनीभ्यऽइत्या व्याधिनीभ्यश्च । विविद्ध्यन्तीभ्यऽइतिविवि[1] ध्यन्तीभ्यश्च ॥२४॥

व्रातपतिभ्यऽइतिव्रातपति[2] भ्यश्च । [3]गृत्सेभ्यः । [3]गृत्सपतिभ्य-

---

१. लेखकप्रमादजोऽस्थानेऽवग्रहनिर्देशः, '०इतिवि विध्यन्तीभ्यश्च' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, '०इतिव्रातपति भ्यश्च' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. उत्सवत्सशब्दवत् (द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१३ टि० २) 'गृत्स' शब्देऽपि द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । 'गृत्सेभ्यः' इत्येवं स्वरस्थाने 'गृत्सेभ्यश्च' इति शुद्धः स्वरो ज्ञेयः । अग्रिमपदे साधुस्वर एवोपलभ्यते ।

गृत्सपतिभ्य इति गृत्सपति भ्यः । विरूपेभ्य इति वि रूपेभ्यः । विश्वरूपेभ्य इति विश्व रूपेभ्यः ॥२५॥

सेनाभ्यः । सेनानिभ्य इति सेनानि भ्यः । रथिभ्य इति रथि भ्यः । अरथेभ्यः । क्षत्तृभ्य इति क्षत्तृ भ्यः । सङ्ग्रहीतृभ्य इति सङ्ग्रहीतृ भ्यः । महद्भ्य इति महत् भ्यः । अर्भकेभ्यः ॥२६॥

तक्षभ्य इति तक्ष भ्यः । रथकारेभ्य इति रथ कारेभ्यः । कुलालेभ्यः । कर्म्मारेभ्यः । निषादेभ्यः । निसादेभ्य इति नि सादेभ्यः । पुञ्जिष्टेभ्यः । श्वनिभ्य इति श्वनि भ्यः । मृगयुभ्य इति मृगयु भ्यः ॥२७॥

श्वभ्य इति श्व भ्यः । श्वपतिभ्य इति श्वपति भ्यः ।

विरूपेभ्य इति वि रूपेभ्यः । विश्वरूपेभ्य इति विश्व रूपेभ्यः ॥२५॥

सेनाभ्यः । सेनानिभ्य इति सेनानि भ्यः । रथिभ्य इति रथि भ्यः । अरथेभ्यः । क्षत्तृभ्य इति क्षत्तृ भ्यः । सङ्ग्रहीतृभ्य इति सङ्ग्रहीतृ भ्यः । महद्भ्य इति महत् भ्यः । अर्भकेभ्यः ॥२६॥

तक्षभ्य इति तक्ष भ्यः । रथकारेभ्य इति रथ कारेभ्यः । कुलालेभ्यः । कर्म्मारेभ्यः । निषादेभ्यः । निसादेभ्य इति नि सादेभ्यः । पुञ्जिष्टेभ्यः । श्वनिभ्य इति श्वनि भ्यः । मृगयुभ्य इति मृगयु भ्यः ॥२७॥

श्वभ्य इति श्व भ्यः । श्वपतिभ्य इति श्वपति भ्यः । रुद्राय । नीलग्री-

---

इति गृत्सपति भ्यः । विरूपेभ्य इति वि रूपेभ्यः । विश्वरूपेभ्य इति विश्व रूपेभ्यः ॥२५॥

मृगयुभ्य इति मृगयु भ्यः ॥२७॥

भवाय॑ । रु॒द्राय॑ । श॒र्वाय॑ । प॒शु॒पत॑य॒ऽइति॑पशु पत॑ये । नील॑-ग्ग्रीवा॒येति॒नील॑ ग्रीवाय । शि॒ति॒कण्ठा॒येति॑शिति॒ कण्ठा॑य ॥२८॥

क॒प॒र्द्दिने॑ । व्र्यु॑प्तकेशा॒येति॒व्र्युप्त केशाय । स॒ह॒स्रा-क्क्षायेति॑सहस्र अ॒क्क्षाय॑ । श॒तध॑न्व॒न॒ऽइति॑श॒त धन्व॑ने । गि॒रि॒श॒यायेति॑गिरि श॒याय॑ । शि॒पि॒वि॒ष्टायेति॑शिपि वि॒ष्टाय॑ । मी॒ढुष्ट॑माय । मी॒ढुस्त॑म॒ायेति॑मी॒ढुः तमाय । इषु॑मत॒ऽइतीषु॑मते ॥२९॥

ह्र॒स्वाय॑ । वा॒म॒नाय॑ । बृ॒ह॒ते । वर्षी॑यसे । वृ॒द्धाय॑ । स॒वृध॒ऽइति॑स॒ वृधे॑ । अग्ग्र्या॑य । प्र॒थ॒माय॑ ॥३०॥

वा॒येति॒नील॑ ग्रीवाय ॥२८॥

व्र्यु॑प्तकेशा॒येति॒व्र्युप्त केशाय । स॒ह॒स्राक्षायेति॑सहस्र अ॒क्षाय॑ । श॒तध॑न्व॒न॒-ऽइति॑श॒त धन्वने । शि॒पि॒वि॒ष्टायेति॑शिपि वि॒ष्टाय॑ । मी॒ढुष्ट॑माय । मी॒ढुस्त॑म॒ायेति॑-मी॒ढुः त॑माय ॥२९॥

वृ॒द्धाय॑ । अग्र्या॑य ॥३०॥

भवा॒य॑ । रु॒द्राय॑ । श॒र्वाय॑ । प॒शु॒पत॑य॒ऽइति॑पशु पत॑ये । नील॑ग्रीवा॒येति॒-नील॑ ग्रीवाय । शि॒ति॒कण्ठा॒येति॑शाति[1] कण्ठा॑य ॥२८॥

व्र्यु॑प्तकेशा॒येति॒व्र्युप्त केशाय । स॒ह॒स्राक्षायेति॑सहस्र अ॒क्षाय॑ । श॒त-धन्व॒[2]ऽइति॑श॒त धन्वने । गि॒रि॒श॒यायेति॑गिरि श॒याय॑ । शि॒पि॒वि॒ष्टायेति॑शिपि वि॒ष्टाय॑ । मी॒ढुष्ट॑माय । मी॒ढुस्त॑म॒ायेति॑मी॒ढुः त॑माय ॥२९॥

ह्र॒स्वाय॑ । वा॒म॒नाय॑ । वर्षी॑यसे । वृ॒द्धाय॑ । स॒वृध॒ऽइति॑स॒ वृधे॑ । अग्र्या॑य । प्र॒थ॒माय॑ ॥३०॥

---

१. '०शाति॒' अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, '०शिति॒' इत्येव साधुपाठः ।
२. अपपाठोऽयम्, 'श॒तध॑न्व॒न्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

आशवे । अजिराय । शीग्घ्र्याय । शीब्भ्याय । ऊम्म्र्याय । अवस्वन्न्यायेत्यव स्वन्न्याय । नादेयाय । द्वीप्प्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कनिष्ठाय । पूर्व्वजायेतिपूर्व्व जाय । अपरजायेत्यपर जाय । मद्ध्यमाय । अपगल्भायेत्यप गल्भाय । जघन्न्याय । बुद्ध्न्याय ॥३२॥

सोब्भ्याय । प्रतिसर्य्यायेतिप्रति सर्य्याय । याम्म्याय । क्षेम्म्याय । श्लोक्क्याय । अवसान्न्यायेत्यव सान्न्याय । ऊर्वर्य्याय । खल्ल्याय ॥३३॥

शीघ्र्याय । शीभ्याय । अवस्वन्यायेत्यव स्वन्याय । द्वीप्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कनिष्ठाय । अपरजायेत्यपर जाय । मध्यमाय । अपगल्भाये-त्यप गल्भाय । जघन्याय । बुध्न्याय ॥३२॥

सोभ्याय । प्रतिसर्य्यायेतिप्रति सर्य्याय । याम्याय । क्षेम्याय । श्लोक्याय । अवसान्यायेत्यव सान्याय । खल्याय ॥३३॥

अजिराय । शीघ्र्याय । शीभ्याय । ऊर्म्याय । अवस्वन्यायेत्यव स्वन्याय । नादेयाय । द्वीप्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कनिष्ठाय । पूर्वजायेतिपूर्व जाय । अपरजायेत्यपर जाय । मध्यमाय । अपगल्भायेत्यप गल्भाय । जघन्याय । बुध्न्याय ॥३२॥

सोभ्याय । प्रतिसर्य्यायेतिप्रति सर्य्याय । याम्याय । क्षेम्याय । श्लोक्याय । अवसान्यायेत्यव सान्याय । [1]ऊर्वर्य्याय । खल्याय ॥३३॥

---

१. प्रमादपाठोऽयं स्वरभेदनिमित्तकं पाठान्तरं वेति विचारार्हम्, उभयथाऽपि सम्भवात् ।

व॒न्ध्या॑य । क॒क्ष्ष्या॑य । श्र॒वा॑य । प्र॒ति॒श्र॒वायेति॑ प्रति श्र॒वा॑य । आ॒शु॒षेणाय । आ॒शुसे॑नायेत्त्या॒शु सेनाय । आ॒शु- र॑थायेत्त्या॒शु र॑थाय । शूरा॑य । अ॒व॒भे॒दि॒न॒ऽइत्त्यव भे॒दि॒ने ॥३४॥

बि॒ल्म्मिने॑ । क॒व॒चिने॑ । व॒र्म्मिणे॑ । व॒रू॒थिने॑ । श्रु॒ताय॑ श्रु॒त॒से॒नायेति॑ श्रु॒त से॒नाय॑ । दु॒न्दु॒भ्ष्या॑य । आ॒ह॒न॒न्ध्या॒येत्त्या॑ [1]ह॒न॒न्ध्याय ॥३५॥

धृ॒ष्ण॒वे॑ । प्र॒मृ॒शायेति॑ प्र मृ॒शाय॑ । नि॒ष॒ङ्गिणे॑ । इ॒षु॒धि॒- म॒तऽइती॑षुधि म॒ते॑ । ती॒क्क्ष्णेष॑व॒ऽइति॑ ती॒क्क्ष्ण इ॑षवे । आ॒यु॒- धिने॑ । स्वा॒यु॒धायेति॑ सु [2]आ॒यु॒धाय॑ । सु॒धन्व॑न॒ऽइति॑ सु धन्व॑ने ॥३६॥

वन्या॑य । कक्ष्या॑य । प्र॒ति॒श्र॒वायेति॑ प्रति श्र॒वाय॑ । आ॒शु॒से॑न॒ायेत्या॒शु सेनाय । आ॒शु॒र॑थायेत्या॒शु र॑थाय । अ॒व॒भे॒दि॒न॒ऽइत्यव भे॒दि॒ने ॥३४॥

बि॒ल्मिने॑ । श्रु॒त॒से॒नायेति॑ श्रु॒त से॒नाय॑ । दु॒न्दु॒भ्या॑य । आ॒ह॒न॒न्या॒येत्या॑ ह॒न॒न्याय ॥३५॥

धृ॒ष्ण॒वे॑ । प्र॒मृ॒शायेति॑ प्र मृ॒शाय॑ । सु॒धन्व॑न॒ऽइति॑ सु धन्व॑ने ॥३६॥

व॒न्या॑य । कक्ष्या॑य । श्र॒वाय॑ । प्र॒ति॒श्र॒वायेति॑ प्रति श्र॒वाय॑ । आ॒शु॒षे- णाय । आ॒शु॒से॑न॒ायेत्या॒शु सेनाय । आ॒शु॒र॑थायेत्या॒शु र॑थाय । शूरा॑य ॥३४॥

श्रु॒ताय॑ । श्रु॒त॒से॒नायेति॑ श्रु॒त से॒नाय॑ । दु॒न्दु॒भ्या॑य । आ॒ह॒न॒न्या॒येत्या॑ ह॒न॒न्याय ॥३५॥

प्र॒मृ॒शायेति॑ प्र मृ॒शाय॑ । स्वा॒यु॒धायेति॑ सु आ॒यु॒धाय॑ ॥३६॥

---

१. 'ह॒न॒न्न्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. 'आयुधाय॑' इति काशिकः पाठः ।

स्रुत्त्याय । पत्थ्याय । काट्ट्याय । नीप्प्याय । कुल्ल्याय । सरस्याय । नादेयाय । वैशन्ताय ॥३७॥

कूप्प्याय । अवट्ट्याय । वीदुद्ध्यायेतिवि ईदुद्ध्याय । आतप्प्युायेत्त्या [1]तप्प्याय । मेग्घ्याय । विद्द्युत्त्युायेतिवि द्युत्त्याय । वर्ष्याय । अवर्ष्याय ॥३८॥

वात्त्याय । रेष्म्याय । वास्तइयाय । वास्तुपायेतिवास्तु पाय । सोमाय । रुद्राय । ताम्राय । अरुणाय ॥३९॥

स्रुत्याय । पथ्याय । काट्याय । नीप्याय । कुल्याय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्याय । [2]वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय । आतप्युायेत्या तप्याय । मेघ्याय । विद्युत्युायेतिवि द्युत्याय ॥३८॥

वात्याय । वास्तव्याय । वास्तुपायेतिवास्तु पाय । रुद्राय । ताम्राय ॥३९॥

स्रुत्याय । पथ्याय । काट्याय । नीप्याय । कुल्याय । सरस्याय । नादेयाय । वैशन्ताय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्याय । [3]वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय । आतप्युायेत्या तप्याय । मेघ्याय । विद्युत्युायेतिवि द्युत्याय । वर्ष्याय । अवर्ष्याय ॥३८॥

वात्याय । रेष्म्याय । वास्तव्याय । वास्तुपायेतिवास्तु पाय । सोमाय । रुद्राय । ताम्राय । अरुणाय ॥३९॥

---

१. 'तप्प्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. बम्बईमुद्रितेऽपपाठोऽयं स्वरभेदनिमित्तः पाठभेदो वेति विचारार्हः ।

३. 'वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय' इत्येवं शुद्धः स्वरपाठो ज्ञेयः । यद्वा बम्बईमुद्रितवत् पाठो द्रष्टव्यः । अत्र पूर्वा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

शङ्गवऽइतिशम् गवे । पशुपतयऽइतिपशु पतये । उग्ग्राय । भीमाय । अग्ग्रेवधायेत्त्यग्ग्रे वधाय । दूरेवधायेतिदूरे वधाय । हन्त्रे । हनीयसे । वृक्क्षेब्भ्यः । हरिकेशेब्भ्यऽइतिहरि केशेब्भ्यः । ताराय ॥४०॥

शम्भवायेतिशम् भवाय । मयोभवायेतिमयः भवाय । शङ्करायेतिशम् कराय । मयस्कराय । मयःकरायेतिमयः कराय । शिवाय । शिवतरायेतिशिव तराय ॥४१॥

पार्य्याय । अवार्य्याय । प्रतरणायेतिप्प्र तरणाय । उत्तरणायेत्त्युत् तरणाय । तीर्त्थ्याय । कूल्ल्याय । शष्प्याय । फेन्याय ॥४२॥

उग्राय । अग्रेवधायेत्यग्रे वधाय । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइतिहरि केशेभ्यः ॥४०॥

मयस्कराय ॥४१॥

प्रतरणायेतिप्र तरणाय । उत्तरणायेत्युत् तरणाय । तीर्थ्याय । कूल्याय । शष्प्याय । फेन्याय ॥४२॥

पशुपतय्यऽइतिपशु पतय्ये । उग्राय्य । भीमाय्य । अग्रेवधाय्येत्यग्रे वधाय्य । दूरेवधाय्येतिदूरे वधाय्य । हनीय्यसे । ताराय्य ॥४०॥

शम्भवाय्येतिशम् भवाय्य । मय्योभवाय्येतिमय्यः भवाय्य । शङ्क-राय्येतिशम् कराय्य । मय्यस्कराय्य । मय्यःकराय्येतिमय्यः कराय्य । शिवाय्य । शिवतराय्येतिशिव तराय्य ॥४१॥

पार्य्याय्य । अवार्य्याय्य । प्रतरणाय्येतिप्र तरणाय्य । उत्तरणाय्येत्युत तरणाय्य । तीर्थ्याय्य । [1]कुल्याय्य । [2]शप्याय्य । फेन्याय्य ॥४२॥

---

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः, 'कुल्याय्य' इत्यस्य पूर्वत्र (१६।३७) गत-त्वात् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शष्प्याय्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सिकत्त्याय । प्रवाह्य्यायेतिप्प्र वाह्य्याय । किंशिलाय । क्षयणाय । कपर्दिने । पुलस्तये । इरिण्याय । प्रपत्थ्यायेतिप्प्र [1]पत्थ्याय ॥४३॥

व्रज्ज्याय । गोष्ठ्याय । गोस्त्थ्यायेतिगो स्थ्याय । तल्प्याय । गेह्याय । हृदय्याय । निवेष्प्यायेतिनि वेष्प्याय । काट्याय । गह्वरेष्ठाय । गह्वरेस्त्थायेतिगह्वरे स्थाय ॥४४॥

शुष्क्याय । हरित्याय । पांसव्याय । रजस्याय । लोप्याय । उलप्याय । ऊर्व्याय । सूर्व्यायेतिसु ऊर्व्याय ॥४५॥

सिकत्याय । प्रवाह्यायेतिप्र वाह्याय । इरिण्याय । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय ॥४३॥

व्रज्याय । गोष्ठ्याय । गोस्थ्यायेतिगो स्थ्याय । तल्प्याय । गेह्याय । हृदय्याय । निवेष्प्यायेतिनि वेष्प्याय । काट्याय । गह्वरेष्ठाय । गह्वरेस्थायेतिगह्वरे स्थाय ॥४४॥

शुष्क्याय । हरित्याय । पांसव्याय । लोप्याय ॥४५॥

सिकत्याय । [2]प्रवाह्यायेतिप्र वाह्याय । किंशिलाय । क्षयणाय । पुलस्तये । इरिण्याय । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय ॥४३॥

व्रज्याय । गोष्ठ्याय । गोस्थ्यायेतिगो स्थ्याय । तल्प्याय । गेह्याय । हृदय्याय । निवेष्प्यायेतिनि वेष्प्याय । काट्याय । गह्वरेष्ठाय । गह्वरेस्थायेतिगह्वरे स्थाय ॥४४॥

शुष्क्याय । हरित्याय । पांसव्याय । रजस्याय । लोप्याय । उलप्याय । ऊर्व्याय । सूर्व्यायेतिसु [3]ऊर्व्याय ॥४५॥

---

१. 'पत्थ्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रवाह्यायेतिप्र' इति साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'ऊर्व्याय' इति युक्तः स्वरसंचारो ज्ञेयः ।

पर्णाय॑ । पर्ण॑शदायेति॒पर्ण शदाय॑ । उद्गुरमा॑णायेत्त्यु॑त् गुरमा॑णाय । अभिघ्नत॒ऽइत्त्य॑भि घ्नते । आखिदतऽइत्त्या॑ [1]खिदते । प्रखिदतऽइति॒प्र [1]खिदते । इषुकृद्भ्यऽइती॑षुकृत् भ्य॑ः । धनुष्कृद्भ्य॑ः । धनुष्कृद्भ्यऽइति॒धनु॑ःकृत् भ्य॑ः । किरिके॑भ्य॑ः । देवाना॑म् । हृद॑येभ्यः । विचिन्वत्के॑भ्य-ऽइति॒वि [2]चिन्वत्क्के॑भ्य॑ः । विक्षिणत्के॑भ्यऽइति॒वि [3]क्षिणत्क्के॑भ्य॑ः । आनिर्हतेभ्यऽइत्त्या॑निः हतेभ्य॑ः ॥४६॥

द्रापे॑ । अन्ध॑सः । पते । दरि॑द्र । नील॑लोहितेति॒नील॑ लोहित ॥ आसाम् । प्रजाना॑मिति॒प्र जाना॑म् । एषाम् । पशूनाम् । मा । भेः । मा । रोक् । मोऽइति॒मो । च । नः । किम् । चन । आममत् ॥४७॥

पर्णाय॑ । पर्ण॑शदायेति॒पर्ण शदाय॑ । उद्गुरमा॑णायेत्त्यु॑त् गुरमा॑णाय । अभिघ्नत॒ऽइत्त्य॑भि घ्नते । आखिदतऽइत्त्या॑ खिदते । प्रखिदतऽइति॒प्र खिदते । इषुकृद्भ्यऽइती॑षुकृत् भ्य॑ः । धनुष्कृद्भ्य॑ः । धनुष्कृद्भ्यऽइति॒धनु॑ः कृद्-भ्य॑ः । किरिके॑भ्य॑ः । हृद॑येभ्यः । विचिन्वत्केभ्यऽइति॒वि चिन्वत्के॑भ्य॑ः । विक्षिणत्केभ्यऽइति॒वि क्षिणत्के॑भ्य॑ः । आनिर्हतेभ्यऽइत्त्या॑निः हतेभ्य॑ः ॥४६॥

दरि॑द्र । प्रजाना॑मिति॒प्र जाना॑म् ॥४७॥

पर्णाय॑ । पर्ण॑शदायेति॒पर्ण शदाय॑ । उद्गुरमा॑णायेत्त्यु॑त् गुरमा॑णाय । अभिघ्न[4]ऽइत्त्य॑भि घ्नते । हृद॑येभ्यः ॥४६॥

नील॑लोहितिनील॑[5] लोहित ॥४७॥

---

१. 'खिदते' इति काशिकः पाठः ।

२. 'चिन्वत्के॑भ्य॑ः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'क्षिणत्के॑भ्य॑ः' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'अभिघ्नत' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. अपपाठोऽयम्, 'नील॑लोहितेति॒नील॑' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयद्वीरायेति-क्षयत् वीराय । प्र । भरामहे । मतीः ॥ यथा । शम् । असत् । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइति-चतुः पदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥४८॥

या । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । शिवा । विश्वाहा । भेषजी ॥ शिवा । रुतस्य । भेषजी । तया । नः । मृड । जीवसे ॥४९॥

परि । नः । रुद्रस्य । हेतिः । वृणक्तु । परि । त्वेषस्य । दुर्म्मतिरितिदुः मतिः । अघायोः । अघयोरित्यघ योः ॥ अव । स्थिरा । मघवद्भ्यऽइतिमघवत् भ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृड ॥५०॥

रुद्राय । क्षयद्वीरायेतिक्षयत् वीराय । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । विश्वम् । पुष्टम् । अस्मिन् ॥४८॥

रुद्र । विश्वाहा ॥४९॥

रुद्रस्य । वृणक्तु । अघयोरित्यघ योः । मघवद्भ्यऽइतिमघवत् भ्यः । तनुष्व । मीढ्वः ॥५०॥

रुद्राय । क्षयद्वीरायेतिक्षयत् वीराय । यथा ॥४८॥

या । तया ॥४९॥

अघायोः । अघयोरित्यघ [1]योः । तोकाय । तनयाय ॥५०॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'योः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

मीढुष्टम । मीढुस्तमेतिमीढुः तम । शिवतमेतिशिव तम । शिवः । नः । सुमनाऽइतिसु मनाः । भव ॥ परमे । वृक्षे । आयुधम् । निधायेतिनि धाय । कृत्तिम् । वसानः । आ । चर । पिनाकम् । बिभ्रत् । आ । गहि ॥५१॥

विकिरिद्रेतिवि किरिद्र । विलोहितेतिवि लोहित । नमः । ते । अस्तु । भगवऽइतिभग वः ॥ याः । ते । सहस्रम् । हेतयः । अन्यम् । अस्मत् । नि । वपन्तु । ताः ॥५२॥

सहस्राणि । सहस्रशऽइतिसहस्र शः । बाह्वोः । तव । हेतयः ॥ तासाम् । ईशानः । भगवऽइतिभग वः । पराचीना । मुखा । कृधि ॥५३॥

असङ्ख्यातेत्यसम् ख्याता । सहस्राणि । ये । रुद्राः ।

मीढुष्टम । वृक्षे । बिभ्रत् ॥५१॥

विकिरिद्रेतिवि किरिद्र । अन्यम् । अस्मत् ॥५२॥

बाह्वोः ॥५३॥

असङ्ख्यातेत्यसम् ख्याता । रुद्राः । भूम्याम् । धन्वानि ।

आयुधम् । निधायेतिनि धाय ॥५१॥

विकिरिद्रेतिवि किरिद्र । विलोहीतेतिवि[1] लोहित । भगवऽइतिभग वः । याः । हेतयः ॥५२॥

हेतयः । भगवऽइतिभग वः ॥५३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'विलोहितेतिवि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

अधि । भूम्म्याम् ॥ तेषाम् । सहस्रयोजनऽइतिसहस्र [1]योजने । अव । धन्वानि । तन्मसि ॥५४॥

अस्म्मिन् । महति । अर्ण्णवे । अन्तरिक्क्षे । भवाः । अधि ॥५५॥

नीलग्ग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । शितिकण्ठाऽइतिशिति कण्ठाः । दिवम् । रुद्राः । उपश्श्रिताऽइत्त्युप श्रिताः ॥ [2]शर्वाः । अधः । क्षमाचराऽइतिक्क्षमा चराः ॥५६॥

वृक्क्षेषु । शष्प्पिञ्जराः । नीलग्ग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । विलोहिताऽइतिवि लोहिताः ॥५७॥

तन्मसि ॥५४॥

अस्मिन् । अन्तरिक्षे ॥५५॥

नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । रुद्राः । उपश्रिताऽइत्युप श्रिताः । क्षमाचराऽइतिक्षमा चराः ॥५६॥

वृक्षेषु । शष्पिञ्जराः । नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः ॥५७॥

य्ये । सहस्रय्योजनऽइतिसहस्र [3]य्योजने ॥५४॥

[ककोशे पञ्चपञ्चाशत्तमायाः कण्डिकायाः पदपाठो लेखकप्रमादान्न दृश्यते] ।

व्विलोहिताऽइतिव्वि लोहिताः ॥५७॥

---

१. 'योजने' इति काशिकः पाठः ।

२. इमानि पदान्युत्तरस्या मन्त्रकण्डिकाया इहैव पठितानीत्यत इत आरभ्य एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदः समजनि ।

३. कशैल्यनुसारमिह, 'य्योजने' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

भूतानाम् । अधिपतयऽइत्त्यधि पतयः । विशिखासऽइतिवि शिखासः । कपर्द्दिनः ॥५८॥

पथाम् । पथिरक्क्षयऽइतिपथि रक्क्षयः । ऐलबृदाः । आयुर्य्युधऽइत्त्यायुः युधः ॥५९॥

तीर्थानि । प्रचरन्तीतिप्र चरन्ति । सृकाहस्ताऽइतिसृका हस्ताः । निषङ्गिणः ॥६०॥

अन्नेषु । विविद्ध्यन्तीतिवि विद्ध्यन्ति । पात्रेषु । पिबतः । जनान् ॥६१॥

एतावन्तः । च । भूयांसः । च । दिशः । रुद्राः । वितस्थिरऽइतिवि [1]तस्थिरे ॥६२॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः ॥५८॥
पथिरक्षयऽइतिपथि रक्षयः । आयुर्युधऽइत्यायुः युधः ॥५९॥
तीर्थानि । प्रचरन्तीतिप्र चरन्ति । सृकाहस्ताऽइतिसृका हस्ताः ॥६०॥
विविध्यन्तीतिवि विध्यन्ति । पात्रेषु ॥६१॥
रुद्राः । वितस्थिरऽइतिवि तस्थिरे ॥६२॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः । विशिखासऽइतिवि[2] शिखासः ॥५८॥
पथिरक्षयऽइतिपथि रक्षयः । आयुर्युधऽइत्यायुः [3]युधः ५९॥
विविध्यन्तीतिवि[4] विध्यन्ति ॥६१॥
भूयांसः । वितस्थिरऽइतिवि[5] तस्थिरे ॥६२॥

---

१. 'तस्थिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. कशैल्यनुसारमिह 'ुधः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं निर्देशेन भाव्यम् ।

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । दिवि । येषाम् । वर्षम् । इषवः ॥ तेभ्यः । दश । प्राचीः । दक्षिणा । प्रतीचीः । उदीचीः । ऊर्ध्वाः ॥ [1]अन्तरिक्षे । [1]वातः ॥ [2]पृथिव्याम् । [2]अन्नम् ॥६३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षोडशोऽध्यायः ॥

रुद्रेभ्यः । तेभ्यः । दक्षिणा । अन्तरिक्षे । पृथिव्याम् ॥६३॥

य्ये । य्येषाम् ॥६३॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे षोडशमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. अन्येषां मन्त्रपदानां पुनरुक्तत्वाद् उत्तरस्याः कण्डिकाया अपुनरुक्ते द्वे पदे इहैव पठिते । अत इह द्वयोः कण्डिकासंख्ययो भेदः समजनि ।

२. अन्येषां मन्त्रपदानां पुनरुक्तत्वाद् उत्तरस्याः कण्डिकाया अपुनरुक्ते द्वे पदे इहैव पठिते । अत इह तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदोऽजायत ।

३. द्र० पूर्वत्र (पृष्ठ १७६ टि० १) ।

सप्तदशोऽध्यायः

अश्म॑न् । ऊर्ज॑म् । पर्व॑ते । शिश्रियाणाम् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः॒ । ओष॑धीभ्यः॒ । व॒न॒स्पति॑भ्य॒ऽइति॑व॒न॒स्पति॑ भ्यः॒ । अधि॑ । सम्भृ॑त॒मिति॒सम् भृ॑तम् । पय॑ः ॥ ताम् । नः॒ । इष॑म् । ऊर्ज॑म् । ध॒त्त । म॒रु॒तः॒ । स॒ꣳर॒रा॒णाऽइति॑सम् [1]र॒रा॒णाः॒ । अश्म॑न् । ते॒ । क्षुत् । मयि॑ । ते॒ । ऊर्क् ॥१॥

इ॒माः॒ । मे॒ । अग्ने॒ । इष्ट॑काः॒ । धे॒नव॑ः । स॒न्तु॒ । एका॑ । च॒ । दश॑ । श॒तम् । स॒हस्र॑म् । अ॒यु॒त॑म् । नि॒यु॒त॒मिति॑नि॒ यु॒त॑म् । प्र॒यु॒त॒मिति॑प्र यु॒त॑म् । अर्बु॑दम् । न्य॑र्बुद॒मिति॒नि अर्बु॑दम् । स॒मु॒द्रः॒ । मध्य॑म् । अन्त॑ः । प॒रा॒र्द्धऽइति॑पर अ॒र्द्धः॒ । ए॒ताः॒ । अ॒मुत्र॑ । अ॒मुष्मि॑न् । लो॒के ॥२॥

अश्म॑न् । शि॒श्रि॒या॒णाम् । अ॒द्भ्यऽइत्य॒त् भ्यः॒ । ओष॑धीभ्यः॒ । व॒न॒स्पति॑भ्य॒ऽइति॑व॒न॒स्पति॑ भ्यः॒ । अ॒श्म॑न् ॥१॥

अ॒ग्ने॒ । इष्ट॑काः॒ । प्र॒यु॒त॒मिति॑प्र यु॒त॑म् । स॒मु॒द्रः॒ । मध्य॑म् । अ॒मु॒त्र॑ । अ॒मु॒ष्मि॑न् ॥२॥

शि॒श्रि॒या॒णाम् । व॒न॒स्पति॑भ्य॒ऽइति॑व॒न॒स्पति॑ भ्यः॒ । पय॑ः । मयि॑ ॥१॥

अ॒यु॒त॑म् । नि॒यु॒त॒मिति॑नि॒ [2]य्यु॒त॑म् । प्र॒यु॒त॒मिति॑प्र [2]य्यु॒त॑म् ॥२॥

---

१. 'र॒रा॒णाः॒' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यु॒त॑म्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ऋतवः । स्थ । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । ऋतुष्ठाः । ऋतुस्थाऽइत्यृतु स्थाः । स्थ । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥ घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । विराजऽइतिवि राजः । नाम । कामदुघाऽइतिकाम दुघाः । अक्षीयमाणाः ॥३॥

ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । ऋतुष्ठाः । ऋतुस्थाऽइत्यृतु स्थाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । अक्षीयमाणाः ॥३॥

ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । [1]घृतश्च्युतऽइतिघृत श्च्युतः । [1]मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतः । विराजऽइति विराजः[2] । अक्षीयमाणाः ॥३॥

---

१. अवान्तरशाखानुरूपोऽयं पाठभेदः स्यात् । मौरिसब्लूमफील्डः स्वीकीये 'वैदिककनकोर्डेन्स' ग्रन्थे एतन्मन्त्रनिर्देशे (पृष्ठ ३५९ कालम २) वाजसनेयसंहिताया (१७।३), मैत्रायणीसंहितायाः २।८।१४ च मन्त्रपाठे 'घृतश्चुतो मधुश्चुतः' पठितस्य पदपाठे 'घृतश्च्युतः मधुश्च्युतः' इति सयकारपाठं निर्दिशति । मैत्रायणीसंहितायां ३।३।४ स्थाने 'घृतश्च्युतो मधुश्च्युताः' सयकारः पाठः, २।८।१४ स्थाने च 'घृतश्चुतो मधुश्चुताः' इति यकाररहितः पाठ उपलभ्यते । अत्र वाजसनेयसंहिताया २१।४२ मन्त्रस्य 'मधुश्चुतः' पदस्य ककोशीयः पाठोऽप्यनुसन्धेयः । मुम्बईमुद्रितयोरुवटमहीधरभाष्ययोः स्वामिदयानन्दभाष्ये चात्र (१७।३) 'घृतश्च्युतो मधुश्च्युतः' इति सयकार एव पाठो दृश्यते, परन्तु २१।४२ मन्त्रे 'मधुश्चुतः' इति यकाररहित एव पाठ एषु भाष्यग्रन्थेषु लक्ष्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह '०वि राजः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

समुद्रस्य । त्वा । अवकया । अग्ने । परि । इययामसि ॥ पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ॥ [1]हिमस्य । त्वा । जरायुणा ॥४॥

उप । ज्मन् । उप । वेतसे । अव । तर । नदीषु । आ ॥ अग्ने । पित्तम् । अपाम् । असि । मण्डूकि । ताभिः । आ । गहि । सा । इमम् । नः । यज्ञम् । पावकवर्ण्णमितिपावक ऽवर्ण्णम् । शिवम् । कृधि ॥५॥

अपाम् । इदम् । न्ययनमितिनि ऽअयनम् । समुद्रस्य । निवेशनमितिनि ऽवेशनम् ॥ अन्यान् । ते । अस्मत् । तपन्तु । हेतयः ॥६॥

समुद्रस्य । अग्ने । अस्मभ्यम् ॥४॥

अग्ने । यज्ञम् । पावकवर्णमितिपावक ऽवर्णम् ॥५॥

समुद्रस्य । अन्यान् । अस्मत् ॥६॥

अवकया । व्ययामसि । [2]अस्मभ्यम् । हिमस्य । जरायुणा ॥४॥

[3]ग्मन् । यज्ञम् । पावकवर्णमितिपावक वर्णम् ॥५॥

न्ययनमितिनि अयनम् । निवेशनमितिनि वेशनम् । हेतयः ॥६॥

---

१. उत्तरस्यां मन्त्रकण्डिकायां त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि, तानि च पदपाठेऽस्यामेव कण्डिकायां पठितानि । अत इत आरभ्य एकस्या कण्डिका-संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. लेखकप्रमाददजोऽपपाठः, 'अस्मभ्यम्' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्तो जकारस्थाने यकारस्य लेखः ।

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया ॥ आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥७॥

सः । नः । पावक । दीदिवऽइतिदीदि वः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह ॥ उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥८॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ॥ तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥९॥

नमः । ते । हरसे । शोचिषे । नमः । ते । अस्तु । अर्चिषे ॥१०॥

नृषदे । नृसदऽइतिनृ सदे । वेट् । अप्सुषदे । अप्सु-सदऽइत्यप्सु सदे । बर्हिषदे । बर्हिसदऽइतिबर्हि सदे । वनसदऽइतिवन सदे । स्वर्विदऽइतिस्वः विदे ॥११॥

अग्ने । जिह्वया । वक्षि । यक्षि ॥७॥

अग्ने । यज्ञम् ॥८॥

अप्सुषदे । अप्सुसदऽइत्यप्सु सदे ॥११॥

मन्द्रया । जिह्वया । यक्षि ॥७॥

दीदिवऽइतिदीदि वः । यज्ञम् ॥८॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । यामन् । यः ॥९॥

वनसदऽइतिवन[1] सदे । स्वर्विदऽइतिस्वः [2]विदे ॥११॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह '०वन' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विदे' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ये । देवाः । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । सँवत्सरीणम् । उप । भागम् । आसते ॥ अहुतादऽइत्यहुत अदः । हविषः । यज्ञे । अस्मिन् । स्वयम् । पिबन्तु । मधुनः । घृतस्य ॥१२॥

ये । देवाः । देवेषु । अधि । देवत्वमितिदेव त्वम् । आयन् । ये । ब्रह्मणः । पुरऽएतारऽइतिपुरः एतारः । अस्य ॥ येभ्यः । न । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन । न । ते । दिवः । न । पृथिव्याः । अधि । स्नुषु ॥१३॥

प्राणदाऽइतिप्राण दाः । अपानदाऽइत्यपान दाः । व्यानदाऽइतिव्यान दाः । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । वरिवोदाऽइतिवरिवः दाः ॥१४॥

यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । सँवत्सरीणम् । अहुतादऽइत्यहुत अदः । यज्ञे । अस्मिन् ॥१२॥

देवत्वमितिदेव त्वम् । ब्रह्मणः । येभ्यः । पृथिव्याः ॥१३॥

प्राणदाऽइतिप्राण दाः । अपानदाऽइत्यपान दाः ॥१४॥

य्ये । य्यज्ञियाः । य्यज्ञियानाम् । [1]सम्वत्सरीणम् । य्यज्ञे । स्वय्यम् ॥१२॥

य्ये । आय्यन् । य्ये । य्येभ्यः ॥१३॥

ब्बर्चोदाऽइतिब्बर्चः दाः । ब्बरिवोदाऽइतिब्बरिवः दाः ॥१४॥

---

१. अत्र 'सँव्वत्सरीणम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् ॥ अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥१५॥

सः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ॥ सः । आशिषेत्या शिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमच्छदितिप्रथम छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥१६॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिष्ठानम् । अधिस्स्थानमित्यधि स्थानम् । आरम्भणमित्या रम्भणम् । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ॥ यतः । भूमिम् । जनयन् । विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वचक्षाऽइतिविश्व चक्षाः ॥१७॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुः । उत । विश्वतो-

अग्निः । तिग्मेन । विश्वम् । अत्रिणम् । अग्निः ॥१५॥

विश्वा । जुह्वत् । आशिषेत्या शिषा । इच्छमानः । प्रथमछदितिप्रथम छत् ॥१६॥

अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । आरम्भणमित्या रम्भणम् । विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वचक्षाऽइतिविश्व चक्षाः ॥१७॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुः । विश्वतोमुखऽइतिविश्वतः मुखः ।

य्यासत् । रयिम् ॥१५॥

स्यः ॥१६॥

य्यतः । जनयन् । विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वचक्षाऽइतिविश्व चक्षाः ॥१७॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुः । विश्वतोमुखऽइतिविश्वतः मुखः ।

मुखऽइतिविश्श्वतः मुखः। विश्श्वतोबाहुरितिविश्श्वतः बाहुः।
उत। विश्श्वतस्पात्। विश्श्वतःपादितिविश्श्वतः पात्॥
सम्। बाहुब्भ्यामितिबाहु भ्याम्। धमति। सम्। पतत्त्रैः।
द्यावाभूमीऽइतिद्द्यावाभूमी। जनयन्। देवः। एकः॥१८॥

किम्। स्वित्। वनम्। कः। ऊँऽइत्त्यूँ। सः।
वृक्क्षः। आस। यतः। द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावापृथिवी।
निष्टतक्क्षुः। निस्त्ततक्क्षुरितिनिः [1]ततक्क्षुः॥ मनी-
षिणः। मनसा। पृच्छत। इत्। ऊँऽइत्त्यूँ। तत्। यत्।
अद्ध्यतिष्ट्ठदित्त्यधि अतिष्ट्ठत्। भुवनानि। धारयन्॥१९॥

या। ते। धामानि। परमाणि। या। अवमा। या।
मद्ध्यमा। विश्श्वकर्म्मन्नितिविश्श्व कर्म्मन्। उत। इमा॥

विश्वतोबाहुरितिविश्वतः बाहुः। विश्वतस्पात्। विश्वतःपादितिविश्वतः
पात्। बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम्। पतत्रैः। द्यावाभूमीऽइतिद्यावाभूमी॥१८॥

ऊँऽइत्यूँ। वृक्षः। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। निष्टतक्षुः।
निस्ततक्षुरितिनिः ततक्षुः। पृछत। ऊँऽइत्यूँ। अध्यतिष्ठादित्यधि अतिष्ठत्॥१९

मध्यमा। विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन्। शिक्ष। सखिभ्यऽइतिसखि

विश्वतोबाहुरितिविश्वतः बाहुः। विश्वतःपादितिविश्वतः पात्। जन-
यन्॥१८॥

य्यतः। य्यत्। धारयन्॥१९॥

य्या। य्या। य्या। विश्वकर्म्मनितिविश्व कर्म्मन्। [2]शिक्षा।

---

१ 'ततक्क्षुः' इति काशिकः पाठः।

२. अपपाठोऽयम्, 'शिक्ष' इति साधुः पाठो ज्ञेयः।

शिक्क्ष । सखिभ्यऽइतिसखिं भ्यः । हविषि । स्वधावऽइतिंस्वधा वः । स्वयम् । यजस्व । तन्न्वम् । वृधानः ॥२०॥

विश्श्वकर्म्मन्नितिविश्श्व कर्म्मन् । हविषा । व्वावृधानः । व्ववृधानऽइतिंव्ववृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥ मुहृष्यन्तु । अन्न्ये । अभितः । सपत्त्नाऽइतिंसपत्त्नाः । इह । अस्म्माकम् । मघवेतिंमघ वा । सूरिः । अस्तु ॥२१॥

चक्क्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एनेऽइत्त्येने । अजनत् । नम्म्नमानेऽइतिनम्म्नमाने ॥ यदा । इत् । अन्ताः । अददृहन्त । पूर्व्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अप्प्रथेताम् ॥२२॥

भ्यः । तन्वम् ॥२०॥

विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन् । मुहृषन्तु । अन्ये । सपत्नाऽइतिंसपत्नाः । अस्माकम् ॥२१॥

चक्षुषः । एनेऽइत्येने । नम्नमानेऽइतिनम्नमाने । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अप्रथेताम् ॥२२॥

स्वधावऽइतिंस्वधा वः । स्वय्यम् । य्यजस्व । वृधानः ॥२०॥

विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन् । व्ववृधानऽइतिंव्ववृधानः । स्वय्यम् । य्यजस्व । [1]द्याम् । मुह्यन्तु । मघवेतिंमघ वा ॥२१॥

[2]य्यदा ॥२२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'द्याम्' इत्युदात्तपाठ एव साधुर्ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते, अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा । विमनाऽइतिवि मनाः । आत् । विहायाऽइतिवि हायाः । धाता । विधातेतिवि धाता । परमा । उत । सन्दृगितिसम् दृक् ॥ तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीनितिसप्त ऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥२३॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विधातेतिवि धाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ॥ यः । देवानाम् । नामधाऽइतिनाम धाः । एकः । एव । तम् । सम्प्रश्नमितिसम् प्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥२४॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ॥ असूर्त्ते । सूर्त्ते । रजसि । निषत्ते । निसत्तऽइतिनि सत्ते । ये । भूतानि । समकृण्वन्नितिसम् अकृण्वन् । इमानि ॥२५॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । इष्टानि । यत्र । सप्तऽऋषीनितिसप्त ऋषीन् ॥२३॥

विश्वा । सम्प्रश्नमितिसम् प्रश्नम् । अन्या ॥२४॥

अस्मै । समकृण्वन्नितिसम अकृण्वन् ॥२५॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विमनाऽइतिवि मनाः । [1]विहाय्राऽइतिवि हाय्राः । विधातेतिवि[2] धाता । य्यत्र ॥२३॥

य्यः । य्यः । विधातेतिवि[2] धाता । य्यः । य्यन्ति ॥२४॥

अय्रजन्त । [3]अस्मे । ऋषय्रः । य्ये ॥२५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'विहाय्राऽइतिवि हाय्राः' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अस्मै' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परः । दिवा । परः । एना । पृथिऽया । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ॥ कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दद्ध्रे । आपः । यत्त्र । देवाः । समपश्श्यन्तेति-सम् अपश्श्यन्त । पूर्व्वे ॥२६॥

तम् । इत् । समगच्छन्तेतिसम् अगच्छन्त । व्विश्श्वे ॥ अजस्य । नाभौ । अधि । एकम् । अर्प्पितम् । यस्मिन् । व्विश्श्वानि । भुवनानि । तस्त्थुः ॥२७॥

न । तम् । व्विदाथ । यः । इमा । जजान । अद्वयत् । युष्म्माकम् । अन्तरम् । बभूव ॥ नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्प्या । च । असुतृपऽइत्त्यसु तृपः । उक्क्थशासः । उक्क्थशसऽइत्त्युक्क्थ शसः । चरन्ति ॥२८॥

पृथिव्या । दध्रे । यत्र । समपश्यन्तेतिसम् अपश्यन्त ॥२६॥

समगछन्तेतिसम् अगछन्त । विश्वे । यस्मिन् । विश्वानि । तस्थुः ॥२७॥

अन्यत् । युष्माकम् । जल्प्या । असुतृपऽइत्यसु तृपः । उक्थशासः । उक्थशसऽइत्युक्थ शसः ॥२८॥

य्यत् । य्यत्र ॥२६॥

य्यस्मिन् ॥२७॥

य्यः । य्युष्माकम् । [1]उन्थक्शासः । [1]उन्थक्शसऽइत्युन्थक्[1] शसः ॥२८॥

---

१. अपपाठा इमे, क्रमशोऽत्र 'उक्थ' 'उक्थ' 'इत्युक्थ' पाठाः साधवः।

विश्वकर्म्मेतिविश्श्व कर्म्मा । हि । अजनिष्ट । देवः । आत् । इत् । गन्धर्वः । अभवत् । द्वितीयः ॥ तृतीयः । पिता । जनिता । ओषधीनाम् । अपाम् । गर्भम् । वि । अदधात् । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥२९॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ॥ सङ्क्रन्दन इतिसम् क्रन्दनः । अनिमिषऽइत्यनि मिषः । एकवीरऽइत्येक वीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥३०॥

सङ्क्रन्दनेनेतिसम् क्रन्दनेन । अनिमिषेणेत्यनि मिषेण । जिष्णुना । युत्कारेणेतियुत् कारेण । दुश्च्यवनेनेतिदुः [1]च्यवनेन । धृष्णुना ॥ तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेनेतीषु हस्तेन । वृष्णा ॥३१॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । अजनिष्ट । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥२९॥
अनिमिषऽइत्यनि मिषः । एकवीरऽइत्येक वीरः ॥३०॥
अनिमिषेणेत्यनि मिषेण । जिष्णुना । युत्कारेणेतियुत् कारेण । दुश्च्यवनेनेतिदुः च्यवनेन । धृष्णुना । सहध्वम् । इषुहस्तेनेतीषु हस्तेन । वृष्णा ॥३१॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । [2]य्यजनिष्ट । द्वितीयः । तृतीयः ॥२९॥
[3]वृषभः । एकवीरऽइत्येक वीरः । अजयत् ॥३०॥
य्युत्कारेणेतिय्युत् कारेण । जयत । य्युधः ॥३१॥

---

१. 'च्यवनेन' इति काशिकः पाठः ।
२. अपपाठोऽयम्, 'अजनिष्ट' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।
३. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो लघुर्ज्ञेयः—वृषभः ।

स॒ऽ। इषु॑हस्तै॒रितीषु॑ हस्तैः॑ । स॒ऽ। नि॒ष॒ङ्गि॒भि॒रिति॑ नि॒षङ्गि भिः॑ । व॒शी । स॑र्स्त्र॒ष्टेति॒सम् स्र॒ष्टा । स॒ऽ। यु॒धः॑ । इन्द्रः॑ । ग॒णेन॑ ॥ स॒र्ँसृ॒ष्ट॒जिदिति॑सर्ँसृ॒ष्ट जित् । सो॒म॒पाऽइति॑सोम॒ पाऽ। बा॒हु॒श॒र्द्धीति॑बाहु श॒र्द्धी । उ॒ग्र॒ध॒न्वेत्यु॒ग्र धन्वा । प्रति॑हिताभि॒रिति॒प्रति॑ हिताभिः॑ । अस्ता॑ ॥३२॥

बृह॑स्पते । परि॑ । दी॒य॒ । रथे॑न । र॒क्ष॒षो॒हेति॑रक्ष॒षः॑ हा । अ॒मित्रा॑न् । अ॒प॒बाध॑मा॒नऽइत्य॑प॒ बाध॑मानः॑ ॥ प्र॒भ॒ञ्जन्निति॑प्र भ॒ञ्जन् । सेनाः॑ । प्र॒मृ॒णऽइति॑प्र मृ॒णः॑ । यु॒धा । जय॑न् । अ॒स्माक॑म् । ए॒धि॒ । अ॒वि॒ता । रथा॑नाम् ॥३३॥

ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒यऽइति॑बल [1]वि॒ज्ञा॒यः॑ । स्थवि॑रः॑ । प्रवी॑र॒ऽइति॒प्र वी॑रः॑ । सह॑स्वान् । वा॒जी । सह॑मानः॑ । उ॒ग्रः॑ ॥

इषु॑हस्तै॒रितीषु॑ हस्तैः॑ । स॑र्स्र॒ष्टेति॒सम् स्र॒ष्टा । स॒र्ँसृ॒ष्ट॒जिदिति॑ सर्ँसृ॒ष्ट जित् । उ॒ग्र॒ध॒न्वेत्यु॒ग्र धन्वा । प्रति॑हिताभि॒रिति॒प्रति॑ हिताभिः॑ । अस्ता॑ ॥३२॥

बृह॑स्पते । र॒क्षो॒हेति॑रक्षः॑ हा । अ॒मित्रा॑न् । अ॒प॒बाध॑मा॒नऽइत्य॑प॒ बाध॑मानः॑ । प्र॒भ॒ञ्जन्निति॑प्र भ॒ञ्जन् । प्र॒मृ॒णऽइति॑प्र मृ॒णः॑ । अ॒स्माक॑म् ॥३३॥

ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒यऽइति॑बल वि॒ज्ञा॒यः॑ । प्रवी॑र॒ऽइति॒प्र वी॑रः॑ । उ॒ग्रः॑ ।

य्युधः॑ ॥३२॥

दी॒य॒ । य्युधा । जय॑न् ॥३३॥

ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒यऽइति॑बल वि॒ज्ञा॒यः॑ । प्रवी॑र॒ऽइति॒प्र वी॑रः॑ ।

१. 'वि॒ज्ञा॒यः॑' इति काशिकः पाठः ।

अभिवीरऽइत्त्यभि वीरः । अभिसत्त्वेत्त्यभि सत्त्वा । सहोजाऽइतिसह जाः । जैत्त्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोविदितिगो वित् ॥३४॥

गोत्रभिदमितिगोत्र भिदम् । गोविदमितिगो विदम् । वज्ज्रबाहुमितिवज्ज्र बाहुम् । जयन्तम् । अज्ज्म । प्रमृणन्तमितिप्र मृणन्तम् । ओजसा ॥ इमम् । सजाताऽइतिस जाताः । अनु । वीरयद्ध्वम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभद्ध्वम् ॥३५॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदयः । वीरः । शतमन्युरितिशत मन्युः । इन्द्रः ॥ दुश्च्यवन-

---

अभिवीरऽइत्यभि वीरः । अभिसत्वेत्यभि सत्वा । जैत्रम् । तिष्ठ ॥३४॥

गोत्रभिदमितिगोत्र भिदम् । वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । अज्म । प्रमृणन्तमितिप्र मृणन्तम् । वीरयध्वम् । रभध्वम् ॥३५॥

गोत्राणि । शतमन्युरितिशत मन्युः । दुश्च्यवनऽइतिदुः

अभिवीरऽइत्यभि वीरः । गोविदितिगो वित ॥३४॥

[1]वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । जयन्तम् । [2]अयम । [3]वीरयध्वम् । सखायः ॥३५॥

अदयः । अयुध्यः । [4]अवन्तु । य्युत्स्वितिय्युत[5] सु ॥३६॥

---

१. ककोशे इतः पूर्वं द्वयोः पदयोः पदविभागो न दृश्यते । अस्यापि पदस्य 'वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयं यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्तः । 'अज्म' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. वीरयध्वम्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'अवतु' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

५. अपपाठोऽयम्, '०य्युत' इत्येवं साधुपाठेन भवितव्यम् ।

ऽइतिदुः [1]च्यवनः । पृतनाषाट् । अयुद्ध्यः । अस्म्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्स्वितियुत् सु ॥३६॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्स्पतिः । दक्क्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ॥ देवसेनानामितिदेव सेनानाम् । अभिभञ्जतीनामित्त्यभि [2]भञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्ग्रम् ॥३७॥

इन्द्रस्य । वृष्ण्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्त्यानाम् । मरुताम् । शर्द्धः । उग्ग्रम् ॥ महामनसामितिमहा मनसाम् । भुवनच्च्यवानामितिभुवन च्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्त्थात् ॥३८॥

उत् । हर्षय । मघवन्नितिमघ वन् । आयुधानि । उत् । सत्त्वनाम् । मामकानाम् । मनांꣳसि ॥ उत् । वृत्त्रहन्नितिवृत्त्र

च्यवनः । अयुध्यः । अस्माकम् । युत्स्वितियुत् सु ॥३६॥

बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । अभिभन्जतीनामित्यभि भन्जतीनाम् । अग्रम् ॥३७॥

वृष्णः । राज्ञः । आदित्यानाम् । उग्रम् । भुवनच्यवानामितिभुवन च्यवानाम् । अस्थात् ॥३८॥

वृत्रहन्नितिवृत्र हन् ॥३९॥

य्यज्ञः । जय्न्तीनाम् । य्यन्तु ॥३७॥

जय्ताम् ॥३८॥

हर्षय्य । मघवन्नितिमघ वन् । आयुधानि । वृत्रहन्नितिवृत्र हन् ।

---

१. 'च्यवनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'भञतीनाम्' इति काशिकः पाठः ।

हन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥३९॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृतेष्विति सम् ऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ॥ अस्माकम् । वीराः । उत्तरऽइत्युत् तरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँऽइत्यूँ । देवाः । अवत । हवेषु ॥४०॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्वे । परा । इहि ॥ अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्स्वितिहृत् सु । शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥४१॥

अवसृष्टेत्यवसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मसं-

अस्माकम् । समृतेष्विति सम् ऋतेषु । अस्माकम् । अस्माकम् । उत्तरऽइत्युत् तरे । अस्मान् । ऊँऽइत्यूँ ॥४०॥

प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती । अप्वे । हृत्स्वितिहृत् सु । अमित्राः ॥४१॥

अवसृष्टेत्यव सृष्टा । शरव्ये । ब्रह्मसंशितऽइतिब्रह्म संशिते ।

जयताम् । यन्तु ॥३९॥

याः । जयन्तु ॥४०॥

प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती । [1]अमित्राः ॥४१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'अमित्राः' इति साधुः पाठः स्यात् । यद्वा 'अमित्राः' इत्येवं शुद्धः पाठः स्यात् । तथा सति पाठभेदो ज्ञेयः ।

सꣳशितऽइतिसम्ऽशिते ॥ गच्छं । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिषः ॥४२॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु ॥ उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥४३॥

असौ । या । सेना । मरुतः । परेषाम् । अभि । आ । एति । नः । ओजसा । स्पर्द्धमाना ॥ ताम् । गूहत । तमसा । अपव्रतेनेत्यप ऽव्रतेन । यथा । अमीऽइत्यमी । अन्यः । अन्यम् । न । जानन् ॥४४॥

गंछं । अमित्रान् । पद्यस्व ॥४२॥

यछतु । उग्रा? । अनाधृष्या? ॥४३॥

अपव्रतेनेत्यप व्रतेन । अमीऽइत्यमी । अन्य? । अन्यम् ॥४४॥

कम् । [1]च । [1]न ॥४२॥

जयत । [2]व्रः । य्यछतु । वः । य्यथा ॥४३॥

य्या । [3]अपव्व्रतेनेत्यप व्व्रतेन । य्यथा ॥४४॥

---

१. अत्र स्वरानुरोधेन 'चन' इत्येकं 'च । न' इति द्वे पदे, इत्युभयथा विच्छेदः संभवति, परन्तु मन्त्रवाक्ये निषेधार्थकस्य 'मा' पदस्य प्रयोगात् 'च । न' इत्येवं विच्छेदे निषेधार्थस्य पौनरुक्त्यप्रसंगाद् लेखकप्रमादजोऽपपाठः संभाव्यते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वः' इत्येवं पाठः साधुः, तथा चात्रैव पुनः प्रयोग उपलभ्यते ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'अपव्रतेनेत्यप व्रतेन' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

यत्र । बाणाः । सम्पतन्तीतिसम् पतन्ति । कुमाराः । विशिखाऽइवेतिविशिखाः इव ॥ तत् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । अदितिः । शर्म्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म्म । यच्छतु ॥४५॥

मर्म्माणि । ते । वर्म्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ॥ उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥४६॥

उत् । एनम् । उत्तरामित्युत् तराम् । नय । अग्ने । घृतेन । आहुतेत्या हुत ॥ रायः । पोषेण । सम् । सृज । प्रजयेतिप्र जया । च । बहुम् । कृधि ॥४७॥

इन्द्र । इमम् । प्रतरामितिप्र तराम् । नय । सजातानामितिस जातानाम् । असत् । वशी ॥ सम् । एनम् ।

यत्र । बृहस्पतिः । यछतु । विश्वाहा । यछतु ॥४५॥

वस्ताम् ॥४६॥

उत्तरामित्युत् तराम् । अग्ने । आहुतेत्या हुत । प्रजयेतिप्र जया ॥४७॥

प्रतरामितिप्र तराम् ॥४८॥

य्यत्र । विशिखाऽइवेतिविशिखा? इव । य्यछतु । य्यछतु ॥४५॥

छादय्यामि । वरीय्यः । जय्यन्तम् ॥४६॥

नय्य । राय्य? । प्रजय्येतिप्र जय्या ॥४७॥

नय्य? । [1]वचसा । [2]असत् ॥४८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वर्च्चसा' इत्येवं साधुः पाठः स्यात् ।

२. अत्र स्वरभेदः किंमूल इति न ज्ञायते । उदात्तत्वस्य नात्र किञ्चित् कारणमुपलभ्यते ।

वर्च्चसा । सृज । देवानाम् । भागदाऽइतिभाग दाः । असत् ॥४८॥

यस्य । कुर्म्मः । गृहे । हविः । तम् । अग्ने । वर्द्धय । त्वम् ॥ तस्मै । देवाः । अधि । ब्रवन् । अयम् । च । ब्रह्मणः । पतिः ॥४९॥

पञ्च । दिशः । दैवीः । यज्ञम् । अवन्तु । देवीः । अप । अमतिम् । दुर्म्मतिमितिदुः मतिम् । बाधमानाः ॥ रायः । पोषे । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । आभजन्तीरित्या भजन्तीः । रायः । पोषे । अधि । यज्ञः । अस्थात् ॥५०॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धे । अग्नौ । अधि । मामहानः । ममहानऽइतिममहानः । उक्थपत्रऽइत्युक्थ पत्रः ।

अग्ने । तस्मै । ब्रह्मणः ॥४९॥

यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । आभजन्तीरित्या भजन्तीः । यज्ञः । अस्थात् ॥५०॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धे । अग्नौ । उक्थपत्रऽइत्युक्थ पत्रः ।

यस्य । वर्धय । अयम् ॥४९॥

[1]यज्ञम् । रायः । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । रायः । यज्ञः ॥५०॥

---

१. इतः पूर्वो मन्त्रः पूर्वं गत इति न पदपाठे तस्य पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेय. ।

ईड्य॑÷ । गृभीत॑ऽ ॥ तप्तम् । घर्म्मम् । परिगृह्य्येतिपरि गृह्य्य॑ । अयजन्त । ऊर्जा । यत् । यज्ञम् । अयजन्त । देवाऽ ॥५१॥

दैव्याय । धर्त्रे । जोष्ट्रे । देवश्रीरितिदेव श्रीऽ । श्रीमनाऽइतिश्री मनाः । शतपयाऽइतिशत पयाः ॥ परि-गृह्य्येतिपरि गृह्य्य॑ । देवाऽ । यज्ञम् । आयन् । देवाऽ । देवेभ्य्य÷ । अध्वर्य्यन्त÷ । अस्थुः ॥५२॥

वीतम् । हविऽ । शमितम् । शमिता । यजध्यै । तुरीय÷ । यज्ञऽ । यत्र । हव्यम् । एति ॥ तत÷ । वाकाऽ । आशिषऽइत्या शिष÷ । नः । जुषन्ताम् ॥५३॥

ईड्य÷ । तप्तम् । परिगृह्येतिपरि गृह्य । यज्ञम् ॥५१॥

दैव्याय । धर्त्रे । जोष्ट्रे । देवश्रीरितिदेव श्री? । श्रीमनाऽइतिश्री मनाः । परिगृह्येतिपरि गृह्य । यज्ञम् । देवेभ्य्य÷ । अध्वर्यन्त÷ । अस्थुः ॥५२॥

यजध्यै । यज्ञ? । यत्र । हव्यम् । आशिषऽइत्या शिष÷ ॥५३॥

---

[1]परिगृह्यतेतिपरि गृह्य । अय़जन्त । य्यत् । य्यज्ञम् । अय़जन्त ॥५१

दैव्याय़ । शतपय़ाऽइतिशत पय़ाः । [2]परिगृह्यतिपरि गृह्य । य्यज्ञम् । आय़न् । [3]अध्वर्य्यम् [3]त÷ ॥५२॥

य्यजध्यै । तुरीय़÷ । य्यज्ञ? । य्यत्र । [4]जुषंताम् ॥५३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'परिगृह्येतिपरि' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।
२. अपपाठोऽयम्, 'परिगृह्येति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।
३. अस्थानेऽवग्रहनिर्देशः, 'अध्वर्यन्त÷' इत्यनवगृहीतेन पाठेन भाव्यम् ।
४. अपपाठोऽयम्, 'जुषन्ताम्' इति साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । हरिकेशऽइतिहरि केशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्रम् ॥ तस्य । पूषा । प्रसवऽइतिप्र सवे । याति । विद्वान् । सम्पश्यन्नितिसम् पश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥५४॥

विमानऽइतिवि मानः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिवानित्यापप्रि वान् । रोदसीऽइतिरोदसी । अन्तरिक्षम् ॥ सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥५५॥

उक्षा । समुद्रः । अरुणः । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ॥ मध्ये । दिवः । निहितऽइतिनि हितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥५६॥

सूर्यरश्मिरितिसूर्य रश्मिः । पुरस्तात् । प्रसवऽइतिप्र सवे । विद्वान् । सम्पश्यन्नितिसम् पश्यन् । विश्वा ॥५४॥

मध्ये । आस्ते । आपप्रिवानित्यापप्रि वान् । अन्तरिक्षम् । विश्वाचीः । चष्टे ॥५५॥

उक्षा । समुद्रः । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । मध्ये । पृश्निः । अश्मा । चक्रमे ॥५६॥

सूर्यरश्मिरितिसूर्य रश्मिः । अयान् । याति । सम्पश्यन्नितिसम् पश्यन् ॥५४॥

विमानऽइतिवि मानः । आपप्रिवानित्यापप्रि वान् ॥५५॥

योनिम् । [1]आतौ ॥५६॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अन्तौ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवहूरितिदेव हूः। यज्ञः। आ। च। वक्क्षत्। सुम्नहूरितिसुम्न हूः। यज्ञः। आ। च। वक्क्षत्॥ यक्क्षत्। अग्निः। देवः। देवान्। आ। च। वक्क्षत्॥५७॥

वाजस्य। मा। प्रसवऽइतिप्र सवः। उद्ग्राभेणेत्युत् ग्राभेण। उत्। अग्रभीत्॥ अध। सपत्नानितिस पत्नान्। इन्द्रः। मे। निग्राभेणेतिनि ग्राभेण। अधरान्। अकरित्यकः॥५८॥

उद्ग्राभमित्युत् ग्राभम्। च। निग्राभमितिनि ग्राभम्। च। ब्रह्म। देवाः। अवीवृधन्॥ अध। सपत्नानितिस पत्नान्। इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी। मे। विषूचीनान्। वि। अस्यताम्॥५९॥

यज्ञ?। वक्षत्। सुम्नहूरितिसुम्न हू?। यज्ञ?। वक्षत्। यक्षत्। अग्नि?। वक्षत्॥५७॥

प्रसवऽइतिप्र सव?। उद्ग्राभेणेत्युत् ग्राभेण। अग्रभीत्। सपत्नानितिस पत्नान्। निग्राभेणेतिनि ग्राभेण। अकरित्यकः॥५८॥

उद्ग्राभमित्युत् ग्राभम्। निग्राभमितिनि ग्राभम्। ब्रह्म। सपत्नानितिस पत्नान्। इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी॥५९॥

---

[1]य्यज्ञ?। य्यज्ञ?। [य्यक्षत्]॥५७॥

[2]विषूचीनाम्॥५९॥

---

१. इतः पूर्वा मन्त्रकण्डिका पूर्वं गतेति कृत्वा न तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः।

२. अपपाठोऽयम्, 'विषूचीनान्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः।

क्रमद्ध्वम् । अग्ग्निना । नाकम् । उक्ख्यम् । हस्त्तेषु । बिब्भ्रतः ॥ दिवः । पृष्ट्ठम् । स्वः । गत्त्वा । मिश्श्राः । देवेभिः । आद्ध्वम् ॥६०॥

प्राचीम् । अनु । प्रदिशमितिप्र दिशम् । प्र । इहि । बिद्द्वान् । अग्ग्नेः । अग्ग्ने । पुरोऽअग्ग्निरितिपुरः अग्ग्निः । भव । इह ॥ बिश्श्वाः । आशाः । दीद्द्यानः । बि । भाहि । ऊर्ज्जम् । नः । धेहि । द्विपदऽइतिद्द्वि पदे । चतुष्प्पदे । चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥६१॥

पृथिब्याः । अहम् । उत् । अन्तरिक्क्षम् । आ । अरुहम् । अन्तरिक्षात् । दिवम् । आ । अरुहम् ॥ दिवः । नाकस्य । पृष्ट्ठात् । स्वः । ज्योतिः । अगाम् । अहम् ॥६२॥

स्वः । यन्तः । न । अप । ईक्क्षन्ते । आ । द्याम् । रोहन्ति । रोदसीऽइतिरोदसी ॥ यज्ज्ञम् । ये । बिश्श्वतोधार-

---

क्रमध्वम् । अग्निना । उख्यम् । हस्तेषु । बिभ्रतः । पृष्ठम् । गत्वा । मिश्राः । आध्वम् ॥६०॥

प्रदिशमितिप्र दिशम् । बिद्वान् । अग्ने: । अग्ने । पुरोऽअग्निरितिपुरः अग्निः । बिश्वाः । दीद्यानः । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुःपदे ॥६१॥

पृथिव्याः । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षात् । पृष्ठात् ॥६२॥

ईक्षन्ते । यज्ञम् । बिश्वतोधारमितिविश्वतः धारम् ।

य्यन्तः । [1]रोहुति । य्यज्ञम् । य्ये । बिश्वतोधारमितिबिश्वतः

---

१. अपपाठोऽयम्, 'रोहन्ति' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

मितिविश्वर्त÷ धारम् । सुविद्वाँऽसऽइतिसु विंद्वाँऽसः । व्रितेनिरऽइतिवि [1] तेनिरे ॥६३॥

अग्ने । प्र । इहि । प्रथमः । देवयतामितिदेव यताम् । चक्षुः÷ । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ॥ इयक्षमाणाः । भृगुभिरितिभृगु भिः । सजोषाऽइतिस जोषाः । स्वः÷ । यन्तु । यजमानाः । स्वस्ति ॥६४॥

अग्ने । सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष । शतमूर्द्धन्निति शत मूर्द्धन् । शतम् । ते । प्राणाः । सहस्रम् । व्यानाऽइतिवि आनाः ॥ त्वम् । साहस्रस्य । रायः । ईशिषे । तस्मै । ते । विधेम । वाजाय । स्वाहा ॥६५॥

सुविद्वाँसऽइतिसु विंद्वाँसः । ॥६३॥

अग्ने । चक्षुः÷ । इयक्षमाणाः ॥६४॥

अग्ने । सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष । तस्मै ॥६५॥

धारम् । सुविद्वाँसऽइतिसु विद्वाँसः । व्रितेनिरऽइतिवि[2] तेनिरे ॥६३॥

देवय्यतामितिदेव [3]य्यताम् । इय्यक्षमाणाः । य्यन्तु । य्यजमानाः ॥६४

[4]व्यानाऽइतिवि[4] आनाः । राय्यः । व्वाजाय्य ॥६५॥

---

१. 'तेनिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. कशैल्यनुसारमिह '०व्वि' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. कशैल्यनुसारं 'य्यताम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. इतः पूर्वस्य मन्त्रस्य पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत उत्तरं षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

५. '०व्वि' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

पृष्ठे । पृथिव्याः । सीद ॥ भासा । अन्तरिक्षम् । आ । पृण । ज्योतिषा । दिवम् । उत् । स्तभान । तेजसा । दिशः । उत् । दृंह ॥६६॥

आजुह्वानऽइत्याजुह्वानः । सुप्रतीकऽइतिसुप्रतीकः । पुरस्तात् । अग्ने । स्वम् । योनिम् । आ । सीद । साधुयेतिसाधु या ॥६७॥

ताम् । सवितुः । वरेण्यस्य । चित्राम् । आ । अहम् । वृणे । सुमतिमितिसुमतिम् । विश्वजन्यामितिविश्वजन्याम् ॥ याम् । अस्य । कण्वः । अदुहत् । प्रपीनामितिप्रपीनाम् । सहस्रधारामितिसहस्रधाराम् । पयसा । महीम् । गाम् ॥६८॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधस्थऽइतिसधस्थे ॥ यस्मात् ।

पृष्ठे । पृथिव्याः । अन्तरिक्षम् ॥६६॥

आजुह्वानऽइत्याजुह्वानः । सुप्रतीकऽइतिसुप्रतीकः । पुरस्तात् अग्ने ॥६७॥

वरेण्यस्य । चित्राम् । विश्वजन्यामितिविश्वजन्याम् । कण्वः । प्रपीनामितिप्रपीनाम् ॥६८॥

जन्मन् । अग्ने । सधस्थऽइतिसधस्थे । यस्मात् ।

स्योनिम् । साधुयेतिसाधु [1]स्या ॥६७॥

विश्वजन्यामितिविश्वजन्याम् । स्याम् । पयसा ॥६८॥

स्यस्मात् । स्योनेः । स्यजे ॥६९॥

---

१. 'या' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

योनैः । उदारिथेत्त्युत् आरिथ । यजे । तम् । प्र । त्वे-इतित्त्वे । हवीᳬषि । जुहुरे । समिद्धऽइतिसम् इद्धे ॥६९॥

प्रेद्धऽइतिप्प्र इद्धः । अग्ग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अजस्रया । सूर्म्या । यविष्ट्ठ ॥ त्वाम् । शश्वन्तः । उप । यन्ति । वाजाः ॥७०॥

चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । यथा । देवाः । इह । आगमन्नित्त्या गमन् । वीतिहोत्त्राऽइतिवीति होत्त्राः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्त्यृत वृधः ॥ पत्त्ये । विश्श्वस्य । भूमनः । जुहोमि । विश्श्वकर्म्मणऽइतिविश्श्व कर्म्मणे । विश्श्वाहा । अदाब्भ्यम् । हविः ॥७१॥

उदारिथेत्युत् आरिथ । त्वेऽइतित्वे । समिद्धऽइतिसम् इद्धे ॥६९॥

प्रेद्धऽइतिप्र इद्धः । अग्ने । यविष्ठ । शश्वन्तः ॥७०॥

आगमन्नित्या गमन् । वीतिहोत्राऽइतिवीति होत्राः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । पत्ये । विश्वस्य । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे । विश्वाहा । अदाभ्यम् ॥७१॥

अजस्रया । य्यविष्ठ । य्यन्ति ॥७०॥

[1]य्यथा । आगमनित्या गमन् । [2]वीतिहोत्राऽइतिवीति होत्राः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणे ॥७१॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वीतिहोत्राऽइतिवीति होत्राः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

सप्त । ते । अग्ने । समिधऽइतिसम् इधः । जिह्वाः । ऋषयः । धाम । प्रियाणि ॥ होत्राः । सप्तधा । त्वा । यजन्ति । योनीः । आ । पृणस्व । घृतेन । स्वाहा ॥७२॥

शुक्रज्ज्योतिरितिशुक्र ज्योतिः । च । चित्रज्ज्योतिरितिचित्र ज्योतिः । सत्त्यज्ज्योतिरितिसत्त्य ज्योतिः । ज्योतिष्म्मान् ॥ शुक्रः । ऋतपाऽइत्यृत पाः । अत्त्यंऽहाइत्त्यति अंऽहाः ॥७३॥

ईदृङ् । अन्न्यादृङ् । सदृङिति स दृङ् । प्रतिसदृङितिप्प्रति सदृङ् ॥ मितः । सम्मितऽइतिसम् मितः । सभराऽइतिस भराः ॥७४॥

सप्त । अग्ने । जिह्वाः । होत्राः । सप्तधा ॥७२॥

शुक्रज्योतिरितिशुक्र ज्योतिः । चित्रज्योतिरितिचित्र ज्योतिः । सत्यज्योतिरितिसत्य ज्योतिः । ज्योतिष्मान् । शुक्रः । ऋतपाऽइत्यृत पाः । अत्यंऽहाऽइत्यति अंऽहाः ॥७३॥

अन्यादृङ् । प्रतिसदृङितिप्रति सदृङ् ॥७४॥

ऋषय्यः । प्रिय्याणि । य्यजन्ति । य्योनीः ॥७२॥

[1]शुक्रय्योतिरितिशुक्र य्योतिः । [1]चित्रय्योतिरितिचित्र य्योतिः । [1]सत्यय्योतिरितिसत्य य्योतिः । [1]य्योतिष्मान् । ऋतपाऽइत्यृत पाः ॥७३॥

---

१. एषु पदेषु सर्वत्र 'ज्यो' इत्यस्य जकारस्थाने यकारो लिख्यते । अयं यकारस्य जकारोच्चारणप्रमादजोऽपपाठः ।

ऋतऽ३ । सत्यऽ३ । ध्रुवऽ३ । धरुणंः ॥ धर्त्ता । विधर्त्तेतिवि धर्त्ता । विधारयऽइतिवि [1]धारयऽ३ ॥७५॥

ऋतजिदित्यृत जित् । सत्यजिदितिसत्य जित् । सेनजिदितिसेन जित् । सुषेणंः । सुसेनऽइतिसु सेनंः ॥ अन्तिमित्त्रऽइत्यन्ति मित्त्रऽ६ । दूरेऽअमित्त्रऽइतिदूरे अमित्त्रऽ६ । गणऽ३ ॥७६॥

ईदृक्क्षासऽ६ । एतादृक्क्षासऽ६ । ऊँऽइत्यूँ । सु । नऽ६ । सदृक्क्षासऽइतिस दृक्क्षासऽ६ । प्रतिसदृक्क्षासऽइतिप्रति सदृक्क्षासऽ६ । आ । इतन ॥ मितासंः । सम्मितासऽइतिसम् मितासऽ६ । नऽ६ । अद्य । सभरसऽइतिस भरसऽ६ । मरुतऽ६ । यज्ञे । अस्मिन् ॥७७॥

सत्य? ॥७५॥

ऋतजिदित्यृत जित् । सत्यजिदितिसत्य जित् । अन्तिमित्रऽइत्यन्ति मित्रऽ६ । दूरेऽअमित्रऽइतिदूरे अमित्रऽ६ ॥७६॥

ईदृक्षासऽ६ । एतादृक्षासऽ६ । ऊँऽइत्यूँ । सदृक्षासऽइतिस दृक्षासऽ६ । प्रतिसदृक्षासऽइतिप्रति सदृक्षासऽ६ । अद्य । यज्ञे । अस्मिन् ॥७७॥

विधर्त्तेतिवि[2] धर्त्ता । विधारयऽइतिवि[2] धारय? ॥७५॥

ऋतजिदित्यृत जित् ॥७६॥

यज्ञे ॥७७॥

---

१. 'धारय?' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्वतवानितिस्व तवान् । प्रघासीतिप्र घासी । सान्तपनऽइतिसाम् [1]तपनः॥ । गृहमेधीतिगृह मेधी ॥ क्रीडी । शाकी । उज्जेषीत्युत् जेषी ॥७८॥

इन्द्रम् । [2]दैवीः । विशः । मरुतः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । अभवन् । यथा । अभवन् ॥ एवम् । इमम् । यजमानम् । [2]दैवीः । च । विशः । मानुषीः । च । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । भवन्तु ॥७९॥

इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । प्रपीनमितिप्र पीनम् । अग्ने । सरिरस्य । मध्ये ॥ उत्सम् । जुषस्व । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । अर्वन् । समुद्रियम् । सदनम् । आ । विशस्व ॥८०॥

प्रघासीतिप्र घासी । उज्जेषीत्युत् जेषी ॥७८॥

[2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । [2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः ॥७९॥

प्रपीनमितिप्र पीनम् । अग्ने । मध्ये । उत्सम् । समुद्रियम् ॥८०॥

स्वतवानितिस्वत [3]वान् ॥७८॥

[2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । यथा । [4]अभवन् । यजमानम् । [2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः ॥७९॥

धय । समुद्रियम् ॥८०॥

---

१. 'तपनः' इति काशिकः पाठः ।

२. एतस्मिन् पदे सर्वत्र दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ः द्वैविध्यं दृश्यते । तथैव 'यवाः' इत्यत्रापि (द्र० अग्रे पृष्ठ ३२२, टि० १) ।

३. अस्थानेऽवग्रहः प्रमादजन्य उत पाठभेदकृत इति विचारार्हः ।

४. यथापदयोगात् 'अभवन्' इत्येवं युक्तः पाठो भवेत् ।

घृतम् । मिमिक्क्षे । घृतम् । अस्य । योनिं÷ । घृते । श्रितः॒ । घृतम् । ऊँऽइत्त्यूँ । अस्य । धाम ॥ अनुष्ष्वधम् । अनुस्वधमित्त्यनु स्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाकृत- मितिस्वाहा कृतम् । वृषभ । वक्क्षि । हव्यम् ॥८१॥

समुद्रात् । ऊर्म्मिः॒ । मधुमानितिमधु मान् । उत् । आरत् । उप । अ॒ᳫ्शुना । सम् । अमृतत्त्वमित्त्यमृत त्त्वम् । आनट् ॥ घृतस्य । नाम । गुह्य्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नाभिं÷ ॥८२॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम । घृतस्य । अस्म्मिन् । यज्ज्ञे । धारयाम । नमोभिरितिनम÷ भिं॑ ॥ उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतु÷शृङ्गऽइतिचतु÷ शृङ्ग॑ । अवमीत् । गौर॒ः । एतत् ॥८३॥

चत्त्वारि । शृङ्गा । त्रय÷ । अस्य । पादा॑ । द्वेऽइतिद्वे ।

मिमिक्षे । ऊँऽइत्यूँ । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनु स्वधम् । वक्षि । हव्यम् ॥८१॥

समुद्रात् । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । गुह्यम् । जिह्वा ॥८२॥

अस्मिन् । यज्ञे । ब्रह्मा ॥८३॥

चत्वारि । द्वेऽइतिद्वे । सप्त । हस्तासं॑ । बद्धः॒ ॥८४॥

य्योनिं÷ । मादय्यस्व ॥८१॥

[1]आनट् । गुह्यम् । य्यत् ॥८२॥

वय्यम् । य्यज्ञे । धारय्याम ॥८३॥

त्रय्य÷ । [1]मर्त्यान् ॥८४॥

१. अस्वरोऽपपाठः ।

शीर्षेऽइतिशीर्षे । सप्त । हस्तासः । अस्य ॥ त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥८४॥

त्रिधा । हितम् । पणिभिरितिपणि भिः । गुह्यमानम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ॥ इन्द्रः । एकम् । सूर्य्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । ततक्षुः ॥८५॥

एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रजाऽइतिशत व्रजाः । रिपुणा । न । अवचक्षऽइत्त्यव चक्षे ॥ मद्ध्ये । आसाम् ॥८६॥

एते । अर्षन्ति । ऊर्म्मयः । घृतस्य । मृगाऽइवेतिमृगाः इव । क्षिपणोः । ईषमाणाः ॥८७॥

सिन्धोरिवेतिसिन्धोः इव । प्राद्ध्वनऽइतिप्र [1]अद्ध्वने ।

गुह्यमानम् । ततक्षुः ॥८५॥

हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रजाऽइतिशत व्रजाः । अवचक्षऽइत्यव चक्षे । मध्ये ॥८६॥

प्राध्वनऽइतिप्र अध्वने । वातप्रमियऽइतिवात प्रमियः ।

गुह्यमानम् । [2]अविदन् । सूर्य्यः । स्वधया ॥८५॥

शतव्व्रजाऽइतिशत व्रजाः ॥८६॥

ऊर्म्मयः ॥८७॥

---

१. 'अद्ध्वने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं स्यात् ।

शूघनासः । व्रातप्रमियऽइतिव्रात प्रमियः । पतयन्ति । यह्वाः ॥ अरुषः । न । वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् । ऊर्म्मिभिरित्यूर्म्मि भिः । पिन्वमानः ॥८८॥

अभि । प्रवन्त । समनेवेतिसमना इव । योषाः । कल्याण्यः । स्मयमानासः । अग्निम् ॥ समिधऽइतिसम् इधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्य्यति । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥८९॥

कन्याऽइवेतिकन्याः इव । वहतुम् । एतवै । ऊँऽइत्यूँ । अञ्जि । अञ्जानाः । अभि । चाकशीमि ॥ यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । अभि । तत् । पवन्ते ॥९०॥

यह्वाः । काष्ठाः । ऊर्म्मिभिरित्यूर्म्मि भिः । पिन्वमानः ॥८८॥

कुल्याण्यः । अग्निम् ॥८९॥

कन्याऽइवेतिकन्याः इव । ऊँऽइत्यूँ । यत्र । यत्र । यज्ञः ॥९०॥

व्रातप्रमियऽइतिव्रात प्रमियः । [1]एतयन्ति । यह्वाः । [2]भिदन् ॥८८॥

योषाः । स्मयमानासः । हर्य्यति । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥८९॥

[3]एतवै । यत्र । सूयते । यत्र । यज्ञः ॥९०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'पतयन्ति' इत्येव साधुर्ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'भिन्दन्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयं स्यात्, तवैप्रत्ययान्तस्य युगपद् आद्युदात्तान्तोदात्तत्व-दर्शनात् । (द्र० अष्टा० ६।१।१९४)

अभि । अर्षत । सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ॥ इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । मधुमदितिमधु मत् । पवन्ते ॥९१॥

[1]धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ॥ अपाम् । अनीके । समिथऽइतिसम् इथे । यः । आभृतऽइत्त्या भृतः । तम् । अश्याम । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥९२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तदशोऽध्यायः ॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । गव्यम् । अस्मासु । भद्रा । यज्ञम् ॥९१॥

विश्वम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । आभृतऽइत्या भृतः । अश्याम ॥९२

यज्ञम् । नयत ॥९१॥

आयुषि । यः ॥९२॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे सप्तदशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अत्र केषुचित् सन्धिविरहितेषु मुद्रितग्रन्थेषु 'धामं ते' इति पाठो दृश्यते, स प्रमादपाठः स्यात् ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७६, टि० १ ।

अष्टादशोऽध्यायः

वाजः । च । मे । प्रसवऽइतिप्र सवः । प्रयतिरितिप्र यतिः । प्रसितिरितिप्र सितिः । धीतिः । क्रतुः । स्वरः । श्लोकः । श्रवः । श्रुतिः । ज्योतिः । स्वरितिस्वः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१॥

प्राणः । अपानऽइत्यप आनः । व्यानऽइतिवि आनः । असुः । चित्तम् । आधीतमित्या धीतम् । वाक् । मनः । चक्षुः । श्रोत्रम् । दक्षः । बलम् ॥२॥

ओजः । सहः । आत्मा । तनूः । शर्म । वर्म । अङ्गानि । अस्थीनि । परूंषि । शरीराणि । आयुः । जरा ॥३॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । प्रयतिरितिप्र यतिः । प्रसितिरितिप्र सितिः । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१॥

अपानऽइत्यप आनः । आधीतमित्या धीतम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । दक्षः ॥२॥

आत्मा । अस्थीनि ॥३॥

प्रयतिरितिप्र [1]यतिः । यज्ञेन ॥१॥

[2]व्यानः ॥२॥

आयुः ॥३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'यति' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. पूर्वत्र सर्वत्रावग्रहदर्शनादिह अवग्रहरहितोऽपपाठः ।

ज्यैष्ठ्यम् । आधिपत्त्यमित्त्याधि पत्त्यम् । मन्युः । भामः । अमः । अम्भः । जेमा । महिमा । व्वरिमा । प्रथिमा । व्वर्षिमा । द्राघिमा । वृद्धम् । वृद्धिः ॥४॥

सत्यम् । श्रद्धा । जगत् । धनम् । व्विश्श्वम् । महः । क्रीडा । मोदः । जातम् । जनिष्ष्यमाणम् । सूक्तमितिसु उक्तम् । सुकृतमितिसु कृतम् ॥५॥

ऋतम् । अमृतम् । अयक्ष्मम् । अनामयत् । जीवातुः । दीर्घायुत्त्वमितिदीर्ग्घायु त्वम् । अनमित्रम् । अभयम् । सुखमितिसु खम् । शयनम् । सूषाऽइतिसु उषाः । सुदिनमितिसु दिनम् ॥६॥

यन्ता । धर्त्ता । क्षेमः । धृतिः । व्विश्श्वम् । महः । सवँविदितिसम् वित् । ज्ञात्रम् । सूः । प्रसूरितिप्र सूः । सीरम् । लयः ॥७॥

ज्यैष्ठ्यम् । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । मन्युः । ब्वृद्धम् । ब्वृद्धिः ॥४॥
सत्यम् । श्रद्धा । व्विश्वम् । जनिष्यमाणम् । सूक्तमितिसु उक्तम् ॥५॥
दीर्घायुत्वमितिदीर्घायु त्वम् । अनमित्रम् ॥६॥
व्विश्वम् । ज्ञात्रम् । प्रसूरितिप्र सूः ॥७॥

---

[1]ब्वृद्धम् । [1]ब्वृद्धिः ॥४॥
अय्यक्ष्मम् । अनामय्यत् । दीर्घाय्युत्वमितिदीर्घाय्यु त्वम् । अभय्यम् । शय्यनम् । सूखा[2]ऽइतिसु उषाः ॥६॥
य्यन्ता । [3]सम्विदितिसम् वित् । लय्यः ॥७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो गुरुर्न भवतीति कृत्वा एकवकारवान् पाठो साधुर्द्रष्टव्यः ।

२. षकारस्य खकारोच्चारणजो लेखनेऽपपाठः ।

३. 'सवँवि०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शम् । मयः । प्रियम् । अनुकामऽइत्यनु कामः । कामः । सौमनसः । भगः । द्रविणम् । भद्रम् । श्रेयः । वसीयः । यशः ॥८॥

ऊर्क् । सूनृता । पयः । रसः । घृतम् । मधु । सग्धिः । सपीतिरितिस पीतिः । कृषिः । वृष्टिः । जैत्रम् । औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥

रयिः । रायः । पुष्टम् । पुष्टिः । विभ्विति वि भु । प्रभ्वितिप्र भु । पूर्णम् । पूर्णतरमितिपूर्ण तरम् । कुयवम् । अक्षितम् । अन्नम् । अक्षुत् ॥१०॥

वित्तम् । वेद्यम् । भूतम् । भविष्यत् । सुगमितिसु गम् । सुपथ्यमितिसु पथ्यम् । ऋद्धम् । ऋद्धिः । क्लृप्तम् । क्लृप्तिः । मतिः । सुमतिरितिसु मतिः ॥११॥

अनुकामऽइत्यनु कामः । भद्रम् ॥८॥

सग्धिः । वृष्टिः । जैत्रम् । औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥

पुष्टम् । पुष्टिः । विभ्विति वि भु । प्रभ्वितिप्र भु । अक्षितम् । अक्षुत् ॥१०॥

वेद्यम् । भविष्यत् । सुपथ्यमितिसु पथ्यम् । ऋद्धम् । ऋद्धिः । क्लृप्तम् । क्लृप्तिः ॥११॥

मयः । प्रियम् । श्रेयः । वसीयः । यशः ॥८॥

पयः । [1]वृष्टिः । [2]औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥

रयिः । रायः । विभ्विति वि[3] भु । कुयवम् ॥१०॥

---

१. गुरुत्वलेखनरूपो द्विवकारवान् अपपाठः । 'वृष्टिः' इति भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह, 'वि' पाठेन भाव्यम् ।

व्रीहयः । [1]यवाः । माषाः । तिलाः । मुद्गाः । खल्वाः । प्रियङ्गवः । अणवः । श्यामाकाः । नीवाराः । गोधूमाः । मसूराः ॥१२॥

अश्मा । मृत्तिका । गिरयः । पर्वताः । सिकताः । वनस्पतयः । हिरण्यम् । अयः । श्यामम् । लोहम् । सीसम् । त्रपु ॥१३॥

अग्निः । आपः । वीरुधः । ओषधयः । कृष्टपच्या-ऽइतिकृष्ट पच्याः । अकृष्टपच्याऽइत्यकृष्ट पच्याः । ग्राम्याः । पशवः । आरण्याः । वित्तम् । वित्तिः । भूतम् । भूतिः ॥१४॥

---

[1]यवाः । मुद्गाः । खल्वाः ॥१२॥

अश्मा । वनस्पतयः । हिरण्यम् ॥१३॥

अग्निः । कृष्टपच्याऽइतिकृष्ट पच्याः । अकृष्टपच्याऽइत्यकृष्ट पच्याः । ग्राम्याः । आरण्याः ॥१४॥

व्रीहयः । [1]यवाः । प्रियङ्गवः ॥१२॥

गिरयः । वनस्पतयः । अयः ॥१३॥

ओषधयः ॥१४॥

---

१. इदमत्रावधेयम्—यत्र द्विमात्रिकात् स्वरितात् परो विसर्जनीयः प्रयुज्यते, तत्र ꣳ इत्येव विसर्गचिह्नमुपलभ्यते । परन्तु 'यवाः' इति पदं यत्र यत्र प्रयुज्यते, तत्र सर्वत्र द्वैविध्यं दृश्यते । केषुचित् कोशेषु 'यवाः' इत्येवमङ्क्यते (द्र० कपाठः जपाठश्च), अन्येषु 'यवाꣳ' इत्येवम् (द्र० टपाठः) । एवमुभयविधे पाठे पाठशुद्धौ वैदिका एव प्रमाणम् ।

व्वसु । व्वसतिः । कर्म्म । शक्क्तिः । अर्त्थः । एमः । इत्त्या । गतिः ॥१५॥

अग्निः । इन्द्रः । सोमः । सविता । सरस्वती । पूषा । बृहस्प्पतिः ॥१६॥

मित्त्रः । व्वरुणः । धाता । त्वष्ट्टा । मरुतः । व्विश्श्वे । देवाः ॥१७॥

पृथिवी । अन्तरिक्क्षम् । द्यौः । समाः । नक्क्षत्त्राणि । दिशः ॥१८॥

अꣳशुः । रश्श्मिः । अदाब्भ्यः । अधिपतिरित्त्यधि पतिः । उपाꣳशुरित्त्युप अꣳशुः । अन्तर्य्यामऽइत्त्यन्तः याामः । ऐन्द्रवायवः । मैत्त्रावरुणः । आश्श्विनः । प्रतिप्प्रस्त्थानऽइतिप्प्रति प्रस्त्थानः । शुक्क्रः । मन्थी ॥१९॥

शक्तिः । अर्थः ॥१५॥

अग्निः । बृहस्पतिः ॥१६॥

मित्रः । त्वष्टा । विश्वे ॥१७॥

अन्तरिक्षम् । नक्षत्राणि ॥१८॥

रश्मिः । अदाभ्यः । अधिपतिरित्यधि पतिः । उपांशुरित्युप अꣳशुः । अन्तर्यामऽइत्यन्तः याामः । मैत्रावरुणः । आश्विनः । प्रतिप्रस्थानऽइतिप्रति प्रस्थानः । शुक्रः ॥१९॥

अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः [1]य्यामः । ऐन्द्रवायवः ॥१९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'याामः' इत्येकयकारवता पाठेन भाव्यम् ।

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । ध्रुवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्नः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवं । मरुत्वतीयां । निष्कैवल्ल्यं । निःकैवल्ल्यऽइतिनिः कैवल्ल्यं । सावित्रः । सारस्वतः । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः । हारियोजनऽइतिहारि [1]योजनः ॥२०॥

स्रुचः । चमसाः । वायव्यानि । द्रोणकलशऽइतिद्रोण [2]कलशः । ग्रावाणं । अधिषवणे । अधिसवनऽइत्यधि सवने । पूतभृदितिपूत भृत् । आधवनीयऽइत्या [3]धवनीयः । वेदिः । बर्हिः । अवभृथऽइत्यव भृथः । स्वगाकार-ऽइतिस्वगा कारः ॥२१॥

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्नः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवं । मरुत्वतीयां । निष्कैवल्यं । निःकैवल्य-ऽइतिनिः कैवल्यं । सावित्रः । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः ॥२०॥

वायव्यानि । द्रोणकलशऽइतिद्रोण कलशः । अधिसवनऽइत्यधि सवने । आधवनीयऽइत्या धवनीयः । अवभृथऽइत्यव भृथः ॥२१॥

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवं । मरुत्वतीयां । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः । हारियोजनऽइतिहारि [4]योजनः ॥२०॥

वायव्यानि । [5]अधिसवनऽइत्यधि सवने । आधवनीयऽइत्या धवनीयः ॥२१॥

---

१. 'योजनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कलशः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'धवनीयः' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यो' इत्येकयकारवता पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयम्, 'अधिसवने' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

अग्निः । घर्म्मः । अर्कः । सूर्य्यः । प्राणः । अश्वमेधऽइत्यश्श्व मेधः । पृथिवी । अदितिः । दितिः । द्यौः । अङ्गुलयः । शक्करयः । दिशः ॥२२॥

व्रतम् । ऋतवः । तपः । सँव्वत्सरः । अहोरात्त्रेऽइत्त्यहोरात्त्रे । ऊर्व्वष्ठीवेऽइत्त्यूर्व्वष्ठीवे । बृहद्रथन्तरऽइतिबृहत् रथन्तरे ॥२३॥

एका । तिस्रः । पञ्च । सप्त । नव । एकादश । त्रयोदशेतित्रयः दश । पञ्चदशेतिपञ्च दश । सप्तदशेतिसप्त दश । नवदशेतिनव दश । एकविꣳशतिरित्त्येक विꣳशतिः । त्रयोविꣳशतिरितित्त्रयः विꣳशतिः । पञ्चविꣳशतिरितिपञ्च विꣳशतिः । सप्तविꣳशतिरितिसप्त विꣳशतिः । नवविꣳ-

---

अग्निः । अश्वमेधऽइत्यश्व मेधः । शक्करयः ॥२२॥

सँव्वत्सरः । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । ऊर्व्वष्ठीवेऽइत्यूर्व्वष्ठीवे । बृहद्रथन्तरऽइतिबृहत् रथन्तरे ॥२३॥

सप्त । त्रयोदशेतित्रयः दश । सप्तदशेतिसप्त दश । एकविꣳशतिरित्येक विꣳशतिः । त्रयोविꣳशतिरितित्रयः विꣳशतिः । सप्तवि-

---

सूर्य्यः । अङ्गुलयः । शक्वरयः ॥२२॥

[1]सव्वत्सरः । अहोरात्रेऽइत्यहो [2]रात्रे ॥२३॥

त्रयोदशेतित्रयः दश । एकविꣳशतिरित्येक विꣳशतिः । त्रयोविꣳशतिरितित्रयः विꣳशतिः । पञ्चविꣳशतिरितिपञ्च विꣳशतिः । सप्तविꣳशतिरितिसप्त विꣳशतिः । नवविꣳशतिरितिनव विꣳशतिः ।

---

१. 'सँव्वत्सरः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्थानेऽवग्रहनिर्देशरूपोऽपपाठः ।

ऽशतिरितिनवं विंऽशतिः । एकत्रिंऽशदित्येकं त्रिंऽशत् । त्रयस्त्रिंऽशदितित्रयं÷ त्रिंऽशत् ॥२४॥

चतस्रः । अष्टौ । द्वादश । षोडश । विंऽशतिः । चतुर्विंऽशतिरितिचतुः÷ विंऽशतिः । अष्टाविंऽशतिरित्यष्टा विंऽशतिः । द्वात्रिंऽशत् । [1]षट्‌त्रिंऽशदितिषट् त्रिंऽशत् । चत्वारिंऽशत् । चतुश्चत्वारिंऽशदितिचतुः÷ चत्वारिंऽशत् । अष्टाचत्वारिंऽशदित्यष्टा चत्वारिंऽशत् ॥२५॥

त्र्यविरितित्रि अविः÷ । त्र्यवीतित्रि अवी । दित्य-वाडितिदित्य वाट् । दित्यौही । पञ्चाविरितिपञ्च अविः । पञ्चावीतिपञ्च अवी । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । त्रिवत्सेतित्रि वत्सा । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् । तुर्य्यौही ॥२६॥

ऽशतिरितिसप्त विंऽशतिः । एकत्रिंऽशदित्येकं त्रिंऽशत् । त्रयस्त्रिंऽशदितित्रयं÷ त्रिंऽशत् ॥२४॥

अष्टौ । अष्टाविंऽशतिरित्यष्टा विंऽशतिः । द्वात्रिंऽशत् । षट्त्रिंऽशदितिषट् त्रिंऽशत् । चत्वारिंऽशत् । चतुश्चत्वारिंऽशदितिचतुः÷ चत्वारिंऽशत् । अष्टाचत्वारिंऽशदित्यष्टा चत्वारिंऽशत् ॥२५॥

त्र्यविरितित्रि अविः÷ । त्र्यवीतित्रि अवी । दित्यवाडितिदित्य वाट् । दित्यौही । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । त्रिवत्सेतित्रि वत्सा ॥२६॥

त्रयस्त्रिंऽशदितित्रयः÷ त्रिंऽशत् ॥२४॥

चतुर्विंऽशतिरितिचतुः÷ विंऽशतिः । अष्टाविंऽशतिरित्यष्टा विंऽशतिः ॥२५॥

दित्यवाडितिदित्यवाट्[2] । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् । तुर्य्यौही ॥२६॥

---

१. बहुषु कोशेष्विह 'षड्ड्विंऽश०' 'षड्त्रिंऽश०' इत्येवमेकडकारवान् द्विडकारवांश्च पाठ उपलभ्यते, स प्रमादपाठः ।

२. '०दित्य वाट्' इत्येवमिहावग्रहेण भाव्यम् ।

पष्ट्ठवाडितिपष्ट्ठ वाट् । पष्ठौही । उक्षा । वशा । ऋषभः । वेहत् । अनड्वान् । धेनुः ॥२७॥

वाजाय । स्वाहा । प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतय-ऽइतिप्रजा पतये ॥ इयम् । ते । राट् । मित्राय । यन्ता । असि । यमनः । ऊर्जे । त्वा । वृष्ट्यै । प्रजानामितिप्र जानाम् । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

वाक् । मनः । आत्मा । ब्रह्मा । ज्योतिः । स्वः । स्तोमः । यजुः । ऋक् । साम । बृहत् । रथन्तरमितिरथम् तरम् । वेट् । स्वाहा ॥२९॥

विश्वे । अद्य । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । समिद्धाऽइतिसम् इद्धाः ॥ विश्वे ।

पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् । पष्ठौही । उक्षा । अनड्वान् ॥२७॥

प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । मित्राय । वृष्ट्यै । प्रजानामितिप्र जानाम् । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

आत्मा । ब्रह्मा ॥२९॥

विश्वे । अद्य । विश्वे । विश्वे । अग्नयः । समिद्धाऽइतिसम् इद्धाः ।

पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥२७॥

वाजाय । प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । इयम् । मित्राय । यन्ता । यमनः । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

यजुः ॥२९॥

[1]विश्वे । [2]ऊती । अग्नयः ॥३०॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य एकस्या कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. 'ऊती' पदात् पूर्वस्य 'विश्वे' पदस्यापपाठः ।

नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३०॥

वाजः । नः । सप्त । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । चतस्रः । वा । परावतऽइतिपरा वतः ॥ वाजः । नः । विश्वैः । देवैः । धनसातावितिधनं सातौ । इह । अवतु ॥३१

वाजः । नः । अद्य । प्र । सुवाति । दानम् । वाजः । देवान् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति ॥ वाजः । हि । मा । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । जजान । [1]विश्वाः । आशाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । जयेयम् ॥३२॥

वाजः । पुरस्तात् । उत । मद्ध्यतः । नः । वाजः । देवान् । हविषा । वर्द्धयाति ॥ वाजः । हि । मा । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । चकार । [1]सर्वाः । आशाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । भवेयम् ॥३३॥

विश्वे । विश्वम् । अस्तु । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३०॥

सप्त । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । विश्वैः ॥३१॥

अद्य । ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति । [1]विश्वाः ॥३२॥

पुरस्तात् । मध्यतः । [1]सर्वाः ॥३३॥

वा । परावतऽइतिपरा वतः ॥३१॥

ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । [1]विश्वाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । जयेयम् ॥३२॥

वर्द्धयाति । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । [1]सर्वाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । भवेयम् ॥३३॥

---

१. उभयत्रापि 'यर्वाः' पदमिव दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ं द्वैविध्यं दृश्यते । (द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३२२, टि० १) ।

सम् । मा । सृजामि । पर्यसा । पृथिव्याः । सम् । मा । सृजामि । अद्भिरित्त्यत् भिः । ओषधीभिः ॥ सः । अहम् । वाजम् । सनेयम् । अग्ने ॥३४॥

पर्यः । पृथिव्याम् । पर्यः । ओषधीषु । पर्यः । दिवि । अन्तरिक्षे । पर्यः । धाः ॥ पर्यस्वतीः । प्रदिश॒ऽइतिप्र दिशः । सन्तु । मह्यम् ॥ [1]यन्त्रेण । अग्ने ॥३५॥

ऋताषाट् । ऋतधामेत्यृत धामा । अग्निः । गन्धर्वः । तस्य । ओषधयः । अप्सरसः । मुदः । नाम ॥ सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥३६॥

पृथिव्याः । अद्भिरित्यत् भिः । अग्ने ॥३४॥

पृथिव्याम् । अन्तरिक्षे । प्रदिश॒ऽइतिप्र दिशः । मह्यम् । अग्नेः ॥३५॥

ऋतधामेत्यृत धामा । अग्निः । अप्सरसः । ब्रह्म । क्षत्रम् । तस्मै । ताभ्यः ॥३६॥

पय्यसा । सनेय्यम् ॥३४॥

पय्यः । पय्यः । पय्यः । पय्यः । पय्यस्वतीः । मह्यम् । य्यन्त्रेण ॥३५॥

ऋतधामेत्यृत धामा । ओषधय्य ॥३६॥

---

१. उत्तरस्या मन्त्रकण्डिकाया अन्यपदानां पुनरुक्तत्वात् द्वे पदे इहैव पठिते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

सँहितऽइतिसम् हितः । विश्वसामेतिविश्व सामा । सूर्य्यः । मरीचयः । आयुवः ॥३७॥

सुषुम्णः । सुसुम्नऽइतिसु सुम्नः । सूर्य्यरश्मिरिति-सूर्य्य रश्मिः । चन्द्रमाः । नक्षत्राणि । भेकुरयः ॥३८॥

इषिरः । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । वातः । आपः । ऊर्ज्जः ॥३९॥

भुज्युः । सुपर्ण्णऽइतिसु पर्ण्णः । यज्ञः । दक्षिणाः । स्तावाः ॥४०॥

विश्वसामेतिविश्व सामा ॥३७॥

सुषुम्णः । सुसुम्नऽइतिसु सुम्नः । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । नक्षत्राणि ॥३८॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः ॥३९॥

भुज्युः । यज्ञः । दाक्षिणाः । स्तावाः ॥४०॥

विश्वसामेतिविश्व सामा । सूर्य्यः । मरीचयः । आयुवः ॥३७॥

सुसुम्नऽइतिसु[1] सुम्नः । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः भेकुरयः ॥३८॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः ॥३९॥

सुपर्णऽइतिसु[2] पर्णः । यज्ञः ॥४०॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । '०इतिसु सुम्नः' इति भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'सुपर्ण्णऽइतिसु पर्ण्णः' इति भाव्यम् ।

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । मनः । ऋक्सामानीत्यृक् सामानि । एष्टयऽइत्या इष्टयः ॥४१॥

सः । नः । भुवनस्य । पते । प्रजापतऽइतिप्रजा पते । यस्य । ते । उपरि । गृहाः । यस्य । वा । इह ॥ अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । महि । शर्म्म । यच्छ । स्वाहा ॥४२॥

समुद्रः । असि । नभस्वान् । आर्द्रदानुरित्यार्द्र दानुः । शम्भूरितिशम् भूः । मयोभूरितिमयः भूः । अभि । मा । वाहि । स्वाहा । मारुतः । मरुताम् । गणः । अवस्यूः । दुवस्वान् ॥४३॥

रुचम् । नः । धेहि । ब्राह्मणेषु । राजस्वितिराज सु । नः । कृधि ॥ विश्येषु । शूद्रेषु । मयि । धेहि । रुचा । रुचम् ॥४४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । ऋक्सामानीत्यृक् सामानि । एष्टयऽइत्या इष्टयः ॥४१॥

प्रजापतऽइतिप्रजा पते । अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । यछ ॥४२॥

समुद्रः । आर्द्रदानुरित्यार्द्र दानुः ॥४३॥

ब्राह्मणेषु । विश्येषु । शूद्रेषु ॥४४॥

विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । [1]ऋक्सामानीत्यृक् सामानि । एष्टयऽइत्या इष्टयः ॥४१॥

यस्य । यस्य । वा । क्षत्राय । यच्छ ॥४२॥

मयोभूरितिमयः भूः ॥४३॥ [2]रुचम् । मयि ॥४४॥

---

१. द्रष्टव्येह ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविर्भिरितिहविःऽभिः ॥ अहेडमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशंसेत्युरु शंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥४५॥

स्वः । न । घर्म्मः । स्वाहा । अर्क्कः । शुक्रः । ज्योतिः । सूर्य्यः ॥४६॥

अग्निम् । युनज्मि । शवसा । घृतेन । दिव्यम् । सुपर्णमितिसु पर्णम् । वयसा । बृहन्तम् ॥ तेन । वयम् । गमेम । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ॥४७॥

इमौ । ते । पक्षौ । अजरौ । पतत्रिणौ । याभ्याम् । रक्षांसि । अपहंसीत्यप हंसि । अग्ने ॥ ताभ्याम् । पतेम । सुकृतामितिसु कृताम् । ऊँऽइत्यूँ । लोकम् । यत्र । ऋषयः । जग्मुः । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । पुराणाः ॥४८॥

ब्रह्मणा । शास्ते । उरुशंसेत्युरु शंस ॥४५॥
शुक्रः ॥४६॥
अग्निम् । युनज्मि । दिव्यम् । ब्रध्नस्य । त्रिष्टपम् ॥४७॥
पक्षौ । पतत्रिणौ । याभ्याम् । रक्षांसि । अपहंसीत्यप हंसि । अग्ने । ताभ्याम् । ऊँऽइत्यूँ । यत्र । जग्मुः । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः ॥४८॥

यामि । यजमानः । आयुः ॥४५॥
सूर्यः ॥४६॥
युनज्मि । वयसा । वयम् । [1]विष्टपम् ॥४७॥
याभ्याम् । [2]अपहसीत्यप हसि । यत्र । ऋषयः ॥४८॥

---

१. एकवकारवान् अपपाठः ।
२. अपपाठोऽयम् । 'अपहंसीत्यप हंसि' इति शुद्धः पाठः ।

इन्दुः । दक्क्षः । श्येनः । ऋतावा । ऋतवेत्त्यृत वा । हिरण्ण्यपक्क्षऽइतिहिरण्ण्य पक्क्षं । शकुनः । भुरण्ण्युः ॥ महान् । सधस्स्थऽइतिसध स्थे । ध्रुवः । आ । निषत्तं । निसत्तऽइतिनि सत्तं ॥४९॥

दिवः । मूर्द्धा । असि । पृथिव्याः । नाभिः । ऊर्क् । अपाम् । ओषधीनाम् ॥ विश्श्वायुरितिविश्श्व आयुं । शर्म्म । सप्प्रथाऽइतिस प्रथां । नमः । पथे ॥५०॥

विश्श्वस्य । मूर्द्धन् । अधि । तिष्ट्ठसि । श्रितः । आयुः । अपः । दत्त । उदधिमित्त्युद धिम् । भिन्त ॥ दिवः । पर्ज्जन्न्यात् । अन्तरिक्क्षात् । पृथिव्याः । ततः । नः । वृष्ट्य्या । अव ॥५१॥

दक्षः । ऋतवेत्यृत वा । हिरण्यपक्षऽइतिहिरण्य पक्षं । भरण्युः । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥४९॥

पृथिव्याः । विश्वायुरितिविश्व आयुं । सप्रथाऽइतिस प्रथां ॥५०॥

विश्वस्य । तिष्ठसि । उदधिमित्युद धिम् । पर्ज्जन्यात् । अन्तरिक्षात् । पृथिव्याः । वृष्ट्या ॥५१॥

ऋतवेत्यृत वा । वा ॥४९॥

विश्वायुरितिविश्व[1] आयुं । [2]पथे ॥५०॥

आयुः ॥५१॥

---

१. ककोसशैल्यनुसारमिह '०विश्व' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं स्वररहितः । 'पथे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इ॒ष्टः । य॒ज्ञः । भृगु॑भि॒रिति॒भृगु॑ भिः । आ॒शी॒र्दा॒ऽइत्या॑शीः दाः । वसु॑भि॒रिति॒वसु॑ भिः ॥ तस्य॑ । नः । इ॒ष्टस्य॑ । प्री॒तस्य॑ । द्रवि॑ण । इ॒ह । आ । ग॒मेः ॥५२॥

इ॒ष्टः । अ॒ग्निः । आहु॑त॒ऽइत्या हु॑तः । पि॒प॒र्त्तु॒ । नः । इ॒ष्टम् । ह॒विः ॥ स्व॒गेति॑स्व गा । इ॒दम् । दे॒वेभ्य॑ः । नम॑ः ॥५३॥

यत् । आकू॑ता॒दित्या कू॑तात् । स॒मसु॑स्रो॒दिति॑स॒म् असु॑स्रोत् । हृ॒दः । वा॒ । मन॑सः । वा॒ । सम्भृ॑त॒मिति॒सम् भृ॑तम् । चक्क्षु॑षः । वा॒ ॥ तत् । अ॒नु॒प्रेते॒त्यनु॒ प्रेत॑ ॥५४॥

ए॒तम् । स॒ध॒स्थेति॑स॒ध स्थ । परि॑ । ते॒ । द॒दा॒मि॒ । यम् । आ॒व॒हा॒दित्या॒ व॒हा॑त् । शे॒व॒धि॒मिति॑शे॒व धिम् । जा॒त॒वे॑दा॒ऽइति॑जा॒त वे॑दाः ॥ अ॒न्वा॒ग॒न्तेत्य॑नु [1]आ॒ग॒न्ता ।

इ॒ष्टः । य॒ज्ञः । आ॒शी॒र्दा॒ऽइत्या॑शीः दाः । इ॒ष्टस्य॑ ॥५२॥

इ॒ष्टः । अ॒ग्निः । आहु॑त॒ऽइत्या हु॑तः । इ॒ष्टम् । दे॒वेभ्य॑ः ॥५३॥

आकू॑ता॒दित्या कू॑तात् । चक्षु॑षः । अ॒नु॒प्रेते॒त्यनु॒ प्रेत॑ ॥५४॥

स॒ध॒स्थेति॑स॒ध स्थ । आ॒व॒हा॒दित्या॒ व॒हा॑त् । अ॒न्वा॒ग॒न्तेत्य॑नु आ॒ग॒न्ता ।

य॒ज्ञः । वसु॑भि॒रिति॒वसु॑ भिः ॥५२॥

यत् । वा॒ । वा॒ । वा॒ ॥५४॥

यम् । आ॒व॒हा॒दित्या॒ व॒हा॑त् । जा॒त॒वे॑दा॒ऽइति॑जा॒त वे॑दाः ।

---

१. 'आग॒न्ता' इति काशिकः पाठः ।

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिं । वृं । अत्र । तम् । स्म । जानीत । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् ॥५५॥

एतम् । जानाथ । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् । [1]देवाः । सधस्थाऽइतिसध स्थाः । विद । रूपम् । अस्य ॥ यत् । आगच्छादित्या गच्छात् । पथिभिरितिपथि भिः । देवयानैरितिदेव यानैः । इष्टापूर्त्तेऽइतीष्टापूर्त्ते । कृणवाथ । आविः । अस्मै ॥५६॥

प्रस्तरेणेतिप्र स्तरेण । परिधिनेतिपरि धिना । स्रुचा । वेद्या । च । बर्हिषा ॥ ऋचा । इमम् ॥५७॥

यत् । दत्तम् । यत् । परादानमितिपरा दानम् । यत् ।

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिं । अत्र ॥५५॥

देवाः । सधस्थाऽइतिसध स्थाः । आगच्छादित्या गच्छात् । इष्टापूर्त्ते-ऽइतीष्टापूर्त्ते । अस्मै ॥५६॥

प्रस्तरेणेतिप्र स्तरेण । वेद्या ॥५७॥

य्यज्ञपतिरितियज्ञ पतिं । वं । व्योमन्नितिवि[2] ओमन् ॥५५॥

व्योमन्नितिवि[2] ओमन् । [1]देवाः । य्यत् । देवय्यानैरितिदेव [3]य्यानैः ॥५६॥

[4]प्रस्तरेणेतिप्र स्तरेण ॥५७॥

य्यत् । य्यत् । य्यत् । य्या? । वैश्वकर्मणऽइतिवैश्व

---

१. दीर्घात् स्वरितात्परस्य विसर्गचिह्नस्य द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्वित्वपाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानैः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

पूर्त्तम् । याः । च । दक्क्षिणाः ॥ तत् । अग्निः । वैश्श्व-कर्म्मणऽइतिवैश्श्व [1]कर्म्मणः । स्वः । देवेषु । नः । दधत् ॥५८॥

यत्र । धाराः । अनपेताऽइत्त्यनप इताः । मधोः । घृतस्य । च । याः ॥५९॥

अग्निः । अस्म्मि । जन्मना । जातवेदाऽइतिजात वेदाः । घृतम् । मे । चक्क्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ॥ अर्कः । त्रिधातुरितित्रि धातुः । रजसः । विमानऽइतिवि मानः । अजस्रः । घर्म्मः । हविः । अस्म्मि । नाम ॥६०॥

ऋचः । यजूंषि । सामानि ॥ ये । अग्नयः । पाञ्चजन्याऽइतिपाञ्च जन्याः । अस्याम् । पृथिव्याम् । अधि ॥ तेषाम् । असि । त्वम् । उत्तमऽइत्त्युत् तमः । प्र । नः । जीवातवे । सुव ॥६१॥

दाक्षिणाः । अग्निः । वैश्वकर्म्मणऽइतिवैश्व कर्म्मणः ॥५८॥

यत्र । अनपेताऽइत्यनप इताः ॥५९॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । चक्षुः । त्रिधातुरितित्रि धातुः । अस्मि ॥६०॥

अग्नयः । पाञ्चजन्याऽइतिपाञ्च जन्याः । पृथिव्याम् । उत्तम-ऽइत्युत् तमः ॥६१॥

कर्मणः ॥५८॥

ष्यत्र । ष्याः ॥५९॥

जातवेदाऽइतिजात वेदाः । व्विमानऽइतिव्वि मानः ॥६०॥

ष्यजूंषि । ष्ये । अग्नयः ॥६१॥

---

१. 'कर्म्मणः' इति काशिकः पाठः ।

वार्त्रहत्त्यायेतिवार्त्र हत्त्याय । शवसे । पृतनाषाह्याय । पृतनासह्ययेतिपृतना सह्याय । च ॥ इन्द्र । त्वा । आ । वर्त्तयामसि ॥६२॥

सहदानुमितिसह दानुम् । पुरुहूतेतिपुरु हूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् ॥ अभि । वृत्रम् । वर्द्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥६३॥

परावतऽइतिपरा वतः । आ । जगन्थ । परस्याः ॥ सृकम् । सꣳशायेतिसम् शाय । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताढि । वि । मृधः । नुदस्व ॥६४॥

वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र । यातु । परावतऽइतिपरा वतः ॥ अग्निः । नः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरितिसु स्तुतीः । उप ॥६५॥

वार्त्रहत्यायेतिवार्त्र हत्याय । पृतनाषाह्याय । पृतनासह्यायेतिपृतना सह्याय ॥६२॥

अहस्तम् । वृत्रम् । वर्द्धमानम् ॥६३॥ तिग्मम् । शत्रून् ॥६४॥

वैश्वानरः । अग्निः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरितिसु स्तुतीः ॥६५॥

वार्त्रहत्याय्येतिवार्त्र हत्याय्य । पृतनाषाह्याय्य । पृतनासह्याय्येतिपृतना सह्याय्य । [1]वर्त्तय्यामसि ॥६२॥

क्षिय्यन्तम् । वृत्रम् । पिय्यारुम् ॥६३॥

[2]परावतऽइतिपरा वतः । सꣳशाय्येतिसम् शाय्य ॥६४॥

ऊतय्ये । य्यातु । परावतऽइतिपरा वतः ॥६५॥

---

१. द्विवकारेणेह भाव्यम् ।

२. इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

पृष्टःऽ । दिवि । पृष्टःऽ । अग्निःऽ । पृथिव्याम् । पृष्टःऽ । १विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ॥ वैश्वानरःऽ । सहसा । पृष्टःऽ । अग्निःऽ । सःऽ । नः । दिवा । सःऽ । रिषःऽ । पातु । नक्तम् ॥६६॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिवऽइतिरयि वः । सुवीरमितिसु वीरम् ॥ अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥६७॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तान-हस्ताऽइत्युत्तान हस्ताः । नमसा । उपसद्येत्युप सद्य ॥

पृष्टः । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । १विश्वाः । वैश्वानरः । पृष्टः । अग्निः । नक्तम् ॥६६॥

अश्याम । अग्ने । अश्याम । अश्याम । अश्याम । द्युम्नम् ॥६७॥

अद्य । उत्तानहस्ताऽइत्युत्तान हस्ताः । उपसद्येत्युप सद्य । यजिष्ठेन ।

१विश्वाः ॥६६॥

रयिम् । रयिव[2]ऽइतिरयि वः । सुवीरमितिसु वीरम् । वाजयन्तः ॥६७॥

वयम् । उत्तानहस्ताऽइत्युत्तान[3] हस्ताः । यजिष्ठेन ।

---

१. द्रष्टव्या ३२८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी ।

२. अपपाठोऽयम्, वकारेणात्रानुदात्तेन '०व' इत्येवं भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'इत्युत्तान हस्ताः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥६८॥

धामच्छदितिधामऽछत् । अग्निः । इन्द्रः । ब्रह्मा । देवः । बृहस्पतिः ॥ सचेतसऽइतिसऽचेतसः । विश्वे । देवाः । यज्ञम् । प्र । अवन्तु । नः । शुभे ॥६९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टादशोऽध्यायः ॥

यक्षि । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥६८॥

धामछदितिधाम छत् । अग्नि? । ब्रह्मा । बृहस्पतिः । विश्वे । यज्ञम् ॥६९॥

य्यक्षि ॥६८॥

य्यज्ञम् ॥६९॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे अष्टादशमो[1]ऽध्यायः ॥

---

1. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७६, टि० १; पृष्ठ २१४, टि० २ ।

एकोनविंशोऽध्यायः

स्वाद्वीम् । त्वा । स्वादुना । तीव्राम् । तीव्रेण । अमृताम् । अमृतेन ॥ मधुमतीमितिमधु मतीम् । मधुमतेतिमधु मता । सृजामि । सम् । सोमेन ॥ सोमः । असि ॥१॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्तममित्युत् तमम् । हविः ॥ दधन्वान् । यः । नर्यः । अप्स्वित्यप् सु । अन्तः । आ । सुषाव । सुसावेतिसुसाव । सोमम् । अद्रिभिरित्यद्रि भिः ॥ वायोः । अतिद्रुत-ऽइत्यति द्रुतः ॥ प्राङ् । सोमः ॥२॥

स्वाद्वीम् । तीव्राम् । तीव्रेण ॥१॥

उत्तममित्युत् तमम् । दधन्वान् । अप्स्वित्यप् सु । अद्रिभिरित्यद्रि भिः । अतिद्रुतऽइत्यति द्रुतः ॥२॥

---

[1]तीब्रेण ॥१॥

यः । यः । नर्यः । सुसावेतिसु [2]साव । [3]वायोः ॥२॥

---

१. वकारस्थाने पवर्गीयोऽपपाठः ।

२. अस्थानेऽवग्रहरूपोऽपपाठः । एतादृश एवापपाठो मुम्बईमुद्रिते घसंज्ञके हस्तलेखे चापि दृश्यते ।

३. उत्तरस्या कण्डिकाया अपुनरुक्तानि चत्वारि पदानीहैव पठितानी-त्यत इत उत्तरमेकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

पुनाति । ते । परिस्रुतमितिपरि स्रुतम् । सोमम् । सूर्य्यस्य । दुहिता ॥ वारेण । शश्वता । तना ॥३॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । पवते । तेजः । इन्द्रियम् । सुरया । सोमः । सुतः । आसुतऽइत्त्या सुतः । मदाय ॥ शुक्रेण । देव । देवताः । पिपृग्धि । रसेन । अन्नम् । यजमानाय । धेहि ॥ तेजसे । त्वा । वीर्य्याय । बलाय ॥४॥

नाना । हि । वाम् । देवहितमितिदेव हितम् । सदः । कृतम् । मा । सम् । सृक्क्षाथाम् । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् ॥ सुरा । त्वम् । असि । शुष्मिणी । सोमः । एषः । मा । मा । हिंसीः । स्वाम् । योनिम् । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

शश्वता ॥३॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । आसुतऽइत्या सुतः । शुक्रेण । पिपृग्धि ॥४॥

सृक्षाथाम् । शुष्मिणी । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

परिस्रुतमिति [1]स्रुतम् । सूर्य्यस्य ॥३॥

इन्द्रियम् । सुरया । मदाय । यजमानाय । [2]वीर्य्याय । बलाय ॥४॥

[3]नानाहि । वाम् । व्योमन्नितिवि[4] ओमन् । योनिम् । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, '०मितिपरि स्रुतम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. उत्तरस्याः कण्डिकायाश्चत्वार्यपुनरुक्तानि पदानीहैव पठितान्यत इत उत्तरं द्वयोः कण्डिकासंख्ययो भेदो द्रष्टव्यः ।

३. पदविभागाभावरूपोऽपपाठः । 'नाना । हि' इत्येवं पृथक्पदे द्रष्टव्ये ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

आश्श्विनम् । तेजः । सारस्स्वतम् । व्वीर्य्यम् । ऐन्द्रम् । बलम् ॥ मोदाय । त्वा । आनन्दायेत्त्या नन्दाय । महसे ॥६॥

तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि । व्वीर्य्यम् । बलम् । ओजः । मन्न्युः । मन्न्युम् । सहः ॥७॥

या । व्याग्घ्रम् । विषूचिका । उभौ । वृकम् । च । रक्क्षति ॥ श्येनम् । पतत्त्रिणम् । सिꣳहम् । सा । इमम् । पातु । अꣳहसः ॥८॥

यत् । आपिपेषेत्त्या पिपेष । मातरम् । पुत्त्रः । प्रमुदितऽइतिप्र मुदितः । धयन् ॥ एतत् । तत् । अग्ग्ने । अनृणः । भवामि । अहतौ । पितरौ । मया ॥ सम्पृचऽइतिसम् पृचः । स्थ । सम् । मा । भद्द्रेण । पृङ्क्क्त । व्विपृचऽइतिवि पृचः । स्थ । व्वि । मा । पाप्प्मना । पृङ्क्क्त ॥९॥

आश्विनम् । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥६॥
मन्युः । मन्युम् ॥७॥
व्याघ्रम् । रक्षति । पतत्रिणम् ॥८॥
आपिपेषेत्या पिपेष । पुत्रः । प्रमुदितऽइतिप्र मुदितः । अग्ने । भद्रेण । पाप्मना ॥९॥

व्वीर्य्यम् । मोदाय । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥६॥
मयि । व्वीर्य्यम् ॥७॥
या । व्याघ्रम् ॥८॥
यत् । धयन् । मया । [1]पृङ्त । व्विपृचऽइतिवि[2] पृचः । [1]पृङ्त ॥९॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'पृङ्क्त' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह, '०व्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

देवाः । यज्ञम् । अतन्वत । भेषजम् । भिषजा । अश्विना ॥ वाचा । सरस्वती । भिषक् । [1]इन्द्राय । [1]इन्द्रियाणि । दधतः ॥१०॥

दीक्षायै । रूपम् । शष्पाणि । प्रायणीयस्य । प्रायनीयस्येतिप्र [2]अयनीयस्य । तोक्मानि ॥ क्रयस्य । रूपम् । सोमस्य । लाजाः । सोमांशवऽइतिसोम अंशवः । मधु ॥११॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्य रूपम् । मासरम् । महावीरस्येतिमहा वीरस्य । नग्नहुः ॥ रूपम् । उपसदामित्युप सदाम् । एतत् । तिस्रः । रात्रीः । सुरा । आसुतेत्या सुता ॥१२॥

यज्ञम् । अतन्वत । अश्विना ॥१०॥

दीक्षायै । शष्पाणि । प्रायनीयस्येतिप्र अयनीयस्य । तोक्मानि ॥११॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्य रूपम् । नग्नहुः । उपसदामित्युप सदाम् । रात्रीः । आसुतेत्या सुता ॥१२॥

य्यज्ञम् । इन्द्राय । इन्द्रियाणि ॥१०॥

दीक्षायै । प्रायणीयस्य । प्रायनीयस्येतिप्र अयनीयस्य । क्रयस्य ॥११॥

महावीरस्येतिमहा वीरस्य ॥१२॥

---

१. तुलनीयम्—'इन्द्रस्येन्द्रियम्' यजुः १९।७५ ॥ आभ्यां मन्त्रांशाभ्यां सह पाणिनीयस्येन्द्रियपदसाधकसूत्रस्य (अ० ५।२।९३) अपि तुलना कर्तव्या ।

२. 'अयनीयस्य' इति काशिकः पाठः ।

सोम॑स्य । रू॒पम् । क्री॒तस्य॑ । प॒रि॒स्रु॒दिति॑परि॒ स्रु॒त् । परि॑ । सि॒च्य॒ते॒ ॥ अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । दु॒ग्धम् । भे॒ष॒जम् । इन्द्रा॑य । ऐ॒न्द्रम् । सर॑स्वत्या ॥१३॥

आ॒स॒न्दीत्या॑ स॒न्दी । रू॒पम् । रा॒जा॒स॒न्द्याऽइति॑राज [1]आ॒स॒न्द्यै । वे॒द्यै । कु॒म्भी । सु॒रा॒धानीति॑सु॒रा धानी॑ ॥ अ॒न्त॒रः । उ॒त्त॒र॒वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर वे॒द्याः । रू॒पम् । का॒रो॒त॒रः । भि॒षक् ॥१४॥

वे॒द्या॑ । वेदिः॑ । सम् । आ॒प्य॒ते॒ । ब॒र्हिषा॑ । ब॒र्हिः । इ॒न्द्रि॒यम् ॥ यूपे॑न । यूपः॑ । आ॒प्य॒ते॒ । प्रणी॑तः । प्रनी॑त॒ऽइति॒प्र नी॑तः । अ॒ग्निः । अ॒ग्निना॑ ॥१५॥

सि॒च्य॒ते॒ । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । दु॒ग्धम् । सर॑स्वत्या ॥१३॥

आ॒स॒न्दीत्या॑ स॒न्दी । वे॒द्यै । उ॒त्त॒र॒वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर वे॒द्याः ॥१४॥

वे॒द्या॑ । आ॒प्य॒ते॒ । आ॒प्य॒ते॒ । प्रनी॑त॒ऽइति॒प्र नी॑तः । अ॒ग्निः । अ॒ग्निना॑ ॥१५॥

इन्द्रा॑य ॥१३॥

रा॒जा॒स॒न्द्याऽइति॑राजा[2] आ॒स॒न्द्यै । उ॒त्त॒र[3] । [3]वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर [3]वे॒द्याः ॥१४॥

इ॒न्द्रि॒यम् । यूपे॑न । यूपः॑ ॥१५॥

---

१. 'आ॒स॒न्द्यै' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'राज' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । इह 'उ॒त्त॒र॒वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर वे॒द्याः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भवितव्यम् ।

हविर्द्धानमितिहविः धानम् । यत् । अश्विना । आग्नीध्रम् । यत् । सरस्वती ॥ इन्द्राय । ऐन्द्रम् । सदः । कृतम् । पत्नीशालमितिपत्नी शालम् । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यं ॥१६॥

प्रैषेभिरितिप्र एषेभिः । प्रैषानितिप्र एषान् । आप्नोति । आप्रीभिरित्या प्रीभिः । आप्रीरित्या प्रीः । यज्ञस्य ॥ प्रयाजेभिरितिप्र याजेभिः । अनुयाजानित्यनु याजान् । वषट्कारेभिरितिवषट् कारेभिः । आहुतीरित्या हुतीः ॥१७॥

हविर्द्धानमितिहविः धानम् । अश्विना । आग्नीध्रम् । पत्नीशालमिति-पत्नी शालम् । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यं ॥१६॥

प्रैषेभिरितिप्र एषेभिः । प्रैषानितिप्र एषान् । आप्नोति । आप्रीभिरित्या प्रीभिः । आप्रीरित्या प्रीः । यज्ञस्य । प्रयाजेभिरितिप्र याजेभिः । अनुयाजानित्यनु याजान् । वषट्कारेभिरितिवषट् कारेभिः । आहुतीरित्या हुतीः ॥१७॥

य्यत् । य्यत् । इन्द्राग्न ॥१६॥

[1]आप्रीभिरित्या प्रीः । य्यज्ञस्य । प्रय्याजेभिरितिप्र [2]य्याजेभिः । [3]अनुयाजानित्यनु य्याजान् । [4]वषट्कारेभिरितिवषट् कारेभिः ॥१७॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'आप्रीरित्या प्रीः' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्याजेभिः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अनुय्याजानित्यनु य्याजान्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'व्वषट्कारेभिरितिव्वषट् कारेभिः' इत्येवं कशैल्य-नुसारं पाठो द्रष्टव्यः ।

पशुभिरितिपशु भिंः । पशून् । आप्नोति । पुरो-
डाशैः । हवींꣳषि । आ ॥ छन्दोभिरितिच्छन्दः भिः ।
सामिधेनीरितिसाम् [1]इधेनीः । याज्याभिः । वषट्कारा-
नितिवषट् कारान् ॥१८॥

धानाः । करम्भः । सक्तवः । परीवापः । परिवाप-
ऽइतिपरि वापः । पयः । दधि ॥ सोमस्य । रूपम् ।
हविषः । आमिक्षा । वाजिनम् । मधु ॥१९॥

धानानाम् । रूपम् । कुवलम् । परीवापस्य । परिवापस्येति
परि वापस्य । गोधूमाः ॥ सक्तूनाम् । रूपम् । बदरम् ।
उपवाकाऽइत्युप वाकाः । करम्भस्य ॥२०॥

पयसः । रूपम् । यत् । [2]यवाः । दध्नः । रूपम् ।

आप्नोति । छन्दोभिरितिछन्दः भिः । याज्याभिः । वषट्कारा-
नितिनषट् कारान् ॥१८॥

सक्तवः । आमिक्षा ॥१९॥

सक्तूनाम् । उपवाकाऽइत्युप वाकाः ॥२०॥

[2]यवाः । दध्नः । सौम्यस्य । आमिक्षा ॥२१॥

य्याज्याभिः । [3]वषट्कारानितिवषट् कारान् ॥१८॥

परिवापऽइतिपरि वापः । पय्यः ॥१९॥

परिवापस्येतिपरि वापस्य । उपवाकाऽइत्युप वाकाः ॥२०॥

पय्यसः । य्यत् । [2]य्यवाः ॥२१॥

---

१. 'इधेनीः' इति काशिकः पाठः ।

२. द्रष्टव्या टिप्पणी अ० १८, कं० १२ ॥

३. अपपाठोऽयम्, उभयत्र वकारद्वयवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

कर्कन्धूनि ॥ सोमस्य । रूपम् । वाजिनम् । सौम्म्यस्य । रूपम् । आमिक्क्षा ॥२१॥

आ । श्रावय । इति । स्तोत्त्रियां । प्रत्याश्श्राव-ऽइतिप्प्रति [1]आश्श्रावः । अनुरूपऽइत्त्यनु रूपं ॥ यज । इति । धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् । प्रगाथाऽइतिप्प्र गाथाः । येयजामहाऽइतिये [2]यजामहाः ॥२२॥

अर्द्धऽऋचैरित्त्यर्द्ध ऋचैः । उक्क्थानाम् । रूपम् । पदैः । आप्प्नोति । निविदऽइतिनि विदः ॥ प्रणवैः । प्रनवैरितिप्प्र नवैः । शस्त्त्राणाम् । रूपम् । पयसा । सोमः । आप्प्यते ॥२३॥

अश्विभ्भ्यामित्त्यश्श्वि भ्याम् । प्रातःसवनमितिप्प्रातः [3]सवनम् । इन्द्रेण । ऐन्द्रम् । माद्ध्यन्दिनम् ॥

स्तोत्त्रियां । प्रत्याश्रावऽइतिप्रति आश्रावः । अनुरूपऽइत्यनु रूपं । प्रगाथाऽइतिप्र गाथाः ॥२२॥

अर्द्धऽऋचैरित्यर्द्ध ऋचैः । उक्थानाम् । आप्नोति । प्रनवैरितिप्र नवैः । शस्त्राणाम् । आप्यते ॥२३॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । प्रातःसवनमितिप्रातः सवनम् । माध्यन्दि-

---

श्रावय । स्तोत्त्रियां । य्यज । धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् । य्येय्यजामहाऽइतिय्ये [4]य्यजामहाः ॥२२॥

निविदऽइतिनि विदः । पय्यसा ॥२३॥

---

१. 'आश्रावः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'यजामहाः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'सवनम्' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यजामहाः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । सरस्वत्या । तृतीयम् । आप्तम् । सवनम् ॥२४॥

वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति । सतेन । द्रोणकलशमितिद्रोण [1]कलशम् ॥ कुम्भीभ्याम् । अम्भृणौ । सुते । स्थालीभिः । स्थालीः । आप्नोति ॥२५॥

यजुर्भिरितियजुः भिः । आप्यन्ते । ग्रहाः । ग्रहैः । स्तोमाः । च । विष्टुतीः । विस्तुतीरितिवि स्तुतीः ॥ छन्दोभिरितिच्छन्दः भिः । उक्थशस्त्राणि । उक्थशस्त्राणीत्युक्थ शस्त्राणि । साम्ना । अवभृथइत्यव भृथः । आप्यते ॥२६॥

नम् । वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । सरस्वत्या । आप्तम् ॥२४॥

वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति । द्रोणकलशमितिद्रोण कलशम् । कुम्भीभ्याम् । आप्नोति ॥२५॥

यजुर्भिरितियजुः भिः । आप्यन्ते । विष्टुतीः । छन्दोभिरितिछन्दः भिः । उक्थाशस्त्राणि । उक्थशस्त्राणीत्युक्थ शस्त्राणि । साम्ना । अवभृथइत्यव भृथः । आप्यते ॥२६॥

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । तृतीयम् ॥२४॥

वायव्यैः । वायव्यानि ॥२५॥

यजुर्भिरितियजुः[2] भिः । [3]विस्तुतिरितिवि स्तुतीः ॥२६॥

---

१. 'कलशम्' इति काशिकः पाठः ।

२. '०यजुः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'विस्तुतीरितिवि स्तुतीः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इडाभिः । भक्क्षान् । आप्नोति । सूक्क्तवाकेनेति सूक्क्त वाकेन । आशिषऽइत्त्या शिषः ॥ शम्युनेतिशम् युना । पत्त्नीसंय्याजानितिपत्त्नी [1]संय्याजान् । समिष्ट्ट-यजुषेतिसमिष्ट्ट यजुषा । संस्त्थामितिसम् स्थाम् ॥२७॥

व्रतेन । दीक्क्षाम् । आप्नोति । दीक्क्षया । आप्नोति । दक्क्षिणाम् ॥ दक्क्षिणा । श्रद्द्धाम् । आप्नोति । श्रद्द्धया । सत्त्यम् । आप्प्यते ॥२८॥

एतावत् । रूपम् । यज्ज्ञस्य । यत् । देवैः । ब्रह्मणा । कृतम् ॥ तत् । एतत् । सर्वम् । आप्नोति । यज्ज्ञे । सौत्त्रामणी । सुते ॥२९॥

भक्षान् । आप्नोति । सूक्तवाकेनेतिसूक्त वाकेन । आशिषऽइत्या शिषः । पत्नीसंयाजानितिपत्नी संयाजान् । समिष्टयजुषेतिसमिष्ट यजुषा । संस्थामितिसम् स्थाम् ॥२७॥

दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षयां । आप्नोति । दक्षिणाम् । दक्षिणा । श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया । सत्यम् । आप्यते ॥२८॥

यज्ञस्य । ब्रह्मणा । आप्नोति । यज्ञे । सौत्रामणी ॥२९॥

सूक्तवाकेनेतिसूक्त वाकेन । [2]शंय्युनेतिशम् य्युना । [3]पत्नीसंय्याजानितिपत्नी संय्याजान् । [4]समिष्टय्यजुषेतिसमिष्ट य्यजुषा ॥२७॥

दीक्षय्या । श्रद्धय्या ॥२८॥

य्यज्ञस्य । य्यत् । य्यज्ञे ॥२९॥

---

१. 'सर्ँयाजान्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शय्ँयुनेतिशम् युना' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

३. 'पत्नीसय्ँयाजानितिपत्नी सय्ँयाजान्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. 'समिष्टय्ययजुषेतिसमिष्ट य्यजुषा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुरावन्तमितिसुरा वन्तम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमितिबर्हि सदम् । सुवीरमितिसु वीरम् । यज्ञम् । हिन्वन्ति । महिषाः । नमोभिरितिनमः भिः ॥ दधानाः । सोमम् । दिवि । देवतासु । मदेम । इन्द्रम् । यजमानाः । स्वर्काऽइतिसु अर्काः ॥३०॥

यः । ते । रसः । सम्भृतऽइतिसम् भृतः । ओषधीषु । सोमस्य । शुष्मः । सुरया । सुतस्य ॥ तेन । जिन्व । यजमानम् । मदेन । सरस्वतीम् । अश्विनौ । इन्द्रम् । अग्निम् ॥३१॥

यम् । अश्विना । नमुचेः । आसुरात् । अधि । सरस्वती । असुनोत् । इन्द्रियाय ॥ इमम् । तम् । शुक्रम् । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । इन्दुम् । सोमम् । राजानम् । इह । भक्षयामि ॥३२॥

यत् । अत्र । रिप्तम् । रसिनः । सुतस्य । यत् ।

यज्ञम् । हिन्वन्ति ॥३०॥
शुष्मः । जिन्व । अश्विनौ । अग्निम् ॥३१॥
अश्विना । शुक्रम् । भक्षयामि ॥३२॥
अत्र । रिप्तम् ॥३३॥

---

[1]सुरावन्तमितिसुरा वतम् । सुवीरमितिसु वीरम् । यज्ञम् । यजमानाः ॥३०॥
यः । सुरया । यजमानम् ॥३१॥
यम् । इन्द्रियाय । भक्षयामि ॥३२॥
यत् । यत् ॥३३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सुरावन्तमितिसुरा वन्तम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रः । अपिबत् । शचीभिः ॥ अहम् । तत् । अस्य । मनसा । शिवेन ॥३३॥

पितृभ्यइतिपितृ भ्यः । स्वधायिभ्यइतिस्वधायि भ्यः । स्वधा । नमः । पितामहेभ्यः । प्रपितामहेभ्य-ऽइतिप्र पितामहेभ्यः ॥ अक्षन् । पितरः । अमीमदन्त । अतीतृपन्त । पितरः । पितरः । शुन्धध्वम् ॥३४॥

पुनन्तु । मा । पितरः । सोम्यासः । पितामहाः । प्रपितामहाऽइतिप्र पितामहाः ॥ पवित्रेण । शतायुषेतिशत आयुषा ॥ विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवै ॥३५॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ॥ आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥३६॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । स्वधायिभ्यऽइतिस्वधायि भ्यः । पितामहेभ्यः । प्रपितामहेभ्यऽइतिप्र पितामहेभ्यः । अक्षन् । शुन्धध्वम् ॥३४॥

सोम्यासः । प्रपितामहाऽइतिप्र पितामहाः । पवित्रेण । विश्वम् । अश्नवै ॥३५॥

अग्ने । दुच्छुनाम् ॥३६॥

स्वधायिभ्य[1]ऽइतिस्वधायि भ्यः ॥३४॥

शतायुषेतिशत आयुषा । आयुः । [2]वि ॥३५॥

आयूंषि ॥३६॥

---

१. पदमिदमस्मिन् मन्त्रे त्रिः पठ्यते, सर्वत्रापि 'भ्य' इत्यस्यानुदात्तत्वाप्रदर्शनरूपोऽपपाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम् 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

देवजनाऽइतिदेव जनाः । मनसा । धियः ॥ विश्वा । भूतानि । जातवेदऽइतिजात वेदः । पुनीहि । मा ॥३७॥

पवित्रेण । पुनीहि । मा । शुक्रेण । देव । दीद्यत् ॥ अग्ने । क्रत्वा । क्रतून् । अनु ॥३८॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । विततमितिवि ततम् । अन्तरा ॥ ब्रह्म । तेन । पुनातु । मा ॥३९॥

पवमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विचर्षणि-रितिवि चर्षणिः ॥ यः । पोता । सः । पुनातु । मा ॥४०॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरितिसवितः । पवित्रेण । सवेन । च ॥ माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥४१॥

विश्वा ॥३७॥

पवित्रेण । शुक्रेण । दीद्यत् । अग्ने । क्रत्वा ॥३८॥

पवित्रम् । अग्ने । ब्रह्म ॥३९॥

अद्य । पवित्रेण ॥४०॥

उभाभ्याम् । पवित्रेण । विश्वतः ॥४१॥

धियः । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥३७॥

यत् । विततमितिवि[1] ततम् ॥३९॥

विचर्षणिरितिवि[1] चर्षणिः । यः ॥४०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वैश्वदेवीतिवैश्व देवी । पुनती । देवी । आ । अगात् । यस्याम् । इमाः । बह्व्यः । तन्वः । वीतपृष्ठाऽइतिवीत पृष्ठाः ॥ तया । मदन्तः । सधमादेष्विति॑सध मादेषु ॥४२॥

ये । समानाः । समनसऽइतिस मनसः । पितरः । यमराज्यऽइतियम राज्ये ॥ तेषाम् । लोकः । स्वधा । नमः । यज्ञः । देवेषु । कल्पताम् ॥४३॥

जीवाः । जीवेषु । मामकाः ॥ श्रीः । मयि । कल्पताम् । अस्मिन् । लोके । शतम् । समाः ॥४४॥

द्वेऽइतिद्वे । सृतीऽइतिसृती । अशृणवम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ॥ ताभ्याम् । इदम् ।

वैश्वदेवीतिवैश्व देवी । बह्व्यः । तन्वः । वीतपृष्ठाऽइतिवीत पृष्ठाः । सधमादेष्वितिसध मादेषु ॥४२॥

यमराज्यऽइतियम राज्ये । यज्ञः । कल्पताम् ॥४३॥

कल्पताम् । अस्मिन् ॥४४॥

द्वेऽइतिद्वे । ताभ्याम् । विश्वम् ॥४५॥

वैश्वदेवीतिवैश्व देवी । [1]पुनती । यस्याम् । वीतपृष्ठाऽइतिवीत पृष्ठाः । तया ॥४२॥

ये । यमराज्यऽइतियम[2] राज्ये । यज्ञः ॥४३॥

मयि ॥४४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, अन्तोदात्तत्वस्य दर्शनात् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह कोशे 'यम' इत्येवं शुद्धं लिखित्वाऽप्यशुद्धं कृतम् ।

विश्श्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥४५॥

इदम् । हविः । प्रजननमितिप्प्र जननम् । मे । अस्तु । दशवीरमितिदश वीरम् । सर्व्वगणमितिसर्व्व गणम् । स्वस्त्तये ॥ आत्त्मसनीत्त्यात्त्म सनि । प्रजासनीतिप्प्रजा सनि । पशुसनीतिपशु सनि । लोकसनीतिलोक सनि । अभयसनीत्त्यभय सनि ॥ अग्निः । प्रजामितिप्प्र जाम् । बहुलाम् । मे । करोतु । अन्नम् । पयः । रेतः । अस्म्मासु । धत्त ॥४६॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मद्ध्यमाः । पितरः । सोम्म्यासः ॥ असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ज्ञाऽइत्त्यृत ज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥४७॥

प्रजननमितिप्र जननम् । अस्तु । स्वस्तये । आत्मसनीत्यात्म सनि । प्रजासनीतिप्रजा सनि । अभयसनीत्यभय सनि । अग्निः । प्रजामितिप्र जाम् । अस्मासु ॥४६॥

मध्यमाः । सोम्यासः । ऋतज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः ॥४७॥

ख्यत् ॥४५॥

दशवीरमितिदश वीरम् । स्वस्तय्यें । अभय्यसनीत्यभय्य सनि । पय्यः ॥४६॥

[1]य्यः । ईंयुः । ऋतज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः ॥४७॥

---

१. संहितायाः समानत्वात् प्रथमान्तमपि पदं छेत्तुं शक्यम् । कर्तरि क्रियायां च वचनस्यानैकरूप्यम् बहुधा वेदे दृश्यते । तद्यथा—चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (ऋ० १।१६२।६) इत्यत्र । अत एव महाभाष्यकार इममुद्धरणमुदाहृत्य 'तक्षन्तीति प्राप्ते' इत्युक्तवान् (महा० ३।१।८५) ।

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्ग्वाऽइतिनव ग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्म्यासः ॥ तेषाम् । व्वयम् । सुमताविति॑सु मतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥४८॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्म्यासः । अनूहिर-ऽइत्त्यनु [1]ऊहिरे । सोमपीथमिति॑सोम पीथम् । वसिष्ठाः ॥ तेभिः । यमः । सꣳरराणऽइति॑सम् [2]रराणः । हवींꣳषि । उशन् । उशद्भिरित्त्युशत् भिः । प्रतिकाममिति॑प्रति कामम् । अत्तु ॥४९॥

त्वम् । सोम । प्र । [3]चिकितः । मनीषा । त्वम् ।

नवग्वाऽइतिनव ग्वाः । सोम्यासः । यज्ञियानाम् । भद्रे ॥४८॥

सोम्यासः । अनूहिरऽइत्यनु ऊहिरे । वसिष्ठाः । उशद्भिरित्युशत् भिः । प्रतिकाममितिप्रति कामम् ॥४९॥

व्वयम् । य्यज्ञियानाम् ॥४८॥

य्ये । य्यमः ॥४९॥

---

१. 'ऊहिरे' इति काशिक: पाठः ।

२. 'रराणः' इति काशिक: पाठः ।

३. एतत्पदव्याख्याने विवदन्ते भाष्यकाराः । उव्वटः कात्यायन-प्रातिशाख्ये २।१२ सूत्रं व्याचक्षाण आमन्त्रितपदमेनं मेने (तद्व्याख्यान एवानन्तभट्ट उव्वटमतं निराचकार), परन्तु यजुर्भाष्ये स एव 'प्रकर्षेण ज्ञातासि' इति विवृण्वन् प्रथमान्तं स्वीचकार । एतन्मन्त्रव्याख्याने उव्वट-महीधरस्वामिदयानन्दाः 'प्रचिकितः' इत्येवमेकपदं मत्वा व्याचख्युः (स्वामि-दयानन्दभाष्ये मुद्रिते पदपाठे पदार्थे च पदद्वयमेव मुद्रितम्) । एतन्मन्त्रस्य ऋक्पाठे (१।९१।१) अपि पदद्वयमेव शाकल्यः स्वीचकार, परन्तु सायणस्तत्रैकं

रजिंष्ट्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ॥ तव । प्रणींती । प्रनीतीतिप्र नींती । पितरः । नः । इन्दोऽइतीन्दो । देवेषु । रत्त्नम् । अभजन्त । धीराः ॥५०॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्म्माणि । चक्कुः । पवमान । धीराः ॥ वुन्वन् । अवातः । परिधीनितिपरि धीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । [1]अश्वैः । मघवेतिंमघ वा । भव । नः ॥५१॥

त्वम् । सोम । पितृभिरितिपितृ भिः । सवँविदानऽइतिसम् [2]विदानः । अनु । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । आ । ततन्थ ॥ तस्मै । ते । इन्दोऽइतीन्दो । हविषा । विधेम ॥५२॥

रजिंष्ठम् । प्रनीतीतिप्र नींती । रत्नम् ॥५०॥
चक्रुः । वुन्वन् । [1]अश्वैः ॥५१॥
द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । तस्मै ॥५२॥

---

[3]इन्दोऽइतीन्दो ॥५०॥
त्वया । [1]अश्वैः । मघवेतिंमघ वा ॥५१॥
[4]सम्विदानाऽइतिसम् विदानः ॥५२॥

पदं मत्वैव व्याचख्यौ, व्याकरणप्रक्रियां च निदर्शयाञ्चकार । स्कन्दवेङ्कटमाधवस्वामिदयानन्दा द्वे पदे मन्वाना तिङन्तत्वेन व्याचक्षिरे । मन्त्रस्वरदृष्टचाऽयमेवार्थपक्षः साधीयान् ।

१. द्रष्टव्या ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. 'विदानः' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'इन्दोऽइतीन्दो' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः । इदमेव पदमुत्तरत्र (द्र० ५२) पठचते, तत्र साधुः स्वर उपलभ्यते ।

४. अपपाठोऽयम्; 'सवँविदानऽइतिसम् विदानः' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिबर्हि सदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ॥ ते । आ । गत । अवसा । शन्तमेनेतिशम् तमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥५३॥

आ । अहम् । पितॄन् । सुविदत्रानितिसु विदत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विक्रमणमितिवि क्रमणम् । च । विष्णोः ॥ बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिबर्हि सदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आगमिष्ठाऽइत्या गमिष्ठाः ॥५४॥

हव्या । जुषध्वम् ॥५३॥

सुविदत्रानितिसु विदत्रान् । अवित्सि । विक्रमणमितिवि क्रमणम् । विष्णोः । पित्वः । आगमिष्ठाऽइत्या गमिष्ठाः ॥५४॥

वः । य्योः ॥५३॥

सुविदत्रानितिसु [1]विदत्रान् । [2]विक्रमणमितिवि क्रमणम् । [3]बर्हिसदऽइतिबर्हि सदः । य्ये । स्वधय्या । आगमिष्ठाऽइत्या [4]आ गमिष्ठाः ॥५४॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विक्रमणमितिवि क्रमणम्' इति शुद्धेन पाठेन भवितव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, पदत्रुटिश्चाप्यत्र वर्तते । इह 'बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिबर्हि सदः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अत्र 'आ' इत्यस्य व्यर्थः पाठः । द्विः 'आ' प्रश्लेषे स्वरे दोषः स्यात् ।

उपहूता इत्युप हूताः । पितरः । सोम्म्यासः । बर्हिष्ष्येषु । निधिष्विति नि धिषु । प्रियेषु ॥ ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्म्मान् ॥५८॥

आ । यन्तु । नः । पितरः । सोम्म्यासः । अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ता इत्यग्नि स्वात्ताः । पथिभिरिति पथि भिः । देवयानैरिति देव यानैः ॥ अस्मिन् । यज्ञे । स्वधया । मदन्तः ॥५९॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ता इत्यग्नि स्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदः सद इति सदः सदः । सदत । सुप्रणीतयः । सुप्रनीतय इति सु

उपहूता इत्युप हूताः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिष्विति नि-धिषु । अस्मान् ॥५५॥

सोम्यासः । अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ता इत्यग्नि स्वात्ताः । अस्मिन् । यज्ञे ॥५६॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ता इत्यग्नि स्वात्ताः । गच्छत । सुप्रणीतयः ।

प्रियेषु ॥५५॥

यन्तु । [1]देवयानैरिति देव यानैः । यज्ञे । स्वधया ॥५६॥

सदः[2] । सद इति सदः सदः । सुप्रणीतयः । सुप्रनीतय-

१. अपपाठोऽयम्, 'देवयानैरिति देव यानैः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. आम्रेडिते पदे पृथक्पदनिर्देशः प्रामादिकः, काशीमुद्रितेऽप्येवमेवापपाठः ।

प्रनीतयः॥ अत्त। हवींꣳषि। प्रयंतानीतिप्र यंतानि। बर्हिषि। अथ। रयिम्। सर्व्ववीरमितिसर्व्व वीरम्। दधातन ॥५७॥

ये। अग्निष्ष्वात्ताः। अग्निस्वात्ताऽइत्त्यग्नि स्वात्ताः। ये। अनग्निष्ष्वात्ताः। अनग्निस्वात्ताऽइत्त्यनग्नि स्वात्ताः। मद्ध्ये। दिवः। स्वधया। मादयन्ते॥ तेब्भ्यः। स्वराडितिस्व राट्। असुनीतिमित्त्यसु नीतिम्। एताम्। यथावशमितियथा वशम्। तन्न्वम्। कल्प्पयाति ॥५८॥

अग्निष्ष्वात्तान्। अग्निस्वात्तानित्त्यग्नि स्वात्तान्। ऋतुमतऽइत्त्यृतु मतः। हवामहे। नाराशꣳसे। सोमपीथमितिसोम पीथम्। ये। आशुः॥ ते। नः। विप्प्रासः। सुहवाऽइतिसु हवाः। भवन्तु ॥५९॥

सुप्रनीतयऽइतिसु प्रनीतयः। प्रयंतानीतिप्र यंतानि ॥५७॥

अग्निष्वात्ताः। अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः। अनग्निष्वात्ताः। अनग्निस्वात्ताऽइत्यनग्नि स्वात्ताः। मध्ये। तेभ्यः। असुनीतिमित्यसु नीतिम्। तन्त्वम्। कल्पयाति ॥५८॥

अग्निष्वात्तान्। अग्निस्वात्तानित्यग्नि स्वात्तान्। ऋतुमतऽइत्यृतु मतः। विप्रासः ॥५९॥

इतिसु प्रनीतय्यः। प्रय्यंतानीतिप्र 'य्यंतानि। रय्यिम्। सर्व्ववीरमितिसर्व्व वीरम् ॥५७॥

य्ये। य्ये। स्वधय्या। मादय्यन्ते। य्यथावशमितिय्यथा वशम्। कल्पय्याति ॥५८॥

ऋतुमतऽइत्यृतु मतः। य्ये ॥५९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह, 'य्यंतानि' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः।

आच्येत्या अच्य । जानु । दक्षिणतः । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ॥ मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥६०॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ॥ पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥६१॥

यम् । अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ॥ तम् । नः । गीर्भिरितिगीः भिः । श्रवाय्यम् । देवत्रेतिदेव त्रा । पनय । युजम् ॥६२॥

आच्येत्या अच्य । दक्षिणतः । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । यज्ञम् । विश्वे । हिंसिष्ट ॥६०॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । पुत्रेभ्यः । यच्छत ॥६१॥

अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । मन्यसे । गीर्भिरितिगीः भिः । देवत्रेतिदेव त्रा ॥६२॥

य्यज्ञम् । य्यत् । वः ॥६०॥

रय्यिम् । मर्त्याय्य । य्यच्छत ॥६१॥

य्यम् । [1]कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहन । रय्यिम् । श्रवाय्यम् । पनय्य । य्युजम् ॥६२॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । इह प्रथमं लेखकेन 'कव्यवाहनमिति' इत्येवं लिखित्वाऽपमृज्य चायं पाठः कृतः । मन्त्रेऽस्य पदस्यामन्त्रितत्वात् 'कव्यवाहनेतिकव्य वाहन' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

यः । अग्निः । कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । पितॄन् । यक्षत् । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥ प्र । इत् । ऊँऽइत्यूँ । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितृभ्य-इतिपितृ भ्यः । आ ॥६३॥

त्वम् । अग्ने । ईडितः । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ॥ प्र । अदाः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयतेतिप्र यता । हवींषि ॥६४॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँऽइत्यूँ । च । न । प्रविद्मेतिप्र विद्म ॥ त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातवेद-

---

अग्निः । कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । यक्षत् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । ऊँऽइत्यूँ । हव्यानि । देवेभ्यः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः ॥६३॥

अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । हव्यानि । कृत्वी । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । अक्षन् । अद्धि । प्रयतेतिप्र यता ॥६४॥

विद्म । ऊँऽइत्यूँ । प्रविद्मेतिप्र विद्म । वेत्थ ।

यः । कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । यक्षत् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥६३॥

[1]कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । स्वधया । प्रयतेतिप्र [2]यता ॥६४॥

ये । ये । यान् । यान् । प्रविद्मेतिप्र [3]विद्म । यति । जातवेद-

---

१. इहामन्त्रितपदस्य प्रथमान्तरूपेण निर्देशोऽयुक्तः । 'कव्यवाहनेतिकव्य वाहन' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यता' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्य. ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवमेकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

ऽइतिजात वेदः । स्वधाभिः । यज्ञम् । सुकृतमितिसु कृतम् । जुषस्व ॥६५॥

इदम् । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ॥ ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निषत्ताः । निसत्ताऽइतिनि सत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुवृजनास्वितिसु वृजनासु । विक्षु ॥६६॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ॥ शुचि । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थशासः । उक्थशसऽइत्युक्थ शसः । क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥६७॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ॥ उशन् । उशतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥६८॥

यज्ञम् ॥६५॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । अस्तु । अद्य । पार्थिवे । विक्षु ॥६६॥

प्रत्नासः । अग्ने । उकथशासः । उकथशसऽइत्युकथ शसः ॥६७

ऽइतिजात वेदः । व्यज्ञम् ॥६५॥

व्ये । व्ये । ईयुः । व्ये । व्ये । वा । सुवृजनास्वितिसु वृजनासु ॥६६॥

व्यथा । अयन् [1]व्रन् ॥६७॥

[2]वह ॥६८॥

---

१. इह 'व्व्रन्' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भवितव्यम् ।

२. 'व्वह' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्त्तयः ॥ [1]विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥६९॥

सोमः । राजा । अमृतम् । सुतः । ऋजीषेण । अजहात् । मृत्युम् ॥ ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमितिवि पानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥७०॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । क्षीरम् । वि । अपिबत् । क्रुङ् । आङ्गिरसः । धिया ॥७१॥

सोमम् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वि । अपिबत् । छन्दसा । हंसः । शुचिषत् । शुचिसदितिशुचि सत् ॥७२॥

---

[1]विश्वाः ॥६९॥

मृत्युम् । सत्यम् । शुक्रम् ॥७०॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः ॥७१॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः ॥७२॥

---

[2]अवर्तयः । [1]विश्वाः । यत् । अजयः ॥६९॥

इन्द्रियम् । विपानमितिवि पानम् । इन्द्रियम् । पयः ॥७०॥

[3]विऽअपिबत् । [4]आङ्गिरसः । धिया ॥७१॥

[5]वि । [6]शुचिषत् । [6]शुचिसदतिशुचि सत् ॥७२॥

---

१. द्रष्टव्येह २२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अवर्तयः' इत्येवं स्वरेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'वि । अपिबत्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'आङ्गिरसः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

६. अपपाठोऽयम्, 'शुचिषत् । शुचिसदितिशुचि सत्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

अन्नात् । परिस्रुत इतिपरि स्रुतः । रसम् । ब्रह्मणा । व्वि । अपिबत् । क्षत्त्रम् । पयः । सोमम् । प्रजापतिरितिं प्प्रजा पतिः ॥७३॥

रेतः । मूत्त्रम् । व्वि । जहाति । योनिम् । प्रविशदितिंप्प्र व्विशत् । इन्द्रियम् ॥ गर्भः । जरायुणा । आवृत इत्त्या व्वृतः । उल्बम् । जहाति । जन्मना ॥७४॥

दृष्ट्वा । रूपेऽइतिंरूपे । व्वि । आ । अकरोत् । सत्त्यानृतेऽइतिंसत्त्यानृते । प्रजापतिरितिंप्प्रजा पतिः । अश्रद्धाम् । अनृते । अदधात् । श्रद्धाम् । सत्त्ये । प्रजापतिरितिंप्प्रजा पतिः ॥७५॥

ब्रह्मणा । क्षत्त्रम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७३॥

मूत्त्रम् । प्रविशदितिप्र व्विशत् । गर्भः । आवृत इत्या व्वृतः । उल्बम् । जन्मना ॥७४॥

दृष्ट्वा । सत्यानृतेऽइतिसत्यानृते । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अश्रद्धाम् । श्रद्धाम् । सत्ये । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७५॥

---

[1]वि । पयः ॥७३॥

[1]वि । य्योनिम् । प्रविशदितिप्र [2]व्विशत् । इन्द्रियम् । जरायुणा । आवृत इत्या व्वृतः ॥७४॥

[1]वि । [3]सत्यानृतेतिसत्यानृते ॥७५॥

---

१. इह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सत्यानृतेऽइति०' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वेदेन । रूपेऽइतिरूपे । वि । अपिबत् । सुतासुतौ । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७६॥

दृष्ट्वा । परिस्रुतऽइतिपरि स्रुतः । रसम् । शुक्रेण । शुक्रम् ॥७७॥

सीसेन । तन्त्रम् । मनसा । मनीषिणः । ऊर्णासूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण । कवयः । वयन्ति ॥ अश्विना । यज्ञम् । सविता । सरस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । वरुणः । भिषज्यन् ॥७८॥

तत् । अस्य । रूपम् । अमृतम् । शचीभिः । तिस्रः । दधुः । देवताः । सꣳरराणाऽइतिसम् [1]रराणाः ॥ लोमानि । शष्पैः । बहुधा । न । तोक्मभिरितितोक्म भिः । त्वक् । अस्य । मांसम् । अभवत् । न । लाजाः ॥७९॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७६॥

दृष्ट्वा । शुक्रेण । शुक्रम् ॥७७॥

ऊर्णासूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण । अश्विना । यज्ञम् । भिषज्यन् ॥७८॥

शष्पैः । तोक्मभिरितितोक्म भिः ॥७९॥

---

[2]वि ॥७६॥

कवयः । वयन्ति । यज्ञम् ॥७८॥

---

१. 'रराणाः' इति काशिकः पाठः ।

२. इह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

तत् । अश्विना । भिजषा । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी । सरस्वती । वयति । पेशः । अन्तरम् ॥ अस्थि । मज्जानम् । मासरैः । कारोतरेण । दधतः । गवाम् । त्वचि ॥८०॥

सरस्वती । मनसा । पेशलम् । वसु । नासत्याभ्याम् । वयति । दर्शतम् । वपुः ॥ रसम् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । न । रोहितम् । नग्नहुः । धीरः । तसरम् । न । वेम ॥८१॥

पयसा । शुक्रम् । अमृतम् । जनित्रम् । सुरया । मूत्रात् । जनयन्त । रेतः ॥ अप । अमतिम् । दुर्म्मतिमितिदुः मतिम् । बाधमानाः । ऊवध्यम् । वातम् । सब्वम् । तत् । आरात् ॥८२॥

अश्विना । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी । अस्थि ॥८०॥

नासत्याभ्याम् । नग्नहुः ॥८१॥

शुक्रम् । जनित्रम् । मूत्रात् । ऊवध्यम् । सब्वम् ॥८२॥

---

[1]रुद्रवर्तनीतिरुद्र वर्तनी । वय्यति ॥८०॥

वय्यति ॥८१॥

पय्यसा । सुरय्या । जनय्यन्त । [2]सब्वम् ॥८२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'रुद्रवर्तनीऽइति०' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, बम्बईमुद्रिते उव्वटमहीधरभाष्येऽपि 'वातँसब्वं' इत्येवं सर्वानुदात्तत्वमुपलभ्यते । नहि परिगणितेभ्यः समसिमादिभ्योऽन्यस्य नाम्नः सर्वानुदात्तत्वमुपलभ्यते । तेनात्र 'सब्वम्' इत्यन्तस्वरित एव शुद्धः पाठः ।

इन्द्रः । सुत्रामेतिसु त्रामा । हृदयेन । सत्यम् । पुरोडाशेन । सविता । जजान ॥ यकृत् । क्लोमानम् । वरुणः । भिषज्यन् । मतस्नेऽइतिमतस्ने । [1]वायव्यैः । न । मिनाति । पित्तम् ॥८३॥

आन्त्राणि । स्थाली । मधु । पिन्वमानाः । गुदाः । पात्राणि । सुदुघेतिसु दुघा । न । धेनुः ॥ श्येनस्य । पत्रम् । न । प्लीहा । शचीभिः । आसन्दीत्याः सन्दी । नाभिः । उदरम् । न । माता ॥८४॥

कुम्भः । वनिष्ठुः । जनिता । शचीभिः । यस्मिन् । अग्रे । योन्याम् । गर्भः । अन्तः । प्लाशिः । इयक्तऽइतिवि अक्तः । शतधारऽइतिशत धारः । उत्सः । दुहे । न । कुम्भी । स्वधाम् । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः ॥८५॥

सुत्रामेतिसु त्रामा । सत्यम् । भिषज्यन् । मतस्नेऽइतिमतस्ने । वायव्यैः ॥८३॥

पिन्वमानाः । पात्राणि । पत्रम् । आसन्दीत्या सन्दी ॥८४॥

वनिष्ठुः । यस्मिन् । अग्रे । योन्याम् । गर्भः । अन्तरित्यन्तः । व्यक्तऽइतिवि अक्तः । उत्सः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः ॥८५॥

हृदयेन । यकृत् । [1]वायव्यैः ॥८३॥

यस्मिन् । योन्याम् । व्यक्तऽइतिवि अक्तः ॥८५॥

---

१. इहापि दीर्घस्वरितात् परस्य विसर्गस्य ÷ ः इत्येवं द्विधा चिह्नमुपलभ्यते ।

मुखम् । सत् । अस्य । शिरः । इत् । सतेन । जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । आसन् । सरस्वती ॥ चप्प्यम् । न । पायुः । भिषक् । अस्य । वालः । वस्तिः । न । शेपः । हरसा । तरस्वी ॥८६॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । चक्षुः । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् । छागेन । तेजः । हविषा । शृतेन ॥ पक्ष्माणि । गोधूमैः । कुवलैः । उतानि । पेशः । न । शुक्रम् । असितम् । वसातेऽइतिवसाते ॥८७॥

अविः । न । मेषः । नसि । वीर्य्याय । प्राणस्य । पन्थाः । अमृतः । ग्रहाभ्याम् ॥ सरस्वती । उपवाकैरित्युप वाकैः । व्यानमितिवि आनम् । नस्यानि । बर्हिः । बदरैः । जजान ॥८८॥

जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । चप्प्यम् । वस्तिः ॥८६॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । चक्षुः । ग्रहाभ्याम् । पक्ष्माणि । शुक्रम् ॥८७॥

ग्रहाभ्याम् । उपवाकैरित्युप वाकैः ॥८८॥

पायुः ॥८६॥

वसातेऽइतिवसाते ॥८७॥

वीर्य्याय । उपवाकैरित्युपवाकैः[1] । व्यानमितिवि[2] आनम् ॥८८॥

---

१. 'उपवाकैरित्युप वाकैः' इत्येवमवग्रहनिर्देशाभावरूपोऽपपाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रस्य । रूपम् । ऋषभः । बलाय । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् ॥ [1]यवाः । न । बर्हिः । भ्रुवि । केसराणि । कर्कन्धु । [2]जज्ञे । मधु । सारघम् । मुखात् ॥८९॥

आत्मन् । उपस्थऽइत्युप स्थे । न । वृकस्य । लोम । मुखे । श्मश्रूणि । न । व्याघ्रलोमेतिव्याघ्र लोम ॥ केशाः । न । शीर्षन् । यशसे । श्रियै । शिखा । सिंहस्य । लोम । त्विषिः । इन्द्रियाणि ॥९०॥

अङ्गानि । आत्मन् । भिषजा । तत् । अश्विना । आत्मानम् । अङ्गैः । सम् । अधात् । सरस्वती ॥ इन्द्रस्य । रूपम् । शतमानमितिशत मानम् । आयुः । चन्द्रेण । ज्योतिः । अमृतम् । दधानाः ॥९१॥

श्रोत्रम् । ग्रहाभ्याम् । [1]यवाः । [2]जज्ञे ॥८९॥

आतमन् । उपस्थऽइत्युप स्थे । श्मश्रूणि । व्याघ्रलोमेतिव्याघ्र लोम ॥९०॥

आतमन् । अश्विना । आतमानम् ॥९१॥

बलाय । [1]ययवाः । [3]भुवि । जज्ञे ॥८९॥

व्याघ्रलेमेतिव्याघ्र लोमः । ययशसे । श्रियै ॥९०॥

आयुः ॥९१॥

---

१. द्रष्टव्येह ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. काशीमुद्रिते बम्बईमुद्रिते च यकारस्य जकारोच्चारणरूपजयोर्भेदाग्रहनिमित्तजः 'युज्ज्ञे युज्ञे' इत्येवमपपाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'भ्रुवि' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सरस्वती । योन्याम् । गर्भम् । अन्तः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पत्नी । सुकृतमितिसु कृतम् । बिभर्त्ति ॥ अपाम् । रसेन । वरुणः । न । साम्ना । इन्द्रम् । श्रियै । जनयन् । अप्स्वित्यप् सु । राजा ॥९२॥

तेजः । पशूनाम् । हविः । इन्द्रियावत् । इन्द्रियवदितीन्द्रिय वत् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । पयसा । सारघम् । मधु ॥ अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । दुग्धम् । भिषजा । सरस्वत्या । सुतासुताभ्याम् । अमृतः । सोमः । इन्दुः ॥९३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

योन्याम् । गर्भम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पत्नी । साम्ना । अप्स्वित्यप् सु ॥९२॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । दुग्धम् । सरस्वत्या । सुतासुताभ्याम् ॥९३॥

य्योन्याम् । [1]अन्तरित्यन्तः । श्रियै । जनय्यन् ॥९२॥

इन्द्रिय्यावत् । इन्द्रिय्यवदितीन्द्रिय्य वत् । पय्यसा ॥९३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे एकोनविंशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अयं पाठभेद उतापपाठ इति विचारार्हः ।

२ इहापि पाणिनिनाऽविहितो डटो मडागमो द्रष्टव्यः । प्राचीन-ग्रन्थेष्वेतादृशाः प्रयोगा अप्युपलभ्यन्ते ।

विंशोऽध्यायः

क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः । असि ॥ मा । त्वा । हिंसीत् । मा । मा । हिंसीः ॥ [1]मृत्योः । पाहि । विद्योदितिविद्योत् । पाहि ॥१॥

अश्विनोः । भैषज्ज्येन । तेजसे । ब्रह्मवर्च्चसायेतिब्रह्म [2]वर्च्चसाय । अभि । सिञ्चामि । सरस्वत्यै । भैषज्ज्येन । वीर्य्याय । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण । बलाय । श्रियै । यशसे ॥२॥

क्षत्रस्य । क्षत्रस्य । मृत्यो? । विद्योदितिवि द्योत ॥१॥

अश्विनोः । भैषज्येन । ब्रह्मवर्च्चसायेतिब्रह्म वर्च्चसाय । सरस्वत्यै । भैषज्येन । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥२॥

योनिः । [1]मृत्यो? । [3]विद्योत ॥१॥

ब्रह्मवर्च्चसायेतिब्रह्म वर्च्चसाय । वीर्य्याय । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । इन्द्रियेण । बलाय । श्रियै । यशसे ॥२॥

---

१. इमानि चत्वरि पदान्युत्तरस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानीहैवपठितानीत्यत इत आरभ्य एकस्या मन्त्रकण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. 'वर्च्चसाय' इति काशिकः पाठः ।

३. अवग्रहरहितोऽपपाठः, 'विद्योदितिवि द्योत' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

कस्म्मै । त्वा । कार्य । त्वा । सुश्श्लोकेतिसु श्लोक । सुमङ्गलेतिसु मङ्गल । सत्त्यराजन्निति सत्त्य राजन् ॥३॥

शिरः । मे । श्रीः । यशः । मुखम् । त्विषिः । केशाः । च । श्मश्श्रूणि ॥ राजा । मे । प्राणः । अमृतम् । सम्म्राडितिसम् राट् । चक्क्षुः । व्विराडितिवि राट् । श्रोत्त्रम् ॥४॥

जिह्वा । मे । भद्रम् । वाक् । महः । मनः । मन्न्युः । स्वराडितिस्व राट् । भामः ॥ मोदाः । प्रमोदाऽइतिप्र मोदाः । अङ्गुलीः । अङ्गानि । मित्त्रम् । मे । सहः ॥५॥

बाहूऽइतिबाहू । मे । बलम् । इन्द्रियम् । हस्तौ । मे । कर्म्म । व्वीर्य्यम् ॥ आत्त्मा । क्षत्त्रम् । उरः । मम ॥६॥

कस्मै । सुश्लोकेतिसु श्लोक । सत्यराजन्नितिसत्य राजन् ॥३॥

श्मश्रूणि । सम्राडितिसम् राट् । चक्षुः । श्रोत्रम् ॥४॥

जिह्वा । भद्रम् । मन्युः । प्रमोदाऽइतिप्र मोदाः । मित्रम् ॥५॥

हस्तौ । आत्मा । क्षत्रम् ॥६॥

कार्य्य ॥३॥

यशः । [1]सम्म्राडितिसम् राट् । व्विराडितिवि[2] राट् ॥४॥

इन्द्रियम् । व्वीर्य्यम् ॥६॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७, टि० १ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

पृष्टीः । मे । राष्ट्रम् । उदरम् । अꣳसौ । ग्रीवाः । च । श्रोणीऽइतिश्रोणी ॥ उरूऽइत्त्यूरू । अरत्नीऽइत्त्यरत्नी । जानुनीऽइतिजानुनी । विशः । मे । अङ्गानि । सर्वतः ॥७॥

नाभिः । मे । चित्तम् । विज्ञानमितिवि ज्ञानम् । पायुः । मे । अपचितिरित्त्यप चितिꣳ । भसत् ॥ आनन्दनन्दौ । आण्डौ । मे । भगः । सौभाग्यम् । पसः ॥ जङ्घाब्भ्याम् । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । धर्म्मः । अस्म्मि । विशि । राजा । प्रतिष्ठितꣳ । प्रतिस्त्थितऽइतिप्रति स्थितꣳ ॥८॥

प्रति । क्षत्त्रे । प्रति । तिष्ठामि । राष्ट्रे । अश्श्वेषु । गोषु ॥ अङ्गेषु । आत्त्मन् । प्राणेषु । पुष्टे । द्यावापृथिव्योः । यज्ञे ॥९॥

पृष्टीः । राष्ट्रम् । श्रोणीऽइतिश्रोणी । उरूऽइत्युरु । अरत्नीऽइत्यरत्नी ॥७॥

विज्ञानमितिवि ज्ञानम् । अपचितिरित्यप चितिꣳ । सौभाग्यम् । जङ्घाभ्याम् । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । अस्मि । प्रतिष्ठितꣳ । प्रतिस्थितऽइतिप्रति स्थितꣳ ॥८॥

क्षत्रे । तिष्ठामि । राष्ट्रे । अश्वेषु । आत्मन् । पुष्टे । द्यावापृथिव्योः । यज्ञे ॥९॥

विज्ञानमितिवि[1] ज्ञानम् । पायुः ॥८॥

य्यज्ञे ॥९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येव द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

त्रयाः । देवाः । एकादश । त्रयस्त्रिꣳशाऽइतित्रयः त्रिꣳशाः । सुराधसऽइतिसु राधसः ॥ बृहस्पतिपुरोहिता-ऽइतिबृहस्पति पुरोहिताः । देवस्य । सवितुः । सवे ॥ देवाः । देवैः । अवन्तु । मा ॥१०॥

प्रथमाः । द्वितीयैः । द्वितीयाः । तृतीयैः । तृतीयाः । सत्त्येन । सत्त्यम् । यज्ञेन । यज्ञः । यजुर्भिरितियजुः-भिः । यजूꣳषि । सामभिरितिसाम भिः । सामानि । ऋग्भिरित्यृक् भिः । ऋचः । पुरोनुवाक्क्याभिरितिपुरः [1]अनुवाक्क्याभिः । पुरोनुवाक्क्याऽइतिपुरः [2]अनुवाक्क्याः । याज्ज्याभिः । याज्ज्याः । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । वषट्काराऽइतिवषट् काराः । आहुतिभिरित्त्याहुति भिः । आहुतयऽइत्त्या हुतयः । मे । कामान् । सम् । अर्द्धयन्तु । भूः । स्वाहा ॥११॥

त्रयस्त्रिꣳशाऽइतित्रयः त्रिꣳशाः । बृहस्पतिपुरोहिताऽइतिबृहस्पति पुरोहिताः ॥१०॥

सत्येन । सत्यम् । यज्ञेन । यज्ञः । यजुर्भिरितियजुः भिः । ऋग्भिरित्यृक् भिः । पुरोनुवाक्याभिरितिपुरः अनुवाक्याभिः । पुरोनुवाक्या-ऽइतिपुरः अनुवाक्याः । याज्याभिः । याज्याः । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । वषट्काराऽइतिवषट् काराः । आहुतिभिरित्याहुति भिः । आहुतयऽइत्याहुतयः ११

त्रय्याः । त्रय्यस्त्रिꣳशाऽइतित्रय्यः त्रिꣳशाः ॥१०॥

द्वितीय्यैः । द्वितीय्याः । तृतीय्यैः । तृतीय्याः । य्यज्ञेन । य्यज्ञः । य्यजुर्भिरितिय्यजुः भिः । य्यजूꣳषि । य्याज्याभिः । य्याज्याः । व्वषट्कारैरितिव्वषट् कारैः । व्वषट्काराऽइतिव्वषट् काराः । आहुतय्यऽइत्या हुतय्यः । अर्द्धय्यन्तु ॥११॥

---

१. 'अनुवाक्याभिः' इति काशिकःपाठः । २. 'अनुवाक्याः' इति काशिकः पाठः ।

लोमानि । प्रयतिरितिप्र यतिः । मम । त्वक् । मे । आनतिरित्त्या नतिः । आगतिरित्त्या गतिः ॥ मा॑ꣳसम् । मे । उपनतिरित्त्युप नतिः । वसु । अस्थि । मज्जा । मे । आनतिरित्त्या नतिः ॥१२॥

यत् । देवाः । देवहेडनमितिदेव हेडनम् । देवासः । चकृम । वयम् ॥ अग्निः । मा । तस्मात् । एनसः । विश्वात् । मुञ्चतु । अꣳहसः ॥१३॥

यदि । दिवा । यदि । नक्तम् । एनाꣳसि । चकृम । वयम् ॥ वायुः । जाग्रत् । स्वप्ने । सूर्यः । शूद्रे । अर्य्ये । एकस्य । अधि । धर्म्मणि । तस्य । अवयजनमित्त्यव यजनम् । असि ॥ आपः । अयक्षि ॥१४॥

प्रयतिरितिप्र यतिः । आनतिरित्या नतिः । आगतिरित्या गतिः । उपनतिरित्युप नतिः । अस्थि । आनतिरित्या नतिः ॥१२॥

अग्निः । तस्मात् । विश्वात् ॥१३॥

नक्तम् । जाग्रत् । स्वप्ने । शूद्रे । अवयजनमित्यव यजनम् । अयक्षि ॥१४॥

प्रयतिरितिप्र [1]य्यतिः ॥१२॥

य्यत् । वयम् ॥१३॥

य्यदि । य्यदि । वयम् । वायुः । सूर्य्यः । अर्य्ये । अवयजनमित्यव [2]य्यजनम् । अयक्षि ॥१४॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यतिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यानुसारमिह 'यजनम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

द्रुपदादिवेतिद्द्रुपदात् इव । मुमुचानः । स्विन्नः । स्नातः । मलादिवेतिमलात् इव ॥ पूतम् । पवित्रेणेवेति-पवित्रेण इव । आज्ज्यम् । आपः । शुन्धन्तु । मा । एनसः ॥१५॥

उत् । व्वयम् । तमसः । परि । स्वरितिस्वः । पश्श्यन्तः । उत्तरमित्त्युत् तरम् ॥ देवम् । देवत्त्रेतिदेव त्रा । सूर्य्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्त्युत् तमम् ॥१६॥

अपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । असृक्क्ष्महि ॥ पयस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्च्चसा । प्रजयेतिप्प्र जया । च । धनेन । च ॥१७॥

द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव । पवित्रेणेवेतिपवित्रेण इव । आज्यम् ॥१५॥

पश्यन्तः । उत्तरमित्युत् तरम् । देवत्रेतिदेव त्रा । अगन्म । उत्तममित्युत् तमम् ॥१६॥

अद्य । असृक्ष्महि । अग्ने । प्रजयेतिप्र जया ॥१७॥

---

[1]द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव ॥१५॥

व्वयम् । सूर्य्यम् ॥१६॥

पय्यस्वान् । प्रजय्येतिप्र जय्या ॥१७॥

---

१. इतः पूर्वाणां त्रयाणां मन्त्राणाम् अपुनरुक्तानि कानिचित् पदानि पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानि । 'समुद्रे' इत्यस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्न तत्पदानीह पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

एधंः । असि । एधिषीमहिं । समिदितिंसम् इत् । असि । तेजंः । असि । तेजंः । मयिं । धेहि ॥ समाववृत्तीतिंसम् आववर्त्ति । पृथिवी । सम् । उषाः । सम् । ऊँऽइत्यूँ । सूर्य्यंः ॥ सम् । ऊँऽइत्यूँ । विश्श्वम् । इदम् । जगंत् ॥ वैश्श्वानरज्ज्योतिरितिंवैश्श्वानर ज्योतिंः । भूयासम् । विभूनितिंवि भून् । कामान् । वि । अश्श्नवै । भूः । स्वाहा ॥१८॥

अभि । आ । दधामि । समिधमितिंसम् इधम् । अग्ने । व्रतपतऽइतिंव्रत पते । त्वयिं ॥ व्रतम् । च । श्रद्धाम् । च । उपं । एमि । इन्धे । त्वा । दीक्षितः । अहम् ॥१९॥

यत्रं । ब्रह्मं । च । क्षत्त्रम् । च । सम्म्यञ्चौ । चरंतः । सह ॥ तम् । लोकम् । पुण्ण्यम् । प्र । ज्ञेषम् । यत्रं । देवाः । सह । अग्निना ॥ [1]इन्द्रंः । वायुः । सेदिः । न । विद्यते ॥२०॥

ऊँऽइत्यूँ । ऊँऽइत्यूँ । विश्वम् । वैश्वानरज्योतिरितिंवैश्वानर ज्योतिः । अश्नवै ॥१८॥

अग्ने । श्रद्धाम् । दीक्षितः ॥१९॥

यत्रं । ब्रह्मं । क्षत्रम् । सम्यञ्चौ । पुण्यम् । यत्रं । अग्निना । विद्यते ॥२०

मयिं । सूर्य्यः । वैश्वानरज्योतिरितिंवैश्वानर ज्योतिः । भूयासम् । विभूनितिंवि[2] भून् ॥१८॥

व्रतपतऽइतिंव्रत पते । त्वयिं ॥१९॥

य्यत्रं । य्यत्रं । वायुः ॥२०॥

---

१. 'इन्द्रः' प्रभृतीनि पञ्च पदान्युत्तरमन्त्रकण्डिकाया इहैव पदपाठे पठितानि । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'व्रि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अꣳशुना । ते । अꣳशुः । पृच्यताम् । परुषा । परुः ॥ गन्धः । ते । सोमम् । अवतु । मदाय । रसः । अच्युतः ॥२१॥

सिञ्चन्ति । परि । सिञ्चन्ति । उत् । सिञ्चन्ति । पुनन्ति । च ॥ सुरायै । बभ्र्वै । मदे । किन्त्वः । वदति । किन्त्वः ॥२२॥

धानावन्तमिति धाना ऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपवन्तमित्यपूप ऽवन्तम् । उक्थिनम् ॥ इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥२३॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहन्तममिति वृत्रहन् ऽतमम् ॥ येन । ज्योतिः । अजनयन् । ऋतावृधः । ऋतवृध इत्यृत ऽवृधः । देवम् । देवाय । जागृवि ॥२४॥

पृच्यताम् । अच्युतः ॥२१॥

बभ्र्वै ॥२२॥

अपूपवन्तमित्यपूप ऽवन्तम् । उक्थिनम् ॥२३॥

वृत्रहन्तममिति वृत्रहन् ऽतमम् । ऋतवृध इत्यृत ऽवृधः ॥२४॥

मदाय ॥२१॥

सुरायै ॥२२॥

धानावन्तमिति धाना ऽवन्तम् । अपूपवन्तमित्यपूप ऽवन्तम् ॥२३॥

इन्द्राय । गायत । वृत्रहन्तममिति वृत्रहन् ऽतमम् । येन । अजनयन् । ऋतवृध इत्यृत ऽवृधः । देवाय ॥२४॥

अद्ध्वर्य्योऽइत्त्यद्ध्वर्य्यो । अद्द्रिभिरित्त्यद्द्रि भिः । सुतम् । सोमम् । पवित्त्रे । आ । नय ॥ पुनाहि । इन्द्राय । पातवे ॥२५॥

यः । भूतानाम् । अधिपतिरित्त्यधि पतिः । यस्स्मिन् । लोकाः । अधि । श्रिताः ॥ यः । ईशे । महतः । महान् । तेन । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् । मयि । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् ॥२६॥

प्राणपाऽइतिप्प्राण पाः । मे । अपानपाऽइत्त्यपान पाः । चक्क्षुष्प्पाः । चक्क्षुःपाऽइतिचक्क्षुः पाः । श्श्रोत्त्रपाऽइतिश्श्रोत्त्र पाः । च । मे ॥ व्वाचः । मे । व्विश्श्वभेषजऽइतिविश्श्व भेषजः । मनसः । असि । व्विलायक-ऽइतिवि लायकः ॥२७॥

अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो । अद्रिभिरित्यद्रि भिः । पवित्रे ॥२५॥

अधिपतिरित्यधि पतिः । यस्मिन् । गृह्णामि । गृह्णामि ॥२६॥

प्राणपाऽइतिप्राण पाः । अपानपाऽइत्यपान पाः । चक्षुष्पाः । चक्षुःपाऽइतिचक्षुः पाः । श्रोत्रपाऽइतिश्रोत्र पाः । विश्वभेषजऽइतिविश्व भेषजः ॥२७॥

अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो । नय्य । इन्द्राय्य ॥२५॥

य्यः । य्यस्मिन् । य्यः । मय्यि ॥२६॥

[1] व्विश्वभेषजऽइतिव्विश्व भेषजः । व्विलाय्यकऽइतिवि[2] लाय्यकः ॥२७॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अश्विनंकृतस्येत्यश्विनं कृतस्य । ते । सरस्वतिकृतस्येति-सरस्वति कृतस्य । इन्द्रेण । सुत्राम्णेतिसु त्राम्णा । कृतस्य ॥ उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्क्षयामि ॥२८॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । इन्द्रः । उषसाम् । अनीके । पुरोरुचेतिपुरः रुचा । पूर्वकृदितिपूर्व कृत् । वावृधानः । वावृधानऽइतिववृधानः ॥ त्रिभिरितित्रि भिः । देवैः । त्रिंशता । वज्ज्रबाहुरितिवज्ज्र बाहुः । जघान । वृत्रम् । वि । दुरः । ववार ॥२९॥

नराशंसः । प्रति । शूरः । मिमानः । तनूनपादिति-तनू नपात् । प्रति । यज्ञस्य । धाम ॥ गोभिः । वपावा-निति वपा वान् । मधुना । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । हिरण्ययैः । चन्द्री । यजति । प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥३०॥

अश्विनंकृतस्येत्यश्विनं कृतस्य । सुत्राम्णेतिसु त्राम्णा । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥२८॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । त्रिभिरितित्रि भिः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । वृत्रम् ॥२९॥

यज्ञस्य । हिरण्यैः । प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥३०॥

भक्ष्यामि ॥२८॥

ववृधानऽइतिववृधानः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः ॥२९॥

य्यज्ञस्य । वपावानितिवपा[1] वान् । य्यजति ॥३०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वपा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ई॒डि॒तः । दे॒वैः । हरि॑वा॒निति॒हरि॑ वा॒न् । अ॒भि॒ष्टिः । आ॒जु॒ह्वा॒नऽइत्या जु॒ह्वा॒नः । ह॒विषा॑ । श॒र्द्धमा॑नः ॥ पु॒र॒न्द॒रऽइति॑पुर॒म् द॒रः । गो॒त्र॒भिदिति॑गोत्र भित् । व॒ज्र॑बाहु॒रिति॒वज्र॑ बाहुः । आ । या॒तु । य॒ज्ञम् । उप॑ । नः । जु॒षा॒णः ॥३१॥

जु॒षा॒णः । ब॒र्हिः । हरि॑वा॒निति॒हरि॑ वा॒न् । नः । इन्द्र॑ । प्रा॒चीन॑म् । सी॒द॒त् । प्र॒दिशेति॑प्र दि॒शा । पृ॒थि॒व्याः ॥ [1]उ॒रु॒प्र॒था॒ऽइत्यु॑रु प्र॒थाः । प्रथ॑मानम् । स्यो॒नम् । आ॒दि॒त्यैः । अ॒क्तम् । वसु॑भि॒रिति॒वसु॑ भिः । स॒जोषा॒ऽइति॑स॒ जोषाः॑ ॥३२॥

अ॒भि॒ष्टिः । आ॒जु॒ह्वा॒नऽइत्या जु॒ह्वा॒नः । गो॒त्र॒भिदिति॑गोत्र भित् । व॒ज्र॑बाहु॒रिति॒वज्र॑ बाहुः । य॒ज्ञम् ॥३१॥

प्र॒दिशेति॑प्र दि॒शा । पृ॒थि॒व्याः । उ॒रु॒प्र॒था॒ऽइत्यु॑रु प्र॒थाः । आ॒दि॒त्यैः । अ॒क्तम् ॥३२॥

हरि॑वा॒निति॒हरि॑ वा॒न् । व॒ज्र॑बाहु॒रिति॒वज्र॑ बाहुः । ऽया॒तु । ऽय॒ज्ञम् ॥३१॥

हरि॑वा॒निति॒हरि॑ वा॒न् । व॒सु॑भि॒रिति॒वसु॑[2] भिः ॥३२॥

---

१. यजुः ११२२ मन्त्रे पदे च पूर्वपदान्तोदात्तत्वं दृश्यते । इह तूत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भेदोऽयं पूर्वत्र बहुव्रीहिसमासाद् इहोपपदसमासाच्च द्रष्टव्यः । उभयत्रोव्वट-महीधर-व्याख्यानं स्वरविरोधाच्चिन्त्यम्, दयानन्द-सरस्वतीस्वामिनस्तूभयत्र व्याख्यानं यथास्वरं शुद्धमुपलभ्यते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व॒सु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रम् । दुरः । कवष्यः । धावमानाः । वृषाणम् । यन्तु । जनयः । सुपत्नीरितिसु पत्नीः ॥ द्वारः । देवीः । अभितः । वि । श्रयन्ताम् । सुवीराऽइतिसु वीराः । वीरम् । प्रथमानाः । महोभिरितिमहः भिः ॥३३॥

उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । बृहतीऽइतिबृहती । बृहन्तम् । पयस्वतीऽइतिपयस्वती । सुदुघेऽइतिसु दुघे । शूरम् । इन्द्रम् ॥ तन्तुम् । ततम् । पेशसा । सँव्वयन्तीऽइतिसम् वयन्ती । देवानाम् । देवम् । यजतः ॥ सुरुक्मेऽइतिसु रुक्मे ॥३४॥

दैव्या । मिमाना । मनुषः । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । होतारौ । इन्द्रम् । प्रथमा । सुवाचेतिसु वाचा ॥ मूर्द्धन् । यज्ञस्य । मधुना । दधाना । प्राचीनम् । ज्योतिः । हविषा । [1]वृधातः ॥३५॥

कवष्यः । सुपत्नीरितिसु पत्नीः ॥३३॥
उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । सुरुक्मेऽइतिसु रुक्मे ॥३४॥
दैव्या । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । यज्ञस्य ॥३५॥

य्यन्तु । जनय्यः । श्रय्यन्ताम् । सुवीराऽइतिसु [2]व्वीराः ॥३३॥
पय्यस्वतीऽइतिपय्यस्वती । [3]सम्वय्यन्तीऽइतिसम् [4]व्वय्यन्ती । य्यजतः ॥३४॥
सुवाचेतिसु वाचा । य्यज्ञस्य । [5]वृधातः ॥३५॥

---

१. 'क्वचित् वृधानः, वृधान?' इत्येवं पाठावुपलभ्येते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीराः' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वय्यन्ती' इत्येवं परसवर्णवता पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व' इत्येकवकारेण पाठेन भाव्यम् ।

५. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृधातः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तिस्रः॑ । दे॒वीः॑ । ह॒विषा॑ । वर्द्ध॑मानाः॑ । इन्द्र॑म् । जु॒षा॒णाः॑ । जन॑यः॑ । न । पत्नीः॑ ॥ अच्छि॑न्नम् । तन्तु॑म् । पय॑सा । सर॑स्वती । इडा॑ । दे॒वी । भार॑ती । वि॒श्वतू॑र्त्ति॒रिति॑ वि॒श्व तूर्त्तिः॑ ॥३६॥

त्वष्टा॑ । दध॑त् । शुष्म॑म् । इन्द्रा॑य । वृष्णे॑ । अपा॑कः॑ । अचि॑ष्टुः॑ । य॒शसे॑ । पु॒रूणि॑ ॥ वृषा॑ । यज॑न् । वृष॑णम् । भूरि॑रेता॒ऽइति॒ भूरि॑ रेताः॑ । मूर्द्धन् । य॒ज्ञस्य॑ । सम् । अ॒न॒क्तु॒ । दे॒वान् ॥३७॥

व॒न॒स्पति॑ः । अव॑सृष्ट॒ऽइत्यव॑ सृष्टः॑ । न । पाशैः॑ । त्मन्या॑ । स॒म॒ञ्जन्निति॑ सम् अ॒ञ्जन् । श॒मि॒ता । न । दे॒वः ॥ इन्द्र॑स्य । ह॒व्यैः॑ । ज॒ठर॑म् । पृ॒णा॒नः॑ । स्वदा॑ति । य॒ज्ञम् । मधु॑ना । घृ॒तेन॑ ॥३८॥

पत्नीः॑ । अछि॑न्नम् । वि॒श्वतू॑र्त्ति॒रिति॑वि॒श्व तूर्त्तिः॑ ॥३६॥

त्वष्टा॑ । शुष्म॑म् । वृष्णे॑ । अचि॑ष्टुः॑ । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒न॒क्तु ॥३७॥

व॒न॒स्पति॑ः । अव॑सृ॒ष्ट॒ऽइत्यव॑ सृष्टः॑ । त्मन्या॑ । ह॒व्यैः॑ । य॒ज्ञम् ॥३८॥

जन॑यः॑ । पय॑सा । वि॒श्वतू॑र्त्ति॒रिति॑वि॒श्व तूर्त्तिः॑ ॥३६॥

इन्द्रा॑य । य॒शसे॑ । यज॑न् । य॒ज्ञस्य॑ ॥३७॥

य॒ज्ञम् ॥३८॥

स्तोकानाम् । इन्दुम् । प्रति । शूरः । इन्द्रः । वृषायमाणः । वृषयमाणऽइतिवृष यमाणः । वृषभः । तुराषाट् ॥ घृतप्रुषेतिघृत प्रुषा । मनसा । मोदमानाः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥३९॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमादितिसध मात् । अस्तु । शूरः ॥ वावृधानः । ववृधानऽइतिववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभि भूति । पुष्यात् ॥४०॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आरात् । अभिष्टिकृदित्यभिष्टि कृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ॥ ओजिष्ठेभिः । नृपतिरितिनृ पतिः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । सङ्गऽइतिसम् गे । समत्स्वितिसमत् सु । तुर्वणिः । पृतन्यून् ॥४१॥

घृतप्रुषेतिघृत प्रुषा ॥३९॥

अस्तु । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभि भूति । पुष्यात् ॥४०॥

अभिष्टिकृदित्यभिष्टि कृत् । उग्रः । ओजिष्ठेभिः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । समत्स्वितिसमत् सु । पृतन्यून् ॥४१॥

---

[1]वृषायमाणः । [1]वृषयमाणऽइतिवृष [2]यमाणः । मादयन्ताम् ॥३९

यातु । ववृधानऽइति [3]ववृधानः । यस्य ॥४०॥

यासत् । वज्रबाहुरितिवज्र[4] बाहुः ॥४१॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृ' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'यमाणः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारम् 'ववृधानः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वज्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

हरिभिरितिहरिं भिः । स्रातु । अच्छं । अर्वाचीनः । अवंसे । राधंसे । च ॥ तिष्ठाति । वृज्री । मघवेतिंमघ वा । विरप्शीतिंवि रप्शी । इमम् । यज्ञम् । अनु । नः । वाजसाताविति वाजं सातौ ॥४२॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेहव-ऽइतिहवे हवे । सुहवमितिंसु हवम् । शूरम् । इन्द्रम् ॥ ह्वयामि । शक्रम् । पुरुहूतमितिंपुरु हूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवेतिंमघ वा । धातु । इन्द्रः ॥४३॥

इन्द्रः । सुत्रामेतिंसु त्रामा । स्ववानितिस्व वान् । अवोभिरित्यवं भिः । सुमृडीकऽइतिंसु [1]मृडीकः । भवतु । विश्ववेदाऽइतिंविश्व वेदाः ॥ बाधताम् । द्वेषः ।

अछं । तिष्ठाति । वज्री । विरप्शीतिंत्रि रप्शी । यज्ञम् ॥४२॥

शक्रम् । स्वस्ति ॥४३॥

सुत्रामेतिंसु त्रामा । अवोभिरित्यवं भिः । विश्ववेदाऽइतिंविश्व वेदाः ॥४४॥

ध्यातु । मघवेतिंमघ वा । विरप्शीतिंवि[2] रप्शी । य्यज्ञम् । वाज-सातावितिवाजं सातौ ॥४२॥

ह्वयामि । मघवेतिंमघ [3]वा ॥४३॥

स्ववानितिस्व वान् । विश्ववेदाऽइतिंविश्व वेदाः । अभयम् ।

---

१. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अभयम् । कृणोतु । सुवीर्य्यस्येतिसु वीर्य्यस्य । पतयः । स्याम ॥४४॥

तस्य । वयम् । सुमताविति सु मतौ । यज्ञियस्य ॥ सः । सुत्रामेति सु त्रामा । स्ववानिति स्व वान् । इन्द्रः । अस्मेऽइत्यस्मे । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥४५॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिभिरितिहरि भिः । याहि । मयूररोमभिरितिमयूररोम भिः ॥ मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वेवेतिधन्वा इव । तान् । इहि ॥४६॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ॥ सः । नः । स्तुतः । वीरवदितिवीर वत् । धातु । गोमदितिगो

यज्ञियस्य । सुत्रामेतिसु त्रामा । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४५॥
धन्वेवेतिधन्वा इव ॥४६॥
वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । वसिष्ठासः । स्वस्तिभिरिति-

सुवीर्य्यस्येतिसु वीर्य्यस्य । पतयः ॥४४॥
वयम् । यज्ञियस्य । स्ववानितिस्व [1]वान् । युयोतु ॥४५॥
याहि । मयूररोमभिरितिमयूररोम भिः । यमन् ॥४६॥
वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । वीरवदितिवीर वत् । युयम् ॥४७॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मंतु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिरितिस्वस्ति भिं÷ । सदा । नुः ॥४७॥

समिद्ध इतिसम् इद्धः । अग्निः । अश्विना । तप्तः । घर्म्मः । विराडितिवि राट् । सुतः ॥ दुहे । धेनुः । सरस्वती । सोमम् । शुक्रम् । इह । इन्द्रियम् ॥४८॥

तनूपेतितनू पा । भिषजा । सुते । अश्विना । उभा । सरस्वती । मध्वा । रजांसि । इन्द्रियम् । इन्द्राय । पथिभिरितिपथि भिं÷ । वहान् ॥४९॥

इन्द्राय । इन्दुम् । सरस्वती । नराशंसेन । नग्नहुम् ॥ अधाताम् । अश्विना । मधु । भेषजम् । भिषजा । सुते ॥५०॥

आजुह्वानेत्त्याजुह्वाना । सरस्वती । इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्य्यम् ॥ इडाभिः । अश्विनौ । इषम् । सम् । ऊर्जम् । सम् । रयिम् । दधुः ॥५१॥

स्वस्ति भिं÷ ॥४७॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । अग्निः । अश्विना । तप्तः । शुक्रम् ॥४८॥

अश्विना । मध्वा ॥४९॥

नग्नहुम् । अश्विना ॥५०॥

आजुह्वानेत्या जुह्वाना । अश्विनौ ॥५१॥

विराडितिवि राट् । इन्द्रियम् ॥४८॥

इन्द्रियम् । इन्द्राय ॥४९॥

इन्द्राय ॥५०॥

इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्य्यम् । रयिम् ॥५१॥

अश्विना । नमुचेः । सुतम् । सोमम् । शुक्रम् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ सरस्वती । तम् । आ । अभरत् । बर्हिषा । इन्द्राय । पातवे ॥८२॥

कवष्यः । न । व्यचस्वतीः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । न । दुरः । दिशः ॥ इन्द्रः । न । रोदसी- ऽइतिरोदसी । उभेऽइत्युभे । दुहे । कामान् । सरस्वती ॥८३॥

उषासा । उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्विना । दिवा । इन्द्रम् । सायम् । इन्द्रियैः ॥ सञ्जानानेऽइतिसम् [1]जानाने । सुपेशसेतिसु पेशसा । सम् । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या ॥८४॥

पातम् । नः । अश्विना । दिवा । पाहि । नक्तम् । सरस्वति ॥ दैव्या । होतारा । भिषजा । पातम् । इन्द्रम् । सचा । सुते ॥८५॥

अश्विना । शुक्रम् ॥५२॥

कवष्यः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । उभेऽइत्युभे ॥५३॥

उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्विना । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या ॥५४॥

अश्विना । नक्तम् । दैव्या ॥५५॥

इन्द्राय ॥५२॥

[2]कविष्यः ॥५३॥

सायम् । इन्द्रियैः ॥५४॥

---

१. 'जानाने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । मन्त्रप्रतीकनिर्देशे तु 'कविष्यो नः' इत्येवं लिखित्वा 'कवष्यो?' इत्येवं शोधितः । परन्तु पदनिर्देशे प्रमादाच्छोधनं नाभूत् ।

तिस्रः । त्रेधा । सरस्वती । अश्विना । भारती । इडा ॥ तीव्रम् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । सोमम् । इन्द्राय । सुषुवुः । सुसुवुरितिसुसुवुः । मदम् ॥५६॥

अश्विना । भेषजम् । मधु । भेषजम् । नः । सरस्वती ॥ इन्द्रे । त्वष्टा । यशः । श्रियम् । रूपꣳरूपमितिरूपम् रूपम् । अधुः । सुते ॥५७॥

ऋतुथेत्यृतु था । इन्द्रः । वनस्पतिः । शशमानः । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ कीलालम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । मधु । दुहे । धेनुः । सरस्वती ॥५८॥

गोभिः । न । सोमम् । अश्विना । मासरेण । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ सम् । अधातम् । सरस्वत्या । स्वाहा । इन्द्रे । सुतम् । मधु ॥५९॥

अश्विना । हविः । इन्द्रियम् । नमुचेः । धिया ।

अश्विना । तीव्रम् ॥५६॥

अश्विना । त्वष्टा ॥५७॥

ऋतुथेत्यृतु था । वनस्पतिः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् ॥५८॥

अश्विना । सरस्वत्या ॥५९॥

अश्विना । शुक्रम् । जभ्रिरे ॥६०॥

इन्द्राय ॥५६॥

यशः । श्रियम् ॥५७॥

ऋतुथेत्यृतु था ॥५८॥

इन्द्रियम् । धिया । इन्द्राय ॥६०॥

सर॑स्वती ॥ आ । शु॒क्रम् । आ॒सु॒रात् । वसु॑ । म॒घम् । इन्द्रा॑य । ज॒भ्रि॒रे ॥६०॥

यम् । अ॒श्विना॑ । सर॑स्वती । ह॒विषा॑ । इन्द्र॑म् । अव॑र्द्धयन् ॥ सः । बि॒भेद॑ । ब॒लम् । म॒घम् । नमु॑चौ । आ॒सु॒रे । सचा॑ ॥६१॥

तम् । इन्द्र॑म् । प॒शवः॑ । सचा॑ । अ॒श्विना॑ । उ॒भा । सर॑स्वती ॥ दधा॑नाः । अ॒भि । अ॒नू॒ष॒त॒ । ह॒विषा॑ । य॒ज्ञे । इ॒न्द्रि॒यैः ॥६२॥

ये । इन्द्रे॑ । इ॒न्द्रि॒यम् । द॒धुः । स॒वि॒ता । वरु॑णः । भगः॑ ॥ सः । सु॒त्रामेति॑सु त्रामा॑ । ह॒विष्प॑तिः । ह॒विःप॑ति॒रि॒ति॑ह॒विः पतिः॑ । यज॑मानाय । स॒श्च॒त ॥६३॥

स॒वि॒ता । वरु॑णः । दध॑त् । यज॑मानाय । दा॒शुषे॑ ॥ आ । अ॒द॒त्त॒ । नमु॑चेः । वसु॑ । सु॒त्रामेति॑सु त्रामा॑ । बल॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् ॥६४॥

अ॒श्विना॑ । अव॑र्द्धयन् ॥६१॥
अ॒श्विना॑ । य॒ज्ञे ॥६२॥
सु॒त्रामेति॑सु त्रामा॑ । ह॒विष्प॑तिः । स॒श्च॒त ॥६३॥
अ॒द॒त्त॒ । सु॒त्रामेति॑सु त्रामा॑ ॥६४॥

य्यम् । अव॑र्द्धय्यन् ॥६१॥
य्य॒ज्ञे । इ॒न्द्रि॒य्यैः ॥६२॥
य्ये । इ॒न्द्रि॒य्यम् । [1]य्यज॑माना ॥६३॥
य्यज॑मानाय्य । इ॒न्द्रि॒य्यम् ॥६४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'य्यजमानाय्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

वरुणं । क्षत्त्रम् । इन्द्रियम् । भगेन । सविता । श्रियम् ॥ सुत्रामेतिसु त्रामा । यशसा । बलम् । दधानाः । यज्ञम् । आशत ॥६५॥

अश्विना । गोभिः । इन्द्रियम् । अश्वेभिः । वीर्य्यम् । बलम् ॥ हविषा । इन्द्रम् । सरस्वती । यजमानम् । अवर्द्धयन् ॥६६॥

ता । नासत्या । सुपेशसेतिसु पेशसा । हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी । नरा ॥ सरस्वती । हविष्मती । इन्द्र । कर्म्मस्वितिकर्म्म सु । नः । अवत ॥६७॥

ता । भिषजा । सुकर्म्मणेतिसु कर्म्मणा । सा । सुदुघेतिसु दुघा । सरस्वती ॥ सः । वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ।

क्षत्रम् । सुत्रामेतिसु त्रामा । यज्ञम् ॥६५॥
अश्विना । अश्वेभिः । अवर्द्धयन् ॥६६॥
नासत्या । हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी । हविष्मती ॥६७॥
वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः ॥६८॥

इन्द्रियम् । श्रियम् । यशसा । यज्ञम् ॥६५॥
इन्द्रियम् । वीर्य्यम् । यजमानम् । अवर्द्धयन् ॥६६॥
हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी ॥६७॥
वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत [1]क्रतुः । इन्द्राय । इन्द्रियम् ।

---

१. अपपाठोऽयम् । अवग्रहादुत्तरस्यानुदात्ताक्षराणां विकाराभावस्तैत्तिरीयपाठ उपलभ्यते ।

विपिपानाऽइतिवि [1]पिपानाः । सरस्वति । इन्द्रम् । कर्म्मस्वितिकर्म्म सु । आवत ॥६८॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणः । वशाः । मेषाः । अवसृष्टासऽइत्यव सृष्टासः । आहुताऽइत्त्या हुताः ॥ कीलालपऽइतिकीलाल पे । सोमपृष्ठायेति-सोम पृष्ठाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनय । चारुम् । अग्नये ॥६९॥

अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । स्रुचीवेतिस्रुचि इव । घृतम् । चम्वीवेतिचम्वी इव । सोमः ॥ वाजसनिमिति-

---

यस्मिन् । अश्वासः । उक्षणः । अवसृष्टासऽइत्यव सृष्टासः । आहुताऽइत्या हुताः । सोमपृष्ठायेतिसोम पृष्ठाय । अग्नये ॥६९॥

अग्ने । चम्वीवेतिचम्वी इव । अस्मेऽइत्यस्मे । प्रशस्तमितिप्र

विपिपानाऽइतिवि[2] पिपानाः ॥६८॥

[3]यस्मिन् । सोमपृष्ठायेतिसोम पृष्ठाय । जनय । अग्नये ॥६९॥

चम्वीवेतिचम्वी[4] इव । वाजसनिमितिवाज सनिम् । रयिम् ।

---

१. 'पिपानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरम्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

४. अत्रावगृह्यमाणे इवपदात् पूर्वपदे द्विधा पाठ उपलभ्यते । प्रायेण सर्वकोशेषु '०चम्वी इव' (चम्वी इव) इति दीर्घान्तं पूर्वपदं दृश्यते । काशीमुद्रिते 'ब' संज्ञके कोशे '०चम्वि इव' इत्येवं ह्रस्वान्तं पूर्वपदमुपलभ्यते । एतन्मन्त्रव्याख्याने महीधरः 'चम्वि चम्वाम्' इति ब्रुवन् ह्रस्वान्तं पूर्वपदमेव स्वीचकार । अयं मन्त्रः ऋग्वेदे १०।९१।१५ इत्यत्रापि दृश्यते । तत्र पदपाठे

वाज सनिम् । रयिम् । अस्मेऽइत्यस्मे । सुवीरमितिसु वीरम् । प्रशस्तमितिप्र शस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥७०॥

अश्विना । तेजसा । चक्षुः । प्राणेन । सरस्वती । वीर्य्यम् ॥ वाचा । इन्द्रः । बलेन । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥७१॥

गोमदितिगो मत् । ऊँऽइत्यूँ । सु । नासत्या । अश्वावत् । अश्ववदित्यश्व वत् । यातम् । अश्विना ॥ वर्त्तिः । रुद्रा । नृपाय्यमितिनृ पाय्यम् ॥७२॥

शस्तम् ॥७०॥

अश्विना । चक्षुः ॥७१॥

ऊँऽइत्यूँ । नासत्या । अश्वावत् । अश्ववदित्यश्व वत् । अश्विना । रुद्रा ॥७२॥

सुवीरमितिसु वीरम् । य्यशसम् ॥७०॥

व्वीर्य्यम् । इन्द्राय्य । इन्द्रियम् ॥७१॥

अश्वव्वदित्यश्व वत् । य्यातम् । [1]व्वर्त्ती? । नृपाय्यमितिनृ पाय्यम् ॥७२॥

'चम्वि इव' इति ह्रस्वान्तमेव पठ्यते । उभयथा पदविच्छेदे त्विदं कारणं प्रतीयते—ये खलु ह्रस्वेकारान्तं पठन्ति ते छान्दसत्वात् सप्तम्येकवचनस्य आमादेशं (७।३।११६) नेच्छन्ति । ये तु दीर्घेकारान्तं पठन्ति ते सप्तम्येकवचनस्य स्थाने 'इयाडियाजीकाराम्णामुपसंख्यानम्' (वा० ७।१।३९) इति वार्त्तिकेन ईकारादेशं मन्वते । अत्र चमू दीर्घान्तं प्रातिपदिकमुत ह्रस्वान्तमित्यत्रापि विवदन्ते भाष्यकाराः । स्वामिदयानन्दः 'चम्वीव यथा चम्वौ' इति वदन् ह्रस्वान्तं मेने, अन्ये दीर्घान्तं प्रतिपद्यन्ते ।

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरो वेति सन्दिग्धमुभयथाऽपि संहितायां समानत्वात् ।

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आदुधर्षदित्यां दुधर्षत् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥ दुःशंसऽइतिदुः शंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥७३॥

ता । नः । आ । वोढम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गसन्दृशमितिपिशङ्ग सन्दृशम् ॥ धिष्ण्या । वरिवोविदमितिवरिवः विदम् ॥७४॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवतीतिवाजिनी वती ॥ यज्ञम् । वष्टु । धियावसुरितिधिया वसुः ॥७५॥

चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनामितिसु [1]मतीनाम् ॥ यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥७६॥

आदधर्षदित्यां दुधर्षत् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू । मर्त्यः ॥७३॥

अश्विना । धिष्ण्या ॥७४॥

यज्ञम् । वष्टु ॥७५॥

चोदयित्री । यज्ञम् ॥७६॥

य्यत् । [2]वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥७३॥

रय्यिम् । वरिवोविदमितिवरिवः विदम् ॥७४॥

वाजिनीवतीतिवाजिनी वती । य्यज्ञम् । धिय्यावसुरितिधिय्या वसुः ॥७५॥

चोदय्यित्री । य्यज्ञम् ॥७६॥

१. 'मतीनाम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृषण्वसूऽइतिवृषण्वसू' इति पाठो ज्ञेयः ।

मृहः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना ॥ धियः । [1]विश्वाः । वि । राजति ॥७७॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानोऽइतिचित्र भानो । सुताः । इमे । त्वायवऽइतित्वा यवः ॥ अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥७८॥

धिया । इषितः । विप्रंजूतऽइतिविप्रं जूतः । सुतावतः । सुतवतऽइतिसुत वतः ॥ उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥७९॥

तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिवऽइतिहरि वः ॥ सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥८०॥

---

[1]विश्वाः ॥७७॥

चित्रभानोऽइतिचित्र भानो । त्वायवऽइतित्वा यवः । अण्वीभिः ॥७८॥

विप्रंजूतऽइतिविप्रं जूतः । ब्रह्माणि ॥७९॥

ब्रह्माणि । दधिष्व ॥८०॥

चेतयति । धियः । [1]विश्वाः ॥७७॥

याहि । त्वायवऽइतित्वा [2]यवः ॥७८॥

धिया । विप्रंजूतऽइतिविप्रं जूतः । सुतवतऽइतिसुत वतः ॥७९॥

हरिवऽइतिहरि वः ॥८०॥

---

१. अत्र दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ः द्वैविध्यं दृश्यते । (द्र० पूर्वत्र पृ० ३२८ टि० १)

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'यवः' इति पाठेन भाव्यम् ।

अश्विना । पिबताम् । मधु । सरस्वत्या । सजोषसेतिस जोषसा ॥ इन्द्रः । सुत्रामेतिसु त्रामा । वृत्रहेतिवृत्र हा । जुषन्ताम् । सोम्म्यम् । मधु ॥८१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे विंशोऽध्यायः ॥

अश्विना । सरस्वत्या । सुत्रामेतिसु त्रामा । वृत्रहेतिवृत्र हा । सोम्यम् ॥८१॥

---

[1]वृत्रहेतिवृत्र हा ॥८१॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे विंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

॥ इति पूर्वविंशतिः समाप्ता ॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो लघुर्ज्ञेयः— 'वृत्रहेतिवृत्र हा'।

२. अत्र डटः तमडागमाभावपक्षे पूर्ववत् (पृष्ठ ३७० टि० २) मडागमो द्रष्टव्यः ।

एकविंशोऽध्यायः

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृडय ॥ त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥१॥

[1]त्वम् । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेडः । अव । यासिसीष्ठाः ॥ यजिष्ठः । वह्नितम-ऽइतिवह्निऽतमः । शोशुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥२॥

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उषसः । व्युष्टाविति विऽउष्टौ ॥ अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृडीकम् । सुहवऽइतिसुऽहवः । नः । एधि ॥३॥

अद्य ॥१॥

अग्ने । विद्वान् । यासिसीष्ठाः । यजिष्ठः । वह्नितमऽइतिवह्निऽतमः । विश्वा । मुमुग्धि । अस्मत् ॥२॥

अग्ने । नेदिष्ठः । व्युष्टाविति विऽउष्टौ । यक्ष्व ॥३॥

मृडय ॥१॥

[2]यासिसीष्ठाः । [2]यजिष्ठः । वह्नितमऽइतिवह्निऽतमः ॥२॥

व्युष्टाविति वि[3]ऽउष्टौ । यक्ष्व ॥३॥

---

१. पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. द्वियकारनिर्देशाभावरूपोऽपपाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

महीम् । ऊँऽइत्यूँ । सु । मातरम् । सुव्व्रतानामितिसु व्व्रतानाम् । ऋतस्य । पत्नीम् । अवसे । हुवेम ॥ तुविक्क्षत्त्रामितितुवि क्षत्त्राम् । अजरन्तीम् । उरूचीम् । सुशर्म्माणमितिसु शर्म्माणम् । अदितिम् । सुप्प्रणीतिम् । सुप्प्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥४॥

सुत्त्रामाणमितिसु त्त्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुशर्म्माणमितिसु शर्म्माणम् । अदितिम् । सुप्प्रणीतिम् । सुप्प्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥ दैवीम् । नावम् । स्वरित्त्रामितिसु [1]अरित्त्राम् । अनागसम् । अस्स्रवन्तीम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥५॥

सुनावमितिसु नावम् । आ । रुहेयम् । अस्स्रवन्तीम् । अनागसम् ॥ शतारित्त्रामितिशत अरित्त्राम् । स्वस्तये ॥६॥

आ । नः । मित्त्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्क्षतम् ॥ मद्ध्वा । रजाᳬसि । सुक्क्रतूऽइतिसु क्रतू ॥७॥

ऊँऽइत्यूँ । सुव्रतानामितिसु व्रतानाम् । पत्नीम् । तुविक्षत्रामितितुवि क्षत्राम् । सुप्रणीतिम् । सुप्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥४॥

सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । सुप्रणीतिम् । सुप्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् । स्वरित्रामितिसु अरित्राम् । स्वस्तये ॥५॥

शतारित्रामितिशत अरित्राम् । स्वस्तये ॥६॥

मित्रावरुणा । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । सुक्रतूऽइतिसु क्रतू ॥७॥

सुव्रतानामितिसु [2] व्रतानाम् ॥४॥ स्वस्तये ॥५॥

रुहेयम् । स्वस्तये ॥६॥

---

१. 'अरित्त्राम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमत्रैकवकारवान् पाठः साधुः ।

प्र । बाहवा । सिसृतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ॥ आ । मा । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥८

समिद्ध इतिसम् इद्धः । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । सुसमिद्ध इतिसु समिद्धः । वरेण्यः ॥ गायत्री । छन्दः । इन्द्रियम् । त्र्यविरितित्रि अविः । गौः । वयः । दधुः ॥९॥

तनूनपादितितनू नपात् । शुचिव्रत इतिशुचि व्रतः । तनूपा इतितनू पाः । च । सरस्वती ॥ उष्णिहा । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१०॥

इडाभिः । अग्निः । ईड्यः । सोमः । देवः । अमर्त्यः ॥ अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । पञ्चाविरितिपञ्च अविः ॥११॥

गव्यूतिम् । उक्षतम् । मित्रावरुणा ॥८॥
समिद्ध इतिसम् इद्धः । अग्निः । सुसमिद्ध इतिसु समिद्धः । वरेण्यः । गायत्री । त्र्यविरितित्रि अविः ॥९॥
शुचिव्रत इतिशुचि व्रतः । उष्णिहा । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१०॥
अग्निः । ईड्यः । अमर्त्यः । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥११॥

श्रवयतम् । युवाना[1] ॥८॥
[2]गायत्री । इन्द्रियम् । वयः ॥९॥
शुचिव्रत इतिशुचि व्रतः । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'युवाना' इत्येवं साधुर्ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

सुब्र्हिरितिसु ब्र्हिः । अग्निः । पूषण्ण्वानितिपूषण् ब्वान् । स्तीर्ण्णब्र्हिरितिस्तीर्ण्ण ब्र्हिः । अमर्त्त्यं ॥ बृहती । त्रिवत्त्सऽइतित्रि ब्वत्त्सः ॥१२॥

दुरः । देवीः । दिशः । महीः । ब्रह्मा । देवः । बृहस्प्पतिः ॥ पङ्क्तिः । इह । तुर्य्यवाडितितुर्य्य ब्वाट् ॥१३॥

उषेऽइत्त्युषे । यह्वीऽइतियह्वी । सुपेशसेतिसु पेशसा । व्विश्वे । देवाः । अमर्त्त्याः ॥ त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । पष्ठ्ठवाडितिपष्ठ्ठ ब्वाट् ॥१४॥

दैव्या । होतारा । भिषजा । इन्द्रेण । सयुजेतिस युजा । युजा ॥ जगती । अनड्वान् ॥१५॥

तिस्रः । इडा । सरस्वती । भारती । मरुतः । व्विशः ॥ व्विराडितिवि राट् । धेनुः । गौः । न ॥१६॥

अग्निः । पूषण्वानितिपूषण् ब्वान् । अमर्त्यं । त्रिवत्सऽइतित्रि ब्वत्सं ॥१२॥

ब्रह्मा । बृहस्पतिः ॥१३॥

उषेऽइत्युषे । यह्वीऽइतियह्वी । व्विश्वे । अमर्त्याः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तु-बितित्रि स्तुप् । पष्ठवाडितिपष्ठ ब्वाट् ॥१४॥

दैव्या । अनड्वान् ॥१५॥

पूषण्वानितिपूषण् वान् । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः ॥१२॥

तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥१३॥

य्यह्वीऽइतिय्यह्वी । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥१४॥

सयुजेतिस युजा । युजा[1] ॥१५॥

व्विराडितिवि[2] राट् ॥१६॥

---

१. 'य्युजा' इत्येवं द्वियकारवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

त्वष्टा । तुरीपः । अद्भुतः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । उक्षा ॥१७॥

शमिता । नः । वनस्पतिः । सविता । प्रसुवन्नितिप्र सुवन् । भर्गम् ॥ ककुप् । वशा । वेहत् ॥१८॥

स्वाहा । यज्ञम् । वरुणः । सुक्षत्रऽइतिसु क्षत्रः । भेषजम् । करत् ॥ अतिच्छन्दाऽइत्यति छन्दाः । इन्द्रियम् । बृहत् । ऋषभः ॥१९॥

वसन्तेन । ऋतुना । देवाः । वसवः । त्रिवृतेतित्रि वृता । स्तुताः ॥ रथन्तरेणेतिरथम् तरेण । तेजसा । हविः । इन्द्रे । वयः । दधुः ॥२०॥

ग्रीष्मेण । रुद्राः । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशे ॥ बृहता । यशसा । बलम् ॥२१॥

त्वष्टा । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना । द्विपदेतिद्वि पदा । उक्षा ॥१७॥

वनस्पतिः । प्रसुवन्नितिप्र सुवन् ॥१८॥

यज्ञम् । सुक्षत्रऽइतिसु क्षत्रः । अतिछन्दाऽइत्यति छन्दाः ॥१९॥

त्रिवृतेतित्रि वृता ॥२०॥

ग्रीष्मेण । रुद्राः ॥२१॥

पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना ॥१७॥

यज्ञम् । इन्द्रियम् ॥१९॥

त्रिवृतेतित्रि वृता । वयः ॥२०॥

यशसा ॥२१॥

वर्षाभिः । आदित्याः । स्तोमे । सप्तदशऽइतिसप्त दशे ॥ वैरूपेण । विशा । ओजसा ॥२२॥

शारदेन । एकविंशऽइत्येक विंशे । ऋभवः ॥ वैराजेन । श्रिया । श्रियम् ॥२३॥

हेमन्तेन । त्रिणवे । त्रिनवऽइतित्रि नवे । मरुतः ॥ बलेन । शक्करीः । सहः ॥२४॥

शैशिरेण । त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशे । अमृताः ॥ सत्येन । रेवतीः । क्षत्रम् ॥२५॥

होता । यक्षत् । समिधेतिसम् इधा । अग्निम् । इडः । पदे । अश्विना । इन्द्रम् । सरस्वतीम् । अजः । धूम्रः । न । गोधूमैः । कुवलैः । भेषजम् । मधु । शष्पैः । न । तेजः । इन्द्रियम् । पयः । सोमः । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । घृतम् । मधु । व्यन्तु । आज्यस्य । होतः । यज ॥२६

तनूनपादितितनू नपात् । सरस्वतीम् । अविः । मेषः । न । भेषजम् । पथा । मधुमतेतिमधु मता । भरन् ।

आदित्याः । सप्तदशऽइतिसप्त दशे ॥२२॥
एकविंशऽइत्येक विंशे ॥२३॥
त्रिनवऽइतित्रि नवे । शक्करीः ॥२४॥
त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशे । सत्येन । क्षत्रम् ॥२५॥
यक्षत् । अग्निम् । अश्विना । धूम्रः । शष्पैः । आज्यस्य ॥२६॥

एकविंशऽइत्येक विंशे । श्रिया । श्रियम् ॥२३॥
त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशे ॥२५॥
यक्षत् । इन्द्रियम् । पयः । यज ॥२६॥

अश्विना । इन्द्राय । वीर्यम् । बदरैः । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः । भेषजम् । तोक्मभिरितितोक्म भिः ॥२७॥

नराशंसम् । न । नग्नहुम् । पतिम् । सुरया । भेषजम् । मेषः । सरस्वती । भिषक् । रथः । न । चन्द्री । अश्विनोः । वपाः । इन्द्रस्य ॥२८॥

इडा । ईडितः । आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । सरस्वतीम् । इन्द्रम् । बलेन । वर्द्धयन् । ऋषभेण । गवा । इन्द्रियम् । अश्विना । इन्द्राय । भेषजम् । [1]यवैः । कर्कन्धुभिरितिकर्कन्धु भिः । मधु । लाजैः । न । मासरम् ॥२९॥

बर्हिः । ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण म्रदाः । भिषक् । नास- त्या । भिषजा । अश्विना । अश्वा । शिशुमतीतिशिशु मती । भिषक् । धेनुः । सरस्वती । भिषक् । दुहे । इन्द्राय । भेषजम् ॥३०॥

अश्विना । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः । तोक्मभिरितितोक्म भिः ॥२७

नग्नहुम् । अश्विनोः ॥२८॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । अश्विना । [1]यवैः ॥२९॥

ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्ण म्रदाः । नासत्या । अश्विना । अश्वा ॥३०॥

इन्द्राय । वीर्य्यम् । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः ॥२७॥

सुरया ॥२८॥

वर्द्धयन् । इन्द्रियम् । इन्द्राय । [1]यवैः ॥२९॥

[2]ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णम् म्रदाः । इन्द्राय ॥३०॥

---

१. एतत्पदविषये पूर्वा ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।

२. एतत्पदविषये द्रष्टव्या पूर्वा १३ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

दुरः । दिशः । कवष्यः । न । इयचस्वतीः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । न । दुरः । दिशः । इन्द्रे । न । रोदसीऽइतिरोदसी । दुघेऽइतिदुघे । दुहे । धेनुः । सरस्वती । अश्विना । इन्द्राय । भेषजम् । शुक्रम् । न । ज्योतिः । इन्द्रियम् ॥३१॥

सुपेशसेतिसु पेशसा । उषेऽइत्युषे । नक्तम् । दिवा । अश्विना । सम् । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या । त्विषिम् । इन्द्रे । न । भेषजम् । श्येनः । न । रजसा । हृदा । श्रिया । न । मासरम् ॥३२॥

दैव्या । होतारा । भिषजा । अश्विना । इन्द्रम् । न । जागृवि । दिवा । नक्तम् । न । भेषजैः । शूषम् । सरस्वती । भिषक् । सीसेन । दुहे । इन्द्रियम् ॥३३॥

तिस्रः । देवीः । न । भेषजम् । त्रयः । त्रिधातवऽइतित्रि धातवः । अपसः । रूपम् । इन्द्रे । हिरण्ययम् । अश्विना । इडा । न । भारती । वाचा । सरस्वती । महः । इन्द्राय । दुहे । इन्द्रियम् ॥३४॥

कवष्यः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । अश्विना । शुक्रम् ॥३१॥
उषेऽइत्युषे । नक्तम् । अश्विना । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या ॥३२॥
दैव्या । अश्विना । नक्तम् ॥३३॥
त्रिधातवऽइतित्रि धातवः । हिरण्ययम् । अश्विना ॥३४॥

इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥३१॥
श्रिया ॥३२॥ इन्द्रियम् ॥३३॥
त्रयः । हिरण्ययम् । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥३४॥

सुरेतसमितिसु रेतसम् । ऋषभम् । नर्य्यापसमितिनर्य्य अपसम् । त्वष्टारम् । इन्द्रम् । अश्विना । भिषजम् । न । सरस्वतीम् । ओजः । न । जूतिः । इन्द्रियम् । वृकः । न । रभसः । भिषक् । यशः । सुरया । भेषजम् । श्रिया । न । मासरम् ॥३५॥

वनस्पतिम् । शमितारम् । शतक्रतुमितिशत क्रतुम् । भीमम् । न । मन्युम् । राजानम् । व्याघ्रम् । नमसा । अश्विना । भामम् । सरस्वती । भिषक् । इन्द्राय । दुहे । इन्द्रियम् ॥३६॥

अग्निम् । स्वाहा । आज्यस्य । स्तोकानाम् । मेदसाम् । पृथक् । छागम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । मेषम् । सरस्वत्यै । ऋषभम् । इन्द्राय । सिंहाय । सहसे । इन्द्रियम् । अग्निम् । न । भेषजम् । सोमम् । इन्द्रियम् । इन्द्रम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । सवितारम् । वरुणम् । भिषजाम् । पतिम् । वनस्पतिम् । प्रियम् । पाथः । न । भेषजम् ।

त्वष्टारम् । अश्विना ॥३५॥

वनस्पतिम् । शतक्रतुमितिशत क्रतुम् । मन्युम् । व्याघ्रम् । अश्विना ॥३६

अग्निम् । आज्यस्य । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । अग्निम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । वनस्पतिम् ।

नर्य्यापसमितिनर्य्य अपसम् । इन्द्रियम् । यशः । सुरया । श्रिया ॥३५॥

इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥३६॥

इन्द्राय । सिंहाय । इन्द्रियम् । इन्द्रियम् । प्रियम् ॥३७॥

देवाः । आज्यपाऽइत्याज्य पाः । जुषाणः । अग्निः । भेषजम् ॥३७॥

अश्विनौ । छागस्य । वपायाः । मेदसः । जुषेताम् । हविः ॥ सरस्वतीम् । मेषस्य । जुषताम् ॥ इन्द्रम् । ऋषभस्य ॥३८॥

अश्विनौ । सरस्वतीम् । इन्द्रम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । इमे । सोमाः । सुरामाणः । छागैः । न । मेषैः । ऋषभैः । सुताः । शष्पैः । न । तोक्मभिरितितोक्म भिः । लाजैः । महस्वन्तः । मदाः । मासरेण । परिष्कृताः । परिष्कृताऽइतिपरि कृताः । शुक्राः । पयस्वन्तः । अमृताः । प्रस्थिताऽइतिप्र स्थिताः । वः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । तान् । अश्विना । सरस्वती । पिबन्तु । मदन्तु । इयन्तु ॥३९॥

आज्यपाऽइत्याज्य पाः । अग्निः ॥३७॥

अश्विनौ ॥३८॥

अश्विनौ । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । शष्पैः । तोक्मभिरितितोक्म भिः । शुक्राः । प्रस्थिताऽइतिप्र स्थिताः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । अश्विना ॥३९॥

वपायाः ॥३८॥

पयस्वन्तः । वः । [1]मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतः ॥३९॥

---

१. इह पूर्वं २८८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

अश्विनौ । छागस्य । हविषः । आत्ताम् । अद्य । मद्ध्यतः । मेदः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । पुरा । द्वेषोभ्य इतिद्वेषः भ्यः । पुरा । पौरुषेय्याः । गृभः । घस्ताम् । नूनम् । घासेऽअज्राणामितिघासे अज्राणाम् । यवसप्रथमानामितियवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणामितिसुमत् क्षराणाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । पीवोपवसनानामितिपीवः उपवसनानाम् । पार्श्वतः । श्रोणितः । शितामतः । उत्सादतऽइत्युत् सादतः । अङ्गादङ्गादित्यङ्गात् अङ्गात् । अवत्तानाम् । करतः । एव । अश्विना । जुषेताम् । हविः ॥४०॥

सरस्वतीम् । मेषस्य । आ । ब्रुयत् । घसत् । करत् । एवम् । सरस्वती । जुषताम् ॥ इन्द्रम् । ऋषभस्य । इन्द्रः ॥४१

अश्विनौ । अद्य । मध्यतः ।उद्भृतमित्युत् भृतम् । द्वेषोभ्यऽइतिद्वेषः भ्यः । घस्ताम् । घासेऽअज्राणामितिघासे अज्राणाम् । यवसप्रथमानामितियवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणामितिसुमत् क्षराणाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । उत्सादतऽइत्युत् सादतः । अङ्गादङ्गादित्यङ्गात् अङ्गात् । अश्विना ।४०।।

---

[1]आत्ता । पौरुषेय्याः । [1]घस्ता । य्यवसप्रथमानामितिय्यवस प्रथमानाम् । शतरुद्रिय्याणामितिशत रुद्रिय्याणाम् । [2]उथ्सादतऽइत्युत् सादतः ।।४०

ब्रुय्यत् ।।४१।।

---

१. इह मन्त्रे पदपाठे च सर्वत्र 'आत्ताम्, घस्ताम्' पदे उपलभ्येते । 'क' कोशे उभयोराकारान्तः पाठोऽपपाठरूप उत पाठभेदरूप इति विचारार्हः ।

२. अत्र ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

वनस्प्पतिम् । अभि । हि । पिष्टतमयेतिपिष्ट तमया । रभिष्ठ्या । रशनया । अधित ॥ यत्र । अश्विनोः । छागस्य । हविषः । प्रिया । धामानि । सरस्वत्त्याः । मेषस्य । इन्द्रस्य । ऋषभस्य । अग्नेः । सोमस्य । इन्द्रस्य । सुत्राम्म्णऽइतिसु त्राम्म्णः । सवितुः । वरुणस्य । वनस्प्पतेः । प्रिया । पाथांसि । देवानाम् । आज्ज्यपानामित्त्याज्ज्य पानाम् । अग्नेः । होतुः । तत्र । एतान् । प्रस्तुत्त्येवेतिप्रस्तुत्त्य इव । उपस्तुत्त्येवेत्त्युपस्तुत्त्य इव । उपावस्स्रक्क्षदित्त्युप अवस्स्रक्क्षत् । रभीयसऽइवेतिरभीयसः इव । कृत्त्वी । करत् । एवम् । देवः । वनस्प्पतिः ॥४२॥

अग्निम् । स्विष्टकृतमितिस्विष्ट कृतम् । अयाट् । अग्निः । यक्क्षत् । यक्क्षत् । स्वम् । महिमानम् । आ । यजताम् । एज्ज्याऽइत्त्या इज्ज्याः । इषः । कृणोतु । सः । अद्ध्वरा । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥४३॥

वनस्पतिम् । पिष्टतमयेतिपिष्ट तमया । रभिष्ठया । यत्र । अश्विनोः । सरस्वत्याः । अग्नेः । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णः । वनस्पतेः । आज्यपानामित्याज्य पानाम् । अग्नेः । तत्र । प्रस्तुत्येवेतिप्रस्तुत्य इव । उपस्तुत्येवेत्युपस्तुत्य इव । उपावस्रक्षदित्युप अवस्रक्षत् । कृत्वी । वनस्पतिः ॥४२॥

अग्निम् । स्विष्टकृतमितिस्विष्ट कृतम् । अग्निः । यक्षत् । यक्षत् । एज्याऽइत्या इज्याः । अध्वरा ॥४३॥

---

[1]पिष्टतमय्येतिपिष्ट तमय्या । रभिष्ठय्या । रशनय्या । य्यत्र । प्रिय्या । प्रिय्या । रभीय्यसऽइवेतिरभीय्यसः इव ॥४२॥

अय्याट् । य्यक्षत् । य्यक्षत् । य्यजताम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥४३

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकाया अपुनरुक्तानि त्रीणि पदानि पूर्व-कण्डिकान्त एव पठितानीति कृत्वा इत उत्तरं चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

देवम् । बर्हिः । सरस्वती । सुदेवमितिसु देवम् । इन्द्रे । अश्विना ॥ तेजः । न । चक्क्षुः । [1]अक्क्ष्योः । बर्हिषा । दधुः । इन्द्रियम् । वसुवनऽइतिवसु वने । वसुधेयस्येतिवसु धेयस्य । व्यन्तु । यज ॥४४॥

देवीः । द्वारः । अश्विना । भिषजा । इन्द्रे । सरस्वती ॥ प्राणम् । न । वीर्य्यम् । नसि । द्वारः । दधुः । इन्द्रियम् ॥४५॥

देवीऽइतिदेवी । उषासौ । उषसावित्युषसौ । अश्विना । सुत्रामेतिसु त्रामा । इन्द्रे । सरस्वती ॥ बलम् । न । वाचम् । आस्ये । उषाभ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४६॥

अश्विना । चक्षुः । [1]अक्ष्योः ॥४४॥

अश्विना ॥४५॥

उषसावित्युषसौ । अश्विना । सुत्रामेतिसु त्रामा । उषाभ्याम् ॥४६॥

---

[1]अक्ष्योः । इन्द्रियम् । वसुवनऽइतिवसु [2]वने । वसुधेयस्येतिवसु धेयस्य । व्यन्तु ॥४४॥

वीर्य्यम् । इन्द्रियम् ॥४५॥

इन्द्रियम् ॥४६॥

---

१. बम्बईमुद्रिते ककोशे च 'अक्ष्योः' इत्येवं स्वरितनिर्देश उपलभ्यते अन्यत्र 'अक्ष्योः' इत्येवमपि । पदस्यान्यत्र प्रयोगाभावात् कः साधुनिर्देश इत्यत्र वैदिका एव प्रमाणम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वने' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् । उत्तरयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः पुनरुक्तपदनिर्देशे ककोश एकवकारवान् एव पाठो दृश्यते ।

देवीऽइतिदेवी । जोष्ट्रीऽइतिजोष्ट्री । सरस्वती । अश्विना । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ श्रोत्रम् । न । कर्णयोः । यशः । जोष्ट्रीभ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४७॥

देवीऽइतिदेवी । ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा[1] आहुती । दुघेऽइतिदुघे । सुदुघेतिसु दुघा । इन्द्रे । सरस्वती । अश्विना । भिषजा । अवतः ॥ शुक्रम् । न । ज्योतिः । स्तनयोः । आहुतीऽइत्या हुती । धत्तः । इन्द्रियम् ॥४८॥

देवा । देवानाम् । भिषजा । होतारौ । इन्द्रम् । अश्विना ॥ वषट्कारैरितिवषट् कारैः । सरस्वती । त्विषिम् । न । हृदये । मतिम् । होतृभ्यामितिहोतृ भ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४९॥

जोष्ट्रीऽइतिजोष्ट्री । अश्विना । श्रोत्रम् । जोष्ट्रीभ्याम् ॥४७॥

ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा आहुती । अश्विना । शुक्रम् । आहुतीऽइत्या हुती ॥४८॥

अश्विना । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । होतृभ्यामितिहोतृ भ्याम् ॥४९॥

अवर्द्धयन् । कर्णयोः । यशः । इन्द्रियम् ॥४७॥

स्तनयोः । इन्द्रियम् ॥४८॥

वषट्कारैरितिवषट् कारैः । हृदये । इन्द्रियम् ॥४९॥

---

१. काशी संस्करणे इह उत्तरत्र (२८।१६) च 'इत्यूर्जा आहुती' इत्येवं द्व्युदात्तपाठ उपलभ्यते । ङ कोशेऽपीह 'आहुती' इत्येवं स्वरमपमृज्य 'आहुती' इत्येवं संशोध्य स्वरो लेखकेन प्रदर्शितः । परं २८।१६ पदपाठे तु 'आहुती' इत्थमेव स्वरो दृश्यते ।

दे॒वीः॑ । ति॒स्रः॑ । ति॒स्रः॑ । दे॒वीः॑ । अ॒श्विना॑ । इडा॑ । सर॑स्वती ॥ शूष॑म् । न । मध्ये॑ । नाभ्या॑म् । इन्द्रा॑य । द॒धुः॒ । इ॒न्द्रि॒यम् ॥५०॥

दे॒वः॑ । इन्द्रः॑ । न॒रा॒शꣳसः॑ । त्रि॒व॒रू॒थऽइति॑त्रि ¹ व॒रू॒थः॑ । सर॑स्वत्या । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । ई॒य॒ते॒ । रथः॑ ॥ रेतः॑ । न । रू॒पम् । अ॒मृत॑म् । ज॒नित्र॑म् । इन्द्रा॑य । त्वष्टा॑ । दध॑त् । इ॒न्द्रि॒याणि॑ ॥५१॥

दे॒वः॑ । दे॒वैः॑ । व॒न॒स्पतिः॑ । हिर॑ण्यपर्ण॒ऽइति॒हिर॑ण्य पर्णः॑ । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । सर॑स्वत्या । सु॒पि॒प्प॒ल॒ऽइति॑सु ² पि॒प्प॒लः॑ । इन्द्रा॑य । प॒च्य॒ते॒ । मधु॑ ॥ ओजः॑ । न । जू॒तिः॑ । ऋ॒ष॒भः॑ । न । भाम॑म् । व॒न॒स्पतिः॑ । नः॒ । दध॑त् । इ॒न्द्रि॒याणि॑ ॥५२॥

अ॒श्विना॑ । मध्ये॑ । नाभ्या॑म् ॥५०॥

त्रि॒व॒रू॒थऽइति॑त्रि व॒रू॒थः॑ । सर॑स्वत्या । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । ज॒नित्र॑म् । त्वष्टा॑ ॥५१॥

व॒न॒स्पतिः॑ । हिर॑ण्यपर्ण॒ऽइति॒हिर॑ण्य पर्णः॑ । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । सर॑स्वत्या । प॒च्य॒ते॒ । व॒न॒स्पतिः॑ ॥५२॥

---

[3]पूष॑म् । [3]मध्या॑ । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒यम् ॥५०॥

त्रि॒व॒रू॒थऽइति॑त्रि व॒रू॒थः॑ । ई॒य॒ते॒ । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याणि॑ ॥५१॥

इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याणि॑ ॥५२॥

---

१. 'व॒रू॒थः॑' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पि॒प्प॒लः॑' इति काशिकः पाठः ।

३. किमेते ककोशस्थे पदे अपपाठरूपे पाठान्तरे वेति विचारार्हे स्त ।

देवम् । बर्हिः । वारितीनाम् । अध्वरे । स्तीर्णम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णं म्रदाः । सरस्वत्या । स्योनम् । इन्द्र । ते । सदः ॥ ईशायै । मन्युम् । राजानम् । बर्हिषा । दधुः । इन्द्रियम् ॥५३॥

देवः । अग्निः । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । देवान् । यक्षत् । यथायथमितियथा यथम् । होतारौ । इन्द्रम् । अश्विना । वाचा । वाचम् । सरस्वतीम् । अग्निम् । सोमम् । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । स्विष्टऽइतिसु इष्टः । इन्द्रः । सुत्रामेतिसु त्रामा । सविता । वरुणः । भिषक् । इष्टः । देवः । वनस्पतिः । स्विष्टाऽइतिसु इष्टाः । देवाः । आज्ज्यपाऽइत्याज्ज्य पाः । स्विष्टऽइतिसु इष्टः । अग्निः ।

अध्वरे । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णं म्रदाः । सरस्वत्या । मन्युम् ॥५३॥

अग्निः । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । यक्षत् । अश्विना । अग्निम् । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । स्विष्टऽइतिसु इष्टः । सुत्रामेतिसु त्रामा । इष्टः । वनस्पतिः । स्विष्टाऽइतिसु इष्टाः । आज्यपाऽइत्याज्य पाः । स्विष्टऽइतिसु इष्टः । अग्निः ।

---

[1]ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णं म्रदाः । ईशायै । इन्द्रियम् ॥५३॥

य्यक्षत् । य्यथायथमितियथा [2]य्यथम् । य्यः । इन्द्रियम् ॥५४॥

---

१. अत्र ४।१० पदपाठे च अकारान्त अवगृह्यते, अन्यत्र २।२, ५; २१ । ३३ इत्येतेषु स्थलेषु मकारान्तः । इह पूर्वत्र १३ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी, प्राक्कथने 'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठ' इत्यत्र ४८ पृष्ठं चावलोकनीयम् ।

२. 'य्यथम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अग्निना । होता । होत्रे । स्विष्टकृदितिस्विष्टि कृत् । यशः । न । दधत् । इन्द्रियम् । ऊर्जम् । अपचितिमित्त्यप चितिम् । स्वधाम् ॥५४॥

अग्निम् । अद्द्य । होतारम् । अवृणीत । अयम् । यजमानः । पचन् । पक्क्तीः । पचन् । पुरोडाशान् । बद्ध्नन् । अश्विवब्भ्यामित्त्यश्वि भ्याम् । छागम् । सरस्वत्त्यै । मेषम् । इन्द्राय । ऋषभम् । सुन्न्वन् । अश्विवब्भ्यामित्त्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्त्यै । इन्द्राय । सुत्राम्म्णऽइतिसु त्राम्म्णे । सुरासोमानितिसुरा सोमान् ॥५५॥

सूपस्त्थाऽइतिसु [1]उपस्त्थाः । अद्द्य । देवः । वनस्प्पतिः । अभवत् । अश्विवब्भ्यामित्त्यश्वि भ्याम् । छागेन । सरस्वत्त्यै । मेषेण । इन्द्राय । ऋषभेण । अक्क्षन् । तान् । मेदस्तः । प्रति । पचता । अगृभीषत । अवीवृधन्त । पुरोडाशैः । अपुः । अश्विना । सरस्वती । इन्द्रः । सुत्रामेतिसु त्रामा । सुरासोमानितिसुरा सोमान् ॥५६॥

अग्निना । होत्रे । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । अपचितिमित्यप चितिम् ॥५४॥

अग्निम् । अद्य । पक्तीः । बध्नन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । सुन्वन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥५५॥

सूपस्थाऽइतिसु उपस्थाः । अद्य । वनस्पतिः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । अक्षन् । मेदस्तः । अश्विना । सुत्रामेतिसु त्रामा ॥५६॥

अग्नम् । यजमानः । इन्द्राग्न । इन्द्राग्न ॥५५॥

इन्द्राग्न । [2]अवीवृद्धत् ॥५६॥

---

१. 'उपस्थाः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'अवीवृधन्त' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः ।

त्वाम् । अद्य । ऋषे । आर्षेय । ऋषीणाम् । नपात् । अवृणीत । अयम् । यजमानः । बहुभ्यऽइतिबहु भ्यः । आ । सङ्गतेभ्यऽइतिसम् गतेभ्यः । एषः । मे । देवेषु । वसु । वारि । आ । यक्ष्यते । इति । ता । या । देवाः । देव । दानानि । अदुः । तानि । अस्मै । आ । च । शास्व । आ । च । गुरस्व । इषितः । च । होतः । असि । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । प्रेषितऽइतिप्र इषितः । मानुषः । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय । सूक्तेतिसु उक्ता । ब्रूहि ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकविंशोऽध्यायः ॥

अध । बहुभ्यऽइतिबहु भ्यः । सङ्गतेभ्यऽइतिसम् गतेभ्यः । यक्ष्यते । अस्मै । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । प्रेषितऽइतिप्र इषितः । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय । सूक्तेतिसु उक्ता । ५७॥

आर्षेय । अयम् । यजमानः । यक्ष्यते । या । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय ।।५७।।

।। इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे एकविंशतिमो[1]ऽध्यायः ।।

---

१. द्रष्टव्याऽत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

द्वाविंशोऽध्यायः

तेजः । असि । शुक्रम् । अमृतम् । आयुष्पाः । आयुष्पाऽइत्यायुः पाः । आयुः । मे । पाहि ॥ आ । ददे ॥१॥

इमाम् । अगृभ्णन् । रशनाम् । ऋतस्य । पूर्वे । आयुषि । विदथेषु । कव्या ॥ सा । नः । अस्मिन् । सुते । आ । बभूव । ऋतस्य । सामन् । सरम् । आरपन्तीत्या रपन्ती ॥२॥

अभिधाऽइत्यभि धाः । असि । भुवनम् । यन्ता । धर्त्ता ॥ सः । त्वम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमितिस प्रथसम् । गच्छ । स्वाहाकृतऽइतिस्वाहा कृतः ॥३॥

स्वगेतिस्व गा । त्वा । देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । ब्रह्मन् । अश्वम् । भन्त्स्यामि । देवेभ्यः ।

शुक्रम् । आयुष्पाः । आयुष्पाऽइत्यायुः पाः ॥१॥

अगृभ्णन् । कव्या । अस्मिन् । आरपन्तीत्या रपन्ती ॥२॥

अभिधाऽइत्यभि धाः । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमिति प्रथसम् । गच्छ ॥३॥

देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । ब्रह्मन् । अश्वम् । देवेभ्यः ।

आयुष्पाः । आयुष्पाऽइत्यायुः पाः । आयुः ॥१॥

आयुषि ॥२॥ यन्ता ॥३॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । प्रजापतय-

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । तेन । राद्ध्यासम् ॥ तम् । बधान । देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । तेन । राद्ध्नुहि ॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्क्षामि । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । वायवे । विश्श्वेभ्यः । देवेभ्यः । सर्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥ यः । अर्वन्तम् । जिघांसति । तम् । अभि । अमीति । वरुणः ॥ परः । मर्त्तः । परः । श्वा ॥५॥

अपाम् । मोदाय । सवित्त्रे । वायवे । विष्ण्णवे । इन्द्राय । बृहस्प्पतये । मित्त्राय । वरुणाय ॥६॥

हिङ्काराये तिहिम् काराय । हिङ्कृतायेतिहिम् कृताय । क्रन्दते । अवक्क्रन्दायेत्त्यव क्रन्दाय । प्रोथते । प्रप्प्रोथायेतिप्प्र प्रोथाय । गन्धाय । घ्राताय । निविष्टायेतिनि विष्टाय ।

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । राध्यासम् । देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । राध्नुहि ॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । जुष्टम् । उक्षामि । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । सर्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥५॥

सवित्रे । विष्णवे । बृहस्पतये । मित्राय ॥६॥

अवक्रन्दायेत्यव क्रन्दाय । प्रप्रोथायेतिप्र प्रोथाय । निविष्टायेतिनि विष्टाय ।

ऽइतिप्रजा पतय्रे ॥४॥

प्रजापतय्रऽइतिप्रजा पतय्रे । वाय्रवे । य्य? ॥५॥

मोदाय्र । वाय्रवे । इन्द्राय्र । बृहस्पतय्रे । मित्राय्र । वरुणाय्र ॥६॥

हिङ्काराय्रेतिहिम् काराय्र । हिङ्कृताय्रेतिहिम् कृताय्र । अवक्रन्दाय्रे-त्यव क्रन्दाय्र । प्रप्रोथाय्रेतिप्र प्रोथाय्र । गन्धाय्र । घ्राताय्र । निविष्टाय्रेतिनि

उपविष्टायेत्युप विष्टाय । सन्दितायेतिसम् दिताय । वल्गते । आसीनाय । शयानाय । स्वपते । जाग्रते । कूजते । प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय । विजृम्भमाणायेतिवि जृम्भमाणाय । विचृत्तायेतिवि चृत्ताय । सꣳहानायेतिसम् हानाय । उपस्थितायेत्युप स्थिताय । आयनायेत्या अयनाय । प्रायणाय । प्रायनायेतिप्र अयनाय ॥७॥

यते । धावते । उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय । उद्द्रुतायेत्युत् द्रुताय । शूकाराय । शूकृताय । निषण्णाय । निसन्नायेतिनि सन्नाय । उत्थिताय । जवाय । बलाय । विवर्त्तमानायेतिवि वर्त्तमानाय । विवृत्तायेतिवि वृत्ताय । विधून्वानायेतिवि [1]धून्वानाय । विधूतायेतिवि धूताय । शुश्रूषमाणाय । शृण्वते ।

उपविष्टायेत्युप विष्टाय । वल्गते । जाग्रते । प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय । उपस्थितायेत्युप स्थिताय । आयनायेत्या अयनाय । प्रायनायेतिप्र अयनाय ॥७॥

उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय । उद्द्रुतायेत्युत् द्रुताय । उत्थिताय । विधून्वानायेतिवि धून्वानाय । शृण्वते । ईक्षमाणाय । ईक्षिताय । वीक्षितायेतिवि

विष्टाय । उपविष्टायेत्युप विष्टाय । सन्दितायेतिसम् दिताय । आसीनाय । शयानाय । प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय । विजृम्भमाणायेतिवि जृम्भमाणाय । विचृत्तायेतिवि चृत्ताय । सꣳहानायेतिसम् हानाय । उपस्थितायेत्युप स्थिताय । आयनायेत्या अयनाय । प्रायणाय । प्रायनायेतिप्र अयनाय ॥७

यते । उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय । उद्द्रुतायेत्युत् द्रुताय । शूकाराय । शूकृताय । निषण्णाय । निसन्नायेतिनि सन्नाय । उत्थिताय । जवाय । बलाय । विवर्त्तमानायेतिवि वर्त्तमानाय । विवृत्तायेतिवि वृत्ताय । विधून्वानायेतिवि धून्वानाय । विधूतायेतिवि धूताय । शुश्रूषमाणाय ।

---

१. 'धून्न्वानाय' इति काशिकः पाठः ।

ईक्क्षमाणाय । ईक्क्षिताय । वीक्क्षितायेतिवि ईक्क्षिताय । निमेषायेतिनि मेषाय । यत् । अत्ति । तस्मै । पिबति । मूत्रम् । करोति । कुर्वते । कृताय ॥८॥

हिरण्यपाणिमितिहिरण्य पाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये ॥ सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥९॥

देवस्य । चेततः । महीम् । प्र । सवितुः । हवामहे ॥ सुमतिमितिसु मतिम् । सत्त्यराधसमितिसत्त्य राधसम् ॥१०॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । सुमतीवृधः । सुमतिवृधऽइतिसुमति वृधः । रातिम् । सवितुः । ईमहे ॥ प्र । देवाय । मतीविदे । मतिविदऽइतिमति विदे ॥११॥

ईक्षिताय । तस्मै । मूत्रम् ॥८॥

हिरण्यपाणिमितिहिरण्य पाणिम् ॥९॥

सत्यराधसमितिसत्य राधसम् ॥१०॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् ॥११॥

ईक्षमाणाय्य । ईक्षिताय्य । व्वीक्षिताय्येतिव्वि ईक्षिताय्य । निमेषाय्येतिनि मेषाय्य । य्यत् । कृताय्य ॥८॥

[1]ऊतय्ये । ह्वय्ये ॥९॥

सुमतिवृधऽइतिसुमति वृधः । देवाय्य । मती [2][विदे । मतिविद-ऽइतिमति] विदे ॥११॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. लेखकप्रमादान्नष्टोऽयं पाठः ।

शातिम् । सत्त्पतिमितिसत् पतिम् । महे । सवितारम् । उप । ह्वये ॥ आसवमित्त्या सवम् । देववीतयइतिदेव वीतये ॥१२॥

देवस्य । सवितुः । मतिम् । आसवमित्त्या सवम् । विश्वदेव्यमितिविश्व देव्यम् ॥ धिया । भर्गम् । मनामहे ॥१३॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । समिधानइतिसम् '
इधानः । अमर्त्यम् ॥ हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥१४॥

सः । हव्यवाडितिहव्य वाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनोहितइतिचनः हितः ॥ अग्निः । धिया । सम् । ऋण्वति ॥१५॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यवाहमितिहव्य वाहम् । उप । ब्रुवे ॥ देवान् । आ । सादयात् । इह ॥१६॥

सत्पतिमितिसत् पतिम् । आसवमित्या सवम् ॥१२॥
आसवमित्या सवम् । विश्वदेव्यमितिविश्व देव्यम् ॥१३॥
अग्निम् । हव्या ॥१४॥
हव्यवाडितिहव्य वाट् । अग्निः । ऋण्वति ॥१५॥
अग्निम् । हव्यवाहमितिहव्य वाहम् ॥१६॥

ह्वये । देववीतयइतिदेव वीतये ॥१२॥
विश्वदेव्यमितिविश्व देव्यम् । धिया ॥१३॥ बोधय ॥१४॥
हव्यवाडितिहव्य वाट् । धिया ॥१५॥
हव्यवाहमितिहव्य वाहम् । [2]सादयत ॥१६॥

१. 'इधानः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'सादयत' 'सादयात' उभयत्र लेटि अट्-आट्निमित्तो भेदः पाठान्तरकृत उत लेखकप्रमादज इति विचारार्हः । अन्यकोशेषु 'सादयात्' पाठः ।

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्य्यम् । विधारऽइतिवि धारे । शक्क्मना । पर्य्यः ॥ गोजीरयेतिगो जीरया । रꣳहमाणः । पुरन्ध्येतिपुरम् ध्या ॥१७॥

विभूरितिवि भूः । मात्रा । प्रभूरितिप्र भूः । पित्रा । अश्वः । असि । हयः । अत्त्यः । मयः । अर्वा । सप्तिः । वाजी । वृषा । नृमणाः । नृमनाऽइतिनृ मनाः ॥ यर्युः । नाम । शिशुः । नाम । आदित्त्यानाम् । पत्त्वा । अनु । इहि । [1]देवाः । आशापालाऽइत्त्याशा पालाः । एतम् । देवेभ्यः । अश्वम् । मेधाय । प्रोक्क्षितमितिप्र उक्क्षितम् । रक्क्षत । इह । रन्तिः । रमताम् । धृतिः । स्वधृतिरितिस्व धृतिः । स्वाहा ॥१८॥

काय । कस्मै । कतमस्मै । आधिमित्त्या धिम् ।

शक्मना ॥१७॥

मात्रा । प्रभूरितिप्र भूः । पित्रा । अश्वः । अत्यः । सप्तिः । आदित्यानाम् । [2]पत्वा । आशापालाऽइत्याशा पालाः । देवेभ्यः । अश्वम् । प्रोक्षितमितिप्र उक्षितम् । रक्षत ॥१८॥

कस्मै । कतमस्मै । आधिमित्या धिम् । आधीतायेत्या धीताय ।

सूर्य्यम् । विधारऽइतिवि धारे । पर्य्यः । गोजीरय्येतिगो जीरय्या ॥१७

विभूरितिवि भूः । हय्यः । मय्यः । य्ययुः । [2]पत्त्वम् । मेधाय्य ॥१८॥

काय्य । आधीताय्येत्या धीताय्य । प्रजापतय्यऽइतिप्रजा पतय्ये ।

---

१. द्र० पूर्वत्र ३२२ पृष्ठे 'यवाः यवाः'; ३२८ पृष्ठे 'विश्वाः विश्वाः'; ३२५ पृष्ठे 'देवाः देवाः' इत्यादिविषयकाष्टिप्पण्यः ।

२. 'मुम्बईमुद्रिते 'पत्वं' ककोशे च 'पत्वम्' उभावप्यपपाठौ ।

आधीतायेत्त्या धीताय । मनः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । चित्तम् । विज्ञातायेतिवि ज्ञाताय । अदित्यै । मह्यै । सुमृडीकायाऽइतिसु [1]मृडीकायै । सरस्वत्यै । पावकायै । बृहत्यै । पूष्णे । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय । नरन्धिषाय । त्वष्ट्रे । तुरीपाय । पुरुरूपायेतिपुरु रूपाय । विष्णवे । निभूयपायेतिनिभूय पाय । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय ॥१९॥

आ । ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म [2]वर्चसी । जायताम् । आ । राष्ट्रे । राजन्यः । शूरः । इषव्यः । अतिव्याधीत्यति व्याधी । महारथऽइतिमहा

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । विज्ञातायेतिवि ज्ञाताय । अदित्यै । सरस्वत्यै । बृहत्यै । पूष्णे । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय । त्वष्ट्रे । विष्णवे । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय ॥१९॥

ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म वर्चसी । राष्ट्रे । राजन्यः । इषव्यः । अतिव्याधीत्यति व्याधी । दोग्ध्री । सप्तिः । जिष्णुः । रथेष्ठाः ।

विज्ञातायेतिवि ज्ञाताय । मह्यै । सुमृडीकायाऽइतिसु मृडीकायै । पावकायै । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय । नरन्धिषाय । तुरीपाय । पुरुरूपायेतिपुरु रूपाय । निभूयपायेतिनिभूय पाय । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय ॥१९॥

[3]ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म [4]वर्चसी । जायताम् । अतिव्याधीत्यति व्याधी ।

१. 'मृडीकायै' इति काशिकः पाठः ।

२. 'वर्चसी' इति काशिकः पाठः ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. ककोशैल्यनुसारं 'ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म वर्चसी' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

रथ॑ऽ। जा॒य॒ता॒म्। दोग्ध्री॑। धे॒नुः। वोढा॑। अ॒न॒ड्वान्। आ॒शुः। सप्तिः॑। पुर॑न्धि॒रिति॒पुर॑म् धिः॑। योषा॑। जि॒ष्णुः। र॒थे॒ष्ठाः। र॒थे॒स्थाऽइ॒ति॑र॒थे स्थाः॑। स॒भेयः॑। युवा॑। आ। अ॒स्य। यज॑मानस्य। वी॒रः। जा॒य॒ता॒म्। नि॒का॒मेनि॑कामऽ॒इति॑निका॒मे निका॑मे। नः॑। प॒र्जन्यः॑। व॒र्ष॒तु। फल॑वत्य॒ऽइ॒ति॒फल॑ वत्यः॑। नः॒। ओष॑धयः॑। प॒च्य॒न्ता॒म्। यो॒ग॒क्षे॒मऽइति॑योग क्षेमः॑। नः॑। क॒ल्प॒ता॒म् ॥२०॥

चक्षु॑षे। श्रोत्रा॑य। वा॒चे। मन॑से ॥२१॥

प्राच्यै॑। दि॒शे। अ॒र्वाच्यै॑। दक्षि॑णायै। प्र॒तीच्यै॑। उदी॑च्यै। ऊ॒र्ध्वायै॑। अवा॑च्यै। अ॒र्वाच्यै॑ ॥२२॥

अ॒द्भ्यऽइ॒त्यत् भ्यः॑। वा॒र्भ्यऽइ॒ति॑वाः भ्यः॑। उ॒द॒-
कार्य॑। तिष्ठ॑न्तीभ्यः॑। स्रव॑न्तीभ्यः॑। स्यन्द॑मानाभ्यः॑।

र॒थे॒स्थाऽइ॒ति॑र॒थे स्थाः॑। प॒र्जन्यः॑। फल॑वत्य॒ऽइ॒ति॒फल॑ वत्यः॑। प॒च्य॒न्ता॒म्। यो॒ग॒क्षे॒मऽइति॑योग क्षेमः॑। क॒ल्प॒ता॒म् ॥२०॥

चक्षु॑षे। श्रोत्रा॑य ॥२१॥

प्राच्यै॑। अ॒र्वाच्यै॑। दक्षि॑णायै। प्र॒तीच्यै॑। उदी॑च्यै। अवा॑च्यै। अ॒र्वाच्यै॑ ॥२२॥

अ॒द्भ्यऽइ॒त्यत् भ्यः॑। तिष्ठ॑न्तीभ्यः॑। स्रव॑न्तीभ्यः॑। स्यन्द॑मानाभ्यः॑।

जा॒य॒ता॒म्। य्योषा॑। स॒भेयः॑। य्युवा॑। य्यज॑मानस्य। जा॒य॒ता॒म्। फल॑वत्य॒ऽइ॒ति॒फल॑ वत्यः॑। ओष॑धयः॑। य्यो॒ग॒क्षे॒मऽइति॑य्योग क्षेमः॑ ॥२०॥

श्रोत्रा॑य ॥२१॥

दक्षि॑णायै। ऊ॒र्ध्वायै॑ ॥२२॥

वा॒र्भ्यऽइ॒ति॑वाः भ्यः॑। उ॒द॒कार्य। धार्या॑भ्यः॑। अ॒र्ण॒वाय॑।

कूप्प्याब्भ्यः । सूद्द्याब्भ्यः । धाब्र्याब्भ्यः ॥ अर्णवाय । समुद्राय । सरिराय ॥२३॥

वाताय । धूमाय । अब्भ्राय । मेघाय । विद्द्योतमानायेति वि द्योतमानाय । स्तनयते । अवस्फूर्जतऽइत्त्यव स्फूर्जते । वर्षते । अववर्षतऽइत्त्यव वर्षते । उग्ग्रम् । शीग्घ्रम् । उद्गृह्णतऽइत्युत् [1]गृह्णते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । प्रुष्णते । शीकायते । प्रुष्वाब्भ्यः । ह्रादुनीब्भ्यः । नीहाराय ॥२४॥

इन्द्राय । पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । दिवे । दिग्भ्यऽइति दिक् भ्यः । आशाब्भ्यः । उर्व्यै । दिशे । अर्वाच्यै ॥२५

नक्षत्रेब्भ्यः । नक्षत्रियेब्भ्यः । अहोरात्रेब्भ्यः । अर्द्धमासेब्भ्यऽइत्त्यर्द्ध मासेब्भ्यः । मासेब्भ्यः । ऋतुब्भ्य-

---

कूप्याभ्यः । सूद्याभ्यः । धारुवाभ्यः । समुद्राय ॥२३॥

अभ्राय । विद्योतमानायेतिवि द्योतमानाय । अवस्फूर्जतऽइत्यव स्फूर्जते । अववर्षतऽइत्यव वर्षते । उग्रम् । शीघ्रम् । उद्गृह्णतऽइत्युत् गृह्णते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । प्रुष्णते । प्रुष्वाभ्यः । ह्रादुनीभ्यः ॥२४॥

पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । आशाभ्यः । अर्वाच्यै ॥२५॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रियेभ्यः । अहोरात्रेभ्यः । अर्द्धमासेभ्यऽइत्यर्द्ध

समुद्राय । सरिराय ॥२३॥

वाताय । धूमाय । अभ्राय । मेघाय । विद्योतमानायेतिवि द्योतमानाय । स्तनयते । अववर्षतऽइत्यव [2]वर्षते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । शीकायते । नीहाराय ॥२४॥ इन्द्राय । अन्तरिक्षाय ॥२५॥

नक्षत्रियेभ्यः । ऋतुभ्यऽइत्यृतु भ्यः । [3]सम्वत्सराय । चन्द्राय ।

---

१. 'गृह्णते' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैलयनुसारम् 'वर्षते' इति युक्तः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम् 'सँवत्सराय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ऽइत्त्यृतु भ्यः । आर्त्तवेब्भ्यः । सवँत्त्सराय । द्यावापृथिवीब्भ्याम् । चन्द्राय । सूर्य्याय । रश्मिब्भ्यऽइतिरश्मि भ्यः । वसुब्भ्यऽइतिवसु भ्यः । रुद्रेब्भ्यः । आदित्येब्भ्यः । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । विश्वेब्भ्यः । देवेब्भ्यः । मूलेब्भ्यः । शाखाब्भ्यः । वनस्प्पतिब्भ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । पुष्प्पेब्भ्यः । फलेब्भ्यः । ओषधीब्भ्यः । परिप्प्लवेब्भ्यऽइतिपरि प्लवेब्भ्यः । चराचरेब्भ्यः । सरीसृपेब्भ्यः ॥२६॥

असवे । वसवे । विभुवऽइतिवि भुवे । विवस्वते । गणश्रियऽइतिगण श्रिये । गणपतयऽइतिगण पतये । अभिभुवऽइत्त्यभि भुवे । अधिपतयऽइत्त्यधि पतये । शूषाय । सꣳसर्प्पायेतिसम् सर्प्पाय । चन्द्राय । ज्योतिषे । मलिम्म्लु-

---

मासेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यऽइत्यृतु भ्यः । आर्त्तवेभ्यः । सवँत्सराय । द्यावापृथिवीभ्याम् । रश्मिभ्यऽइतिरश्मि भ्यः । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । मरुद्भ्यऽइतिमरुत भ्यः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । मूलेभ्यः । शाखाभ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । पुष्पेभ्यः । फलेभ्यः । ओषधीभ्यः । परिप्लवेभ्यऽइतिपरि प्लवेभ्यः । चराचरेभ्यः । सरीसृपेभ्यः ॥२६॥

गणश्रियऽइतिगण श्रिये । अभिभुवऽइत्यभि भुवे । अधिपतयऽइत्यधि पतये । मलिम्लुचाय । व्यश्नुविनऽइतिवि अश्नुविने ॥२७॥

सूर्यायऽ[1] । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः ॥२६॥

[1]विभुवऽइतिवि भुवे । गणश्रियऽइतिगण श्रिये । गणपतयऽइतिगण पतये । अधिपतयऽइत्यधि पतये । शूषाय । सꣳसर्प्पायेतिसम् सर्प्पाय ।

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायास्त्रीण्यपुनरुक्तानि पदानि पदपाठे पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानीत्यत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

चाय । दिवा । पतयते ॥ इषाय । ऊर्ज्जाय ॥ स्वरितिस्वः । स्वाहा ॥ मूर्द्धने । इयश्श्नुविनऽइतिवि [1]अश्श्नुविने ॥२७॥

प्राण१ । अपानऽइत्यप आन१ । इयानऽइतिवि आन१ । उदानऽइत्युत् आन१ । समानऽइतिसम् आन१ ॥२८॥

एकस्मै । द्वाभ्याम् । शताय । एकशतायेत्येक शताय । इयुष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै । स्वर्गायेतिस्वः गाय ॥२९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अपानऽइत्यप आन१ । उदानऽइत्युत् आन१ ॥२८॥

एकस्मै । द्वाभ्याम् । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै ॥२९

चन्द्राय । मलिम्लुचाय । पतयते । इषाय । ऊर्ज्जाय । व्यश्नुविनऽइतिवि अश्नुविने ॥२७॥

[2]व्यानऽइतिवि आन१ ॥२८॥

शताय । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै । स्वर्गायेतिस्वः गाय ॥२९॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदेन द्वाविंशतिमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. 'अश्श्नुविने' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः षडपुनरुक्तानि पदानि पदपाठे २७ कण्डिकान्त एव पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. द्रष्टव्याऽत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

त्रयोविंशोऽध्यायः

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । सूर्य्यः । ते । महिमा ॥ यः । ते । अहन् । सँव्वत्सरे । महिमा । सम्बभूवेतिसम् बभूव । वायौ । अन्तरिक्षे । दिवि । सूर्य्ये । तस्मै । ते । महिम्ने । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । स्वाहा । देवेभ्यः ॥१॥

यः । प्राणतः । निमिषतऽइतिनि [1]मिषतः । महित्वेति-महि त्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ॥ यः । ईशे । अस्य । द्विपदऽइतिद्वि पदः । चतुष्पदः । चतुःपदऽइतिचतुः पदः । चन्द्रमाः । रात्रौ । पृथिव्याम् । अग्नौ । नक्षत्रेषु । चन्द्रमसि । देवेभ्यः । स्वाहा ॥२॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । जुष्टम् । गृह्णामि । सँव्वत्सरे । अन्तरिक्षे । तस्मै । महिम्ने । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । देवेभ्यः ॥१॥

महित्वेतिमहि त्वा । द्विपदऽइतिद्वि पदः । चतुष्पदः । रात्रौ । पृथिव्याम् । अग्नौ । नक्षत्रेषु । देवेभ्यः ॥२॥

[2]प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । सूर्य्यः । यः । वायौ । सूर्य्ये । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये ॥१॥

यः । यः ॥२॥

---

१. 'मिषतः' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । अतोऽत्रैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदः समजनि ।

युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ॥ रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥३॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्म्या । हरीऽइतिहरी । विपक्क्षसेतिवि पक्क्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णूऽइतिधृष्णू । नृबाहुसेतिनृ वाहसा ॥४॥

यत् । वातः । अपः । अगनीगन् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्न्वम् ॥ एतम् । स्तोतः । अनेन । पथा । पुनः । अश्श्वम् । आ । वर्त्तयासि । नः ॥५॥

वसवः । त्वा । अञ्जन्तु ॥ लाजी३न् । शाची३न् । यङ्ग्ये । गङ्ग्ये । एतत् । अन्नम् । अत्त । देवाः । एतत् । अन्नम् । अद्धि । प्रजापतऽइतिप्रजा पते ॥६॥

ब्रध्नम् । तस्थुषः ॥३॥

काम्या । विपक्षसेतिवि पक्षसा । धृष्णूऽइतिधृष्णू ॥४॥

तन्वम् । अश्वम् ॥५॥

यव्ये । गव्ये । प्रजापतऽइतिप्रजा पते ॥६॥

---

[1] य्युञ्जन्ति ॥३॥

य्युञ्जन्ति । विपक्षसेतिवि[2] पक्षसा । नृवाहसेतिनृ वाहसा ॥४॥

य्यत् । प्रिय्याम् । वर्त्तय्यासि ॥५॥

[3] लाजीन् । [3] शाचीन् । य्यव्ये । [3] प्रजापतय्यऽइतिप्रजा पते ॥६॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः कानिचिद् अपुनरुक्तानि पदानि पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानि, अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वि' इत्येवं कपाठशैल्यनुसारमपेक्षते ।

३. अपपाठा एते लेखकप्रमादजाः, अत्र 'लाजी३न्, शाची३न्, प्रजापतऽइतिप्रजा पते' इत्येवं शुद्धाः पाठा द्रष्टव्याः ।

कः । स्वित् । एकाकी । चरति । कः । ऊँऽइत्त्यूँ । स्वित् । जायते । पुनरितिपुनः ॥ किम् । स्वित् । हिमस्य । भेषजम् । किम् । ऊँऽइत्त्यूँ । आवपनमित्त्या वपनम् । महत् ॥७॥

सूर्य्यः । एकाकी । चरति । चन्द्रमाः । जायते । पुनरितिपुनः ॥ अग्निः । हिमस्य । भेषजम् । भूमिः । आवपनमित्त्या वपनम् । महत् ॥८॥

का । स्वित् । आसीत् । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । किम् । स्वित् । आसीत् । बृहत् । वयः ॥ का । स्वित् । आसीत् । पिलिप्पिला । का । स्वित् । आसीत् । पिशङ्गिला ॥९॥

द्यौः । आसीत् । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । अश्श्वः । आसीत् । बृहत् । वयः ॥ अविः । आसीत् । पिलिप्पिला । रात्रिः । आसीत् । पिशङ्गिला ॥१०॥

ऊँऽइत्यूँ । ऊँऽइत्यूँ । आवपनमित्या वपनम् ॥७॥

अग्नि? । आवपनमित्या वपनम् ॥८॥

अश्वः । रात्रिः ॥१०॥

जाय्यते । आवपनमित्या [1]वपनम् ॥७॥

सूर्य्यः । जाय्यते । आवपनमित्या [1]वपनम् ॥८॥

वय्यः ॥९॥

वय्यः ॥१०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'वपनम्' इत्येकवकारवानेव पाठः साधुः ।

वायुः । त्वा । पचतैः । अवतु । असितग्रीवऽइत्त्यसित ग्रीवः । छागैः । न्यग्ग्रोधः । चमसैः । शल्म्मलिः । वृद्ध्या ॥ एषः । स्यः । राथ्थ्यः । वृषा । पड्ङ्भिरितिपट् भिः । चतुर्ब्भिरितिचतुः भिः । आ । इत् । अगन् । ब्रह्मा । अकृष्णः । च । नः । अवतु । नमः । अग्नये ॥११

सᳬशितऽइतिसम् शितः । रश्मिना । रथः । सᳬशितऽइतिसम् शितः । रश्मिना । हयः ॥ सᳬशित-ऽइतिसम् शितः । अप्स्वित्त्यप् सु । अप्सुजाऽइत्त्यप्प्सु जाः । ब्रह्मा । सोमपुरोगवऽइतिसोम पुरोगवः ॥१२॥

स्वयम् । वाजिन् । तन्वम् । कल्प्पयस्व । यजस्व । जुषस्व ॥ महिमा । ते । अन्न्येन । न । सन्नशेऽइतिसम् नशे १३

न । वै । ऊँऽइत्त्यूँ । एतत् । म्रियसे । न । रिष्ष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु

असितग्रीवऽइत्यसित ग्रीवः । न्यग्रोधः । शल्मलिः । राथ्यः । पङ्क्भिरितिपट् भिः । ब्रह्मा । अकृष्णः । अग्नये ॥११॥

रश्मिना । रश्मिना । अप्स्वित्यप् सु । अप्सुजाऽइत्यप्सु जाः । ब्रह्मा ॥१२॥

तन्वम् । कल्पयस्व । अन्येन ॥१३॥

ऊँऽइत्यूँ । रिष्यसि । यत्र । यत्र । तत्र ॥१४॥

वायुः । अग्नये ॥११॥ हयः ॥१२॥

कल्पयस्व । यजस्व ॥१३॥

वै[1] । म्रियसे । यत्र । यत्र । युः ॥१४॥

---

१. ककोशे संहितावद् 'वै' इत्यस्य वकारो न गुरुर्भवति ।

गोर्भिः ॥ यत्र । आसते । सुकृतऽइतिसु कृतः । यत्र । ते । ययुः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥१४॥

अग्निः । पशुः । आसीत् । तेन । अयजन्त । सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । यस्मिन् । अग्निः । सः । ते । लोकः । भविष्यति । तम् । जेष्यसि । पिब । एताः । अपः ॥ वायुः । सूर्यः ॥१५॥

अम्बे । अम्बिके । अम्बालिके । न । मा । नयति । कः । चन ॥ ससस्ति । अश्वकः । सुभद्रिकामितिसु भद्रिकाम् । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पील वासिनीम् ॥१६॥

गणानाम् । त्वा । गणपतिमितिगण पतिम् । हवामहे । प्रियाणाम् । प्रियपतिमितिप्रिय पतिम् । निधीनामितिनि धीनाम् । निधिपतिमितिनिधि पतिम् । वसोऽइतिवसो । मम ॥ आ । अहम् । अजानि । गर्भधमितिगर्भ धम् । आ । त्वम् । अजासि । गर्भधमितिगर्भ धम् ॥१७॥

अग्निः । यस्मिन् । अग्निः । भविष्यति । जेष्यसि ॥१५॥

अश्वकः । सुभद्रिकामितिसु भद्रिकाम् ॥१६॥

प्रियपतिमितिप्रिय पतिम् ॥१७॥

अयजन्त । अजयत् । यस्मिन् । वायुः । सूर्यः ॥१५॥

नयति । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पील वासिनीम् ॥१६॥

प्रियाणाम् । प्रियपतिमितिप्रिय पतिम् । वसोऽइतिवसो ॥१७॥

तौ । उभौ । चतुरः । पदः । सम्प्रसारयावेतिसम् प्रसारयाव । स्वर्ग इतिस्वः गे । लोके । प्र । ऊर्णुवाथाम् । वृषा । वाजी । रेतोधा इतिरेतः धाः । रेतः । दधातु ॥१८

उत्सक्थ्या इत्युत् सक्थ्याः । अव । गुदम् । धेहि । सम् । अञ्जिम् । चारय । वृषन् ॥ यः । स्त्रीणाम् । जीवभोजन इतिजीव भोजनः ॥१९॥

यका । असकौ । शकुन्तिका । आहलक् । इति । वञ्चति ॥ आ । हन्ति । गभे । पसः । नि । गल्गलीति । धारका ॥२०॥

यकः । असकौ । शकुन्तकः ॥ विवक्षत इवेतिविवक्षतः इव । ते । मुखम् । अध्वर्यो इत्यध्वर्यो । मा । नः । त्वम् । अभि । भाषथाः ॥२१॥

उत्सक्थ्या इत्युत् सक्थ्या ॥१९॥
गल्गलीति ॥२०॥
अध्वरुर्षो इत्यध्वरुर्षो ॥२१॥

सम्प्रसारयावेतिसम् प्रसारयाव । [1]वृषा ॥१८॥
[2]उध्सक्थ्या इत्युत् सक्थ्याः । [3]अजिम् । चारयं । [4]वृषन् । ध्य? ॥१९
ध्युका ॥२०॥
ध्युक? । अध्वर्यो इत्यध्वर्यो ॥२१॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति तेन, 'वृषा' इत्येव साधुः ।

२. पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

४. ककाद्शैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवत्यतः 'वृषन्' इत्येव साधुः ।

माता । च । ते । पिता । च । ते । अग्रम् । वृक्षस्य । रोहतः ॥ प्र । तिलामि । इति । ते । पिता । गभे । मुष्टिम् । अतंसयत् ॥२२॥

अग्रे । वृक्षस्य । क्रीडतः ॥ ब्रह्मन् । मा । त्वम् । वदः । बहु ॥२३॥

ऊर्द्ध्वाम् । एनाम् । उत् । श्रापय । गिरौ । भारम् । हरन्निवेतिहरन्न् इव ॥ अथ । अस्यै । मद्ध्यम् । एधताम् । शीते । वाते । पुनन्निवेतिपुनन्न् इव ॥२४॥

ऊर्द्ध्वम् । एनम् । उत् । श्रयतात् ॥ अथ । अस्य । मद्ध्यम् । एजतु ॥२५॥

यत् । अस्याः । अंहुभेद्याऽइत्यंहुभेद्याः । कृधु । स्थूलम् । उपातसदित्युपअतंसत् ॥ मुष्कौ । इत् । अस्याः । एजतः । गोशफऽइतिगोशफे । शकुलाविवेतिशकुलौ इव ॥२६॥

अग्रम् । वृक्षस्य । मुष्टिम् ॥२२॥

अग्रे । वृक्षस्य । ब्रह्मन् ॥२३॥

मध्यम् ॥२४॥ मध्यम् ॥२५॥

अंहुभेद्याऽइत्यंहुभेद्याः । उपातसदित्युपअतंसत् । मुष्कौ ॥२६॥

अतंसयत् ॥२२॥

श्रापय । अथ[1] ॥२४॥ श्रयतात् ॥२५॥

यत् ॥२६॥

---

१. अन्यकोशेषु 'अथ' इत्येव पाठः, उत्तरमन्त्रेऽस्मिन् कोशेऽपि 'अथ' इत्येव दृश्यते ।

यत् । देवासः॑ । ललामगुमितिंललाम गुम् । प्र । विष्टीमिनंम् । आविंषुः ॥ सक्क्था । देदिश्यते । नारी । सत्यस्य । अक्षिभुवऽइत्यक्षि भुवः॑ । यथा ॥२७॥

यत् । हरिणः । यवंम् । अत्ति । न । पुष्टम् । पशु । मन्यंते ॥ शूद्रा । यत् । अर्य्यजारेत्यर्य्यं जारा । न । पोषाय । धनायति ॥२८॥

बहु । मन्यंते ॥ शूद्रः । यत् । अर्य्यायै । जारः । न । पोषंम् । अनु । मन्यते ॥२९॥

दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः॑ । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वंस्य । वाजिनः॑ ॥ सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥३०॥

गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । जगती ।

विष्टीमिनंम् । सक्थ्ना । देदिश्यते । सत्यस्य । अक्षिभुवऽइत्यक्षि भुवः॑ ॥२७॥

पुष्टम् । मन्यंते । शूद्रा । अरुर्यजारेत्यरुर्य जारा ॥२८॥

मन्यंते । शूद्रः । मन्यते ॥२९॥

दध्रिक्राव्णऽइतिदाधि क्राव्णः॑ । जिष्णोः । अश्वस्य ॥३०॥

गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु

ष्यत् । ष्यथा ॥२७॥

ष्यत् । ष्यवंम् । ष्यत् । अय्यंजारेत्यर्य्यं जारा । पोषाय । धनायति ॥२८

ष्यत् । अर्य्यायै ॥२९॥ आयूंषि ॥३०॥

गायत्री । [1]उष्णिहा ॥३१॥

१. अपपाठ इव प्रतीयते, पाठान्तरं वैतत् स्यात् ।

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्त्यनु स्तुप् । पङ्क्त्त्या । सह ॥ बृहती । उष्णिणहा । कुकुप् । सूचीभिः । शम्म्यन्तु । त्वा ॥३१॥

द्विपदाऽइतिद्वि पदाः । याः । चतुष्पदाः । चतुःपदाऽइतिचतुः पदाः । त्रिपदाऽइतित्रि पदाः । याः । च । षट्पदाऽइतिषट् पदाः ॥ विच्छन्दाऽइतिवि छन्दाः । याः । च । सच्छन्दाऽइतिस छन्दाः ॥३२॥

महानाम्म्न्यऽइतिमहा नाम्म्न्यः । रेवत्त्यः । विश्श्वाः । आशाः । प्रभूवरीरितिप्र भूवरीः ॥ मैघीः । विद्युतऽइतिवि द्युतः । वाचः ॥३३॥

नार्य्यः । ते । पत्त्न्यः । लोम । वि । चिन्वन्तु । मनीषया ॥ देवानाम् । पत्त्न्यः । दिशः ॥३४॥

स्तुप् । पङ्क्त्या । उष्णिहा । शम्यन्तु ॥३१॥

द्विपदाऽइतिद्वि पदाः । चतुष्पदाः । त्रिपदाऽइतित्रि पदाः । षट्पदाऽइतिषट् पदाः । विछन्दाऽइतिवि छन्दाः । सछन्दाऽइतिस छन्दाः ॥३२॥

महानाम्न्यऽइतिमहा नाम्न्यः । रेवत्यः । [1]विश्वाः । प्रभूवरीरितिप्र भूवरीः । विद्युतऽइतिवि द्युतः ॥३३॥

पत्न्यः । चिन्वन्तु । पत्न्यः ॥३४॥

य्याः । [2]याः । विछन्दाऽइतिवि[3] छन्दाः । य्याः ॥३२॥

विद्युतऽइतिवि[4] द्युतः ॥३३॥

नार्य्यः । मनीषय्या ॥३४॥

---

१. पूर्वत्रास्मिन् पाठे 'विश्वाः' इत्येवं विसर्गस्य चिह्नं प्रयुक्तम् । द्र० पृष्ठ ३२८ ।

२. 'य्याः' इत्येवं पाठः साधुर्ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठो युक्तः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

रजताः । हरिणीः । सीसाः । युजः । युज्यन्ते । कर्म्मभिरितिकर्म्म भिः ॥ अश्वस्य । वाजिनः । त्वचि । सिमाः । शम्म्यन्तु । शम्म्यन्तीः ॥३५॥

कः । त्वा । आ । छ्यति । कः । त्वा । वि । शास्ति । कः । ते । गात्राणि । शम्म्यति ॥ कः । ऊँऽइत्यूँ । ते । शमिता । कविः ॥३६॥

ऋतवः । ते । ऋतुथेत्यृतु था । पर्व । शमितारः । वि । शासतु ॥ सँवत्सरस्य । तेजसा । शमीभिः । शम्म्यन्तु । त्वा ॥३७॥

अर्द्धमासाऽइत्यर्द्ध मासाः । परूंषि । ते । मासाः ।

युज्यन्ते । अश्वस्य । शम्यन्तु । शम्यन्तीः ॥३५॥

शास्ति । गात्राणि । शम्यति । ऊँऽइत्यूँ ॥३६॥

ऋतुथेत्यृतु था । सँवत्सरस्य । शम्यन्तु ॥३७॥

अर्द्धमासाऽइत्यर्द्ध मासाः । शम्यन्तः । अहोरात्राणि । विलिष्टमितिवि

---

[1]युजः । य्युज्यन्ते ॥३५॥

छ्यतु[2] ॥३६॥

ऋतुथेत्यृतु था ॥३७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'य्युजः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं प्रतीयते । उत्तरत्रास्मिन्नेव मन्त्रे 'वि । शास्ति' पाठहेतोः । 'दैव्या०' (३९ ककोशे ४२) मन्त्रे उभयत्र 'छ्यन्तु' 'शासतु' समानपुरुषप्रयोगाच्च ।

आ । छ्यन्तु । शम्म्यन्तदं ॥ अहोरात्त्राणि । मरुतं÷ । विलिंष्टमितिविं लिंष्टम् । सूदयन्तु । ते ॥३८॥

दैव्याः । अद्धूर्य्यवः÷ । त्वा । आ । छ्यन्तु । वि । च । शासतु ॥ गात्त्राणि । पर्व्वशऽइतिपर्व्व शः । ते । सिमाः । कृण्वन्तु । शम्म्यन्तीदं ॥३९॥

द्यौः । ते । पृथिवी । अन्तरिक्क्षम् । वायुः । छिद्रम् । पृणातु । ते ॥ सूर्य्यः÷ । ते । नक्क्षत्रैदं । सह । लोकम् । कृणोतु । साधुयेतिसाधु या ॥४०॥

शम् । ते । परेब्भ्यदं । गात्त्रेब्भ्यदं । शम् । अस्तु । अवरेब्भ्यदं ॥ शम् । अस्त्थब्भ्यऽइत्त्यस्त्थ ब्भ्यं÷ । मज्जब्भ्यऽइतिमज्ज ब्भ्यं÷ । शम् । ऊँऽइत्त्यूँ । अस्तु । तन्न्वै । तवं ॥४१॥

लिंष्टम् ॥३८॥

दैव्याः÷ । अध्वर्य्यवं÷ । गात्राणि । कृण्वन्तु । शम्यन्तीदं ॥३९॥

अन्तरिक्षम् । छिद्रम् । नक्षत्रैदं ॥४०॥

परेभ्यदं । गात्रेभ्यदं । अस्तु । अवरेभ्यदं । अस्थभ्यऽइत्यस्थ भ्यं÷ । मज्जभ्यऽइतिमज्ज भ्यं÷ । ऊँऽइत्यूँ । अस्तु । तन्वै ॥४१॥

व्विलिंष्टमितिवि[1] लिंष्टम् । सूदय्यन्तु ॥३८॥

अध्वर्य्यवं÷ ॥३९॥

व्वायुः । सूर्य्यं÷ । साधुय्येतिसाधु [2]य्या ॥४०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'व्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'य्या' इति पाठेन भाव्यम् ।

किम् । स्वित् । सूर्य्यसममितिसूर्य्य समम् । ज्योतिः । किम् । समुद्रसममितिसमुद्र समम् । सरः ॥ किम् । स्वित् । पृथिव्यै । वर्षीयः । कस्य । मात्रा । न । विद्यते ॥४२॥

ब्रह्म । सूर्य्यसममितिसूर्य्य समम् । ज्योतिः । द्यौः । समुद्रसममितिसमुद्र समम् । सरः ॥ इन्द्रः । पृथिव्यै । वर्षीयान् । गोः । तु । मात्रा । न । विद्यते ॥४३॥

पृच्छामि । त्वा । चितये । देवसखेतिदेव सख । यदि । त्वम् । अत्र । मनसा । जगन्थ ॥ येषु । विष्णुः । त्रिषु । पदेषु । एष्टऽइत्त्या इष्टः । तेषु । विश्वम् । भुवनम् । आ । विवेशा३ ॥४४॥

अपि । तेषु । त्रिषु । पदेषु । अस्मि । येषु । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या विवेश ॥ सद्यः । परि ।

समुद्रसममितिसमुद्र समम् । पृथिव्यै । मात्रा । विद्यते ॥४३॥
ब्रह्म । समुद्रसममितिसमुद्र समम् । पृथिव्यै । मात्रा । विद्यते ॥४३॥
पृछामि । अत्र । विष्णुः । एष्टऽइत्या इष्टः । विश्वम् ॥४४॥
अस्मि । विश्वम् । आविवेशेत्या विवेश । सद्यः । पृष्टम् ॥४५॥

[1]सूर्य्यसममितिसूर्य्य समम् । वर्षीयः ॥४२॥
सूर्य्यसममितिसूर्य्य समम् । वर्षीयान् ॥४३॥
चितये । यदि । येषु । [2]विवेशा ॥४४॥
येषु । आविवेशेत्या विवेश ॥४५॥

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठयन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विवेशा३' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः । अस्मिन् कोश इत उत्तरमुत्तरमन्त्रस्य 'अपि । तेषु' इति द्वे पदे पठयेते, उत्तरमन्त्रेऽपि । तदन्ययोरिह पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

एमि । पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकेन । अङ्गेन । दिवः । अस्य । पृष्ठम् ॥४५॥

केषु । अन्तरित्यन्तः । पुरुषः । आ । विवेश । कानि । अन्तरित्यन्तः । पुरुषे । अर्पितानि ॥ एतत् । ब्रह्मन् । उप । वल्हामसि । त्वा । किम् । स्वित् । नः । प्रति । वोचासि । अत्र ॥४६॥

पञ्चस्वितिपञ्च सु । अन्तरित्यन्तः । पुरुषः । आ । विवेश । तानि । अन्तरित्यन्तः । पुरुषे । अर्पितानि ॥ एतत् । त्वा । अत्र । प्रतिमन्वानऽइतिप्रति [1]मन्वानः । अस्मि । न । मायया । भवसि । उत्तरऽइत्युत् तरः । मत् ॥४७॥

का । ईम् । अरे । पिशङ्गिला । का । ईम् । कुरुपिशङ्गिलेतिकुरु [2]पिशङ्गिला ॥ कः । ईम् । आस्कन्दमित्या स्कन्दम् । अर्षति । कः । ईम् । पन्थाम् । वि । सर्प्पति ॥४८॥

अन्तरित्यन्तः । अन्तरित्यन्तः । ब्रह्मन् । वल्हामसि । अत्र ॥४६॥

अन्तरित्यन्तः । अन्तरित्यन्तः । अत्र । प्रतिमन्वानऽइतिप्रति मन्वानः । अस्मि । उत्तरऽइत्युत् तरः ॥४७॥

आस्कन्दमित्या स्कन्दम् ॥४८॥

मायया ॥४७॥ [3]का । ईम् ॥४८॥

---

१. 'मन्वानः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पिशङ्गिला' इति काशिकः पाठः ।

३. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वादिह तत्पदानि न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

अजा । अरे । पिशङ्गिला । श्वावित् । श्वविदितिश्व वित् । कुरुपिशङ्गिलेतिकुरु [1]पिशङ्गिला ॥ शश॒ । आस्कन्द-मित्त्या स्कन्दम् । अर्षति । अहिः । पन्थाम् । वि । सर्प्पति ॥४९॥

कति । अस्य । व्विष्ट्ठा॒ । व्विस्त्थाऽइतिवि स्था॒ । कति । अक्क्षराणि । कति । होमासः । कतिधा । समिद्द्ध-ऽइतिसम् इद्द्धः ॥ यज्ञस्य । त्वा । व्विदथा । पृच्छम् । अत्त्र । कति । होतारः । ऋतुशऽइत्त्यृतु शः । यजन्ति ॥५०॥

षट् । अस्य । व्विष्ट्ठा॒ । व्विस्त्थाऽइतिवि स्था॒ । शतम् । अक्क्षराणि । अशीतिः । होमाः । समिधऽइतिसम् इधः । ह्व । तिस्रः ॥ यज्ञस्य । ते । व्विदथा । प्र । ब्रवीमि । सप्त । होतारः । ऋतुशऽइत्त्यृतु शः । यजन्ति ॥५१॥

कः । अस्य । व्वेद । भुवनस्य । नाभिम् । कः । द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावापृथिवी । अन्तरिक्क्षम् ॥ कः ।

श्वविदितिश्व वित् । आस्कन्दमित्या स्कन्दम् ॥४९॥

व्विष्ठा? । व्विस्थाऽइतिवि स्था? । अक्षराणि । समिद्धऽइतिसम् इद्धः । यज्ञस्य । पृछम् । अत्र । ऋतुशऽइतॄतु शः ॥५०॥

व्विष्ठा? । व्विस्थाऽइतिवि स्था? । अक्षराणि । यज्ञस्य । सप्त । ऋतुश-ऽइतॄतु शः ॥५१॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । जनित्रम् ॥५२॥

व्विस्थाऽइतिव्वि स्था? । य्यज्ञस्य । ऋतुशऽइत्यृतु श? । य्यजन्ति ॥५०

व्विस्थाऽइतिव्वि स्था? । य्यज्ञस्य । ऋतुशऽइत्यृतु श? । य्यजन्ति ॥५१

---

१. 'पिशङ्गिला' इति काशिकः पाठः ।

सूर्य्यस्य । व्वेद । बृहतः । जनित्रम् । कः । व्वेद । चन्द्रमसम् । यतोजाऽइतियतः जाः ॥५२॥

वेद । अहम् । अस्य । भुवनस्य । नाभिम् । वेद । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्क्षम् ॥ वेद । सूर्य्यस्य । बृहतः । जनित्रम् । अथोऽइत्यथो । व्वेद । चन्द्रमसम् । यतोजाऽइतियतः जाः ॥५३॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ॥ पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । व्वाचः । परमम् । व्योमेतिवि ओम ॥५४॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ॥ अयम् । सोमः ।

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । जनित्रम् । अथोऽइत्यथो ॥५३॥

पृछामि । पृथिव्याः । पृछामि । यत्र । पृछामि । वृष्णः । अश्वस्य । पृछामि ॥५४॥

पृथिव्याः । यज्ञः । वृष्णः । अश्वस्य । ब्रह्मा ॥५५॥

सूर्यस्य । य्यतोजाऽइतियतः[1] जाः ॥५२॥

सूर्यस्य । य्यतोजाऽइतियतः[1] जाः ॥५३॥

य्यत्र । व्व्योमेतिव्वि ओम ॥५४॥

इयम् । [2]अयम् । य्यज्ञः । [2]अयम् । [2]अयम् । व्व्योमेतिव्वि[3]

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'य्यतः' इत्येवं लेखेन भाव्यम् ।

२. सर्वानुदात्तरूपोऽपपाठोऽयम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं लेखेन भाव्यम् ।

वृष्ण॑÷ । अश्व॑स्य । रेत॑÷ । ब्रह्मा । अयम् । वाचः॑ । पर॒मम् । व्योमेति॒वि ओम ॥५५॥

सुभूरिति॑सु भूः॑ । स्वयम्भूरिति॑स्व॒यम् भूः॑ । प्रथमः॑ । अन्तः॑ । महति । अर्ण॑वे ॥ दधे । ह । गर्भ॑म् । ऋत्वियम् । यत॑÷ । जातः॑ । प्रजाप॑तिरिति॑प्रजा प॑तिः ॥५६॥

होता॑ । यक्षत् । प्रजाप॑तिमिति॑प्रजा प॑तिम् । सोम॑स्य । महिम्नः॑ ॥ जुषता॑म् । पिब॑तु । सोम॑म् । होत॑÷ । यज॑ ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

गर्भ॑म् । ऋत्वियम् । प्रजाप॑तिरिति॑प्रजा प॑तिः ॥५६॥

यक्षत् । प्रजाप॑तिमिति॑प्रजा प॑तिम् । महिम्नः॑ ॥५७॥

ओम् ॥५५॥

स्वय्यम्भूरिति॑स्वय्यम् भूः॑ । ऋत्विय्यम् । य्यत॑÷ ॥५६॥

य्यक्षत् । पिब॑त[1] । य्यज॑[2] ॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'पिब॑तु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. इत उत्तरस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । ककोशेऽस्याः कण्डिकायाः पदानि पठचन्ते, परन्तु तेषां पदच्छेदः स्वराङ्कनं च प्रायेणाशुद्ध उपलभ्यते ।

चतुर्विंशोऽध्यायः

अश्वः । तूपरः । गोमृगऽइतिगो मृगः । ते । प्राजापत्याऽइतिप्राजा पत्याः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । आग्नेयः । रराटे । पुरस्तात् । सारस्वती । मेषी । अधस्तात् । हन्वोः । आश्विनौ । अधोरामावित्यधः रामौ । बाह्वोः । सौमापौष्णः । श्यामः । नाभ्याम् । सौर्ययामौ । श्वेतः । च । कृष्णः । च । पार्श्वयोः । त्वाष्ट्रौ । लोमशसक्थावितिलोमश सक्थौ । सक्थ्योः । वायव्यः । श्वेतः । पुच्छे । इन्द्राय । स्वपस्यायेतिसु 'अपस्याय । वेहत् । वैष्णवः । वामनः ॥१॥

रोहितः । धूम्ररोहितऽइतिधूम्र रोहितः । कर्कन्धुरोहितऽइतिकर्कन्धु रोहितः । ते । सौम्याः । बभ्रुः ।

अश्वः । प्राजापत्याऽइतिप्राजा पत्याः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । आग्नेयः । पुरस्तात् । अधस्तात् । हन्वोः । आश्विनौ । अधोरामावित्यधः रामौ । बाह्वोः । सौमापौष्णः । नाभ्याम् । कृष्णः । पार्श्वयोः । त्वाष्ट्रौ । लोमशसक्थावितिलोमश सक्थौ । सक्थ्योः । वायव्यः । पुच्छे । वैष्णवः ॥१॥

धूम्ररोहितऽइतिधूम्र रोहितः । सौम्याः । बभ्रुः । अरुणबभ्रुरित्यरुण

आग्नेयः । सौर्ययामौ । पार्श्वयोः । वायव्यः । इन्द्राय । स्वपस्यायेतिसु अपस्याय ॥१॥

---

१. 'अपस्याय' इति काशिक: पाठः ।

अरुणबंभ्रुरित्त्यरुण बंभ्रुः । शुक्रबभ्रुरितिशुक्र बभ्रुः । ते । व्वारुणाः । शितिरन्ध्रऽइतिशिति रन्ध्रं÷ । अन्न्यतं÷शिति-रन्ध्रऽइत्त्यन्न्यतं÷ शितिरन्ध्रः । समन्तशितिरन्ध्रऽइतिसमन्त शितिरन्ध्रः । ते । सावित्राः । शितिबाहुरितिशिति बाहुः । अन्न्यतं÷शितिबाहुरित्त्यन्न्यतं÷ शितिबाहुः । समन्तशिति-बाहुरितिसमन्त शितिबाहुः । ते । बार्हस्प्पत्त्याः । पृषती । क्षुद्रपृषतीतिक्क्षुद्र पृषती । स्थूलपृषतीतिस्त्थूल पृषती । ताः । मैत्रावरुण्ण्य÷ ॥२॥

शुद्धवालऽइतिशुद्ध वालः । सर्वशुद्धवालऽइतिसर्व शुद्धवालः । मणिवालऽइतिमणि वाल÷ । ते । आश्विनाः । श्येतं÷ । श्येताक्क्षऽइतिश्श्येत अक्क्षः । अरुणः । ते । रुद्राय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । कर्ण्णाः । यामाः । अवलिप्ताऽइत्त्यव लिप्ताः । रौद्राः । नभोरूपाऽइतिनभ÷-रूपाः । पार्ज्जन्न्याः ॥३॥

पृश्नि÷ । तिरश्चीनपृश्निरितितिरश्चीन पृश्निः ।

बभ्रुः । शुक्रबभ्रुरितिशुक्र बभ्रुः । अन्यतं÷शितिरन्ध्रऽइत्यन्यतं÷ शिति-रन्ध्रः । सावित्राः । अन्यतं÷शितिबाहुरित्यन्यतं÷ शितिबाहुः । बार्ह-स्पत्याः । क्षुद्रपृषतीतिक्षुद्र पृषती । स्थूलपृषतीतिस्थूल पृषती । मैत्रावरुण्य÷ ॥२

शुद्धवालऽइतिशुद्ध वालः । सर्वशुद्धवालऽइतिसर्व शुद्धवालः । आश्विनाः । श्येताक्षऽइतिश्येत अक्षः । रुद्राय । अवलिप्ताऽइत्यव लिप्ताः । रौद्राः । पार्ज्जन्याः ॥३॥

पृश्नि÷ । तिरश्चीनपृश्निरितितिरश्चीन पृश्निः । ऊर्ध्वपृश्निरित्यूर्ध्व

शुद्धवालऽइतिशुद्ध वालः । मणिवालऽइतिमणि वाल÷ । रुद्राय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । श्यामाः ॥३॥

ऊर्द्ध्वपृश्निरित्यूर्द्ध्व पृश्निꣳ । ते । मारुताः । फल्गूः । लोहितोर्णीतिलोहित ऊर्णी । पलक्क्षी । ताः । सारस्वत्त्यः । प्लीहाकर्ण्णीः । प्लीहकर्ण्णऽइतिप्प्लीह कर्ण्णीः । शुण्ठाकर्ण्णीः । शुण्ठकर्ण्णऽइतिशुण्ठ कर्ण्णीः । अद्ध्यालोहकर्ण्णऽइत्त्यद्ध्यालोह कर्ण्णीः । ते । त्वाष्ट्राः । कृष्ष्णग्ग्रीवऽइतिकृष्ष्ण ग्ग्रीवꣳ । शितिकक्क्षऽइतिशिति कक्क्षः । अञ्जिसक्क्थऽइत्त्यञ्जि सक्क्थः । ते । ऐन्द्राग्ग्नाः । कृष्ष्णाञ्जिरितिकृष्ष्ण अञ्जिꣳ । अल्प्पाञ्जिरित्त्यल्प्प अञ्जिꣳ । महाञ्ज्जिरितिमहा अञ्ज्जिꣳ । ते । उषस्याः ॥४॥

शिल्प्पाः । वैश्श्वदेव्व्युऽइतिवैश्श्व देव्यः । रोहिण्ण्यꣳ । त्र्यव्वयऽइतित्रि अव्वयꣳ । वाचे । अविज्ञ्ज्ञाताऽइत्त्यवि ज्ञाताꣳ । अदित्त्यै । सरूपाऽइतिस रूपाꣳ । धात्रे । वत्त्सतर्य्यः । देवानाम् । पत्त्नीब्भ्यꣳ ॥५॥

पृश्निꣳ । फल्गूः । पलक्षी । सारस्वत्यः । प्लीहकर्णऽइतिप्लीह कर्णीः । शुण्ठाकर्णीः । शुण्ठकर्णऽइतिशुण्ठ कर्णीः । अध्यालोहकर्णऽइत्यध्यालोह कर्णीः । त्वाष्ट्राः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवꣳ । शितिकक्षऽइतिशिति कक्षः । अञ्जिसक्थऽइत्यञ्जि सक्थः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाञ्जिरितिकृष्ण अञ्जिꣳ । अल्पाञ्जिरित्यल्प अञ्जिꣳ । महाञ्जिरितिमहा अञ्जिꣳ ॥४॥

शिल्पाः । वैश्वदेव्युऽइतिवैश्व देव्यः । रोहिण्यꣳ । त्र्यव्यऽइतित्रि अव्यꣳ । अविज्ञाताऽइत्यवि ज्ञाताꣳ । अदित्यै । धात्रे । वत्सतर्यः । पत्नीभ्यꣳ ॥५॥

वैश्वदेव्युऽइतिवैश्व देव्यः । त्र्यव्युऽइतित्रि अव्युꣳ । वत्सतर्य्यः ॥५॥

कृष्णग्ग्रीवाऽइतिकृष्ण ग्रीवाः । आग्नेयाः । शितिभ्रवऽइतिशिति भ्रवः । वसूनाम् । रोहिताः । रुद्राणाम् । श्वेताः । अवरोकिणऽइत्यव रोकिणः । आदित्यानाम् । नभोरूपाऽइतिनभः रूपाः । पार्ज्जन्याः ॥६॥

उन्नतऽइत्युत् नतः । ऋषभः । वामनः । ते । ऐन्द्रावैष्णवाः । उन्नतऽइत्युत् नतः । शितिबाहुरितिशिति बाहुः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । ते । ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । शुकरूपाऽइतिशुक रूपाः । वाजिनाः । कल्माषाः । आग्निमारुताऽइत्याग्नि [1]मारुताः । श्यामाः । पौष्णाः ॥७॥

एताः । ऐन्द्राग्नाः । द्विरूपाऽइतिद्वि रूपाः । अग्नीषोमीयाः । वामनाः । अनड्वाहः । आग्नावैष्णवाः । वशाः । मैत्रावरुण्यः । अन्यतऽएन्यऽइत्यन्यतः एन्यः । मैत्र्यः ॥८॥

कृष्णग्रीवाऽइतिकृष्ण ग्रीवाः । आग्नेयाः । शितिभ्रवऽइतिशिति भ्रवः । रुद्राणाम् । अवरोकिणऽइत्यव रोकिणः । आदित्यानाम् । पार्ज्जन्याः ॥६॥

उन्नतऽइत्युत् नतः । ऐन्द्रावैष्णवाः । उन्नतऽइत्युत् नतः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । कल्माषाः । आग्निमारुताऽइत्याग्नि मारुताः । पौष्णाः ॥७॥

ऐन्द्राग्नाः । द्विरूपाऽइतिद्वि रूपाः । अग्नीषोमीयाः । आग्नावैष्णवाः । मैत्रावरुण्यः । अन्यतऽएन्यऽइत्यन्यतः एन्यः । मैत्र्यः ॥८॥

आग्नेय्याः ॥६॥ अग्नीषोमीयाः ॥८॥

---

१. 'मारुताः' इति काशिकः पाठः ।

बभ्रवः । सौम्म्याः । श्वेताः । वायव्याः ॥९॥

कृष्णाः । भौमाः । धूम्राः । आन्तरिक्षाः । बृहन्तः । दिव्याः । शबलाः । वैद्युताः । सिध्माः । तारकाः ॥१०॥

धूम्रान् । वसन्ताय । आ । लभते । श्वेतान् । ग्रीष्माय । कृष्णान् । वर्षाभ्यः । अरुणान् । शरदे । पृषतः । हेमन्ताय । पिशङ्गान् । शिशिराय ॥११॥

त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । गायत्र्यै । पञ्चावयऽइतिपञ्च अवयः । त्रिष्टुभे । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभे । दित्यवाहऽइतिदित्य वाहः । जगत्यै । त्रिवत्साऽइतित्रि वत्साः । अनुष्टुभे । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभे । तुर्य्यवाहऽइतितुर्य्य वाहः । उष्णिहे ॥१२॥

बभ्रवः । सौम्याः । वायव्याः ॥९॥

कृष्णाः । धूम्राः । आन्तरिक्षाः । दिव्याः । वैद्युताः । सिध्माः ॥१०

धूम्रान् । ग्रीष्माय । कृष्णान् । वर्षाभ्यः ॥११॥

त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । गायत्र्यै । त्रिष्टुभे । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभे । दित्यवाहऽइतिदित्य वाहः । जगत्यै । त्रिवत्साऽइतित्रि वत्साः । अनुष्टुभे । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभे । उष्णिहे ॥१२॥

वायव्याः ॥९॥

वसन्ताय । ग्रीष्माय । हेमन्ताय । शिशिराय ॥११॥

त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । गायत्र्यै । पञ्चावयऽइतिपञ्च अवयः । दित्यवाहऽइतिदित्य वाहः । त्रिवत्साऽइतित्रि वत्साः । तुर्य्यवाहऽइतितुर्य्य वाहः ॥१२॥

पष्ठ्ठवाहुऽइतिंपष्ठ्ठ वाहः । विराजऽइतिंवि राजे । उक्षाणः । बृहत्यै । ऋषभाः । ककुभे । अनड्वाहः । पङ्क्त्यै । धेनवः । अतिंच्छन्दसऽइत्यतिं छन्दसे ॥१३॥

उपध्वस्ताऽइत्युप ध्वस्ताः । सावित्राः । वत्सतर्य्यः । सारस्वत्यः । श्यामाः । पौष्णाः । पृश्नयः । मारुताः । बहुरूपाऽइतिबहु रूपाः । वैश्वदेवाऽइतिंवैश्व देवाः । वशाः । द्यावापृथिवीयाः ॥१४॥

उक्ताः । सञ्चराऽइतिंसम् चराः । एताः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाः । वारुणाः । पृश्नयः । मारुताः । कायाः । तूपराः ॥१५॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । प्रथमजानितिप्रथम जान् । आ । लभते । मरुद्भ्यऽइतिंमरुत् भ्यः । सान्त-

---

पष्ठवाहुऽइतिंपष्ठ वाहः । उक्षाणः । बृहत्यै । अतिछन्दसऽइत्यति छन्दसे ॥१३॥

उपध्वस्ताऽइत्युप ध्वस्ताः । सावित्राः । वत्सतर्षः । सारस्वत्यः । पौष्णाः । पृश्नयः । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवाः ॥१४॥

उक्ताः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाः । पृश्नयः ॥१५॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । प्रथमजानितिप्रथम जान् । मरुद्भ्य-

---

पष्ठवाहुऽइतिंपष्ठ वाहः । विराजऽइतिंवि[1] राजे ॥१३॥

वत्सतर्य्यः । पृश्नयः । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवाः । द्यावापृथिवीयाः १४

पृश्नयः । कायाः ॥१५॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । सवात्यानितिस वात्यान् ॥१६॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्वित्वेन भाव्यम् ।

पनेभ्य्ऽइतिसाम् [1]तपनेभ्य्यं÷ । सवात्त्यानितिस व्वात्त्यान् । गृहमेधिभ्य्ऽइतिगृहमेधि भ्यं÷ । बष्किहान् । क्क्रीडिभ्य्ऽइतिक्क्रीडि भ्यं÷ । सऽसृष्टानितिसम् सृष्टान् । स्वतवद्भ्य्ऽइतिस्वतवत् भ्यऽ । अनुसृष्टानित्त्यनु सृष्टान् ॥१६॥

प्राशृङ्गाः । प्रशृङ्गाऽइतिप्र शृङ्गाः । माहेन्द्राऽइतिमाहा इन्द्राः । बहुरूपाऽइतिबहु रूपाः । व्वैश्वकर्म्मणाऽइतिवैश्श्व [2]कर्म्मणाः ॥१७॥

धूम्राः । बब्भ्रुनीकाशाऽ । बब्भ्रुनिकाशाऽइतिबब्भ्रु निकाशाऽ । पितृणाम् । सोमवतामितिसोम व्वताम् । बब्भ्रवं÷ । धूम्रनीकाशाऽ । धूम्रनिकाशाऽइतिधूम्र निकाशाऽ । पितृणाम् । बर्हिषदाम् । बर्हिसदामितिबर्हि सदाम् । कृष्णाः ।

ऽइतिमरुत् भ्यं÷ । सान्तपनेभ्य्ऽइतिसाम् तपनेभ्यं÷ । सवात्यानितिस व्रात्यान् । गृहमेधिभ्य्ऽइतिगृहमेधि भ्यं÷ । बष्किहान् । क्रीडिभ्य्ऽइतिक्रीडि भ्यं÷ । सऽसृष्टानितिसम् सृष्टान् । स्वतवद्भ्य्ऽइतिस्वतवत् भ्यऽ । अनुसृष्टानित्यनु सृष्टान् ॥१६॥

प्रशृङ्गाऽइतिप्र शृङ्गाः । वैश्वकर्म्मणाऽइतिवैश्व कर्म्मणाः ॥१७॥

धूम्राः । बभ्रुनीकाशाऽ । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु निकाशाऽ । बभ्रवं÷ । धूम्रनीकाशाऽ । धूम्रनिकाशाऽइतिधूम्र निकाशाऽ । कृष्णाः ।

वैश्वकर्म्मणाऽइतिवैश्व कर्म्मणाः ॥१७॥

सोमवतामितिसोम वताम् । बभ्रुवं÷[3] । त्रैयम्बकाः ॥१८॥

---

१. 'तपनेभ्यं÷' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कर्म्मणाः' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयमुत तैत्तिरीयपाठवदुवङ्रूपः पाठभेद इति विचारणीयम् ।

बुभ्रुनीकाशाः । बुभ्रुनिकाशाऽइतिबुभ्रु निकाशाः । पितृ-णाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्ता-नाम् । कृष्णाः । पृषन्तः । त्रैयम्बकाः ॥१८॥

शुनासीरीयाः । श्वेताः । वायव्याः । श्वेताः । सौर्य्याः ॥१९॥

वसन्ताय । कपिञ्जलान् । आ । लभते । ग्रीष्माय । कलविङ्कान् । वर्षाभ्यः । तित्तिरीन् । शरदे । वर्तिकाः । हेमन्ताय । ककरान् । शिशिराय । विककरानितिविकरान् ॥२०॥

समुद्राय । शिशुमारानितिशिशु मारान् । आ । लभते । पर्जन्याय । मण्डूकान् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । मत्स्यान् । मित्राय । कुलीपयान् । वरुणाय । नाक्रान् ॥२१॥

बभ्रुनीकाशाः । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु निकाशाः । अग्निष्वात्तानाम् । अग्नि-स्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । कृष्णाः ॥१८॥

वायव्याः ॥१९॥

ग्रीष्माय । वर्षाभ्यः ॥२०॥

समुद्राय । पर्जन्याय । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । मत्स्यान् । मित्राय । नाक्रान् ॥२१॥

शुनासीरीयाः । वायव्याः । [1]सूर्य्याः ॥१९॥

वसन्ताय । ग्रीष्माय । हेमन्ताय । शिशिराय । विककरानितिविक[2] करान् ॥२०॥

समुद्राय । पर्जन्याय । मित्राय । कुलीपयान् । वरुणाय ॥२१॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'सौर्य्याः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्थानेऽवग्रहो लेखकप्रमादजः ।

सोमा॑य । ह॒ꣳसान् । आ । ल॒भ॒ते॒ । व्वा॒यवे॑ । ब॒लाकाः॑ । इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॒मिती॑न्द्राग्नि भ्या॑म् । कु॒ञ्चान् । मि॒त्राय॑ । म॒द्गून् । व्वरु॑णाय । च॒क्र॒वा॒कानिति॑चक्र व्वाकान् ॥२२॥

अ॒ग्नये॑ । कु॒ट॒रून् । आ । ल॒भ॒ते॒ । व्व॒न॒स्पति॑भ्य॒ऽइ॒ति॒व॒न॒स्पति॑ भ्यः । उ॒लूका॑न् । अ॒ग्नीषोमा॑भ्याम् । चाषा॑न् । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । म॒यूरा॑न् । मि॒त्रा॒वरु॑णाभ्याम् । क॒पोता॑न् ॥२३॥

सोमा॑य । ल॒वान् । आ । ल॒भ॒ते॒ । त्वष्ट्रे॑ । कौ॒लीका॑न् । गो॒षा॒दीः । गो॒सा॒दीरिति॑गो सा॒दीः । दे॒वाना॑म् । पत्नी॑भ्यः । कु॒लीकाः॑ । दे॒व॒जा॒मिभ्य॒ऽइति॑देव॒जा॒मि भ्यः॑ । अ॒ग्नये॑ । गृ॒हप॑त॒य॒ऽइति॑गृ॒ह प॑तये । पा॒रु॒ष्णान् ॥२४॥

अह्ने॑ । पा॒रा॒व॑तान् । आ । ल॒भ॒ते॒ । रात्र्यै॑ । सी॒चा॒पूः ।

इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॒मिती॑न्द्राग्नि भ्या॑म् । मि॒त्राय॑ । म॒द्गून् । च॒क्र॒वा॒कानिति॑चक्र व्वाकान् ॥२२॥

अ॒ग्नये॑ । व्व॒न॒स्पति॑भ्य॒ऽइ॒ति॒व॒न॒स्पति॑ भ्यः । अ॒ग्नीषोमा॑भ्याम् । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । मि॒त्रा॒वरु॑णाभ्याम् ॥२३॥

त्वष्ट्रे॑ । पत्नी॑भ्यः । दे॒व॒जा॒मिभ्य॒ऽइति॑देव॒जा॒मि भ्यः॑ । अ॒ग्नये॑ । पा॒रु॒ष्णान् ॥२४॥

अह्ने॑ । रात्र्यै॑ । अ॒हो॒रा॒त्रयोः॑ । स॒न्धिभ्य॒ऽइति॑स॒न्धि भ्यः॑ । मासे॑भ्यः ।

सोमा॑य । व्वा॒यवे॑ । मि॒त्राय॑ । व्वरु॑णाय । च॒क्र॒वा॒कानिति॑चक्र व्वाकान् ॥२२

अ॒ग्नये॑ । व्व॒न॒स्पति॑भ्य॒ऽइ॒ति॒व्व॒न॒स्पति॑ भ्यः । म॒यूरा॑न् ॥२३॥

सोमा॑य । [1]ल॒बान् । अ॒ग्नये॑ । गृ॒हप॑त॒य॒ऽइति॑गृ॒ह प॑तये ॥२४॥

---

१. प्रमादपाठोऽयं स्यात् बकारवान् ।

अहोरात्रयोः । सन्धिभ्भ्यऽइतिसन्धि भ्यः । जतूः । मासेभ्यः । दात्त्यौहान् । सँव्वत्सराय । महतः । सुपर्ण्णानितिसु पर्ण्णान् ॥२५॥

भूम्म्यै । आखून् । आ । लभते । अन्तरिक्क्षाय । पाङ्क्त्रान् । दिवे । कशान् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । नकुलान् । बभ्भ्रुकान् । अवान्तरदिशाभ्भ्यऽइत्त्यवान्तर दिशाभ्भ्यः ॥२६॥

वसुभ्भ्यऽइतिवसु भ्यः । ऋश्श्यान् । आ । लभते । रुद्द्रेभ्भ्यः । रुरून् । आदित्त्येभ्भ्यः । न्यङ्कून् । विश्श्वेभ्भ्यः । देवेभ्भ्यः । पृषतान् । साद्ध्येभ्भ्यः । कुलुङ्गान् ॥२७॥

ईशानाय । परस्वतः । आ । लभते । मित्त्राय । गौरान् । वरुणाय । महिषान् । बृहस्प्पतये । गवयान् । त्वष्ट्रे । उष्ट्रान् ॥२८॥

दात्यौहान् । सव्वँत्सराय ॥२५॥

भूम्यै । अन्तरिक्षाय । पाङ्क्त्रान् । बभ्रुकान् । अवान्तरदिशाभ्यऽइत्यवान्तर दिशाभ्यः ॥२६॥

वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । ऋश्यान् । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । साध्येभ्यः ॥२७॥

मित्राय । बृहस्पतये । त्वष्ट्रे । उष्ट्रान् ॥२८॥

अहोरात्रय्योः । [1]सम्व्वत्सराय ॥२५॥

अन्तरिक्षाय ॥२६॥

वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः ॥२७॥

ईशानाय । मित्राय । वरुणाय । बृहस्पतये । गवयान् ॥२८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सव्वँत्सराय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । पुरुषान् । हस्तिनः । आ । लभते । वाचे । प्लुषीन् । चक्षुषे । मशकान् । श्रोत्राय । भृङ्गाः ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । च । वायवे । च । गोमृगऽइतिगो मृगः । वरुणाय । आरण्यः । मेषः । यमाय । कृष्णः । मनुष्यराजायेतिमनुष्य राजाय । मर्कटः । शार्दूलाय । रोहित् । ऋषभाय । गवयी । क्षिप्रश्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । वर्त्तिका । नीलङ्गोः । क्रिमिः । समुद्राय । शिशुमारऽइतिशिशु मारः । हिमवतऽइतिहिम वते । हस्ती ॥३०॥

मयुः । प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । उलः । हलिक्ष्णः । वृषदंशऽइतिवृष दंशः । ते । धात्रे । दिशाम् । कङ्कः । धुङ्क्षा । आग्नेयी । कलविङ्कः । लोहिताहिरितिलोहित अहिः । पुष्करसादऽइतिपुष्कर सादः । ते । त्वाष्ट्राः । वाचे । क्रुञ्चः ॥३१॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । हस्तिनः । चक्षुषे । श्रोत्राय ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । आरण्यः । कृष्णः । मनुष्यराजायेति-मनुष्य राजाय । क्षिप्रश्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । समुद्राय । हस्ती ॥३०॥

प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । हलिक्ष्णः । धात्रे । धुङ्क्षा । आग्नेयी । पुष्करसादऽइतिपुष्कर सादः । त्वाष्ट्राः ॥३१॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । श्रोत्राय ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । वायवे । वरुणाय । यमाय । मनुष्य-राजायेतिमनुष्य राजाय । शार्दूलाय । ऋषभाय । गवयी । क्षिप्रश्येनायेति-क्षिप्र श्येनाय । समुद्राय । हिमवतऽइतिहिम वते ॥३०॥

मयुः । वृषदंशऽइतिवृष दंशः । आग्नेयी ॥३१॥

सोमाय । कुलुङ्गः । आरण्यः । अजः । नकुलः । शका । ते । पौष्णाः । क्रोष्टा । मायोः । इन्द्रस्य । गौर-मृगऽइतिगौर मृगः । पिद्वः । न्यङ्कुः । कक्कटः । ते । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । चक्रवाकऽइतिचक्र वाकः ॥३२॥

· सौरी । बलाका । शार्गः । सृजयः । शयाण्डक-ऽइतिशय आण्डकः । ते । मैत्राः । सरस्वत्यै । शारिः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् । श्वावित् । श्वविदितिश्व वित् । भौमी । शार्दूलः । वृकः । पृदाकुः । ते । मन्यवे । सरस्वते । शुकः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् ॥३३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । पार्जन्यः । आतिः । वाहसः । दर्विदेतिदर्वि दा । ते । वायवे । बृहस्पतये । वाचः । पतये । पैङ्गराजऽइतिपैङ्ग राजः । अलजः । आन्तरिक्षः । प्लवः । मद्गुः । मत्स्यः । ते । नदीपतयऽइतिनदी पतये । द्यावापृथिवीयः । कूर्मः ॥३४॥

आरण्यः । पौष्णाः । क्रोष्टा । पिद्वः । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । चक्रवाकऽइतिचक्र वाकः ॥३२॥

मैत्राः । सरस्वत्यै । श्वविदितिश्व वित् । मन्यवे ॥३३॥

पार्जन्यः । बृहस्पतये । आन्तरिक्षः । मद्गुः । मत्स्यः ॥३४॥

सोमाय । मायोः । प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । चक्रवाकऽइतिचक्र [1]वाकः ॥३२॥

सृजयः । शयाण्डकऽइतिशय आण्डकः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् । श्वविदितिश्व वित् । पुरुषवागितिपुरुष वाक् ॥३३॥

वायवे । बृहस्पतये । पतये । नदीपतयऽइतिनदी पतये । द्यावा-

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'वाकः' इत्येवं लघुवकारो युक्तः पाठः ।

पुरुषमृगऽइति॑पुरुष मृगः । चन्द्रमसे । गोधा । कालका । दार्वाघाटः । दार्वाघातऽइतिदारु [1]आघातः । ते । वनस्पतीनाम् । कृकवाकुरितिकृक वाकुः । सावित्रः । हंसः । वातस्य । नाक्रः । मकरः । कुलीपयः । ते । अकूपारस्य । ह्रियै । शल्यकः ॥३५॥

एणी । अह्नः । मण्डूकः । मूषिका । तित्तिरिः । ते । सर्पाणाम् । लोपाशः । आश्विनः । कृष्णः । रात्र्यै । ऋक्षः । जतूः । सुषिलीकेतिसुषि लीका । ते । इतरजनानामितीतर जनानाम् । जहका । वैष्णवी ॥३६॥

अन्यवापऽइत्यन्य वापः । अर्द्धमासानामित्यर्द्ध मासानाम् । ऋश्यः । मयूरः । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । ते । गन्धर्वाणाम् । अपाम् । उद्रः । मासाम् । कश्यपः । रोहित् । कुण्डृणाची । गोलत्तिका । ते । अप्सरसाम् । मृत्यवे । असितः ॥३७॥

वनस्पतीनाम् । सावित्रः । नाक्रः । शल्यकः ॥३५॥
अह्नः । आश्विनः । कृष्णः । रात्र्यै । ऋक्षः । वैष्णवी ॥३६॥
अन्यवापऽइत्यन्य वापः । अर्द्धमासानामित्यर्द्ध मासानाम् । ऋश्यः । उद्रः । कश्यपः । अप्सरसाम् । मृत्यवे ॥३७॥

पृथिवीयः ॥३४॥
कृकवाकुरितिकृक [2]वाकुः । कुलीपयः । ह्रियै ॥३५॥
अन्यवापऽइत्यन्य [3]वापः । मयूरः । [4]मासानाम् ॥३७॥

---

१. 'आवातः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येव साधुः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येव साधुर्ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'मासाम्' इति शुद्धः पाठः ।

वृषाहूरितिवृष आहूः । ऋतूनाम् । आखुः । कशः । मान्थालः । ते । पितृणाम् । बलाय । अजगरः । वसूनाम् । कपिञ्जलः । कपोतः । उलूकः । शशः । ते । निर्ऋत्या-ऽइतिनिः ऋत्यै । वरुणाय । आरण्यः । मेषः ॥३८॥

श्वित्रः । आदित्यानाम् । उष्ट्रः । घृणीवान् । घृणिवानितिघृणि वान् । वाध्रीनसः । ते । मत्यै । अर-ण्याय । सृमरः । रुरुः । रौद्रः । क्वयिः । कुटरुः । दात्यौहः । ते । वाजिनाम् । कामाय । पिकः ॥३९॥

खड्गः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । श्वा । कृष्णः । कर्णः । गर्दभः । तरक्षुः । ते । रक्षसाम् । इन्द्राय । सूकरः । सिंहः । मारुतः । कृकलासः । पिप्पका । शकुनिः । ते । शरव्यायै । विश्वेषाम् । देवानाम् । पृषतः ॥४०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्विशोऽध्यायः ॥

निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । आरण्यः ॥३८॥

श्वित्रः । आदित्यानाम् । उष्ट्रः । वाध्रीनसः । मत्यै । अरण्णाय । रौद्रः । दात्यौहः ॥३९॥

खड्गः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । कृष्णः । तरक्षुः । रक्षसाम् । शरव्यायै । विश्वेषाम् ॥४०॥

वृषाहूरितिवृष आहूः । बलाय । वरुणाय ॥३८॥

घृणिवानितिघृणि वान् । अरण्याय । क्वयिः । कामाय ॥३९॥

वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । इन्द्राय । शरव्यायै ॥४०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदे चतुर्विंशतितमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

पञ्चविंशोऽध्यायः

शादम् । दुद्भिरितिदुत् भिः । अवकाम् । दुन्तमूलै-रितिदन्त मूलैः । मृदम् । [1]बस्वैं ÷ । [2]तेगाम् । दंष्ट्रा-भ्याम् । सरस्वत्यै । अग्रजिह्वमित्यग्र जिह्वम् ।

दुद्भिरितिदुत् भिः । [1]बस्वैंᳫ । [2]तेगाम् । दंष्ट्राभ्याम् । सरस्वत्यै ।

---

[1]बस्वैं ÷ ।······

---

१. 'यवाः' आदिपदवदिहापि विसर्जनीयस्य ÷ ᳫ इत्येवं द्विधा संकेत उपलभ्यते । (द्र० पृ० ३२२, ३२५, ३२८ प्रभृति) ।

२. एतत्पदविभागे विवदन्ते पदकारा व्याख्यातारश्च । माध्यन्दिन-पदपाठे काण्वपदपाठे चासंशयं '**तेगाम्**' इत्येव पाठः । महीधरानन्दबोधौ च '**तेगाम्**' इत्येवमेव व्याचक्षाते । मुम्बईमुद्रिते '**ट**' संज्ञके कोशे '**तेगान्**' इत्येवं पाठ उपलभ्यते । स प्रमादपाठ उत पाठान्तरमिति विचारणीयं विद्वद्भिः । स्वामिदयानन्दसरस्वती तु '(ते) तव (गाम्) वाणीम्' इत्येवमन्यथा व्याचष्टे, तद्भाष्ये मुद्रिते पदपाठेऽपि '**ते । गाम्**' इत्येवं पदच्छेद उपलभ्यते (अस्मिन् पदच्छेदेऽपि स्वरदोषो नास्ति) । इयं कण्डिका तैत्तिरीय-संहितायाम् (५।७। ९-११) अपि पठ्यते । तत्रैकादशस्यानुवाकस्यारम्भः '**स्तेगान् दंष्ट्राभ्याम्**' इत्येवं दृश्यते । एवमेव तैत्तिरीय-ब्राह्मणे (३।९।११), आपस्तम्बे (२०।२१।९), बौधायने (१५।३५), हिरण्यकेशीये च श्रौते (१४।४।५५) पाठ उपलभ्यते । सर्वत्र मन्त्रः 'स्तेगान् दंष्ट्राभ्याम्' इत्येवमेत्र पठ्यते । तेन तत्र 'स्तेगान्' इत्येवं पदमिति स्पष्टम् । व्याख्याकारा अपि 'स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः···तदधिष्ठातृ-देवतेह गृह्यते' इत्येवं व्याचक्षते । अथर्ववेदे (१८।१।३९), ऋग्वेदे (१०।३१।९) चापि 'स्तेगः' पदं श्रूयते ।

इह माध्यन्दिन-काण्वपाठयोः (क्रमशः २५।१; २७।१) '**बस्वैंस्तेगान्दंष्ट्राभ्याम्**' इत्येवं संहितापाठ उपलभ्यते (काठकमैत्रायण्योरप्येवमेव संहिता-पाठः) । तत्र 'वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपः' (महा० ८।३।३६) इति वार्त्तिकेन

जिह्वायाᳬ । उत्सादमित्युत् सादम् । अवक्रन्देनेत्यव क्रन्देन । तालु । वाजम् । हनुभ्यामिति हनु भ्याम् । अपः । आस्येन । वृषणम् । आण्डाभ्याम् । आदित्यान् । श्मश्रुभिरिति श्मश्रु भिः । पन्थानम् । भ्रूभ्याम् । द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । वर्तोभ्यामिति वर्तो भ्याम् । विद्युत-

---

अग्रजिह्वमित्यग्र जिह्वम् । जिह्वायाᳬ । उत्सादमित्युत् सादम् । अवक्रन्देनेत्यव क्रन्देन । हनुभ्यामिति हनु भ्याम् । आण्डाभ्याम् । आदित्यान् । श्मश्रुभिरिति श्मश्रु भिः । भ्रूभ्याम् । द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । वर्तोभ्यामिति वर्तो

……जिह्वायाᳬ । [1]उथ्सादमित्युत् सादम् । वर्तोभ्यामिति वर्तो भ्याम् ।

विसर्गस्य लोपे सति संहितापाठस्योभयथाऽपि समानत्वाद् इह 'तेगाम्' 'स्तेगान्' वोभयथाऽप्यत्र पदच्छेदः संभवति । तथा सतीह कः पाठः प्रामाणिक इति भवति सन्देहः । पण्डितभगवद्दत्तमहाभागास्तु स्वकीये 'वैदिक-वाङ्मय का इतिहास' (भाग १, खण्ड २, पृष्ठ १४८) नाम्नि ग्रन्थे 'स्तेगान' पाठं शुद्धं मन्वाना माध्यन्दिनपदपाठे 'तेगां' पदच्छेदं लेखकप्रमादजमाहुः । पुण्यपत्तनस्थ वैदिक-संशोधनमण्डलस्य मन्त्रिणः अस्मन्मित्रवर्याः 'चि० ग० काशीकर' महाभागा एतत्पदच्छेदविषये पृष्टाः सन्तः १५-६-६६ तिथ्यङ्किते स्वकीये पत्रे 'ऋग्वेदस्य' गोल्डनकृतोऽनुवादो मया दृष्टः । तत्र 'तेग' इति माध्यन्दिनपाठः तेन निर्दिष्टः, तस्य सादृश्यं च 'तराघ' इति अवेस्ताशब्देन 'तेघ' इति फारसीशब्देन च प्रदर्शितम् । अतः सकारविरहितस्य माध्यन्दिनपदपाठस्य साधुत्वं पश्यामीत्यलम्' इत्येव स्वमतमलिखन् । तेगस्तेगस्तेना अन्तोदात्ता उपलभ्यन्ते, तत्र तेगपदस्यान्यत्रादर्शनात् स्तेगस्यान्यत्र दर्शनात् 'स्तेगस्तेन' शब्दयोः प्रत्ययमात्रभेदस्योपलम्भाच्च माध्यन्दिन-काण्वसंहितयोरपि 'स्तेगान्' इत्येव पदच्छेदः साधीयान् इत्यस्माकं मतम् । पदपाठानामार्षत्वात् तेषां क्वचिदप्रामाण्यं सम्भवति । तथा च 'वनेनवायोन्यधायिचाकन्' (१०।२९।१) इति ऋगंशं व्याचक्षाण आह यास्कः—वायो वेः पुत्रः…… वा इति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यद् असुसमाप्तश्चार्थः' (निरु० ६।२८) इति ।

१. द्रष्टव्यात्र पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

मितिवि द्युतम् । कनीनकाभ्याम् । शुक्लाय । स्वाहा । कृष्णाय । स्वाहा । पार्ष्माणि । पक्ष्माणि । अवार्ष्याः । इक्षवः । अवार्ष्याणि । पक्ष्माणि । पार्ष्याः । इक्षवः ॥१॥

वातम् । प्राणेन । अपानेनेत्यप आनेन । नासिके-इतिनासिके । उपयाममित्युप यामम् । अधरेण । ओष्ठेन । सत् । उत्तरेणेत्युत् तरेण । प्रकाशेनेतिप्र काशेन । अन्तरम् । अनूकाशेन । अनुकाशेनेत्यनु काशेन । बाह्यम् । [1]निवेष्यमितिनि वेष्यम् । मूर्ध्ना । स्तनयित्नुम् । निर्बाधेनेतिनिः बाधेन । अशनिम् । मस्तिष्केण । विद्युतमितिवि द्युतम् । कनीनकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । श्रोत्राभ्याम् । कर्णौ । तेदनीम् । अधरकण्ठेनेत्यधर कण्ठेन । अपः । शुष्ककण्ठेनेतिशुष्क कण्ठेन । चित्तम् । मन्याभिः ।

भ्याम् । विद्युतमितिवि द्युतम् । कनीनकाभ्याम् । शुक्लाय । कृष्णाय । पक्ष्माणि । इक्षवः । पक्ष्माणि । इक्षवः ॥१॥

अपानेनेत्यप आनेन । उपयाममित्युप यामम् । ओष्ठेन । उत्तरेणेत्युत् तरेण । प्रकाशेनेतिप्र काशेन । अनुकाशेनेत्यनु काशेन । [1]निवेष्यमितिनि वेष्यम् । स्तनयित्नुम् । निर्बाधेनेतिनिः बाधेन । मस्तिष्केण । विद्युतमितिवि द्युतम् । कनीनकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । श्रोत्राभ्याम् । अधरकण्ठे-नेत्यधर कण्ठेन । शुष्ककण्ठेनेतिशुष्क कण्ठेन । मन्याभिः ।

विद्युतमितिवि द्युतम् । शुक्लाय । कृष्णाय । पार्ष्याणि । अवार्ष्याः । अवार्ष्याणि । पार्ष्याः ॥१॥

उपयाममित्युप [2]ग्यामम् । बाह्यम् । [1]निवेष्यमितिनि वेष्यम् । स्तनयित्नुम् । विद्युतमितिवि द्युतम् ॥२॥

१. एतत्पदस्य पाठविषयकं विस्तृतं विवेचनं ग्रन्थान्ते परिशिष्टे द्रष्टव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ग्यामम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अदि॑तिम् । शी॒र्ष्णा । निर्ऋ॑ति॒मिति॒निःऽ ऋ॑तिम् । निर्ज॑र्ज॒ल्ल्येनेति॒निःऽ जर्ज॒ल्ल्येन । शी॒र्ष्णा । स॒ङ्क्रो॒शैरि॒ति॑सम् क्रो॒शैः । प्रा॒णान् । रे॒ष्म्माण॑म् । स्तु॒पेन॑ ॥२॥

म॒शका॑न् । केशैः॑ । इन्द्र॑म् । स्वप॒से॒ति॑सु अप॑सा । व॒हेन॑ । बृ॒ह॒स्प॒ति॑म् । श॒कु॒नि॒सा॒देने॒ति॑शकुनि सा॒देन॑ । कू॒र्म्मान् । श॒फैः । आ॒क्रम॑ण॒मित्या॒ क्रम॑णम् । स्थू॒राब्भ्या॑म् । ऋ॒क्क्ष॒ला॑भिः । क॒पिञ्ज॑लान् । ज॒वम् । जङ्घा॑ब्भ्याम् । अद्ध्वा॑नम् । बा॒हुब्भ्या॒मिति॑बा॒हु भ्या॑म् । जाम्बी॑लेन । अर॑ण्ण्यम् । अ॒ग्निम् । अ॒ति॒रुग्भ्या॒मित्य॑ति॒रुक् भ्या॑म् । पू॒षण॑म् । दो॒र्ब्भ्या॒मिति॒दोः भ्याम् । अ॒श्विनौ॑ । अꣳसा॑ब्भ्याम् । रु॒द्रम् । रोरा॑ब्भ्याम् ॥३॥

अ॒ग्नेः । प॒क्क्ष॒तिः । वा॒योः । निप॑क्क्षति॒रिति॒नि प॑क्क्षतिः । इन्द्र॑स्य । तृ॒तीया॑ । सोम॑स्य । च॒तु॒र्थी । अदि॑त्यै । प॒ञ्च॒मी । इ॒न्द्रा॒ण्ण्यै । ष॒ष्ठी । म॒रुता॑म् । स॒प्त॒मी । बृ॒ह॒स्प॒तेः । अ॒ष्ट॒मी । अ॒र्य॒म्म्णः । न॒व॒मी । धा॒तुः । द॒श॒मी । इन्द्र॑स्य ।

शी॒र्ष्णा । निर्ज॑र्जल्ये॒नेति॒निः जर्ज॒ल्येन । शी॒र्ष्णा । रे॒ष्माण॑म् ॥२॥

बृ॒ह॒स्प॒ति॑म् । आ॒क्रम॑ण॒मित्या॒ क्रम॑णम् । स्थू॒राभ्या॑म् । ऋ॒क्ष॒ला॑भिः । जङ्घा॑भ्याम् । अ॒ध्वा॑नम् । बा॒हुभ्या॒मिति॑बा॒हु भ्या॑म् । अर॑ण्यम् । अ॒ग्निम् । अ॒ति॒रुग्भ्या॒मित्य॑ति॒रुक् भ्या॑म् । दो॒र्भ्या॒मिति॒दोः भ्याम् । अ॒श्विनौ॑ । अꣳसा॑भ्याम् । रु॒द्रम् । रोरा॑भ्याम् ॥३॥

अ॒ग्नेः । प॒क्ष॒तिः । निप॑क्षति॒रिति॒नि प॑क्षतिः । अदि॑त्यै । इ॒न्द्रा॒ण्यै । ष॒ष्ठी । स॒प्त॒मी । बृ॒ह॒स्प॒तेः । अ॒ष्ट॒मी । अ॒र्य॒म्णः । त्र॒यो॒द॒शीति॑त्रयः द॒शी ॥४॥

वा॒योः । तृ॒तीया॑ । अ॒र्य॒म्णः । य॒मस्य॑ । त्र॒यो॒द॒शीति॑त्रयः द॒शी ॥४

एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी । यमस्य । त्रयोदशीतित्त्रयः दशी ॥४॥

इन्द्राग्न्योः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरितिनि पक्षतिः । मित्रस्य । तृतीया । अपाम् । चतुर्थी । निर्ऋत्या-ऽइतिनिः ऋत्यै । पञ्चमी । अग्नीषोमयोः । षष्ठी । सर्पाणाम् । सप्तमी । विष्णोः । अष्टमी । पूष्णः । नवमी । त्वष्टुः । दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी । यम्यै । त्रयोदशीतित्त्रयः दशी । द्यावापृथिव्योः । दक्षिणम् । पार्श्वम् । विश्वेषाम् । देवानाम् । उत्तरम् ॥५॥

मरुताम् । स्कन्धाः । विश्वेषाम् । देवानाम् । प्रथमा । कीकसा । रुद्राणाम् । द्वितीया । आदित्यानाम् । तृतीया । वायोः । पुच्छम् । अग्नीषोमयोः । भासदौ । कुञ्चौ । श्रोणिभ्यामितिश्रोणि भ्याम् । इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । ऊरुभ्यामित्यूरु भ्याम् । मित्रावरुणौ । अल्गाभ्याम् ।

इन्द्राग्न्योः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरितिनि पक्षतिः । मित्रस्य । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । अग्नीषोमयोः । षष्ठी । सप्तमी । विष्णोः । अष्टमी । पूष्णः । त्वष्टुः । यम्यै । त्रयोदशीतित्त्रयः दशी । द्यावापृथिव्योः । दक्षिणम् । विश्वेषाम् ॥५॥

विश्वेषाम् । रुद्राणाम् । आदित्यानाम् । पुछम् । अग्नीषोमयोः । श्रोणिभ्यामितिश्रोणि भ्याम् । इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । ऊरुभ्यामित्यूरु भ्याम् । मित्रावरुणौ । अल्गाभ्याम् । आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् ।

तृतीय्या । अग्नीषोमय्योः । य्यम्यै । त्रय्योदशीतित्त्रय्यः दशी ॥५॥

द्वितीय्या । तृतीय्या । वाय्योः । अग्नीषोमय्योः ॥६॥

आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् । बलम् । कुष्ठा-भ्याम् ॥६॥

पूषणम् । वनिष्टुना । अन्धाहीनित्यन्ध अहीन् । स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया । सर्पान् । गुदाभिः । विहुत-ऽइतिवि ह्रुतः । आन्त्रैः । अपः । वस्तिना । वृषणम् । आण्डाभ्याम् । वाजिनम् । शेपेन । प्रजामितिप्र जाम् । रेतसा । चाषान् । पित्तेन । प्रदरानितिप्र दरान् । पायुना । कूश्मान् । शकपिण्डैरितिशक पिण्डैः ॥७॥

इन्द्रस्य । क्रोडः । अदित्यै । पाजस्यम् । दिशाम् । जत्रवः । अदित्यै । भसत् । जीमूतान् । हृदयौपशेन । अन्तरिक्षम् । पुरीतता । पुरिततेतिपुरि तता । नभः । उदर्य्येण । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । मतस्नाभ्याम् । दिवम् । वृक्काभ्याम् । गिरीन् । प्लाशिभिरितिप्लाशि भिः । उपलान् । प्लीह्ना । वल्मीकान् । क्लोमभिरितिक्लोम

कुष्ठाभ्याम् ॥६॥

वनिष्ठुना । अन्धाहीनित्यन्ध अहीन् । स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया । वस्तिना । आण्डाभ्याम् । प्रजामितिप्र जाम् । प्रदरानितिप्र दरान् । कूश्मान् ॥७॥

अदित्यै । जत्रवः । अदित्यै । अन्तरिक्षम् । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । मतस्नाभ्याम् । वृक्काभ्याम् । प्लाशिभिरितिप्लाशि भिः । प्लीह्ना । वल्मीकान् ।

स्थूलगुदय्येतिस्थूल गुदय्या । विहुतऽइतिवि ह्रुतः । पायुना ॥७॥

हृदय्यौपशेन । उदर्य्येण । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । [1]ग्लौमान् ।

१. अपपाठोऽयम् । 'गुल्मान्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

भिः । ग्लौभिः । गुल्मान् । हिराभिः । स्रवन्तीः । ह्रदान् । कुक्षिभ्यामिति कुक्षि भ्याम् । समुद्रम् । उदरेण । वैश्वानरम् । भस्मना ॥८॥

विधृतिमिति वि धृतिम् । नाभ्या । घृतम् । रसेन । अपः । यूष्णा । मरीचीः । विप्रुड्भिरिति विप्रुट् भिः । नीहारम् । ऊष्मणा । शीनम् । वसया । [1]प्रुष्वाः । अश्रुभिरित्यश्रु भिः । ह्रादुनीः । दूषीकाभिः । अस्ना । रक्षांसि । चित्राणि । अङ्गैः । नक्षत्राणि । रूपेण । पृथिवीम् । त्वचा । जुम्बुकाय । स्वाहा ॥९॥

यस्य । इमे । हिमवन्तऽइति हिम वन्तः । महित्वेति महि त्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ॥ यस्य । इमाः । प्रदिशऽइति प्र दिशः । यस्य । बाहूऽइति बाहू ॥१०॥

क्लोमभिरिति क्लोम भिः । गुल्मान् । कुक्षिभ्यामिति कुक्षि भ्याम् । समुद्रम् । वैश्वानरम् । भस्मना ॥८॥

नाभ्या । यूष्णा । विप्रुड्भिरिति विप्रुट् भिः । ऊष्मणा । [1]प्रुष्वाः । अश्रुभिरित्यश्रु भिः । अस्ना । रक्षांसि । चित्राणि । नक्षत्राणि ॥९॥

महित्वेति महि त्वा । समुद्रम् । प्रदिशऽइति प्र दिशः ॥१०॥

---

[2]श्रवन्तीः ॥८॥

विधृतिमिति वि धृतिम् । यूष्णा । विप्रुड्भिरिति विप्रुट् भिः । वसया । [1]प्रुष्वाः । जम्बुकाय ॥९॥

[3]यस्य । हिमवन्तऽइति हिम वन्तः । यस्य । रसया । यस्य । यस्य ॥१०॥

---

१. इह हि विसर्जनीयस्य ÷ ं द्विधा संकेतो भिद्यते (द्र० पृ ३२२) ।

२. अपपाठोऽयम । 'स्रवन्तीः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इतोऽग्रे द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वात् तत्पदानि नेह पठ्यन्ते । अत इत उत्तरं द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

यः । आत्मदा इत्यात्म दाः । बलदा इति बल दाः । यस्य । विश्वे । उपासत इत्युप आसते । प्रशिषमिति प्र शिषम् । यस्य । देवाः ॥ यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः ॥११॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः । अपरीतास इत्यपरि इतासः । उद्भिद इत्युत् भिदः ॥ देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् । वृधे । असन् । अप्रायुव इत्यप्र आयुवः । रक्षितारः । दिवे-दिव इति दिवे दिवे ॥१२॥

देवानाम् । भद्रा । सुमतिरिति सु मतिः । ऋजूयताम् । ऋजुयतामित्यृजु यताम् । देवानाम् । रातिः । अभि । नः । नि । वर्त्तताम् ॥ देवानाम् । सख्यम् । उप । सेदिम । वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥१३॥

आत्मदा इत्यात्म दाः । विश्वे । उपासत इत्युप आसते । प्रशिषमिति प्र शिषम् । मृत्युः ॥११॥

भद्राः । विश्वतः । अपरीतास इत्यपरि इतासः । उद्भिद इत्युत् भिदः । अप्रायुव इत्यप्र आयुवः । रक्षितारः ॥१२॥

भद्रा । ऋजुयतामित्यृजु यताम् । सख्यम् ॥१३॥

यः । यस्य । यस्य । यस्य । छाया । यस्य ॥११॥

यन्तु । यथा । अप्रायुव इत्यप्र आयुवः ॥१२॥

ऋजूयताम् । ऋजुयतामित्यृजु [1]यताम् । वयम् । आयुः ॥१३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह 'यताम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तान् । पूर्व्वया । निविदेतिनि विदा । हूमहे । वयम् । भगम् । मित्त्रम् । अदितिम् । दक्क्षम् । अस्रिधम् ॥ अर्य्यमणम् । वरुणम् । सोमम् । अश्विना । सरस्वती । नः । सुभगेतिसु भगा । मयः । करत् ॥१४॥

तत् । नः । वातः । मयोभ्विवतिमयः भु । वातु । भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ॥ तत् । ग्रावाणः । सोमसुतऽइतिसोम सुतः । मयोभुवऽइतिमयः भुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्ण्ण्या । युवम् ॥१५॥

तम् । ईशानम् । जगतः । तस्त्थुषः । पतिम् । धियञ्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । अवसे । हूमहे । वयम् ॥ पूषा । नः । यथा । वेदसाम् । असत् । वृधे । रक्क्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥१६॥

मित्रम् । दक्षम् । अश्विना ॥१४॥

मयोभ्वितिमयः भु । अश्विना । धृष्ण्या ॥१५॥

तस्थुषः । धियञ्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । रक्षिता । स्वस्तये ॥१६॥

पूर्व्वया । निविदेतिनि विदा । वयम् । अर्य्यमणम् । मयः ॥१४॥

मयोभ्वितिमयः भु । मयोभुवऽइतिमयः भुवः । युवम् ॥१५॥

धियञ्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । वयम् । यथा । पायुः । स्वस्तये ॥१६॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥ स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥१७॥

पृषदश्वाऽइतिपृषत् अश्वाः । मरुतः । पृश्निमातरऽइतिपृश्नि मातरः । शुभंयावानऽइतिशुभम् यावानः । विदथेषु । जग्मयः ॥ अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वाः । मनवः । सूरचक्षसऽइतिसूर चक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन् । इह ॥१८॥

भद्रम् । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रम् । पश्येम । अक्षभिरित्यक्ष भिः । [1]यजत्राः ॥ स्थिरैः ।

स्वस्ति । वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवाः । स्वस्ति । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । स्वस्ति । तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः । स्वस्ति । बृहस्पतिः ॥१७॥

पृषदश्वाऽइतिपृषत् अश्वाः । पृश्निमातरऽइतिपृश्नि मातरः । जग्मयः । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वाः । सूरचक्षसऽइतिसूर चक्षसः । विश्वे ॥१८

भद्रम् । भद्रम् । पश्येम । अक्षभिरित्यक्ष भिः । यजत्राः ।

---

[2]वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध[2] श्रवाः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥१७॥

[3]शुभंयावानऽइतिशुभम् [3]यावानः । जग्मयः ॥१८॥ —

शृणुयाम । यजत्राः । तुस्तुवांसऽइतितुस्तु वांसः । यत् ।

---

१. अस्माभिरुपयुक्ते ज-संज्ञके कोशे 'यजत्रा' इत्येवमाद्युदात्तः पठ्यते । तैत्तिरीयारण्यके मैत्रायणीय-संहितायां एकस्मिन् (Bb) हस्तलेखे चाद्युदात्त एवोपलभ्यते । भट्टभास्करस्य तै० आ० १।१।१ भाष्यमिह द्रष्टव्यम् ।

२. ऋकारपरो वकारो ककोशीये पाठे न गुरुर्भवत्यतोऽपपाठोऽयम् । उभयत्र 'वृ' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम् । 'शुभंयावानऽइतिशुभम् यावानः' इति शुद्ध पाठः ।

अङ्गैः । तुष्टुवाᳬसः । तुस्तुवाᳬसऽइतितुस्तु वाᳬसः । तनूभिः । वि । अशेमहि । देवहितमितिदेव हितम् । यत् । आयुः ॥१९॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसम् । तनूनाम् ॥ पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मद्ध्या । रीरिषत । रिरिषते-तिरिरिषत । आयुः । गन्तोः ॥२०॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्क्षम् । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ॥ विश्श्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्त्वमितिजनि त्वम् ॥२१॥

मा । नः । मित्त्रः । वरुणः । अर्य्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्क्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ॥ यत् । वाजिनः । देवजातस्येतिदेव जातस्य । सप्तेः । प्रवक्क्ष्याम-ऽइतिप्र वक्क्ष्यामः । विदथे । वीर्य्याणि ॥२२॥

तुष्टुवाᳬसः । तुस्तुवाᳬसऽइतितुस्तु वाᳬसः ॥१९॥
यत्र । चक्र । पुत्रासः । यत्र । मध्या ॥२०॥
अन्तरिक्षम् । पुत्रः । विश्वे । जनित्वमितिजनि त्वम् ॥२१॥
मित्रः । ऋभुक्षाः । सप्तेः । प्रवक्ष्यामऽइतिप्र वक्ष्यामः ॥२२॥

आयुः ॥१९॥
य्यत्र । य्यत्र । [1]रीरिषतेतिरीरिषत । आयुः ॥२०॥
अर्य्यमा । आयुः । य्यत् । प्रवक्ष्यामऽइतिप्र वक्ष्यामः । वीर्य्याणि ॥२२॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'रिरिषतेतिरिरिषत' इति साधुपाठः ।

यत् । निर्णिजा । निर्निजेतिनिःं निजा । रेक्क्णसा । प्रावृतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतः । नयन्ति ॥ सुप्राङितिसु प्राङ् । अजः । मेम्म्यत् । विश्वरूपऽइतिविश्वरूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पाथः ॥२३॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यऽइतिविश्वदेव्यः ॥ अभिप्रियमित्यभि प्रियम् । यत् । पुरोडाशम् । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥२४॥

यत् । हविष्यम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । देवयानमितिदेव यानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ॥ अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिवेदयन्नितिप्रति वेदयन् । अजः ॥२५॥

रेक्णसा । सुप्राङितिसु प्राङ् । मेम्यत् । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः । इन्द्रापूष्णोः ॥२३॥

अश्वेन । पूष्णः । विश्वदेव्यऽइतिविश्व देव्यः । अभिप्रियमित्यभि प्रियम् । त्वष्टा । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥२४॥

हविष्यम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । अश्वम् । अत्र । पूष्णः । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिवेदयन्नितिप्रति वेदयन् ॥२५॥

य्यत् । नय्यन्ति । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः । प्रिय्यम् ॥२३॥

नीय्यते । विश्वदेव्यऽइतिविश्व देव्यः । अभिप्रिय्यमित्यभि प्रिय्यम् । य्यत् । सौश्रवसाय्य ॥२४॥

य्यत् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । देवय्यानमितिदेव [1]य्यानम् । नय्यन्ति । य्यज्ञम् । प्रतिवेदय्यन्नितिप्रति वेदय्यन् ॥२५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

होता । अध्वर्युः । आवयाऽइत्यावया । अग्निमिन्धऽइत्यग्निम् इन्धः । ग्रावग्राभऽइतिग्राव ग्राभः । उत । शंस्ता । सुविप्रऽइतिसु विप्रः ॥ तेन । यज्ञेन । स्वरङ्कृतेनेतिसु अरङ्कृतेन । स्विष्टेनेतिसु इष्टेन । वक्षणाः । आ । पृणध्वम् ॥२६॥

यूपव्रस्काऽइतियूप व्रस्काः । उत । ये । यूपवाहाऽइतियूप वाहाः । चषालम् । ये । अश्वयूपायेत्यश्व यूपाय । तक्षति ॥ ये । च । अर्वते । पचनम् । सम्भरन्तीतिसम् भरन्ति । उतोऽइत्युतो । तेषाम् । अभिगूर्त्तिरित्यभि गूर्त्तिः । नः । इन्वतु ॥२७॥

अध्वर्युः । आवयाऽइत्या वयाः । अग्निमिन्धऽइत्याग्निम् इन्धः । ग्रावग्राभऽइतिग्राव ग्राभः । शंस्ता । सुविप्रऽइतिसु विप्रः । यज्ञेन । स्विष्टेनेतिसु इष्टेन । वक्षणाः । पृणध्वम् ॥२६॥

यूपव्रस्काऽइतियूप व्रस्काः । अश्वयूपायेत्यश्व यूपाय । तक्षति । उतोऽइत्युतो । अभिगूर्त्तिरित्यभि गूर्त्तिः । इन्वतु ॥२७॥

अध्वर्युः । आवयाऽइत्या वयाः । सुविप्रऽइतिसु [1]विप्रः । य्यज्ञेन ॥२६॥

य्यूपव्रस्काऽइतिय्यूप [2]व्रस्काः । य्ये । य्यूपवाहाऽइतिय्यूप वाहाः । य्ये । अश्वयूपायेत्यश्व [3]य्यूपाय । य्ये ॥२७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विप्रः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रस्काः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यूपाय' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

उप । प्र । अगात् । सुमदितिसु मत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् । आशाः । उप । वीतपृष्ठ इतिवीत पृष्ठः ॥ अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चकृम । सुबन्धुमितिसु बन्धुम् ॥२८॥

यत् । वाजिनः । दाम । सन्दानमितिसम् दानम् । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ॥ यत् । वा । घ । अस्य । प्रभृतमितिप्र भृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥२९॥

यत् । अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वधिताविति स्व धितौ । रिप्तम् । अस्ति ॥ यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु ॥३०॥

यत् । ऊवध्यम् । उदरस्य । अपवातीत्यप वाति ।

मन्म । वीतपृष्ठऽइतिवीत पृष्ठः । विप्राः । पुष्टे ॥२८॥
शीर्षण्या । प्रभृतमितिप्र भृतम् । अस्तु ॥२९॥
अश्वस्य । मक्षिका । रिप्तम् । अस्ति । हस्तयोः ॥३०॥
ऊवध्यम् । अपवातीत्यप वाति । अस्ति । कृण्वन्तु ॥३१॥

अधायि । [1]वीतपृष्ठऽइतिवीत पृष्ठः । ऋषयः ॥२८॥
यत् । या । यत् । [2]वा । [3]ते । ति[3] ॥२९॥
यत् । यत् । वा[2] । यत् । हस्तयोः । यत् ॥३०॥
यत् । अपवातीत्यप वाति । य? ॥३१॥

---

१. इह कपाठे संहितावन्न गुरुर्वकार., अत एव इतिपदात् परोऽपि लघुरेव वकारः ।

२. संहितावन्नेह गुरुर्वकारः ।

३. अपपाठाविमौ, उत्तरमन्त्रेऽप्यनयोः पुनरुक्तयोः पदयोः पाठेऽप्यशुद्ध एव पाठ उपलभ्यते ।

यः । आमस्य । क्रविषः । गन्धः । अस्ति ॥ सुकृतेतिसु
कृता । तत् । शमितारः । कृण्वन्तु । उत । मेधम् ।
शृतपाकमितिशृत पाकम् । पचन्तु ॥३१॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अभि ।
शूलम् । निहतस्येतिनि हतस्य । अवधावतीत्यव धावति ॥
मा । तत् । भूम्म्याम् । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु ।
देवेभ्भ्यः । तत् । उशद्भ्यऽइत्युशत् भ्यः । रातम् ।
अस्तु ॥३२॥

ये । वाजिनम् । परिपश्यन्तीतिपरि पश्यन्ति ।
पक्कम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ॥
ये । च । अर्वतः । माꣳसभिक्क्षामितिमाꣳस भिक्क्षाम् ।
उपासतऽइत्युप आसते ॥३३॥

यत् । नीक्क्षणमितिनि ईक्क्षणम् । माँस्पचन्न्याः ।
उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आसेचनानीत्या
सेचनानि ॥ ऊष्म्मण्या । अपिधानेत्यपि धाना । चरूणाम् ।
अङ्काः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अऽश्वम् ॥३४॥

गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अवधावतीत्यव धावति । भूम्याम् ।
देवेभ्यः । उशद्भ्यऽइत्युशत् भ्यः । अस्तु ॥३२॥

परिपश्यन्तीतिपरि पश्यन्ति । पक्वम् । माꣳसभिक्षामितिमाꣳस
भिक्षाम् । उपासतऽइत्युप आसते ॥३३॥

नीक्षणमितिनि ईक्षणम् । माँस्पचन्याः । पात्राणि । यूष्णः । आसे-
चनानीत्या सेचनानि । ऊष्मण्या । अपिधानेत्यपि धाना । अश्वम् ॥३४॥

ध्यत् ॥३२॥ ध्ये । ध्ये । [illegible] ॥३३॥

ध्यत् । उखायाः । ध्या । ध्यूष्णः ॥३४॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमगन्धिरितिधूम गन्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अभि । विक्त । जघ्रिः ॥ इष्टम् । वीतम् । अभिगूर्त्तमित्यभि गूर्त्तम् । वषट्कृतमितिवषट् कृतम् । तम् । देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥३५॥

निक्रमणमितिनि क्रमणम् । निषदनम् । निसदनमितिनि सदनम् । विवर्त्तनमितिवि वर्त्तनम् । यत् । च । पड्वीशम् । अर्वतः ॥ यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिम् । जघास ॥३६॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपस्तृणन्तीत्युप स्तृणन्ति । अधीवासम् । अधिवासमित्यधि वासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै ॥ सन्दानमितिसम् दानम् । अर्वन्तम् । पड्वीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यामयन्ति । यमयन्तीतियमयन्ति ॥३७॥

अग्निः । विक्त । जघ्रिः । इष्टम् । अभिगूर्त्तमित्यभि गूर्त्तम् । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥३५॥

निक्रमणमितिनि क्रमणम् ॥३६॥

अश्वाय । उपस्तृणन्तीत्युप स्तृणन्ति । अधिवासमित्यधि वासम् । हिरण्यानि । अस्मै ॥३७॥

ध्वनयीत् । वषट्कृतमितिवषट् कृतम् ॥३५॥

विवर्त्तनमितिवि वर्त्तनम् । यत् । यत् । यत् ॥३६॥

यत् । अश्वाय । अधिवासमित्यधि [1]वासम् । या । प्रिया । [2]यामयन्ती । यमयन्तीतियम यन्ति[3] ॥३७॥

---

१. कर्कोशशैल्यनुसारमिह 'वासम्' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'यामयन्ति' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'यमयन्ति' इत्येवमत्र शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पार्ष्ण्या । वा । कशया । वा । तुतोद ॥ स्रुचेवेतिस्रुचा इव । ता । हविषः । अध्वरेषु । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥३८॥

चतुस्त्रिꣳशदितिचतुः त्रिꣳशत् । वाजिनः । देवबन्धोरितिदेव बन्धोः । वङ्क्रीः । अश्वस्य । स्वधितिरितिस्व धितिः । सम् । एति ॥ अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुष्परुरिति परुः परुः । परुःपरुरितिपरुः परुः । अनुघुष्येत्यनु घुष्य । वि । शस्त ॥३९॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्तेतिवि शस्ता । द्वा । यन्तारा । भवतः । तथा । ऋतुः ॥ या । ते । गात्राणाम् । ऋतुथेत्यृतु था । कृणोमि । तातेतिता ता । पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥४०॥

पार्ष्ण्या । अध्वरेषु । ब्रह्मणा ॥३८॥

अश्वस्य । अछिद्रा । गात्रा । परुष्परुः । अनुघुष्येत्यनु घुष्य । शस्त ॥३९॥

त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्तेतिवि शस्ता । गात्राणाम् । ऋतुथेत्यृतु था । अग्नौ ॥४०॥

यत । [1]वा । कशया । [1]वा । सूदयामि ॥३८॥

वयुना ॥३९॥

विशस्तेतिवि शस्ता । यन्तारा । या । ऋतुथेत्यृतु था? ॥४०॥

---

१. ककोशे संहितावन्नात्र वकारो गुरुर्भवति ।

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपियन्तमित्यपि यन्तम् । मा । स्वधितिरितिस्व धितिः । तन्वः । आ । तिष्ठिपत् । [1]तिस्तिथपदितितिस्तिथपत् । ते ॥ मा । ते । गृध्नुः । अविशस्तेत्यवि शस्ता । अतिहायेत्यति हाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु । करितिकः ॥४१॥

हरीऽइतिहरी । ते । युञ्जा । पृषतीऽइतिपृषती । अभूताम् ॥ उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥४२॥

सुगव्यमितिसु गव्यम् । नः । वाजी । स्वश्व्यमितिसु अश्व्यम् । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वापुषम् । विश्वपुषमितिविश्व पुषम् । रयिम् ॥ अनागास्त्वमित्यनागाः

आत्मा । अपियन्तामित्यपि यन्तम् । तन्वः । तिष्ठिपत् । [1]तिस्थिपदितितिस्थिपत् । गृध्नुः । अविशस्तेत्यवि शस्ता । अतिहायेत्यति हाय । छिद्रा । गात्राणि ॥४१॥

अस्थात् ॥४२॥

सुगव्यमितिसु गव्यम् । स्वश्व्यमितिसु अश्व्यम् । पुत्रान् । विश्वापुषम् । विश्वपुषमितिविश्व पुषम् । अनागास्त्वमित्यनागाः त्वम् । क्षत्रम् ।

[2]तपता । प्रियः । अपियन्तमित्यपि [3]यन्तम् । [4]गृध्नः । अतिहायेत्यति हाय ॥४१॥

युञ्जा ॥४२॥　　　　विश्वपुषमितिविश्व पुषम् । रयिम् ॥४३॥

१. काशी-मुम्बईमुद्रितयोः केषुचिद्धस्तलेखेषु च 'तिष्ठिपदितितिस्थ पत्' इत्येवमस्थानेऽवग्रहो दृश्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'तपत्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यन्तम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'गृध्नुः' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

त्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रम् । नः । अश्वं÷ ।
वनताम् । हविष्मान् ॥४३॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम । सीसधामेति-
सीसधाम । इन्द्रं÷ । च । विश्श्वें । च । देवाः ॥ आदित्यैः ।
इन्द्रं÷ । सगणऽइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिं÷ ।
अस्म्मभ्यम् । भेषजा । करत् ॥ यज्ञम् । च । नः ।
तन्वम् । च । प्रजामितिप्र जाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रं÷ ।
सह । सीषधाति । सीसधातीतिसीसधाति ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अश्वं÷ । हविष्मान् ॥४३॥

विश्वें । आदित्यैः । मरुद्भिरितिमरुत् भिं÷ । अस्मभ्यम् । यज्ञम् ।
तन्वम् । प्रजामितिप्र जाम् । आदित्यैः ॥४३॥

य्यज्ञम्[1] ॥४४॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन पञ्चविंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. इतोऽनन्तरं संहितायामेका मन्त्रकण्डिकाऽन्या पठ्यते, तस्याः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।

२. द्रष्टव्यात्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

षड्विंशोऽध्यायः

अग्निः । च । पृथिवी । च । सन्नतेऽइतिसम् नते । तेऽइतिते । मे । सम् । नमताम् । अदः । वायुः । अन्तरिक्क्षम् । आदित्यः । द्यौः । आपः । वरुणः ॥ सप्त । सꣳसदऽइतिसम् सदः । अष्टमी । भूतसाधिनीतिभूत साधनी ॥ सकामानितिस कामान् । अद्ध्वनः । कुरु । सञ्ज्ञानमितिसम् ज्ञानम् । अस्तु । मे । अमुना ॥१॥

यथा । इमाम् । वाचम् । कल्ल्याणीम् । आवदानीत्त्या वदानि । जनेब्भ्यः ॥ ब्रह्मराजन्याब्भ्याम् । शूद्राय । च । अर्य्याय । स्वाय । अरणाय ॥ प्रियः । देवानाम् । दक्क्षिणायै । दातुः । इह । भूयासम् । अयम् । मे । कामः । सम् । ऋद्ध्यताम् । उप । मा । अदः । नमतु ॥२॥

अग्निः । अन्तरिक्षम् । आदित्यः । सप्त । अष्टमी । अध्वनः । अस्तु ॥१॥

कल्याणीम् । आवदानीत्या वदानि । जनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्याम् । शूद्राय । दक्षिणायै । ऋध्यताम् ॥२॥

वायुः ॥१॥

यथा । आवदानीत्या [1]वदानि । शूद्राय । अर्य्याय । स्वाय । अरणाय । प्रियः । दक्षिणायै । भूयासम् । अयम् ॥२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

बृहस्पते । अति । यत् । अर्य्यः । अर्हात् । द्युमदितिद्युमत् । विभातीतिवि भाति । क्रतुमदितिक्रतु मत् । जनेषु ॥ यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतप्प्रजातेत्यृत प्रजात । तत् । अस्म्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ बृहस्पतये । त्वा ॥३

इन्द्र । गोमन्नितिगो मन् । इह । आ । याहि । पिब । सोमम् । शतक्क्रतोऽइतिशत क्रतो ॥ विद्यद्भिरितिविद्यत् भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः । सुतम् ॥ इन्द्राय । त्वा । गोमतऽइतिगो मते ॥४॥

इन्द्र । आ । याहि । वृत्त्रहन्नितिवृत्त्र हन् । पिब । सोमम् । शतक्क्रतोऽइतिशत क्रतो ॥ गोमद्भिरितिगोमत् भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः । सुतम् ॥५॥

बृहस्पते । द्युमदितिद्यु मत् । क्रतुमदितिक्रतु मत् । ऋतप्रजातेत्यृत प्रजात । अस्मासु । चित्रम् । बृहस्पतये ॥३॥

शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । विद्यद्भिरितिविद्यत् भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः ॥४॥

वृत्रहन्नितिवृत्र हन् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । गोमद्भिरितिगोमत् भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः ॥५॥

य्यत् । अर्य्यः । [1]विभातीतिवि[1] भाति । य्यत् । दीदय्यत् । बृहस्पतय्ये ॥३॥

य्याहि । विद्यद्भिरितिविद्यत् भिः ॥४॥

य्याहि । [2]वृत्रहन्नितिवृत्र[2] हन् ॥५॥

१, ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो न द्विलिख्यते ।

ऋतावानम् । ऋतवानमित्यृत वानम् । वैश्वानरम् । ऋतस्य । ज्योतिषः । पतिम् ॥ अजस्रम् । घर्म्मम् । ईमहे ॥ वैश्वानराय । त्वा ॥६॥

वैश्वानरस्य । सुमताविति सु मतौ । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् । अभिश्रीरित्यभि श्रीः ॥ इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्य्येण ॥ अग्निः । उक्थेन । वाहसा ॥७॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चजन्यऽइतिपाञ्च जन्यः । पुरोहितऽइतिपुरः हितः ॥ तम् । ईमहे । महागयमितिमहा गयम् ॥८॥

महान् । इन्द्रः । वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । षोडशी । शर्म्म । यच्छतु ॥ हन्तु । पाप्मानम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ॥९॥

ऋतवानमित्यृत वानम् । वैश्वानरम् । वैश्वानराय ॥६॥

वैश्वानरस्य । अभिश्रीरित्यभि श्रीः । विश्वम् । चष्टे । वैश्वानरः । अग्निः । उक्थेन ॥७॥

अग्निः । पाञ्चजन्यऽइतिपाञ्च जन्यः ॥८॥

वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । यच्छतु । पाप्मानम् । अस्मान् । द्वेष्टि ॥९॥

ऋतवानमित्यृत वानम् ॥६॥

व्यतते । सूर्य्येण ॥७॥

[1]महागय्यमितिमहा गय्यम् ॥८॥

वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । य्यच्छतु । य्यः ॥९॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानां पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

तम् । वृ॑ । दुस्मम् । ऋतीषहम् । ऋतिसहमित्यृ॑ति सहम् । वसोः॑ । मन्दानम् । अन्धसः॑ ॥ अभि । वृत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः॑ । इन्द्रम् । गीर्भिरितिगीः॑ भिः॑ । नवामहे ॥१०॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्च । विभावसोऽइतिविभा वसो । [1]महिषीवेतिमहिषी इव । त्वत् । रयिः॑ । त्वत् । वाजाः॑ । उत् । ईरते ॥११॥

आ । इहि । ऊँऽइत्यूँ । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्था । इतराः॑ । गिरः॑ ॥ एभिः॑ । वर्द्धासे । इन्दुभिरितीन्दु भिः॑ ॥१२॥

ऋतवः॑ । ते । यज्ञम् । वि । तन्वन्तु । मासाः॑ । रक्षन्तु । ते । हविः॑ ॥ संवत्सरः॑ । ते । यज्ञम् । दधातु । नः॑ । प्रजामितिप्र जाम् । च । परि । पातु । नः॑ ॥१३

दुस्मम् । ऋतिसहमित्यृ॑ति सहम् । वत्सम् ॥१०॥

वाहिष्ठम् । अग्नये ॥११॥

ऊँऽइत्यूँ । अग्ने । इत्था ॥१२॥

यज्ञम् । तन्वन्तु । रक्षन्तु । संवत्सरः । यज्ञम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥१३

---

[2]वृ॑ । ऋतिसहमित्यृ॑ति सहम् ॥१०॥

य्यत् । अग्नये । विभावसोऽइतिविभा वसो । रयिः ॥११॥

य्यज्ञम् । य्यज्ञम् ॥१३॥

---

१. 'महिषीवेतिमहिषी इव' इत्यपपाठः काशीमुद्रिते, मन्त्रे पदस्याद्युदात्तत्वदर्शनात् ।

२: ककोशे संहितेव 'वृ॑' पदे वकारो न गुरुरुच्यते । तेनापपाठोऽयम् ।

उपह्वरऽइत्त्युप ह्वरे । गिरीणाम् । सङ्गमऽइतिसम् गमे । च । नदीनाम् ॥ धिया । विप्प्रः । अजायत ॥१४॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ॥ उग्ग्रम् । शर्म्म । महि । श्रवः ॥१५॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्ज्यवे । वरुणाय । मरुद्भ्य-ऽइतिमरुत् भ्यः ॥ वरिवोविदितिवरिवः वित् । परि । स्रव ॥१६॥

एना । विश्श्वानि । अर्य्यः । आ । द्युम्म्नानि । मानु-षाणाम् ॥ सिषासन्तः । सिसासन्तऽइतिसिसासन्तः । वनामहे ॥१७॥

अनु । वीरैः । पुष्ष्यास्म्म । गोभिः । [1]अश्श्वैः । सर्वेण । पुष्ट्टैः ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । चतुष्प्पदा । चतुःपदेति-चतुः पदा । वयम् । देवाः । नः । यज्ज्ञम् । ऋतुथेत्त्यृतु था । नयन्तु ॥१८॥

उपह्वरऽइत्युप ह्वरे । विप्रः ॥१५॥ उग्रम् ॥१५॥
यज्यवे । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः ॥१६॥
विश्वानि । द्युम्नानि ॥१७॥
पुष्यास्म । [1]अश्वैः । पुष्टैः । द्विपदेतिद्वि पदा । चतुष्पदा । यज्ञम् । ऋतुथेत्यृतु था ॥१८॥

धिय्या । अजाय्यत ॥१४॥
इन्द्राय्य । य्यज्यवे । वरुणाय्य । वरिवोविदितिवरिवः वित् ॥१६॥
अर्य्यः ॥१७॥
[1]अश्वैः । वय्यम् । य्यज्ञम् । ऋतुथेत्यृतु था । नय्यन्तु ॥१८॥

---

१. द्र० पृष्ठ ३२२, टि० २; पृष्ठ ३५६, टि० १ ।

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ॥ त्वष्टारम् । सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ॥१९॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति-नेष्टः । पिब । ऋतुना ॥ त्वम् । हि । रत्नधाऽइतिरत्न धाः । असि ॥२०॥

द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ॥ नेष्ट्रात् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । इष्यत ॥२१॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । सुमनाऽइतिसु मनाः । अस्य । पाहि ॥ यज्ञे । बर्हिषि । आ । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥२२॥

अग्ने । पत्नीः । त्वष्टारम् ॥१९॥

यज्ञम् । नेष्टरितिनेष्टः । रत्नधाऽइतिरत्न धाः ॥२०॥

द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । इष्यत ॥२१॥

शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । अस्मिन् । यज्ञे । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । दधिष्व ॥२२॥

सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ॥१९॥

यज्ञम् ॥२०॥

ऋतुभिरित्यृतु भिः ॥२१॥

अयम् । यज्ञे ॥२२॥

अ॒मेवेत्य॒मा इ॑व । न॒रः । सु॒ह॒वाऽइति॑सु हवाः । आ । हि । गन्त॑न । नि । ब॒र्हिषि॑ । स॒द॒त॒न॒ । रणि॑ष्टन ॥ अर्थ । म॒न्द॒स्व॒ । जु॒जु॒षा॒णः । अन्ध॑सः । त्वष्टः॑ । दे॒वेभि॑ः । जनि॑भि॒रि॒ति॒जनि॑ भिः । सु॒म॒द्ग॑ण॒ऽइति॑सु॒मत् ग॑णः ॥२३॥

स्वादि॑ष्ठया । मदि॑ष्ठया । पव॑स्व । सो॒म॒ । धार॑या ॥ इन्द्रा॑य । पात॑वे । सु॒तः ॥२४॥

र॒क्षो॒हेति॑रक्ष॒ः हा । वि॒श्वच॑र्षणि॒रिति॑वि॒श्व च॑र्षणिः । अ॒भि । योनि॑म् । अयः॑ । ह॒ते ॥ द्रोणे॑ । स॒धस्थ॒मिति॑स॒ध स्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥२५॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षड्विंशोऽध्यायः ॥

अ॒मेवेत्य॒मा इ॑व । रणि॑ष्टन । त्वष्टः॑ । सु॒म॒द्ग॑ण॒ऽइति॑सु॒मत ग॑णः ॥२३॥

स्वादि॑ष्ठया । मदि॑ष्ठया ॥२४॥

र॒क्षो॒हेति॑रक्ष॒ः हा । वि॒श्वच॑र्षणि॒रिति॑वि॒श्व च॑र्षणिः । स॒धस्थ॒मिति॑स॒ध स्थ॑म् ॥२५॥

स्वादि॑ष्ठय्या । मदि॑ष्ठय्या । धार॑य्या । इन्द्रा॑य्य ॥२४॥

वि॒श्वच॑र्षणि॒रिति॑वि॒श्व च॑र्षणिः । य्योनि॑म् । अय्यः॑ ॥२५॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन षड्विंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३६६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

सप्तविंशोऽध्यायः

समाः । त्वा । अग्ने । ऋतवः । वर्द्धयन्तु । सँव्वत्सराः । ऋषयः । यानि । सत्या ॥ सम् । दिव्येन । दीदिहि । रोचनेन । [1]विश्वाः । आ । भाहि । प्रदिश इतिप्र दिशः । चतस्रः ॥१॥

सम् । च । इद्ध्यस्व । अग्ने । प्र । च । बोधय । एनम् । उत् । च । तिष्ठ । महते । सौभगाय ॥ मा । च । रिषत् । उपसत्तेत्युप सत्ता । ते । अग्ने । ब्रह्माणः । ते । यशसः । सन्तु । मा । अन्ये ॥२॥

अग्ने । सँव्वत्सराः । सत्या । दिव्येन । [1]विश्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः ॥१॥

इध्यस्व । अग्ने । तिष्ठ । उपसत्तेत्युप सत्ता । अग्ने । ब्रह्माणः । अन्ये ॥२॥

वर्द्धयन्तु । ऋषयः । यानि । [1]विश्वाः ॥१॥

बोधय । सौभगाय । [2]चरिषत् । यशसः ॥२॥

---

१. द्र० ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. अपपाठ इव प्रतिभाति, पाठान्तरं वा स्यात् । संहितायां उभयथाऽपि पदच्छेदः सम्भवति ।

त्वाम् । अग्ने । वृणते । ब्राह्मणाः । इमे । शिवः । अग्ने । सँव्वरणऽइतिसम् व्वरणे । भव । नः ॥ सपत्नहेति- सपत्न हा । नः । अभिमातिजिदित्यभिमाति जित् । च । स्वे । गये । जागृहि । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् ॥३॥

इह । एव । अग्ने । अधि । धारय । रयिम् । मा । त्वा । नि । क्रन् । पूर्वचितऽइतिपूर्व चितः । निकारिण- ऽइतिनि कारिणः ॥ क्षत्त्रम् । अग्ने । सुयममितिसु यमम् । अस्तु । तुभ्यम् । उपसत्तेत्युप सत्ता । वर्द्धताम् । ते । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतः ॥४॥

क्षत्त्रेण । अग्ने । स्वायुरितिसु आयुः । सम् । रभस्व । मित्त्रेण । अग्ने । मित्त्रधेयऽइतिमित्त्र धेये । यतस्व ॥ सजातानामितिस जातानाम् । मद्ध्यमस्त्थाऽइति-

---

अग्ने । ब्राह्मणाः । अग्ने । सपत्नहेतिसपत्न हा । अभिमातिजिदित्यभि- माति जित् । अप्रयुछन्नित्यप्र युछन् ॥३॥

अग्ने । क्षत्रम् । अग्ने । अस्तु । तुभ्यम् । उपसत्तेत्युप सत्ता । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतः ॥४॥

क्षत्रेण । अग्ने । मित्रेण । अग्ने । मित्रधेयऽइतिमित्र धेये । मध्यमस्था-

---

[1]सम्वरणऽइतिसम् वरणे । गये । अप्रयुछन्नित्यप्र [2]य्युछन् ॥३॥

धारय । रयिम् । सुयममितिसु [3]य्यमम् ॥४॥

स्वायुरितिसु आयुः । मित्रधेयऽइतिमित्र धेये । य्यतस्व ।

---

१. 'सँव्वरण०' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युछन्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यमम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

मद्ध्यम स्थाः । एधि । राज्ज्ञाम् । अग्ग्ने । व्विहव्व्युऽइतिवि हुव्व्य÷ । दीदिहि । इह ॥५॥

अति । निहः । अति । स्त्रिध÷ । अति । अचित्तिम् । अति । अरातिम् । अग्ग्ने ॥ व्विश्श्वा । हि । अग्ग्ने । दुरितेतिदुः इता । सहस्व । अथ । अस्म्मब्भ्यम् । सहवीरामितिसह वीराम् । रयिम् । दाः ॥६॥

अनाधृष्ष्यः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः । अनिष्ट्टृतः । अनिस्तृतऽइत्त्यनि स्तृतः । व्विराडितिवि राट् । अग्ग्ने । क्षत्त्रभृदितिक्क्षत्त्र भृत् । दीदिहि । इह ॥ [1]व्विश्श्वा÷ । आशाः । प्रमुञ्चन्नितिप्प्र मुञ्चन् । मानुषीः । भियः । शिवेभि÷ । अद्द्य । परि । पाहि । नः । वृधे ॥७॥

बृहस्प्पते । सवितः । बोधय । एनम् । सश्शितमितिसम् शितम् । चित् । सन्तरामितिसम् तराम् । सम् । शिशाधि ॥ वर्द्धय । एनम् । महते । सौभगाय । व्विश्श्वे । एनम् । अनु । मदन्तु । देवाः ॥८॥

ऽइतिमध्यम स्थाः । राज्ञाम् । अग्ने । व्विहव्युऽइतिवि हव्य÷ ॥५॥

अग्ने । व्विश्वा । अग्ने । अस्मभ्यम् ॥६॥

अनाधृष्यः । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतः । अग्ने । क्षत्रभृदितिक्षत्र भृत् । [1]व्विश्वाः । प्रमुञ्चन्नितिप्र मुञ्चन् । अद्य ॥७॥

बृहस्पते । व्विश्वे ॥८॥

व्विहव्युऽइतिवि हव्य÷ ॥५॥

सहवीरामितिसह वीराम् । रय्यिम् ॥६॥

जातवेदाऽइतिजात वेदाः । व्विराडितिवि राट् । [1]व्विश्वा÷ । भियः ॥७

बोधय्य । वर्द्धय्य । सौभगाय्य ॥८॥

---

१. द्र० ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

अमुत्त्रभूयादित्त्यमुत्त्र भूयात् । अध । सत् । ग्यमस्य । बृहस्प्पते । अभिशस्त्तेरित्त्यभि शस्त्तेः । अमुञ्च्चः ॥ प्रति । औहताम् । अश्विना । मृत्त्युम् । अस्म्मात् । देवानाम् । अग्ग्ने । भिषजा । शचीभिः ॥९॥

ऊर्द्ध्वाः । अस्य । समिधऽइतिसम् इधः । भवन्ति । ऊर्द्ध्वा । शुक्क्रा । शोचीᳬंषि । [1]अग्ग्नेः ॥ द्युमत्तमेतिद्द्युमत् तमा । सुप्प्रतीकस्स्येतिसु प्रतीकस्य । सूनोः ॥१०॥

तनूनपादितितनू नपात् । असुरः । विश्श्ववेदाऽइतिविश्श्व वेदाः । देवः । देवेषु । देवः ॥ पथः । अनक्क्तु । मद्ध्वा । घृतेन ॥११॥

मद्ध्वा । यज्ज्ञम् । नक्क्षसे । प्रीणानः । नराशᳬंसः । अग्ग्ने ॥ सुकृदितिसु कृत् । देवः । सविता । विश्श्ववार-ऽइतिविश्श्व वारः ॥१२॥

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । बृहस्पते । अभिशस्तेरित्यभि शस्तेः । अश्विना । मृत्युम् । अस्मात् । अग्ने ॥९॥

शुक्रा । अग्नेः । द्युमत्तमेतिद्युमत् तमा । सुप्रतीकस्येतिसु प्रतीकस्य ॥१०॥

विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । अनक्तु । मध्वा ॥११॥

मध्वा । यज्ञम् । नक्षसे । अग्ने । विश्ववारऽइतिविश्व वारः ॥१२॥

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । य्यत् । य्यमस्य ॥९॥

[2]ऊद्ध्वाः ॥१०॥ विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥११॥

य्यज्ञम् । विश्ववारऽइतिविश्व वारः ॥१२॥

---

१. 'अग्ने' इत्यपपाठः काशीमुद्रिते ।

२. इत पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

अच्छे । अयम् । एति । शवसा । घृतेन । ईडानः । वह्निः । नमसा ॥ अग्निम् । स्रुचः । अध्वरेषु । प्रयत्स्वितिप्रयत् सु ॥१३॥

सः । यक्षत् । अस्य । महिमानम् । अग्नेः । सः । ईम् । मन्द्रा । सुप्रयस इति सु प्रयसः ॥ वसुः । चेतिष्ठः । वसुधातम इति वसु धातमः । च ॥१४॥

द्वारः । देवीः । अनु । अस्य । विश्वे । व्रता । ददन्ते । अग्नेः ॥ उरुव्यचस इत्युरु व्यचसः । धाम्ना । पत्यमानाः ॥१५॥

ते इति ते । अस्य । योषणे इति योषणे । दिव्ये इति दिव्ये । न । योनौ । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता ॥ इमम् । यज्ञम् । अवताम् । अध्वरम् । नः ॥१६॥

अछे । बर्हिः । अग्निम् । अध्वरेषु । प्रयत्स्वितिप्रयत् सु ॥१३॥

यक्षत् । अग्ने? । सुप्रयस इति सु प्रयसः । चेतिष्ठः ॥१४॥

विश्वे । अग्ने? । उरुव्यचस इत्युरु व्यचसः । धाम्ना । पत्यमानाः ॥१५

दिव्ये इति दिव्ये । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । यज्ञम् । अध्वरम् ॥१६॥

अय्यम् । [1]प्रय्यत्स्वितिप्रय्यत सु ॥१३॥

य्यक्षत । सुप्रय्यस इति सु प्रय्यसः । व्वसुधातम इति व्वसु धातमः ॥१४

उरुव्यचस इत्युरु व्यचसः ॥१५॥

[2]य्योषण इति य्योषण । य्योनौ । य्यज्ञम् ॥१६॥

---

१. द्र० ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'य्योषणे इति य्योषणे' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

दैव्या । होतारा । ऊर्द्ध्वम् । अद्धरम् । नः । अग्नेः । जिह्वाम् । अभि । गृणीतम् ॥ कृणुतम् । नः । स्विष्ट्रिमितिसु इष्ट्रिम् ॥१७॥

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु । इडा । सरस्वती । भारती ॥ मही । गृणाना ॥१८॥

तत् । नः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरुक्क्षु । त्वष्ट्रा । सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् ॥ रायः । पोषम् । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे ॥१९॥

वनस्प्पते । अव । सृज । रराणः । त्मना । देवेषु ॥ अग्निः । हव्यम् । शमिता । सूदयाति ॥२०॥

अग्ने । स्वाहा । कृणुहि । जातवेदऽइतिजात वेदः । इन्द्राय । हव्यम् ॥ विश्वे । देवाः । हविः । इदम् । जुषन्ताम् ॥२१॥

दैव्या । अध्वरम् । अग्ने? । जिह्वाम् । स्विष्टिमितिसु इष्टिम् ॥१७॥

अद्भुतम् । पुरुक्षु । त्वष्टा । अस्मेऽइत्यस्मे ॥१९॥

वनस्पते । अग्निः । हव्यम् ॥२०॥

अग्ने । हव्यम् । विश्वे ॥२१॥

---

[1]अध्वरम् ॥१७॥

सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् । राय? ॥१९॥

सूदयाति ॥२०॥

जातवेदऽइतिजात वेदः । इन्द्राय । [2]जुषताम् ॥२१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'अध्वरम्' इत्येवमन्तोदात्तेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'जुषन्ताम्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

पीवोऽअन्नानितिपीवः॑ऽअन्नान् । रयिवृधऽइतिरयि वृधः॑ । सुमेधाऽइतिसु मेधाः॑ । श्वेतः॑ । सिषक्ति । सिसक्तीतिसिसक्ति । नियुतामितिनि युताम् । अभिश्रीरित्यभि श्रीः॑ ॥ ते । वायवे॑ । समनसऽइतिस मनसः॑ । वि । तस्थुः॑ । विश्वा॑ । इत् । नरः॑ । स्वपत्यानीतिसु [1]अप-त्यानि॑ । चक्रुः॑ ॥२२॥

राये । नु । यम् । जज्ञतुः॑ । रोदसीऽइतिरोदसी । इमेऽइतीमे । राये । देवी । धिषणा॑ । धाति । देवम् ॥ अध॑ । वायुम् । नियुतऽइतिनि युतः॑ । सश्चत । स्वाः॑ । उत । श्वेतम् । वसुधितिमितिवसु धितिम् । निरेके ॥२३॥

आपः॑ । ह । यत् । बृहतीः॑ । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधानाः॑ । जनयन्तीः॑ । अग्निम् ॥ ततः॑ । देवानाम् । सम् । अवर्त्तत । असुः॑ । एकः॑ ॥२४॥

सिषक्ति । सिसक्तीतिसिसक्ति । अभिश्रीरित्यभि श्रीः । तस्थुः । विश्वा । स्वपत्यानीतिसु अपत्यानि॑ । चक्रुः ॥२२॥

जज्ञतुः॑ । सश्चत ॥२३॥ विश्वम् । गर्भम् । अग्निम् ॥२४॥

---

[2]रयिवृधऽइतिरयि [2]वृधः॑ । नियुतामितिनि [3]य्युताम् । वायवे २२

राये । य्यम् । राये । वायुम् । नियुतऽइतिनि [4]य्युतः॑ । वसुधितिमितिवसु धितिम् ॥२३॥

य्यत् । आयन् । जनयन्तीः ॥२४॥

---

१. 'अपत्त्यानि॑' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति । तेन 'रयिवृधऽइतिरयि वृधः॑' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युताम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारम् 'युतः॑' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

यः । चित् । आपः । महिना । पर्य्यपश्यदितिपरि अपश्यत् । दक्षम् । दधाना । जनयन्ती । यज्ञम् ॥ यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् ॥२५॥

प्र । याभिः । यासि । दाश्वांसम् । अच्छ । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वायोऽइतिवायो । इष्टये । दुरोणे ॥ नि । नः । रयिम् । सुभोजसमितिसु भोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गव्यम् । अश्व्यम् । च । राधः ॥२६॥

आ । नः । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । यज्ञम् ॥ वायो-ऽइतिवायो । अस्मिन् । सवने । मादयस्व ॥२७॥

नियुत्वान् । वायोऽइतिवायो । आ । गहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥२८

पर्य्यपश्यदितिपरि अपश्यत् । दक्षम् । यज्ञम् ॥२५॥

दाश्वांसम् । अच्छ । नियुद्भिरितिनियुत भिः । इष्टये । गव्यम् । अश्व्यम् ॥२६॥

नियुद्भिरितिनियुत भिः । अध्वरम् । यज्ञम् । अस्मिन् ॥२७॥

नियुत्वान् । शुक्रः । सुन्वतः ॥२८॥

यः । पर्य्यपश्यदितिपरि अपश्यत । जनयन्ती । यज्ञम् । यः ॥२५

याभिः । यासि । नियुद्भिरितिनियुत भिः । वायोऽइतिवायो । इष्टये । रयिम् । युवस्व ॥२६॥

नियुद्भिरितिनियुत भिः । याहि । यज्ञम् । वायोऽइतिवायो । मादयस्व ॥२७॥

नियुत्वान् । वायोऽइतिवायो । अयम् । अयामि ॥२८॥

वायोऽइतिवायो । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु ॥ आ । याहि । सोमपीतयऽइतिसोम पीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्वता ॥२९॥

वायुः । अग्रेगाऽइत्यग्रे गाः । यज्ञप्रीरितियज्ञ प्रीः । साकम् । गन् । मनसा । यज्ञम् ॥ शिवः । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । शिवाभिः ॥३०॥

वायोऽइतिवायो । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि ॥ नियुत्वान् । सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ॥३१॥

एकया । च । दशभिरितिदश भिः । च । स्वभूतऽइतिस्व भूते । द्वाभ्याम् । इष्टये । विंशती । च ॥ तिसृभिरितितिसृ भिः । च । वहसे । त्रिंशता । च ।

शुक्रः । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु । नियुत्वता ॥२९॥

अग्रेगाऽइत्यग्रे गाः । यज्ञप्रीरितियज्ञ प्रीः । यज्ञम् । नियुद्भिरिति-नियुत भिः ॥३०॥

नियुत्वान् ॥३१॥

द्वाभ्याम् । इष्टये । नियुद्भिरितिनियुत भिः ॥३२॥

वाय्योऽइतिवाय्यो । अय्यामि । य्याहि । सोमपीतय्यऽइतिसोम पीतय्ये । नियुत्वता ॥२९॥

वायुः । य्यज्ञप्रीरितिय्यज्ञ प्रीः । य्यज्ञम् । नियुद्भिरितिनियुत् भिः ३०

वाय्योऽइतिवाय्यो । य्ये । [1]नियुत्वानितिनियु त्वान् । सोमपीतय्य-ऽइतिसोम पीतय्ये ॥३१॥

एकय्या । इष्टय्ये । नियुद्भिरितिनियुत भिः । वाय्योऽइतिवाय्यो ॥३२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'नियुत्वान्' इत्येवमवग्रहरहितेन पाठेन भाव्यम् ।

नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वायोऽइतिवायो । इह । ता । वि । मुञ्च ॥३२॥

तव । वायोऽइतिवायो । ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत पते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत ॥ अवांसि । आ । वृणीमहे ॥३३॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइवेत्यदुग्धाः इव । धेनवः ॥ ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वर्दृशमितिस्वः दृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥३४॥

न । त्वावानितित्वा वान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ॥ अश्वायन्तः । अश्वयन्तऽइत्यश्व यन्तः । मघवन्नितिमघ वन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥३५॥

ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत पते । त्वष्टुः । अद्भुत ॥३३॥

अदुग्धाऽइवेत्यदुग्धाः इव । तस्थुषः ॥३४॥

त्वावानितित्वा वान् । अन्यः । दिव्यः । जनिष्यते । अश्वायन्तः । अश्वयन्तऽइत्यश्व यन्तः । गव्यन्तः ॥३५॥

वाय्योऽइतिवाय्यो । ऋतपतऽइत्यृत पते । वृणीमहे ॥३३॥

त्वावानितित्वा वान् । अश्वाय्यन्तः । अश्वय्यन्तऽइत्यश्व [1]य्यन्तः । मघवन्नितिमघ वन् ॥३५॥

१, ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यन्तः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । सातौ । वाजस्य । कारवः ॥ त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिमितिसत् पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥३६॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । धृष्णुयेतिधृष्णु या । महः । स्तवानः । अद्रिवऽइत्यद्रि वः ॥ गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥३७॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदावृध-ऽइतिसदा वृधः । सखा ॥ कया । शचिष्ठया । वृता ॥३८॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः ॥ दृढा । चित् । आरुजऽइत्या रुजे । वसु ॥३९॥

वृत्रेषु । सत्पतिमितिसत् पतिम् । काष्ठासु ॥३६॥

चित्र । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । धृष्णुयेतिधृष्णु या । अद्रिवऽइत्यद्रि वः । अश्वम् । रथ्यम् । सत्रा । जिग्युषे ॥३७॥

चित्रः । शचिष्ठया ॥३८॥

सत्यः । मंहिष्ठः । मत्सत् । आरुजऽइत्या रुजे ॥३९॥

---

[1]वृत्रेषु ॥३६॥

वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । धृष्णुयेतिधृष्णु [2]य्या । अद्रिवऽइत्यद्रि वः ॥३७

कय्या । [1]सदावृधऽइतिसदा वृधः । कय्या । शचिष्ठय्या । [1]वृता ॥३८॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न द्विर्लिख्यते, अतः सर्वत्रैक-वकारवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्या' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितॄणाम् ॥ शतम् । भवासि । ऊतये ॥४०॥

यज्ञायज्ञेतियज्ञा यज्ञा । वः । अग्नये । गिरा-गिरेतिगिरा गिरा । च । दक्क्षसे ॥ प्रप्रेतिप्र प्र । वयम् । अमृतम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । प्रियम् । मित्त्रम् । न । शꣳसिषम् ॥४१॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया । उत । द्वितीयया ॥ गीर्भिरितिगीः भिः । तिसृभिरितितिसृ भिः । ऊर्ज्जाम् । पते । चतसृभिरितिचतसृ भिः । वसोऽइतिवसो ॥४२॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्म्मयुरित्त्यस्म्म युः । दाशेम । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥ भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । वृधे । उत । त्राता । तनूनाम् ॥४३॥

यज्ञायज्ञेतियज्ञा यज्ञा । अग्नये । दक्षसे । प्रप्रेतिप्र प्र । मित्त्रम् ॥४१॥
अग्ने । गीर्भिरितिगीः भिः ॥४२॥
अस्मयुरित्यस्म युः । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥४३॥

ऊतय्यें ॥४०॥
य्यज्ञायज्ञेतियज्ञा[1] य्यज्ञा । अग्नय्यें । वय्यम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । प्रिय्यम् ॥४१॥
एकय्या । द्वितीय्यय्या । वसोऽइतिवसो ॥४२॥
अय्यम् । अस्मयुरित्यस्म [2]य्युः । हव्यदातय्यऽइतिहव्य दातय्ये । वृधे ॥४३॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमपपाठोऽयम् । इह '०य्यज्ञा यज्ञा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सँव्वत्त्सरः । असि । परिवत्त्सरऽइतिपरि [1]वृत्त्सरः । इदावत्त्सरः । इदद्वत्त्सरऽइतीत् [1]वृत्त्सरः । वृत्त्सरः ॥ उषसः । ते । कल्प्पन्ताम् । अहोरात्त्राः । अर्द्धमासाऽइत्त्यर्द्ध मासाः । मासाः । ऋतवः । सँव्वत्त्सरः । ते । कल्प्पताम् ॥ प्रेत्त्याऽइतिप्प्र इत्त्यै । एत्त्याऽइत्त्या इत्त्यै । सम् । च । अञ्च । प्र । च । सारय । सुपर्ण्णचिदितिसुपर्ण्ण चित् । ध्रुवः । सीद ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

सँव्वत्सरः । परिवत्सरऽइतिपरि वृत्सरः । इदावत्सरः । इद्वत्सर-ऽइतीत् वृत्सरः । वृत्सरः । कल्पन्ताम् । अहोरात्राः । अर्द्धमासाऽइत्यर्ध मासाः । सँव्वत्सरः । कल्पताम् । प्रेत्याऽइतिप्र इत्यै । एत्याऽइत्या इत्यै ॥४४॥

परिवत्सरऽइतिपरि वत्सरः । इदावत्सरऽइतीत्[2] वत्सरः । इद्वत्सर-ऽइतीत् वत्सरः । सारय ॥४४॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन सप्तविंशतिमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. 'वत्सरः' इति काशिकः पाठः ।

२. इहावग्रहनिर्देशः प्रामादिकः । 'इदावत्सरः' इत्येवमवग्रहरहितेन पाठेन भाव्यम् ।

३. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३६६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

अष्टाविंशोऽध्यायः

इन्द्रम् । इडः । पदे । नाभा । पृथिव्याः । अधि ॥ दिवः । वर्ष्मन् । सम् । इद्ध्यते । ओजिष्ठः । चर्षणीसहाम् । चर्षणिसहामितिचर्षणि सहाम् । वेतु ॥१॥

तनूनपातमितितनू नपातम् । ऊतिभिरित्यूति भिः । जेतारम् । अपराजितमित्यपरा जितम् ॥ इन्द्रम् । देवम् । स्वर्विदमितिस्वः विदम् । पथिभिरितिपथि भिः । मधुमत्तमैरितिमधुमत् तमैः । नराशꣳसेन । तेजसा ॥२॥

इडाभिः । इन्द्रम् । ईडितम् । आजुह्वानमित्या जुह्वानम् । अमर्त्यम् ॥ देवः । देवैः । सवीर्य्यऽइतिस वीर्य्यः । वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । पुरन्दरऽइतिपुरम् दरः ॥३॥

बर्हिषि । इन्द्रम् । निषद्वरम् । निसद्वरमितिनिसत् वरम् । वृषभम् । नर्य्यापसमितिनर्य्य अपसम् ॥ वसुभिरिति-

---

पृथिव्याः । वर्ष्मन् । इध्यते । ओजिष्ठः ॥१॥

ऊतिभिरित्यूति भिः । अपराजितमित्यपरा जितम् ॥२॥

आजुह्वानमित्या जुह्वानम् । वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः ॥३॥

निषद्वरम् । निसद्वरमितिनिसद् वरम् । रुद्रैः । आदित्यैः । स्वर्विदमितिस्वः विदम् ॥२॥

सवीर्य्यऽइतिस वीर्य्यः । वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः ॥३॥

निसद्वरमितिनिसत् वरम् । वृषभम् । नर्य्यापसमितिनर्य्य अपसम् ।

वसु भिः । रुद्रैः । आदित्यैः । सयुग्भिरितिसयुक् भिः । बर्हिः । आ । असदत् ॥४॥

ओजः । न । वीर्यम् । सहः । द्वारः । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः । अस्मिन् । यज्ञे । वि । श्रयन्ताम् । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । द्वारः । इन्द्राय । मीढुषे । इयन्तु ॥५॥

उषेऽइत्युषे । इन्द्रस्य । धेनूऽइतिधेनू । सुदुघेऽइतिसु दुघे । मातरा । महीऽइतिमही ॥ सवातराविति स व्रातरौ । न । तेजसा । वत्सम् । इन्द्रम् । अवर्द्धताम् । वीताम् ॥६॥

भिषजा । सखाया । हविषा । इन्द्रम् । भिषज्यतः ॥ कवीऽइतिकवी । देवौ । प्रचेतसाविति प्र चेतसौ । इन्द्राय । धत्तः । इन्द्रियम् ॥७॥

सयुग्भिरितिसयुक् भिः ॥४॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । अस्मिन् । यज्ञे । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥५॥

उषेऽइत्युषे । वत्सम् ॥६॥

भिषज्यतः । प्रचेतसाविति प्र चेतसौ ॥७॥

वसुभिरितिवसु भिः । सयुग्भिरितिसयुक् भिः ॥४॥

वीर्य्यम् । अवर्द्धयन् । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । यज्ञे । श्रयन्ताम् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । इन्द्राय ॥५॥

सवातराविति स [2]व्रातरौ ॥६॥

सखाया । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥७॥

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इडा । सरस्वती । भारती । मही॒ऽ ॥ इन्द्रपत्नीरितीन्द्र पत्नीः । हविष्मतीः ॥८॥

त्वष्टारम् । इन्द्रम् । देवम् । भिषजम् । सुयजमितिसु यजम् । घृतश्श्रियमितिघृत श्रियम् । पुरुरूपमितिपुरु रूपम् । सुरेतसमितिसु रेतसम् । मघोनम् ॥९॥

धियऽ । जोष्टारम् । इन्द्रियम् ॥ मद्ध्वा । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु गेभिः ॥१०॥

इन्द्रम् । स्वाहा । आज्ज्यस्य । मेदसः । स्तोकानाम् । स्वाहाकृतीनामितिस्वाहा कृतीनाम् । हव्यसूक्क्तीनामितिहव्य सूक्क्तीनाम् ॥ देवाऽ । आज्ज्यपाऽइत्त्याज्ज्य पाऽ । जुषाणाऽ । इन्द्रः ॥११॥

देवम् । बर्हिऽ । इन्द्रम् । सुदेवमितिसु देवम् । देवैऽ ।

इन्द्रपत्नीरितीन्द्र पत्नीः । हविष्मतीः ॥८॥

त्वष्टारम् । घृतश्रियमितिघृत श्रियम् ॥९॥

जोष्टारम् । मध्वा ॥१०॥

आज्यस्य । हव्यसूक्तीनामितिहव्य सूक्तीनाम् । आज्यपाऽइत्याज्य पाः ॥११॥

सुयजमितिसु [1]य्यजम् । घृतश्रियमितिघृत श्रियम् ॥९॥
धियः । इन्द्रियम् ॥१०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यजम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

वीरवदितिवीर वत् । स्तीर्णम् । वेद्याम् । अवर्द्धयत् ॥
वस्तोः । वृतम् । प्र । अक्तोः । भृतम् । राया । बर्हिष्मतः ।
अति । अगात् ॥१२॥

इन्द्रम् । सङ्घातऽइतिसम् घाते । वीडुवीः । यामन् ।
अवर्द्धयन् ॥ आ । वत्सेन । तरुणेन । कुमारेण । च । मीवता ।
अप । अर्वाणम् । रेणुककाटमितिरेणु ककाटम् । नुदन्ताम् ॥१३

इन्द्रम् । यज्ञे । प्रयतीतिप्र यति । अह्वेताम् ॥
दैवीः । विशः । प्र । अयासिष्टाम् । सुप्रीतेऽइतिसु प्रीते ।
सुधितेऽइतिसु धिते । वीताम् ॥१४॥

वसुधितीऽइतिवसु धिती । देवम् । इन्द्रम् । अवर्द्धताम् ॥
अयावि । अन्या । अघा । द्वेषांसि । आ । अन्या ।
वक्षत् । वसु । वार्य्याणि । यजमानाय । शिक्षिते-
ऽइतिशिक्षिते ॥१५॥

वेद्याम् । वस्तोः । अक्तोः । बर्हिष्मतः ॥१२॥
वीड्वीः । वत्सेन ॥१३॥
यज्ञे । प्रयतीतिप्र यति । अह्वेताम् । अयासिष्टाम् । सुप्रीतेऽइतिसु
प्रीते ॥१४॥
अन्या । अन्या । वक्षत् । शिक्षितेऽइतिशिक्षिते ॥१५॥

---

[1]वीरवदितिवीर वत् । अवर्द्धयत् । वृतम् । राया ॥१२॥
यामन् । अवर्द्धयन् ॥१३॥
यज्ञे । प्रयतीतिप्र [2]यति । अयासिष्टाम् ॥१४॥
वसुधितीऽइतिवसु धिती । अयावि । वार्य्याणि । यजमानाय ॥१५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारं 'वीरवदितिवीर वत्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यति' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

सुदुघेऽइतिसु दुघे । पयसा ॥ इषम् । ऊर्ज्जम् । अन्न्या । व्रुक्क्षत् । सग्ग्धिम् । सपीतिमितिस पीतिम् । अन्न्या । नवेन । पूर्व्वम् । दयमानेऽइतिदयमाने । पुराणेन । नवम् । अधाताम् । ऊर्ज्जम् । ऊर्ज्जाहुतीऽइत्यूर्ज्जा आहुती । ऊर्ज्जयमानेऽइत्यूर्ज्जयमाने ॥१६॥

हुताघशꣳसाविविति हुत अघशꣳसौ । आ । अभार्ष्टाम् । शिक्क्षितौ ॥१७॥

पतिम् । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ अस्पृक्क्षत् । भारती । दिवम् । रुद्रैः । यज्ञम् । सरस्वती । इडा । वसुमतीतिवसु मती । गृहान् ॥१८॥

त्रिवरूथऽइतित्रि [1]वरूथः । त्रिबन्धुरऽइतित्रि

अन्या । व्रक्षत् । सग्धिम् । अन्या । ऊर्ज्जाहुतीऽइत्यूर्ज्जा आहुती । ऊर्ज्जयमानेऽइत्यूर्ज्जयमाने ॥१६॥

अभार्ष्टाम् । शिक्षितौ ॥१७॥

अस्पृक्षत् । रुद्रैः । यज्ञम् ॥१८॥

त्रिवरूथऽइतित्रि व्ररूथः । त्रिबन्धुरऽइतित्रि···

पय्यसा । दय्यमानेऽइतिदय्यमाने । ऊर्ज्जय्यमानेऽइत्यूर्ज्जय्यमाने ॥१६॥

[2]अभाऽइष्टाम् ॥१७॥

अवर्द्धय्यन् । य्यज्ञम् ।व्रसुमतीतिव्रसु मती ॥१८॥

त्रिवरूथऽइतित्रि [3]व्ररूथः । त्रिवन्धुरऽइतित्रि···

---

१. 'व्ररूथः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अभार्ष्टाम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वरूथः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

[1]बन्धुर॑ः ॥ शतेन॑ । शितिपृष्ठानामितिशिति पृष्ठाना॑म् । आहित॒ऽइत्या हि॑तः । सहस्रे॑ण । प्र । वर्त्तते । मित्रावरु॑णा । इत् । अस्य । होत्रम् । अर्ह॑तः । बृहस्पति॑ः । स्तोत्रम् । अश्विना॑ । आद्ध्वर्य्यवम् ॥१९॥

मधु॑शाख॒ऽइति॒मधु॑ शाखः । सुपिप्पल॒ऽइति॒सु [2]पिप्पल॑ः ॥ दिव॑म् । अग्रे॑ण । अस्पृक्षत् । आ । अन्तरि॑क्षम् । पृथिवीम् । अदृ॑ꣳहीत् ॥२०॥

स्वासस्थमिति॑सु [3]आसस्थम् । इन्द्रे॑ण । आस॑न्नमित्या स॑न्नम् । अन्या । बर्हीꣳषि । अभि । अभूत् ॥२१॥

---

[1]बन्धुर॑ः । शितिपृष्ठानामिति॑शिति पृष्ठाना॑म् । आहित॒ऽइत्या हि॑तः । मित्रावरु॑णा ।
होत्रम् । बृहस्पति॑ः । स्तोत्रम् । अश्विना॑ । आध्वर्य्यवम् ॥१९॥

अग्रे॑ण । अस्पृक्षत् । अन्तरि॑क्षम् ॥२०॥

स्वासस्थमिति॑सु आसस्थम् । आस॑न्नमित्या स॑न्नम् । अन्या ॥२१॥

---

[1]बन्धुर॑ः । आद्ध्वर्य्यवम् ॥१९॥

[4]आस॑नमित्या स॑नम् ॥२१॥

---

१. 'बन्धुर॑ः' इति काशिकः पाठः ।

अत्रेदमप्यवधेयम्—कतिपयेषु कोशेषु 'त्रिवन्धुर॒ऽइति॑त्रि वन्धुर॑ः' इत्येव बकारस्थाने दन्त्योष्ठ्यो वकारः, अवग्रहात्परं तस्य द्वित्वं (गुरुत्वं) च दृश्यते । ककोशेऽपि दन्त्योष्ठ्यो वकार एव । ऋग्वेदे च दन्त्योष्ठ्यवकारवान् एव सर्वत्र पाठः । कृष्णयजुष्षु ओष्ठ्यो बकारो दृश्यते । तदेवमत्रोभयथा पाठे मूलं मृग्यम् ।

२. 'पिप्पल॑ः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'आसस्थम्' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'आस॑न्नमित्या स॑न्नम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

स्विष्टमितिसु इष्टम् । कुर्वन् । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । स्विष्टमितिसु इष्टम् । अद्य । करोतु । नः ॥२२॥

पुरोडाशम् । बध्नन् । इन्द्राय । छागम् ॥ इन्द्राय । छागेन ॥ अघत् । तम् । अग्रभीत् । अवीवृधत् । पुरोडाशेन ॥२३॥

समिधानमितिसम् [1]इधानम् । महत् । यशः । सुसमिद्धमितिसु समिद्धम् । वरेण्यम् । अग्निम् । इन्द्रम् । वयोधसमितिवयः धसम् ॥ गायत्रीम् । छन्दः । इन्द्रियम् । त्र्यविमितित्रि अविम् । गाम् । वयः । दधत् ॥२४॥

तनूनपातमितितनू नपातम् । उद्भिदमित्युत् भिदम् । यम् । गर्भम् । अदितिः । दधे । शुचिम् ॥ उष्णिहम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥

स्विष्टमितिसु इष्टम् । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । स्विष्टमितिसु इष्टम् । अद्य ॥२२॥

बध्नन् । अग्रभीत् ॥२३॥

सुसमिद्धमितिसु समिद्धम् । वरेण्यम् । अग्निम् । गायत्रीम् । त्र्यविमितित्रि अविम् ॥२४॥

उद्भिदमित्युत् भिदम् । गर्भम् । उष्णिहम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥

इन्द्राय । इन्द्राय ॥२३॥

यशः । वयोधसमितिवयः धसम् । गायत्रीम् । इन्द्रियम् । वयः ॥२४॥

यम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥

१. 'इधानम्' इति काशिकः पाठः ।

ईडेन्यम् । ईडितम् । वृत्रहन्तममितिवृत्रहन् तमम् । इडाभिः । ईड्यम् । सहः । सोमम् ॥ अनुष्टुभम् । अनुस्तुभमित्यनु स्तुभम् । पञ्चाविमितिपञ्च अविम् ॥२६॥

सुबर्हिषमितिसु बर्हिषम् । पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । अमर्त्यम् । सीदन्तम् । बर्हिषि । प्रिये । अमृता ॥ बृहतीम् । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥२७॥

व्यचस्वतीः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । ब्रह्माणम् ॥ पङ्क्तिम् । इह । तुर्य्य- वाहमितितुर्य्य वाहम् ॥२८॥

ईडेन्यम् । वृत्रहन्तममितिवृत्रहन् तमम् । ईड्यम् । अनुष्टुभम् । अनुस्तुभमित्यनु स्तुभम् ॥२६॥

पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥२७॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । हिरण्ययीः । ब्रह्माणम् ॥२८॥

---

[2]वृत्रहन्तममितिवृत्रहन् तमम् ॥२६॥

पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । प्रिये । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥२७॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । हिरण्ययीः । तुर्य्यवाहमितितुर्य्य वाहम् ॥२८॥

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, अत उभयत्र 'वृ' इत्येवमेकवकारवान् पाठो युक्तः ।

सुपेशसेतिसु पेशसा । सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे । बृहतीऽइतिबृहती । उभेऽइत्युभे । नक्तोषासा । नक्तोषसेति- नक्तोषसा । न । दर्शतेऽइतिदर्शते । विश्वम् ॥ त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

प्रचेतसेतिप्र चेतसा । देवानाम् । उत्तममित्युत् तमम् । यशः । होतारा । दैव्या । कवीऽइतिकवी । सयुजेतिस युजा ॥ जगतीम् । अनड्वाहम् ॥३०॥

पेशस्वतीः । तिस्रः । देवीः । हिरण्ययीः । भारतीः । बृहतीः । महीः । पतिम् ॥ विराजमितिवि राजम् । धेनुम् । गाम् । न ॥३१॥

सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे । उभेऽइत्युभे । नक्तोषासा । नक्तोषसेति- नक्तोषसा । विश्वम् । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

प्रचेतसेतिप्र चेतसा । उत्तममित्युत् तमम् । दैव्या । अनड्वाहम् ॥३०॥

हिरण्ययीः ॥३१॥

---

[1]नक्तोषसेऽइतिनक्तोषसा । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

[2]प्रचेतसामितिप्र चेतसा । यशः । सयुजेतिस [3]युजा ॥३०॥

हिरण्ययीः । विराजमितिवि राजम् ॥३१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'नक्तोषसेतिनक्तोषसा' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रचेतसेतिप्र चेतसा' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युजा' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

सुरेतसमितिसु रेतसम् । त्वष्टारम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । रूपाणि । बिभ्रतम् । पृथक् । पुष्टिम् ॥ द्विपदमितिद्वि पदम् । उक्षाणम् ॥३२॥

हिरण्यपर्णमितिहिरण्य पर्णम् । उक्थिनम् । रशनाम् । बिभ्रतम् । वशिम् । भगम् ॥ ककुभम् । वशाम् । बृहतम् ॥३३॥

स्वाहाकृतीरितिस्वाहा कृतीः । अग्निम् । गृहपतिमितिगृह पतिम् । पृथक् । वरुणम् । भेषजम् । कविम् । क्षत्रम् ॥ अतिच्छन्दसमित्यति छन्दसम् । बृहत् । ऋषभम् ॥३४॥

देवम् । बर्हिः । वयोधसमितिवयः धसम् । देवम् । इन्द्रम् । अवर्द्धयत् ॥ गायत्र्या । छन्दसा । इन्द्रियम् । चक्षुः । इन्द्रे । वयः । दधत् ॥३५॥

त्वष्टारम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । बिभ्रतम् । पुष्टिम् । द्विपदमितिद्वि पदम् । उक्षाणम् ॥३२॥

हिरण्यपर्णमितिहिरण्य पर्णम् । उक्थिनम् । बिभ्रतम् ॥३३॥

अग्निम् । क्षत्रम् । अतिछन्दसमित्यति छन्दसम् ॥३४॥

गायत्र्या । चक्षुः ॥३५॥

पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् ॥३२॥

वयोधसमितिवयः[1] धसम् । अवर्द्धयत । गायत्र्या । इन्द्रियम् । वयः ॥३५॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह गुरुणा धकारेण 'वयः' इत्येवं भाव्यम् ।

शुचिम् । उष्णिहा । प्राणम् ॥ अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । बलम् ॥ बृहत्या । श्रोत्रम् ॥ पङ्क्त्या । शुक्रम् ॥ देगौ । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । त्विषिम् ॥ जगत्या । शूषम् ॥ विराजेतिवि राजा । रूपम् ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । भर्गम् ॥ ककुभा । यशः ॥ अतिच्छन्दसेत्यति छन्दसा । क्षत्रम् ॥ वयोधस इतिवयः धसे । छागम् ॥ वयोधस इतिवयः धसे । छागेन ॥३६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

उष्णिहा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । बृहत्या । श्रोत्रम् । शुक्रम् । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । जगत्या । द्विपदेतिद्वि पदा । अतिछन्दसेत्यति छन्दसा । क्षत्रम् ॥३६॥

विराजेतिवि राजा । यशः । वयोधसऽइतिवयः धसे । वयोधसऽइतिवयः धसे ॥३६॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन अष्टाविंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

समिद्ध्ऽइतिसम् इद्धः। अञ्जन्। कृदरम्। मतीनाम्। घृतम्। अग्ने। मधुमदितिमधु मत्। पिन्वमानः॥ वाजी। वहन्। वाजिनम्। जातवेदऽइतिजात वेदः। देवानाम्। वक्षि। प्रियम्। आ। सधस्थमितिसध स्थम्॥१॥

घृतेन। अञ्जन्। सम्। पथः। देवयानानितिदेव यानान्। प्रजानन्नितिप्र जानन्। वाजी। अपि। एतु। देवान्॥ अनु। त्वा। सप्ते। प्रदिशऽइतिप्र दिशः। सचन्ताम्। स्वधाम्। अस्मै। यजमानाय। धेहि॥२॥

ईड्यः। च। असि। वन्द्यः। च। वाजिन्। आशुः। च। असि। मेध्यः। च। सप्ते॥ अग्निः। त्वा। देवैः। वसुभिरितिवसु भिः। सजोषाऽइतिस जोषाः। प्रीतम्। वह्निम्। वहतु। जातवेदाऽइतिजात वेदाः॥३॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः। अग्ने। पिन्वमानः। वक्षि। सधस्थमितिसध स्थम्॥१॥

प्रजानन्नितिप्र जानन्। सप्ते। प्रदिशऽइतिप्र दिशः। अस्मै॥२॥

ईड्यः। मेध्यः। सप्ते। अग्निः। वह्निम्॥३॥

जातवेदऽइतिजात वेदः। प्रियम्॥१॥

देवयानानितिदेव [1]यानान्। यजमानाय॥२॥

वसुभिरितिवसु भिः। जातवेदाऽइतिजात वेदाः॥३॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यानान्' इत्येवं लघुना यकारेण भाव्यम्।

स्तीर्णम् । बर्हिः । सुष्टरीम । सुस्तरीमेतिसु स्तरीम । जुषाणा । उरु । पृथु । प्रथमानम् । पृथिव्याम् ॥ देवेभिः । युक्तम् । अदितिः । सजोषाऽइतिस जोषाः । स्योनम् । कृण्वाना । सुविते । दधातु ॥४॥

एताः । ऊँऽइत्यूँ । वः । सुभगाऽइतिसु भगाः । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपाः । वि । पक्षोभिरितिपक्षः भिः । श्रयमाणाः । उत् । आतैः ॥ ऋष्वाः । सतीः । कवषः । शुम्भमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः । भवन्तु ॥५॥

अन्तरा । मित्रावरुणा । चरन्तीऽइतिचरन्ती । मुखम् । यज्ञानाम् । अभि । सवँविदानेऽइतिसम् [2]विदाने ॥ उषासा ।

सुष्टरीम । सुस्तरीमेतिसु स्तरीम । पृथिव्याम् । युक्तम् । कृण्वाना ॥४॥
ऊँऽइत्यूँ । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपाः । पक्षोभिरितिपक्षः भिः । ऋष्वाः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥५॥
मित्रावरुणा । यज्ञानाम् । उषसेत्युषसा । सुहिरण्येऽइतिसु हिरण्ये ।

---

[3]सुष्टरीम । [4]सुस्तुरीमेतिसु स्तुरीम । य्युक्तम् ॥४॥
वः[5] । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपाः । [6]विपक्षभिरितिविपक्ष भिः । श्रयमाणाः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥५॥
य्यज्ञानाम् । [7]सम्विदानेऽइतिसम् विदाने । वाम् । य्योनौ ।

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।
२. 'विदाने' इति काशिकः पाठः ।
३. अपपाठोऽयम्, 'सुष्टरीम' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
४. अपपाठः, स्वरदोषोऽपि । 'सुस्तरीमेतिसु स्तरीम' इति साधुः ।
५. कपाठे संहितावद् 'वः' गुरुर्न भवत्यतः 'वः' इत्येव साधुः ।
६. अपपाठः, 'वि । पक्षोभिरितिपक्षः भिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
७. कशैल्यनुसारमिह 'सवँविदानेऽइतिसम् विदाने' इत्येवं साधुर्ज्ञेयः ।

उषसेत्युषसा । वाम् । सुहिरण्येऽइतिसु 'हिरण्ये । सुशिल्पे-ऽइतिसु शिल्पे । ऋतस्य । योनौ । इह । सादयामि ॥६॥

प्रथमा । वाम् । सरथिनेतिस रथिना । सुवर्णेतिसु वर्णा । देवौ । पश्यन्तौ । भुवनानि । विश्वा ॥ अपि-प्रयम् । चोदना । वाम् । मिमाना । होतारा । ज्योतिः । प्रदिशेतिप्र दिशा । दिशन्ता ॥७॥

आदित्यैः । नः । भारती । वष्टु । यज्ञम् । सरस्वती । सह । रुद्रैः । नः । आवीत् ॥ इडा । उपहूतेत्युप हूता । वसुभिरितिवसु भिः । सजोषाऽइतिस जोषाः । यज्ञम् । नः । देवीः । अमृतेषु । धत्त ॥८॥

त्वष्टा । वीरम् । देवकाममितिदेव कामम् । जजान । त्वष्टुः । अर्वा । जायते । आशुः । अश्वः ॥ त्वष्टा । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । जजान । बहोः । कर्त्तारम् । इह । यक्षि । होतरितिहोतः ॥९॥

सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे ॥६॥

पश्यन्तौ । विश्वा । अपिप्रयम् । प्रदिशेतिप्र दिशा ॥७॥

आदित्यैः । वष्टु । यज्ञम् । रुद्रैः । उपहूतेत्युप हूता । यज्ञम् ॥८॥

त्वष्टा । त्वष्टुः । अश्वः । त्वष्टा । विश्वम् । यक्षि ॥९॥

सादयामि ॥६॥

वाम् । सुवर्णेतिसु वर्णा । अपिप्रयम् । वाम् ॥७॥

यज्ञम् । वसुभिरितिवसु भिः । यज्ञम् ॥८॥

जायते । यक्षि ॥९॥

---

१. 'हिरण्ये' इति काशिकः पाठः ।

अश्व॑÷ । घृतेन॑ । त्मन्या॑ । सम॑क्क्तऽइति॒सम् अ॑क्क्तꣳ । उप॑ । दे॒वान् । ऋ॒तु॒श॒ऽइत्यृ॑तु॒ शः॒ । पाथः॑÷ । ए॒तु ॥ व॒न॒स्प्पतिः॑÷ । दे॒व॒लो॒कमिति॑दे॒व लो॒कम् । प्र॒जा॒नन्निति॑प्र जा॒नन् । अ॒ग्निना॑ । ह॒व्या । स्व॒दि॒तानि॑ । व॒क्क्ष॒त् ॥१०॥

प्र॒जाप॑ते॒रिति॑प्र॒जा प॑तेः । तप॑सा । वा॒वृ॒धा॒नः । व॒वृ॒धा॒नऽइति॑व॒वृ॒धा॒नः । स॒द्य॒ः । जा॒तः । द॒धि॒षे॒ । य॒ज्ज्ञम् । अ॒ग्ने॒ ॥ स्वाहा॑कृते॒नेति॒स्वाहा॑ कृतेन । ह॒विषा॑ । पु॒रो॒गा॒ऽइति॑पु॒रः गाः । या॒हि । सा॒द्ध्या । ह॒विः । अ॒द॒न्तु॒ । दे॒वाः ॥११॥

यत् । अक्र॑न्दः । प्र॒थ॒मम् । जाय॑मानः । उ॒द्यन्नित्यु॑त् यन् । स॒मु॒द्रात् । उ॒त । वा॒ । पुरी॑षात् ॥ श्ये॒नस्य॑ । प॒क्क्षा । ह॒रि॒णस्य॑ । बा॒हूऽइति॑बा॒हू । उ॒प॒स्तु॒त्त्य॒मित्त्यु॑प॒ स्तु॒त्त्य॑म् । महि॑ । जा॒तम् । ते॒ । अ॒र्व॒न् ॥१२॥

अश्वः॑÷ । त्मन्या॑ । सम॑क्तऽइति॒सम् अ॑क्तः । ऋ॒तु॒श॒ऽइत्यृ॑तु॒ शः । व॒न॒स्पतिः॑÷ । प्र॒जा॒नन्निति॑प्र जा॒नन् । अ॒ग्निना॑ । ह॒व्या । व॒क्ष॒त् ॥१०॥

प्र॒जाप॑ते॒रिति॑प्र॒जा प॑तेः । स॒द्यः । य॒ज्ञम् । अ॒ग्ने॒ । सा॒ध्या ॥११॥

अक्र॑न्दः । उ॒द्यन्नित्यु॑त् यन् । स॒मु॒द्रात् । प॒क्षा । उ॒प॒स्तु॒त्य॒मित्यु॑प स्तु॒त्य॑म् ॥१२॥

ऋ॒तु॒श॒ऽइत्यृ॑तु॒ शः ॥१०॥

व॒वृ॒धा॒नऽइति॑व॒वृ॒धा॒नः । य्य॒ज्ञम् । य्या॒हि ॥११॥

य्यत् । जाय्य॑मानः । उ॒द्यन्नित्यु॑त् [1]य्यन् ॥१२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यन्' इत्येवं लघुयकारेण भाव्यम् ।

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । आयुनक् । अयुनगित्त्ययुनक् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ॥ गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥१३॥

असि । यमः । असि । आदित्त्यः । अर्वन् । असि । त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ॥ असि । सोमेन । समया । विपृक्क्तऽइतिवि पृक्क्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥१४॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि । अप्स्वित्त्यप् सु । त्रीणि । अन्तरित्त्यन्तः । समुद्रे ॥ उतेवेत्त्युत इव । मे । वरुणः । छन्त्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्त्रम् ॥१५॥

अयुनगित्ययुनक् । अतिष्ठत् । अगृभ्णात् । अश्वम् । अतष्ट ॥१३॥

आदित्यः । गुह्येन । विपृक्तऽइतिवि पृक्तः ॥१४॥

अप्स्वित्यप् सु । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । उतेवेत्युत इव । यत्र । जनित्रम् ॥१५॥

व्यमेन । आयुनक् । अयुनगित्ययुनक् ॥१३॥

व्यमः । गुह्येन । समया । विपृक्तऽइतिवि[1] पृक्तः ॥१४॥

[2]आहुः । व्यत्र ॥१५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, मन्त्रे सर्वानुदात्तत्वदर्शनात् निघाताभावनिमित्तस्य चाविद्यमानत्वात्, 'आहुः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

इमा । ते । वाजिन् । अवमार्ज्जनानीत्त्यव मार्ज्जनानि । इमा । शफानाम् । सनितुरिति । निधानेतिनि धाना ॥ अत्त्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्श्यम् । ऋतस्य । याः । अभिरक्क्षन्तीत्त्यभि रक्क्षन्ति । गोपाः ॥१६॥

आत्त्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अवः । दिवा । पतयन्तम् । पतङ्गम् ॥ शिरः । अपश्श्यम् । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु गेभिः । अरेणुभिरित्त्यरेणु भिः । जेहमानम् । पतत्त्री ॥१७॥

अत्त्र । ते । रूपम् । उत्तममित्त्युत् तमम् । अपश्श्यम् । जिगीषमाणम् । इषः । आ । पदे । गोः ॥ यदा । ते । मर्त्तः । अनु । भोगम् । आनट् । आत् । इत् । ग्रसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरित्त्यजीगः ॥१८॥

अवमार्ज्जनानीत्यव मार्ज्जनानि । अत्र । भद्राः । अपश्यम् । अभिरक्षन्तीत्यभि रक्षन्ति ॥१६॥

आत्मानम् । अपश्यम् । अरेणुभिरित्यरेणु भिः । पतत्री ॥१७॥

अत्र । उत्तममित्युत् तमम् । अपश्यम् । ग्रसिष्ठः । अजीगरित्यजीगः ॥१८॥

ष्याः ॥१६॥

[1]आ । [1]त्मानम् । पतय्यन्तम् । [2]जेह । मानम् । [3]पतत्रि ॥१७॥

ष्यदा । [4]भागम् ॥१८॥

---

१. 'आत्मानम्' इत्येवमेकपदेऽप्यस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

२. 'जेहमानम्' इत्येवमेकपदेऽप्यस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

३. दीर्घकारस्य स्थाने ह्रस्वेकारनिर्देशरूपोऽपपाठः ।

४, 'भोगम्' इत्यस्य स्थाने 'भागम्' इत्यपपाठो लेखकप्रमादजः ।

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनाम् ॥ अनु । व्रातासः । तव । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यम् । ते ॥१९॥

हिरण्यशृङ्गऽइतिहिरण्य शृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनोजवाऽइतिमनः जवाः । अवरः । इन्द्रः । आसीत् ॥ देवाः । इत् । अस्य । हविरद्यमितिहविः अद्यम् । आयन् । यः । अर्वन्तम् । प्रथमः । अध्यतिष्ठदित्यधि अतिष्ठत् ॥२०॥

ईर्मान्तासऽइतीर्म अन्तासः । सिलिकमध्यमासऽइतिसिलिक मध्यमासः । सम् । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ॥ हंसाऽइवेतिहंसाः इव । श्रेणिशऽइतिश्रेणि शः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । [1]अश्वाः ॥२१॥

सख्यम् ॥१९॥

हिरण्यशृङ्गऽइतिहिरण्य शृङ्गः । हविरद्यमितिहविः अद्यम् । अध्यतिष्ठदित्यधि अतिष्ठत् ॥२०॥

सिलिकमध्यमासऽइतिसिलिक मध्यमासः । दिव्यासः । अत्याः । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । [1]अश्वाः ॥२१॥

मर्यः । ईयुः । वीर्यम् ॥१९॥

अयः । आयन् । यः ॥२०॥

यतन्ते । यत् । [2]अज्मम् । [1]अश्वाः ॥२१॥

---

१. अत्रापि दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गस्याङ्कने चिह्नभेदो ज्ञेयः, यथा 'यवाः' आदिषु (द्र० पृष्ठ ३२२) ।

२. यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्ताभेदकारणजोऽपपाठः ।

तव॑ । शरी॑रम् । प॒त॒यि॒ष्णु । अ॒र्व॒न् । तव॑ । चि॒त्तम् । वात॑ऽइ॒वेति॒ वात॑ः इव । ध्रजी॑मान् ॥ तव॑ । शृङ्गा॑णि । विष्ठि॑ता । वि॒स्थि॒तेति॑ वि स्थि॑ता । पु॒रु॒त्रेति॑ पु॒रु त्रा । अर॑ण्येषु । जर्भु॑राणा । च॒र॒न्ति॒ ॥२२॥

श॒सन॑म् । वा॒जी । अर्वा॑ । दे॒व॒द्रीचा॑ । मन॑सा । दीध्या॑नः ॥ अ॒जः । पु॒रः । नी॒य॒ते॒ । नाभि॑ः । अ॒स्य॒ । अनु॑ । प॒श्चात् । क॒वय॑ः । य॒न्ति॒ । रे॒भाः ॥२३॥

प॒र॒मम् । यत् । स॒धस्थ॒मिति॑ स॒ध स्थम् । अर्वा॑न् । अच्छ॑ । पि॒तर॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥ अ॒द्य । दे॒वान् । जुष्ट॑तम॒ऽइति॒ जुष्ट॑ तमः । हि । ग॒म्याः । अथ॑ । आ । शा॒स्ते॒ । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥२४॥

समि॑द्ध॒ऽइति॒ सम् इद्धः । अ॒द्य । मनु॑षः । दु॒रो॒णे । दे॒वः । दे॒वान् । य॒ज॒सि॒ । जा॒त॒वे॒द॒ऽइति॑ जा॒त वे॑दः ॥ आ ।

प॒त॒यि॒ष्णु । विष्ठि॑ता । वि॒स्थि॒तेति॑ वि स्थि॑ता । पु॒रु॒त्रेति॑ पु॒रु त्रा । अर॑ण्येषु । जर्भु॑राणा ॥२२॥

दे॒व॒द्रीचा॑ । दीध्या॑नः । प॒श्चात् ॥२३॥

स॒धस्थ॒मिति॑ स॒ध स्थम् । अच्छ॑ । अ॒द्य । जुष्ट॑तम॒ऽइति॒ जुष्ट॑ तमः । ग॒म्याः । शा॒स्ते॒ ॥२४॥

समि॑द्ध॒ऽइति॒ सम् इद्धः । अ॒द्य । मि॒त्र॒म॒ह॒ऽइति॑ मित्र महः । चि॒कि॒त्वान् ।

प॒त॒यि॒ष्णु । वात॑ऽइ॒वेति॒ वात॑ः इव । वि॒स्थि॒तेति॑ वि[1] स्थि॑ता ॥२२॥

नी॒य॒ते॒ । क॒वय॑ः । य॒न्ति॒ ॥२३॥

यत् । वार्या॑णि ॥२४॥

य॒ज॒सि॒ । जा॒त॒वे॒द॒ऽइति॑ जा॒त वे॑दः ॥२५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।

च । वर्हं । मित्रमहुऽइतिंमित्र महद्ं । चिकित्त्वान् । त्वम् । दूतः । कुविः । असि । प्रचेताऽइतिप्र चेताद्ं ॥२५॥

तनूंनपादितितनू नपात् । पथः । ऋतस्यं । यानांन् । मद्ध्वां । समुञ्जन्नितिंसम् अञ्जन् । स्वदय । सुजिह्वेतिंसु जिह्व ॥ मन्मांनि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवत्रेतिंदेव त्रा । च । कृणुहि । अद्ध्वरम् । नद्ं ॥२६॥

नराशंसंस्य । महिमानंम् । एषाम् । उपं । स्तोषाम । यजतस्यं । यज्ञैः ॥ ये । सुक्रतवऽइतिंसु क्रतवद्ं । शुचयद्ं । धियन्धाऽइतिंधियम् धाः । स्वदंन्ति । देवाः । उभयांनि । हुव्या ॥२७॥

आजुह्वानऽइत्त्या जुह्वानद्ं । ईड्यं÷ । वन्द्यं÷ । च । आ । याहि । अग्ने । वसुभिरितिवसु भिद्ं । सजोषा-ऽइतिंस जोषाद्ं ॥ त्वम् । देवानांम् । असि । यह्व । होतां । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥२८॥

प्रचेताऽइतिप्र चेताद्ं ॥२५॥

मध्वा । सुजिह्वेतिंसु जिह्व । मन्मांनि । यज्ञम् । देवत्रेतिंदेव त्रा । अध्वरम् ॥२६॥

यज्ञैः । सुक्रतवऽइतिंसु क्रतवद्ं । हुव्या ॥२७॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानद्ं । ईड्यं÷ । अग्ने । यह्व । यक्षि ॥२८॥

य्यानांन् । स्वदय्य । य्यज्ञम् ॥२६॥

य्यजतस्यं । य्यज्ञैः । य्ये । शुचय्यद्ं । धिय्यम्धाऽइतिंधिय्यम् धाः । उभय्यानि ॥२७॥

य्याहि । वसुभिरितिवसु भिद्ं । य्यह्व । य्यक्षि । य्यजीय्यान् ॥२८॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रदिशेतिप्र दिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् ॥ वि । ऊँऽइत्यूँ । प्रथते । वितरमितिवि तरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥२९॥

इयचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिभ्यऽइतिपति भ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः ॥ देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः ॥३०॥

आ । सुष्वयन्ती । [2]सुस्वयन्तीऽइतिसुस्वयन्ती ।

प्रदिशेतिप्र दिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् । ऊँऽइत्यूँ । देवेभ्यः ॥२९॥

पतिभ्यऽइतिपति भ्यः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । देवेभ्यः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥३०॥

सुष्वयन्ती । उपाकेऽइत्युपाके । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता ।

वृज्यते । वितरमितिवि तरम् । वरीयः । अदितये ॥२९॥

उर्विया । श्रयन्ताम् । जनयः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥३०॥

सुष्वयन्ती । [2]सुस्वयन्तीऽइतिसु स्वयन्ती ।...

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र ककोशेऽन्येषु च केषुचित् कोशेषु दयानन्दभाष्येण सह मुद्रिते च पदपाठे 'सुस्वयन्तीऽइतिसु स्वयन्ती' इत्येवमवग्रहो दृश्यते । स अपपाठ एव स्यात् । यतः पदकाराः सन्दिग्धव्युत्पत्तिपदेष्ववग्रहं न कुर्वन्ति (द्र० कात्या० प्राति० ५।३८) । तथा चोक्तम्—"आदिमध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाञ्जि च । नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति च ।।" (का० प्रा० ५।४५ व्याख्या-

यजतेऽइतियजते । उपाकेऽइत्युपाके । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ॥ दिव्येऽइतिदिव्ये । योषणेऽइतियोषणे । बृहतीऽइतिबृहती । सुरुक्मेऽइतिसु रुक्मे । अधि । श्रियम् । शुक्रपिशमिति-शुक्र पिशम् । दधानेऽइतिदधाने ॥३१॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचेतिसु वाचा । मिमाना । यज्ञम् । मनुषः । यजध्यै ॥ प्रचोदयन्तेतिप्र चोदयन्ता । विदथेषु । कारूऽइतिकारू ॥३२॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूयम् । एतु । इडा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ॥ तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । स्वपसऽइतिसु अपसः । सदन्तु ॥३३॥

दिव्येऽइतिदिव्ये । सुरुक्मेऽइतिसु रुक्मे । शुक्रपिशमितिशुक्र पिशम् ॥३१॥

दैव्या । यज्ञम् । यजध्यै । प्रचोदयन्तेतिप्र चोदयन्ता ॥३२॥

यज्ञम् । मनुष्वत् ॥३३॥

य्यजतेऽइतिय्यजते[1] । य्योनौ । य्योषणेऽइतिय्योषणे । श्रिय्यम् ॥३१॥

सुवाचेतिसु वाचा । मिमानाः[2] । य्यज्ञम् । य्यजध्यै । प्रचोदय्यन्तेतिप्र चोदय्यन्ता ॥३२॥

य्यज्ञम् । तूय्यम् । चेतय्यन्ती ॥३३॥

यामुद्धृतं प्राचीनं वचनम्) । मन्त्रोऽयमृग्वेदेऽपि १०।११०।६श्रूयते, तत्रापि पदमिदं नावगृह्यते । अस्य पदस्य विविधा व्युत्पत्तयस्तत्तद्भाष्यग्रन्थेषु द्रष्टव्याः ।

१. ककोशशैल्यनुसारं 'य्यजते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम् स्यात् ।

यः । इमेऽइतीमे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । जनित्रीऽइतिजनित्री । रूपैः । अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा ॥ तम् । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥३४॥

उपावसृजेत्युप अवसृज । त्मन्या । समञ्जन्निति सम् अञ्जन् । देवानाम् । पाथः । ऋतुथेत्यृतु था । हवींषि ॥ वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥३५॥

सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरोगाऽइतिपुरः गाः ॥ अस्य । होतुः । प्रदिशीतिप्र दिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाकृतमितिस्वाहा कृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥३६॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ॥ सम् । उषद्भिरित्युषत् भिः । अजायथाः ॥३७॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । जनित्रीऽइतिजनित्री । विश्वा । अद्य । त्वष्टारम् । यक्षि । विद्वान् ॥३४॥

उपावसृजेत्युप अवसृज । त्मन्या । ऋतुथेत्यृतु था । वनस्पतिः । अग्निः । हव्यम् ॥३५॥

सद्यः । यज्ञम् । अग्निः । प्रदिशीतिप्र दिशि ॥३६॥

कृण्वन् । उषद्भिरित्युषत् भिः ॥३७॥

द्यः । य्यजीग्यान् । य्यक्षि ॥३४॥

ऋतुथेत्यृतु था ॥३५॥ य्यज्ञम् ॥३६॥

मर्याः । अजायथाः ॥३७॥

जीमूतस्येवेतिजीमूतस्य इव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्म्मी । याति । समदामितिस मदाम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥ अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्म्मणः । महिमा । पिपर्त्तु ॥३८॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । समदऽइतिस मदः । जयेम ॥ धनुः । शत्रोः । अपकाममित्यप कामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । जयेम ॥३९॥

वक्क्ष्यन्तीवेतिवक्क्ष्यन्ती इव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिषस्वजाना । परिसस्वजानेतिपरि [1]सस्वजाना ॥ योषेवेतियोषा इव । शिङ्क्ते । विततेतिवि तता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥४०॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । अनाविद्धया । तन्वा ॥३८॥

धन्वना । धन्वना । धन्वना । तीव्राः । शत्रोः । अपकाममित्यप कामम् । धन्वना । प्रदिशऽइतिप्र दिशः ॥३९॥

वक्षयन्तीवेतिवक्षयन्ती इव । धन्वन् ॥४०॥

य्यत् । य्याति । अनाविद्धय्या । जय्य ॥३८॥

जय्येम । जय्येम । जय्येम ॥३९॥

वक्षयन्तीवेतिवक्षयन्ती इव । प्रिय्यम् । सखाय्यम् । य्योषेवेतिय्योषा[2] इव । विततेतिवि तता । इय्यम् । पारय्यन्ती ॥४०॥

---

१. 'सस्वजाना' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'य्योषा' इति साधुः ।

तेऽइतिते । आचरन्तीऽइत्या चरन्ती । समनेवेतिसमना इव । योषा । मातेवेतिमाता इव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥ अप । शत्रून् । विद्ध्यताम् । सवँविदानेऽइतिसम् [1]विदाने । आर्त्नीऽइत्यार्त्नी । इमेऽइतीमे । विष्फुरन्ती । विस्फुरन्तीऽइतिवि स्फुरन्ती । अमित्रान् ॥४१॥

बह्वीनाम् । पिता । बहुः । अस्य । पुत्रः । चिश्चा । कृणोति । समना । अवगत्येत्यव गत्य ॥ इषुधिरितीषु धिः । सङ्काः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निनद्धऽइतिनि नद्धः । जयति । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥४२॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्र-यत्रेतियत्र यत्र । कामयते । सुषारथिः । सुसारथिरितिसु

आचरन्तीऽइत्या चरन्ती । पुत्रम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । शत्रून् । विध्यताम् । आर्त्नीऽइत्यार्त्नी । विष्फुरन्ती । अमित्रान् ॥४१॥

बह्वीनाम् । पुत्रः । चिश्चा । अवगत्येत्यव गत्य । पृष्ठे । निनद्धऽइतिनि नद्धः । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥४२॥

तिष्ठन् । यत्रयत्रेतियत्र यत्र । पश्चात् । यच्छन्ति । रश्मयः ॥४३॥

य्योषा । [2]सम्विदानेऽइतिसम् विदाने । विस्फुरन्तीऽइतिवि[3] स्फुरन्ती ॥४१॥

चिश्च्या[4] । जय्यति ॥४२॥

नय्यति । य्यत्रय्यत्रेतिय्यत्र[5] य्यत्र । कामय्यते । पनाय्यत । य्यछन्ति ।

---

१. 'विदाने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदानेऽइतिसम् विदाने' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इति साधुः ।

४. पाठान्तरं स्यात् । इह 'घृतश्चुता मधुश्चुता' इत्यस्य (पृष्ठ २८८) टिप्पणी द्रष्टव्या ।

५. अपपाठोऽयम्, कशैल्यनुसारं '०य्यत्र य्यत्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

[1]सारथिः ॥ अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥४३॥

तीव्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयऽइतिवृष पाणयः । [2]अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ॥ अवक्रामन्तऽइत्यव क्रामन्तः । प्रपदैरितिप्र पदैः । अमित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

रथवाहनम् । रथवाहनमितिरथ वाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निहितमितिनि हितम् । अस्य । वर्म ॥ तत्र । रथम् । उप । शग्मम् । सदेम । विश्वाहा । वयम् । सुमनस्यमानाऽइतिसु [3]मनस्यमानाः ॥४५॥

स्वादुषंसदः । स्वादुसंसदऽइतिस्वादु संसदः ।

तीव्रान् । कृण्वते । [2]अश्वाः । अवक्रामन्तऽइत्यव क्रामन्तः । प्रपदैरितिप्र पदैः । अमित्रान् । शत्रून् । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

यत्र । तत्र । शग्मम् । विश्वाहा ॥४५॥

रश्मयः ॥४३॥

[4]वृषपाणयऽइतिवृष[5] पाणयः । [2]अश्वाः । वाजयन्तः । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

रथवाहनमितिरथ वाहनम् । यत्र । आयुधम् । वयम् ॥४५॥

---

१. 'सारथिः' इति काशिकः पाठः ।

२. द्र० एतत्पदविषयका टिप्पणी २६।२१ ॥

३. 'मनस्यमानाः' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वृषपाणयः०' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

पितरं॑ः । व॒यो॒धाऽइति॑वयः॒ऽधाः । कृ॒च्छ्रे॒श्रि॒तऽइति॑कृच्छ्रे॒ऽश्रितं॑ः । शक्ती॑वन्तः । शक्ति॑वन्त॒ऽइति॒शक्ति॑ऽवन्तः । ग॒भी॒राः ॥ चि॒त्रसे॑ना॒ऽइति॑चि॒त्रऽसे॑नाः । इषु॑ब॒ला॒ऽइती॒षु॑ऽबलाः । अमृ॑ध्राः । स॒तोवी॑रा॒ऽइति॑स॒तःऽवी॑राः । उ॒रवं॑ः । व्रा॒त॒सा॒हाः । व्रा॒त॒स॒हाऽइति॑व्रात॒ऽस॒हाः ॥४६॥

ब्राह्म॑णासः । पित॑रः । सोम्म्या॑सः । शि॒वेऽइति॑शि॒वे । नः । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । अ॒ने॒हसा॑ ॥ पूषा । नः । पा॒तु । दु॒रि॒तादिति॑दुः॒ऽइ॒तात् । [1]ऋ॒ता॒वृ॒धः । [1]ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒त॒ऽवृ॒धः । रक्ष॑ । माकिः॑ । नः । अ॒घ-शं॑स॒ऽइत्य॒घऽशं॑सः । ई॒श॒त ॥४७॥

सु॒प॒र्ण्णमिति॑सु॒ऽप॒र्ण्णम् । व॒स्ते॒ । मृ॒गः । अ॒स्याः । दन्तः॑ । गोभिः॑ । सन्न॑द्धे॒ति॒सम्ऽन॑द्धा । प॒त॒ति ।

कृ॒च्छ्रे॒श्रि॒तऽइति॑कृच्छ्रे॒ऽश्रितः॑ । शक्ती॑वन्तः । शक्ति॑वन्त॒ऽइति॒शक्ति॑ऽवन्तः । चि॒त्रसे॑ना॒ऽइति॑चि॒त्रऽसे॑नाः । अमृ॑ध्राः ॥४६॥

ब्राह्म॑णासः । सोम्या॑सः । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒त॒ऽवृ॒धः । रक्ष॑ । अ॒घश॑ंस॒ऽइत्य॒घऽशं॑सः ॥४७॥

व॒स्ते॒ । सन्न॑द्धे॒ति॒सम्ऽन॑द्धा । प्रसू॑ते॒ति॒प्रऽसू॑ता । यत्र॑ । तत्र॑ ।

व॒यो॒धा॒ऽइति॑व॒यः॒ऽधाः । शक्ति॑वन्त॒ऽइति॒शक्ति॑ऽवन्तः । स॒तोवी॑रा॒ऽइति॑स॒तःऽवी॑राः । व्रा॒त॒सा॒हा[2]ऽइति॑व्रात॒ऽस॒हाः ॥४६॥

ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒त॒ऽवृ॒धः ॥४७॥

---

१. काशीमुद्रिते 'ऋ॒ता॒वृ॒धः॑ । ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒त॒ऽवृ॒धः॑' इत्येवं पाठः । मन्त्रे सर्वानुदात्तस्वरदर्शनात् उत्तरस्य 'रक्ष' क्रियापदस्य पादादिस्वरदर्शनाच्चापपाठ एव स्यात् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'व्रा॒त॒स॒हा' इत्येवं साधुः ।

प्रसूतेतिप्र सूता ॥ यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म्म । यꣳसन् ॥४८॥

ऋजीते । परि । वृङ्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ॥ सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म्म । यच्छतु ॥४९॥

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्नते ॥ अश्वाजनीत्यश्व अजनि । प्रचेतसऽइतिप्र चेतसः । अश्वान् । समत्स्वितिसमत् सु । चोदय ॥५०॥

अहिरिवेत्यहिः इव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परिबाधमानऽइतिपरि बाधमानः ॥ हस्तघ्नऽइतिहस्त घ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमाꣳसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥५१॥

अस्मभ्यम् ॥४८॥

अश्मा । यच्छतु ॥४९॥

जिघ्नते । अश्वाजनीत्यश्व अजनि । प्रचेतसऽइतिप्र चेतसः । अश्वान् । समत्स्वितिसमत् सु ॥५०॥

अहिरिवेत्यहिः इव । हस्तघ्नऽइतिहस्त घ्नः । विश्वा । विद्वान् । विश्वतः ॥५१॥

य्यत्र । य्यꣳसन् ॥४८॥

य्यच्छतु ॥४९॥

[1] समत्स्वितिसमत् सु । चोदय ॥५०॥

ज्यायाः । व्वयुनानि ॥५१॥

---

१. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

वनस्पते । वीड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । सुवीरऽइतिसु वीरः ॥ गोभिः । सन्नद्धऽइतिसम् नद्धः । असि । वीडयस्व । आस्थातेत्या स्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥५२॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । परि । आभृतमित्या भृतम् । सहः ॥ अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आवृतमित्या वृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥५३॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ॥ सः । इमाम् । नः ।

वनस्पते । वीड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । सन्नद्धऽइतिसम् नद्धः । आस्थातेत्या स्थाता । जेत्वानि ॥५२॥

पृथिव्याः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । आभृतमित्या भृतम् । ओज्मानम् । आवृतमित्या वृतम् । वज्रम् ॥५३॥

वज्रः । मित्रस्य । हव्यदातिमितिहव्य दातिम् । हव्या ॥५४॥

वीड्वङ्गऽइतिवीडु[1] अङ्गः । भूयाः । [2]अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । सुवीरऽइतिसु वीरः । वीडयस्व । जयतु ॥५२॥

वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । [3]ओज्मानम् । आवृतमित्या वृतम् । यज ॥५३॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वी' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः ।

हृङ्यदा॑तिमिति॑हृङ्य दा॑तिम् । जुषाणः॑ । देव॑ । रथ । प्रति॑ । हृङ्या । गृभाय ॥५४॥

उप॑ । श्वासय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुत्रेति॑पुरु त्रा । ते । मनुताम् । विष्ठितम् । विस्थितमितिवि स्थितम् । जग॑त् ॥ सः॑ । दुन्दुभे । सजूरिति॑सजूः॑ । इन्द्रे॑ण । देवैः॑ । दूरात् । दवी॑यः॑ । अप॑ । सेध । शत्रू॑न् ॥५५॥

आ । क्रन्दय । बल॑म् । ओजः॑ । नः॑ । आ । धाः॑ । निः॑ । स्तनिहि । दुरितेति॑दुः॑ इता । बाध॑मानः॑ ॥ अप॑ । प्रोथ। दुन्दुभे । दुच्छुनाः॑ । इतः॑ । इन्द्रस्य । मुष्टिः॑ । असि । वीडय॑स्व ॥५६॥

आ । अमूः॑ । अज । प्रत्यावर्त्तयेति॑प्रति आवर्त्तय । इमाः॑ । केतुमदिति॑केतु मत् । दुन्दुभिः॑ । वावदीति ॥ सम् । अश्ववपर्णाऽइत्यश्ववपर्णाः॑ । चरन्ति । नः॑ । नरः॑ । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः॑ । जयन्तु ॥५७॥

पुरुत्रेति॑पुरु त्रा । विष्ठितम् । विस्थितमितिवि स्थितम् । शत्रू॑न् ॥५५॥

दुच्छुनाः॑ । मुष्टिः॑ ॥५६॥

प्रत्यावर्त्तयेति॑प्रति आवर्त्तय । अश्वपर्णाऽइत्यश्व पर्णाः॑ । अस्माकम् ॥५७

गृभाय ॥५४॥

श्वासय । विस्थितमितिवि[1] स्थितम् । दवी॑यः॑ ॥५५॥

क्रन्दय । वीडयस्व ॥५६॥

प्रत्यावर्त्तयेति॑प्रति आवर्त्तय । [2][जयन्तु] ॥५७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोश इह पदलेखनाय स्थानं रिक्तं वर्तते ।

आग्नेयः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । सारस्वती । मेषी । बभ्रुः । सौम्यः । पौष्णः । श्यामः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । बार्हस्पत्यः । शिल्पः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । ऐन्द्रः । अरुणः । मारुतः । कल्माषः । ऐन्द्राग्नः । सꣳहितऽइतिसम् हितः । अधोरामऽइत्यधः रामः । सावित्रः । वारुणः । कृष्णः । एकशितिपादित्येक शितिपात् । पेत्वः ॥५८॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । रोहिताञ्जिरितिरोहित अञ्जिः । अनड्वान् । अधोरामावित्यधः रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । रजतनाभीऽइतिरजत नाभी । वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । पिशङ्गौ । तूपरौ । मारुतः । कल्माषः ।

आग्नेयः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । बभ्रुः । सौम्यः । पौष्णः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । बार्हस्पत्यः । शिल्पः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । कल्माषः । ऐन्द्राग्नः । अधोरामऽइत्यधः रामः । सावित्रः । कृष्णः । एकशितिपादित्येक शितिपात् । पेत्वः ॥५८॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । अनड्वान् । अधोरामावित्यधः रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । कल्माषः । आग्नेयः ।

आग्नेयः । [1]सारस्वती । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः ॥५८॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । रोहिताञ्जिरितिरोहित [2]अञ्जिः ।

---

१. अपपाठोऽयं स्वरदोषात् । अन्यत्र (२४।१; २९।५९) च शुद्धस्यैव स्वरस्योपलम्भाच्च ।

२. अपपाठोऽयं स्वरदोषात् । यद्वा यथा ककोशे तैत्तिरीयवत् सकारेपरतः प्रथमस्य द्वितीयापत्तिः प्रायेण दृश्यते, तथैवात्र तैत्तिरीयपदस्वरनियमानुराधेनायं स्वरो ज्ञेयः ।

आग्नेयः । कृष्णः । अजः । सारस्वती । मेषी । बभ्रुः । पेत्वः ॥५९॥

अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । राथन्तरायेतिराथम् तराय । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालः । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । पञ्चदशायेतिपञ्च दशाय । बार्हताय । एकादशकपालऽइत्येकादश कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्यऽइतिसप्त दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । मित्रावरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्याम् । आनुस्तुभाभ्यामित्यानु स्तुभाभ्याम् । एकविंशाभ्यामित्येक विंशाभ्याम् । वैराजाभ्याम् । पयस्या । बृहस्पतये । पाङ्क्ताय । त्रिणवाय । त्रिनवायेतित्रि नवाय । शाक्वराय ।

कृष्णः । पेत्वः ॥५९॥

अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालः । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । एकादशकपालऽइत्येकादश कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्यऽइतिसप्त दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । मित्रावरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्याम् । आनुस्तुभाभ्यामित्यानु स्तुभाभ्याम् । एकविंशाभ्यामित्येक विंशाभ्याम् । वैराजाभ्याम् । बृहस्पतये । त्रिनवायेतित्रि नवाय । शाक्वराय । सवित्रे । औष्णिहाय । त्रयस्त्रिंशायेतित्रयः त्रिंशाय ।

वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । आग्नेयः । ५९॥

अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । राथन्तरायेतिराथम् तराय । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । पञ्चदशायेतिपञ्च दशाय । बार्हताय । एकविंशाभ्यामित्येक विंशाभ्याम् । पयस्या । बृहस्पतये । पाङ्क्ताय । त्रिणवाय । त्रिनवायेतित्रि नवाय । शाक्वराय ।

चरुः । सवित्रे । औष्णिहाय । त्रयस्त्रिंशायेतित्रयः त्रिंशायं । रैवताय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालं । प्राजापत्त्यऽइतिप्राजा पत्त्यः । चरुः । अदित्यै । विष्णु-पत्न्याऽइतिविष्णु पत्न्यै । चरुः । अग्नये । वैश्वानराय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालं । अनुमत्त्याऽइत्यनु मत्त्यै । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालं ॥६०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालं । प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । अदित्यै । विष्णुपत्न्याऽइतिविष्णु पत्न्यै । अग्नये । वैश्वानराय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालं । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालं ॥६०॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे एकोनत्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

औष्णिहाय । त्रयस्त्रिंशायेतित्रयः त्रिंशाय । रैवताय । विष्णुपत्न्या-ऽइतिविष्णु पत्न्यै । अग्नये । वैश्वानराय ॥६०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन नवविंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अयं मुम्बईमुद्रिते ककोशशैलीवत् विशिष्टः पाठः । प्राचीन-संस्कृत-भाषायां त्रिंशच्छब्दसमानार्थक इकारान्तः 'त्रिंशति' शब्दोऽप्यासीत् (द्र० अस्माकीनं 'सं० व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ ४० द्वि० सं०) । उत्तराध्यायान्तपाठोऽप्यनुसन्धेयः ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

त्रिंशोऽध्यायः

विश्वा॑नि । देव॒ । स॒वि॒तः॒ । दु॒रि॒तानी॒ति॑दुः॒ इ॒तानि॑ । परा॑ । सु॒व॒ ॥ यत् । भ॒द्रम् । तत् । नः॒ । आ । सु॒व॒ ॥१॥

वि॒भ॒क्ता॒र॒मि॑ति॑वि भ॒क्ता॒र॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । वसोः॑ । चि॒त्रस्य॑ । राध॑सः ॥ स॒वि॒तार॑म् । नृ॒चक्ष॑स॒मि॑ति॑नृ चक्ष॑सम् ॥२॥

ब्रह्म॑णे । ब्रा॒ह्म॒णम् । क्ष॒त्राय॑ । रा॒ज॒न्य॑म् । म॒रुद्भ्य॒ऽइति॑म॒रुत् भ्यः॑ । वैश्य॑म् । तप॑से । शू॒द्रम् । तम॑से । तस्क॑रम् । ना॒र॒काय॑ । वी॒र॒हण॑म् । वी॒र॒ह॒न॒मि॑ति॑वीर॒ ह॒न॑म् ।

वि॒श्वा॑नि । भ॒द्रम् ॥१॥

वि॒भ॒क्ता॒र॑मि॑ति॑वि भ॒क्ता॑र॑म् । चि॒त्रस्य॑ । नृ॒चक्ष॑स॒मि॑ति॑नृ चक्ष॑सम् ॥२॥

ब्रह्म॑णे । ब्रा॒ह्म॒णम् । क्ष॒त्राय॑ । रा॒ज॒न्य॑म् । म॒रुद्भ्य॒ऽइति॑म॒रुत् भ्यः॑ । वैश्य॑म् । शू॒द्रम् । तस्क॑रम् । पा॒प्मने॑ । आ॒क्र॒या॒या॒ऽइ॒त्या॑ क्र॒यायै॑ । पुँ॒श्च॒लू॒म् ।

---

[1] यत् ॥१॥

वि॒भ॒क्ता॒र॑मि॑ति॑वि[2] भ॒क्तार॑म् ॥२॥

क्ष॒त्राय॑ । ना॒र॒काय॑ । वी॒र॒ह॒न॒मि॑ति॑वीर॒[3] ह॒न॑म् । आ॒क्र॒या॒या॒ऽइ॒त्या॑

---

१. इतः पूर्वयोर्मन्त्रयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः मन्त्रकण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इत्यपेक्षते ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'वीर' इत्यपेक्षते ।

पाप्मने । क्लीबम् । आक्रयायाऽइत्त्या क्रयायै । अयोगूम् । कामाय । पुँश्चलूम् । अतिक्रुष्टायेत्त्यति क्रुष्टाय । मागधम् ॥३॥

नृत्ताय । सूतम् । गीताय । शैलूषम् । धर्म्माय । सभाचरमितिसभा चरम् । नरिष्ठायै । भीमलम् । नर्म्माय । रेभम् । हसाय । कारिम् । आनन्दायेत्त्या नन्दाय । स्त्रीषखम् । स्त्रीसखमितिस्त्री सखम् । प्रमदऽइतिप्र मदे । कुमारीपुत्त्रमितिकुमारी पुत्त्रम् । मेधायै । रथकारमितिरथ कारम् । धैर्य्याय । तक्क्षाणम् ॥४॥

तपसे । कौलालम् । मायायै । कर्म्मारम् । रूपाय । मणिकारमितिमणि कारम् । शुभे । वपम् । शरव्यायै । इषुकारमितीषु कारम् । हेत्यै । धनुष्कारम् । धनुर्कारमितिधनुर् कारम् । कर्म्मणे । ज्याकारमितिज्ज्या कारम् ।

अतिक्रुष्टायेत्यति क्रुष्टाय ॥३॥

नरिष्ठायै । आनन्दायेत्या नन्दाय । प्रमदऽइतिप्र मदे । कुमारीपुत्रमिति-कुमारी पुत्रम् । तक्षाणम् ॥४॥

शरव्यायै । हेत्यै । धनुष्कारम् । ज्याकारमितिज्या कारम् । दिष्टाय ।

क्रय्यायै । अय्योगूम् । कामाय्य । [1]पुँश्चलूम् । अतिक्रुष्टाय्येत्यति क्रुष्टाय्य ॥३॥

नृत्ताय्य । गीताय्य । धर्म्माय्य । [2]नरीष्ठाय्यै । नर्म्माय्य । हसाय्य । आनन्दाय्येत्या नन्दाय्य । मेधाय्यै । धैर्य्याय्य ॥४॥

माय्यायै । रूपाय्य । शरव्याय्यै । दिष्टाय्य । मृगयुमितिमृग [3]य्युम् ।

---

१. काशीमुद्रिते पदपाठे वै० य० मु० मुद्रिते मूलपाठे चायं पाठः । ककोश उत्तरत्र ३०।१८ (मन्त्र ३०।२०) 'पुँश्चलूम्' इत्येव पाठो दृश्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'नरिष्ठाय्यै' इति शुद्धः पाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युम्' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

दि॒ष्ट्राय॑ । र॒ज्जु॒स॒र्ज्जमिति॑रज्जु स॒र्ज्जम् । मृ॒त्यवे॑ । मृ॒ग॒युमिति॑-मृग॒ युम् । अन्त॑काय । श्व॒नि॒नमिति॑श्व॒ नि॒नम् ॥५॥

न॒दीभ्य॑ः । पौ॒ञ्जि॒ष्ठम् । ऋ॒क्षीका॑भ्यः । नैषा॑-दम् । नैसा॒द॒मिति॒नैसा॑दम् । पु॒रु॒ष॒व्या॒घ्राये॑ति॒पुरुष व्या॒घ्राय॑ । दु॒र्म्म॒द॒मिति॑दुः मदम् । ग॒न्ध॒र्व्वा॒प्स॒रोभ्य॒ऽइति॑गन्धर्वाप्स॒रः भ्य॑ः । व्रा॒त्य॑म् । प्र॒यु॒ग्भ्य॒ऽइति॑प्र॒यु॒क् भ्य॑ः । उ॒न्म॑त्त॒मि-त्युत् म॑त्तम् । स॒र्प्प॒दे॒व॒ज॒ने॒भ्य॒ऽइति॑सर्प्प [1]दे॒व॒ज॒ने॒भ्य॑ः । अ॒प्प्र॒ति॒प॒द॒मित्य॒प्र॒ति प॒द॒म् । अ॒यै॒भ्य॑ः । कि॒त॒वम् । ई॒र्ष्य॒ता॑यै । अ॒कि॒त॒वम् । पि॒शा॒चेभ्य॑ः । बि॒द॒ल॒का॒री॒मिति॑-बिदल का॒रीम् । या॒तु॒धा॒ने॒भ्य॒ऽइति॑यातु धा॒ने॒भ्य॑ः । क॒ण्ट॒की॒-का॒री॒मिति॑कण्टकी का॒रीम् ॥६॥

मृ॒त्यवे॑ । श्व॒नि॒नमिति॑श्व॒ नि॒नम् ॥५॥

न॒दीभ्य॑ः । पौ॒ञ्जि॒ष्ठम् । ऋ॒क्षीका॑भ्यः । पु॒रु॒ष॒व्या॒घ्राये॑ति॒पुरुष व्या॒घ्राय॑ । ग॒न्ध॒र्व्वा॒प्स॒रोभ्य॒ऽइति॑गन्धर्वाप्स॒रः भ्य॑ः । व्रा॒त्य॑म् । प्र॒यु॒ग्भ्य॒-ऽइति॑प्र॒यु॒क् भ्य॑ः । उ॒न्म॑त्त॒मित्युत् म॑त्तम् । स॒र्प्प॒दे॒व॒ज॒ने॒भ्य॒ऽइति॑सर्प्प दे॒व॒ज॒ने॒भ्य॑ः । अ॒प्र॒ति॒प॒द॒मित्य॒प्र॒ति प॒द॒म् । अ॒यै॒भ्य॑ः । पि॒शा॒चेभ्य॑ः । या॒तु॒धा॒ने॒भ्य॒ऽइति॑यातु धा॒ने॒भ्य॑ः ॥६॥

अन्त॑काय ॥५॥

पु॒रु॒ष॒व्या॒घ्राये॑ति॒पुरुष व्या॒घ्राय॑ । प्र॒यु॒ग्भ्य॒ऽइति॑प्र॒यु॒क् भ्य॑ः । अ॒यै॒-भ्य॑ः । ई॒र्ष्य॒ता॑यै । य्या॒तु॒धा॒ने॒भ्य॒ऽइति॑य्या॒तु[2] धा॒ने॒भ्य॑ः ॥६॥

---

१. 'दे॒व॒ज॒ने॒भ्य॑ः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'य्या॒तु' इत्यपेक्षते ।

सुन्धयऽइतिसम् धर्यै । जारम् । गेहायं । उपपतिमित्त्युंप पतिम् । आर्त्त्यौऽइत्त्या ऋत्त्यै । परिवित्तमितिपरिं वित्तम् । निर्ऋत्त्याऽइतिनिः ऋत्त्यै । परिविविदानमितिपरि 'विविदानम् । अरांध्यै । एदिधिषुःपतिमित्त्यैदिधिषुः पतिम् । निष्क्कृत्त्यै । निःकृत्त्याऽइतिनिः कृत्त्यै । पेशस्क्कारीम् । पेशःकारीमितिपेशः कारीम् । सञ्ज्ञानायेतिसम् ज्ञानाय । स्मरकारीमितिस्मर कारीम् । प्रकामोद्द्यायेतिप्रकाम उद्द्याय । उपसदमित्त्युप सदम् । वर्णाय । अनुरुधमित्त्यनु रुधम् । बलाय । उपदामित्त्युप दाम् ॥७॥

उत्त्सादेभ्यऽइत्त्युत् सादेभ्यः । कुब्जम् । प्रमुदऽइतिप्र मुदे । वामनम् । द्वार्भ्यऽइतिद्वाः भ्यः । स्रामम् ।

उपपतिमित्युप पतिम् । आर्त्याऽइत्या ऋत्यै । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । अराध्यै । एदिधिषुःपतिमित्यैदिधिषुः पतिम् । निष्कृत्यै । निःकृत्याइतिनिः कृत्यै । पेशस्कारीम् । स्मरकारीमितिस्मर कारीम् । प्रकामोद्यायेतिप्रकाम उद्याय । उपसदमित्युप सदम् । अनुरुधमित्यनु रुधम् । उपदामित्युप दाम् ॥७॥

उत्सादेभ्यऽइत्युत् । सादेभ्यः । कुब्जम् । प्रमुदऽइतिप्र मुदे । द्वार्भ्यऽइतिद्वाः भ्यः । स्वप्नाय । पवित्राय । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय ।

सन्धयऽइतिसम् धर्यै । गेहायं । परिवित्तमितिपरि [2]वित्तम् । परिविविदानमितिपरि [3]विविदानम् । संज्ञानायेतिसम् ज्ञानाय । प्रकामोद्यायेतिप्रकाम उद्याय । वर्णाय बलाय ॥७॥

---

१. 'विविदानम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वित्तम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विविदानम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्वप्नाय । अन्धम् । अधर्म्माय । बधिरम् । पवित्राय । भिषजम् । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय । नक्क्षत्त्रदर्शमितिनक्क्षत्र दर्शम् । आशिक्क्षायाऽइत्त्या शिक्क्षायै । प्रश्निनम् । उपशिक्क्षायाऽइत्त्युप शिक्क्षायै । अभिप्रश्निनमित्त्यभि प्रश्निनम् । मर्य्यादायै । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न [1]विवाकम् ॥८॥

अर्म्मेभ्यः । हस्तिपमितिहस्ति पम् । जवाय । अश्वपमित्यश्व पम् । पुष्ट्यै । गोपालमितिगो पालम् । वीर्य्याय । अविपालमित्त्यवि पालम् । तेजसे । अजपालमित्त्यज पालम् । इरायै । कीनाशम् । कीलालाय । सुराकारमितिसुरा कारम् । भद्राय । गृहपमितिगृह पम् । श्रेयसे । वित्तधमितिवित्त धम् । आद्ध्यक्क्ष्यायेत्याधि अक्क्ष्याय । अनुक्क्षत्तारमित्त्यनु क्षत्तारम् ॥९॥

नक्षत्रदर्शमितिनक्षत्र दर्शम् । आशिक्षायाऽइत्या शिक्षायै । प्रश्निनम् । उपशिक्षायाइत्युप शिक्षायै । अभिप्रश्निनमित्यभि प्रश्निनम् । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न विवाकम् ॥८॥

अर्म्मेभ्यः । हस्तिपमितिहस्ति पम् । अश्वपमित्यश्व पम् । पुष्ट्यै । अविपालमित्यवि पालम् । अजपालमित्यज पालम् । भद्राय । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय । अनुक्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् ॥९॥

स्वप्नाय । अधर्म्माय । पवित्राय । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय । आशिक्षायाऽइत्या शिक्षायै । उपशिक्षायाऽइत्युप शिक्षायै । मर्य्यादायै । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न विवाकम् ॥८॥

जवाय । वीर्य्याय । इरायै । कीलालाय । भद्राय । श्रेयसे । वित्तधमितिवित्त धम् । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय ॥९॥

---

१. विवाकम्' इति काशिकः पाठः ।

भार्यै । दार्वाहारमितिदारु [1]आहारम् । प्रभायाऽइतिप्र भार्यै । अग्न्येधमित्यग्नि एधम् । ब्रध्नस्य । विष्टपाय । अभिषेक्क्तारम् । अभिसेक्क्तारमित्यभि सेक्क्तारम् । वर्षिष्ठाय । नाकाय । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । देवलोकायेतिदेव लोकाय । पेशितारम् । मनुष्यलोकायेतिमनुष्य लोकाय । प्रकरितारमितिप्र [2]करितारम् । सर्वेभ्यः । लोकेभ्यः । उपसेक्क्तारमित्युप सेक्क्तारम् । अवऽऋत्याऽइत्यव ऋत्यै । बुधाय । उपमन्थितारमित्युप [3]मन्थितारम् । मेधाय । वासःपल्पूलीमितिवासः [4]पल्पूलीम् । प्रकामायेतिप्र कामाय । रजयित्रीम् ॥१०॥

प्रभायाऽइतिप्र भार्यै । अग्न्येधमित्यग्नि एधम् । ब्रध्नस्य । विष्टपाय । अभिषेक्तारम् । अभिसेक्तारमित्यभि सेक्तारम् । वर्षिष्ठाय । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । मनुष्यलोकायेतिमनुष्य लोकाय । प्रकरितारमितिप्र करितारम् । सर्वेभ्यः । लोकेभ्यः । उपसेक्तारमित्युप सेक्तारम् । अवऽऋत्याऽइत्यव ऋत्यै । उपमन्थितारमित्युप मन्थितारम् । वासःपल्पूलीमितिवासः पल्पूलीम् । प्रकामायेतिप्र कामाय । रजयित्रीम् ॥१०॥

भार्य्यै । प्रभाय्याऽइतिप्र भार्य्यै । विष्टपाय्य । वर्षिष्ठाय्य । नाकाय्य । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । देवलोकाय्येतिदेव लोकाय्य । मनुष्यलोकाय्येतिमनुष्य लोकाय्य । बुधाय्य । मेधाय्य । वासःपल्पूलीमितिवासः पल्पूलीम् । प्रकामाय्येतिप्र कामाय्य । रजयित्रीम् ॥१०॥

---

१. 'आहारम्' इति काशिकः पाठः ।

२. 'करितारम्' इति काशिकः पाठः ।

३. 'मन्थितारम्' इति काशिकः पाठः ।

४. 'पल्पूलीम्' इति काशिकः पाठः ।

ऋतये । स्तेनहृदयमितिस्तेन हृदयम् । वैरहत्त्यायेतिवैर हत्त्याय । पिशुनम् । विविक्क्त्याऽइतिवि विक्क्त्यै । क्षत्तारम् । औपद्रष्ट्यायेत्त्यौप द्रष्ट्याय । अनुक्क्षत्तारमित्त्यनु क्षत्तारम् । बलाय । अनुचरमित्त्यनु चरम् । भूम्म्ने । परिष्कन्दम् । परिस्कन्दमितिपरि स्कन्दम् । प्रियाय । प्रियवादिनमितिप्रिय वादिनम् । अरिष्ट्यै । अश्श्वसादमित्त्यश्श्व सादम् । स्वर्ग्गायेतिस्वꣳ गाय । लोकाय । भागदुघमितिभाग दुघम् ॥११॥

मन्यवे । अयस्तापमित्त्ययꣳ तापम् । क्रोधाय । निसरमितिनि सरम् । योगाय । योक्क्तारम् । शोकाय । अभिसर्त्तारमित्त्यभि सर्त्तारम् । क्षेमाय । विमोक्क्तारमितिवि मोक्क्तारम् । उत्कूलनिकूलेब्भ्यऽइत्त्युत्कूल [1]निकूलेब्भ्यः । त्रिष्ठिनम् । त्रिस्थिनमितित्रि स्थिनम् । वपुषे । मानस्कृतम् ।

वैरहत्यायेतिवैर हत्याय । विविक्त्याऽइतिवि विक्त्यै । क्षत्तारम् । औपद्रष्ट्यायेत्यौप द्रष्ट्याय । अनुक्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् । अनुचरमित्यनु चरम् । भूम्ने । परिष्कन्दम् । परिस्कन्दमितिपरि स्कन्दम् । प्रियवादिनमितिप्रिय वादिनम् । अरिष्ट्यै । अश्वसादमित्यश्व सादम् ॥११॥

मन्यवे । अयस्तापमित्ययꣳ तापम् । योक्तारम् । अभिसर्त्तारमित्यभि सर्त्तारम् । विमोक्तारमितिवि मोक्तारम् । उत्कूलनिकूलेभ्यऽइत्युत्कूल निकूलेभ्यः । त्रिष्ठिनम् । त्रिस्थिनमितित्रि स्थिनम् । आञ्जनीकारीमित्याञ्जनी

ऋतये । स्तेनहृदयमितिस्तेन हृदयम् । वैरहत्यायेतिवैर हत्याय । विविक्त्याऽइतिवि विक्त्यै । औपद्रष्ट्यायेत्यौप द्रष्ट्याय । बलाय । प्रियाय । प्रियवादिनमितिप्रिय वादिनम् । स्वर्गायेतिस्वꣳ गाय । लोकाय ॥११॥

अयस्तापमित्ययꣳ तापम् । क्रोधाय । योगाय । योक्तारम् ।

---

१. 'निकूलेब्भ्यः' इति काशिकः पाठः ।

मानद्वकृतमितिमानद्व कृतम् । शीलायं । आञ्जनीकारीमित्यां-ञ्जनी कारीम् । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । कोशकारीमिति-कोश कारीम् । यमायं । असूम् ॥१२॥

यमायं । यमसूमितियम सूम् । अथर्वभ्यऽइत्यथर्व भ्यः । अवतोकामित्यव तोकाम् । सँवत्सरायं । पर्य्यायिणीम् । पर्य्यायिनीमितिपरि आयिनीम् । परिवत्सरायेतिपरि [1]वत्स-रायं । अविजातामित्यवि जाताम् । इदावत्सरायं । अती-त्वरीमित्यति इत्वरीम् । इद्वत्सरायेतीत् [1]वत्सरायं । अति-ष्कद्वरीम् । अतिस्कद्वरीमित्यति स्कद्वरीम् । वत्सरायं । विर्जर्जरामितिवि जर्जराम् । सँवत्सरायं । पलिक्नीम् ।

कारीम् । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै ॥१२॥

अथर्वभ्यऽइत्यथर्व भ्यः । अवतोकामित्यव तोकाम् । सँवत्सरायं । परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय । अविजातामित्यवि जाताम् । इदावत्सरायं । अतित्वरीमित्यति इत्वरीम् । इद्वत्सरायेतीत् वत्सरायं । अतिष्कद्वरीम् । अतिस्कद्वरीमित्यति स्कद्वरीम् । वत्सरायं । सँवत्सरायं । पलिक्नीम् । ऋभुभ्य-ऽइत्यृभु भ्यः । अजिनसन्धमित्यजिन सन्धम् । साध्येभ्यः । चर्मम्न-

---

शोकांय । क्षेमांय । विमोक्तारमितिवि[2] मोक्तारम् । शीलायं । व्यमायं ॥१२॥

व्यमायं । व्यमसूमितिव्यम[3] सूम् । [4]सम्वत्सरायं । पर्य्यायिणीम् । पर्य्यायिनीमितिपरि आयिनीम् । परिवत्सरायेतिपरि वत्सरायं । इदावत्सरायं । इद्वत्सरायेतीत् वत्सरायं । वत्सरायं । विजर्जरामितिवि जर्जराम् । [4]सम्वत्सरायं ।

---

१. 'वत्सरायं' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्यम' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. अनुस्वारपरसवर्णाभावरूपोऽयमपपाठः ।

ऋभुभ्य॒ऽइत्यृ॒भु भ्यः॑ । अ॒जि॒न॒स॒न्ध॒विच्चर्यजिन स॒न्धम् । सा॒द्ध्येभ्यः॑ । च॒र्म्म॒म्न॒मि॒ति॑चर्म्म॒ म्नम् ॥१३॥

सरो॑भ्य॒ऽइ॒ति॒सरः॑ भ्यः । धै॒व॒रम् । उ॒प॒स्थ॒ाव॑रा॒भ्य॒ऽइत्यु॑प॒ स्थाव॑राभ्यः । दाशम् । बै॒श॒न्ताभ्यः॑ । बैन्दम् । न॒ड्व॒लाभ्यः॑ । शौष्क॑लम् । पा॒रा॒य॑ । मा॒र्ग्गा॒रम् । अ॒वा॒रा॒य॑ । कै॒वर्त्त॑म् । ती॒र्थेभ्यः॑ । आ॒न्दम् । वि॒ष॑मेभ्यः । वि॒स॑मेभ्य॒ऽइ॒ति॒वि स॑मेभ्यः । मै॒ना॒लम् । स्वनेभ्यः । पर्ण्ण॑कम् । गुहा॑भ्यः । किरा॑तम् । सानु॑भ्य॒ऽइ॒ति॒सानु॑ भ्यः । जम्भ॑कम् । पर्व॑तेभ्यः । कि॒म्पू॒रु॒षम् । कि॒म्पु॒रु॒ष॒मि॒ति॑किम् [1]पु॒रु॒षम् ॥१४॥

बी॒भ॒त्सायै॑ । पौ॒ल्क॒सम् । वर्ण्णा॑य । हि॒र॒ण्य॒का॒र॒मि॒ति॑-हिरण्य का॒रम् । तु॒लायै॑ । वा॒णि॒जम् । प॒श्चा॒दो॒षा॒ये॒ति॑प॒श्चा दो॒षाय॑ । ग्लावि॑नम् । विश्वे॑भ्यः । भू॒तेभ्यः॑ । सि॒द्ध्म॒लम् । भूत्यै॑ । जा॒ग॒र॒णम् । अभू॑त्यै । स्व॒प॒नम् । आर्त्यै॒ऽइत्या

मि॒ति॑चर्म्म॒ म्नम् ॥१३॥

सरो॑भ्य॒ऽइ॒ति॒सरः॑ भ्यः । उ॒प॒स्था॒व॑रा॒भ्य॒ऽइत्यु॑प॒ स्थाव॑राभ्यः । बै॒श॒न्ताभ्यः॑ । न॒ड्व॒लाभ्यः॑ । शौष्क॑लम् । ती॒र्थेभ्यः॑ । वि॒ष॑मेभ्यः । वि॒स॑मेभ्य॒ऽइ॒ति॒वि स॑मेभ्यः । स्वनेभ्यः । गुहा॑भ्यः । सानु॑भ्य॒ऽइ॒ति॒सानु॑ भ्यः । पर्व॑तेभ्यः ॥१४॥

बी॒भ॒त्सायै॑ । पौ॒ल्क॒सम् । हि॒र॒ण्य॒का॒र॒मि॒ति॑हिरण्य का॒रम् । प॒श्चा॒-दो॒षा॒ये॒ति॑प॒श्चा दो॒षाय॑ । विश्वे॑भ्यः । भू॒तेभ्यः॑ । सि॒ध्म॒लम् । भू॒त्यै॑ । अभू॑त्यै ।

ऋ॒भुभ्य॒ऽइत्यृ॒भु भ्यः॑ ॥१३॥

पा॒रा॒य॑ । अ॒वा॒रा॒य॑ । वि॒स॑मेभ्य॒ऽइ॒ति॒वि स॑मेभ्यः ॥१४॥

बी॒भ॒त्सा॒यै॑ । वर्ण्णा॑य । तु॒ला॒यै॑ । प॒श्चा॒दो॒षा॒ये॒ति॑प॒श्चा [2]दो॒षा॒यः ।

१. 'पुरुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, अन्ते विसर्गो नेष्यते ।

ऋद्ध्यै । जनवादिनमितिंजन वादिनम् । व्यृद्ध्याऽइतिवि ऋद्ध्यै । अपगल्भमित्यप गल्भम् । सꣳशरायेतिंसम् शराय । प्रच्छिदमितिप्र छिदम् ॥१५॥

अक्षराजायेत्यक्ष राजाय । कितवम् । कृताय । आदिनवदर्शमित्यादिनव दर्शम् । त्रेतायै । कल्पिनम् । द्वापराय । अधिकल्पिनमित्यधि कल्पिनम् । आस्कन्दायेत्या स्कन्दाय । सभास्थाणुमितिसभा स्थाणुम् । मृत्यवे । गोव्यच्छमितिगो व्यच्छम् । अन्तकाय । गोघातमितिगो घातम् । क्षुधे । यः । गाम् । विकृन्तन्तमितिवि कृन्तन्तम् । भिक्षमाणꣳ । उपतिष्ठतीत्युप तिष्ठति । दुष्कृताय । दुꣳकृतायेतिदुꣳ कृताय । चरकाचार्यमितिचरक आचार्यम् । पाप्मने । सैलगम् ॥१६॥

आर्त्याऽइत्या ऋत्यै । व्यृध्याऽइतिवि ऋध्यै । अपगल्भमित्यप गल्भम् । प्रछिदमितिप्र छिदम् ॥१५॥

अक्षराजायेत्यक्ष राजाय । आदिनवदर्शमित्यादिनव दर्शम् । कल्पिनम् । अधिकल्पिनमित्यधि कल्पिनम् । आस्कन्दायेत्या स्कन्दाय । सभास्थाणुमितिसभा स्थाणुम् । मृत्यवे । गोव्यछमितिगो व्यछम् । भिक्षमाणꣳ । उपतिष्ठतीत्युप तिष्ठति । दुष्कृताय । पाप्मने ॥१६॥

जनवादिनमितिजन [1]वादिनम् । व्यृद्ध्याऽइतिवि[2] ऋद्ध्यै । सꣳशरायेतिसम् शराय ॥१५॥

अक्षराजायेत्यक्ष राजाय । कृताय । त्रेतायै । द्वापराय । आस्कन्दायेत्या स्कन्दाय । गोव्यच्छमितिगो व्यच्छम् । अन्तकाय । यः । विकृन्तन्तमितिवि[2] कृन्तन्तम् । दुष्कृताय । दुꣳकृतायेतिदुꣳ कृताय । चरकाचार्यमितिचरक आचार्यम् ॥१६॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येकवकारेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्प्रति श्रुत्कायै । अर्त्तनम् । घोषाय । भषम् । अन्ताय । बहुवादिनमितिबहु व्वादिनम् । अनन्ताय । मूकम् । शब्दाय । आडम्बराघातमित्याडम्बर [1]आघातम् । महसे । व्वीणावादमितिवीणा व्वादम् । क्रोशाय । तूणवद्ध्ममितितूणव ध्मम् । अवरस्प्पराय । अवरपरायेत्त्यवर पराय । शङ्खद्ध्ममितिशङ्ख ध्मम् । व्वनाय । व्वनपमितिवन पम् । अन्न्यतोरण्ण्यायेत्त्यन्न्यतः ऽअरण्ण्याय । दावपमितिदाव पम् ॥१७॥

नर्म्माय । पुँश्चल्लूम् । हसाय । कारिम् । यादसे । शाबल्ल्याम् । ग्रामण्ण्यम् । ग्रामन्न्युमितिग्ग्राम न्न्यम् । गणकम् । अभिक्क्रोशकमित्त्यभि क्रोशकम् । तान् । महसे । व्वीणावादमितिव्वीणा व्वादम् । पाणिग्घ्नमितिपाणि घ्नम् ।

प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । आडम्बराघातमित्याडम्बर आघातम् । तूणवध्ममितितूणव ध्मम् । अवरस्पराय । अवरपरायेत्यवर पराय । शङ्खध्ममितिशङ्ख ध्मम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः ऽअरण्याय ॥१७॥

पुँश्चलूम् । शाबल्याम् । ग्रामण्यम् । ग्रामन्युमितिग्राम न्यम् । अभिक्रोशकमित्यभि क्रोशकम् । पाणिघ्नमितिपाणि घ्नम् । तूणवध्ममितितूणव

---

[2]प्रतिश्रुत्कायामितिप्रति श्रुत्कायै । घोषाय । अन्ताय । बहुवादिनमितिबहु वादिनम् । अनन्ताय । शब्दाय । व्वीणावादमितिव्वीणा वादम् । क्रोशाय । अवरस्पराय । अवरपरायेत्यवर पराय । व्वनाय । व्वनपमितिव्वन पम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः ऽअरण्याय ॥१७॥

नर्माय । हसाय । यादसे । व्वीणावादमितिव्वीणा वादम् । तूणवध्म-

---

१. 'आघातम्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तूणवद्ध्ममितितूणव ध्मम् । तान् । नृत्ताय । आनन्दायेत्त्या नन्दाय । तलवम् ॥१८॥

अग्नये । पीवानम् । पृथिव्यै । पीठसर्प्पिणमितिपीठ सर्प्पिणम् । वायवे । चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय । वंशनर्त्तिनमितिवंश नर्त्तिनम्। दिवे । खलतिम् । सूर्य्याय । हर्य्यक्षमितिहरि अक्षम् । नक्षत्रेभ्यः । किर्म्मिरम् । चन्द्रमसे । किलासम् । अह्ने । शुक्लम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् । रात्र्यै । कृष्णम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् ॥१९॥

अथ । एतान् । अष्टौ । विरूपानितिवि रूपान् । आ । लभते । अतिदीर्घमित्त्यति दीर्घम् । च । अतिह्रस्वमित्त्यति

ध्मम् । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥१८॥

अग्नये । पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । हर्यक्षमितिहरि अक्षम् । नक्षत्रेभ्यः । अह्ने । शुक्लम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् । रात्र्यै । कृष्णम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् ॥१९॥

अष्टौ । अतिदीर्घमित्यति दीर्घम् । अतिह्रस्वमित्यति ह्रस्वम् ।

मितितूण[1] वध्मम् । नृत्ताय । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥१८॥

अग्नये । वायवे । अन्तरिक्षाय । वंशनर्त्तिनमितिवंश नर्त्तिनम् । सूर्य्याय । हर्य्यक्षमितिहरि अक्षम् ॥१९॥

विरूपानितिवि[2] रूपान् ।...

---

१. अपपाठोऽयमस्थानेऽवग्रहरूपः । 'तूणव ध्मम्' इत्येवमवग्रहेण भाव्यम् ।

२. ककोशलैत्यनुसारमिह 'वि' इत्येव द्विवकारेण भाव्यम् ।

ह्र॒स्वम् । अति॑स्थू॒ल॒मित्यति॑ स्थू॒लम् । अति॑कृ॒श॒मित्यति॑ कृ॒शम् । अति॑शु॒क्ल॒मित्यति॑ शु॒क्लम् । अति॑कृ॒ष्ण॒मित्यति॑ कृ॒ष्णम् । अति॑कुल्ब॒मित्यति॑ कुल्बम् । अति॑लोम॒श॒मित्यति॑ लोम॒शम्¹ ॥ अशू॑द्राः । अब्रा॑ह्मणाः । ते । प्रा॒जा॒प॒त्या इति॑ प्राजा॒प॒त्याः ॥ मा॒ग॒धः । पुँ॒श्च॒ली । कि॒त॒वः । क्ली॒बः ॥२०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अति॑स्थू॒ल॒मित्यति॑ स्थू॒लम् । अति॑कृ॒श॒मित्यति॑ कृ॒शम् । अति॑शु॒क्ल॒मित्यति॑ शु॒क्लम् । अति॑कृ॒ष्ण॒मित्यति॑ कृ॒ष्णम् । अति॑कुल्व॒मित्यति॑ कुल्वम् । अति॑लोम॒श॒मित्यति॑ लोम॒शम् । अशू॑द्राः । अब्रा॑ह्मणाः । प्रा॒जा॒प॒त्या इति॑ प्राजा प॒त्याः । पुँ॒श्च॒ली ॥२०॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे त्रिंशतिमो²ऽध्यायः ॥

...³शूद्राः ॥२०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन त्रिंशतिमो⁴ऽध्यायः ॥

●

---

१. अस्यां कण्डिकायां निर्दिष्टानां विरूपाणामष्टानां पुरुषाणां विषये आयुर्वेदीय-चरक-संहिताया अष्टौनिन्दितीयेऽध्याये एवमुल्लेखो दृश्यते—

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । तद्यथा—अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति । सूत्रस्थान, अ० २१ ।

इतोऽग्रे एव निन्दितानामष्टानां पुरुषाणां शरीरमधिकृत्य ये दोषास्ते व्याख्याताः ।

२. द्र० पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अशूद्राः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. द्र० पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

एकत्रिंशोऽध्यायः

सहस्रशीर्षेतिसहस्र शीर्षा । पुरुषः । सहस्राक्क्षऽइतिसहस्र अक्क्षः । सहस्रपादितिसहस्र पात् ॥ सः । भूमिम् । सर्वतः । स्पृत्त्वा । अति । अतिष्ठत् । दशाङ्गुलमितिदश [1]अङ्गुलम् ॥१॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भाव्यम् ॥ उत । अमृतत्त्वस्येत्त्यमृत त्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिरोहतीत्त्यति रोहति ॥२॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पूरुषः । पुरुषऽइतिपुरुषः ॥ पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपादितित्रि पात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥३॥

त्रिपादितित्रि पात् । ऊर्द्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरितिपुनः ॥ ततः ।

सहस्राक्षऽइतिसहस्र अक्षः । स्पृत्वा । अतिष्ठत् ॥१॥
भाव्यम् । अमृतत्वस्येत्यमृत त्वस्य । अतिरोहतीत्यति रोहति ॥२॥
विश्वा । त्रिपादितित्रि पात् ॥३॥
त्रिपादितित्रि पात् । विष्वङ् । अक्रामत् ॥४॥

य्यत् । य्यत् । य्यत् ॥२॥
ज्याय्यान् ॥३॥

---

१. 'अङ्गुलम्' इति काशिकः पाठः ।

विष्ष्वंङ् । वि । अक्क्रामत् । साशनानशनेऽइतिंसाशनानशने । अभि ॥४॥

ततं÷ । विराडितिंवि राट् । अजायत । विराजऽइतिंवि राजं÷ । अधिं । पूरुंषः । पुरुंषऽइतिपुरुंषः ॥ सः । जातः । अतिं । अरिच्च्यत । पश्श्चात् । भूमिंम् । अथोऽइत्त्यथों । पुरः ॥५॥

तस्म्मांत् । यज्ज्ञात् । सर्व्वहुतऽइतिंसर्व्व हुतं÷ । सम्भृतमितिसम् भृतम् । पृषदाज्ज्यमितिंपृषत् आज्ज्यम् ॥ पशून् । तान् । चक्क्रे । व्वायव्व्यान् । आरण्ण्याः । ग्राम्म्याः । च । ये ॥६॥

ऋचं÷ । सामांनि । जज्ज्ञिरे ॥ छन्दांꣳसि । जज्ज्ञिरे । तस्म्मांत् । यजुं÷ । तस्म्मांत् । अजायत ॥७॥

तस्म्मांत् । [1]अश्श्वां÷ । अजायन्त । ये । के । च ।

अरिच्यत । पश्चात् । अथोऽइत्यथों ॥५॥

तस्मांत् । यज्ञात् । पृषदाज्यमितिंपृषत् आज्यम् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्याः । ग्राम्याः ॥६॥

जज्ञिरे । जज्ञिरे । तस्मांत् । तस्मांत् ॥७॥

तस्मांत् । [1]अश्वांः । उभयदंतऽइत्युंभय दंतः । जज्ञिरे । तस्मांत् ।

विराडितिंवि राट् । अजायत । विराजऽइतिंवि राजं÷ ॥५॥

य्यज्ञात् । व्वायव्यान् । य्ये ॥६॥

य्यजुं÷ । अजायत ॥७॥

[1]अश्वां÷ । अजायन्त । य्ये । उभयादंतः । उभयदंतऽइत्युंभय

---

१. अत्र ५१२ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

उभयादंतः । उभयदंत इत्युभय दंतः ॥ गावंः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयंः ॥८॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ॥ तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥९॥

यत् । पुरुषम् । वि । [1]अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ॥ मुखम् । किम् । अस्य । आसीत् । बाहूऽइति-बाहू । ऊरूऽइत्यूरू । पादौ । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥

तस्मात् ॥८॥

यज्ञम् । औक्षन् । अग्रतः । साध्याः ॥९॥

अकल्पयन् । ऊरूऽइत्यूरू । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥

दंतः । अजावयंः ॥८॥

यज्ञम् । अयजन्त । ऋषयः । ये ॥९॥

यत् । अकल्पयन् ॥१०॥

---

१. 'यत्पुरुषं व्यदधुः' इति संहितापाठः । तत्र यद्वृत्तान्नित्यम् (अष्टा० ८।१।६६) इति नियमेन 'अदधुः' क्रियापदमुदात्तम् । उदात्तक्रियायदेन सह गतेः समासो भवति—उदात्तगतिमता च तिङा (वा० २।२।१८) इति नियमेन 'वि' पदेन च तिङि चोदात्तवति (अष्टा० ८।१।७१) नियमेनानुदात्तेन भाव्यम् । तथा सति 'व्यदधुरितिवि अदधुः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् । इह तु पदविभागे स्वरशास्त्रस्य द्वयोनियमयोर्भङ्गो दृश्यते । ऋग्पदपाठे (१०।९०। ११) अपीत्थमेव पदविभागो दृश्यते । अत्र कारणं चिन्त्यम् । संभवतो 'व्यकल्पयन्' इत्यस्य पदपाठेन साम्यत्वायेह 'वि' इत्यस्य पृथक्पदत्वमुदात्तत्वं च निदर्शितं स्यात् । 'व्यकल्पयन्' इत्यत्र तु तिङोऽनुदात्तत्वाद् वेः पृथक्पदत्वमुदात्तत्वं तु युक्तमेव । अत्र १४२ पृष्ठस्था 'अभि । आसिञ्चन्' पदविषयिका टिप्पण्यप्यवलोकनीया ।

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहूऽइतिबाहू । राजन्यः । कृतः ॥ ऊरूऽइत्यूरू । तत् । अस्य । यत् । वैश्श्यः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥११॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्क्षोः । सूर्य्यः । अजायत ॥ श्रोत्रात् । वायुः । च । प्राणः । च । मुखात् । अग्निः । अजायत ॥१२॥

नाब्भ्याः । आसीत् । अन्तरिक्क्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्त्तत ॥ पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्प्पयन् ॥१३॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ज्ञम् । अतन्न्वत ॥ वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्ज्यम् । ग्रीष्मः । इद्ध्मः । शरत् । हविः ॥१४॥

ब्राह्मणः । राजन्यः । ऊरूऽइत्यूरू । वैश्यः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । शूद्रः ॥११॥

चक्षोः । श्रोत्रात् । अग्निः ॥१२॥

नाभ्याः । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । श्रोत्रात् । अकल्पयन् ॥१३॥

यज्ञम् । अतन्वत । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः ॥१४॥

व्यत् । अजायत ॥११॥

सूर्य्यः । अजायत । वायुः । अजायत ॥१२॥

अकल्पयन् ॥१३॥

व्यत् । व्यज्ञम् ॥१४॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयऽइतिपरि धयः । त्रिः । सप्त । समिधऽइतिसम् इधः । कृताः ॥ देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥१५॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्म्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥१६॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । सम्भृतऽइतिसम् भृतः । पृथिव्यै । रसात् । च । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्म्मणः । सम् । अवर्त्तत । अग्रे ॥ तस्य । त्वष्टा । विदधदितिवि दधत् । रूपम् । एति । तत् । मर्त्यस्य । देवत्वमितिदेव त्वम् । आजानमित्या जानम् । अग्रे ॥१७॥

सप्त । सप्त । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् ॥१५॥

यज्ञेन । यज्ञम् । यत्र । साध्याः ॥१६॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । पृथिव्यै । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणः । अग्रे । त्वष्टा । देवत्वमितिदेव त्वम् । आजानमित्या जानम् । अग्रे ॥१७॥

परिधयऽइतिपरि धयः । यत् । यज्ञम् ॥१५॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । यत्र ॥१६॥

विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणः । विदधदितिवि[1] दधत् ॥१७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वेद । अहम् । एतम् । पुरुषम् । महान्तम् । आदित्यवर्ण्णमित्यादित्य वर्ण्णम् । तमसः । परस्तात् ॥ तम् । एव । विदित्वा । अति । मृत्युम् । एति । न । अन्यः । पन्थाः । विद्यते । अयनाय ॥१८॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । चरति । गर्भे । अन्तः । अजायमानः । बहुधा । वि । जायते ॥ तस्य । योनिम् । परि । पश्यन्ति । धीराः । तस्मिन् । ह । तस्थुः । भुवनानि । विश्वा ॥१९॥

यः । देवेभ्यः । आतपतीत्या तपति । यः । देवानाम् । पुरोहितऽइतिपुरः हितः ॥ पूर्वः । यः । देवेभ्यः । जातः । नमः । रुचाय । ब्राह्मये ॥२०॥

रुचम् । ब्राह्मम् । जनयन्तः । देवाः । अग्रे । तत् । अब्रुवन् ॥ यः । त्वा । एवम् । ब्राह्मणः । विद्यात् । तस्य । देवाः । असन् । वशे ॥२१॥

आदित्यवर्ण्णमित्यादित्य वर्ण्णम् । परस्तात् । विदित्वा । मृत्युम् । अन्यः । विद्यते ॥१८॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । पश्यन्ति । तस्मिन् । तस्थुः । विश्वा ॥१९॥

देवेभ्यः । आतपतीत्या तपति । देवेभ्यः । ब्राह्मये ॥२०॥

ब्राह्मम् । अग्रे । अब्रुवन् । ब्राह्मणः । विद्यात् ॥२१॥

वेद[1] । आदित्यवर्ण्णमित्यादित्य वर्ण्णम् । [अ] यनाय ॥१८॥

अजायमानः । जायते । योनिम् ॥१९॥

यः । यः । यः । रुचाय । ब्राह्मये ॥२०॥

जनयन्तः । यः ॥२१॥

---

१. अन्यकोशेषु 'वेद' इत्येवं पठ्यते ।

श्रीः । च । ते । लक्क्ष्मीः । च । पत्न्यौ । अहोरात्त्रेऽइत्त्यहोरात्त्रे । पाश्श्र्वेऽइतिपाश्श्र्वे । नक्क्षत्त्राणि । रूपम् । अश्श्विनौ । इयात्तमितिविऽ आत्तम् ॥ इष्णन् । इषाण । अमुम् । मे । इषाण । सर्व्वलोकमितिसर्व्व लोकम् । मे । इषाण ॥२२॥

।। इति वाजसनेयिसंहितापदे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।।

लक्ष्मीः । पत्न्यौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । पार्श्वेऽइतिपार्श्वे । नक्षत्राणि । अश्विनौ । इष्णन् ॥२२॥

व्यात्तमितिवि[1] आत्तम् ॥२२॥

।। इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते[2]पदेन एकत्रिंशोऽध्यायः ।।

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।

२. इत आरभ्य आग्रन्थान्तं पाठोऽयं दृश्यते ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः

तत् । एव । अग्निः । तत् । आदित्यः । तत् ।
वायुः । तत् । ऊँऽइत्यूँ । चन्द्रमाः ॥ तत् । एव । शुक्रम् ।
तत् । ब्रह्म । ताः । आपः । सः । प्रजापतिरितिप्रजा
पतिः ॥१॥

सर्वे । निमेषाऽइतिनि मेषाः । जज्ञिरे । विद्युत-
इतिवि द्युतः । पुरुषात् । अधि ॥ न । एनम् । ऊर्द्ध्वम् । न ।
तिर्य्यञ्चम् । न । मद्ध्ये । परि । जग्रभत् ॥२॥

न । तस्य । प्रतिमेतिप्रति मा । अस्ति । यस्य । नाम ।
महत् । यशः ॥३॥

एषः । ह । देवः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । अनु ।
[1]सर्वाः । पूर्वः । ह । जातः । सः । ऊँऽइत्यूँ । गर्भे ।

अग्निः । आदित्यः । ऊँऽइत्यूँ । शुक्रम् । ब्रह्म । प्रजापतिरितिप्रजा
पतिः ॥१॥
जज्ञिरे । विद्युतऽइतिवि द्युतः । मध्ये । जग्रभत् ॥२॥
प्रतिमेतिप्रति मा । अस्ति ॥३॥
प्रदिशऽइतिप्र दिशः । [1]सर्वाः । ऊँऽइत्यूँ । अन्तारित्यन्तः ।

वायुः ॥१॥
विद्युतऽइतिवि द्युतः । तिर्य्यञ्चम् ॥२॥
य्यस्य । य्यशः ॥३॥ [1]सर्वाः ॥४॥

---

१. द्रष्टव्यात्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

अन्तरिक्ष्यन्तः ॥ सः । एव । जातः । सः । जनिष्यमाणः । प्रत्यङ् । जनाः । तिष्ठति । सर्वतोमुखऽइतिसर्वतः मुखः ॥४॥

यस्मात् । जातम् । न । पुरा । किम् । चन । एव । यः । आबभूवेत्या बभूव । भुवनानि । विश्वा ॥५॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृढा । येन । स्वरितिस्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ॥ यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विमानऽइतिवि मानः ॥६॥

यम् । क्रन्दसीऽइतिक्रन्दसी । अवसा । तस्तभाने-ऽइतितस्तभाने । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने-ऽइतिरेजमाने ॥ यत्र । अधि । सूरः । उदितऽइत्युत् इतः । विभातीतिवि भाति ॥७॥

वेनः । तत् । पश्यत् । निहितमितिनि हितम् । गुहा । सत् । यत्र । विश्वम् । भवति । एकनीडमित्येक नीडम् ॥

जनिष्यमाणः । प्रत्यङ् । तिष्ठति ॥४॥

यस्मात् । आबभूवेत्या बभूव । विश्वा ॥५॥

उग्रा । अन्तरिक्षे ॥६॥

क्रन्दसीऽइतिक्रन्दसी । तस्तभानेऽइतितस्तभाने । ऐक्षेताम् । यत्र । उदितऽइत्युत् इतः ॥७॥

पश्यत् । यत्र । विश्वम् । एकनीडमित्येक नीडम् । तस्मिन् । ओत-

१यस्मात् । १यः ॥५॥

१येन । २येन । ३येन । १यः । विमानऽइतिवि मानः ॥६॥

१यम् । १यत्र । विभातीतिवि भाति ॥७॥

१यत्र । विभूरितिवि भूः ॥८॥

तस्मिन् । इदम् । सम् । च । वि । च । एति । सर्वम् । सः । ओतऽइत्त्या उतम् । प्रोतऽइतिप्र उतम् । च । विभूरितिवि भूः । प्रजास्वितिप्र जासु ॥८॥

प्र । तत् । वोचेत् । अमृतम् । नु । विद्वान् । गन्धर्वः । धाम । विभृतमितिवि भृतम् । गुहा । सत् ॥ त्रीणि । पदानि । निहितेतिनि हिता । गुहा । अस्य । यः । तानि । वेद । सः । पितुः । पिता । असत् ॥९॥

सः । नः । बन्धुः । जनिता । सः । विधातेतिवि धाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ॥ यत्र । देवाः । अमृतम् । आनशानाः । तृतीये । धामन् । अध्यैरयन्तेत्त्यधि ऐरयन्त ॥१०॥

परीत्त्येतिपरि इत्त्य । भूतानि । परीत्त्येतिपरि इत्त्य । लोकान् । परीत्त्येतिपरि इत्त्य । [1]सर्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । दिशः । च ॥ उपस्त्थायेत्त्युप स्थाय । प्रथमजा-

---

ऽइत्या उतम् । प्रोतऽइतिप्र उतम् । प्रजास्वितिप्र जासु ॥८॥

विद्वान् ॥९॥

विश्वा । यत्र । अध्यैरयन्तेत्यधि ऐरयन्त ॥१०॥

परीत्येतिपरि इत्य । परीत्येतिपरि इत्य । परीत्येतिपरि इत्य । [1]सर्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । उपस्थायेत्युप स्थाय । प्रथमजामितिप्रथम

विभृतमितिवि[2] भृतम् । यः ॥९॥

विधातेतिवि धाता । यत्र । तृतीये । अध्यैरयन्तेत्यधि ऐरयन्त ॥१०॥

[1]सर्वाः । उपस्थायेत्युप स्थाय ॥११॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

मितिंप्रथम जाम् । ऋतस्य । आत्मना । आत्मानम् । अभि । सम् । व्विवेश ॥११॥

परि । द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावापृथिवी । सद्यः । इत्वा । परि । लोकान् । परि । दिशः । परि । स्वरितिंस्वः ॥ ऋतस्य । तन्तुम् । व्वितंतमितिवि तंतम् । व्विचृत्त्येतिवि चृत्त्य । तत् । अपश्श्यत् । तत् । अभवत् । तत् । आसीत् ॥१२॥

सदसं । पतिम् । अद्भुतम् । प्प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्म्यम् ॥ सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् । स्वाहा ॥१३॥

याम् । मेधाम् । देवगणाऽइतिंदेव गणाः । पितरः । च । उपासंतऽइत्युप आसंते ॥ तया । माम् । अद्य । मेधया । अग्ने । मेधाविनम् । कुरु । स्वाहा ॥१४॥

मेधाम् । मे । वरुणः । ददातु । मेधाम् ।

जाम् । आत्मना । आत्मानम् ॥११॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । सद्यः । इत्वा । व्विचृत्येतिवि चृत्य । अपश्यत् ॥१२॥

अद्भुतम् । काम्यम् ॥१३॥

उपासंतऽइत्युप आसंते । अद्य । अग्ने ॥१४॥

व्वितंतमितिव्वि तंतम् । विचृत्येतिव्वि चृत्य ॥१२॥

प्रियम् । अयासिषम् ॥१३॥

य्याम् । तया । मेधया ॥१४॥

अग्निः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥ मेधाम् । इन्द्रः । च । वायुः । च । मेधाम् । धाता । ददातु । मे । स्वाहा ॥१५

इदम् । मे । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । उभेऽइत्युभे । श्रियम् । अश्नुताम् ॥ मयि । देवाः । दधतु । श्रियम् । उत्तमामित्युत् तमाम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥१६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अग्निः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥१५॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । उभेऽइत्युभे । अश्नुताम् । उत्तमामित्युत् तमाम् ॥१६॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे द्वात्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

वायुः ॥१५॥

श्रियम् । मयि । श्रियम् ॥१६॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन द्वात्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चद्धूमास-ऽइत्त्यर्चत् धूमासः । अग्नयं÷ । पावकाः ॥ श्वितीचयं÷ । श्वात्त्रासं÷ । भुरण्यवं÷ । वनर्षदं÷ । वनसदऽइतिवन सदं÷ । वायवं÷ । न । सोमाः ॥१॥

हरयः । धूमकेतवऽइतिधूम केतवः । वातजूताऽइतिवात जूताः । उपं । द्यवि ॥ यतंन्ते । वृथक् । अग्नयं÷ ॥२॥

यजं । नः । मित्त्रावरुणा । यजं । देवान् । ऋतम् । बृहत् ॥ अग्ने । यक्षि । स्वम् । दमम् ॥३॥

अरित्राः । अर्चद्धूमासऽइत्यर्चत् धूमासः । अग्नयं÷ । श्वात्रासं÷ । भुरण्यवं÷ ॥१॥

अग्नयं÷ ॥२॥

मित्रावरुणा । अग्ने । यक्षि ॥३॥

अग्नयं÷ । श्वितीचयं÷ । वनसदऽइतिवन[1] सदं÷ । वायवं÷ ॥१॥

हरयः । वातजूताऽइतिवात जूताः । यतंम्[2] । ते[2] । वृथक् । अग्नयं÷ ॥२॥

यजं । यजं । यक्षि ॥३॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वन' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठोऽयम् । 'यतंन्ते' इति पाठेन भाव्यम् ।

द्वेऽइतिद्वे । विरूपेऽइतिवि रूपे । चरतः । स्वर्थेऽइतिसु अर्थे । अन्यान्येत्यन्या अन्या । वृत्सम् । उप । धापयेतेऽइतिधापयेते ॥ हरिः । अन्यस्याम् । भवति । स्वधावानितिस्वधा वान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । ददृशे । सुवर्चाऽइतिसु वर्चाः ॥४॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ॥ औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥५॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया ॥ समिद्धऽइतिसम् इद्धः । शुक्रः । आहुतऽइत्या हुतः ॥६॥

द्वेऽइतिद्वे । अन्यान्येत्यन्या अन्या । वृत्सम् । अन्यस्याम् । शुक्रः । अन्यस्याम् ॥४॥

अग्निम् । औक्षन् । अस्तृणन् । अस्मै ॥५॥

अग्निः । वृत्राणि । विपन्यया । समिद्धऽइतिसम् इद्धः । शुक्रः । आहुतऽइत्या हुतः ॥६॥

---

[1]विरूपेऽइतिवि रूपे । [2]वत्सम् । धापयेतेऽइतिधापयेते । स्वधावानितिस्वधा वान् । सुवर्चाइतिसु वर्चाः ॥४॥

[3]असपर्यन् । असादयन्त ॥५॥

[4]वृत्राणि । विपन्यया ॥६॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, वकारस्य द्वित्वाभावात् । 'वृत्सम्' इति साधुः ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्यायोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

विश्वेभिः । सोम्म्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना ॥ पिब । मित्रस्य । धामभिरितिधाम भिः ॥७॥

आ । यत् । इषे । नृपतिमितिनृ पतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः । निषिक्क्तम् । निसिक्क्तमितिनि सिक्क्तम् । द्यौः । अभीके ॥ अग्निः । शर्द्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । स्वाद्ध्युमितिसु आद्ध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥८॥

अग्ने । शर्द्धं । महते । सौभगाय । तव । द्युम्म्नानि । उत्तमानीत्युत् तमानि । सन्तु ॥ सम् । जास्पत्त्यम् । जाःपत्त्यमितिजाः पत्त्यम् । सुयममितिसु यमम् । आ । कृणुष्ष्व । शत्त्रूयताम् । शत्त्रुयतामितिशत्त्रु यताम् । अभि । तिष्ठ । महांसि ॥९॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । अग्ने । मित्रस्य ॥७॥

निषिक्तम् । निसिक्तमितिनि सिक्तम् । अग्निः । अनवद्यम् स्वाध्युमितिसु आध्यम् ॥८॥

अग्ने । द्युम्नानि । उत्तमानीत्युत् तमानि । जास्पत्यम् । जाःपत्य-मितिजाः पत्यन् । कृणुष्व । शत्रूयताम् । शत्रुयतामितिशत्रु यताम् । तिष्ठ ॥९॥

वायुना । पिब । आ[1] ॥७॥

य्यत् । य्युवानम् । जनय्यत । सूदय्यत ॥८॥

सौभगा… । सुय्यममितिसु [2]य्यमम् । शत्रूय्यताम् । शत्रुय्यतामितिशत्रु [3]य्यताम् ॥९॥

---

१. 'पिब । आ' इत्येवं पदच्छेदोऽन्यकोशेषु न दृश्यते, स्वरानुरोधादपि न सम्भवति ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यमम्' इत्येव युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यताम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

त्वाम् । हि । मन्द्रतमभितिमन्द्र तमम् । अर्कशोकैरित्यर्क शोकैः । वृवृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ॥ इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृतमाऽइतिनृ तमाः ॥१०॥

त्वेऽइतित्वे । अग्ने । स्वाहुतेतिसु आहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ॥ यन्तारः । ये । मघवानऽइतिमघ वानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त । गोनाम् ॥११॥

श्रुधि । श्रुत्कर्णेतिश्रुत् कर्ण । वह्निभिरितिवह्नि भिः । देवैः । अग्ने । सयावभिरितिसयाव भिः ॥ आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्य्यमा । प्रातर्य्यावाणः । प्रातर्य्यावानऽइतिप्रातः यावानः । अध्वरम् ॥१२॥

अर्क्कशोकैरित्यर्क्क शोकैः । अग्ने ॥१०॥

त्वेऽइतित्वे । अग्ने ॥११॥

श्रुत्कर्णेतिश्रुत् कर्ण । वह्निभिरितिवह्नि भिः । अग्ने । मित्रः । प्रातर्य्यावानऽइतिप्रातः यावानः । अध्वरम् ॥१२॥

वायुम् ॥१०॥

प्रियासः । सूरयः । यन्तारः । ये । मघवानऽइतिमघ वानः । दयन्त ॥११॥

वह्निभिरितिवह्नि भिः । सयावभिरितिसयाव भिः । अर्य्यमा । प्रातर्य्यावाणः । प्रातर्य्यावानऽइतिप्रातः [1]य्यावानः ॥१२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यावानः' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् ॥ अग्निः । देवानाम् । अवः । आवृणानऽइत्याऽ[1]वृणानः । सुमृडीकऽइति सु [2]मृडीकः । भवतु । जातवेदाऽइति जात वेदाः ॥१३॥

महः । अग्नेः । समिधानस्येति सम् [3]इधानस्य । शर्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ॥ श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सवीमनि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥१४॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ॥ याहि । वायुः । न । नियुतऽइति नि युतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥१५॥

विश्वेषाम् । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अग्निः । आवृणानऽइत्या वृणानः ॥१३॥

अग्नेः । मित्रे । स्वस्तये । श्रेष्ठे । अद्य ॥१४॥

पिप्युः । नक्षन् । अछ ॥१५॥

य्यज्ञियानाम् । आवृणानऽइत्या वृणानः । जातवेदाऽइति जात वेदाः ॥१३

स्वस्तये । वृणीमहे ॥१४॥

स्तर्यः । य्याहि । व्वायुः । नियुतऽइति नि [4]य्युतः । दयसे ॥१५

---

१. 'वृणानः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'इधानस्य' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

गावः । उप । अवत । अवतम् । महीऽइतिमही । यज्ञस्य । रप्सुदा ॥ उभा । कर्णा । हिरण्ययां ॥१६॥

यत् । अद्य । सूरे । उदितऽइत्युत् इते । अनांगाः । मित्रः । अर्य्यमा ॥ सुवाति । सविता । भर्गः ॥१७॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अभिश्रियमित्यभि श्रियम् ॥ रसा । दधीत । वृषभम् ॥१८॥

आतिष्ठन्तमित्या तिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वरोचिरितिस्व रोचिः ॥ महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥१९॥

प्र । वः । महे । मन्दमानाय । अन्धसः । अर्च ।

यज्ञस्य । रप्सुदा । हिरण्यया ॥१६॥

अद्य । उदितऽइत्युत् इते । मित्रः ॥१७॥

अभिश्रियमित्यभि श्रियम् ॥१८॥

आतिष्ठन्तमित्या तिष्ठन्तम् । विश्वे । वृष्णः । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः । तस्थौ ॥१९॥

यज्ञस्य । हिरण्यया ॥१६॥

यत् । अर्य्यमा ॥१७॥

श्रियम् । अभिश्रियमित्यभि श्रियम् । वृषभम् ॥१८॥

श्रियः । वृष्णः । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः ॥१९॥

[1]वः । मन्दमानाय । विश्वानराय । विश्वभुवऽइतिविश्व भुवे ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'वः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिश्वानराय । त्रिश्वाभुवे । त्रिश्वभुवऽइतिविश्व भुवे ॥ इन्द्रस्य । यस्य । सुमखमितिसु मखम् । सहः । महि । श्रवः । नृम्म्णम् । च । रोदसीऽइतिरोदसी । सपर्य्यतः ॥२०॥

बृहन् । इत् । इध्मः । एषाम् । भूरि । शस्तम् । पृथुः । स्वरुः ॥२१॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिरितिसोमपर्व भिः ॥ महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥२२॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्द्धनीतिरितिशर्द्ध नीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्प्पणीतिः । वर्प्पनीतिरितिवर्प्प नीतिः ॥ अहन् । व्यंसमितिवि अंसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्म्याणाम् ॥२३॥

कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिनः । सन् । एकः ।

त्रिश्वानराय । त्रिश्वाभुवे । त्रिश्वभुवऽइतिविश्व भुवे । नृम्णम् ॥२०॥

इध्मः । शस्तम् ॥२१॥

मत्सि । विश्वेभिः । अभिष्टिः ॥२२॥ वृत्रम् । राम्याणाम् ॥२३॥

यस्य । [1]नृम्नम् । सपर्य्यतः ॥२०॥

वृत्रम् । [2]माय्रनाम् । [3]वर्पनीतिरितिवर्प नीतिः । व्यंसमितिवि अंसम् ॥२३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'नृम्णम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'मायिनाम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'वर्प्पनीतिरितिवर्प्प नीतिः' इत्येवं शुद्धः पाठः ।

यासि । सत्पतऽइतिसत् पते । किम् । ते । इत्था ॥ सम् । पृच्छसे । समराणऽइतिसम् [1]अराणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिवऽइतिहरि वः । यत् । ते । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२४॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये । ऊर्वम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । तितृत्सान् ॥ सकृत्स्वमितिसकृत् स्वम् । ये । पुरुपुत्रामितिपुरु पुत्राम् । महीम् । सहस्रधारामितिसहस्र धाराम् । बृहतीम् । दुदुक्षन् । दुधुक्षन्नितिदुधुक्षन् ॥२५॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ॥ तम् । उत्सवऽइत्युत् सवे । च । प्रसवऽइतिप्र सवे । च । सासहिम् । ससहिमितिससहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शवसा । अमदन् । अनु ॥२६॥

सत्पतऽइतिसत् पते । इत्था । पृछसे । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२४॥

तितृत्सान् । सकृत्स्वमितिसकृत् स्वम् । पुरुपुत्रामितिपुरु पुत्राम् । दुदुक्षन् । दुधुक्षन्नितिदुधुक्षन् ॥२५॥

स्तोत्रे । उत्सवऽइत्युत् सवे । प्रसवऽइतिप्र सवे ॥२६॥

य्यासि । हरिवऽइतिहरि वः । य्यत् ॥२४॥

आय्यवः । य्ये । [2]गोमतमितिगो मतम् । [3]तितृत्स्नात् । य्ये ॥२५॥

धिय्यम् । य्यत् । [4]अमदम् ॥२६॥

---

१. 'अराणः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं, लेखकप्रमादजः । '**गोमन्तमितिगो मन्तम्**' इति साधुः ।

३. अपपाठोऽयं स्याल्लेखकप्रमादजः । '**तितृत्सान्**' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । '**अमदन्**' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

विभ्राडितिविऽभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्म्यम् । मधुं । आयुः । दधंत् । यज्ञपंताविितियज्ञ पंतौ । अविंह्रुतमित्त्यविं ह्रुतम् ॥ वातंजूतऽइतिवातं जूतः । यः । अभिरक्क्षतीत्त्यंभि रक्क्षंति । त्मनां । प्रजाऽइतिंप्र जाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥२७॥

येनं । पावक । चक्क्षंसा । भुरण्यन्तंम् । जनांन् । अनुं ॥ त्वम् । वरुण । पश्श्यंसि ॥२८॥

दैव्यौं । अद्ध्वर्य्यूऽइत्त्यंद्ध्वर्य्यू । आ । गतम् । रथैन । सूर्य्यंत्वचेतिसूर्य्यं त्वचा ॥ मद्ध्वां । यज्ञम् । सम् । अञ्जाथेऽइत्त्यंञ्जाथे ॥२९॥

आ । नः । इडांभिः । विदथें । सुशस्तीतिंसु शस्ति । विश्श्वानंरः । सविता । देवः । एतु ॥ अपिं । यथां ।

विभ्राडितिंवि भ्राट् । सोम्यम् । यज्ञपंताविितियज्ञ पंतौ । अविंह्रुतमित्यविं ह्रुतम् । अभिरक्षतीत्यंभि रक्षंति । प्रजाऽइतिप्र जाः ॥२७॥

चक्षसा । भुरण्यन्तंम् । पश्यंसि ॥२८॥

दैव्यौं । अध्वर्य्यूऽइत्यंध्वर्य्यू । सूर्य्यत्वचेतिसूर्य्यं त्वचा । मध्वां । यज्ञम् । अञ्जाथेऽइत्यंञ्जाथे ॥२९॥

सुशस्तीतिंसु शस्ति । विश्वानंरः । मत्संथ । विश्वंम् । अभिपित्व-

---

विभ्राडितिंवि भ्राट् । आयुः । य्यज्ञपंताविितिय्यज्ञ[1] पंतौ । वातंजूतऽइतिवातं जूतः । य्यः ॥२७॥ [2]य्येनं ॥२८॥

अध्वर्य्यूऽइत्यंध्वर्य्यू । सूर्य्यत्वचेतिसूर्य्यं त्वचा । य्यज्ञम् ॥२९॥

य्यथां । य्युवानः ॥३०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यज्ञ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. इत पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित ऊर्ध्वं चतसृणां कण्डिका-संख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

युवानं । मर्त्सथ । नं । विश्वम् । जगत् । अभिपित्त्व-ऽइत्त्यभि पित्त्वे । मनीषा ॥३०॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृत्त्रहन्निति वृत्त्र हन् । उदगाऽइत्त्युत् अगाः । अभि । सूर्य्य ॥ सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वशे ॥३१॥

तरणिः । विश्वदर्शतऽइतिविश्व दर्शतः । ज्योतिष्क्कृत् । ज्योतिःकृदितिज्ज्योतिः कृत् । असि । सूर्य्य ॥ विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥३२॥

तत् । सूर्य्यस्य । देवत्त्वमितिदेव त्वम् । तत् । महित्त्व-मितिमहि त्वम् । मद्ध्या । कर्त्तोः । विततमितिवि ततम् । सम् । जभार ॥ यदा । इत् । अयुक्क्त । हरितः ।

ऽइत्यभि पित्वे ॥३०॥

अद्य । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । उदगाऽइत्युत् अगाः ॥३१॥

विश्वदर्शतऽइतिविश्व दर्शतः । ज्योतिष्कृत । ज्योतिःकृदितिज्योतिः कृत् । विश्वम् ॥३२॥

देवत्वमितिदेव त्वम् । महित्वमितिमहि त्वम् । मध्या । अयुक्त ।

---

[1]यत् । 'वृत्रहन्निति वृत्र'[1] हन् । सूर्य्य ॥३१॥

विश्वदर्शतऽइतिविश्व दर्शतः । सूर्य्य ॥३२॥

सूर्य्यस्य । विततमितिवि[2] ततम् । [1]यदा । अयुक्त ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुर्न भवति ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सुधस्त्थादितिसुध स्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥३३॥

तत् । मित्त्रस्य । वरुणस्य । अभिचक्क्षइत्यभि चक्क्षे । सूर्य्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपस्त्थइत्युप स्थे ॥ अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥३४॥

बट् । महान् । असि । सूर्य्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ॥ महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्धा । देव । महान् । असि ॥३५॥

बट् । सूर्य्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ॥ मह्ना । देवानाम् । असुर्य्यः । पुरोहितइतिपुरः हितः । विभ्वितिवि भु । ज्योतिः । अदाभ्यम् ॥३६॥

सधस्थादितिसध स्थात् । रात्री । सिमस्मै ॥३३॥

मित्रस्य । अभिचक्षइत्यभि चक्षे । उपस्थइत्युप स्थे । अन्यत् । कृष्णम् । अन्यत् ॥३४॥

आदित्य । अद्धा ॥३५॥

सत्रा । मह्ना । विभ्वितिवि भु । अदाभ्यम् ॥३६॥

---

[1]तनुते । [1]असि । [1]मस्मै ॥३३॥

सूर्य्यः । [2]अनतम् ॥३४॥ सूर्य्य ॥३५॥

सूर्य्य । असुर्य्यः । विभ्वितिवि भु । [3]ज्योतिः ॥३६॥

---

१. पदच्छेदोऽयुक्तः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयं यकारजकारयोः समानोच्चारणनिमित्तजः (द्र० २६ पृष्ठस्था टि० १), 'ज्योतिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

आयन्तऽइवेत्याऽयन्तःऽइव । सूर्य्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ॥ वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥३७॥

अद्य । देवाः । उदितेत्युत्ऽइता । सूर्य्यस्य । निः । अꣳहसः । पिपृत । निः । अवद्यात् ॥ तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । ममहन्तामितिममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥३८॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्त्तमानः । निवेशयन्नितिनिवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च ॥ हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥३९॥

प्र । वावृजे । ववृजऽइतिववृजे । सुप्रयाऽइतिसुप्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विश्पतीव । विश्पतीऽइवेतिविश्पती

आयन्तऽइवेत्याऽयन्तः इव । विश्वा । भक्षत ॥३७॥

अद्य । उदितेत्युत्ऽइता । अवद्यात् । मित्रः ॥३८॥

कृष्णेन । हिरण्ययेन । पश्यन् ॥३९॥

सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः । विश्पतीव । विश्पतीऽइवेतिविश्पती इव ।

आयन्तऽइवेत्याऽयन्तः इव । सूर्य्यम् । [1]भक्षते ॥३७॥

[2]अद्य? । सूर्य्यस्य । [2]पिपृत? ॥३८॥

निवेशयन्नितिनि वेशयन् । हिरण्ययेन । य्याति ॥३९॥

ववृजऽइतिववृजे[3] । सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः? । विश्पतीऽइवेतिविश्पती[4]

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

२. विसर्गनिर्देशरूपोऽयमपपाठो लेखकप्रमादजः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह '०ववृजे' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह '०विश्पती' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

इव । वीरिटे । इयातेऽइतीयाते ॥ विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वहूताविति पूर्वऽहूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४०॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ॥ आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥४१॥

वरुणः । प्राविरितिप्र [1]अविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूतिऽभिः ॥ करताम् । नः । सुराधसऽइतिसुऽराधसः ॥४२॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णोऽइतिविष्णो । सजात्यानामितिसऽजात्यानाम् ॥ इत । मरुतः । अश्विना ॥४३

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । [2]देवाः । शर्द्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णोऽइतिविष्णो ॥ उभा ।

अक्तोः । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४०॥

बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । आदित्यान् ॥४०॥

प्राविरितिप्र अविता । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूतिऽभिः ॥४२

विष्णोऽइतिविष्णो । सजात्यानामितिसऽजात्यानाम् । अश्विना ॥४३॥

अग्ने । मित्र । [2]देवाः । विष्णोऽइतिविष्णो । नासत्या । रुद्रः ॥४४॥

इव । इयातेऽइतीयाते । वायुः । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४०॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू ॥४१॥

विष्णोऽइतिविष्णो ॥४३॥

[2]देवाः । यन्त । विष्णोऽइतिविष्णो ॥४४॥

---

१. 'अविता' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र ४२० पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।

नासत्या । रुद्रः । अध । ग्नाः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥४४॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मित्रावरुणा । अदितिम् । स्वरितिस्वः । पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ॥ हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शꣳसम् । सवितारम् । ऊतये ॥४५॥

अस्मेऽइत्यस्मे । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्रहत्यऽइतिवृत्र हत्ये । भरहूताविति भर हूतौ । सजोषाऽइतिस जोषाः ॥ यः । शꣳसते । स्तुवते । धायि । पज्रः । इन्द्रज्येष्ठाऽइतीन्द्र ज्येष्ठाः । अस्मान् । अवन्तु । देवाः ॥४६॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् ॥ त्राध्वम् । नः । देवाः ।

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मित्रावरुणा । विष्णुम् । ब्रह्मणः ॥४५॥

अस्मेऽइत्यस्मे । रुद्राः । वृत्रहत्यऽइतिवृत्र हत्ये । पज्रः । इन्द्रज्येष्ठाऽइतीन्द्र ज्येष्ठाः । अस्मान् ॥४६॥

अद्य । यजत्राः । त्राध्वम् । त्राध्वम् । अवपदऽइत्यव पदः ।

ऊतये ॥४५॥

[1]वृत्रहत्यऽइतिवृत्र[1] हत्ये । यः । धायि ॥४६॥

यजत्राः । [2]वः । भयमानः । व्ययेयम् । यजत्राः ॥४७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवतीति कृत्वा उभयत्रैकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वः' पदे संहितेव वकारो गुरुर्न भवतीति कृत्वा 'वः' इत्येव पाठः साधुः ।

निजुरऽइतिनि जुरः । वृकस्य । त्राद्धम् । कुर्त्तात् । अवपदऽइत्यव पदः । यजत्राः ॥४७॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्क्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ॥ ये । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वाः । उत । वा । यजत्राः ॥४८॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्त्वमित्यमृत त्वम् । सुवसि । भागम् । उत्तममित्युत् तमम् ॥ आत् । इत् । दामानम् । सवितः । वि । ऊर्णुषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥४९॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहद्रयिमितिबृहत् रयिम् । विश्वरवारमितिविश्वरव वारम् । रथप्रामितिरथ प्राम् ॥ द्युतद्यामेतिद्युतत् यामा । नियुतऽइतिनि युतः ।

यजत्राः ॥४७॥

विश्वे । अन्तरिक्षे । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वा? । यजत्राः ॥४८॥

देवेभ्यः । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । उत्तममित्युत् तमम् । मानुषेभ्यः ॥४९॥

अच्छ । बृहद्रयिमितिबृहत् रयिम् । विश्ववारमितिविश्व वारम् । रथप्रामितिरथ प्राम् । द्युतद्यामेतिद्युतत् यामा । पत्यमानः । इयक्षसि । प्रयज्यो-

---

य्ये । य्ये । य्ये । य्यजत्राः ॥४८॥

य्यज्ञियेभ्यः ॥४९॥

वायुम् । बृहद्रयिमितिबृहत् रयिम् । विश्ववारमितिविश्व वारम् । द्युतद्यामेतिद्युतत् [1]य्यामा । नियुतऽइतिनि [2]य्युतः । इयक्षसि । प्रयज्यो-

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यामा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

पत्त्यमानꣳ । कविः । कविम् । इयक्क्षसि । प्रयज्ज्योऽइतिप्र यज्ज्यो ॥५०॥

मित्त्रम् । हुवे । पूतदक्क्षमितिपूत दक्क्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् ॥ धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥५१॥

दस्रा । युवाकवꣳ । सुताः । नासत्त्या । वृक्क्तबर्हिषऽइतिवृक्क्त बर्हिषꣳ ॥ आ । यातम् । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी ॥५२॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेꣳ । महि । पाथः । पूर्व्यम् । सद्ध्र्यक् । करितिकꣳ ॥ अग्ग्रम् । नयत् । सुपदीतिसु पदि । अक्क्षराणाम् । अच्छ । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥५३॥

ऽइतिप्र यज्यो ॥५०॥

मित्रम् । पूतदक्षमितिपूत दक्षम् ॥५१॥

नासत्या । वृक्तबर्हिषऽइतिवृक्त बर्हिषꣳ । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी ॥५२

रुग्णम् । अद्रेꣳ । सध्र्यक् । अग्रम् । अक्षराणाम् । अछ ॥५३॥

ऽइतिप्र [1]य्यज्यो ॥५०॥

धिय्यम् ॥५१॥

य्युवाकवꣳ । [2]वृक्तबर्हिषऽइतिवृक्त[2] बर्हिषꣳ । य्यातम् । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी ॥५२॥

य्यदि । [3]रुणम् । नय्यत् । [4]सुपदीमितिसु पदि ॥५३॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यज्यो' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो गुरुर्न भवति । तेनोभयत्र 'वृक्त' इत्येव साधुः पाठः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'रुग्णम्' इत्येव साधुः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'सुपदीतिसु' इत्येव युक्तः पाठः ।

नहि । स्पर्शम् । अविदन् । अन्यम् । अस्मात् । वैश्वानरात् । पुरऽएतारमितिपुरः एतारम् । अग्नेः ॥ आ । ईम् । एनम् । अवृधन् । अमृताः । अमर्त्यम् । वैश्वानरम् । क्षैत्रजित्यायेतिक्षैत्र जित्याय । देवाः ॥५४॥

उग्रा । विघनिनेतिवि घनिना । मृधः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । हवामहे ॥ ता । नः । मृडातः । ईदृशे ॥५५॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे ॥ अभि । देवान् । इयक्षते ॥५६॥

ये । त्वा । अहिहत्यऽइत्यहि हत्ये । मघवन्नितिमघ वन् । अवर्द्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवऽइतिहरि वः । ये । गविष्टावितिगो इष्टौ ॥ ये । त्वा । नूनम् । अनुमदन्तीत्यनु मदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् । सगणऽइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥५७॥

अन्यम् । अस्मात् । वैश्वानरात् । अग्ने? । वैश्वानरम् । क्षैत्रजित्यायेतिक्षैत्र जित्याय ॥५४॥

उग्रा । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥५५॥

अस्मै । इयक्षते ॥५६॥

अहिहत्यऽइत्यहि हत्ये । गविष्टावितिगो इष्टौ । अनुमदन्तीत्यनु मदन्ति । विप्राः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥५७॥

क्षैत्रजित्याय्रेतिक्षैत्र जित्याय्र ॥५४॥

विघनिनेतिवि[1] घनिना ॥५५॥

गाय्रत । पवमानाय्र । इय्रक्षते ॥५६॥

य्ये । मघवन्नितिमघ वन् । य्ये । हरिवऽइतिहरि वः । य्ये । य्ये ॥५७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलाभिमान इति बहुल अभिमानः । अवर्द्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥५८॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । अस्माकम् । अर्द्धम् । आ । गहि ॥ महान् । महीभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥५९॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्त्तिष्विति प्र तूर्त्तिषु । अभि । [1]विश्वाः । असि । स्पृधः ॥ अशस्तिहेत्यशस्ति हा । जनिता । विश्वतूरिति विश्व तूः । असि । त्वम् । तूर्य्य । तरुष्यतः ॥६०॥

जनिष्ठाः । उग्रः । ओजिष्ठः । अत्र । धनिष्ठा ॥५८॥

वृत्रहन्निति वृत्र हन् । अस्माकम् । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥५९।

प्रतूर्त्तिष्विति प्र तूर्त्तिषु । [1]विश्वाः । अशस्तिहेत्यशस्ति हा । विश्वतूरिति विश्व तूः । तरुष्यतः ॥६०॥

तुराय । यत् ॥५८॥

[2]वृत्रहन्निति वृत्र[2] हन् ॥५९॥

[1]विश्वाः । तूर्य्य ॥६०॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. ककोशग्रैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुर्न भवति, तेन 'वृत्र' इत्येवमेकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणीऽइतिक्षोणी । शिशुम् । न । मातरा ॥ [1]विश्वाः । ते । स्पृधः । श्नथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥६१॥

अदब्धेभिः । सवितरितिसवितः । पायुभिरितिपायु भिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयम् ॥ हिरण्यजिह्वऽइतिहिरण्य जिह्वः । सुविताय । नव्यसे ॥६२॥

प्र । वीरयेतिवीर या । शुचयः । दद्रिरे । वाम् । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । मधुमन्तऽइतिमधु मन्तः ।

शुष्मम् । क्षोणीऽइतिक्षोणी । [1]विश्वाः । मन्यवे । वृत्रम् ॥६१॥

अद्य । हिरण्यजिह्वऽइतिहिरण्य जिह्वः । नव्यसे ॥६२॥

दद्रिरे । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । अर्छ ॥६३॥

---

[2]शुष्मिन् । तुरयन्तम् । ईयतुः । [1]विश्वाः । श्नथयन्त । वृत्रम् । यत् ॥६१॥

[3]पायुभिरितिपायु भिः । गयम् । सुविताय ॥६२॥

वीरयेतिवीर[4] या । शुचयः । [5]वाम् । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । वायोऽइतिवायो । नियुतऽइतिनि [6]युतः । याहि । मदाय ॥६३॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'शुष्मम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'वीर या' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. ककोशसंहितेव 'वाम्' पदे वकारो गुरुर्न भवति ।

६. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सुतासं॑ऽ ॥ वह॑ । वायो॒ऽइति॒वायो॑ । नियुत॒ऽइति॒नि सुत॑ऽ ।
याहि । अच्छ॑ । पिब॑ । सुतस्य॑ । अन्ध॑सह॑ । मदा॑य ॥६३॥

काऽयर्योह॑ । आजानेष्वित्य॒ा जाने॑षु । क्रत्वा॑ ।
दक्षस्य । दुरोणे ॥ रिशादसा । सधस्थ॒ऽइति॒सध स्थे॑ । आ ६४

तिरश्चीन॑ऽ । वित॑त॒ऽइति॒वि त॑तह॑ । रश्मिः॑ । एषाम्।
अधः॑ । स्वित् । आसी३त् । उपरि॑ । स्वित् । आसी३त् ॥
रेतोधा॒ऽइति॒रेतह॑ धाः॑ । आसन् । महिमान॑ऽ । आसन् ।
स्वधा । अवस्तात् । प्रय॑ति॒रिति॒प्र य॑तिह॑ । परस्तात् ॥६५॥

आ । रोद॑सी॒ऽइति॒रोद॑सी । अपृणत् । आ । स्व॑ऽ ।
महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपस॑ऽ । अधा॑रयन् ॥

काव्य॑योह॑ । आजानेष्वित्या जाने॑षु । क्रत्वा॑ । दक्षस्य । सधस्थ॒ऽइति॒सध स्थे॑ ॥६४॥

तिरश्चीन॑ऽ । रश्मिः॑ । अवस्तात् । प्रय॑ति॒रिति॒प्र य॑तिह॑ । परस्तात् ॥६५

[1]काव्य॑य्योह॑ । [2]आजनेष्वित्या॑ जाने॑षु ॥६४॥

[3]वित॑त॒ऽइति॒वि[4] त॑तह॑ । आसीत्[5] । आसीत्[5] । प्रय॑ति॒रिति॒प्र [6]य्य॑तिह॑ ॥६५॥

य्यत् । अधा॑रय्यन् । अध्वराय॑ । नीय्यते । [7]अन्य॑ऽ ।

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'आजानेष्वित्या जाने॑षु' इति साधुः ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयं प्लुतचिह्नरहितः । ऋग्वेदेऽपि प्लुतत्वं दृश्यते ।

६. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यतिह' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

७. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अत्य॑ऽ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सऽ॒ । अ॒ध्वराय॑ । परि॑ । नी॒य॒ते॒ । क॒विऽ॒ । अत्य॑ऽ॒ । न । वा॒जसा॑तय॒ऽइति॑वा॒जऽसा॑तये । चनो॑हित॒ऽइति॒चनः॑ऽहितः ॥६६

उ॒क्थेभिः॑ । वृ॒त्र॒हन्त॒मेति॑वृत्र॒हन्ऽत॑मा । या । म॒न्दा॒ना । चि॒त् । आ । गि॒रा ॥ आ॒ङ्गू॒षैः॒ । आ॒वि॒वा॑सत॒ऽइत्या॒ऽवि॒वा॑सतः ॥६७॥

उप॑ । नः॒ । सू॒नवः॑ । गिरः॑ । शृ॒ण्वन्तु॑ । अ॒मृत॑स्य । ये ॥ सु॒मृ॒डी॒काऽइति॑सुऽ[1]मृ॒डी॒काः॒ । भ॒व॒न्तु॒ । नः॒ ॥६८॥

ब्रह्मा॑णि । मे॒ । म॒तयः॑ । शम् । सु॒तासः॑ । शुष्मः॑ । इ॒य॒र्त्ति॒ । प्रभृ॑त॒ऽइति॒प्रऽभृ॑तः । मे॒ । अद्रिः॑ ॥ आ । शा॒स॒ते॒ । प्रति॑ । ह॒र्य॒न्ति॒ । उ॒क्था । इ॒मा । हरी॒ऽइति॒ हरी॑ । व॒ह॒तः॒ । ताः॒ । नः॒ । अच्छ॑ ॥६९॥

अ॒ध्व॒राय॑ । अत्य॑ः ॥६६॥

उ॒क्थेभिः॑ । वृ॒त्र॒हन्त॒मेति॑वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मा । आ॒वि॒वा॑स्तऽइत्या॒ विवा॑सतः ॥६७॥

शृ॒ण्वन्तु॑ ॥६८॥

ब्रह्मा॑णि । शुष्मः॑ । प्रभृ॑त॒ऽइति॒प्र भृ॑तः । अद्रिः॑ । उ॒क्था । अच्छ॑ ॥६९॥

वाजसातय॒ऽइति॒वाज॑ सातये ॥६६॥

[2]वृत्र॒हन्त॒मेति॑वृत्र॒हन्ऽत॑मा । य्या । आ॒वि॒वा॑सत॒ऽइत्या॒ विवा॑सतः ॥६७॥

य्ये ॥६८॥

म॒तय्यः॑ । इ॒य॒र्त्ति॒ । ह॒र्य्य॑न्ति ॥६९॥

---

१. 'मृ॒डी॒काः॒' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुर्न भवति, तेनेह 'वृ॒त्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अनु॑ऽत्तम् । आ । ते॒ । म॒घ॒व॒न्निति॑मघ वन् । नकि॒ः । नु । न । त्वावा॑नि॒ति॑त्वा वा॑न् । अ॒स्ति॒ । दे॒वता॑ । वि॒दा॑नः ॥ न । जाय॑मानः । नश॑ते । न । जा॒तः । यानि॑ । क॒रि॒ष्या । कृ॒णु॒हि । प्र॒वृ॒द्धेति॑प्र वृ॒द्ध ॥७०॥

तत् । इत् । आ॒स॒ । भुव॑नेषु । ज्येष्ठ॑म् । यत॑ः । ज॒ज्ञे । उ॒ग्रः । त्वे॒षनृ॑म्ण॒ऽइति॑त्वे॒ष नृ॑म्णः ॥ स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । नि । रि॒णा॒ति॒ । शत्रू॑न् । अनु॑ । यम् । विश्वे॑ । मद॑न्ति । ऊमा॑ः ॥७१॥

इ॒माः । ऊँ॒ऽइति॑ । त्वा॒ । पु॒रू॒व॒सो॒ । पु॒रु॒व॒सो॒ऽइति॑पुरु व॒सो॒ । गिर॑ः । व॒र्द्ध॒न्तु॒ । याः । मम॑ ॥ पा॒व॒कव॑र्णा॒ऽइति॑पावक व॑र्णाः । शुच॑यः । वि॒प॒श्चित॒ऽइति॑विपः चित॑ः । अ॒भि । स्तोमै॑ः । अ॒नू॒ष॒त ॥७२॥

त्वावा॑नि॒ति॑त्वा वा॑न् । अ॒स्ति॒ । क॒रि॒ष्या । प्र॒वृ॒द्धेति॑प्र वृ॒द्ध ॥७०॥

ज्येष्ठ॑म् । ज॒ज्ञे । उ॒ग्रः । त्वे॒षनृ॑म्ण॒ऽइति॑त्वे॒ष नृ॑म्णः । स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । शत्रू॑न् । विश्वे॑ ॥७१॥

ऊँ॒ऽइति॑ । वि॒प॒श्चित॒ऽइति॑विपः चित॑ः ॥७२॥

म॒घ॒व॒न्निति॑मघ वन् । त्वावा॑नि॒ति॑त्वा वा॑न् । जाय॑मानः । यानि॑ । प्र॒वृ॒द्धेति॑प्र वृ॒द्ध ॥७०॥

यत॑ः । यम् ॥७१॥

पु॒रु॒व॒सो॒ऽइति॑पुरु व॒सो॒ । याः । पा॒व॒कव॑र्णा॒ऽइति॑पावक व॑र्णाः । शुच॑यः । वि॒प॒श्चित॒ऽइति॑विपः चित॑ः ॥७२॥

म॒र्य॑ । अ॒यम् । वि॒श्वः॑ । आ॒र्यः॑ । दा॒सः॑ । शे॒व॒धि॒पा इति॑ शे॒व॒धि॒पाः । अ॒रिः॑ ॥ ति॒रः । चि॒त् । अ॒र्ये । रु॒श॒मे । पवी॑रवि । तुभ्य॑ । इत् । सः । अ॒ज्य॒ते । र॒यिः ॥७३॥

अ॒यम् । स॒ह॒स्र॑म् । ऋषि॑भि॒रित्यृषि॑ भिः । सह॑स्कृत॒ इति॒ सहः॑ कृतः । स॒मु॒द्र इ॒वेति॑ स॒मु॒द्रः इ॑व । प॒प्र॒थे ॥ स॒त्यः । सः । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । गृ॒णे । शवः॑ । य॒ज्ञेषु॑ । वि॒प्र॒रा॒ज्य॒ इति॑ वि॒प्र॒ रा॒ज्ये ॥७४॥

आ । नः॑ । य॒ज्ञम् । दि॒वि॒स्पृश॒मिति॑ दि॒वि॒ स्पृश॑म् । वायो॒ इति॑ वायो॑ । या॒हि । सु॒म॒न्मभि॒रिति॑ सु॒म॒न्म भिः॑ ॥ अ॒न्तरि॒क्षम॒न्तः । प॒वित्रे॑ । उ॒परि॑ । श्री॒णा॒नः । अ॒यम् । शु॒क्रः । अ॒या॒मि॒ । ते ॥७५॥

वि॒श्वः॑ । तुभ्य॑ । अ॒ज्य॒ते ॥७३॥

ऋषि॑भि॒रित्यृषि॑ भिः । स॒मु॒द्र इ॒वेति॑ स॒मु॒द्रः इ॑व । प॒प्र॒थे । स॒त्यः । य॒ज्ञेषु॑ । वि॒प्र॒रा॒ज्य॒ इति॑ वि॒प्र॒ रा॒ज्ये ॥७४॥

य॒ज्ञम् । दि॒वि॒स्पृश॒मिति॑ दि॒वि॒ स्पृश॑म् । अ॒न्तरि॒क्षम॒न्तः । प॒वित्रे॑ । शु॒क्रः ॥७५॥

मर्य । अयम् । आर्यः । अर्ये । [1]तुभ्येत् । रयिः ॥७३॥

अयम् । ऋषिभिरित्यृषि भिः । यज्ञेषु । विप्रराज्य इति विप्र राज्ये ॥७४॥

[2]यज्ञम् । वायोऽइतिवायो[3] । याहि । अयम् । अयामि ॥७५॥

---

१. पदच्छेदाभावरूपोऽपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, नह्येकपदे द्वयुदात्तत्वमिह सम्भवति ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यते । अत इत आरभ्य दशानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह '०वायो' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । सुसन्दृशेतिसु सन्दृशा । सुहवेतिसु हवा । इह । हवामहे । यथा ॥ नः । सर्वः । इत् । जनः । अनमीवः । सङ्गमऽइतिसम् गमे । सुमनाऽइतिसु मनाः । असत् ॥७६॥

ऋधक् । इत्था । सः । मर्त्यः । शशमे । देवतातयऽइतिदेव तातये ॥ यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रऽइत्या चक्रे । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥७७॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ॥ दुग्धम् । पयः । वृषणा । जेन्यावसूऽइतिजेन्या वसू । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥७८॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ॥ अच्छ । वीरम् । नर्य्यम् । पङ्क्तिराधसमितिपङ्क्ति राधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥७९॥

इत्था । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रऽइत्या चक्रे । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥७७॥

मध्वः । अश्विना । दुग्धम् । जेन्यावसूऽइतिजेन्या वसू । मर्धिष्टम् ॥७८॥

ब्रह्मणः । अच्छ । यज्ञम् ॥७९॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । यथा ॥७६॥

देवतातयऽइतिदेव तातये । यः । [1]अभीष्टये । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥७७॥

यातम् । पयः । वृषणा । जेन्यावसूऽइतिजेन्या [2]वसू ॥७८॥

नर्यम् । यज्ञम् । नयन्तु ॥७९॥

---

१. कक्रोशे 'अभीष्टये' इत्यपपाठः, उत्तरत्र (८१) शुद्धः पठ्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वसू' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

चन्द्रमाः । अप्स्वन्तरिति । सु । अन्तः । आ । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । धावते । दिवि ॥ रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुस्पृहमितिपुरु स्पृहम् । हरिः । एति । कनिक्रदत् ॥८०॥

देवन्देवमितिदेवम् देवम् । वः । अवसे । देवन्देवमितिदेवम् देवम् । अभिष्टये ॥ देवन्देवमितिदेवम् देवम् । हुवेम । वाजसातयऽइतिवाज सातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥८१॥

दिवि । पृष्टः । अरोचत । अग्निः । वैश्वानरः । बृहन् ॥ क्ष्मया । वृधानः । ओजसा । चनोहितऽइतिचनः हितः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥८२॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अपात् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पद्वतीभ्यऽइतिपत् वतीभ्यः ॥ हित्वी । शिरः ।

अप्स्वत्यप् सु । पुरुस्पृहमितिपुरु स्पृहम् । कनिक्रदत् ॥८०॥

अभिष्टये । देव्या ॥८१॥

पृष्ट? । अग्नि? । वैश्वानर? ॥८२॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पद्वतीभ्यऽइतिपत् वतीभ्यः । हित्वी । जिह्वया ।

रश्मि[म] ॥८०॥

अभिष्टये । वाजसातयऽइतिवाज सातये । धिया ॥८१॥

क्ष्मया । वृधान? । [1]ज्योतिषा ॥८२॥

इयम् । पद्वतीभ्यऽइतिपत् वतीभ्यः । जिह्वया ।

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ८६ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिंशत् । [1]पदा । [1]नि । अक्रमीत् ॥८३॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । समन्यवऽइतिसमन्यवः । विश्वे । साकम् । सरातयऽइतिसरातयः ॥ ते । नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । वरिवोविदऽइतिवरिवःविदः ॥८४॥

अप । अधमत् । अभिशस्तीरित्यभिशस्तीः । अशस्तिहेत्यशस्तिहा । अथ । इन्द्रः । द्युम्नी । आ । अभवत् ॥ देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे । बृहद्भानोऽइतिबृहत्भानो । मरुद्गणेतिमरुत्गण ॥८५॥

अक्रमीत् ॥८३॥

समन्यवऽइतिसमन्यवः । विश्वे । अद्य ॥८४॥

अभिशस्तीरित्यभिशस्तीः । अशस्तिहेत्यशस्तिहा । द्युम्नी । सख्याय । बृहद्भानोऽइतिबृहत्भानो । मरुद्गणेतिमरुत्गण ॥८५॥

---

[1]पदानि ॥८३॥

सरातयऽइतिसरातयः । वरिवोविदऽइतिवरिवःविदः ॥८४॥

[2]अर्ध । सख्याय । येमिरे ॥८५॥

---

१. ऋग्वेदे ६।५६।६ अप्ययं पदच्छेद उपलभ्यते । ककोशे जसंज्ञके काशीमुद्रिते च 'पदानि । अक्रमीत्' इत्येवं पदविभागो दृश्यते । उव्वट-भाष्यानुसारमप्ययमेव पदच्छेदस्तस्य सम्मत इति प्रतीयते । स्वरानुरोधात् संहितापाठस्योभयथाऽपि पदच्छेदः सम्भवति ।

२. अन्यत्रापि क्वचित् 'अर्थ' इत्यस्य स्थानेऽयं पाठ उपलभ्यते ।

प्र । व॒ः । इन्द्राय । बृ॒ह॒ते । मरुतः । ब्रह्म । अर्च॒त ॥ वृ॒त्रम् । ह॒नति । वृ॒त्र॒हेति॑वृत्र॒ हा । श॒तक्र॑तु॒रिति॑श॒त क्र॑तुः । वज्रे॑ण । श॒तप॑र्व॒णेति॑श॒त पर्व॑णा ॥८६॥

अ॒स्य । इ॒व । इन्द्रः॑ । वा॒वृ॒धे । व॒वृ॒धऽइति॑वावृधे । वृष्ण्य॑म् । शवः॑ । मदे॑ । सु॒तस्य॑ । विष्ण॑वि ॥ अ॒द्य । तम् । अ॒स्य । म॒हि॒मान॑म् । आ॒यवः॑ । अनु॑ । स्तु॒व॒न्ति॒ । पूर्वथेति॑पूर्व॒ था ॥८७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

ब्रह्म॑ । वृ॒त्रम् । वृ॒त्र॒हेति॑वृ॒त्र॒ हा । श॒तक्र॑तु॒रिति॑श॒त क्र॑तुः । वज्रे॑ण ॥८६॥

वृ॒ष्ण्य॑म् । विष्णा॑वि । अ॒द्य ॥८७॥

वः । इन्द्रा॑य । वृ॒त्रम् । वृ॒त्र॒हेति॑वृ॒त्र॒ हा ॥८६॥

व॒वृ॒धऽइति॑ववृधे[1] । वृष्ण्य॑म् । आ॒यवः॑ ॥८७॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते [2]पदपद्धतिं त्रयस्त्रिंशतिमा[3]ऽध्यायः ॥

---

१. कक्रोगशैल्यनुसारमिह 'ववृधे' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. पदमिदमन्यत्र न पठ्यते ।

३. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

यत् । जाग्रतः । दूरम् । उदैतीत्युत् ऐति । दैवम् । तत् । ऊँऽइत्यूँ । सुप्तस्य । तथा । एव । एति ॥ दूरङ्गम-मितिदूरम् गमम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । एकम् । तत् । मे । मनः । शिवसंकल्पमितिशिव संकल्पम् । अस्तु ॥१॥

येन । कर्माणि । अपसः । मनीषिणः । यज्ञे । कृण्वन्ति । विदथेषु । धीराः ॥ यत् । अपूर्वम् । यक्षम् । अन्तरित्यन्तः । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥२॥

यत् । प्रज्ञानमितिप्र ज्ञानम् । उत । चेतः । धृतिः । च । यत् । ज्योतिः । अन्तः । अमृतम् । प्रजास्वितिप्र जासु ॥ यस्मात् । न । ऋते । किम् । चन । कर्म । क्रियते ॥३॥

जाग्रतः । उदैतीत्युत् ऐति । ऊँऽइत्यूँ । सुप्तस्य । शिवसंकल्पमितिशिव संकल्पम् । अस्तु ॥१॥

यज्ञे । कृण्वन्ति । यक्षम् । अन्तरित्यन्तः । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥२॥

प्रज्ञानमितिप्र ज्ञानम् । प्रजास्वितिप्र जासु । यस्मात् ॥३॥

यत् ॥१॥

येन । यज्ञे । यत् । यक्षम् ॥२॥

यत् । यत् । यस्मात् । क्रियते ॥३॥

येन॑ । इ॒दम् । भू॒तम् । भुव॑नम् । भ॒वि॒ष्यत् । परि॑ऽगृही॒त॒मिति॒परि॑ गृहीतम् । अ॒मृते॑न । सर्व॑म् ॥ येन॑ । य॒ज्ञः । ता॒यते॑ । स॒प्तहो॒ते॒ति॑स॒प्त होता ॥४॥

यस्मि॑न् । ऋच॑ । साम॑ । यजू॑ᳪषि । यस्मि॑न् । प्रति॑ष्ठिता । प्रति॑स्थि॒ते॒ति॒प्रति॑ स्थिता । र॒थ॒ना॒भावि॒वेति॑रथ॒ना॒भौ इ॑व । अ॒राः ॥ यस्मि॑न् । चि॒त्तम् । सर्व॑म् । ओत॒मित्या उत॑म् । प्र॒जाना॒मिति॑प्र॒ जाना॑म् ॥५॥

सु॒षा॒र॒थिः । सु॒सा॒र॒थिरिति॑सु [1]सा॒र॒थिः । अश्वा॑नि॒वे॒त्यश्वा॑न् इ॒व । यत् । म॒नु॒ष्या॑न् । ने॒नी॒यते॑ । अ॒भीशु॑भि॒रि॒त्य॒भीशु॑ भिः । वा॒जिन॑ऽइ॒वेति॑वा॒जिन॑ इ॒व ॥ हृ॒त्प्रति॑ष्ठम् । हृ॒त्प्रति॑स्थ॒मिति॑हृ॒त् प्रति॑स्थम् । यत् । अ॒जि॒रम् । जवि॑ष्ठम् ॥६॥

पि॒तुम् । नु । स्तो॒षम् । म॒हः । ध॒र्म्माण॑म् । तवि॑षीम् ॥

भ॒वि॒स्यत् । य॒ज्ञः । स॒प्तहो॒ते॒ति॑स॒प्त होता ॥४॥

यास्मि॑न् । यास्मि॑न् । प्रति॑ष्ठिता । प्रति॑स्थि॒ते॒ति॒प्रति॑ स्थिता । यास्मि॑न् । ओत॒मित्या उत॑म् । प्र॒जाना॒मिति॑प्र॒ जाना॑म् ॥५॥

अश्वा॑नि॒वे॒त्यश्वा॑न् इ॒व । म॒नु॒ष्या॑न् । अ॒भीशु॑भि॒रि॒त्य॒भीशु॑ भिः । हृ॒प्प्रति॑ष्ठम् । हृ॒त्प्रति॑स्थ॒मिति॑हृ॒त् प्रति॑स्थम् । जवि॑ष्ठम् ॥६॥

य्येन॑ । य्येन॑ । य्य॒ज्ञः । ता॒य्यते॑ ॥४॥

य्यास्मि॑न् । य्यजू॑ᳪषि । य्यास्मि॑न् । य्यास्मि॑न् ॥५॥

य्यत् । ने॒नी॒य्यते॑ । व्वा॒जिन॑ऽइ॒वेति॑व्वा॒जिन॑ इ॒व । य्यत् ॥६॥

---

१. 'सा॒र॒थिः' इति काशिकः पाठः ।

यस्य॑ । त्रि॒तः । वि । ओज॑सा । वृ॒त्रम् । विप॑र्व॒मिति॒वि पर्व॑म् । अ॒र्द॒यत् ॥७॥

अनु॑ । इत् । अ॒नु॒म॒त॒ऽइत्यनु॑ मते । त्वम् । मन्या॑सै । शम् । च॒ । नः॒ । कृ॒धि ॥ क्रत्वे॑ । दक्षा॑य । नः॒ । हि॒नु । प्र । नः॒ । आयू॑ꣳषि । ता॒रि॒षः॒ ॥८॥

अनु॑ । नः॒ । अ॒द्य । अनु॑मति॒रित्यनु॑ मतिः॑ । य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । म॒न्य॒ता॒म् ॥ अ॒ग्निः । च॒ । ह॒व्य॒वाह॑न॒ऽइति॑हव्य॒ वाह॑नः । भव॑तम् । दा॒शुषे॑ । मय॑ः ॥९॥

सिनी॑वालि । पृथु॑ष्टुके । पृथु॑स्तुक॒ऽइति॒पृथु॑ स्तुके । या । दे॒वाना॑म् । असि॑ । स्वसा॑ ॥ जु॒षस्व॑ । ह॒व्यम् । आहु॑त॒मित्या हु॑तम् । प्र॒जामिति॑प्र जाम् । दे॒वि॒ । दि॒दि॒ड्ढि॒ । नः॒ ॥१०॥

वृ॒त्रम् ॥७॥

अ॒नु॒म॒त॒ऽइत्यनु॑ मते । मन्या॑सै । क्रत्वे॑ । दक्षा॑य ॥८॥

अ॒द्य । अनु॑मति॒रित्यनु॑ मतिः॑ । य॒ज्ञम् । म॒न्य॒ता॒म् । अ॒ग्निः । ह॒व्य॒वाह॑न॒ऽइति॑हव्य॒ वाह॑नः ॥९॥

पृथु॑ष्टुके । पृथु॑स्तुक॒ऽइति॒पृथु॑ स्तुके । ह॒व्यम् । आहु॑त॒मित्या हु॑तम् । प्र॒जामिति॑प्र॒ जाम् ॥१०॥

यस्य॑ । वृ॒त्रम् । विप॑र्व॒मिति॒वि[1] पर्व॑म् । अ॒र्द॒यत् ॥७॥

दक्षा॑य । आयू॑ꣳषि ॥८॥

य॒ज्ञम् । ह॒व्य॒वाह॑न॒ऽइति॑हव्य॒ वाह॑नः । मय॑ः ॥९॥

या । [2]प्र॒जाप॑ति॒मिति॑प्र॒जाम् ॥१०॥

---

१. कात्यायनशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'प्र॒जामिति॑प्र॒ जाम्' इति शुद्धः पाठः ।

पञ्च । नद्यः । सरस्वतीम् । अपि । यन्ति । सस्रोतसऽइतिसस्रोतसः ॥ सरस्वती । तु । पञ्चधा । [1]सोऽइतिसो । देशे । अभवत् । सरित् ॥११॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अभवः । शिवः । सखा ॥ तव । व्रते । कवयः । विद्मनापसऽइतिविद्मनाऽपसः । अजायन्त । मरुतः । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत्ऽऋष्टयः ॥१२॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुभिरितिपायुभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य ॥ त्राता । तोकस्य । तनये । गवाम् । असि । अनिमेषमित्यनिमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥१३॥

नद्यः ॥११॥

अग्ने । विद्मनापसऽइतिविद्मनाऽपसः । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत्ऽऋष्टयः ॥१२॥

अग्ने । रक्ष । तन्वः । अनिमेषमित्यनिमेषम् । रक्षमाणः ॥१३॥

यन्ति ॥११॥

कवयः । विद्मनापसऽइतिविद्मनाऽपसः । अजायन्त । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत्ऽऋष्टयः ॥१२॥

पायुभिरितिपायुभिः । तनये ॥१३॥

---

१. 'सा । ऊँ इत्यूँ । देशे' इति स्वामिदयानन्दकृते भाष्ये । महीधरोऽपि 'सा उ' इत्येवं पदच्छेदं कृतवान् । स्वामिदयानन्देन ५।५ भाष्ये 'यो' पदस्य महीधरकृतस्य 'या उ' पदच्छेदस्य प्रत्याख्यानं विहितम् (द्र० पूर्वत्र ६१ पृष्ठस्था टि० १) । इह तेन तथैव पदच्छेदः कृतः । लेखकप्रमादजो वाऽत्रस्थः पाठो भवेत् ।

उत्तानायाम् । अवं । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रवीतेतिप्र वीता । वृषणम् । जजान ॥ अरुषस्तूपऽइत्यरुष स्तूपः । रुशंत् । अस्य । पाजः । इडायाः । पुत्रः । वयुनें । अजनिष्ट ॥१४॥

इडायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अधि ॥ जातवेदुऽइतिजात वेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोढवे ॥१५॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वणसे । अङ्गिरस्वत् ॥ सुवृक्तिभिरितिसुवृक्ति भिः । [1]स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम । अर्कम् । नरे । विश्रुतायेति-तिवि श्रुताय ॥१६॥

चिकित्वान् । सद्यः । प्रवीतेतिप्र वीता । अरुषस्तूपऽइत्यरुष स्तूपः । पुत्रः । अजनिष्ट ॥१४॥

पृथिव्याः । अग्ने । हव्याय ॥१५॥

मन्महे । सुवृक्तिभिरितिसुवृक्ति भिः । ऋग्मियाय । विश्रुतायेतिवि श्रुताय ॥१६॥

उत्तानायाम् । प्रवीतेतिप्र वीता । वृषणम् । इडायाः । वयुनें ॥१४॥

इडायाः । वयम् । जातवेदुऽइतिजात वेदः । हव्याय ॥१५॥

शवसानाय । ऋग्मियाय । विश्रुतायेतिवि श्रुताय ॥१६॥

---

१. उव्वटः 'स्तुवते स्तुवन्तीति, विभक्तिव्यत्ययः सामर्थ्यात्' इत्येवं व्याख्यन् क्रियापदमिमं मनुते । क्रियापदत्वे 'तिङ्ङतिङः' (अष्टा० ८।१।२८) नियमेन सर्वनिघातेन भाव्यम् । महीधरस्वामिदयानन्दौ चतुर्थ्यन्तं साधु मन्वाते । पूर्वत्र ३३।४६ (मन्त्रपाठ ५०) पदपाठे 'यः शंसते स्तुवते' इति श्रूयते । तत्र 'स्तुवते' क्रियापदमिति सर्व एव व्याख्यातार आहुः । क्रियापदेऽन्तोदात्तत्वं नोपपद्यते । तस्मात्तत्रापि "यः शंसते तस्मै स्तुवते" इत्येवमर्थयोजना कर्तव्या ।

प्र । वुः । मुहे । महि । नमः । भरध्वम् । आङ्गूष्यम् । शवसानाय । साम ॥ येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदुज्ञाऽइतिपद ज्ञाः । अर्चन्तः । अङ्गिरसः । गाः । अविन्दन् ॥१७॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांसि ॥ तितिक्षन्ते । अभिशस्तिमित्यभि शस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रकेतऽइतिप्र केतः ॥१८॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिवऽइतिहरि वः । हरिभ्यामितिहरि भ्याम् ॥ स्थिराय । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । समिधानऽइतिसम् [1]इधाने । अग्नौ ॥१९॥

भरध्वम् । आङ्गूष्यम् । पदुज्ञाऽइतिपद ज्ञाः ॥१७॥

इछन्ति । सोम्यासः । सुन्वन्ति । तितिक्षन्ते । अभिशस्तिमित्यभि शस्तिम् । प्रकेतऽइतिप्र केतः ॥१८॥

हरिभ्यामितिहरि भ्याम् । वृष्णे । युक्ताः । अग्नौ ॥१९॥

वः । शवसानाय । य्येन । पदुग्न्या[2]ऽइतिपद ज्ञाः ॥१७॥

[3]इछम् । [3]ति । सखायः । प्रयांसि । [4]नितिक्षन्ते ॥१८॥

य्याहि । हरिवऽइतिहरि वः । स्थिराय । वृष्णे । य्युक्ताः ॥१९॥

---

१. 'इध्याने' इति काशिकः पाठः ।

२. उच्चारणदोषजोऽयमपपाठः । तात्कालिकं ज्ञकारस्य लौकिकमुच्चारणं द्योतयति ।

३. अपपदच्छेदरूपोऽपपाठः । 'इछन्ति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. लेखकप्रमादजोऽयमपपाठः । 'तितिक्षन्ते' इति साधुः ।

अषाढम् । युत्स्वितियुत् सु । पृतनासु । पप्रिम् । स्वर्षाम् । स्वर्षामितिस्वः साम् । अप्साम् । वृजनस्य । गोपाम् ॥ भरेषुजामितिभरेषु जाम् । सुक्षितिमितिसु क्षितिम् । सुश्रवसमितिसु श्रवसम् । जयन्तम् । त्वाम् । अनु । मदेम । सोम ॥२०॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ॥ सादन्यम् । सदन्यमितिसदन्यम् । विदथ्यम् । सभेयम् । पितृश्रवणमितिपितृ श्रवणम् । यः । ददाशत् । अस्मै ॥२१॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । [1]विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः । त्वम् । गाः ॥ त्वम् । आ । ततन्थ । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥२२॥

युत्स्वितियुत् सु । पप्रिम् । अप्साम् । सुक्षितिमितिसु क्षितिम् । सुश्रवसमितिसु श्रवसम् ॥२०॥

कर्मण्यम् । सादन्यम् । सदन्यमितिसदन्यम् । विदथ्यम् । पितृश्रवणमितिपितृ श्रवणम् । अस्मै ॥२१॥

[1]विश्वाः । अन्तरिक्षम् ॥२२॥

---

[2]युत्स्वितियुत् सु । वृजनस्य । जयन्तम् ॥२०॥

सभेयम् । यः ॥२१॥

[1]विश्वाः । अजनयः ॥२२॥

---

१. द्रष्टव्या २२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

देवेन॑ । नः॒ । मन॑सा । देव॒ । सोम॒ । रायः॑ । भा॒गम् । सहसावन्नितिसहसा वन् । अ॒भि । युद्ध्य॒ ॥ मा । त्वा॒ । आ । तनत् । ईशि॑षे । वीर्य्य॑स्य । उ॒भये॑भ्यः । प्र । चि॒कि॒त्स॒ । गविष्टावि॒ति॒गो इष्टौ ॥२३॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्य॒त् । क॒कुभः॑ । पृ॒थि॒व्याः । त्री । धन्व॑ । योज॑ना । स॒प्त । सिन्धू॑न् ॥ हि॒र॒ण्या॒क्षइ॒तिहि॑रण्य अक्षः॑ । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ । अ॒गा॒त् । दध॑त् । रत्ना॑ । दा॒शुषे॑ । वार्य्या॑णि ॥२४॥

हिर॑ण्यपाणि॒रि॒ति॒हिर॑ण्य पाणिः । स॒वि॒ता । विच॑र्षणि॒रि॒ति॒वि चर्षणिः । उ॒भेइ॒त्यु॒भे । द्यावा॑पृ॒थि॒वीइ॒ति॒द्यावा॑-पृथि॒वी । अ॒न्तः । ई॒य॒ते ॥ अप॑ । अमी॑वाम् । बाध॑ते । वेति॑ । सूर्य्य॑म् । अ॒भि । कृ॒ष्णेन॑ । रज॑सा । द्याम् । ऋ॒णो॒ति ॥२५॥

यु॒ध्य॒ । उ॒भये॑भ्यः । चि॒कि॒त्स॒ । गविष्टावि॒ति॒गो इष्टौ ॥२३॥

अ॒ष्टौ । अ॒ख्य॒त् । पृ॒थि॒व्याः । धन्व॑ । स॒प्त । हि॒र॒ण्या॒क्षइ॒तिहि॑रण्य अक्षः । रत्ना॑ ॥२४॥

हिर॑ण्यपाणि॒रि॒ति॒हिर॑ण्य पाणिः । उ॒भेइ॒त्यु॒भे । द्यावा॑पृ॒थि॒वीइ॒ति॒-द्यावा॑पृथि॒वी । कृ॒ष्णेन॑ ॥२५॥

रा॒यः । स॒ह॒सा॒व॒न्नि॒ति॒सहसा वन् । यु॒ध्य॒ । वी॒र्य्य॑स्य । उ॒भये॑भ्यः । [1]चि॒कि॒त्स॒ ॥२३॥

योज॑ना । वार्य्या॑णि ॥२४॥

विच॑र्षणि॒रि॒ति॒वि[2] चर्षणिः । ई॒य॒ते । सूर्य्य॑म् ॥२५॥

---

१. द्रष्टव्या ४५ पृष्ठस्था टि० २ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

हिरण्यहस्तऽइतिहिरण्य हस्तः । असुरः । सुनीथऽइतिसु नीथः । सुमृडीकऽइतिसु मृडीकः[1] । स्ववानितिस्व वान् । यातु । अर्वाङ् ॥ अपसेधन्नित्यप सेधन् । रक्षसः । यातुधानानितियातु धानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिदोषमितिप्रति दोषम् । गृणानः ॥२६॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरितिसवितः । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुकृताऽइतिसु कृताः । अन्तरिक्षे ॥ तेभिः । नः । अद्य । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु गेभिः । रक्ष । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥२७॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म्म । यच्छतम् । अविद्रियाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥२८॥

अप्नस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मेऽइत्यस्मे ।

हिरण्यहस्तऽइतिहिरण्य हस्तः । अपसेधन्नित्यप सेधन् । रक्षसः । अस्थात् । प्रतिदोषमितिप्रति दोषम् ॥२६॥

अन्तरिक्षे । अद्य । रक्ष ॥२७॥

अश्विना । यच्छतम् । अविद्रियाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥२८॥

अप्नस्वतीम् । अश्विना । अस्मेऽइत्यस्मे । अद्यूत्ये ॥२९॥

स्ववानितिस्व वान् । य्यातु । य्यातुधानानितिय्यातु[2] धानान् ॥२६॥

य्ये ॥२७॥

य्यच्छतम् । अविद्रियाभिः ॥२८॥

---

१. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यातु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

कृतम् । नरः । दुस्रा । वृषणा । मनीषाम् ॥ अद्यूत्ये । अवसे । नि । ह्वये । व्राम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसाता-
विति वाज सातौ ॥२९॥

द्युभिरिति द्यु भिः । अक्तुभिरित्यक्तु भिः । परि । पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ॥३०॥

आ । रात्रि । पार्थिवम् । रजः । पितुः । अप्रायि । धामभिरिति धाम भिः ॥ दिवः । सदांसि । बृहती । वि । तिष्ठसे । आ । त्वेषम् । वर्त्तते । तमः ॥३१॥

उषः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । व्राजिनीवतीति वाजिनी वति ॥ येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥३२॥

द्युभिरिति द्यु भिः । अक्तुभिरित्यक्तु भिः । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना ॥३०॥

रात्रि । अप्रायि । तिष्ठसे ॥३१॥

चित्रम् । अस्मभ्यम् ॥३२॥

वृषणा । ह्वये । [1]वाम् । वृधे । वाजसाताविति वाज सातौ ॥२९॥

[2]अप्रायि ॥३१॥

वाजिनीवतीति वाजिनी वति । येन । तनयम् ॥३२॥

---

१. संहितावत् ककोशेऽस्य वकारो गुरुर्न भवति ।

२. इतः पूर्वस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । तेनेत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

प्रातरिति । अग्निम् । प्रातरिति । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातरिति । मित्रावरुणा । प्रातरिति । अश्विना ॥ प्रातरिति । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरितिप्रातः । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥३३॥

प्रातर्जितमितिप्रातः जितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विधर्तेतिवि धर्त्ता ॥ आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् । राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥३४॥

भग । प्रणेतरितिप्र नेतः । भग । सत्यराधऽइतिसत्य राधः । भग । इमाम् । धियम् । उत् । अव । ददत् । नः ॥ भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । [1]अश्वैः । भग । प्र । नृभिरितिनृ भिः । नृवन्तऽइतिनृ वन्तः । स्याम ॥३५॥

अग्निम् । मित्रावरुणा । अश्विना । ब्रह्मणः । प्रातरितिप्रातः । रुद्रम् ॥३३

प्रातर्जितमितिप्रातः जितम् । उग्रम् । पुत्रम् । आध्रः । मन्यमानः । भक्षि ॥३४॥

प्रनेतरितिप्र नेतः । सत्यराधऽइतिसत्य राधः । [1]अश्वैः ॥३५॥

वयम् । यः । विधर्तेतिवि धर्त्ता । यम् । [2]मन्य । [2]मानः । यम् ॥३४॥

धियम् । जनय । [1]अश्वैः । नृवन्तऽइतिनृ वन्तः ॥३५॥

---

१. द्र० पृष्ठ ३२२ टि० २; पृष्ठ ३५६ टि० १; पृष्ठ ४७६ टि० १ ।

२. अपपदच्छेदरूपोऽयमपपाठः । 'मन्यमानः' इति साधुः ।

उत । इदानीम् । भगवन्तऽइतिभग वन्तः । स्याम ।
उत । प्रपित्त्वऽइतिप्र पित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ॥
उत । उदितेत्युत् इता । मघवन्नितिमघ वन् । सूर्य्यस्य ।
वयम् । देवानाम् । सुमताविति सु मतौ । स्याम ॥३६॥

भगः । एव । भगवानितिभग वान् । अस्तु । देवाः ।
तेन । वयम् । भगवन्तऽइतिभग वन्तः । स्याम ॥ तम् ।
त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भग ।
पुरऽएतेतिपुरः एता । भव । इह ॥३७॥

सम् । अध्वराय । उषसः । नमन्त । दधिक्रावेवेति-
दधिक्रावा इव । शुचये । पदाय ॥ अर्वाचीनम् । वसुविद-
मिति वसु विदम् । भगम् । नः । रथमिवेतिरथम् इव ।
[1]अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥३८॥

प्रपित्वऽइतिप्र पित्वे । मध्ये । अह्नाम् । उदितेत्युत् इता ॥३६॥

अस्तु ॥३७॥

अध्वराय । दधिक्रावेवेतिदधिक्रावा इव । [1]अश्वाः ॥३८॥

भगवन्तऽइतिभग वन्तः । मघवन्नितिमघ वन् । सूर्य्यस्य । वयम् ॥३६॥

भगवानितिभग वान् । वयम् । भगवन्तऽइतिभग वन्तः ॥३७॥

अध्वराय । शुचये । पदाय । वसुविदमितिवसु [2]विदम् ।
[1]अश्वाः ॥३८॥

---

१. द्र० ५१२, ५२०, ५४२ पृष्ठस्थाः टिप्पण्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विदम्' इत्येव साधुः पाठः ।

अश्वा॑वतीः॑ । अश्वा॑वती॒रित्यश्व॑ वतीः॑ । गोम॑ती॒रिति॒गो मतीः॑ । न॒ः । उ॒षास॑ः । उ॒षस॒ऽइत्त्युषस॑ः । वीरव॑ती॒रिति॒ वी॒र व॑तीः॑ । सद॑म् । उ॒च्छन्तु॒ । भ॒द्राः ॥ घृ॒तम् । दुहा॑नाः । वि॒श्वत॑ः । प्रपी॑ता॒ऽइति॒प्र पी॑ताः ॥३९॥

पूष॑न् । तव॑ । व्र॒ते । व॒यम् । न । रि॒ष्ये॒म॒ । कदा॑ । च॒न ॥ स्तो॒तार॑ः । ते॒ । इ॒ह । स्म॒सि॒ ॥४०॥

प॒थस्प॑थः । प॒थःप॑थ॒ऽइति॑प॒थः प॑थः । परि॑पति॒मिति॒- परि॑ पतिम् । व॒च॒स्या । कामे॑न । कृ॒तः । अ॒भि । आ॒न॒ट् । अ॒र्कम् ॥ सः । न॒ः । रा॒स॒त् । शु॒रुध॑ः । च॒न्द्राग्रा॒ऽइति॑- च॒न्द्र अ॑ग्राः । धिय॑न्धियमि॒ति॒धिय॑म् धियम् । सी॒ष॒धा॒ति॒ । सी॒स॒धा॒ती॒ति॑सीसधाति । प्र । पू॒षा ॥४१॥

त्रीणि॑ । प॒दा । वि । च॒क्र॒मे॒ । विष्णु॑ः । गो॒पाः । अदा॑भ्यः ॥ अत॑ः । धर्मा॑णि । धा॒रय॑न् ॥४२॥

अश्वा॑वतीः । अश्व॑वती॒रित्यश्व॑ वतीः । उ॒षस॒ऽइत्यु॒षस॑ः । उ॒छन्तु॒ । भ॒द्राः । वि॒श्वत॑ः । प्रपी॑ता॒ऽइति॒प्र पी॑ताः ॥३९॥ रि॒ष्ये॒म ॥४०॥
प॒थस्प॑थः । च॒न्द्राग्रा॒ऽइति॑च॒न्द्र अ॑ग्राः ॥४१॥
च॒क्र॒मे॒ । विष्णु॑ः । अदा॑भ्यः ॥४२॥

अश्वव॒ती॒रित्यश्व॑ वतीः । वी॒रव॑ती॒रिति॒वी॒र[1] वतीः । [2]उ॒त् । [2]छ॒न्तु॒ ॥३९
व॒य॒म् ॥४०॥
[3]अ॒र्कम् । धि॒य॑म्[4] । धि॒य॒मि॒ति॒धि॒य॑म्[4] धि॒य॑म् ॥४१॥
धा॒रय॑न् ॥४२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीर' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठः, 'उत्सन्तु' इति शोधितोऽप्यपपाठ एव । 'उछन्तु' इति साधुः

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अर्कम्' इति भाव्यम् ।

४. अपदच्छेदरूपः स्वरदोषात्मकश्चापपाठः ।

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवाᳬसऽइतिजागृवाᳬसः । सम् । इन्धते ॥ विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥४३॥

घृतवतीऽइतिघृत वती । भुवनानाम् । अभिश्रियेत्त्यभि श्रिया । उर्वीऽइत्त्युर्वी । पृत्थ्वीऽइतिपृत्थ्वी । मधुदुघेऽइतिमधु दुघे । सुपेशसेतिसु पेशसा ॥ द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वरुणस्य । धर्म्मणा । विष्कभिते । विस्कभितेऽइतिवि स्कभिते । अजरेऽइत्त्यजरे । भूरिरेतसेतिभूरि रेतसा ॥४४॥

ये । नः । सपत्नाऽइतिस पत्नाः । अप । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । अव । बाधामहे । तान् ॥ वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृशमित्त्युपरि स्पृशम् । मा । उग्रम् । चेत्तारम् । अधिराजमित्त्यधि राजम् । अक्रन् ॥४५॥

विप्रासः । विपन्यवः । विष्णोः ॥४३॥

अभिश्रियेत्यभि श्रिया । उर्वीऽइत्युर्वी । पृथ्वीऽइतिपृथ्वी । द्यावा-पृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विष्कभिते । विस्कभितेऽइतिवि स्कभिते । अजरे-ऽइत्यजरे ॥४४॥

सपत्नाऽइतिस पत्नाः । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृशमित्युपरि स्पृशम् । उग्रम् । अधिराजमित्यधि राजम् । अक्रन् । ४५॥

जागृवाᳬसऽइतिजागृ वाᳬसः । यत् ॥४३॥

घृतवतीऽइतिघृत वती । अभिश्रियेत्यभि श्रिया । विस्कभितेऽइतिवि[1] स्कभिते ॥४४॥

ये ॥४५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येव गुरुणा वकारेण भाव्यम् ।

आ । नासत्या । त्रिभिरितित्रि भिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुपेयमितिमधु पेयम् । अश्विना ॥ प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपाꣳसि । मृक्ष्तम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवेतिसचा भुवा ॥४६॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्य्यस्य । मान्यस्य । कारोः ॥ आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरदानुमितिजीर दानुम् ॥४७॥

सहस्तोमाऽइतिसह स्तोमाः । सहच्छन्दसऽइतिसह छन्दसः । आवृतऽइत्या वृतः । सहप्रमाऽइतिसह प्रमाः । ऋषयः । सप्त । [1]दैव्याः ॥ पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्येत्यनु दृश्य । धीराः । अन्वालेभिरऽइत्यनु आलेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥४८॥

नासत्या । त्रिभिरितित्रि भिः । अश्विना । तारिष्टम् । मृक्षतम् ॥४६॥
मान्यस्य । यासीष्ट । तन्वे । विद्याम ॥४७॥
सहस्तोमाऽइतिसह स्तोमाः । सहछन्दसऽइतिसह छन्दसः । आवृतऽइत्या वृतः । सहप्रमाऽइतिसह प्रमाः । सप्त । [1]दैव्याः । अनुदृश्येत्यनु दृश्य । अन्वालेभिरऽइत्यनु आलेभिरे । रथ्यः । रश्मीन् ॥४८॥

य्यातम् । मधुपेय्यमितिमधु पेय्यम् । आयुः ॥४६॥
[2]वः । इय्यम् । मान्दार्य्यस्य । य्यासीष्ट । वय्याम् । वृजनम् ॥४७॥
आवृतऽइत्या [3]वृतः । ऋषय्यः । [1]दैव्याः ॥४८॥

---

१. दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गस्य 'यवाः, यवाः' इत्यादिवद् (पृष्ठ ३२२) उभयथा पाठो द्रष्टव्यः । पूर्वत्र २३, २६ पदपाठेऽपीत्थमेव ज्ञेयम् ।

२. कपाठे संहितेवास्य वकारस्य गुरुत्वं न भवति ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वृतः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

आयुष्यम् । वर्च्चस्यम् । रायः । पोषम् । औद्भिदम् ॥ इदम् । हिरण्यम् । वर्च्चस्वत् । जैत्राय । आ । विशतात् । ऊँऽइत्यूँ । माम् ॥४९॥

न । तत् । रक्क्षांᳬसि । न । पिशाचाः । तरन्ति । देवानाम् । ओजः । प्रथमजमितिप्रथम जम् । हि । एतत् ॥ यः । बिभर्त्ति । दाक्क्षायणम् । हिरण्यम् । सः । देवेषु । कृणुते । दीर्घम् । आयुः । सः । मनुष्येषु । कृणुते । दीर्घम् । आयुः ॥५०॥

यत् । आ । अबद्ध्नन् । दाक्क्षायणाः । हिरण्यम् । शतानीकायेतिशत अनीकाय । सुमनस्यमानाऽइतिसु 'मनस्यमानाः ॥ तत् । मे । आ । बद्ध्नामि । शतशारदायेतिशत शारदाय । आयुष्मान् । जरदष्टिरितिजरत् अष्टिः । यथा । असम् ॥५१॥

आयुष्यम् । औद्भिदम् । हिरण्यम् । जैत्राय । ऊँऽइत्यूँ ॥४९॥

रक्षांᳬसि । प्रथमजमितिप्रथम जम् । दाक्षायणम् । हिरण्यम् । मनुष्येषु ॥५०॥

अबध्नन् । दाक्षायणाः । हिरण्यम् । बध्नामि । आयुष्मान् । जरदष्टिरितिजरत् अष्टिः ॥५१॥

आय्युष्यम् । राय्यः । [2]अद्भिदम् । जैत्राय्य ॥४९॥

य्यः । दाक्षाय्यणम् । अय्युः । आय्युः ॥५०॥

य्यत् । दाक्षाय्यणाः । शतानीकाय्येतिशत अनीकाय्य । शतशारदाय्येतिशत शारदाय्य । आय्युष्मान् । य्यथा ॥५१॥

---

१. 'मनस्यमानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'औद्भिदम्' इति साधुः ।

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकपादित्येक पात् । पृथिवी । समुद्रः ॥ विश्वे । देवाः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविशस्ताऽइतिकवि शस्ताः । अवन्तु ॥५२॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । [1]घृतस्नूरितिघृत स्नूः । सनात् । राजभ्यऽइतिराज भ्यः । जुह्वा । जुहोमि ॥ शृणोतु । मित्रः । अर्य्यमा । भगः । नः । तुविजातऽइतितुवि जातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥५३

सप्त । ऋषयः । प्रतिहिताऽइतिप्रति हिताः । शरीरे । सप्त । रक्षन्ति । सदम् । अप्रमादमित्यप्र मादम् ॥ सप्त । आपः । स्वपतः । लोकम् । ईयुः । तत्र । जागृतः । अस्वप्नजावित्यस्वप्न जौ । सत्रसदावितिसत्र सदौ । च । देवौ ॥५४॥

बुध्न्यः । एकपादित्येक पात् । समुद्रः । विश्वे । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । कविशस्ताऽइतिकवि शस्ताः ॥५२॥

आदित्येभ्यः । घृतस्नूरितिघृत स्नूः । राजभ्यऽइतिराज भ्यः । जुह्वा । मित्रः । दक्षः ॥५३॥

सप्त । प्रतिहिताऽइतिप्रति हिताः । सप्त । रक्षन्ति । अप्रमादमित्यप्र मादम् । सप्त । तत्र । अस्वप्नजावित्यस्वप्न जौ । सत्रसदावितिसत्र सदौ ॥५४॥

ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥५२॥

अर्य्यमा ॥५३॥

ऋषयः । ईयुः ॥५४॥

---

१. ऋग्वेदे १।१६।२ (घृतस्नुवः), ३।६।६ (घृतस्नुवा) इत्यन्तोदात्तोऽपि 'घृतस्नू' शब्द उपलभ्यते । काशीमुद्रिते योऽपपाठः सोऽपीममेव स्वरं पुष्णाति ।

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तऽइतिदेवयन्तः । त्वा । ईमहे ॥ उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवऽइतिसुदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥५५॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् ॥ यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥५६॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सूक्तस्येतिसुउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ॥ विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराऽइतिसुवीराः ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

तिष्ठ । ब्रह्मणः ॥५५॥

ब्रह्मणः । उक्थ्यम् । यस्मिन् । मित्रः । चक्रिरे ॥५६॥

ब्रह्मणः । सूक्तस्येतिसु उक्तस्य । जिन्व । विश्वम् । भद्रम् ॥५७॥

देवयन्तऽइतिदेव [1]य्यन्तः । य्यन्तु । [2]प्राशुः ॥५५॥

य्यस्मिन् । अर्य्यमा ॥५६॥

य्यन्ता । तनय्यम् । य्यत् । व्वदेन[3] । सुवीराऽइतिसु [4]व्वीराः ॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन चतुस्त्रिंशो[5]ऽध्यायः ॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यन्तः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठः पाठान्तरं वा स्यात् ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'व्वदेम' इति शुद्धः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीराः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

५. इह पूर्ववत् 'चतुस्त्रिंशतिमोऽध्यायः' इति न पठ्यते ।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

अप॑ । इतः॑ । यन्तु । पणय॑ः । असु॑म्नाः । देव॒पीयव॒ इति॑ देव॒ऽपीयव॑ः ॥ अ॒स्य । लो॒कः । सु॒ताव॑तः । सु॒तव॑त॒ इति॑ सु॒तऽव॑तः ॥ द्युभि॒रिति॒ द्युऽभिः॑ । अहो॑भि॒रित्यहः॑ऽभिः । अ॒क्तुभि॒रित्य॒क्तुऽभिः॑ । व्य॑क्त॒मिति॒ वि॒ऽअ॑क्तम् । य॒मः । द॒दा॒तु॒ । अ॒व॒सा॒न॒मित्य॑व॒ऽसान॑म् । अ॒स्मै॒ ॥१॥

स॒वि॒ता । ते॒ । शरी॑रेभ्यः । पृ॒थि॒व्याम् । लो॒कम् । इ॒च्छ॒तु॒ ॥ तस्मै॑ । यु॒ज्य॒न्ता॒म् । उ॒स्रिया॑ः ॥२॥

वा॒युः । पु॒ना॒तु॒ । स॒वि॒ता । पु॒ना॒तु॒ । अ॒ग्नेः । भ्राज॑सा । सूर्य॑स्य । वर्च॑सा ॥ वि । मु॒च्य॒न्ता॒म् । उ॒स्रिया॑ः ॥३

असु॑म्नाः । द्युभि॒रिति॒ द्युऽभिः॑ । अहो॑भि॒रित्यहः॑ऽभिः । अ॒क्तुभि॒रित्य॒क्तुऽभिः॑ । व्य॑क्त॒मिति॒ वि॒ऽअ॑क्तम् । अ॒व॒सा॒न॒मित्य॑व॒ऽसान॑म् । अ॒स्मै ॥१॥

शरी॑रेभ्यः । पृ॒थि॒व्याम् । इ॒च्छ॒तु॒ । तस्मै॑ । यु॒ज्य॒न्ता॒म् ॥२॥

अ॒ग्नेः । मु॒च्य॒न्ता॒म् ॥३॥

य॒न्तु । प॒णय॑ः । दे॒वपी॑यव॒ इति॑ दे॒वऽपी॑यवः । सु॒तव॑त॒ इति॑ सु॒ऽव॑तः । व्य॑क्त॒मिति॒ वि॒ऽअ॑क्तम् । य॒मः ॥१॥

यु॒ज्य॒न्ता॒म् । उ॒स्रिया॑ः ॥२॥

वा॒युः । सूर्य॑स्य । उ॒स्रिया॑ः ॥३॥

सविता । ते । शरीराणि । मातुः । उपस्थऽइत्युप स्थे । आ । वपतु ॥ तस्मै । पृथिवि । शम् । भव ॥४॥

प्रजापताविति॑प्रजा पतौ । त्वा । देवतायाम् । उपोदकऽइत्युप उदके । लोके । नि । दधामि । असौ ॥ अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥५॥

परम् । मृत्योऽइतिमृत्यो । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । अन्यः । इतरः । देवयानादितिदेव यानात् ॥ चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रजामितिप्र जाम् । रीरिषः । रिरिषऽइतिरिरिषः । मा । उत । वीरान् ॥६॥

शम् । वातः । शम् । हि । ते । घृणिः । शम् । ते । भवन्तु । इष्टकाः ॥ शम् । ते । भवन्तु । अग्नयः । पार्थिवासः । मा । त्वा । अभि । शूशुचन् ॥७॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । तस्मै ॥४॥

प्रजापताविति॑प्रजा पतौ । उपोदकऽइत्युप उदके ॥५॥

मृत्योऽइतिमृत्यो । अन्यः । चक्षुष्मते । शृण्वते । प्रजामितिप्र जाम् ॥६॥

इष्टकाः । अग्नयः । पार्थिवासः ॥७॥

---

[1]सविता ॥४॥

देवतायाम् ॥५॥

न्यः । देवयानादितिदेव [2]यानात् ॥६॥

अग्नयः ॥७॥

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्या कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यानात्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

कल्पन्ताम् । ते । दिशः । तुभ्यम् । आपः ।
शिवतमाऽइतिशिवतमाः । तुभ्यम् । भवन्तु । सिन्धवः ॥
अन्तरिक्षम् । शिवम् । तुभ्यम् । कल्पन्ताम् । ते । दिशः ।
[1]सर्वाः ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन् वती । रीयते । सम् । रभध्वम् ।
उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ॥ अत्र । [2]जहीमः ।
अशिवाः । ये । असन् । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम ।
अभि । वाजान् ॥९॥

अप । अघम् । अप । किल्बिषम् । अप । कृत्याम् ।
अपोऽइत्यपो । रपः । अपामार्ग । अपमार्गेत्यप मार्ग ।

कल्पन्ताम् । तुभ्यम् । तुभ्यम् । अन्तरिक्षम् । तुभ्यम् । कल्पन्ताम् ।
[1]सर्वाः ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन् वती । रभध्वम् । तिष्ठत । अत्र ॥९॥

किल्बिषम् । कृत्याम् । अपोऽइत्यपो । अपमार्गेत्यप मार्ग । अस्मात् ।

---

[1]सर्वाः ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन् वती । रीयते । [3]तिष्ठत । सखायः । [2]जहीमः ।
ये । वयम् ॥९॥

---

१. द्रष्टव्या पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. कवर्जं प्रायेण सर्वेष्वेव मुद्रितेषु लिखितेषु च कोशेषु 'जहीमः' इत्यन्तोदात्तमेव पदं पठ्यते, ककोशे तु 'जहीमः' इत्येवं सर्वानुदात्तमुपलभ्यते । संहितायाम् 'अत्राजहीमोऽशिवा ये' इत्येव पाठः श्रूयते, तत्र सन्धिच्छेदे यद्यपि उभयथापि पदस्वरः सम्भवति, तथापि पदात् पर इति कृत्वा 'जहीमः' पदं सर्वानुदात्तमेव सम्भवति, नान्तोदात्तम् । ऋगादिषु सत्यपि पाठभेदे क्रियापदं सर्वानुदात्तमेव श्रूयते ।

३. अयं पाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'तिष्ठत' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वम् । अस्मत् । अप॑ । दुःष्वप्न्य॑म् । दुःस्वप्न्यमितिदुः स्वप्न्य॑म् । सुव ॥१०॥

अनड्वाह॑म् । अन्वारभामहऽइत्य॑नु आरभामहे । सौरभेयम् । स्वस्तये॑ ॥ सः । नः । इन्द्रऽइवेतीन्द्रः इव । देवेभ्यः । वह्निः । सन्तारणऽइतिसम् तारणः । भव ॥११॥

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिमितिपरि धिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ॥ शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरूचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥१२॥

आयुष्मान् । अग्ने । हविषा । वृधानः । घृतप्रतीकऽइतिघृत प्रतीकः । घृतयोनिरितिघृत योनिः । एधि ॥

दुःष्वप्न्य॑म् । दुःस्वप्न्यमितिदुः स्वप्न्य॑म् ॥१०॥

अनड्वाह॑म् । अन्वारभामहऽइत्य॑नु आरभामहे । स्वस्तये॑ । देवेभ्यः । वह्निः ॥११॥

जीवेभ्यः । अर्थम् । मृत्युम् ॥१२॥

आयुष्मान् । अग्ने । घृतप्रतीकऽइतिघृत प्रतीकः । पीत्वा । गव्य॑म् ।

[१]अनड्वाह॑म् । सौरभेयम् । स्वस्तये ॥११॥ [२]इमम् ॥१२॥

[३]आयुष्मान् । वृधानः । घृत योनिरितिघृत [४]योनिः ॥१३॥

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोमशैल्यनुसारमिह 'योनिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् । पितेवेतिपिता इव । पुत्रम् । अभि । रक्षतात् । इमान् । स्वाहा ॥१३॥

परि । इमे । गाम् । अनेषत । परि । अग्निम् । अहृषत ॥ देवेषु । अक्रत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥१४॥

क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । अग्निम् । प्र । हिनोमि । दूरम् । यमराज्यमितियम राज्यम् । गच्छतु । रिप्रवाहऽइतिरिप्र वाहः ॥ इह । एव । अयम् । इतरः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१५॥

वह । वपाम् । जातवेदऽइतिजात वेदः । पितृभ्यऽइति-पितृ भ्यः । यत्र । एनान् । वेत्थ । निहितानितिनि हितान् । पराके ॥ मेदसः । कुल्याः । उप । तान् ।

पुत्रम् । रक्षताम् ॥१३॥

अग्निम् । अक्रत ॥१४॥

क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । अग्निम् । यमराज्यमितियम राज्यम् । गच्छतु । रिप्रवाहऽइतिरिप्र वाहः[1] ॥१५॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । यत्र । वेत्थ । कुल्याः । सत्याः ।

क्रव्यादमितिक्रव्य [2]अदत् । य्यसराज्यमितिय्यस[3] राज्यम् । रिप्रवाह-ऽइतिरिप्र वाहः । अग्नम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१५॥

जातवेदऽइतिजात वेदः । य्यत्र । [4]वेत्थ ॥१६॥

१. इतोऽग्रे बम्बईमुद्रिते कपाठवत् लुप्तानां पूर्तिरुपलभ्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अदम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यम' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'वेत्थ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्रवन्तु । सत्याः । एषाम् । आशिषऽइत्त्या शिषः । सम् । नमन्ताम् । स्वाहा ॥१६॥

स्योना । पृथिवि । नः । भव । अनृक्षरा । निवेशनीतिनि वेशनी ॥ यच्छ । नः । शर्म्म । सप्रथा-ऽइतिस प्रथाः ॥१७॥

अस्मात् । त्वम् । अधि । जातः । असि । त्वत् । अयम् । जायताम् । पुनरितिपुनः ॥ असौ । स्वर्ग्गायेतिस्वः गाय । लोकाय । स्वाहा ॥१८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

आशिषऽइत्या शिषः ॥१६॥

अनृक्षरा । यच्छ । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥१७॥

अस्मात् ॥१८॥

निवेशनीतिनि वेशनी । यच्छ ॥१७॥

अयम् । जायताम् । स्वर्ग्गायेतिस्वः गाय । लोकाय ॥१८॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन पञ्चत्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः

---

१. द्र० ५४० पृष्ठस्था टि० २ ।

षट्त्रिंशोऽध्यायः

ऋचम् । वाचम् । प्र । पद्ये । मनः । यजुः । साम । प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । वाक् । ओजः । सह । ओजः । मयि । प्राणापानौ ॥१॥

यत् । मे । छिद्रम् । चक्षुषः । हृदयस्य । मनसः । वा । अतितृण्णमित्यतिऽतृण्णम् । बृहस्पतिः । मे । तत् । दधातु ॥ शम् । नः । भवतु । भुवनस्य । यः । पतिः ॥ ऊतिभिरित्यूतिऽभिः ॥२॥

कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे । वृषन् ॥ कया । स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥३॥

पद्ये । चक्षुः । श्रोत्रम् ॥१॥

छिद्रम् । चक्षुषः । अतितृण्णमित्यतिऽतृण्णम् । बृहस्पतिः । ऊतिभिरित्यूतिऽभिः ॥२॥

ऊत्या । स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृऽभ्यः ॥३॥

ध्यजुः । मयि ॥१॥

ध्यत् । हृदयस्य । [1]वा । यः? । [2]ऊतिभिरित्यूतिऽभिः ॥२॥

[3]कया । वृषन् । कया ॥३॥

---

१. ककोशे संहितावदस्मिन् पदे वकारो गुरुर्न भवति । तेनेह गुरुपाठोऽपपाठः, 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. पदमिदं षष्ठकण्डिकाया इहैव पठ्यते । ३-४-५-६ कण्डिकानां पूर्वं गतत्वात् न तत्पदानि पठ्यन्ते ।

३. इतः पूर्वासां चतसृणां कण्डिकापदानामपाठात् (द्र० पूर्वा टि० २) इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

इन्द्रः । विश्वस्य । राजति ॥ शम् । नः । अस्तु । द्विपदऽइतिद्विपदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥४

मित्रः । वरुणः । भवतु । अर्य्यमा ॥ इन्द्रः । बृहस्पतिः । विष्णुः । उरुक्रमऽइत्युरु क्रमः ॥५॥

वातः । पवताम् । तपतु । सूर्य्यः ॥ कनिक्रदत् । देवः । पर्जन्यः । अभि । वर्षतु ॥६॥

अहानि । भवन्तु । नः । रात्रीः । प्रति । धीयताम् ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । भवताम् । अवोभिरित्यवः भिः । इन्द्रावरुणा । रातहव्येतिरात हव्या ॥ इन्द्रापूषणा । वाजसाता-वितिवाज साता । इन्द्रासोमा । सुविताय । शंयोः ॥७॥

देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये ॥ शंयोः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥८॥

विश्वस्य । अस्तु । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे ॥४॥

मित्रः । बृहस्पतिः । विष्णुः । उरुक्रमऽइत्युरु क्रमः ॥५॥

कनिक्रदत् । पर्जन्यः ॥६॥

रात्रीः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अवोभिरित्यवः भिः । रातहव्येतिरात हव्या ॥७॥

अभिष्टये ॥८॥

अर्य्यमा ॥५॥

सूर्य्यः ॥६॥

धीयताम् । वाजसातावितिवाज[1] साता । सुविताय । शंयोः ॥७॥

अभिष्टये । पीतये । शंयोः ॥८॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं '०वाज साता' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

द्यौः । शान्तिः । अन्तरिक्क्षम् । पृथिवी । आपः । ओषधयः ॥ वनस्पतयः । विश्श्वे । देवाः । ब्रह्म । सर्वम् । एव । सा । मा । एधि ॥९॥

दृते । दृꣳह । मा । मित्त्रस्य । मा । चक्क्षुषा । सर्वाणि । भूतानि । सम् । ईक्क्षन्ताम् ॥ अहम् । ईक्क्षे । ईक्क्षामहे ॥ ज्योक् । ते । सन्दृशीतिसम् दृशि । जीव्यासम् ॥१०॥

नमः । ते । अस्तु । विद्युतऽइतिवि द्युते । स्तनयित्नवे ॥ भगवन्नितिभग वन् । अस्तु । यतः । स्वरितिस्वः ॥ समीहसऽइतिसम् ईहसे ॥११॥

अन्तरिक्षम् । वनस्पतयः । विश्वे । ब्रह्म ॥९॥

मित्रस्य । चक्षुषा । ईक्षन्ताम् । ईक्षे । ईक्षामहे । जीव्यासम् ॥१०॥

अस्तु । विद्युतऽइतिवि द्युते । स्तनयित्नवे । अस्तु ॥११॥

---

[1] ओषधयः । वनस्पतयः ॥९॥

[2] विद्युते[3] । स्तनयित्नवे । भगवन्नितिभग वन् । यतः ॥११॥

---

१. इतः पूर्वासां चतसृणां कण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. इतः पूर्वस्या एकोनविंशत्या मन्त्रकण्डिकाया केषाञ्चिदपुनरुक्तानां पदानां पदपाठस्य दशमकण्डिकान्त एव पाठात्, विंशत्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् तत्पदानामिहापाठाच्च इत उत्तरं दशकण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. अवग्रहरहितोऽपपाठः । 'विद्युतऽइतिवि द्युते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

यतोयतऽइतियतः ÷ यतः । समीहसऽइतिसम् ईहसे । ततः ÷ । नः । अभयम् । कुरु ॥ शम् । नः । कुरु । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ÷ । अभयम् । नः । पशुभ्य-ऽइतिपशु भ्यः ÷ ॥१२॥

तत् । चक्षुः ÷ । देवहितमितिदेव हितम् । पुरस्तात् । शुक्रम् । उत् । चरत् ॥ पश्येम । शरदः ÷ । शतम् । जीवेम । शृणुयाम । प्र । ब्रवाम । अदीनाः । स्याम । भूयः ÷ । च । शतात् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ÷ । पशुभ्यऽइतिपशु भ्यः ÷ ॥१२॥
चक्षुः ÷ । पुरस्तात् । शुक्रम् । पश्येम ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे षट्त्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

व्यतोय्यतऽइतिय्यतः ÷[2] य्यतः । अभय्यम् । अभय्यम् ॥१२॥
[3]शृणुय्याम । भूय्यः ÷ ॥१३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

---

१. इह ५२७ पृष्ठस्था टि० १; ५४० पृष्ठस्था टि० २; ५५२ पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्याः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह '०य्यतः ÷ य्यतः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अतोऽत्र एकादशकण्डिकासंख्यानां भेदः समजनि ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

नारि॑ः । अ॒सि॒ ॥ [1]दे॒वीऽइति॑दे॒वी । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ऽइति॑द्या॒वापृथिवी । म॒खस्य॑ । वा॒म् । अ॒द्य । शिर॑ः । रा॒ध्या॒स॒म् । दे॒व॒यज॑न॒ऽइति॑दे॒व॒ यज॑ने । पृ॒थि॒व्याः ॥ म॒खाय॑ । त्वा॒ । म॒खस्य॑ । त्वा॒ । शी॒र्ष्णे ॥१॥

दे॒व्य॑ः । व॒म्र्य॒ः । भू॒तस्य॑ । प्र॒थ॒म॒जाऽइति॑प्रथम॒जाः । वृ॒ः ॥२॥

इय॑ति । अग्रे॑ । आ॒सी॒त् । ते॒ ॥ [2]इन्द्र॑स्य । ओज॑ः । स्थ॒ ॥ [3]अश्व॑स्य । त्वा॒ । वृष्ण॑ः । श॒क्नना॑ । धू॒प॒या॒मि॒ ॥ [4]ऋ॒जवे॑ । सा॒धवे॑ । सु॒क्षि॒त्याऽइति॑सु॒ क्षि॒त्यै ॥३॥

द्या॒वा॒पृ॒थि॒वीऽइति॑द्यावापृथिवी । अ॒द्य । रा॒ध्या॒स॒म् । पृ॒थि॒व्याः ॥१॥

देव्य॑÷ । व॒म्र्य॒र्ठ । प्र॒थ॒म॒जाऽइति॑प्रथम॒ जाः ॥२॥

अग्रे॑ । अश्व॑स्य । वृष्ण॑÷ । श॒क्ना । सु॒क्षि॒त्याऽइति॑सु क्षि॒त्यै ॥३॥

---

[1]दे॒वीऽइति॒दे॒वी । वा॒म् । दे॒व॒यज॑न॒ऽइति॑दे॒व॒ यज॑ने । म॒खाय॑ ॥१॥

व॒र्ठ ॥२॥ इय॑ति । वृष्ण॑÷ । धू॒प॒या॒मि॒ ॥३॥

---

१. प्रथमस्याः मन्त्रकण्डिकाया इह द्वे एवापुनरुक्ते पदे पठ्येते । तदनन्तरं द्वितीयस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । इत आरभ्य तृतीयस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि पदपाठस्य प्रथमकण्डिकायामेव पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. षष्ठमन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

३. नवममन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

४. दशममन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

¹स॒माय॑ । म॒खाय॑ । सूर्य॑स्य । तप॑से ॥ पृ॒थि॒व्याः । स॒ꣳस्पृश॒ऽइति॑स॒म् स्पृश॑ः । पा॒हि॒ ॥ अ॒र्चिः । अ॒सि॒ । शो॒चिः । तपः॑ ॥४॥

अना॑धृष्टा । पु॒रस्ता॑त् । अ॒ग्नेः । आधि॑पत्य॒ऽइत्याधि॑ पत्ये । आयु॑ः । मे॒ । दाः । पु॒त्रव॒तीति॑पु॒त्र व॑ती । द॒क्षि॒ण॒तः । इन्द्र॑स्य । प्र॒जामिति॑प्र जाम् ॥ सु॒षदा॑ । सु॒सदेति॑सु सदा॑ । प॒श्चात् । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । चक्षु॑ः । आऽश्रु॑ति॒रित्या श्रु॑तिः । उत्त॒र॒तः । धा॒तुः । रा॒यः । पोष॑म् ॥ वि॒धृ॑ति॒रिति॒वि धृ॑तिः । उ॒परि॑ष्टात् । बृ॒ह॒स्पते॑ः । ओज॑ः । वि॒श्वाभ्य॑ः । मा॒ । ना॒ष्ट्राभ्य॑ः । पा॒हि॒ । मनो॑ः । अश्वा॑ । अ॒सि॒ ॥५॥

स्वाहा॑ । म॒रुद्भि॒रिति॑म॒रुत् भि॑ः । परि॑ । श्री॒य॒स्व॒ । दि॒वः । स॒ꣳस्पृश॒ऽइति॑स॒म् स्पृश॑ः । पा॒हि॒ । मधु॑ ॥६॥

पृ॒थि॒व्याः ॥४॥

अना॑धृष्टा । पु॒रस्ता॑त् । अ॒ग्नेः । आधि॑पत्य॒ऽइत्याधि॑ पत्ये । पु॒त्रव॒तीति॑पु॒त्र व॑ती । द॒क्षि॒ण॒तः । प्र॒जामिति॑प्र जाम् । प॒श्चात् । चक्षु॑ः । आश्रु॑ति॒रित्या श्रु॑तिः । उ॒परि॑ष्टात् । बृ॒ह॒स्पते॑ः । वि॒श्वाभ्य॑ः । ना॒ष्ट्राभ्य॑ः । अश्वा॑ ॥५॥

म॒रुद्भि॒रिति॑म॒रुत् भि॑ः ॥६॥

---

²स्य॒माय॑ । सूर्य॑स्य ॥४॥

आयु॑ः । पु॒त्रव॒तीति॑पु॒त्र व॑ती । रा॒यः । वि॒धृ॑ति॒रिति॒वि³ धृ॑तिः ॥५॥

श्री॒य॒स्व॒ ॥६॥

---

१. एकादशमन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

२. इत आरभ्य मन्त्रपदपाठयोः सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

गर्भः । देवानाम् । पिता । मतीनाम् । पतिः । प्रजानामिति प्रऽजानाम् ॥ सम् । देवः । देवेन । सवित्रा । गत । सूर्येण । रोचते ॥७॥

अग्निः । अग्निना । दैवेन । अरोचिष्ट ॥ स्वाहा । तपसा । दैव्येन । अरूरुचत ॥८॥

धर्त्ता । दिवः । वि । भाति । तपसः । पृथिव्याम् । धर्त्ता । देवः । देवानाम् । अमर्त्त्यः । तपोजा इति तपःऽजाः । वाचम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नि । यच्छ । देवायुवम् । देवयुवमिति देवऽयुवम् ॥९॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानमित्यनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा । च । पथिभिरिति पथिऽभिः । चरन्तम् ॥ सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरिवर्त्ति । भुवनेषु । अन्तरित्यन्तः ॥१०॥

विश्वासाम् । भुवाम् । पते । विश्वस्य । मनसः ।

प्रजानामिति प्र जानाम् । सवित्रा ॥७॥

अग्निः । अग्निना । अरोचिष्ट । दैव्येन ॥८॥

पृथिव्याम् । अस्मेऽइत्यस्मे । यच्छ ॥९॥

अपश्यम् । अनिपद्यमानमित्यनि पद्यमानम् । सध्रीचीः । अन्तरित्यन्तः ॥१०॥

विश्वासाम् । विश्वस्य । देवश्रुदिति देव श्रुत् । अत्र । माध्वीभ्याम् ।

सूर्येण ॥७॥

यच्छ । देवायुवम् । देवयुवमिति देव [1]युवम् ॥९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युवम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

व्रचमं । सर्व्वस्य ॥ देवश्श्रुदितिदेव श्रुत् । त्वम् । देव । घर्म्म । देवः । देवान् । पाहि । अत्र । प्र । अवीः । अनु । व्राम् । देववीतय ऽइतिदेव वीतये ॥ मधु । माद्ध्वीभ्याम् । मधु । माधूचीभ्याम् ॥ [1]ऊर्द्ध्वः । अद्ध्वरम् । धेहि ॥११॥

पिता । नः । असि । पिता । नः । बोधि ॥ त्वष्टृमन्त ऽइतित्त्वष्टृ मन्तः । त्वा । सपेम । पुत्रान् । पशून् । मयि । धेहि । प्रजामितिप्र जाम् । अस्मासु । धेहि । अरिष्टा । अहम् । सहपत्त्येतिसह पत्न्या । भूयासम् ॥१२॥

अहुरित्त्यहः । केतुना । जुषताम् । सुज्ज्योतिरितिसु ज्योतिः । ज्योतिषा । स्वाहा । रात्रिः ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

माधूचीभ्याम् । अध्वरम् ॥११॥

त्वष्टृमन्तऽइतित्वष्टृ मन्तः । पुत्रान् । प्रजामितिप्र जाम् । अस्मासु । अरिष्टा । सहपत्येतिसह पत्न्या ॥१२॥

अहुरित्यहः । सुज्योतिरितिसु ज्योतिः । रात्रिः ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे सप्तत्रिंशत्तमो[2]ऽध्यायः ॥

देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥११॥

[3]पिता । भूयासम् ॥१२॥

[4]सुज्योतिरितिसु ज्योतिः । [4]ज्योतिषा ॥१३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

---

१. एकोनविंशत्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

२. द्रष्टव्याऽत्र ६०७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

४. यकारजकारयोः समानोच्चारणजोऽपपाठः ।

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

[1]सरस्वति । असौ ॥ [2]इन्द्राण्यै । उष्णीषः ॥ पूषा । असि । घर्म्माय । दीष्व ॥१॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पिन्वस्व । सरस्वत्यै । इन्द्राय ॥ स्वाहा । इन्द्रवदितीन्द्र वत् ॥२॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयोभूरितिमयः भूः । यः । रत्नधाऽइतिरत्न धाः । वसुविदितिवसु वित् ।

इन्द्राण्यै । उष्णीषः । दीष्व ॥१॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पिन्वस्व । सरस्वत्यै ॥२॥

रत्नधाऽइतिरत्न धाः । सुदत्रऽइतिसु दत्रः । विश्वा । पुष्यसि ।

घर्माय ॥१॥

[3]इन्द्राय । इन्द्रवदितीन्द्र वत् ॥२॥

यः । शशयः । यः । मयोभूरितिमयः भूः । वसुविदिति-वसु [4]वित् । यः । रयेन । वार्याणि ॥३॥

---

१. द्वितीयस्या मन्त्रकण्डिकाया इमे पदे ।

२. तृतीयस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

३. इतः पूर्वासां कण्डिकानां मध्ये प्रथमस्याः पूर्वं गतत्वात् नेह तत्पदानि पठितानि । द्वितीयस्या मन्त्रकण्डिकाया द्वयोरपुनरुक्तयोः पदयोः तृतीयस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पदैः सहैव निर्देशः कृतः । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिका-संख्यायोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वित्' इत्येकवकारता पाठेन भाव्यम् ।

अ१ । सुदत्त्रऽइतिसु दत्त्रे ॥ येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्य्याणि । सरस्वति । तम् । इह । धातवे । अकरित्त्यकः ॥३

गायत्त्रम् । छन्दः । असि । त्रैष्टुभम् । त्रैस्त्तुभमितित्त्रै-स्त्तुभम् । द्यावापृथिवीभ्याम् । त्वा । परि । गृह्णामि । अन्तरिक्षेण । उप । यच्छामि ॥ इन्द्र । अश्विना । मधुनः । सारघस्य । घर्म्मम् । पात । वसवः । यजत । वाट् ॥ स्वाहा । सूर्य्यस्य । रश्मये । वृष्टिवनयऽइतिवृष्टि वनये ॥४॥

समुद्राय । त्वा । वाताय । स्वाहा । सरिराय ॥ अना-धृष्याय । अप्रतिधृष्यायेत्त्यप्रति धृष्याय ॥ अवस्यवे । अशिमिदायेत्त्यशिमि दाय ॥ [1]सवित्त्रे । ऋभुमतऽइत्त्यृभु

अंकुरित्यकः ॥३॥

गायत्रम् । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमितित्रैस्तुभम् । द्यावापृथिवीभ्याम् । गृह्णामि । अन्तरिक्षेण । यच्छामि । अश्विना । रश्मये । वृष्टिवनयऽइतिवृष्टि वनये ॥४॥

समुद्राय । अनाधृष्याय । अप्रतिधृष्यायेत्यप्रति धृष्याय । अशिमिदाये-त्यशिमि दाय । सवित्रे । ऋभुमतऽइत्यृभु मते । बृहस्पतये । विश्वदेव्यावते ।

गायत्रम् । य्यछामि । य्यजत । सूर्य्यस्य । रश्मये । वृष्टिवनयऽइति-वृष्टि वनये ॥४॥

समुद्राय । वाताय । सरिराय । अनाधृष्याय । [1][अप्रतिधृष्यायेत्यप्रति धृष्याय] । [2][अ]शिमिदायेत्यशिमि दाय । [3]सवित्रे । ऋभुमतऽइत्यृभु

---

१. लेखक प्रमादान्नष्टं पदम् ।

२. लेखकप्रमादान्नष्टो वर्णः ।

३. इत आरभ्य पठितानि पदान्यष्टम्या मन्त्रकण्डिकायाः सन्ति । एतेषां पूर्वमन्त्रकण्डिकापदानामन्त एव पाठाद् इत आरभ्य तिसृणां कण्डिका-संख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

मते । विभुमतऽइतिविभु मते । वाजवतऽइतिवाज वते । बृहस्पतये । विश्वदेव्यावते । विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य वते ॥५॥

यमाय । अङ्गिरस्वते । पितृमतऽइतिपितृ मते । स्वाहा ॥ घर्म्माय । घर्म्मः । पित्रे ॥६॥

[1]विश्वाः । आशाः । दक्षिणसदितिदक्षिण सत् । विश्वान् । देवान् । अयाट् । इह ॥ स्वाहाकृतस्येतिस्वाहा कृतस्य । घर्म्मस्य । मधोः । पिबतम् । अश्विना ॥७॥

दिवि । धाः । इमम् । यज्ञम् । इमम् । यज्ञम् । दिवि । धाः ॥ स्वाहा । अग्नये । यज्ञियाय । शम् । यजुर्भ्यऽइतियजुः भ्यः ॥८॥

विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य वते ॥५॥

यमाय । पित्रे ॥६॥

[1]विश्वाः । दक्षिणसदितिदक्षिण सत् । विश्वान् । अश्विना ॥७॥

यज्ञम् । यज्ञम् । अग्नये । यज्ञियाय ॥८॥

---

[2]मते । विभुमतऽइतिविभु मते । वाजवतऽइतिवाज वते । बृहस्पतये । विश्वदेव्यवत[3]विश्वदेव्य वते ॥५॥

य्यमाय ॥६॥

[1]विश्वाः । अयाट् ॥७॥

य्यज्ञम् । य्यज्ञम् । अग्नये । य्यज्ञियाय । य्यजुर्भ्यऽइतियजुः भ्यः ॥८

---

१. इह ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।

२. लेखकप्रमादाद् अपस्वरनिर्देशः, 'मते' इति युक्तः स्वरो द्रष्टव्यः ।

३. लेखकप्रमादादपपाठः, 'विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य वते' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

अश्विना । घर्म्मम् । पातम् । हार्द्दानम् । अहः । दिवाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥ तन्त्रायिणे । नमः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥९॥

अपाताम् । अश्विना । घर्म्मम् । अनु । द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी । अमंसाताम् ॥ इह । एव । रातयः । सन्तु ॥१०॥

इषे । पिन्वस्व । ऊर्ज्जे । ब्रह्मणे । क्षत्त्राय । द्यावा-पृथिवीभ्याम् ॥ धर्म्म । असि । सुधर्म्मेतिसु धर्म्म । अमेनि । अस्म्मेऽइत्यस्म्मे । नृम्म्णानि । धारय । ब्रह्म । क्षत्त्रम् । विशम् ॥११॥

पूष्णे । शरसे । ग्रावभ्यऽइतिग्ग्राव भ्यः । प्रतिरवे-भ्यऽइतिप्रति रवेभ्यः ॥ पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । ऊर्द्ध्वबर्हिभ्यऽइत्यूर्द्ध्वबर्हिः भ्यः । घर्म्मपावभ्यऽइतिघर्म्मपाव भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥१२॥

अश्विना । ऊतिभिरित्यूति भिः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥९॥

अश्विना । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ॥१०॥

पिन्वस्व । ब्रह्मणे । क्षत्राय । द्यावापृथिवीभ्याम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णानि । ब्रह्म । क्षत्रम् ॥११॥

पूष्णे । ग्रावभ्यऽइतिग्राव भ्यः । प्रतिरवेभ्यऽइतिप्रति रवेभ्यः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । ऊर्द्ध्वबर्हिभ्यऽइत्यूर्द्ध्वबर्हिः भ्यः । घर्म्मपावभ्य-ऽइतिघर्म्मपाव भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥१२॥

तन्त्रायिणे ॥९॥

रातयः ॥१०॥

क्षत्राय । धारय ॥११॥

रुद्राय । रुद्रहूतयऽइतिरुद्र हूतये ॥ मधु । हुतम् । इन्द्रतमऽइतीन्द्र तमे ॥ अग्नौ । अश्श्याम । ते । देव । घर्म्म ॥१३॥

अभि । इमम् । महिमा । दिवम् । विप्रः । बभूव । सप्प्रथाऽइतिस प्रथाः ॥ उत । श्रवसा । पृथिवीम् । रोचस्व ॥१४॥

या । ते । घर्म्म । दिव्या । शुक् । या । गायत्त्र्याम् । हविर्द्धानऽइतिहविः धाने ॥ सा । ते । आ । प्यायताम् । निः । स्त्यायताम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥ अन्तरिक्षे । त्रिष्टुभि । त्रिस्तुभीतित्रि स्तुभि । आग्नीध्रे ॥ पृथिव्याम् । जगत्याम् । सदस्या ॥१५॥

क्षत्त्रस्य । त्वा । परस्पाय । परःपायेतिपरः पाय । ब्रह्मणः । तन्वम् । पाहि ॥ विशः । त्वा । धर्म्मणा । वयम् । अनु । क्रामाम । सुविताय । नव्यसे ॥१६॥

रुद्राय । रुद्रहूतयऽइतिरुद्र हूतये । अग्नौ । अश्याम ॥१३॥

विप्रः । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥१४॥

दिव्या । गायत्र्याम् । अन्तरिक्षे । त्रिष्टुभि । त्रिस्तुभीतित्रि स्तुभि । आग्नीध्रे । पृथिव्याम् । जगत्याम् ॥१५॥

क्षत्रस्य । परस्पाय । ब्रह्मणः । तन्वम् । नव्यसे ॥१६॥

रुद्राय । रुद्रहूतयऽइतिरुद्र हूतये ॥१३॥

व्या । व्या । गायत्र्याम् । प्यायताम् । स्त्यायताम् ॥१५॥

परस्पाय । परःपायेतिपरः पाय । वयम् । सुविताय ॥१६॥

चतुः॑स्रक्तिरि॒ति॒चतुः॑ स्रक्तिः । नाभिः॑ । ऋ॒तस्य॑ । स॒प्रथा॒ऽइति॒स॒ प्रथाः॑ । सः । नः॒ । वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व आयुः॑ । स॒र्वायु॒रिति॑स॒र्व आयुः॑ ॥ अप॑ । द्वेषः॑ । अप॑ । ह्वरः॑ । अ॒न्यव्र॑त॒स्येत्य॒न्य व्र॑तस्य । स॒श्चि॒म ॥१७॥

घर्म्म॑ । ए॒तत् । ते॒ । पुरी॑षम् । तेन॑ ॥१८॥

अचि॑क्रदत् । वृषा॑ । हरिः॑ । म॒हान् । मि॒त्रः । न । द॒र्श॒तः ॥ सम् । सूर्य्ये॑ण । दि॒द्यु॒त॒त् । उ॒द॒धि॒रित्यु॒द॒ धिः । नि॒धि॒रिति॑नि॒ धिः ॥१९॥

याव॑ती॒ऽइति॒याव॑ती । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । याव॑त् । च॒ । स॒प्त । सिन्ध॑वः । वि॒त॒स्थि॒रऽइति॑वि [1]त॒स्थि॒रे ॥ ताव॑न्तम् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । ग्रह॑म् । उ॒र्जा । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् । मयि॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् ॥२०

चतुः॑स्रक्तिरि॒ति॒चतुः॑ स्रक्तिः । स॒प्रथा॒ऽइति॒स॒ प्रथाः॑ । वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व आयुः॑ । अ॒न्यव्र॑त॒स्येत्य॒न्य व्र॑तस्य । स॒श्चि॒म ॥१७॥

अचि॑क्रदत् । मि॒त्रः । दि॒द्यु॒त॒त् । उ॒द॒धि॒रित्यु॒द॒ धिः ॥१९॥

द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । स॒प्त । वि॒त॒स्थि॒रऽइति॑वि त॒स्थि॒रे । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् ॥२०॥

वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व आयुः॑ । स॒र्वायु॒रिति॑स॒र्व आयुः॑ । अ॒न्यव्र॑त॒स्येत्य॒न्य व्र॑तस्य ॥१७॥ वृषा॑ । सूर्य्ये॑ण ॥१९॥

[2]द्याव॑ती॒ऽइति॒द्याव॑ती । द्याव॑त् । वि॒त॒स्थि॒रऽइति॑वि[3] त॒स्थि॒रे । मयि॑ ॥२०॥

---

१. 'तस्थिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्रकण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह तासां पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मयि । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । मयि । दक्षः । मयि । क्रतुः ॥ घर्म्मः । त्रिशुगितित्रि शुक् । वि । राजति । विराजेतिवि राजा । ज्योतिषा । सह । ब्रह्मणा । तेजसा । सह ॥२१॥

पयसः । रेतः । आभृतमित्या भृतम् । तस्य । दोहम् । अशीमहि । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ त्विषः । सम्वृगितिसम् वृक् । क्रत्वे । दक्षस्य । ते । सुषुम्णस्य । सुसुम्नस्येतिसु सुम्नस्य । ते । सुषुम्ण । सुसुम्नेतिसु सुम्न । अग्निहुतऽइत्यग्नि हुतः ॥ इन्द्रपीतस्येतीन्द्र पीतस्य । प्रजापतिभक्क्षितस्येतिप्रजापति भक्क्षितस्य । मधुमतऽइतिमधु मतः । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्क्षयामि ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

दक्षः । त्रिशुगितित्रि शुक् । ब्रह्मणा ॥२१॥

आभृतमित्या भृतम् । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम् उत्तराम् । क्रत्वे । दक्षस्य । सुषुम्णस्य । सुसुम्नस्येतिसु सुम्नस्य । सुषुम्ण । सुसुम्नेतिसु सुम्न । अग्निहुतऽइत्यग्नि हुतः । प्रजापतिभक्षितस्येतिप्रजापति भक्षितस्य । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे अष्टत्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

मय्यि । इन्द्रियम् । मय्यि । मय्यि । विराजेतिवि राजा । [2]ज्योतिषा ॥२१॥

पय्यसः । सँवृगितिसम् वृक् । भक्ष्यामि ॥२२॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन षष्टात्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५६३ पृष्ठस्था टिप्पणी ३ ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

स्वाहा । प्राणेभ्य॑÷ । साधिपतिकेभ्य्यऽइतिसाधिपतिकेभ्य्यः ॥ पृथिव्यै । अग्नये । अन्तरिक्षाय । वायवे ॥ दिवे । सूर्याय ॥१॥

दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । चन्द्राय । नक्षत्रेभ्यः । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वरुणाय ॥ नाभ्यै । पूताय ॥२॥

वाचे । प्राणाय ॥ चक्षुषे । श्रोत्राय ॥३॥

मनसः । कामम् । आकूतिमित्त्या कूतिम् । वाचः । सत्यम् । अशीय ॥ पशूनाम् । रूपम् । अन्नस्य । रस॑÷ । यश॑÷ । श्रीः । श्रयताम् । मयि । स्वाहा ॥४॥

प्राणेभ्य॑÷ । साधिपतिकेभ्य्यऽइतिसाधि पतिकेभ्यः । पृथिव्यै । अग्नये । अन्तरिक्षाय ॥१॥

दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । नक्षत्रेभ्यः । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । नाभ्यै ॥२॥

चक्षुषे । श्रोत्राय ॥३॥

आकूतिमित्त्या कूतिम् । सत्यम् ॥४॥

अग्नये । अन्तरिक्षाय । वायवे । सूर्याय ॥१॥

चन्द्राय । वरुणाय । पूताय ॥२॥

प्राणाय । श्रोत्राय ॥३॥

अशीय । यश॑÷ । श्रयताम् । मयि ॥४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सम्भ्रियमाणऽइतिसम् भ्रियमाणः । सम्म्राडितिसम् राट् । सम्भृतऽइतिसम् भृतः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । सऽसन्नऽइतिसम् सन्नः । घर्म्मः । प्रवृक्तऽइतिप्र वृक्तः । तेजः । उद्यतऽइत्युत् यतः । आश्विनः । पयसि । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । पौष्णः । विष्यन्दमाने । विस्यन्दमानऽइतिवि स्यन्दमाने । मारुतः । क्लथन् ॥ मैत्रः । शरसि । सन्ताय्यमानऽइतिसम् ताय्यमाने । वायव्यः । ह्रियमाणः । आग्नेयः । हूयमानः । वाक् । हुतः ॥५॥

सविता । प्रथमे । अहन् । अग्निः । द्वितीये । वायुः । तृतीये । आदित्यः । चतुर्थे । चन्द्रमाः । पञ्चमे । ऋतुः । षष्ठे । मरुतः । सप्तमे । बृहस्पतिः । अष्टमे ॥ मित्रः । नवमे । वरुणः । दशमे । इन्द्रः । एकादशे । विश्वे । देवाः । द्वादशे ॥६॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सम्राडितिसम् राट् । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । प्रवृक्तऽइतिप्र वृक्तः । उद्यतऽइत्युत् यतः । आश्विनः । आनीयमान-ऽइत्या नीयमाने । पौष्णः । विष्यन्दमाने । मैत्रः । वायव्यः । आग्नेयः ॥५॥

अग्निः । आदित्यः । षष्ठे । सप्तमे । बृहस्पतिः । अष्टमे । मित्रः । विश्वे ॥६॥

सम्भ्रियमाणऽइतिसम् भ्रियमाणः । [1]सम्म्राडितिसम् राट् । वैश्वदेव-ऽइतिवैश्व देवः । प्रवृक्तऽइतिप्र वृक्तः । उद्यतऽइत्युत् [2]य्यतः । पयसि । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । विस्यन्दमानऽइतिवि स्यन्दमाने । सन्ताय्यमान-ऽइतिसम् ताय्यमाने । वायव्यः । ह्रियमाणः । आग्नेयः । हूयमानः ॥५॥

द्वितीये । वायुः । तृतीये ॥६॥

१. द्रष्टव्याऽत्र ३७ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यतः' इत्येवं पाठो युक्तो द्रष्टव्यः ।

उग्रश्च । च । भीमश्च । ध्वान्तऽइतिधु[1] आन्तः । धुनिः ॥ सासह्वान् । ससह्वानितिससह्वान् । अभियुग्वेत्यभि युग्वा । च । विक्षिपऽइतिवि क्षिपः । स्वाहा ॥७॥

अग्निम् । हृदयेन । अशनिम् । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । पशुपतिमितिपशु पतिम् । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन । भवम् । यक्ना ॥ शर्वम् । मतस्नाभ्याम् । ईशानम् । मन्युना । महादेवमितिमहा देवम् । अन्तःपर्शव्येनेत्यन्तः [2]पर्शव्येन । उग्रम् । देवम् । वनिष्ठुना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठ हनुः । शिङ्गीनि । कोश्याभ्याम् ॥८

उग्रः । सासह्वान् । ससह्वानितिससह्वान् । अभियुग्वेत्यभि युग्वा । विक्षिपऽइतिवि क्षिपः ॥७॥

अग्निम् । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन । यक्ना । मतस्नाभ्याम् । मन्युना । अन्तःपर्शव्येनेत्यन्तः पर्शव्येन । उग्रम् । वनिष्ठुना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठहनुः । कोश्याभ्याम् ॥८॥

अभियुग्वेत्यभि [3]युग्वा । विक्षिपऽइतिवि[4] क्षिपः ॥७॥

हृदग्रेन । हृदग्राग्रेणेतिहृदग्र अग्रेण । कृत्स्नहृदग्रेनेतिकृत्स्न हृदग्रेन । यक्ना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठ हनुः ॥८॥

---

१. बम्बईमुद्रिते 'ध्व आन्तः' इत्येवं पठ्यते । उव्वटमहीधरस्वामि-दयानन्दा न पदपाठानुसारं पदमिमं व्याचख्युः । मन्त्रोऽयं काण्वसंहितायां (३९।१।१) मैत्रा० संहितायां (४।१।१७) चोपलभ्यते । उभयत्र 'ध्वान्तः' पदमाद्युदात्तमुपलभ्यते । तै० आरण्यके (४।२४, ५) अप्यस्य मन्त्रस्य कश्चित् पाठ उपलभ्यते, तत्र 'ध्वान्तः' पदमन्तोदात्तं पठ्यते । अन्धकारवाची ध्वान्त-पदं सर्वत्रैव प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव ।

२. 'पर्शव्येन' इति काशिकः पाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युग्वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

उग्रम् । लोहितेन । मित्रम् । सौव्रत्येन । रुद्रम् । दौर्व्रत्येनेतिदौः व्रत्येन । इन्द्रम् । प्रक्रीडेनेतिप्र क्रीडेन । मरुतः । बलेन । साध्यान् । प्रमुदेतिप्र मुदा ॥ भवस्य । कण्ठ्यम् । रुद्रस्य । अन्तःपार्श्व्यमित्यन्तः पार्श्व्यम् । महादेवस्येतिमहा देवस्य । यकृत् । शर्वस्य । वनिष्ठुः । पशुपतेरितिपशु पतेः । पुरीतत् । पुरितदितिपुरि तत् ॥९॥

लोमभ्यऽइतिलोम भ्यः । त्वचे । लोहिताय । मेदोभ्यऽइतिमेदः भ्यः ॥ माꣳसेभ्यः । स्नावभ्यऽइतिस्नाव भ्यः । अस्थभ्यऽइत्यस्थ भ्यः । मज्जभ्यऽइतिमज्ज भ्यः ॥ रेतसे । पायवे ॥१०॥

आयासायेत्या यासाय । प्रायासाय । प्रयासायेतिप्र यासाय । सँय्यासायेतिसम् यासाय । वियासायेतिवि यासाय ।

उग्रम् । मित्रम् । सौवत्येन । रुद्रम् । दौर्व्रत्येनेतिदौः व्रत्येन । प्रक्रीडेनेतिप्र क्रीडेन । साध्यान् । प्रमुदेतिप्र मुदा । रुद्रस्य । अन्तःपार्श्व्यमित्यन्तः पार्श्व्यम् । वनिष्ठुः ॥९॥

लोमभ्यऽइतिलोम भ्यः । मेदोभ्यऽइतिमेदः भ्यः । माꣳसेभ्यः । स्नावभ्यऽइतिस्नाव भ्यः । अस्थभ्यऽइत्यस्थ भ्यः । मजभ्यऽइतिमज भ्यः ॥१०॥

आयासायेत्या यासाय । प्रयासायेतिप्र यासाय । उद्यासायेत्युत्

दौर्व्रत्येनेतिदौः व्रत्येन । यकृत् ॥९॥

लोहिताय । पायवे ॥१०॥

आयासायेत्या [1]यासाय । प्रायासाय । प्रयासायेतिप्र [1]यासाय । सँय्यासायेतिसम् [1]यासाय । वियासायेतिवि [1]यासाय । उद्यासायेत्युत्

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यासाय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

उद्ग्रासायेत्युत् ग्रासाय ॥ शुचे । शोचते । शोचमानाय । शोकाय ॥११॥

तपसे । तप्यते । तप्यमानाय । तप्ताय । घर्म्माय ॥ निष्कृत्यै । निःकृत्याऽइतिनिः कृत्यै । प्रायश्चित्त्यै । भेषजाय ॥१२॥

यमाय । अन्तकाय । मृत्यवे ॥ ब्रह्मणे । ब्रह्महत्यायाऽइतिब्रह्म हत्यायै । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

ग्रासाय ॥११॥

तप्यते । तप्यमानाय । तप्ताय । निष्कृत्यै । निःकृत्याऽइतिनिः कृत्यै । प्रायश्चित्यै ॥१२॥

मृत्यवे । ब्रह्मणे । ब्रह्महत्यायाऽइतिब्रह्म हत्यायै । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे नवत्रिंशो[1]ऽध्यायः ॥

---

[2]ग्यासाय । शोचमानाय । शोकाय ॥११॥

तप्यमानाय । तप्ताय । घर्म्माय । प्रायश्चित्यै । भेषजाय ॥१२॥

यमाय । अन्तकाय । ब्रह्महत्यायाऽइतिब्रह्म हत्यायै ॥१३॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन
[3]एकोन्नचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

---

१. द्र० कपाठे 'नवविंशतिमोऽध्यायः' (पृष्ठ ५२७) ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ग्रासाय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम् 'एकोन' इत्येवं शुद्धः पाठः स्यात् 'एकान्न' इत्येवं वा ।

चत्वारिंशोऽध्यायः

ई॒शा । वा॒स्य॑म् । इ॒दम् । सर्व्व॑म् । यत् । किम् । च॒ । जग॑त्याम् । जग॑त् ॥ तेन॑ । त्य॒क्तेन॑ । भु॒ञ्जी॒था॒ः । मा । गृ॒ध॒ः । कस्य॑ । स्वि॒त् । धन॑म् ॥१॥

कु॒र्व॒न् । ए॒व । इ॒ह । कर्म्मा॑णि । जि॒जी॒वि॒षे॒त् । श॒तम् । समा॑ः ॥ ए॒वम् । त्वयि॑ । न । अ॒न्यथा॑ । इ॒तः । अ॒स्ति॒ । न । कर्म्म॑ । लि॒प्य॒ते॒ । नरे॑ ॥२॥

[1]अ॒सु॒र्य्या॑ः । नाम॑ । ते । लो॒काः । अ॒न्धेन॑ । तम॑सा । आवृ॑ता॒ऽइत्या वृ॑ताः ॥ तान् । ते॒ । प्रेत्येति॒प्र इ॒त्य । अपि॑ । ग॒च्छ॒न्ति॒ । ये । के । च॒ । आ॒त्म॒ह॒न॒ऽइत्या॑त्म ह॒नः॑ । जना॑ः ॥३॥

जग॑त्याम् । त्य॒क्तेन॑ ॥१॥

अ॒न्यथा॑ । अ॒स्ति॒ । लि॒प्य॒ते॒ ॥२॥

[1]अ॒सु॒र्य्या॑ः । आवृ॑ता॒ऽइत्या वृ॑ताः । प्रेत्येति॒प्र इ॒त्य । ग॒च्छ॒न्ति॒ । आ॒त्म॒ह॒न॒ऽइत्या॑त्म ह॒नः ॥३॥

य॒त् ॥१॥ त्वयि॑ ॥२॥

[1]अ॒सु॒र्य्या॑ः । आवृ॑ता॒ऽइत्या वृ॑ताः । ये ॥३॥

---

१. इह स्वरितात् परस्य विसर्गस्य 'यवा विश्वा' आदिपदवत् द्विधा संकेतो द्रष्टव्यः । सर्वत्र कपाठः स्थूलाक्षरमुद्रितेन पाठेन सहान्वेति, बम्बई-मुद्रितं च विपर्य्येति । इह त्वनयोर्वैपरीत्यमुपलक्ष्यते ।

अनेजत् । एकम् । मनसः । जवीयः । न । एनत् । देवाः । आप्नुवन् । पूर्वम् । अर्शत् ॥ तत् । धावतः । अन्यान् । अति । एति । तिष्ठत् । तस्मिन् । अपः । मातरिश्वा । दधाति ॥४॥

तत् । एजति । न । एजति । दूरे । ऊँऽइत्यूँ । अन्तिके ॥ अन्तः । अस्य । सर्वस्य । ऊँऽइत्यूँ । सर्वस्य । अस्य । बाह्यतः ॥५॥

यः । तु । सर्वाणि । भूतानि । आत्मन् । एव । अनुपश्यतीत्यनु पश्यति ॥ सर्वभूतेष्विति सर्व भूतेषु । च । आत्मानम् । ततः । न । वि । चिकित्सति ॥६॥

यस्मिन् । सर्वाणि । भूतानि । आत्मा । एव । अभूत् । विजानत इतिवि 'जानतः ॥ तत्र । कः । मोहः । कः । शोकः । एकत्वमित्येक त्वम् । अनुपश्यत इत्यनु पश्यतः ७

आप्नुवन् । अन्यान् । तिष्ठत् । तस्मिन् । मातरिश्वा ॥४॥
ऊँऽइत्यूँ । ऊँऽइत्यूँ ॥५॥
आत्मन् । अनुपश्यतीत्यनु पश्यति । सर्वभूतेष्विति सर्व भूतेषु । आत्मानम् । चिकित्सति ॥६॥
यस्मिन् । आत्मा । तत्र । एकत्वमित्येक त्वम् । अनुपश्यत इत्य[2] पश्यतः ॥७॥

जवीयः । [2]तिष्ठतः ॥४॥
बाह्यतः ॥५॥ यः ॥६॥
यस्मिन् । विजानत इतिवि[3] जानतः ॥७॥

---

१. 'जानतः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठः पाठान्तरं वेति विचारार्हम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

सः । परि । अगात् । शुक्रम् । अकायम् । अव्रणम् । अस्नाविरम् । शुद्धम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् ॥ कविः । मनीषी । परिभूरितिपरि भूः । स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । याथातथ्यतऽइतियाथा [1]तत्थ्यतः । अर्थान् । वि । अदधात् । शाश्वतीभ्यः । समाभ्यः ॥८॥

अन्धम् । तमः । प्र । विशन्ति । ये । असम्भूतिमित्यसम् भूतिम् । उपासतऽइत्युप आसते ॥ ततः । भूयऽइवेतिभूयः इव । ते । तमः । ये । ऊँऽइत्यूँ । सम्भूत्यामितिसम् भूत्याम् । रताः ॥९॥

अन्यत् । एव । आहुः । सम्भवादितिसम् भवात् । अन्यत् । आहुः । असम्भवादित्यसम् भवात् ॥ इति ।

शुक्रम् । अव्रणम् । अस्नाविरम् । शुद्धम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् । याथातथ्यतऽइतियाथा तथ्यतः । शाश्वतीभ्यः । समाभ्यः ॥८॥

असम्भूतिमित्यसम् भूतिम् । उपासतऽइत्युप आसते । ऊँऽइत्यूँ । सम्भूत्यामितिसम् भूत्याम् ॥९॥

अन्यत् । अन्यत् । असम्भवादित्यसम् भवात् । शुश्रुम । विचचक्षिर-

---

अकायम् । [2]अव्रणम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् । स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । य्याथातथ्यतऽइतिय्याथा[3] तथ्यतः ॥८॥

स्ये । भूयऽइवेतिभूयः इव । स्ये ॥९॥

---

१. 'तत्थ्यतः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अव्रणम्' इत्येवं वकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्याथा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

शुश्रुम । धीराणाम् । ये । नः । तत् । विचचक्षिरऽइतिवि [1]चचक्षिरे ॥१०॥

सम्भूतिमितिसम् भूतिम् । च । विनाशमितिवि नाशम् । च । यः । तत् । वेद । उभयम् । सह ॥ विनाशेनेतिवि नाशेन । मृत्युम् । तीर्त्वा । सम्भूत्येतिसम् भूत्या । अमृतम् । अश्नुते ॥११॥

अविद्याम् । विद्यायाम् ॥ विद्यायाम् । अविद्यायाम् ॥ विद्याम् । अविद्याम् ॥ अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

वायुः । अनिलम् । अमृतम् । अथ । इदम् । भस्मान्तमितिभस्म अन्तम् । शरीरम् ॥ ओम् । क्रतोऽइतिक्रतो । स्मर । क्लिबे । कृतम् ॥१३॥

ऽइतिवि चचक्षिरे ॥१०॥

मृत्युम् । सम्भूत्येतिसम् भूत्या । अश्नुते ॥११॥

अविद्याम् । विद्यायाम् । विद्यायाम् । अविद्यायाम् । विद्याम् । अविद्याम् । अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

भस्मान्तमितिभस्म अन्तम् । क्रतोऽइतिक्रतो ॥१३॥

य्ये । विचचक्षिरऽइतिवि[2] चचक्षिरे ॥१०॥

विनाशमितिवि नाशम् । य्यः । उभय्यम् । विनाशेतिवि नाशेन ॥११॥

विद्याय्याम् । विद्याय्याम् । अविद्याय्याम् । अविद्यय्या । विद्यय्या ॥१२॥

[3]वायुः ॥१३॥

१. 'चचक्षिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोगशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्र कण्डिकानां केषाञ्चिदेवापुनरुक्तानां पदानां पदपाठस्य द्वादशकण्डिकायामेव पाठात् इह द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

हिरण्मयेन । पात्रेण । सत्यस्य । अपिहितमित्यपिहितम् । मुखम् ॥ सः । असौ । आदित्ये । पुरुषः । सः । असौ । अहम् ॥१४॥

ओ३म् । खम् । ब्रह्म[1] ॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

हिरण्मयेन । पात्रेण । सत्यस्य । अपिहितमित्यपि हितम् । आदित्ये ॥१४

ॐ । खम् । ब्रह्म ॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे चत्वारिंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

---

[3]हिरण्मयेन । इय? ॥१४॥

ओं । खम्ब्रह्म[4] ॥

[5]इतिश्री वाजसनेयि संहितायां शाकल्यकृते पदेन चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥

---

१. मन्त्र-संहितायां पदानीमानि सप्तदशकण्डिकायामेव पठ्यन्ते, पदपाठे तु ततो बहिः । कारणमत्र मृग्यम् ।

२. द्रष्टव्या ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. इतः पूर्वस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इह तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

४. पदापार्थक्यम् अपस्वरसंकेतश्चात्र दृश्यते । 'खम् । ब्रह्म' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

५. इहैवास्यां पङ्क्तावपि स्वराङ्कनं दृश्यते । इदं च स्वराङ्कनं प्रायेणाशुद्धमेव ।

प्रथमं परिशिष्टम्

पाठ-भेद-निदर्शनम्

माध्यन्दिनसंहितायाः पदपाठे क्वचिद् विशिष्टाः पाठा उपलभ्यन्ते। तेषां विषये (एकं विहाय) यथास्थानं टिप्पण्यां विचारः कृतः[1]। तादृशां विशिष्टानां पाठानां झटिति परिज्ञानायेह क्रमशो निर्देश क्रियते—

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः[2]	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
१०	३०	वेष्प?	वेष्य?[3]	क
१३	२	ऊर्णँम्रदसमित्यूर्णँ म्रदसम्	ऊर्णँम्रदसमित्यूर्णँम् म्रदसम्	क
२२	२५	प्रतिष्ठायाँ	प्रतिष्ठायै	दया०, उ०
२३	२५	प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायाँ	प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै	,, ,,
२५	३०	अवृषायिषत	वृषायिषत	क
४७	७	द्यावापृथिवीऽइति-द्यावापृथिवी	द्यावापृथिवीऽइति-द्यावापृथिवी	क
४८	१०	आङ्गिरसी	आङ्गिरसि	दया०
६१	६	योऽइतियो	या। उ (द्वे पदे)	मही०

---

१. काशिकपाठे यस्मिन् यस्मिन् पदेऽवग्रहादुत्तरभागे नियतः स्वर-विशेषः स सर्वोऽपि यथास्थानमधस्तात् टिप्पण्यां निर्दिष्ट इति ते पुनर्नेह लिख्यन्ते। काशिकपाठभेदस्तत एव द्रष्टव्यः।

२. विविधपाठतुलनासौकर्याय मुख्यपाठस्याप्यत्र प्रायेण व्यञ्जनद्विर्व-चनरहित एव पाठो निर्देक्ष्यते।

३. अस्माकं मते ककोशेऽपि च 'वेष्य?' इत्येव पाठः, तत्र पकारयकार-योर्बहुत्र समानरूपेणोल्लेखात्।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
६७	२३	वलगहनमितिवलग हनम्	बलगहनमितिबलग हनम्[1]	दया०
६७	२३	वलगम	बलगम्[2]	दया०
६८	२५	वलगहनऽइतिवलग हनः	बलगहनऽइतिबलग हनः[3]	,,
६८	२५	वलगहनावितिवलग हनौ	बलगहनावितिबलग हनौ[3]	,,
८९	३	उपरिप्रुतेत्युपरि प्रुता	उपरिप्लुतेत्युपरि प्लुता	ग० ट०
११२	१९	पन्थाम्	पथाम्	क० ज०
१३४	१८	पितरा । मातरा	पितरामातरा	नागेशः[4]
१४१	३६	दुस्तरऽइतिदुस्तरः	दुस्तरऽइतिदुः तरः	दया०
१४४	४	सहौजसऽइतिसह ओजसः	सहौजसऽइतिसह ओजसः	,,
१५०	१९	आपाम	अपाम	टि० द्र०
१५५	३	सुक्त्वाय	युक्त्वाय	क० टि० द्र०
१७६	६८	दारूणि	दारुणि	दया०
१७८	७५	मस्मसा	भस्मसा	,,
१८१	४	वामदेव्यमितिवाम देव्यम्	वामदेव्युमितिवाम देव्यम्	क०
१९४	४३	प्रवणेभिरितिप्र वणेभिः	प्रवणेभिरितिप्रवणेभिः	क०[5]
२३७	८	त्रिवलमितित्रि वलम्	त्रिवलमितित्रि बलम्	क० दया०

१. अयं पदपाठे पाठः, भाष्ये तु गाहतेरुत्तरपदं निरुक्तम् ।

२. भाष्ये गच्छतेरुत्तरपदं निरुक्तम् ।

३. प्रथमपृष्ठस्था टिप्पणी ३ द्रष्टव्या ।

४. महाभाष्यप्रदीपोद्योते ६।३।३३ ।।

५. ऋगथर्वपदपाठयोरपि नावगृह्यते ।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
२७८	३८	वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय	वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय	ट०
२८८	३	घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतं ÷	घृतश्च्युतऽइतिघृत श्च्युतं ÷ [1]	क० दया०
२८८	३	मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतं ÷	मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतं ÷ [1]	,, ,,
३१४	७८	स्वतंवानितिस्व तंवान्	स्वतंवानितिस्वतं वान्	क०
३५४	४७	ये	य?	क०
३५५	५०	प्र । चिकितः	प्रचिकितः	उ० मही० दया०
३६६	८२	सब्वम्	सब्वम् [2]	
३९२	७०	चम्वीवेतिचम्वी इव	चम्वीवेतिचम्वि [3] इव ज० ,,	,,
३९३	७२	वर्ति?	वर्ती?	क०
४०३	३०	ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णं म्रदाः	ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्णम् म्रदाः [4]	क०
४०६	३९	मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतं ÷	मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतं ÷ [5]	क०
४१९	१६	सादयात्	सादयत्	क०
४५६	१	बस्वैं ÷ । तेगाम्	बस्वैं ÷ । तेगान्	ट०
		बस्वैं ÷ । तेगान् (ट)	बस्वैंः । स्तेगान्	तैत्ति०
		तेगाम्	ते । गाम्	दया०
४५८	२	निवेष्पमितिनि वेष्पम्	निवेष्यमितिनि वेस्यम् [6]	मुद्रितेषु
४६५	१९	यजत्राः	यजत्राः	ज

१. बम्बईमुद्रिते उव्वटमहीधरभाष्ययुतेऽप्ययमेव पाठः।

२. बम्बईमुद्रित उव्वटमहीधरभाष्ययुतेऽपि 'सब्वं' सर्वानुदात्तमुपलभ्यते

३. ऋक्पदपाठे १०।६१।१५ ॥

४. द्र० पृ० १३, मं० ४ पाठान्तरम्।

५. द्र० पृ० २२८, मं० ३ पाठान्तरम्।

६. पाठभेदविचार एतत्परिशिष्टान्ते द्रष्टव्यः।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
४८२	२	च । रिषत्	चरिषत्	क०
५००	१९	त्रिवन्धुरऽइतित्रि वन्धुर?	त्रिवन्धुरऽइतित्रि वन्धुरः	क०, अन्यत्रापि
५१५	३१	सुस्वयन्ती-ऽइतिसुस्वयन्ती	सुस्वयन्तीऽइति सु स्वयन्ती	क० दया० अन्यत्रापि
५१९	४२	चिश्चा	चिश्च्या[1]	क०
५२९	३	पुँश्चलूम्	पुँश्चलम्	क० दया०
५७८	८३	पदा । नि	पदानि	क० अ० उ०
५८३	११	सोऽइतिसो	सा । ऊँऽइत्यूँ[2]	म० दया०
५९४	४८	दैव्यां᳐	दैव्यां᳐	ट०
५९६	५२	घृतस्नूरितिघृत स्नूं᳐	घृतस्नूरितिघृत स्नू?[3]	म०
६२१	७	ध्वान्तऽइतिधु आन्तं᳐	ध्वान्तऽइतिधू आन्तं᳐	ट०
६२३	३	असुर्यां᳐	असुर्या᳐	ट०

वेष्पः—निवेष्पम्—निवेष्पाय—पदानां साधुत्वासाधुत्वविवेचनम्

मा० सं० १।३० मन्त्रे वेष्पः स्थाने वेष्यः पदम्; मा० सं० २५।२ मन्त्रे निवेष्पम् स्थाने निवेष्यम् पदम्; मा० सं० १६।४४ मन्त्रे च निवेष्प्याय स्थाने निवेष्ट्याय पदं क्वचिन्मुद्रितेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते (काण्वपाठेऽपि क्रमशः १।१०।२; २७।२।१; १७।७।३ मन्त्रेष्वित्थमेव मुद्रणं क्वचिद् दृश्यते)। अत्र सर्वत्रापि पकारस्थाने यकारवर्णापत्तिरुपलभ्यते। तत्र मा० सं० १।३० मन्त्रे निस्सन्दिग्धो वेष्पः पकारवान् पाठ इत्यस्माकीनैराचार्यैः पदवाक्यप्रमाणज्ञैः पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुभिः स्वकीये यजुर्वेदभाष्यविवरणे १८७ संख्याकान् संहिताया हस्तलेखान्, ४१ मितान् पदपाठस्य हस्तलेखान् दृष्ट्वा ४१ संख्यामितानां वेदपाठिनां प्रत्यक्षं पाठमनुनिशम्य स्थिरीकृतः (द्र० भाग १ पृष्ठ

१. द्र० २८८ पृष्ठस्था टि० १।

२. द्र० ६१ पृष्ठस्था टि० १।

३. 'घृतस्नू' शब्द ऋग्वेदे (१।१६।२; ३।६।६) अप्यन्तोदात्त एवोपलभ्यते। द्रष्टव्यात्र ५९६ पृष्ठस्था टिप्पणी।

१३४—१४७ द्वि० सं०)। अत्र वेष्यः पाठस्य या भ्रान्तिः सा वैबरसम्पादित-संहिता-ब्राह्मण-श्रौतसूत्रेषु वेष्यः इति पाठमुद्रणमूलेत्यपि तत्रैव व्यक्तीकृतम्।

इत्थमेव मा० सं० १६।४४ मन्त्रे निवेष्प्याय इत्येवं पकारवान् पाठः संहिताग्रन्थेषु उवटमहीधरयोश्च भाष्ययोरुपलभ्यते (दयानन्दसरस्वतीकृते भाष्ये निवेष्याय पाठो मुद्रणप्रमादजः)। पण्डितविश्वबन्धुशास्त्रिणा स्वकीये वैदिकपदानुक्रमकोशे (पृष्ठ १८३२) अस्य पदस्य **निवेष्याय** इत्येवं पाठः स्वीकृतः, काण्वसंहितायां (१७।७।३) तैत्तिरीयसंहितायां चाप्ययमेव पाठ उररीकृतः, परन्तु काण्वतैत्तिरीयसंहितयोरपि निवेष्प्याय इत्येवासंदिग्धः पाठ उपलभ्यते। मा० सं० २५।२ मन्त्रेऽपि निवेष्पम् इत्येव वैदिकानां पाठः (का० सं० २७।२।१ मन्त्रेऽपि निवेष्पम् इत्येव पाठः)। यत्तु मुम्बईमुद्रित उवटमहीधरभाष्ये मन्त्रे व्याख्याने च **निवेष्यम्** इत्येवं पाठ उपलभ्यते, स वैबरसम्पादितग्रन्थानुकरणमूलकः (अत्रापि स्वा० द० भाष्ये निवेष्यम् पाठो मुद्रणप्रमादज एव)। पण्डितविश्वबन्धुशास्त्रिणाऽपि मा० सं० २५।२; का० सं० २७।२।१ मन्त्रे यत् 'निवेष्यम्' पदं स्वीकृतं, तदपि वैबरसम्पादितग्रन्थानुकरणमूलकमेव। यत्तु मुम्बईमुद्रिते सभाष्ये शतपथे (१।३।१।१७) **विष्णोर्वेष्योऽसि** मुद्रितः पाठो दृश्यते, सोऽपि वैबरसम्पादितशतपथानुकरणमूलक एव (अत्र भाग १, पृष्ठ ६५ टिप्पण्यवलोकनीया, अत्र वैदिकानां **वेष्पः** इति पकारवान् एव पाठो निर्दिष्टः)। एवमेव मुम्बईमुद्रिते शतपथे ५।३।४।११ कण्डिकायां **अथ निवेष्यं गृह्णाति** इति पाठो दृश्यते, सोऽपि वैबरसम्पादितशतपथानुकरणरूप एव। अत्र हि **निवेष्य**-पदेन 'आवर्तोदकम्' गृह्यत इति तदीयेन सायणभाष्येण कात्यायनश्रौतसूत्रव्याख्यानेन च प्रतीयते। मा० सं० १६।४४ मन्त्रपठितस्य निवेष्प्याय पदस्य व्याख्याने पकारवत् निवेष्पपदमावर्तकस्य भ्रमस्य (भंवर) वाचकमिति स्पष्टमाहतुरुवटमहीधरौ। तेनात्रापि शतपथे **निवेष्प्यं** इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः। यत्तु विद्याधरमिश्रः स्वीये कात्यायनश्रौतव्याख्याने **विष्णोर्वेष्पः** (२।७।२) इति निर्देशे वैबरमुद्रितमपपाठं परिमृज्य शुद्धं पाठं निर्दिशन्नपि उत्तरत्र (का० श्रौ० १५।४।३२ सूत्रे) **निवेष्याः** इत्येवं पठितवान्। तच्चिन्त्यम्। काश्यां चौखम्बामुद्रिते कर्कभाष्ये (का० श्रौ० १५।४।३० सूत्रे) **निवेष्येन** इत्येवं पठ्यते, स प्रत्यक्षं वैबरमुद्रितग्रन्थानुकरणमूलकोऽपपाठः, नह्यत्र तृतीयान्तपदस्य कश्चिदर्थः सम्भवति। प्रकरणानुसारं **निवेष्प्याः** **निवेष्प्याः** इत्येवं वा द्वितीयान्तं पदमेव साधु। अपि च 'निवेष्येन' पाठे णत्वमपि प्राप्नोति, तस्य वारणमपि दुःशकमेव। यत्तु मैत्रायणीयानामाम्नाये (३।१५।२) **निवेष्येण** इति श्रूयते, सोऽपि स्वरानुरोधादपपाठ एव प्रतीयते।

अथ स्वर-मीमांसा—'वेष्प' इति पकारवान् शब्दः प्रत्ययस्वरेण, 'निवेष्प' इति च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः सम्पद्यते। **वेष्य** इत्येवं यकारवति पाठे यत्-प्रत्यये **यतोऽनावः**(अ० ६।१।२१३)इति नियमेन 'वेष्य' शब्द आद्युदात्तः स्यात्, यद्वा **तित्स्वरितम्** (अ० ६।१।१८५) इत्युत्सर्ग-नियमेन अन्तस्वरितः स्यात् ('मेध्य' शब्दे संहिताभेदेन उभौ स्वरौ दृश्येते), निवेष्यशब्देऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वमन्तस्वरित्वं वा स्यात्, अन्तोदात्तौ तु **वेष्यनिवेष्य** शब्दौ न कथंचिदपि संभवतः। यत्तु शौनकसंहितायां (६।१२।४=६।७।४ अजमेर सं०) निवेष्यः इतिपदस्यान्तोदात्तस्वरः पण्डित-विश्वबन्धुशास्त्रिणा पदानुक्रमकोशे (पृ० १८३२) प्रदर्शितः, सोऽपि राथ-ह्विटनीसंस्करणमूलक एव। वस्तुतस्त्वथर्वकोशेषु निवेष्यः इत्येवमन्तस्वरित-त्वस्य बाहुल्येनोपलम्भाद् अन्तस्वरितपाठ एव तत्र युक्तः। अत एवास्माभिः अजमेरमुद्रिताया अथर्वसंहितायाः षष्ठावृत्तौ निवेष्यः इत्येव पाठो विहितः।

माध्यन्दिनपाठस्य निश्चयेऽन्तःसाक्ष्यम्—माध्यन्दिनसंहितायाः पद-पाठस्य यस्मिन् पाठे संयुक्तानां वर्णानां द्वित्वं भवति, तस्मिन् पाठे षकारपकार-योगे षकारात्परः पकारो द्विर्लिख्यते, षकारयकारयोगे च यकारात् पूर्वः षकारो द्विर्लिख्यते। सत्येवं ष्प-ष्ययोर्द्विर्वचनप्रक्रियाभेदे पकारयकारभ्रान्तिस्तूदेत्येव न। एवं च द्विर्वचनयुक्तेषु कोशेषु सर्वत्र पकारस्यैव द्विर्लेखदर्शनात् त्रिष्वपि स्थलेष्वसन्दिग्धः पकारवानेव पाठः।

एतेन काण्वमाध्यन्दिनसंहितयोः तद्ब्राह्मणे श्रौतसूत्रे च **वेष्पः निवेष्पं निवेष्याय** इत्येव वैदिकानामविगीताः पाठा इत्युपपादितम् (अस्माभि-रुपलब्धेष्वपि हस्तलेखेषु प्रायेण पकारवानेव पाठः, यत्तु क्वचित् यकारवान् पाठो दृश्यते स पकार-यकारयोर्लिपिसादृश्यमूलक एव)। ये तु खलु बैबरमुद्रा-पितान् ग्रन्थान् चक्षुर्निमील्यानुसरन्ति त एवात्र अवैदिकान् भ्रष्टान् पाठान् पठन्त्युदाहरन्ति च।

एतेन ये भारतीया विपश्चितः पाश्चात्यविद्वद्भिः सम्पादितान् ग्रन्थान् सर्वथा दोषविरहितान् मत्वा तेषां परं प्रामाण्यमाश्रयन्ति ते पदे पदे स्खलन्ति। ऋग्वेदस्य मैक्समूलरसम्पादितसंस्करणमाश्रित्य तन्मन्त्रगणनाय प्रवृत्ताः सर्वेऽपि विद्वांसो भ्रान्ताः, इत्यस्माभिर् **ऋग्वेदस्य मन्त्रसंख्या** नाम्नि निबन्धे बहोः कालात् पूर्वं व्यक्तीकृतम्।

वस्तुतस्तु वैदिकपाठविचारे संप्रदायविदो वैदिका एव प्रमाणम्, इत्यल-मतिपल्लवितेन।

द्वितीयं परिशिष्टम्

यमानां स्वरूपम्, संख्याः, लेखन-प्रकारश्च

वैदिकेषु पलक्क्नी चक्ख्नतुः जाग्ग्मः, जग्घ्नुः इत्यादिषु अनुनासिके पञ्चमे वर्णे परतः सवर्गीयादुत्तरस्य मध्यस्थस्य नासिक्यत्वेनोच्चारितस्य वर्णस्य यमत्वं प्रसिद्धम्। तथा चोक्तं कौशिकशिक्षायाम्—

पलक्क्नी चक्ख्नतुर्जग्ग्मर्जग्घ्नुरित्यत्र यद् वपुः।
नासिक्येनोक्तं कादीनां त इमे यमाः।
तेषामुकारः संस्थानवर्गीयत्वलक्षकः॥[1] इति।

औदव्रजिराचार्योऽप्याह—अनन्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इति (ऋक्तन्त्रव्याकरण प्रपा० १)।

नारदीयशिक्षायां (२।२।८) यमलक्षणम्—

अनन्त्यश्च भवेत् पूर्वोऽन्त्यश्च परतो यदि।
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् सवर्णः पूर्ववर्णयोः॥ इति।

एवमेवान्यासु शिक्षासु यमस्वरूपत्वमुपलभ्यते। ऋक्प्रातिशाख्ये (६।२९)ऽप्युक्तम्—

स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान् परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु॥ इति।

व्याख्यातं चोवटेन—अननुनासिकाः स्पर्शाः स्वान् यमानापद्यन्तेऽनुनासिकेषु स्पर्शेषु परेषु इति।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये (२१।१२)ऽपि—स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान् नासिक्याः॥ इति।

---

१. उद्धृतं वर्णोच्चारणशिक्षायाम् अजमेरमुद्रितायां सप्तमप्रकरणे। तत्र 'चक्ख्नतुः जग्घ्नुः' इत्यपपाठौ। एवमेव 'त इमेऽयमाः' इत्येवम् 'अयमाः' छेदोऽपि वैदिकमतविरुद्धो ज्ञेयः।

शुक्लयजु प्रातिशाख्येऽपि—कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः (८।२४) इत्येवं यमा निर्दिष्टाः।

यमसंज्ञका वर्णा अनुनासिका इत्यापिशलिः पाणिनिश्चापि स्वकीय-लोकवेदसाधारण्योः शिक्षयोः प्रतिजानते। तथाहि—अनुस्वारयमा नासिक्याः[1]॥ इति।

तत्र कति यमा इत्यत्र विवदन्ते व्याख्यातारः। चत्वारो यमा इत्येके संगिरन्ते, विंशतिर्यमा इत्यपरे। तथाहि—चत्वारो यमाः कुँ खुँ गुँ घुँ इति याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् (२१२, काशीमुद्रिते शिक्षासंग्रहे) उच्यते।

उवटस्तु शुक्लयजु प्रातिशाख्यस्य कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः सूत्रस्य व्याख्याने सूत्रोक्तान् कुँ खुँ गुँ घुँ इत्येतानुपलक्षणं मन्यमानः यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसंख्याका भवन्ति इत्येवं विंशतिसंख्याकान् यमान् आह।

याज्ञवल्क्यशिक्षायां चतुष्ट्वमुल्लिख्यापि यथोत्तरश्लोके तन्निदर्शनान्युक्तानि तथा विंशतिरेव यमास्तन्मतेऽपीति ज्ञायते। तथाहि तन्निदर्शकः श्लोकः—

रुक्क्मेति प्रथमो ज्ञेयः सक्त्थ्ना इत्यपरो भवेत्।
विद्द्मा ते तु तृतीयश्च जम्भे दद्ध्मश्चतुर्थकः॥[2] इति।

अस्मिन् श्लोके स्पष्टमेव सक्त्थ्ना पदे चतुर्थवर्गस्य द्वितीयो वर्णस्थकारः, विद्द्मा पदे चतुर्थवर्गस्य तृतीयो वर्णः, दद्ध्मः पदे तस्यैव वर्गस्य चतुर्थो वर्णो यमत्वेनोदाहृतः। एतेन ज्ञायते यत् पूर्वत्रोक्ते चत्वारो यमाः पाठे चतुष्ट्वसंख्या प्रथमवर्गस्थानामेव चतुर्णां वर्णानां द्योतिका नास्ति, अपितु प्रतिवर्गं प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णानां सस्थानत्वेन पिण्डीकृत्योक्ताः। तेन वर्गभेदन विंशतिः सन्तोऽपि यमाः सस्थानत्वेन पिण्डीकृत्य चतुर्धा एव।

अत एव याज्ञवल्क्यशिक्षाया व्याख्यात्राऽमरनाथशास्त्रिणाऽप्युक्तम्—चत्वार इति। उकारः सादृश्यार्थः इति।

---

१. आपिशलशिक्षा १।१४॥ पाणिनीयशिक्षा १।१६॥ द्र० अस्मत्सम्पादितानि शिक्षासूत्राणि (द्वि० संस्क०)।

२. मुद्रितपाठे पूर्वयोरुदाहरणयोर्मुद्रणे द्वित्वाभावरूपा या अशुद्धिः तां परिमृज्यात्र पाठो निर्दिष्टः।

अयमेवार्थः पूर्वोद्धृतकौशिकशिक्षासूत्रेषु तेषामुकारः सस्थानवर्गीय-लक्षकः इत्येवं स्पष्टमुक्तः ।

एतेन चत्वार एव यमा इति मतं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् ।

अथेदानीं विचार्यते द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमवर्गस्थानां यमानां निर्देशः लिप्यां कथं कर्तव्य इति । कुतः संदेह इति चेत् ? माध्यन्दिनसंहिताया आधुनिकेषु मुद्रितग्रन्थेषु क्वचिल्लिखितग्रन्थेषु च 'पत्नी' इत्येवमादिषु केषुचित् पदेषु 'पत्क्नी' इत्येवं पाठदर्शनात् । आश्चर्यकरं त्वेतद् यत्तेष्वेव ग्रन्थेषु आत्मा विद्द्मः दद्ध्मः गृभ्णामि इत्यादिषु न प्रथमवर्गीयाः क ग घ वर्णा निर्दिश्यन्ते । एतेन ज्ञायते पत्न्यावहोरात्रे (३१।२२) मन्त्रे पत्क्नावहोरात्रे लेखनमाहोपुरुषिकामात्रम् । अमरनाथशास्त्रिणा याज्ञवल्क्यशिक्षाव्याख्यायाष्टिप्पण्यां (पृष्ठ १५५ टि० ३) 'ननु तकारस्य द्विर्भावे द्वितीयतकारस्यैव (शु० य० प्रा० १।१६१) यमत्वे ककारलेखनमसंगतमिति चेत् इत्येवमाशङ्क्य न, नासामूलेन करणेन यमोच्चारणे प्रवृत्तो यत्नः जिह्वामूलीयसदृशीं श्रुतिमुत्पादयेत् इति तथैव संभवाभिप्रायेण लिखनात् इत्येवं ककारलेखनस्य समुत्पत्तिर्दर्शिता, सा गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः इत्याभणकमनुसरति । अपि च वर्गीयप्रथमस्य यमस्य जिह्वामूलीयसदृशी ध्वनिरभिप्रेता, तर्हि वर्गीयतृतीयचतुर्थयोर्यमयोः कीदृशी ध्वनिरुत्पादनीयेति न तेन महानुभावेन स्पष्टीकृतम् । एतेन 'पत्क्नी' इत्येवं ककारलेखनं तादृशोच्चारणं च शास्त्रविरुद्धमिति स्पष्टम् ।

तृतीयं परिशिष्टम्

꣩ ꣪ चिह्नयोः स्वरूपं तदुच्चारणञ्च

वैदिकासु कासुचित् संहितासु ꣩ इत्येवं ꣪ इत्येवं वैकप्रकारकं चिह्न-मुपलभ्यते । माध्यन्दिनसंहितायां तु ꣩ ꣪ इत्युभौ चिह्नौ स्थितिभेदेन व्यवस्थितावुपलभ्येते । ꣩ ꣪ इत्येतौ कस्य वर्णस्य द्विविधव्यवस्थितोच्चारणस्य चिह्नाविति विचार्यते ।

इमौ चिह्नौ सदा तत्रैवोपलभ्येते यत्र रशषसहेषु परतोऽनुस्वारस्य परसवर्णं न भवति । माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य रशषसहवर्णान् विहाय सर्वत्रैव नित्यं परसवर्णत्वं भवति । रशषसहानां सवर्णो सानुस्वारं वर्णान्तरं नास्ति इति वैयाकरणा वैदिकाश्च मन्वते । तेन रशषसहेषु परतोऽनुस्वारस्य परसर्वणत्वं न भवति, अनुस्वारः स्वेनैव रूपेणावतिष्ठते । माध्यन्दिना यथा यवयोर्गुरुलघुलघुतरभेदेन त्रिविधं विशिष्टमुच्चारणं विदधते, तथैवानुस्वारस्यापि ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधं विशिष्टमुच्चारणं कुर्वते ।

पुरा कालेऽनुस्वारस्य यवयोरिव त्रिविधमुच्चारणमभूदिति प्रातिशाख्य-परिशिष्टभूतात् प्रतिज्ञापरिशिष्टाज्ज्ञायते । तथाहि तत्सूत्रम्—

तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः ।
दीर्घात् परो ह्रस्वो ह्रस्वात् परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः ॥ ३।२ ॥

एषु प्राचीनाचार्यैरुक्तस्तृतीयो भेद इदानीं लुप्तः । तथा चोक्तमस्य सूत्रस्य व्याख्यानेऽनन्तभट्टेन—

वस्तुतस्तु गुरुदीर्घयोर्भेदो नास्ति तथाप्युपाधिभेदाद् भेदो मन्तव्यः । अस्ति चात्रोपाधिः—संज्ञाभेदो लिपिभेदश्च । तृतीयस्त्विदानीं प्रायशः परिभ्रष्टः, तथापि प्राचीनसंप्रदायानुरोधाज्ज्ञायते ।

नायं वर्णविशेषः—यथा चास्माभिः पूर्वमुपपादितं तथा ꣩ ꣪ इत्येताभ्यां चिह्नाभ्यां निर्दिष्टं नानुस्वाराद् वर्णान्तरं किञ्चित् । अत एव

प्रातिशाख्ये वर्णप्रकरणेऽस्य निर्देशो नोपलभ्यते । यदि चास्य वर्णान्तरत्वं स्वीक्रियेत तर्हि प्रातिशाख्येन विरोध उत्पद्यते । प्रातिशाख्ये अं इत्यनुस्वारः (८।२१) सूत्रेण अनुस्वारस्य सद्भावः सूचितः । माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य नित्यं परसवर्णत्वं भवतीत्युक्तं पुरस्तात्, अत एव क्वचिदपि वैदिकपाठे[1]ऽनुस्वारो नोपलभ्यते । सति चानुस्वाराभावे यथा प्रातिशाख्यप्रवक्त्रा माध्यन्दिनपाठेऽदृश्यमाणानां वर्णान्तराणां तस्मिन् ळहळजिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्या[2] न सन्ति माध्यन्दिनानाम्, लृकारो दीर्घः, प्लुतश्चोक्तवर्जम् (८।३५) इति सूत्रेण प्रतिषेध उक्तस्तथाऽनुस्वारस्यापि प्रतिषेधो व्यधास्यत् । न च तेनानुस्वारस्य प्रतिषेधो विहितः । तेन ज्ञायते ऽस्त्यनुस्वारस्य माध्यन्दिनसंहितायां सद्भावः । स च रशषसहपर एव सम्भवति यत्रानुस्वारस्य परसवर्णत्वं न प्राप्नोति । एतेन ज्ञायते यन्माध्यन्दिनसंहितायां ँ ँ॑ इत्येवं भूतौ यौ द्वौ लिपिचिह्नावुपलभ्येते तावनुस्वारस्यैव द्विविधोच्चारणाय कल्पितौ, न वर्णान्तरस्य कस्यचिद् द्विविधस्य । एतेनान्यसंहितास्वपि यत्र ँ ँ॑ इत्येवं वैकविधमेव चिह्नमुपलभ्यते तदप्यनुस्वारस्यैव ज्ञेयः ।

यत्तु प्रतिज्ञासूत्रे—अथानुस्वारस्य ँ॑ इत्यादेशः शषसहरेफेषु इत्यत्रादेशरूपेण निर्देशः, कृतः सोऽपि लिपिचिह्नरूपादेशपर एव व्याख्यातव्यः, न तु वर्णान्तरादेशरूपः । अन्यथा पूर्वमुक्तः प्रातिशाख्यविरोध आपद्येत ।

अनुस्वारस्य लिपिचिह्नभेदे कारणम्—यदि ँ ँ॑ चिह्नाभ्यां निर्दिष्टोऽनुस्वार एव तर्हि वर्णान्तरवल्लिपिभेदः कुत इति चेद्, उच्यते—माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य द्विविधोच्चारणस्य (प्राचीनमते त्रिविधस्य) विहितत्वात् द्विविधोच्चारणभेदनिदर्शनाय लिप्यां द्विविधं चिह्नमावश्यकम्, तच्च द्विविधं चिह्नं यथानुस्वारचिह्नं वर्णोपरि निर्दिश्यते तथोपरि सुकरतया न संभवति, अतस्तस्य द्विविधं चिह्नं वर्णानन्तरं ँ ँ॑ रूपेण निर्दिश्यते ।

ँ ँ॑ निर्दिष्टयोरुच्चारणप्रकारः—साम्प्रतिका वैदिका आभ्यां चिह्नाभ्यां निर्दिष्टस्यानुस्वारस्य ग्वङ् गुङ् इत्येवमुच्चारणं विदधति । एतादृश-

---

१. माध्यन्दिनसंहिताया येषु मुद्रितग्रन्थेषु अनुस्वार उपलभ्यते ते सर्वे वेबरमुद्रितग्रन्थानुसारमेव मुद्रिताः सन्ति । न तादृशो वैदिकानां पाठः, अतस्तान् दृष्ट्वा न भ्रमितव्यम् ।

२. नासिक्यः=अनुनासिकस्वरः । सत्यपि नासिक्यस्य निषेधे 'सँस्कृत' इत्येवामादिषु क्वचिद् नासिक्यः स्वरः कथं दृश्यते इति विचारार्हम् ।

मुच्चारणं प्रत्यक्षमेव दोषग्रस्तम्, नह्यर्धमात्रिकस्य वर्णस्य सार्धद्विमात्रिकं ग्वङ्, द्विमात्रिकं गुङ् इत्येवं वोच्चारणरणं साधु शक्यते वक्तुम् ।

याज्ञवल्क्यशिक्षाव्याख्यात्राऽमरनाथशास्त्रिणा ग्वङ् इत्येवमुच्चारणस्य स्पष्टमशास्त्रीयत्वमुक्तम्—ये च 'गणपतिग्वङ्हवामहे' इत्येवमुच्चारयन्ति तेऽनधीतविद्या प्रातिशाख्याद्यनभिज्ञाश्च । पृष्ठ १०६ ।

ह्रस्वदीर्घसंज्ञयोरभिप्रायः—न च दीर्घात् परस्य ह्रस्वसंज्ञायाः ह्रस्वात् परस्य च दीर्घसंज्ञाया विधानात् मात्रिकद्विमात्रिकालिकेन भवितव्यम् । नह्यत्र ह्रस्वदीर्घशब्दौ अचां ह्रस्वदीर्घसंज्ञावत् द्विमात्रैकमात्राकालविधायकौ, अपितु द्विविधस्यानुस्वास्योच्चारणे प्रयत्नस्य गुरुलघुभावस्यैव द्योतकौ ।[1]

एतेन ꣳ ꣴ चिह्नाभ्यां संकेतितस्य द्विविधस्यानुस्वारस्य गुरुलघुप्रयत्नाभ्यामेवोच्चारणं कर्तव्यम्, न तु ग्वङ् गुङ् इत्येवं रूपेण इति सम्यक् व्यवस्थापितम् ।

---

१. अमरनाथशास्त्रिणाऽपि पूर्वोद्धृतप्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रस्य आदेश शब्द एवं व्याख्यातः—तत्रादेशश्च द्विमात्रिकाद्युपलक्षितवर्णविशेषोच्चारणस्वरूप एव ।

तुरीयं परिशिष्टम्

यकारषकारयोर्जकारखकारोच्चारणयोर्विवेचनम्

साम्प्रतिका माध्यन्दिना यथालक्षणं गुरुसंज्ञकस्य[1] यकारस्य जकारोच्चारणं षकारस्य टवर्गसंयोगं ककारादिसंयोगं च विहाय खकारोच्चारणं कुर्वन्ति। तद्विषये विचार्यते—किमनयोर्जकारखकारोच्चारण शास्त्रसम्मतमुताशास्त्रीयम्। तत्र तावत् यथाक्रममनयोर्जकारखकारोच्चारणविधायकानि वचनानि प्रस्तूयन्ते संक्षेपेण—

जकारोच्चारणविधायकानि वचनानि—याज्ञवल्क्यशिक्षायामेव विधीयन्ते—

पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च।
जशब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥१५०॥

प्रातिशाखीय-प्रतिज्ञा-परिशिष्टेऽपि—

'अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम्'। २।१ ॥

एवमेव माध्यन्दिनशिक्षाया लघुमाध्यन्दिन शिक्षायां च विहितम्।

तत्र जकारोच्चारणं किम्मूलकमिति तावद् प्रस्तूयते—माध्यन्दिनाः यकारवकारयोस्त्रैविध्यं प्रतिजानते गुरुलघुलघुतरभेदेन। तदुक्तं याज्ञवल्क्य-—शिक्षायाम्—

वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः।
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूतरः॥
यवर्णस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः।
....॥ १५५-१६१ ॥

---

१. क्व यकारो गुरुसंज्ञो भवतीत्यस्य निदर्शनं याज्ञवल्क्यशिक्षायां विस्तरेणोक्तम्। तदनुसृत्यास्माभिः सोदाहरणनिर्देशो 'यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे पूर्वत्र (पृष्ठ ३५-३६) यथाशास्त्रं विहितस्तत्र द्रष्टव्यः।

अत्र स्मृतयोर्गुरुसंज्ञकयोरुच्चारणं केन प्रयत्नेन भवतीति तावद् विवेचनीयम् । अन्तस्थानां वर्णानां शिक्षाकारैः ईषत्स्पृष्टः प्रयत्न ऐकमत्येन प्रतिपाद्यते । तेन यदा ईषत्स्पृष्टप्रयत्नजौ यकारवकारौ ईषत्स्पृष्टप्रयत्नात् किंचिदधिकेन प्रयत्नेनोच्चार्येते तदेमौ गुरू भवतः । एतच्च पदान्तयोर्यकार-वकारयो र्विधायके व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (अ० ८।३।१८) इति पाणिनीये सूत्रे प्रयत्नशब्दनिर्देशेन विज्ञातुं शक्यते । अयमेवार्थः सुस्पृष्टं न विजानीयात् (१६१) इति याज्ञवल्क्यशिक्षावचनेनोच्यते । अत्र सुस्पृष्ट-मित्यस्य न स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणे विवक्षा । तेन यथा पदान्तीयौ यकारवकारा-वीषत्प्रयत्नौ सन्तावपि लघुप्रयत्नेनोच्चार्येते, तथैव गुरुसंज्ञकौ यकारवकारावपि ईषत्प्रयत्नावेव गुरुप्रयत्नेनोच्चारणीयौ इत्याचार्याणामभिप्रायो ज्ञेयः । यथा पदान्तीयौ लघुतरौ यकारवकारौ लघुप्रयत्नेनाविस्पष्टरूपेणोच्चार्येते, तथैव गुरू यकारवकारौ गुरुप्रयत्नेन सुस्पष्टमुच्चारणीयौ । तेन गुरू यकारवकारौ सुस्पष्टौ, लघू यकारवकारौ स्पष्टौ लघुतरौ यकारवकारावीषत्स्पष्टावुच्चारणीयाविति भावो विस्पष्ट एव ।

एतेन विवेचनेनेदं सुव्यक्तं भवति यथा लघुतरौ यकारवकारौ ईष-त्स्पृष्टलघुतरप्रयत्नेनोच्चार्यमाणौ न वर्णान्तररूपेण विक्रियेते, तथैव ईषत्स्पृष्ट-गुरुप्रयत्नजावपि नोच्चारणे वर्णान्तरं भेजेते इति । अत एव गुरुवकारो सर्व-कोशेषु व्व इत्येवं लिख्यते, वकाररूपेणैव चोच्चार्यतेऽद्ययावत् । तथैव गुरु-यकारस्यापि प्राचीनकाले य्य इत्येव प्रचार आसीत् (द्र० अस्मदीयो १४७१ वैक्रमाब्दे लिखितः 'क' कोशः) । इयमेव च यकारद्वित्वलेखनपद्धतिरुत्तरकाले य इत्येवं लेखने मध्येबिन्दुनिर्देशने च परिवर्तिता ।

उत्तरकाले यदा शास्त्रतात्पर्यानभिज्ञैरीषत्स्पृष्टप्रयत्नजस्य यकारस्य स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणमारब्धं, तदाऽयं यकारः समानस्थानीये स्पृष्टप्रयत्नजे जकारे परिवर्तितः । यद्वाऽयं दोषो देशविशेषजेन करणदोषेण वैदिकपाठेऽप्युत्पन्नः । यथा बाङ्गा स्वकरणदोषेणान्तस्थं वकारं बहोः कालात् बकाररूपेणैवोच्चरन्ति । तेषां बवयोः समोच्चारणदोषेण लेखनेऽपि दोषोऽयमुपलभ्यते । बाङ्गा महान्तो वैयाकरणा अप्यनेन दोषेण ग्रस्ता अन्तस्थवकारवता धातुना व्युत्पद्यमानान् शब्दान् बकारवता धातुना निष्पादयन्ति[1] । बाङ्गेषु यकारस्य जकारोच्चारणे-ऽप्ययमेव हेतुः ।

१. अत एव पुरुषोत्तमदेवो भाषावृत्तेरादौ **जबगडदश्** सूत्रे **'वश्'** प्रत्याहारं निदर्श्य **'पुनर्बश्'** इत्युक्तवान् । पुनः पदप्रयोगोऽत्र अन्तस्थपवर्गीययोः समानोच्चारणनिमित्तज एव ।

वाजसनेयिसंहितायाः प्रवक्तुरपि मिथिलादेशे स्थितिरितिहासग्रन्थैर्विज्ञायते। मैथिलेष्वपि बाङ्गानामिव बकारवकारयोर्जकारयकारयोः समानोच्चारणदोष उपलभ्यते।

ईषत्स्पृष्टस्य स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणं शिक्षाशास्त्रे परिगणितेषूच्चारणदोषेषु पीडनं ध्मातः निर्हतम् इत्यादिनामभिरभिधीयते। अनेनैव दोषेण यदाऽन्तस्थो यकारो दुष्टः सन् स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चार्यते, तदा सस्थानीये स्पृष्टप्रयत्नजे जकारे विपरिणमते। यदा च स्पृष्टप्रयत्नजो जकारो लेशेन (शिथिलेन) अर्धकेन वा दोषेण ग्रस्तो भवति, तदा स समानस्थानीये ईषत्स्पृष्टप्रयत्नजे यकारे विपरिणमते। अत एवापभ्रंशासु पालिप्राकृतादिभाषासु यमुनाया जमुनारूपे, जानाति इत्यस्य याणादि इत्येवं यकारजकारयोः परस्परं व्यापत्तिरुपलभ्यते।

यद्येवं तर्हि जकारोच्चारणनिदर्शकवचनानां कोऽभिप्राय इति चेत्? उच्यते—न तेषां चवर्गीयजकारोच्चारणे तात्पर्यम्, अपितु तत्सदृशसुस्पष्टोच्चारण एव तात्पर्यं व्याख्येयम्। अत एव प्रतिज्ञा-परिशिष्टव्याख्यात्रा स्पष्टमुक्तम्—'अत एव सम्प्रदायविद एवंविधे यकारे स्पृष्टप्रयत्नज्ञापनाय मध्ये बिन्दुं प्रक्षिपन्ति। स्पृष्टप्रयत्न स्थानैक्याच्चवर्गतृतीयसदृश यकारं पठन्ति'। २।२॥

अत्र सदृशशब्दप्रयोगात् सुस्पष्टं भवति, यत्स जकारपाठ न शास्त्रानुमत मन्यते। अन्यथा स चवर्गतृतीयं जकारं पठन्ति इत्येवावक्ष्यत् सुस्पष्टतायै। एतेन याज्ञवल्कीयशिक्षाया 'जशब्दः' इत्यस्यापि 'जसदृशः' शब्द इत्येवाभिप्रायो व्याख्येयः। अयमेवाभिप्राय उत्तरे १६१ तमे श्लोके सुस्पृष्टशब्दस्यापि ज्ञेयः। व्याख्यातं चामरनाथशास्त्रिणा—सुस्पृष्टम्=कालविलम्बेन गुरुभूतम्। (पृष्ठ १११)

इदं चात्रावधेयम्—अनन्तव्याख्याने 'स्पृष्टप्रयत्नज्ञापनाय' इति यदुक्तं तन्न साधु। यतो हि लघुयकारो यथा लघुतरप्रयत्नेनोच्चार्यमाणो न स्वमीषत्स्पृष्टप्रयत्नं विजहाति, तथा गुरुयकारोऽपि न गुरुप्रयत्नेनोच्चार्यमाणः स्वमीषत्स्पृष्टप्रयत्नं विहाय स्पृष्टप्रयत्नं भजितुं समर्थः। एतेन याज्ञवल्क्यशिक्षायां सुस्पृष्टं तं विजानीयात् इत्यत्र सुस्पष्टस्थाने सुस्पृष्टपाठः प्रामादिक इति विज्ञायते। स्पृष्टप्रयत्नविवक्षायां—स्पृष्टं च तं विजानीयात् इत्येव वचनं साधीयान् स्यात्। तदा सुस्पृष्टस्य सुस्पष्टमित्येवाभिप्रायो मन्तव्यः। अमरनाथशास्त्रिव्याख्याने कालविलम्बेन गुरुभूतम् इत्यत्र कालविलम्बेनेति वचन

प्रामादिकम् । नह्यत्र यकारवकारोच्चारणयोर्गुरुलघुलघुतरशब्दैः कालभेदो विवक्षितोऽपि तु प्रयत्नभेदः, एतच्च व्योलघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (अ० ८।३।१८) इति पाणिनीये सूत्रे प्रयत्नपदनिक्षेपेण ज्ञायते, इत्युपपादितमस्माभिः प्राक् ।

षकारस्य खकारोच्चारणम्—याज्ञवल्क्यशिक्षायां षकास्य खकारोच्चारणविधायकं वचनं नोपलभ्यते । तथापि प्रतिज्ञापरिशिष्टे माध्यन्दिनलघुमाध्यन्दिनशिक्षयोः खकारोच्चारणविधिः श्रूयते । तथाहि—

अथो मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य टुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणम् । २।७ ॥[1]

अत्र लघुमाध्यन्दिनशिक्षायामयं विशेष उपलभ्यते—षकारस्य खकारः स्याट्टुकयोगे तु नो भवेत् ।

अत्र कयोगे खकारोच्चारणनिषेधस्य ककारस्यादौ संयोगे तात्पर्यम्, न कान्तसंयोगे । तेन 'क्ष' इत्येवं संयोगे षकार एवोच्चार्यते, शुष्क्वाय इत्यत्र च खकारः ।

अत्रापि न षकारस्य खकारोच्चारणे तात्पर्यमपि तु खकारसदृशकण्ठमूर्धान्तरालस्थानेन (मूर्ध्न उपरितनभागेन) खकारवत् सुस्पष्टरूपेणोच्चारणे तात्पर्यम् । अत एवानन्तभट्टोऽप्यस्य सूत्रस्य व्याख्यान आह—'षटौ मूर्धनोति सूत्रात् षकारो मूधन्यः स्थानकरणपरित्यागेनार्धस्पृष्टषकारस्थाने कवर्गीय प्रतिरूपकं खकारोच्चारणं कर्तव्यम् ।

अत्र प्रतिरूपकशब्दः स्पष्टमेव द्योतयति यन्न षकारस्य खकारोच्चारणे तात्पर्यम्, अन्यथा कवर्गीयखकारोच्चारणं कर्तव्यम् इत्येवावक्ष्यत् । अनन्तस्य षकारस्यार्धस्पृष्टप्रयत्नलेखनं शिक्षान्तरानुरोधेन स्यात् ।

वकारस्य बकारोच्चारणम्—केचन वैदिका गुरुवकारस्य बकारोच्चारणं विदधति । तादृशोच्चारणस्य क्वचिदप्यविधानाद् बकारोच्चारणं दोष एव ज्ञेयः ।

एतेन शास्त्रतात्पर्यपर्यालोचनेन स्पष्टं प्रतीयते—यद् यकारस्य जकारोच्चारणं षकारस्य खकारोच्चारणं च न केवलं शिक्षाशास्त्रविरुद्धमपि तु माध्यन्दिनसम्मतयोर्याज्ञवल्क्यशिक्षाप्रतिज्ञापरिशिष्टयोरपि तत्तात्पर्याज्ञानमूलकमेव ।

●

१. मुद्रिते ग्रन्थे सूत्रसंख्या १२ निर्दिश्यते, स मुद्रणप्रमादो ज्ञेयः, पूर्वत्र ६ संख्या दर्शनात् ।

पञ्चमं परिशिष्टम्

संशोधनं परिवर्तनं परिवर्धनं च

'वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्' इत्यत्र प्राग्भागे—पृष्ठ २४ पं० ५ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

यद्यपि माध्यन्दिन-यजुःपदपाठे द्वन्द्वसमासेऽवग्रहो न दृश्यते, तथापि क्वचिदवग्रह उपलभ्यते। यथा—

ऋक्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम्। ४।१॥

एवमेव ऋक्सामयोरित्यृक् सामयोः (४।९); ऋक्सामानीत्यृक् सामानि (१८।४१) इत्यत्रापि च।

बृहद्रथन्तरेऽइतिबृहत् रथन्तरे। १२।४; १८।२३॥

इत्थं यत्र क्वचिद् द्वन्द्वेऽपि समासेऽवग्रहो दृश्यते, तत्कारणं मृग्यम्।

पृष्ठ ४३ पं० १९ '······प्रायेण वर्तते' इत्यत्र इयं टिप्पणी परिवर्धनीया—

एतादृशः स्वरसंचारः प्रायेण आदिमेषु दशस्वेवाध्यायेषु दृश्यते। यतस्तावान् ग्रन्थः (सं० १) मुम्बईनगरस्थे निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रितोऽभूत्। उत्तरभागः काश्यां प्रयागे च मुद्रितोऽतस्तत्र काशीपाठानुसारमेव स्वरसंचारो दृश्यते।

पृष्ठ ४५ पं० २ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

ऋकारपरो यकारोऽप्यस्मिन् पाठे सर्वत्र 'यृ' इत्येवं लघुरेवोपलभ्यते।

पृष्ठ ४८ पं० २४ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

२९।४२ पदपाठे तस्य संहितापाठे चोपलभ्यमानं 'चिश्चा' पदमपि ककोशे 'चिश्च्या' इत्येवं सयकारो दृश्यते।

विशेषः—अस्मिन् शोधनपत्रे पदादौ क्वचित् मुद्रितयोः ब य इत्येतयोः व य इत्येवं शोधनं न प्रदर्शितम्, सर्वजनानां विदितत्वात्।

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५	५	अथभाग०	अथाभाग०
२८	४	दुदे	दुधे
२८	५	असंदत	असंदत्
३१	८	तन्वा ÷	तन्वा ÷
३३	४	सꣳहितेति०	सꣳहितेति०
३५	९	ब्रह्मण ÷	ब्रह्मण६
३७	१०	सम्राडितिसम् राट्	सम्राडितिसम् राट्
३७	१२	गार्हपत्य०	गार्हपत्य०
३८	६	मेधा६	मेधा?
३९	६	जोषसः	जोषस६
३९	११	अव्या	अव्या
४०	४	चेरुः	चेरु?
४०	७	रिषः	रिष?
४०	११	ददामि	ददामि
४३	२	उर्वारुकमि०	उर्वारुकमि०
४७	२	व्रातात्	व्रातात
४८	५	इत्यूर्णं	इत्यूर्णं
४८	६	मयि	मयि
४८	७	असि?	असि
४८	८	सुसस्या	सुसस्या
४९		मृडीकाम्	मृडीकाम्
४९	४	मनोयुजा	मनोयुजा
४९	७	श्वात्रा?	श्वात्रा?
५०	३	मन्दिषीमहि	मन्दिषीमहि
५१	८	यज्ज्यां। उ०	अज्ज्यां। अदितिः। उ०
५२	२	सगर्भभ्य	सगर्भ्य
५२	७	त्वा	त्वा
५३	११	महरुष ÷	महरुष ÷
५४	१	रत्कनधामितिरत्कन धाम्	रत्नधामितिरत्न धाम्
५४	५	प्रजा	प्रजा
५४	६	प्राणन्तु	प्राणन्तु

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	९	सुग्मे॑	सुग्मे
५४	१२	पुषेयम्	पुषेयम्
५५	१०	ग्राम्	गाम्
५६	२	अरुणस्य	अरुणस्य
६५	५	दुरर्वेऽइति	दुरर्वेऽइति
६५	१२	त्वा	त्वा
६८	८	ग्राम्	ग्राम्
६८	११	स्थ	स्थ
६९	५	मारुत॑	मारुत॑
७०	२	वृद्धय॑	वृद्धय॑
७१	२	प्रतक्वेति०	प्रतक्वेति
७२	२	०सम् इव	सम् इव
७२	२	सोमं	सोम
७२	८	विद्वान्	विद्वान्
७२	९	ते	ते
७४	१	अन्न्यान् । उप	अन्न्यान् । न । अन्न्यान् । उप
७५	३	एतस्य	एतस्य
७५	४	त्वा	त्वा
७६	६	दिवीवेति०	दिवीवेति०
७७	११	ते	ते
७८	३	पशून्	पशून्
७८	७	धा॑	धा॑
८०	१३	गच्छताम्	गच्छताम्
८१	२	कुल्मर्ण ÷	कुल्मर्ण ÷
८२	५	अहोरात्रे०	अहोरात्रे०
८२	१२	राजन्	राजन्
८३	९	अमू॑	अमू॑
८४	११	हविष्य ÷	हविष्य ÷
८९	१	त्वा	त्वा
८९	७	इतिद्यावा पृथिवी	इतिद्यावापृथिवी
९१	७	देवा॑	देवा॑

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
९२	६	मृष्ट्टंः	मृष्टंः
९२	११	आसन्	आसन्
१०६	३	व्विवस्वन्	व्विवस्वन्
११०	२	मघवन्निति०	मघवन्निति०
११८	२	नः	नः
११८	४	आ	आ
११९	६	हविषा	हविषा
१२५	३	अगन्	अगन्
१२९	१	नाम व्वचसा	नाम । व्वचसा
१२९	६	य्यः	यः
१२९	१४	युज्यमानः	युज्यमानः
१३०	२१	रूहेयम्	रुहेयम्
१३०	२२	पृष्ठ ४४	पृष्ठ ४५
१३२	४	पर्णम्	पर्णम्
१३३	२	व्वाजिनः	व्वाजिन ः
१३४	१	गन्ताम्	गन्ताम्
१३६	६	बभूव	बभूव
१४५	४	तपोजा	तपोजा
१५९	११	अद्धानम्	अद्धानम्
१६९	११	द्विषः	द्विषः
१७४	३	देवः	देवः
१७५	७	कृता	कृता
१८०	९	देवाः	देवाः
१८०	१२	चतुः पदऽइति	चतुः पदऽइति
१८१	१	०प्र थानम्	०प्र थानम्
१८१	६	नाम	नाम
१८२	२	आ	आ
१८४	९, १७	अग्ने (अग्ने)	अग्ने (अग्ने)
१८५	४	उषायाः	उखायाः
१८५	८	सर्वाः	सर्वाः
१९२	९	नः	नापेक्षते

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९३	१	ज्ञानम्	ज्ञान॑म्
१९३	८	न॒	न
२०२	११	पृ॒ण	पृ॒णे॑
२०५	९	षा	षा?
२०७	५	षा	षा?
२०९	१३	यु॒ञ्ज्जयम्	यु॒ञ्ज्जय॑म्
२१२	११	सोम	सोम॑
२१४	टि० २	०पि मुडागमः	०पि डटो मडागमः
२१५	९	च	च॒
२१६	८	०मिति॑ षातु	०मिति॑यातु॒
२१६	१०	अमी०	अ॒मी०
२१८	३	न॒?	न॒ꣳ
२२०	९	षा?	षा
२२४	७	स्तुभा	स्तुभा॑
२२५	१३	ज्याति॑षा	ज्योति॑षा
२२७	६	रजसꣳ	रज॑सꣳ
२२८	१	मा॒	मा
२४४	९	वसंव?	वसं॑वꣳ
२५३	६	ब्रु॒धꣳ	ब्रु॒ध?
२५४	५	सु॒रुँत्	सु॒रुँ॑ग्रत्
२५९	५	सु॒सहँऽइति॑	सु॒सहु॒ऽइति॑
२५९	१८	श्येन॒	श्येन॑
२६२	६	सत्प॑ति॒०	सत्प॑ति॒०
२६२	११	अ॒प्प्र॑युच्छ॒०	अप्प्र॑युच्छ॒०
२६२	१४	म॒ध्यम्	मध्य॑म्
२६४	७	शो॒चिꣳ	शो॒चि?
२६६	६	काशि॒नी	काशि॑नी
२६६	८	गि॒रि॒श॒न्तेति॑०	गि॒रि॒श॒न्तेति॑०
२६८	६	इ॒षवं॑ꣳ	इ॒षवꣳ
२६८	१०	इ॒षव॑ꣳ	इ॒षवꣳ
२७२	३	वि॒कृ॒ता॒ना॒मिति॑०	वि॒कृ॒ता॒ना॒मिति॑०

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७६	५	अपगल्भायेत्यप गल्भाय	अपगल्भायेत्यप गल्भाय
२८०	५	निवेष्प्युायेति०	निवेष्प्युायेति०
२९५	७	ष्वेद	ष्वेद
३०१	६	देवा?	देवाः
३०४	८	०रित्त्या भजन्ती	रित्त्या भजन्ती
३०६	३	इतित्प्र	इतिप्प्र
३०६	८	क्रेतुम्	केतुम्
३०८	११	ज्यौति ÷	ज्योति ÷
३०८	१३	रोदसीऽइति	रोदसीऽइति
३२४	७, १४, १९	अधिसवनऽइति	अधिसवनेऽइति
३२५	५, १३	बृहद्द्रथन्तर०	बृहद्द्रथन्तरे०
३२९	१०	नः	नः
३३१	९	अवस्यू ?	अवस्यू ?
३३६	११	अधि	आधि
३३७	५	इन्द्रम	इन्द्र
३५५	६	सिष्ठाः	ग्रासिष्ठाः
३६३	१९	२२८	३२८
३७०	६	०दितीन्द्रिय	०दितीन्द्रिय
३७३	१	पृष्टी?	पृष्ठी?
३७३	१३	पृष्ठी?	पृष्ठी?
३८२	१	इन्द्रम्	इन्द्रम्
३८७	१३	यिम्	रयिम्
३९६	२	बृत्रहेति०	बृत्रहेति०
४००	६	इतियहश्री	इतियहश्री

रामलाल कपूर ट्रस्ट द्वारा

प्रकाशित वा प्रसारित प्रामाणिक ग्रन्थ

वेद विषयक ग्रन्थ

१. **ऋग्वेदभाष्य**—(संस्कृत, हिन्दी; ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका सहित)—प्रति भाग सहस्राधिक टिप्पणियां, १०-११ प्रकार के परिशिष्ट व सूचियां। प्रथम भाग ६०.००; द्वितीय भाग ४०.००; तृतीय भाग ५०.००।

२. **यजुर्वेदभाष्य-विवरण**—ऋषि दयानन्दकृत भाष्य पर पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु कृत विवरण। प्रथम भाग १५०.००, द्वितीय भाग ७५.००।

३. **तैत्तिरीय-संहिता**—मूलमात्र, मन्त्रसूची सहित। १००.००

४. **तैत्तिरीयसंहिता-पदपाठ**—दाक्षिणात्यपाठानुसारी। बृहद् आकार में। पृष्ठ संख्या ६७०। १५०.००

५. **अथर्ववेदभाष्य**—श्री पं० विश्वनाथ जी वेदोपाध्याय कृत। १-३ काण्ड ५०.००, ४-५ काण्ड ५०.००, ६ काण्ड ५०.००, ७-८ काण्ड ५०.००, ९-१० काण्ड ५०.००, ११-१३ काण्ड ५०.००, १४-१७ काण्ड ५०.००, १८-१९ काण्ड ५०.००, बीसवां काण्ड ५०.००।

६. **ऋग्वेदादिभाष्य-भूमिका**—पं० युधिष्ठिर मीमांसक द्वारा सम्पादित एवं शतशः टिप्पणियों से युक्त। मूल्य ५०.००

७. **ऋग्वेदादिभाष्य-भूमिका-परिशिष्ट**—भूमिका पर किये गये आक्षेपों के ग्रन्थकार द्वारा दिये गये उत्तर। ५.००

८. **भूमिका-भास्कर**—स्वामी विद्यानन्द सरस्वती, दो भागों में पूर्ण, प्रथम भाग १५०.००, दूसरा भाग १५०.००।

९. **माध्यन्दिन (यजुर्वेद) पदपाठ**— १००.००

१०. **गोपथ-ब्राह्मण (मूल)**—सम्पादक श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि। अब तक प्रकाशित सभी संस्करणों में अधिक शुद्ध और सुन्दर संस्करण। ८०.००

११. **वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा**—(प्रथम भाग) पं० युधिष्ठिर मीमांसक लिखित वेदविषयक १९ विशिष्ट निबन्धों का अपूर्व संग्रह। ७५.००

१२. **वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा**—(द्वितीय भाग) पं० युधिष्ठिर मीमांसक द्वारा लिखित वेदाङ्गादि विषयक निबन्धों का अपूर्व संग्रह। १००.००

१३. कात्यायनीय ऋक्सर्वानुक्रमणी—(ऋग्वेदीया)—षड्गुरुशिष्य विरचित संस्कृत टीका सहित। इसमें ऋग्वेद के प्रतिमन्त्र ऋषि देवता और छन्दों का संकलन है। इस संस्करण में टीका का पूरा पाठ प्रथम बार छापा गया है। विस्तृत भूमिका और अनेक परिशिष्टों से युक्त। १५०.००

१४. ऋग्वेदानुक्रमणी—वेङ्कट माधवकृत। इस ग्रन्थ में स्वर छन्द आदि आठ वैदिक विषयों पर गम्भीर विचार किया है। प्रत्येक वेदार्थ के जिज्ञासु के लिये यह ग्रन्थ परम उपयोगी है। व्याख्याकार—श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि। ५०.००

१५. वैदिक-साहित्य-सौदामिनी—स्व० श्री पं० वागीश्वर वेदालङ्कार कृत काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण आदि के समान वैदिक साहित्य पर शास्त्रीय विवेचनात्मक ग्रन्थ। ७०.००

१६. ऋग्वेद की ऋक्संख्या—लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक। ५.००

१७. वेद-श्रुति-आम्नाय-संज्ञा-मीमांसा—(संस्कृत-हिन्दी) इसमें सप्रमाण दर्शाया गया है कि मन्त्रों की ही वेदसंज्ञा है। युधिष्ठिर मीमांसक। ३.००

१८. वैदिक-छन्दोमीमांसा—लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक। ५०.००

१९. वैदिक-स्वर-मीमांसा—वेद में प्रयुक्त उदात्तादि स्वरों का विस्तृत विवेचन किया गया है। लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक। ५०.००

२०. वैदिक वाङ्मय में प्रयुक्त विविध स्वराङ्कन प्रकार—लेखक—पं० युधिष्ठिर मीमांसक। १०.००

२१. वेदों का महत्त्व तथा उनके प्रचार के उपाय, वेदार्थ की विविध प्रक्रियाओं की ऐतिहासिक मीमांसा—(संस्कृत-हिन्दी)—यु० मी० १५.००

२२. देवापि और शन्तनु के आख्यान का वास्तविक स्वरूप—लेखक—श्री पं० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु। ८.००

२३. वेद और निरुक्त—श्री पं० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु। ३.००

२४. निरुक्तकार और वेद में इतिहास—पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु। ३.००

२५. त्वाष्ट्री सरण्यू की वैदिक कथा का वास्तविक स्वरूप—लेखक—पं० धर्मदेव जी निरुक्ताचार्य। ३.००

२६. कतिपय वैदिक-शब्दों के अर्थों की मीमांसा—पं० ईश्वरचन्द्र जी विद्यासागर। ५.००

पुस्तक प्राप्ति स्थान—

रामलाल कपूर ट्रस्ट बहालगढ़, (सोनीपत-हरियाणा)

रामलाल कपूर एण्ड सन्स २५९६, नई सड़क, दिल्ली